

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Ф.М. Кирилюк

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ НОВОЇ ДОБИ

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 67.1я73
К 43
УДК 340.12(075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1222 від 19.07.2007 р.)*

Рецензенти:

Горбатенко В.П. – доктор політичних наук, професор;

Бабкіна О.В. – доктор політичних наук, професор;

Антоненко В.Г. – доктор філософських наук, професор.

Кирилюк Ф.М.

К 43 Історія зарубіжних політичних вчень. Нової доби: Навч. посібник. —
К.: Центр учбової літератури, 2008 — 414 с.

ISBN 978-966-364-568-1

У посібнику викладено основні політологічні доктрини, концепції Нової доби, висвітлено розвиток політичного знання в єдності його світоглядних засад, теоретичного змісту і програмних вимог. Особливу увагу приділено характеристиці філософського змісту основних напрямів політичної ідеології, формуванню і розвитку методології та гуманістичних засад політології. Розкрито особливості, основні положення політичних учень найвидатніших мислителів того часу.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-364-568-1

© Кирилюк Ф.М., 2008.

© Центр учбової літератури, 2008.

ЗМІСТ

Передмова	5
РОЗДІЛ I. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКОГО СПРЯМУВАННЯ	7
<i>Тема 1. Просвітництво — світогляд XVIII ст. ....</i>	<i>9</i>
1. Просвітництво як суспільно-історичний феномен	9
2. Романтизм — реакція на просвітницький раціоналізм	12
3. Соціалізація науки	15
Основні поняття та категорії	16
<i>Тема 2. Особливості політології французького Просвітництва .....</i>	<i>20</i>
1. Політико-просвітницький матеріалізм	25
<i>1.1. Політикоправова теорія Шарля-Луї Монтеск'є. ....</i>	<i>26</i>
Із першоджерел: Шарль-Луї Монтеск'є. «Про розподіл Влади»	32
<i>1.2. Суспільний договір Жан-Жака Руссо: історія, теорія, практика .....</i>	<i>34</i>
Із першоджерел: Жан-Жака Руссо. «Про суспільний договір або	
Принципи Політичного права. Про суспільний пакт»	43
2. Соціалістично-комуністична утопія	49
<i>2.1. Егалітаризм Габрієля-Бонно де Маблі .....</i>	<i>50</i>
Із першоджерел: Г.-Б. де Маблі.	
«Про законодавство або принципи законів»	55
<i>2.2. Раціоналістично-комуністична утопія Мореллі .....</i>	<i>59</i>
Із першоджерел: Мореллі. «Кодекс природи або істинний дух її законів»	64
3. Просвітницький атеїзм і радикалізм	70
<i>3.1. Атеїзм і радикалізм Жана Мельє .....</i>	<i>70</i>
Із першоджерел: Жан Мельє. «Заповіт»	74
Основні поняття та категорії	80
<i>Тема 3. Північноамериканська політична думка</i>	
просвітницької доби	88
1. Демократичний радикалізм Т. Пейна	94
2. Ліберальний демократизм Т. Джефферсона	98
Із першоджерел: Томас Джефферсон. «Демократичні принципи»	101
3. Теорія федералізму А. Гамільтона	104
Із першоджерел: Александр Гамільтон. «Союз как гарантия от пар-	
тийных распрей и мятежей»	108
Основні поняття та категорії	112
<i>Тема 4. Політико-просвітницька думка Англії .....</i>	<i>116</i>
1. Економічні засади політичної філософії Адама Сміта	120
Із першоджерел: Адам Сміт. «Система природної свободи»	124
2. Вікторіанський лібералізм Джона-Стюарта Мілля	127
Із першоджерел: Джон-Стюарт Мілля. «Індивідуальна свобода	
і межі суверенності індивіда»	137
Джон-Стюарт Мілля. «Про підстави та межі	
<i>laisser-faire</i> , або Принцип невтручання»	148
Джон-Стюарт Мілля. «Представницьке	
врядування»	160
Основні поняття та категорії	168

РОЗДІЛ II. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ НА ЗЛАМІ ЕПОХ	173
Тема 5. Політичні вчення доби Великої французької революції	175
1. Ліберально-демократичні ідеї Жана-Антуана де Кондорсе	177
2. Теорія консерватизму Едмунда Берка	183
Із першоджерел: <i>Едмунд Берк</i> . «Права людини»	188
Основні поняття та категорії	195
Тема 6. Німецька класична політична філософія	201
1. Іммануїл Кант: мораль, право, політика	206
Із першоджерел: <i>Іммануїл Кант</i> . «К вечному миру»	211
2. Політична філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля	212
Із першоджерел: <i>Г.-В.-Ф. Гегель</i> . «Суспільство та держава».	218
Основні поняття та категорії	224
Тема 7. Соціально-політичні утопії ХІХ ст.	228
1. Політичний технократизм і сцієтизм Клода Анрі де Рувруа Сен-Сімона	228
Із першоджерел: <i>Сен-Сімон</i> . «Про теорію суспільної організації»	234
2. Соціально-психологічний політичний прагматизм Франсуа Марі Шарля Фур'є	238
Із першоджерел: <i>Ш. Фур'є</i> . «Новий господарський і соціетарний світ, чи відкриття способу привабливої та природовідповідної праці, розподіленої в серіях по пристрасті».	243
3. Комуно-реформізм Роберта Оуена	249
Із першоджерел: <i>Р. Оуен</i> «Про утворення людського характеру».	253
4. Революційно-комуністичні утопії 30—50-х років ХІХ ст.	258
Основні поняття та категорії	264
РОЗДІЛ III. НОВИЙ ТИП СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ	269
Тема 8. Класичний (ортодоксальний) марксизм	271
1. Основні теоретико-методологічні засади марксизму	273
2. Революційно-комуністична теорія марксизму	287
Із першоджерел: <i>К. Маркс, Ф. Енгельс</i> . «Німецька ідеологія»	300
<i>Фюрбах</i> . «Протилежність матеріалістичного і ідеалістичного поглядів»	300
<i>К. Маркс, Ф. Енгельс</i> . «Маніфест Комуністичної партії»	310
«Зауваження до програми Німецької робітничої партії»	315
<i>К. Маркс, Ф. Енгельс</i> . «До єврейського питання»	320
Основні поняття та категорії	327
Тема 9. Критичний соціал-демократичний марксизм	335
1. Критичний марксизм Карла Каутського	336
2. «Антимарксизм» Едуарда Бернштейна	340
Основні поняття та категорії	345
Тема 10. Особливості соціально-політичної думки Західної Європи кінця ХІХ ст.	351
1. Теорія політики Макса Вебера	351
Із першоджерел: <i>М. Вебер</i> . «Политика как профессия»	357
<i>М. Вебер</i> . «Основные понятия стратификации».	358
2. Теорія демократії Жареля-Алексіса-Кререля де Токвіля	366
Із першоджерел: <i>Алексіс де Токвіль</i> . «Тиранія більшості»	372
3. Теорія еліт і політичного (правлячого) класу Вільфредо Парето та Моска Гаєтано	379
Із першоджерел: <i>В. Парето</i> . «Компендиум по общей социологии»	381
<i>Г. Моска</i> . «Правящий класс»	393
4. Політичний раціовіталізм Хосе Ортега-і-Гасето	400
Із першоджерел: <i>Хосе Ортега-и-Гасето</i> . «Восстание масс»	403
Основні поняття та категорії	410

ПЕРЕДМОВА

У системі суспільствознавства особливе місце належить історії політології. Відомо, що проблеми політики, держави, права, влади та інші є об'єктами дослідження та вивчення багатьох гуманітарних наук: політології, юриспруденції, філософії, політекономії, соціології, етики і т. д. Кожній з них з урахуванням власного предмета та методу і певної системи взаємозв'язків і взаємовпливів притаманний свій підхід до вирішення цих загальних суспільних явищ. Уже з'ясування політологічних проблем історичного знання про минуле і сучасне людського суспільства, яке виокремлюється в окрему галузь суспільствознавства, потребує специфічного визначення його предмета.

Історія політології — це не різноманітні фрагментарні витяги із промов чи суджень різних мислителів, громадянських і політичних діячів, письменників і т.п. про політику, які зафіксовані в різні часи і зумовлені певними історичними умовами і які не доведені до рівня самостійного теоретичного знання. Історія політології — це історія виникнення, розвитку і становлення теоретичного знання, в якому в концентрованому логіко-понятійному виразі знаходиться процес пізнання світу політичного життя та його виділення в самостійну підсистему людського соціуму.

Під світом політичного ми розуміємо таку сферу суспільного життя, яка включає в себе державно-правову, партійну, виборчу та інші системи. Зокрема, вона включає в себе структурні та системні компоненти, які притаманні аспектам політичного планування і правління, панування і співробітництва, конституювання влади і політичної нерівності, механізмам правління в рамках різноманітних державно-політичних систем, відносин людей з інститутами влади, механізмам забезпечення єдності, життєдіяльності і безперервного функціонування політичної системи, політичної соціалізації, політичної комунікації і засобам масової інформації і т.п.

При глибокому аналізі світу політичного можна чітко визначити в ньому одночасно, і сферу діяльності і форму діяльності. Політика в цілому пов'язана як із руйнацією, так і з будівництвом, з добром і злом, з миром і насильством тощо. Але стрижневою лінією розвитку світу політичного до наших днів залишається основне — досягнення благополуччя для якомога більшої кількості людей. У зв'язку з цим людина визначається як центральний суб'єкт політики.

Саме в такому контексті йдеться на сторінках навчально-методичного комплексу з «Історії зарубіжних політичних вчень Нової доби». Він є другим, переробленим і доповненим виданням, посібника «Політологія Нової доби». В цьому посібнику увага читачів концентрується на нерозривній єдності політичної теорії і політичної практики в їхньому історичному розвитку. При цьому хочу підкреслити декілька узагальнених підходів щодо вивчення політичних вчень нової доби.

По-перше, політична теорія як «впорядковане дослідження політичних проблем» переважно була тереном письменників-філософів, більшість із яких здобули визнання в галузі філософії й літератури в широкому її розумінні. Отже, починаючи з Платона, Гобс, Локк, Руссо, Гегель і Маркс — усі вони видатні постаті в історії західної інтелектуальної традиції взагалі та її політичного аспекту зокрема.

По-друге, у нашому дослідженні історії політичної науки ми маємо насамперед усвідомити одну дуже важливу річ, а саме, що наш головний об'єкт вивчення — зі-

брання писаних праць, а не, навіть якби це було можливим у більш ніж широкому розумінні, справжні політичні інституції, практичні дії та звичаї. Отож міркування літературного й логічного аналізу доконечно будуть важливими, але це не означає, що будь-який політичний твір можна розглядати поза політичною практикою, якій цей твір присвячено.

По-третє, і політичні інститути, і політичні теорії — складники культури; вони — продовження фізичної сутності людини. Групи людей створюють інститути і звичаї, байдуже, є поруч філософ, який осмислив би їх, чи ні; однак, коли Руссо чи Маркс по суті записують свої міркування з певного приводу, ці міркування почасти можуть стати і стають способами, в які суспільства створюють свої інститути і звичаї.

По-четверте, політичні інститути й політичні теорії взаємопроникають і зливаються в тому розумінні й тією мірою, що й ті, й ті прагнуть *об'єднувати* людей, об'єкти й події під певним поняттям спільного добра чи спільного інтересу. Істотною функцією політичної науки в її історичному вимірі є не лише показ того, чим є політична практика, а й того, що вона *означає*. Показуючи, що означає практика або що вона *має* означати, політична теорія здатна змінити те, чим ця практика є.

Щодо глибини розуміння сутності політичних процесів узагалі і Нової доби зокрема, хочу привернути увагу на деякі міркування відомих дослідників політичної думки Д. Г. Себайна і Т. Л. Торсона. Вони підкреслювали, що інститути суспільства, що їх ми називаємо політичними, є утворенням влади й авторитету. Певні інститути в суспільстві вважаються законними органами влади, уповноваженими ухвалювати рішення за суспільство в цілому. (Якби таких інститутів не було в якійсь місцевості чи в якійсь групі людей, то важко було б твердити, що там існує справжнє суспільство чи політична спільність.) Увага груп та індивідів, чії інтереси та наміри зачіпатимуть ці інститути, природно, загострюється на постановах, які ухвалюються в інститутах чи інститутами. Коли зацікавлені групи чи індивіди роблять кроки до політичних інститутів, то такі дії стають частиною політичного аспекту суспільства або частиною політичної природи — це матиме слушність незалежно від того, були такі дії переважно фізичними, вербальними чи поєднанням тих і тих. Відбувається те, що люди, роблячи кроки до політичних інститутів, *поєднують* себе і свої інтереси з витвореною і твореною політичною природою, а отже, принаймні до деякої міри, стають її частиною.

Легко помітити, зазначають Д. Т. Себайн і Т. Л. Торсон виходячи з такого розуміння політичної природи, що політичний діяч є чинником інтеграції. Саме він безпосередньо плете політичну тканину й мережу. Політолог споглядає політика та його дії, радить і пропонує йому, що варто робити, а чого робити не слід.

Для реалізації вищезазначених рекомендацій було укладено і написано цей навчально-методичний комплекс. Його структура побудована так, щоб читач зрозумів сутність теоретико-методологічної частини того чи іншого політичного вчення. З цієї метою до кожної теми рекомендується: 1) змістовна частина; 2) ключові поняття, категорії; 3) витяги із першоджерел.

Для самостійної роботи і самоконтролю наводяться конкретні завдання, які допоможуть опрацювати зазначений об'єм роботи, та визначається обов'язкова і додаткова література. Проте перелік питань, які виносяться на іспит чи залік, та теми курсових, контрольних, дипломних і магістерських робіт. Викладачі історії політичних вчень можуть самостійно формулювати змістовні модулі відповідно до навчального плану свого навального закладу.

I
РОЗДІЛ

**ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ
ПРОСВІТНИЦЬКОГО
СПРЯМУВАННЯ**

1 ТЕМА

ПРОСВІТНИЦТВО — СВІТОГЛЯД ХVІІІ СТ.

- 1. Просвітництво як суспільно-історичний феномен.**
- 2. Романтизм — реакція на просвітницький раціоналізм.**
- 3. Соціалізація науки.**

Просвітництво — це європейський загальнокультурний рух за поширення раціонального знання, подолання релігійного мракобісся й невігластва мас, упровадження в суспільне життя цінностей, що ґрунтуються на повазі людської гідності.

Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Просвітелі піддавали критиці форми життя, що склалися. Вони розкладали їх як наслідок обману народів владою і церквою, виходячи з того, що в громадянському суспільстві, якщо воно побудоване розумно, людина стає цивілізованою. Матеріальною основою зростання культури і моральності, перетворення її з інстинктивної в усвідомлену є розширення торгівлі та зростання промисловості, утворення національних держав, установлення влади людини над власними пристрастями та стихійними силами природи. Історичне майбутнє просвітелі вбачали в «царстві розуму».

У цей період відбувається формування ліберальної політичної доктрини, обґрунтування необхідності розподілу влади, дається характеристика правової держави, здійснюється аналіз цінностей та механізму функціонування демократії, формується концепція прав людини і громадянина.

Найвищого рівня Просвітництво досягло у Франції напередодні Великої французької революції, стало основою світогляду під час війни за незалежність у Північній Америці (1775—1783). Згодом ідеологія Просвітництва почала домінувати в інших країнах, поширилась у Німеччині, Іспанії, Італії, серед слов'янських народів, відіграла значну роль у формуванні політичних концепцій зміни устрою держав та їхніх правових систем.

Мета Просвітництва — критика основ феодальної ідеології, релігійних забобів, боротьба за віротерпимість, свободу наукової та філософської думки.

1. ПРОСВІТНИЦТВО ЯК СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Просвітництво — культурно-ідеологічний суспільний рух ХVІІІ ст., який зародився у Франції і трансформувався у філософсько-політичні, правові доктрини мислителів переважної частини новочасної Європи, Америки та інших частин світу. Після Відродження і Реформації це був третій духовний переворот, який цілковито покінчив із середньовічною системою цінностей.

На той період припадають нова хвиля розвитку соціальних і природничих наук, культури, формування величезних колоніальних імперій, перехід від феодалізму до капіталізму, загострення соціально-класових протиріч, становлення сучасних політичних ідеологій. Загалом це свідчило про перехід людства до індустріального суспільства та динамічну модернізацію всіх граней суспільного життя. Саме в епоху Просвітництва зародилися сучасні ідеї та концепції прав і свобод людини і народів, народного суверенітету, нації, національної держави, націоналізму, федералізму тощо. Ці та інші ідеї справили суттєвий вплив на тогочасне політичне життя, формування передумов майбутніх соціальних революцій та національно-визвольних війн у Європі й Північній Америці. Багато їх увійшло до Декларації незалежності та Конституції США, французької Декларації прав людини і громадянина та інших законодавчих актів. І нині чимало з них є орієнтирами суспільного розвитку людства.

У Франції основні риси Просвітництва втілювалися з класичною гідністю, послідовністю і радикальністю. Розвивалося воно в умовах кризи феодально-абсолютистського ладу, яка розпочалася в останні роки перебування на троні Людовика XIV (1661—1715) і найбільше загострилася в період регентства (1715—1723), правління Людовика XV (1723—1774) і Людовика XVI, за якого в 1789 р. почалася Велика французька революція. Вона призвела до повалення монархії (1792) і досягла 1872 р. своєї демократичної кульмінації в часи якобінської диктатури 1793—1794 рр. У той період Франція зазнала надзвичайно інтенсивного політичного і духовного розвитку, висунувши на світову арену багатьох видатних мислителів, політиків, письменників.

Основи Просвітництва в Англії закладені революційними подіями 1688—1689 рр., внаслідок яких вона стала парламентською монархією. «Славна революція», якою завершився тривалий період соціальних заворушень і громадянської війни, відкрила Англії шлях до капіталістичного розвитку. Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. тут відбулися серйозні зміни в економіці. Внаслідок переходу від мануфактурного до фабричного виробництва Велика Британія стала провідною промисловою державою. Це, в свою чергу, спричинило те, що вона стала й провідною колоніальною державою. Поступ промисловості супроводжувався розвитком природознавства, що сприяло поширенню вільнодумства й антиклерикальних настроїв, збагачення політико-економічних концепцій суспільного розвитку.

Просвітництво Італії сформувалося значно пізніше, ніж в інших європейських країнах, що було спричинено контрреформацією (релігійно-політичним рухом у Західній Європі, організованим папством проти реформації — релігійних перетворень католицизму в дусі євангельських ідеалів, унаслідок чого сформувався самостійний напрям у християнстві — протестантизм). Просвітницький рух Італії, розвиток якого припав на другу половину XIII ст., не мав того радикального, навіть певною мірою «агресивного» характеру, яким він був у Франції, хоч і живився його ідеями. Найпомітнішими діячами Просвітництва в Італії були П'єтро Веррі (1728—1797), Алессандро Веррі (1741—1816), Чезареєккарія (1738—1794) та інші, які створили «Товариство Кулаків» і періодичне видання «Кафе», де пропагували свободу думок, дискусій з політичних, юридичних та філософських питань. Особливу увагу приділяли вони боротьбі проти культурної інерції, застарілого законодавства, проти всього, що стримувало розвиток італійського суспільства.

Доба Просвітництва в Німеччині пов'язана з боротьбою за національну єдність, оскільки на ті часи вона була розділеною на численні невеликі феодальні князівства і монархії, загальна кількість яких досягла 360. Найбільші з них (Саксонія, Ганновер, Гессен, Брауншвейг, Мекленбург, Баварія, королівство Пруссія) становили оплот абсолютизму. Німецький народ страждав від тиранії монархів. За

цих умов зусилля просвітництва були спрямовані на створення загальнонімецької держави, які керували принципами закону і права. Просвітницький рух зумовив тут і піднесення філософської думки.

У середині XVIII ст. у США, як і в розвинутих на той час західноєвропейських країнах, гостро постала проблема ліквідації феодально-кріпосницьких відносин, які утвердились тут століттям раніше під тиском англійського уряду. Насаджена ним феодальна система експлуатації колоній, поширення феодально-теологічних забобонів у сфері культури загострили соціально-політичні протиріччя в американському суспільстві, які згодом вилились у війну північних американців за незалежність (1775—1783). Ця війна стала предтечею революції у Франції та наступних революційних воєн, що дало підставу Фрідріху Енгельсу назвати її набатним дзвоном для європейської буржуазії. Саме в цю епоху в середовищі демократично налаштованих американців (партії вігів — «революціоністів») заявили про себе великі мислителі-просвітники.

Загалом сутність просвітницької ідеології полягала у відстоюванні вирішальної ролі освіти, науки, культури, політики і права в розв'язанні соціально-політичних проблем суспільства. Наголошуючи на ролі знання в історичному поступі, просвітники вважали його найголовнішим фактором людського буття. На їх думку, феодальне суспільство породило людські страждання, рабську залежність і несправедливість, оскільки було побудоване на омані. Причину суспільного зла просвітники вбачали в неучтві, а головним засобом боротьби з ним вважали просвіту умів, поширення наукових знань і передових філософських ідей. Тільки наука й освіта, за твердженнями просвітників, здатні забезпечити радикальні зміни в житті, змусити феодальне суспільство, царство темряви і ошуканства, поступитися місцем царству розуму й правди. Тому цілком закономірним є погляд на Просвітництво як на оптимістичну політичну філософію, що цілком присвятила себе духовному й суспільному поступу.

Як стверджував Ф. Енгельс, просвітники не визнавали жодних авторитетів, піддавали прискіпливій критиці (аналізу) релігію, розуміння природи, суспільства, державний устрій. Мислячий розум став для них справжнім мірилом усього суцього. «Усі попередні форми суспільства і держави, всі традиційні уявлення були визнані нерозумними і відкинуті».

У лоні Просвітництва розвинулися різні напрями й течії, які відрізняються між собою ступенем радикальності, характером філософських поглядів та суспільно-політичних ідеалів. Але основними теоретичними засадами просвітницької ідеології є соціально-політичний утопізм, просвітницький «раціоналізм», метафізичність пізнання, просвітницький антиісторизм, просвітницький романтизм.

Соціально-політичний утопізм. У його основі лежить переконаність у вирішальній ролі просвітництва і знань у соціальному розвитку, оскільки причиною бід і негараздів людей є невігластво. Подолати цей жалюгідний стан можливо тільки шляхом просвітництва. А ліквідувати феодальні відносини, деспотизм, фанатизм і свавілля зможуть «освічений монарх», «розумний муж-правитель» або «мудрий законодавець». Поступове поширення знань зумовить позитивні соціальні процеси.

Просвітницький «раціоналізм». Суть його виражається формулою «Закони природи суть закони розуму». У своїх міркуваннях просвітники рухались від природи до розуму, який людина отримує від природи, а потім пристосовується до неї. Тому цілком обґрунтованою, на їх погляд, є вимога піднести закони природи до рангу обов'язкових юридичних законів. Отже, у світогляді Просвітництва вимальовується ланцюжок рівностей: природне = розумне = корисне = (благос) = законне = пізнання = здійснення. Цей ланцюжок відображає історичний і гносеологічний оптимізм просвітництва, його натуралістичну орієнтацію.

Метафізичність пізнання. Особливість її полягає в абсолютизації пізнавальної ролі відчуттів. Така сама роль відводиться осягненню, суб'єкт якого розглядається не як діяльна істота, а як пасивний сприймач зовнішніх подразнень. Відповідно пізнання тлумачиться не як продукт взаємодії об'єкта і суб'єкта, а як трансформація об'єктивного в суб'єктивне. Отже, в «суб'єктивному» просвітники вбачали перешкоду, щось негативне, яке затьмарює істину, не усвідомлюючи того, що без суб'єктивної діяльності неможливе об'єктивне за змістом пізнання, оскільки воно досягається через їх взаємоопосередкування і творчу активність суб'єкта.

Просвітницький антиісторизм. На думку просвітників, у реальному історичному процесі відбуваються як відхилення від природної «норми», так і повернення до неї, як викривлення людської природи, так і її виправлення. Будь-яке відхилення від норми випадкове. Історія є нагромадженням породжених невіглаством випадковостей і нісенітниць. Часи «рабства», що, на думку просвітників, охоплювали власне рабовласницький і феодалний період, були епохою тупості й омани, своєрідною перервою у поступі людства.

Просвітницький романтизм. Він притаманний пізньому Просвітництву. Цей особливий світогляд виявив себе у філософії, політиці, економіці, історії, літературі, живописі, поезії й лінгвістиці. Романтизм претендував на універсальність, маючи на меті синтезувати людські знання, по-новому пізнати світ у його єдності й багатогранності. Його теоретики однаково вільно зверталися до музики, образотворчого мистецтва, філології, філософії історії. Романтизм багато в чому зобов'язаний Великій французькій революції, що продемонструвала всю складність і суперечливість історичного процесу, велич людини, яка прагне перетворити світ, і водночас обмеженість її сил.

Певною мірою романтизм є продуктом гіркого історичного досвіду, в основі якого лежить протиріччя між привабливими теоріями і суворою реальністю. Це спонукало романтиків критично глянути на ідеї класичного Просвітництва і на просвітників, оскільки реальність вони розглядали як поле, на якому повинно здійснюватися задумане. Однак ідеал і реальність є трагічно розірваними, перебувають у різних площинах, причому ідеал завжди вищий за реальність.

Просвітники опонували феодално-абсолютистським монархіям, релігійній ідеології, обґрунтована ними ідея рівності протистояла ідеям станових привілеїв, а ідея народного суверенітету — суверенітету монархів. Завдяки їхнім старанням набуло розвитку вчення про природне право рівних за природою людей, про невідчуженість природних прав тощо. Із цих засад виростили їх намагання змінити «нерозумний» феодалний лад «розумним», який відповідав би природному порядку.

Цей суспільно-історичний феномен влучно і образно охарактеризував Іммануїл Кант, який вважав Просвітництво виходом людини зі стану свого неповноліття, в якому вона перебуває через власну вину. «Неповноліття є нездатність користуватися власним розумом без керівництва кимось іншим... Sapere aude! — май мужність бути мудрим — таким є гасло епохи Просвітництва».

2. РОМАНТИЗМ — РЕАКЦІЯ НА ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РАЦІОНАЛІЗМ

На перетині XVIII і XIX ст. в Німеччині та інших європейських країнах виник новий напрям у духовній та художній культурах, який отримав назву романтизм. Цей розлом століть був настільки радикальним, що дуже важко знайти йому анало-

ги. У 1789 р. розпочалася Велика Французька революція, яка викликала небачений ентузіазм європейських інтелектуалів. У 1792 р. у Франції була повалена монархія і проголошена республіка. У липні 1793 р. король був засуджений до страти і в серпні уже всі відчули, що таке терор: сотні тисяч безневинних людей стали жертвами революції. Страшним символом цієї епохи стала гільйотина — стародавній пристрій для смертної кари, який був вдосконалений ескулапом Ж. Гільйотеном — членом Установчих зборів Франції. Вона знищила всі пацифістські і філантропічні ілюзії просвітницького століття. Сходження Наполеона на вершину слави в 1804 р., проголошення імперії, військові походи, які заточили Європу в пороховий дим і гуркіт заліза, перевернули старий континент, внаслідок чого виник новий деспотизм — жива докора просвітницькому «ілюмінованому» розуму.

Розчарування в ідеалах Просвітництва внаслідок революційного оновлення світу, заперечення утилітаризму існуючої дійсності, принципів буржуазного практицизму, жертвами яких ставала людська гідність, песимістичний погляд на майбутнє, світогляд «світової скорботи» поєднувалися в романтизмі з прагненнями до гармонії і світопорядку, з пошуками нових, абсолютних і безумовних ідеалів. Гострий розрив між ідеалами і гнітючою реальністю викликав у свідомості багатьох інтелектуалів хворобливо-фантастичне світовідчуття і гірку усмішку над невідповідністю мрії та дійсності, доведених у літературі й мистецтві до принципу «романтичної іронії».

У Німеччині передісторію романтизму пов'язують з громадським рухом, який у 70-х роках протікав під гаслом «Буря і натиск» (Sturm und Drang). Воно походить від назви однієї із драм Фрідріха Клінгера (1752—1831), яку використав А. Шлегель як назву цілого руху і який мав на увазі «бурю почуттів», шалений потік пристрастей (Клінгер свою драму спочатку назвав «Суматоха»). Як у названому творі, так і в свідомості багатьох учасників цього руху було протиставлення дійсного поняття безжественного як «інтелекту вищого розуму» — пантеїзму. Цей підхід також прослідковується в гетівському «Прометей» і окремих персонажах М. Р. Лейнца (1751—1792). Зневага до тиранів, екзальтована свобода, сильні почуття, нестримні пристрасті, безкомпромісні характери — все це стало невід'ємною частиною епохи романтизму.

«Штурмовці» зуміли виразити дух цілого народу, стан німецької душі в період історичного перелому. Гердер, Шиллер, Гете, Екобі — всі вони пройшли через «Штурм» і стали класиками романтизму.

У філософії також існує період повернення до класики. Шлейрмахер не тільки зробив переклад платонівських діалогів, але включив їх у філософський дискурс. Шеллінг впевнено використовує теорію ідеї і поняття світової душі. А гегелівська система з'явилась на світ після нового читання класики, усвідомлення сенсу «діалектики», які наглядно прослідковуються із Геракліта в гегелівській «логіці».

Щоб зрозуміти сутність романтизму, слід визначити це поняття. В науці існує більше ніж 150 його визначень. Для усвідомлення сутності цього феномену, відомі історики філософії Д. Реале та Д. Антисері запропонували шість істотних рис, притаманних цьому поняттю: 1) етимологічну генезу терміну з лексико-філологічної точки зору; 2) хронологічні та географічні рамки феномену; 3) романтизм як психологічне і моральне явище; 4) концептуальне наповнення, яке властиве романтизмові; 5) характерна форма мистецтва; 6) романтична філософія.

1. **Етимологія слова.** Воно має багату історію. В історії англійської літератури (А. С. Vaugh) прикметник «романтичний» з'явився в середині XVII ст. Він визначав щось екстраваганте, фантастичне, нереальне. На сторіччя пізніше ним стали називати

вати ситуації особливо приємні, що описувались в «романтичній» поезії та прозі. Поступово це поняття почали вживати в значенні виразу емоцій, інстинктів. Ф. Шлегель пов'язував романтизм із епічним, середньовічним, психологічним та автобіографічним романом.

2. **Історичні рамки.** З історіографічного та географічного погляду, романтизм — це не тільки поезія та філософія, а й музика і мистецтво, яке бурхливо розвивалось в кінці XVII та першій половині XVIII ст. Цей рух був поширений у Франції, Італії, Іспанії, Англії, Німеччині, де набув національних рис у кожній з цих країн.

3. **Морально-психологічне явище.** Стан внутрішнього дискомфорту, душевний страждання і політ душі, що шукає і не знаходить спокою, які ведуть до конфлікту з реальністю, від якої романтичний герой втікає. «Не то чувство, что выше разума, или нечто от особой непосредственности, интенсивности или настоятельности, даже не меланхолическая созерцательность; скорее сам факт чувственности в своей незамысловатой простоте приведен в изменение крайней восприимчивости и раздраженности».

4. **Концептуальне наповнення.** Кожний романтик прагне до безкінечності. Цю тенденцію виражає слово «streben» — «вічний порив», адже людський досвід не знає нічого безкінечного. І філософія, і поезія сходяться на тому, що безкінечне — смисл і джерело всілякого кінцевого. Філософія доводить цей зв'язок, а поезія її реалізує. Природу тлумачать як життя, яке безперервно творить, а смерть — лише як засіб мати більше життя. Природа — гігантський організм, який схожий на людський, це рухома гра сил: її міць — божественна. Шеллінг заявляв, що природа — це закам'янілий розум, дух, які стають видимими. І відповідно релігія в романтиків знає переоцінки. На відміну від просвітників, вони бачили в ній місток від кінцевого до безкінечного.

5. **Форма мистецтва.** Шлегель підкреслював виразність безформенного ескізу, фрагменту, чогось незавершеного, де форма вторинна. Отже, в романтиків в мистецтві надається первинність змісту над формою.

6. **Філософія.** Бенедетто Кроче став автором такої цитати: «Філософський романтизм підняв знамено того, що інколи називають не зовсім точно, інтуїцією, фантазією, на противагу холодному розуму, абстрактному інтелекту».

Засновниками романтизму є брати Шлегелі, Август (1767—1845) і Фрідріх (1772—1829), Новаліс (справжнє ім'я — Фрідріх фон Ганденбург) (1772—1810), Фрідріх Даниїл Ернст Шлейермахер (1768—1834) і Фрідріх Гельдерлін (1770—1843). Фрідріх Шлегель заснував у 1798 р. в Берліні журнал «Атеней», перший номер якого опубліковано в травні 1798 р. Він проіснував усього-навсього два роки, за які став надзвичайно поширеним. Гете і Шиллер були супротивниками ідеологічних ексцесів романтиків, однак належали до романтичної епохи, дихали її поетичними поглядами романтиків були досить різноманітними. В Німеччині вони були в площині від лібералізму до легітимістсько-консервативних. У Великобританії і Франції спостерігався протилежний напрям. Представник англійського романтизму Шеллі відкидав будь-яку форму політичного і церковного пригнічення, виступав проти існування Бога і правлячих класів, звеличував життя, освячене свободою і усвідомлене самореалізацією. У іншого англійського романтика — Джона Кітса естетизм був заснований на глибокій меланхолії, печалі з приводу того, що краса і життя взаємовиключають одне одного.

Німецький романтик Є. Гофман у своїй творчості розкрив глибоку прірву між способом життя і мисленням художника, і простої людини. Творчість Людвіга Тіка відзначено стилевим методом романтичної іронії, який відтінює оманливий характер та ілюзорність мистецтва. Клеменс Брентано та Людвіг Ахім опублікували збірник народних пісень «Загадковий рік хлопчика» і створили форму романтичної казки.

Твори французьких романтиків Альфонса де Ламартина да Мюссе виражали нігілістичні настрої, так звану «світову скорботу», меланхолію і страждання як наслідок болісних любовних відносин. Жорж Санд (Аврора Дюпен) виступила за емансипацію жінок, за їх право на щастя і свободу, любов.

В музиці романтизму, головним чином у творчості Роберта Шумена, Ференца Ліста, Фредеріка Шопена, традиційні форми були витіснені переважно невеликими творами.

3. СОЦІАЛІЗАЦІЯ НАУКИ

XVIII ст., як і вся епоха Просвітництва, увійшли в історію людства під знаменом наукових відкриттів і філософського осмислення сутності суспільних змін, які повинні були принести народам свободу і рівність, знищити привілеї церкви і аристократії. Відкриття XVII ст. в сфері природничих наук підтвердили думку про те, що розум і наукові методи дають можливість створити істинну картину світу. Віра і авторитети поступилися місцем послідовному скептицизму. Традиційну станова модель суспільства повинна була змінити нова форма держави, яка була б заснована на владі розуму і закону.

Наукові відкриття в математиці, фізиці, біології, хімії, ембріології, фізіології, анатомії, геології, кристалографії, астрономії, історії та інших науках дали можливість здійснити глибокі економічні і соціальні зміни, які отримали назву промислової революції, або промислового перевороту. Найбільш чітко цей процес став проявлятися у Великобританії, Нідерландах та інших європейських країнах і США.

Економічне зростання і розвиток техніки досягли темпів у 1750—1850 рр., що було пов'язано з глибинними змінами в усіх сферах суспільного буття. Промислове виробництво стало основним рушієм розвитку економіки та джерелом для формування нової якості життя. Якщо на початку індустріальної епохи економічний розвиток визначався механізацією текстильного виробництва і використанням кам'яного вугілля для отримання парової енергії, то на наступному етапі головним фактором стає будівництво залізниць. Новий транспортний засіб завдяки своїй швидкості і надійності змінив способи переміщення товарів і пересування людей, дав могутній стимул розвитку торговельних та економічних зв'язків як усередині окремих країн, так і між економічними регіонами світу.

У свою чергу, залізничний транспорт потребував швидкого зростання вуглеводувної і сталеварної галузей промисловості. Тому на другому етапі промислової революції ключовою галуззю стає саме сталеварне виробництво.

Промислова революція супроводжувалася серйозними соціальними змінами. У період економічного підйому зросли доходи населення, зменшилася масова бідність, яка була наслідком стрімкого зростання кількості населення і пролетаризацією широких верств сільського населення. Одночасно утворювалася велика за чисельністю соціальна група робітників, які працювали й жили в жалюгідних умовах.

Становище найманих працівників в епоху промислової революції стали найгострішим соціальним питанням.

Одночасно з цими соціально-економічними процесами, в яких наука займала провідне місце, проходить процес переосмислення проблем розвитку самої науки. Тісне переплетення філософських ідей і наукових теорій, ознаки еволюційних процесів, які спостерігаються як у самій науці, так і в зміні філософського бачення самої людини, істини, світу в цілому, примушують їх поглибитися в сутнісні проблеми людського буття. Ці процеси набувають активного розвитку в кінці XVIII та впродовж XIX ст. Особливо слід підкреслити значення таких процесів, як заснування еволюційної теорії, лінгвістики, спроб пояснити сутність неевклідової геометрії, появу експериментальної психології та наукової соціології.

У цьому контексті достатньо навести декілька суттєвих прикладів, щоб зрозуміти об'єктивну необхідність філософського осмислення науки. Класифікація живих організмів К. Ліннея стає основним принципом сучасної біологічної систематики. Теорія клітин В. Віхрова показала, що «тваринна істота є сумою одиниць, кожна з яких володіє всіма характеристиками життя». Так зародилася генетика. Г. Мендель поєднав математичне знання з ботанічним і відкрив закон спадковості. Мікробіологія перемагає інфекційні хвороби. Відкриття у сфері електропровідності дали змогу створити телефон, динамо-машину, всю індустрію електричних машин. Порівняльна граматики і відкриття фонетичних законів стали гордістю німецької науки. Дві науки, що вийшли зі сфери метафізики і які досліджують глибинні закони суспільства, структурують свій предмет і метод саме як наукові дисципліни: психологія (школа Вундта) і соціологія (Дюркгеймівська школа).

Ці та інші проблеми, які породжені наукою, сприяють швидкому зростанню наукових центрів, університетів, інститутів природничого та гуманітарного спрямування XVIII—XIX ст. — це століття філології та історії, мистецтва та археології, політології та права. Математика, геометрія, еволюційна теорія, астрофізика та інші природничі науки народилися не тому, що вони слугували індустрії, тій чи іншій владі. За спиною науки стояли не промисловий король або монарх. Навпаки, вона є виразом усієї історії народів, культур, пам'ятаю покоління.

Основні поняття та категорії

Історизм (historicism) — теорія, згідно з якою історичні події підпорядковані природним законам, які визначають соціально-культурний розвиток, погляди і вартості, притаманні кожному історичному періоду. У соціальній філософії історизм, назва якого походить від німецького слова Historismus, спочатку означав наполягання на потребі «увійти» в певний історичний період, щоб зрозуміти його через вивчення значення слів і концепцій, уживаних за тієї доби. Проте після публікації праці Карла Поппера «Злиденність історизму» (1957) найуживанішим значенням цього терміна стало зовсім інше: віра в неминучість історичного розвитку, що піде певним шляхом [Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Промислова революція (industrial revolution) — великі взаємопов'язані економічні, технологічні і соціальні зміни 1760—1850 рр., коли у Великобританії була започаткована промислова економіка, заснована на новій машинній технології і фабричній системі. В результаті таких змін Великобританія стала першим індустріальним суспільством. Вирішальні

особливості його процесу: а) зростання капіталістичного контролю над процесом праці, збільшення розподілу праці, удосконалення ефективності і виробництва на фабриках і майстернях; б) винахід нових машин і удосконалення застосування спочатку води, а згодом пару в гірничо-обробній промисловості (особливо в текстильній і сталеварних галузях), на транспорті [Большой толковый социологический словарь (Collins), Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Просвітництво — ідейно-політична течія часів переходу суспільства від феодалізму до капіталізму. П. відображало інтереси народжуваної буржуазії й народних мас і відіграло роль ідеологічної підготовки буржуазних революцій, найрадикальнішою з яких була Велика французька революція 1789 р. Епоха Просвітництва охоплює кінець XVIII — початок XIX ст. Соціально-економічні основи Просвітництва зумовили його головні ідейні настанови, які полягали в критичному ставленні до соціальної і політичної організації феодального, суспільства, а також до його ідеологічної легітимації. Просвітители критикували феодальний лад, абсолютистську монархію, рішуче виступали проти кріпосництва, обґрунтовували необхідність встановлення нових суспільних порядків, які сприяли б поліпшенню життєвих умов народних мас, їхнє право на освіту і культуру. Різкій критиці піддавали вони релігійні догмати, схоластику, відстоювали світський характер суспільного життя. Вони боролися за встановлення «царства розуму», заснованого на «природних» правах і рівності людей. Визначальну роль у розвитку суспільства вони надавали свідомості людей, усі вади суспільства пояснювали неумом, неосвіченістю людей, нерозумінням ними своєї власної природи. Найважливішим засобом соціального поступу вони вважали поширення освіти, пропаганду наук, знань, ідей справедливості і добра. Найбільшого розквіту ідеологія Просвітництва досягла у Франції XVIII ст. Найвидатнішими представниками французького Просвітництва були Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах. Усі вони виступали проти необмеженої монархії, втручання церкви в політичне життя, за скасування станових привілеїв, доводили правомірність знищення феодалізму. Вони зробили великий внесок у розвиток світової політичної думки, розробляючи питання про походження держави, про її функції, про типи державного управління, про шляхи демократизації суспільства, про поділ влади. Їхні ідеї значною мірою сприяли утвердженню в суспільстві принципів буржуазної демократії. У ранньому французькому Просвітництві виявились ілюзії щодо освіченої монархії. У пізньому переважали радикальні суспільно-політичні вимоги, гостра критика абсолютистської влади поєднувалася з обґрунтуванням ідей буржуазної демократії і громадянських свобод.

[Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. — Вид. 2-е. — К.: — Генеза, 2004. — 736 с.].

Раціоналізм (rationalism): 1) всезагальна віра у здатність знання (як загального, так і індуктивного чи епіричного) описати, пояснити світ а також вирішувати проблеми. Таке розуміння було характерне, для епохи просвітництва; 2) Епістемологічна позиція, що підкреслює апіорну основу пізнання і дедуктивних теорій; 3) Доктрини філософів XVII і XVIII ст. — Декарта, Спінози і Ляйбніца, згідно з якими, використовуючи дедуктивний метод, об'єднане знання може бути досягнуте лише розумом [Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Романтизм (Romanticism). Романтизм як виразна система ідей сформувався наприкінці XVIII ст. в Німеччині як протест проти естетики неокласицизму, як один з аспектів просвітницького мислення. Романтизм набув поширення в історії, філософії, музиці, образотворчому мистецтві, політиці і, звичайно, літературі. Згадки про романтизм у політиці часто вважають за відображення поділів на напрями в літературі, тому романтизм не можна

пов'язати ні з якою конкретною політичною системою або ідеологією. На думку мислителів Просвітництва, людська природа універсальна, або принаймні універсальне все найважливіше в ній, тож її можна проаналізувати на основі загальних законів, подібних до законів фізики. А на думку романтиків, це неможлива річ. Адже важить тільки унікальність і творчі здібності кожного індивіда, і їх неможливо звести до якоїсь низки загальних законів. Одним з аспектів такого романтизму є відкидання природничих наук, принаймні коли їх застосовують до людства, а часом і взагалі. Однією зі складових такої відмови від універсальності є обстоювання з боку романтиків націоналізму, хоча попервах той націоналізм був радше культурний, ніж політичний, і вважав, що якась одна нація «краща» за іншу. У політичній сфері романтизм пов'язували з широким спектром поглядів: від лібералізму до крайніх форм авторитаризму [Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда утвердження її як активної і дієвої сили; двосторонній процес засвоєння індивідом соціального досвіду (цінностей, норм, зразків поведінки) того суспільства, до якого він належить, і активного відтворення і збагачення системи соціальних зв'язків і відносин, у яких він розвивається.

Утопізм (*utopianism*) — вчення про ідеальну форму майбутнього суспільства [Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Питання до дискусії

---

1. Які соціально-економічні, політичні процеси викликали до життя Просвітництво як новий суспільно-політичний феномен?
2. Які просвітницькі ідеї спонукали людей до роздумів над своїм політичним, соціально-економічним буттям, до політичної боротьби за свої права?
3. Чи виконало Просвітництво, на вашу думку, своє суспільно-історичне призначення?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

---

1. Просвітництво як культурно-ідеологічний суспільний рух XVIII ст.
2. Суспільно-політичний утопізм просвітництва.
3. Просвітницький «раціоналізм» просвітництва.
4. Метафізичність просвітницького пізнання.
5. Просвітницький антиісторизм.
6. Просвітницький романтизм.
7. Просвітництво і наука.

Завдання для самостійної роботи

---

1. Законспекуйте із першоджерел основні риси національних шкіл Просвітництва та з'ясуйте, в яких країнах найповніше розвинулася просвітницька ідеологія, чим це було спричинено і який вплив справила вона на подальший розвиток цих країн.
2. Розробіть порівняльну таблицю сутності основних напрямів просвітницької ідеології в XVIII ст.

Питання до заліку

---

1. Загальна характеристика Просвітництва XVIII ст.
2. Взаємозв'язок розвитку науки і Просвітництва.
3. Вплив Просвітництва на подальший розвиток політичної науки.

Питання до іспиту

---

1. Сутність Просвітництва як культурно-ідеологічного й суспільного руху XVIII ст.
2. Суспільно-історичне призначення Просвітництва.
3. Національні школи Просвітницької ідеології та їх характерні риси.
4. Основні теоретичні засади Просвітництва.

Рекомендована література

---

1. Библер В. С. О гражданском обществе и общественном договоре // Через тернии. — М., 1990.
2. Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. — М., 1958.
3. Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби. — К., 2000.
4. Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII — XVIII століть. — К., 1995.
5. Історія філософії. За ред. проф. Ярошовця В. І. — К.: Видавець Гарпапан, 2002.
6. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. — К.: Знання України, 2005.
7. Кирилюк Ф. М., Батрименко О. В. Історія зарубіжних політичних вчень. — К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2005.
8. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. — К.: 2005.
9. Антология мировой политической мысли. В 5 т. — М., 1997.
10. История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли. — М.; 1962. — Т. 1.
11. Історія сучасного світу / За заг. ред. Ю. А. Борбаня. — К., 2001.
12. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / За ред. Є. Причепи. — К., 2002.

2 ТЕМА

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТОЛОГІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

- 1. Політико-просвітницький матеріалізм.**
- 2. Соціалістично-комуністична утопія.**
- 3. Просвітницький атеїзм і радикалізм.**

Французьке Просвітництво припало на час ідеологічних пошуків, коли філософією захоплювалися майже всі верстви населення.

Політичних теоретиків французького Просвітництва можна зарахувати до трьох основних шкіл, що змагалися між собою: роялістів на чолі з Вольтером (справжнє ім'я — Франсуа-Марі Аруе); парламентаристів, очолюваних Шарлем-Луї Монтеск'є, та республіканців під проводом Жан-Жака Руссо. Парламентаристи і роялісти формувалися під впливом англійської філософії. Їх представники вважали англійську систему врядування «дзеркалом свободи». Проте ці школи зверталися до різних англійських філософів і розуміли англійський суспільний лад по-різному.

Ш.-Л. Монтеск'є та його послідовники черпали натхнення з творів Джона Локка. Найбільше їх захоплював державний лад, установлений в Англії внаслідок революції 1689 р. Вони пропонували пристосувати до ситуації у Франції розподіл повноважень між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади.

У працях Монтеск'є «Перські листи», «Про дух законів» та інших зроблено спробу обґрунтувати закони соціальної організації, що давали б змогу обрати форми державного устрою і політичні інституції, найпридатніші для французького суспільства. У них стверджується, що свободу найнадійніше буде збережено в такій державі, де жоден управлінський орган не матиме змоги монополізувати владу, а отже, стати деспотичним. На цьому ґрунтувалася формула Монтеск'є щодо розподілу повноважень, противаг і стримувань та розподілу влад. Доречність цих висновків для тогочасної Франції була очевидною.

Вольтер прагнув втілити у Франції мрію про верховенство розуму, що мало забезпечити розвиток науки і техніки, централізацію держави та викриття забобонів. Він, як і його однодумці, зверталися до Френсіса Бекона і захоплювалися не формою парламентського врядування, а системою громадянських свобод та релігійної терпимості. Своїми творами «Філософські листи», «Трактат про метафізику», «Кандидат» та інших Вольтер зробив справжній прорив у французькій політичній думці XVII ст. Стрижнем політичних відносин у системі «особа — держава — суспільство» він вважав державу, яку розглядав результатом договору між людьми. У своєму розвитку вона пододала шлях від республіки до найдосконалішої форми — монархії на чолі з підпорядкованим конституції освіченим самодержцем. Він повинен дбати про підданих, їх освіту, благополуччя, дотримання їхніх природних прав, викорінення свавільства, упорядкування суспільства. Таке впорядкування можливе за поділу на багатих і бідних, за недоторканності приватної власності. Ідеї народоправства йому не були близькими: чернь не повинна багато розмірковувати,

а політична влада має бути зосереджена в руках меншості — політичної, економічної еліти. Свобода особистості (свобода совісті, віросповідання, друку, мислення, творчості) — це залежність тільки від законів. Рівність людей — це рівність перед законом, скасування станового поділу суспільства, привілеїв церковних і феодалів.

Ж.-Ж. Руссо в «Роздумах про походження нерівності» та в інших творах сформулював політичні принципи, які ґрунтуються на понятті «загальна воля». Це означало, що крім індивідуального егоїзму (особистої волі), кожен громадянин має і колективну зацікавленість у процвітанні свого суспільства. Наприклад, право і політичне суспільство виникли із загальної волі — волі групи громадян, що діє від імені всіх і добровільно приймає правила, які однаково застосовуватимуться до кожної особи. Будучи попередницею теорії раціонального вибору на користь колективного блага, яку розвинули економісти ХХ ст., концепція політичного права наголосила на важливості добровільно взятих на себе суспільних обов'язків як основи громадянської доброчесності. Визнання народу єдиним сувереном (носієм верховної влади) засвідчило небувалий злет тодішньої політичної думки.

Обґрунтований Руссо принцип загальної волі свідчив, що для забезпечення законності суспільства політичні рішення мають не лише прийматися відповідно до запроваджених народом законів, а й бути обов'язковими для всіх. Щоб громадянин підкорявся рішенням заради загального інтересу, не потрапляючи в залежність від інших людей, правові норми повинні стосуватися всіх без винятку. Лише тоді індивід добровільно голосуватиме за закон і дотримуватиметься його, бо закон стане для нього уособленням принципу загального добра, що не суперечить його інтересам і потребам.

Визначну роль у розвитку політичної теорії відіграли Дені Дідро (1713—1784), Клод-Адріан Гельвецій (1715—1771), Поль Гольбах (1723—1789), Жан-Лерон Д'Аламбер (1717—1783), Етьєн-Бонно де Кондільяк (1715—1780) та інші французькі енциклопедисти — ідеологи Великої французької революції. Вони завдали нищівного удару засадам феодального політичного світогляду, обґрунтували передові для того часу політичні ідеї, захищали права людини на вільне підприємництво, недоторканість, життя, безпеку, справедливість, відстоювали ідею про пріоритет соціального середовища у формуванні особистості, визначальну роль освіти і виховання тощо.

Довідка

Із хроніки суспільно-політичного життя Франції

Січень 1789 р. Аббат із Шартра і депутат від третього стану Емманюель Жозеф С'єйєс опублікував у Парижі політичний памфлет «Що таке третій стан», який завоював широку популярність. У ньому були виражені впадання буржуазії і її невдоволення абсолютистським режимом. «Що таке третій стан? — запитував автор. — Всі. — Чим вони були до цього часу? — Нічим. — Чого вони вимагають? — Стати чимось». С'єйєс закликав до побудови суспільства рівноправних громадян з їх участю в управлінні державою. Він рішуче критикує принцип виборів до Генеральних штатів, які не скликалися із 1614 р. (вони були дорадчим органом при королі, який збирався для вотування податків). Третій стан вимагав при обранні штатів виходити із загальної кількості населення, (що забезпечувало йому більшість), а не проводити вибори на основі станових списків (що забезпечувало більшість Генеральних штатів дворянству і духовенству).

17 червня 1789 р. Через шість тижнів після скликання Генеральних штатів у Версалі третій стан проголосив себе Національними зборами, тобто не становими, а загальнонаціональним інститутом. Це рішення було прийнято 490 голосами проти 90. Претендувати на право виражати волю народу, депутати від третього стану (міщан) вступили в гостре протистояння з першим і другим станом (духівництвом і дворянством). Зразу після утво-

рення Національних зборів третій стан вирішив відмовитися від абсолютистської податкової системи. (Податок із селян досягав 70% від реальних доходів, тоді як духівництво і дворянство були звільнені від податкових тягот). Воно заявило, що віднині встановлювати податки можна лише за згоди Національних зборів. Вимога рідності перед законом, позбавлення податкових пільг першого і другого стану сприяло падінню «старого режиму».

Червень—липень 1789 р. Через три тижні Національні збори проголосили суверенітет французького народу по відношенню до королівського абсолютистського режиму і 6 липня проголосили себе Установчими зборами. У зв'язку із королівською заборонаю рішення депутатів третього стану представники останнього прийняли за образу їхньої честі і гідності як представників народу, очолили всезагальне повстання, яке розпочалося 13—14 липня в Парижі. На політичну арену вийшли буржуазні політики, генерали і публіцисти, юристи і письменники. Крім короля Людовика XVI, на цю строкату політичну сцену вийшли Маркіз Лафает граф Мірабо, Каміль Демулен і Жак Руссо, які уособлювали розвиток подій у Франції в 1789—1792 рр. Це був перший етап політичної революції. На наступних етапах керівництво революційними подіями очолило правління Конвенту, а потім — диктатура Комітету громадського порятунку. В цей період виріс вплив інших видатних фігур, винесених революційним потоком на вершину влади: Максиміліана Робесп'єра, Жоржа Дантона, Жан Поля Марата.

4—5 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли такі рішення: про скасування кріпосного права; про скасування судових повноважень поміщиків; про можливість скасування феодальних повинностей; про заміну десятин грошовою заставою; про скасування виключного права полювання для феодалів; про скасування пільг в т.ч. звільнення від податків; про доступ усіх громадян в громадські і військові установи; про скасування права здобувати посаду шляхом купівлі; про скасування особливих провінційних і міських привілеїв Парижа, Ліона, Бордо; про скасування пенсій, здобутих поза законом; про реформування цехової системи.

10 жовтня 1789 р. Установчі збори вирішили для зменшення бюджетного дефіциту націоналізувати майно церкви. Одночасно було ухвалено рішення про випуск паперових грошей — асигнацій. Вони випускалися як відсоткові державні облігації, які забезпечувалися національним майном церкви, короля та імігрованої знаті.

12 липня 1790 р. Установчі збори затвердили Громадянський статут духівництва, згідно з яким французька церква була відділена від Риму, а особи духовного звання, були зараховані до статусу державних службовців. За новим статутом визнавався статус Папи Римського як верховного глави католицьких церков, і скасував його юрисдикцію по відношенню до французького духівництва. Французькі священники усіх рівнів були зобов'язані принести присягу на конституції і Громадянському статуті духівництва.

19 липня 1790 р. Декрет установчих зборів Франції скасував інституцію спадковості дворянства. Він включав такі положення: назавжди скасовувалося спадкоємне дворянство; внаслідок цього ніхто не міг приймати або дарувати титул принца, герцога, маркіза, графа, віконта, тощо; французькі громадяни не могли використовувати будь-які прізвища, крім власних; ніхто не мав права носити ліврею або мати герб; заборонялося використовувати звернення «пан», «ваша високість (ваше превосходительство)», «ваша милість», «ваше святейшество»; ці настанови не торкалися іноземних громадян.

3 серпня 1791 р. Прийнято першу французьку конституцію.

20 квітня 1792 р. Франція об'явила війну Австрії і цим самим виступила в смугу війн, які закінчилися після Віденського Коєгресу 1814—1815 рр.

5 квітня 1794 р. В Парижі був страчений французький революціонер Жорж Жак Дантон. З 1791 р. був членом паризького міського самоврядування, з серпня 1792 р. — міністром юстиції, з квітня 1793 р. одним із активістів Комітету громадського порядку.

8 травня 1794 р. В Парижі був страчений французький хімік Антуан Лоран де Лавуазьє — один із засновників сучасної хімії. Головна праця — «Початковий підручник хімії». В 1768—1791 рр. був Генеральним (откупщиком).

8 червня 1794 р. Глава Конвенту Максимільєн Робесп'єр керував проведенням свята Верховної істоти в парку Тюільрії. Послідовник філософії Жан-Жак Руссо, Робесп'єр заперечував атеїзм і поділив його теорію громадянської релігії як основи права і моралі. За новим культом об'єднувалися окремі елементи християнства і раціоналістичні ідеї Просвітництва. Вчення про Верховну істоту обіцяло здійснення прав людини і безсмертя душі. Тих, хто заперечував культ, оголошували «поганями громадянами», до яких відносили атеїстів і діячів католицької церкви.

28 липня 1794 р. В Парижі страчений глава якобінського режиму, вождь найбільш радикального крила французької революції Максимільєн Робесп'єр. Страта вчорашнього владителя стала святом для парижан, доведених до відчаю нестихаючою компанією масових страт, які були організовані за прямими вказівками Робесп'єра. Свою політичну кар'єру Робесп'єр розпочав у 1789 р. як депутат генеральних штатів від третього стану. Він був обраний у своєму рідному місті Аррасі, в якому набув популярності як адвокат. З

перших днів революції він закликав до ліквідації монархії і проголошення Франції Республікою. Ставши одним із лідерів якобінців, він, якого обрали в 1792 р. до Національного конвенту, домагався стратити короля. Він керував повстаннями санкюлотів 31 травня — 2 червня 1793 р., внаслідок якого було повалено режим жирондистів. Влітку 1794 р. Робесп'єр розпочав підготовку до радикальної «чистки» Комітету громадського порядку, що стало причиною крайнього невдоволення його політичних супротивників. Вони організували закат проти Робесп'єра і його політичних прихильників. Термідоріанський переворот (27—28 липня 1794 р.), який очолили Ж. Фуше, Ж. Тальєн і П. Баррас, привів до падіння якобінської диктатури.

10 травня 1795 р. Провалилася «Змова рівних», спроба перевороту, яку очолив Франсуа Ноель (псевдонім Бабеф Гракх) проти Директорії. Бабеф був заарештований. Мета заколоту — становити диктатуру найбідніших верств населення.

22 серпня 1795 р. Вступила в дію нова конституція.

5 жовтня 1795 р. За наказом голови Конвенту Поля де Барраса 26-річний генерал Наполеон Бонапарт знищив повстання роялістів у Парижі. Молодий корсиканець, другий син адвоката Карло Буонапарте, випускник військових училищ у Брієнні (1784) і Парижі (1785 р.) Наполеон Бонапарт в жовтні 1875 року став лейтенантом артилерії. Колишній корсиканський націоналіст, учасник руху за незалежність, після розходжень із сепаратистами разом із матір'ю і рідними був змушений шукати притулку у Франції. Спочатку він уникав участі в революційних подіях. Першим військовим досягненням і початком великих успіхів Бонапарта було взяття 19 грудня 1793 р. фортеці Тулон, яку утримували роялісти. За що заслугу його підняли і дали звання генерала.

31 жовтня 1795 р. Відкрилося обрання Директорії — вищого виконавчого органу. Крім Директорії, яка складалася з п'яти осіб, були утворені дві палати (Рада старійшин і Рада п'ятисот, які переобиралися кожен рік відповідно до цenzових виборчих правил).

28 травня 1797 р. Після тривалого судового процесу був страчений за підбурювання державного перевороту французьких революціонерів Франсуа Ноель. Він при «старому режимі» був фєвдистом земельного управління, з 1789 р. як якобинець — публіцист активно підтримував ідею Французької революції. Під псевдонімом Бабеф Гракх (на ім'я римського народного трибуна) він публікував у своєму журналі «Трибуна народу» статті, в яких причиною всіх бід називав жадібність класу власників. Після падіння монархії Бабеф займав високі посади в провінційних органах управління. З падінням якобінської диктатури закликав до утворення централізованої держави, заснованої на принципах зрівнялівки і загальної власності на засоби виробництва і продукти праці. Разом із своїми прихильниками в 1796 р. заснував Таємну повстанську директорію («Змова рівних») для підготовки повстання.

4 вересня 1797 р. 18 фрюктидора (4 вересня) в Парижі стався державний переворот, який був організований групою членів Директорії і республіканських налаштованих генералів, у числі яких був і Наполеон Бонапарт. Учасники перевороту повідомили мешканців Парижа про те, що будь-хто, хто буде намагатися відновити монархію, або, навпаки, конституцію 1793 р., буде розстріляний.

9 листопада 1799 р. 18 брюмера Наполеон Бонапарт за допомогою військових здійснив державний переворот, який ліквідував режим Директорії. Згідно з новою конституцією, влада перейшла до трьох консулів, першим із яких став Наполеон. Французька революція завершилася на користь багатой буржуазії. Роялістів і радикальних республіканців було усунено з політичної арени. Впливові банкіри і великі поміщики, відчувши силу Бонапарта, запропонували йому підтримку. Конституція консульства, яку розробив абат Еммануель Жозеф С'єйєс, надіяла першого консула великими повноваженнями. За допомогою двох консулів і Державної ради він призначав усіх офіцерів посадових осіб, суддів і членів сенату. Державне управління і управління освітою були централізовані.

2 серпня 1802 р. Консул Наполеон Бонапарт, скориставшись короткотерміновою перешкодою, яка настала внаслідок Амєнського миру (27 березня 1802 р. між Францією і Великобританією), вніс суттєві зміни до конституції. Рішенням сенату він був проголошений довічним консулом. Як глава держави Наполеон зосередив у своїх руках усю повноту влади. Інші два консули — Жан-Жак Режі де Камбасєрес і Шарль Франсуа Лебрен — майже не мали ніякого політичного впливу. Всезагальне виборче право було замінено виборчим цензом, право законодавчої ініціативи мав виключно перший консул (тобто Наполеон Бонапарт). Він і його міністри ні перед ким не звітували. Сенат слідував за дотриманням конституції. При сенаті було два органи: трибунал який обговорював закони, але не міг приймати ніяких рішень, і законодавчий корпус, який приймав закони, але не мав права їх обговорювати, тому його ще називали корпусом «трьохсот німих». Були також проведені господарські реформи. Він наказав усім емігрантам повернутися на батьківщину (за роки революції їх уже було більше як 140 000 чоловік). Усі репатріанти повинні були поставити на службу свої гроші і робочу силу. Наполеон 19 травня 1802 р. заснував орден Почесного легіону для нагородження тих, хто особливо визначився перед державою.

21 березня 1804 р. У Франції вступив у силу Цивільний кодекс, відомий як кодекс Наполеона. Ним було узаконено завоювання Французької революції: рівність усіх громадян перед законом; свободу особи власності, праці (ліквідація церковної залежності), переконань; відділення держави від церкви. Кодекс закріплював відміну феодальних структур.

2 грудня 1804 р. Перший Французький консул Наполеон Бонапарт в урочистій обстановці був коронований як імператор, а його дружина Жозефіна — імператрицею.

Процес коронації відбувався в соборі Нотр-Дам. Його здійснив папа Римський Пій VII. План перетворення Французької республіки в імперію передбачав одну мету: Франція і її державець повинні були набути найвищого стану серед європейських держав, а також стабілізувати внутрішній розвиток країни. Імператор Наполеон I зразу ж змінив поліцейсько-бюрократичний режим; противники імперії піддалися жорстким переслідуванням; встановлено жорстку цензуру; відновлені окремі інститути минулого. Він створив новий лояльний громадський прошарок — імперське дворянство, який не мав привілей старої аристократії і повністю залежав від милостивого імператора.

27 листопада 1806 р. Французький імператор Наполеон I в Берлінському декреті оголосив про початок континентальної блокади Великобританії. Будь-яка торгівля і всілякі зносини із англіїцями категорично заборонялися. Всі англійські товари, які виявлялися на території Франції і союзних з нею держав, піддавалися ліквідації. Наполеон I розраховував, що, відтіснивши Великобританію від європейських ринків, він тим самим її задусить. Але Великобританія відповіла морською контрабандою Франції і її союзників. До цієї блокади Наполеон I залучив усі європейські держави, в т.ч. Росію, чим зміцнив на перших порах політичну і економічну гегемонію Франції в Європі.

Період Першої імперії. Виник новий художній стиль — ампір (франц. *empire* — імперія), який являє собою завершення класицизму. Для ампіру характерна орієнтація на античні зразки, якими захоплювався Наполеон I. Архітектура ампіру визначається масивними портиками з колонами доричного (інколи тосканського) ордеру, військова емблематика (орли, лаврові вінки, військові обладунки, дикторські зв'язки). В цей період будуються меморіальні споруди (тріумфальні арки, меморіальні колони). В інтер'єрах маєтків використовуються розписи Помпей, етруських ваз, єгипетських рельєфів.

17 травня 1809 р. Коли французький імператор Наполеон I приєднав до своїх володінь території папської держави, папа Пій VII відсторонив його від церкви, не вказавши у відповідній буллі ім'я відстороненого «викрадача спадщини святого Петра». Після цього Наполеон наказав заарештувати Пія VII. Заточення папи продовжувалося три роки, але він не відмовився піти на поступки Наполеону I.

26 червня 1810 р. В Баларю-ле-Бене помер Жозеф Мішель де Монгольф'є (26.08.1740), французький винахідник повітряної кулі. 5 липня 1783 р. разом зі своїм братом Етьєном він запустив повітряну кулю, яка була наповнена димом.

1805—1814 р. р. Наполеонівські війни.

31 березня 1814 р. Частини союзницьких військ — Росії, Пруссії, Австрії — вступили в Париж.

1 квітня 1814 р. Колишній міністр закордонних справ Франції Шарль Моріс де Талейран-Перигор сформував тимчасовий уряд.

2 квітня 1814 р. Наполеон I зрікся престолу на користь свого сина. Але новим королем Франції став Людовик XVIII, з династії Бурбонів, брат короля Людовика XVI, страченого 21 січня 1791 р. За вимогою союзників Людовик XVIII, опублікував хартію, яка запроваджувала у Франції конституційну монархію.

6 квітня 1814 р. Наполеон I остаточно зрікся престолу за себе і своїх наступників і 28 квітня був відправлений у заслання на о. Ельба, що в Середземному морі.

20 квітня 1814 р. Наполеон I влаштував оглядини гвардії, яка залишилася вірною йому і попросився з нею. Через три дні після його відбуття на о. Ельба союзники заключили Паризький мир з новим французьким королем Людовиком XVIII. Мирний договір був остаточно підписаний 30 травня 1814 р. делегаціями держав — учасниця анти французької коаліції: Росії, Великобританії, Австрії і Пруссії. Зреченням Наполеона I від престолу і підписання Паризького мирного договору знаменувало закінчення епохи французької експансії і панування в Європі.

20 березня 1815 р. Наполеон I вступив до Парижа після того, як 1 березня він на чолі загону чисельністю близько 1000 чоловік залишив о. Ельбу і висадився на південному березі Франції. Король Людовик XVIII направив проти Наполеона військо, яке потім перейшло на сторону екс-імператора. Це дозволило Наполеону I безперешкодно увійти до Парижа. 13 березня він видав декрет про відновлення Імперії. 19 березня король із своїм оточенням перебрався в Гент.

18 червня 1815 р. Наполеон I зазнав нищівної поразки від англійсько-голландських і пруських військ під Ватерлоо.

20 листопада 1815 р. Після остаточного вигнання французького імператора Наполеона I Бонапарта, який зрікся від престолу, Австрія, Великобританія, Росія і Пруссія та переможена Франція заключили другий Паризький мир. Кордони Франції були відновлені

в межах 1790 р. Франція була зобов'язана сплатити військовій репарації в розмірі 70 млн франків, а її територію на 3—5 років окупували 500 000 солдат союзників. У подальшому Франція повинна була повернути Німеччині всі художні твори, які були вивезені Наполеоном під час його походів.

14 липня 1817 р. В Парижі померла відома письменниця баронеса Анна Луїза Жермена де Сталь (над. 22.04.1766). Твори: роман «Дельфіна» (1803), трактат «Про літературу, яка розглядається у зв'язку із суспільними настановами» та ін. Учениця Монтеск'є, вона стала прихильницею конституційної монархії англійського типу, але мріяла про «просвітницьку республіку», яку очолювали б учені і літератори. Твір «Про Німеччину» був конфіскований за наказом Наполеона I. Декілька років проживала в Росії, враження про яку відбиті в творі «Десять років вигнання».

5 травня 1821 р. На острові Святої Єлени помер французький імператор Наполеон I Бонапарт, куди він був висланий після другого зречення престолу (22 червня 1815 р.). Він був таємно похований. Причина смерті невідома. В роки вигнання він вів дуже замкнутий спосіб життя. Його дружина Марія Луїза з 1816 р. була правительницею герцогства Парма, а їхній син, який народився в 1811 р., виховувався при Віденському дворі.

4 липня 1817 р.

26 січня 1824 р. В Парижі помер Теодор Жерімо (нар. 21.09.1791) — французький живописець і графік, засновник романтизму у французькому живописі. Твори: «Дербі в Епсомі», «Пліт Медузи» та ін.

19 травня 1825 р. В Парижі помер Клод Анрі де Рувруа граф Сен-Симон (нар. 17.10.1760) — французький філософ, соціаліст-утопіст.

5 березня 1827 р. В Парижі помер П'єр Сімон Лаплас (нар. 28.03.1749) — французький астроном, математик, автор класичних праць з теорії ймовірності і небесної механіки.

27 липня — 7 серпня 1830 р. Падіння династії Бурбонів. Повалення Карла X Бурбона і проголошення королем Франції Луї Філіпа (колишнього герцога Орлеанського) свідчили про новий поступ у французькому суспільстві. Новою конституцією (Хартія 1830 р.) визначалося: зниження вікового і майнового цензів для виборців; ліквідувалися статті, які проголошували католицизм державною релігією; ліквідувався інститут перів; обмежувалися права короля ліквідувати або припиняти дію законів. Віднині Хартія ставала договором між французьким народом і вільно обраним королем, який при вступі на трон повинен присягнути на вірність народу. Із уряду і армії були звільнені найбільш одіозні фігури минулого режиму.

1. ПОЛІТИКО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Розвиток прогресивних політичних і правових ідей у Франції напередодні революції 1789—1794 рр. пов'язаний з діяльністю Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, матеріалістичні вчення яких були могутньою зброєю в боротьбі з феодальною та релігійною ідеологією. Розкриваючи притаманні феодалізму стану нерівність, деспотизм державної влади, свавілля і насильство, звинувачуючи державні та правові установи, ідеологію феодалізму, мислителі протиставляли цим «нерозумним» інституціям соціально-політичні конструкції, які, на їх погляд, відповідали б інтересам усього суспільства.

Матеріалістична серцевина їх вчень була більш цілісною, аргументованішою порівняно з матеріалістичними концепціями XVII ст. Вона охоплювала теорію «інтересів», ідеї про вплив суспільного середовища, особливо політичних інституцій, на формування характеру людини, вродженої схильності до добра тощо, що неминуче наводило на висновки про необхідність зміни існуючого суспільного середовища шляхом побудови «розумного» суспільно-політичного ладу.

Матеріалістичний зміст їх просвітницької політичної концепції полягає в цілковитому запереченні кріпосного права, в захисті просвіти, свободи, самоуправління, відстоюванні інтересів народних мас, вірі в те, що ліквідація феодалізму принесе всезагальне благоденство. Найхарактернішою ознакою французького Просвітництва є історичний оптимізм, що розкриває нові аспекти ідеї рівності перед законом. Саме ідеї верховенства законів, освіченого розумного законодавця засвідчили вихід на історичну арену нового політичного світогляду.

1.1. Політико-правова теорія Шарля-Луї де Монтеस्क'є

Блискучий юрист, політик, мораліст, ерудит, мандрівник, космополіт Ш.-Л. Монтеस्क'є (1689—1755) справедливо вважається одним з найвидатніших представників французького Просвітництва. Активно застосовуючи експериментальний метод у дослідженні людського суспільства, він намагався виробити загальні «засади» логічного вивчення найрізноманітніших юридичних норм, релігійних вірувань, політичних форм, завдяки чому став одним із засновників політичної науки. Монтеस्क'є поєднав політичну теорію італійського мислителя Нікколо Макіавеллі (1469—1527) з історичними, політичними, фізичними, географічними, моральними чинниками, які, на його думку, впливають на людські вчинки і події людського буття. Як філософ-просвітник він був переконаний у можливості вдосконалення людини і суспільства. Відмовившись від утопічних пошуків ідеальної держави, Монтеस्क'є зробив спробу обґрунтувати конкретні умови, які забезпечували б свободу особистості за будь-яких політичних режимів.

Довідка

Шарль-Луї де Секонда народився 18 січня 1689 р. в передмісті м. Бордо. Успадкував титул — барон де Ла Бред Монтеस्क'є. Його рід належав до «дворянської мантії», яка об'єднувала вищих чиновників судових палат («парламентів»). Ш.-Л. Монтеस्क'є вивчав юридичні науки спершу в Бордо, а відтак у Парижі. У 1714 р. став радником, а через два роки президентом парламенту м. Бордо (до революції французькі парламенти були судовими органами). Цю посаду обіймав до 1728 р., після чого, розчарувавшись державною службою, мандрував Італією, Швейцарією, Німеччиною, Голландією, Англією. Багато часу віддав фізичним дослідженням, а також осмисленню соціально-філософських проблем, які описав у романі «Перські листи» (1721). У 1728 р. Монтеस्क'є був обраний до Французької академії. Реалії політичного життя європейських країн, з якими він ознайомився під час мандрів, спонукали до написання «Роздумів про причини величності і падіння римлян» (1734). У тому ж році він прийняв рішення про об'єднання та доповнення всіх раніше створених політичних і соціально-політичних праць в один великий твір з теорії держави. Чотирнадцять років напруженої праці увінчалися книгою «Про дух Законів», яка започаткувала нову епоху в історії європейської політичної думки. Обидві праці було написано в Бордо, де Монтеस्क'є прожив з 1731 р. до кінця своїх днів (10 лютого 1755 р.). Увесь цей час він працював над творами «Досвід про смаки», «Полонення», «Східне оповідання про Аркас і Ісменію» та ін.

У вченні Монтеस्क'є весь політико-правовий матеріал постає як певна цілісність, елементи якої перебувають у тісній взаємодії. З точки зору філософії історії воно започаткувало новий погляд на сутність політичної науки. Очевидно, це дало підставу його співвітчизнику — натуралісту Шарлю Боне (1720—1793) апелювати до нього такими словами: «Ньютон відкрив закони природи, а Ви, пане, відкрили закони світу інтелектуального».

У його теоретичному доробку дотепер черпають ідеї, знаходять аргументи мислителі з різних гуманітарних сфер. Найчастіше його ім'ям, теоретичними надбаннями послуговуються політичні філософи, політологи, практичні політики, бо справді напрацювання Монтеस्क'є в царині філософії історії, держави і права, форм державного правління, організації та оптимізації владного механізму дотепер не втратили своєї значущості, а сучасна політична практика в багатьох країнах є своєрідним полігоном адаптації його думок у нових історичних умовах.

Філософія історії. Методологічна основа політико-правового вчення Монтеस्क'є закорінена в його світоглядну позицію. Він рішуче заперечував теологічну картину світу і обґрунтовував її матеріалістичні засади. Розуміння фізичного світу (світу

природи) Монтеस्क'є переносить на соціальний світ, у якому також діють закони, що випливають з природи його речей. Ця точка зору відкидала теологічні концепції суспільного розвитку, розвінчувала різноманітні суб'єктивні тлумачення держави і права, згідно з якими в суспільстві все визначалося діями вождів, правителів, законодавців. Закономірності соціального світу отримали в Монтеस्क'є концентрований вираз у категорії «спільний дух нації кожного історично визначеного суспільства», яке є результатом взаємодії фізичних і моральних причин, що визначають його розвиток, велич, падіння тощо.

У Монтеस्क'є принцип історизму є провідним при розгляді проблем суспільства, держави і права. Він був переконаним, що без знання минулого неможливо зрозуміти сучасність і ґрунтовно міркувати про майбутнє народів, тобто сповідував історичний підхід до розуміння соціальних проблем. Монтеस्क'є відстоював необхідність вироблення такого казуального розуміння історії (лат. *casualis* — випадковий, непіддатний узагальненню), яке давало б змогу з'ясувати справжню, природну, а не уявну, «неприродну» необхідність подій, які докорінно змінюють долі народів. «Існують, — пише він, — загальні причини як духовного, так і фізичного порядку, які діють у кожній державі в час її піднесення чи занепаду, зміцнення чи ослаблення, і всі випадковості підпорядковані цим причинам». Під цим кутом зору Монтеस्क'є розглядав історію Давнього Риму.

Визначальним джерелом могутності давніх римлян Монтеस्क'є вважав громадянську добродетель, яка спонукала їх над усе ставити інтереси держави, виявляючи в боротьбі за неї героїзм, мужність і відвагу. Цю соціально-психологічну рису Монтеस्क'є розглядав у нерозривному зв'язку з політичною свободою, республіканською формою управління суспільством. Занепад республіки і встановлення деспотичного правління імператорів призвело, за словами Монтеस्क'є, до занепаду громадянських добродетелей, внаслідок чого римляни впродовж кількох століть були нездатними протистояти варварам, яких раніше легко перемагали.

Під час аналізу проблем суспільства, держави, права в його теорії факторів суспільного розвитку принцип історизму визначає силу, значущість, характер співвідношення соціальних і фізичних причин. За спостереженнями Монтеस्क'є, на перших етапах розвитку суспільства, в його дикому і варварському стані, основне значення мають фізичні причини, передусім клімат; у державно-організаційному суспільстві все вагомішого значення набувають соціальні причини, в тому числі політичний лад і позитивні закони держави. Він вважав, що фізичні причини продовжують діяти на загальний дух нації, але їх вплив опосередковується соціальними причинами: «соціальні причини більше впливають на загальний дух, загальний характер нації і повинні більше враховуватися при виявленні спільного духу, ніж фізичні причини.

Монтеस्क'є вірив у можливість пізнання суспільних явищ і дотримувався гносеологічного оптимізму, передумови якого вбачав у наявності в соціально-політичних явищах наслідків діяльності людини. Як відомо, основними способами пізнання у XVIII ст. були раціоналізм та емпіризм. Не поділяючи жодного з них, Монтеस्क'є вважав, що дослідне (емпіричне) і раціональне пізнання в багатьох аспектах доповнюють одне одного і перебувають у тісній єдності. «Сприйняття, ідеї, пам'ять, — писав він, — завжди є одними й тими ж операціями і походять лише із здатності відчувати і почувати». Відстоюване раціоналістами вчення про вроджені ідеї, досвідне знання викликало в нього принципові заперечення.

Вважаючи історико-порівняльний метод важливою складовою пізнання соціально-політичних явищ у їх історичному розвитку, він розглядає передусім ті з них, що є найважливішими в кожному суспільстві, вивчає їх з моменту виникнення, ви-

шукує їх фізичні й соціальні причини. Політично-правову науку розглядав як цілісність, елементи якої перебувають в історичному взаємозв'язку. Більше того, Монтеск'є чітко розмежував предметну сутність цієї науки і теології, заявивши, що не потрібно шукати теологію в його політиці, бо уподібнювати теолога політику — це все одно, що порівнювати кюре (католицький парафіяльний священник у Франції, Бельгії та деяких інших країнах), який дивиться на місяць із дзвіниці, й астронома, який розглядає його в телескоп. Саме намагання зрозуміти соціально-політичний світ за допомогою науки, а не теології, є найхарактернішою рисою методології Монтеск'є.

Будучи прихильником теорії суспільного договору, Монтеск'є розглядав утвердження держави як об'єктивний історичний процес, певною мірою розрізняв суспільство і державу. Згідно з його вченням держава виникає неодноразово із суспільством, а на певному історичному шаблі його розвитку, коли люди намагаються використовувати спільні блага у власних цілях. За таких умов вони змушені були укладати між собою угоди, наслідком яких є створення держави, покликаної нейтралізувати непримиренні протистояння одиничних сил шляхом підкорення спільній волі держави.

Отже, головною метою держави Монтеск'є вважав примирення існуючих протиріч між людьми в суспільстві і спрямування їх у русло правової форми їх вирішення. Це передбачало використання загальної сили, якщо окремі індивіди не підкоряються встановленому правопорядку. Держава як форма суспільного договору, за Монтеск'є, є не стихійним утворенням, а закономірним природно-історичним феноменом, породженим об'єктивними чинниками суспільного розвитку.

Право і закон. Монтеск'є вважав, що забезпечити відповідність суспільного життя природному праву і природним законам можливо через вирішення проблем правосвідомості, правознавства, законслухняності, законотворчості. У своєму вченні він здійснив спробу за допомогою категорії «дух законів» вирішити дилему «право і закон», висвітлити внутрішній взаємозв'язок між ними. Він доводив, що історично існуючі системи права містять у собі певною мірою істинно правові, розумні природні елементи, а не є лише результатом відірваного від реальності чистого умовиводу або збігу обставин при створенні законів. Отже, в межах теорії природного права, розрізняючи право і закон та намагаючися за допомогою поняття «дух законів» пояснити їх співвідношення, Монтеск'є започаткував історико-факторологічний напрям, шукаючи суть та основні риси права не у вічній і незмінній природі людини, а в її історії та соціальній дійсності.

Термін «закон» у розумінні Монтеск'є має кілька значень. Він може бути настановою законодавця, наказом компетентної влади, яка зобов'язує кожного громадянина поводитися так, а не інакше, наставляє чи забороняє. Настановлююче знання закону він називав *позитивним законом*. Встановлений законодавцем позитивний закон відрізняється від моралі, звичаїв тим, що він сформульований і написаний, а зобов'язання, моральні, звичаєві заборони не є розробленими і визначеними конкретним кодексом, не передбачають покарань. Крім того, закон можна розуміти як причинний зв'язок між основою і наслідком. Зважаючи на це, Монтеск'є намагався відкрити закони причинної залежності в історії та в природі, називаючи їх *настановчими законами*. Їх особливість полягає в тому, що вони встановлюються не волею законодавців, а існують невід'ємно від природи і людського розуму.

Крім позитивних законів, а також *законів взаємозалежності*, які встановлюють відносини між позитивними законами і чинниками, що впливають на них, існують *об'єктивні універсальні закони*, законодавцем яких Монтеск'є вважав Бога. Він пи-

сав, що «людьми управляє багато речей: клімат, релігія, закони, керівні правила, приклади з минулого, мораль, звичаї, а із усього цього створюється спільний дух». Тому дух законів він тлумачив як відносини, що характеризують сукупність позитивних і настановчих (історичних) законів, які регулюють відносини людей у різних суспільствах. «Закон взагалі — це людський розум, — пише Монтеск'є, — оскільки він управляє всіма народами Землі, а політичні й громадянські закони будь-якої країни — лише особливі випадки. Вони повинні бути настільки добре пристосовані до того народу, для якого створюються, що тільки в окремих випадках закони однієї країни можуть підійти для іншої». Він зазначав, що законодавство будь-якої країни не може не включати в себе «дух законів» того народу, для якого воно створюється. А «дух законів» визначається такими факторами природного суспільного розвитку, як природа і принцип правління, фізичні властивості країни (клімат, ґрунти, розміри, ландшафт), спосіб життя народу, релігія, народний дух, чисельність населення, його багатство, своєрідність законодавчого процесу тощо.

Монтеск'є намагався аналізувати законотворчість як об'єктивний процес. Він виходив з того, що сукупність юридично оформлених законів (законодавство) має виняткове значення в житті суспільства і зрозуміти конкретну його форму означає, передусім, розібратися в його законодавстві. Тому «дух законів» Монтеск'є був спрямований проти пов'язаних з теологією абсолютистських політико-юридичних доктрин, які виводили всі політико-правові норми з божественного одкровення і тлумачення біблійних настанов. Монтеск'є першим намагався виробити узгоджену з ідеалами Просвітництва світську систему політико-правових норм і правил.

Форми правління. Найвагоміше значення для політології мають погляди Монтеск'є на проблему управління державою. За його твердженнями, держава є не стихійним, а природно-історичним договором, зумовленим об'єктивними факторами суспільного розвитку. Відповідно державна влада засновується на спільному дусі, на ідеях верховенства законів, конституційного правління.

З огляду на організацію верховної влади, в державі він виділяв три форми державного правління: республіку, монархію, деспотію. В основі цієї класифікації — ставлення верховної влади до політичних законів як юридично оформлених правил, що регулюють відносини між носіями влади і підлеглими. У таких законах, які чітко встановлюють права і обов'язки кожної сторони, Монтеск'є вбачав втілення *політичної свободи* — права робити все, що дозволено законом. Водночас така свобода загрожує «природним» намаганням верховної влади цілком підкорити собі народ. Так, зокрема, відбувається за *деспотичного правління*, коли все підпорядковано волі й самочинству вельможної особи, що має своїм наслідком безмірне нещастя підданих. За такого правління «не можна говорити без страху». *Республіканське правління* діаметрально протилежне деспотії, за якого «верховна влада перебуває в руках народу або його частини» і яке здійснюється в суворій відповідності з політичними законами. *Монархічне правління* є проміжним між деспотією і республікою, коли «управляє одна особа, але через встановлені незмінні закони, внаслідок чого в ній, як і в республіці, панує благодійна політична свобода».

Кожний вид правління Монтеск'є охарактеризував, послуговуючись поняттями «природа управління» і «принцип управління».

Природа управління — те, що робить його таким, яким воно є. Вона визначається кількістю осіб, наділених суверенною верховною владою і тим, як ця влада здійснюється. Наприклад, режимами, за яких править тільки один володар верховної влади, є монархія і деспотія. Але за монархічного режиму володар управляє за єдиним законом, а за деспотизму — без законів і правил.

Принцип правління зумовлюється відчуттями людей, на яких поширюється конкретний тип управління. За словами Монтеस्क'є, існує три основні різновиди політичного відчуття, кожен з яких забезпечує стабільність відповідної йому форми правління. Республіка спирається на добродичність, монархія — на честь, деспотизм — на страх. *Добродичність* є не моральним, а політичним феноменом і ґрунтується на повазі до законів, на відданості індивіда колективу. *Честь* передбачає дотримання кожним обов'язків відповідно до свого становища. *Страх* — примітивне відчуття, що знаходиться поза політикою. Державний лад, заснований на страху, є корумпований і перебуває на межі політичного небуття, а піддані, які підкоряються через страх, — майже не люди.

Монтеस्क'є класифікував управління на помірковані й непомірковані типи. До *поміркованих* відносив республіканську і монархічну форми правління. За своєю суттю вони відрізняються одна від одної тим, що одна ґрунтується на рівності, а інша на нерівності (перша — на політичному добродичстві громадян, друга — на заміні добродичства честю). Однак вони мають і спільні риси: поміркованість, відсутність сваволі, чітке дотримання законів. До *непоміркованих* відносив деспотичний режим, оскільки за такого режиму поміркованість цілком відсутня.

Розподіл влади. Мислителі, які репрезентують в історії політичної думки Просвітництво, значну увагу приділяли осмисленню проблем, які стосуються моделі держави. У працях Монтеस्क'є ця проблема реалізована в проекті вільної держави, який ґрунтується на концепції розподілу влади, що повинно убезпечити громадян від свавілля і зловживання владою, гарантувати їм політичні свободи, зробити право основним регулятором відносин між громадянами і владою.

Обґрунтовуючи цю концепцію, Монтеस्क'є з'ясував сутність природної та політичної свободи. На його думку, *природна свобода* існує лише в досуспільному стані, як і рівність, яка є «предметом турботи дикунів» і забезпечується існуючими звичаями. «У природному стані люди народжуються рівними, — писав Монтеस्क'є, — але вони не можуть зберегти цю рівність; суспільство відбирає її в них, і вони знову стають рівними завдяки лише законам». Тому *політична свобода*, з його точки зору, можлива лише в державі, у якій усі відносини регулюються правом (республіка, монархія), де закони панують над волею правителів. У деспотії немає законів, відповідно, там немає і політичної свободи. Але й помірковані форми правління можуть стати деспотичними, якщо в них не пануватиме право. Саме право Монтеस्क'є вважав мірою свободи. Свавілья, зловживання владою впливає із природи людини, стверджує він, бо «...відомо уже із досвіду віків, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею, і вона рухається в цьому напрямі, доки не досягне бажаної мети». Тому верховенство закону, згідно з концепцією Монтеस्क'є, може бути забезпечене лише розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову, щоб «різні влади могли взаємно стримувати одна одну».

Розподіл влади Монтеस्क'є вважав одним із критеріїв відмінностей форм правління. Свідченням цього розподілу є поділ праці в процесі здійснення влади.

У кожній державі існує три види влади: законодавча, виконавча і судова. «В ролі першої — правитель або магістрат видають закони, які дають обмежений або необмежений термін дії, виправляють або ліквідовують уже існуючі закони. В ролі другої — укладають мир або оголошують війну, посилають і приймають посольства, гарантують безпеку, упереджують напади. В ролі третьої — карають злочини або розглядають громадянські справи».

За твердженням Монтеस्क'є, політична свобода громадян — це спокій їхнього духу, який впливає із переконання в тому, що кожному з них гарантована особис-

та безпека. Він вважав, «для того, щоб можна було насолоджуватися такою свободою, необхідно, щоб уряд був спроможним позбавити кожного громадянина страху перед іншими». Але «коли законодавча влада об'єднується з владою виконавчою в одній особі або в одному апараті магістрату, свободи не може бути, оскільки очевидною є законна підозра, що сам монарх або сенат можуть прийняти тиранічні закони, щоб потім тиранічним чином змусити їх виконувати». У суспільстві також не буде свободи, якщо судова влада не відокремлена від законодавчої і виконавчої. «Неконтрольоване самочинство над життям і свободою неминуче, коли суддя — законодавець. Якби судова влада об'єдналася з виконавчою, то суддя міг би набути сили поневолювача». І, нарешті, Монтеск'є стверджує, «що все було б втрачено, якби одна й та сама людина, один і той самий апарат із знаті або представників народу об'єднав би в своїх руках одночасно три влади: розроблення і прийняття законів, виконання громадянських рішень, розгляд громадянських справ і суд над злочинцями».

Розподіл влади свідчить не тільки про політичний розподіл праці в державі, він є й показником співвідношення соціальних сил у суспільстві, оскільки в ньому точиться постійна боротьба за владу між різними станами громадян, яка призводить здебільшого до порушення їх свободи і безпеки, до переродження державних форм і навіть до цілковитого її занепаду. Надання формам правління більшої стабільності, забезпечення політичної свободи всім соціальним прошаркам, за Монтеск'є, можливе внаслідок розподілу влади і між різними соціальними силами. Політична свобода неможлива там, де розподіл влади здійснено лише як конституційне розмежування функцій державних органів, якщо всі посади в них обіймають особи одного стану.

Законодавча влада у вільній державі є «лише втіленням спільної волі». Її головне завдання — сформулювати правові відносини у формі обов'язкових для всіх громадян позитивних законів.

Виконавча влада — виконавчий орган спільної волі держави, що поширюється на всіх громадян. Її функція — виконувати створені законодавчою владою (зібрання представників народу, зібрання знаті) закони. Ця влада обмежена за своєю природою. Повноцінною виконавчою владою, на думку Монтеск'є, наділений передусім монарх, оскільки влада «майже завжди вимагає швидкої дії, краще виконується одним, ніж багатьма». Її здійснюють і інші особи, але тільки не члени законодавчих зборів, бо це може призвести до повної втрати політичної свободи.

Якщо законодавча і виконавча влади переймаються загальнодержавними справами, то *судова влада* «карає злочини і розв'язує зіткнення окремих осіб». Від її функціонування залежать, насамперед, свобода і безпека громадян. Рационально було б, вважав Монтеск'є, щоб нею були наділені особи із народу, які збиралися б за необхідності для здійснення судових повноважень. Судові функції у вільній державі не повинні бути пов'язані з професією, багатством або знатністю. Завдання судів — домагатися того, щоб їх рішення і вироки «завжди були лише точним застосуванням тексту закону».

Отже, стрижнева ідея Монтеск'є полягає не в розподілі влади в юридичному сенсі, а в обґрунтуванні принципів рівноваги соціальних сил як умови політичної свободи. Адже за умови стримування однієї влади іншою, вважав він, держава є вільною. Саме тому Монтеск'є відновив у політичній практиці XVIII ст. ідею єдності, яка спиралася на компроміс соціально-політичних сил у державі, оскільки був переконаний, що найважливішою умовою дотримання духу законів і забезпечення гарантій громадян є утвердження в житті принципу розподілу влад з одночасним обмеженням їхньої діяльності.

Про розподіл Влади

У кожній державі є три види влади: законодавча влада, виконавча влада органів, залежних від міжнародного права, і виконавча влада органів, залежних від цивільного права.

Через першу владу король або урядовець створює тимчасові або постійні закони і правляє діючі закони. Через другу владу він оголошує перемир'я або війну, направляє або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає вторгненням. Через третю владу він карає злочини або розглядає позови приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу — виконавчою владою держави.

Політична свобода для громадянина — це той душевний спокій, що постає з переконавання у власній безпеці, а щоб мати свободу, потрібен такий державний устрій, при якому один громадянин може не боятися іншого.

Якщо законодавча і виконавча влади поєднанні в одній особі або в одному відомстві, то свободи зовсім немає; оскільки можна побоюватися, що той же монарх або сенат створює тиранічні закони, аби їх тиранічно застосовувати.

Свободи зовсім немає й тоді, коли судова влада не відокремлена від законодавчої та виконавчої влади. Якщо вона поєднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян залежатимуть від сваволі: бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя може стати гнобителем.

Усе було б утрачене, коли б одна людина або один гурт вельмож чи дворян, чи простолуду зосередив ці три влади: владу створювати закони, владу виконувати державні постанови і владу карати злочини або розглядати позови приватних осіб.

У більшості європейських королівств державний устрій поміркований, тому що король, маючи дві перші влади, залишає своїм підданцям виконання третьої. У турків, де ці три влади зосереджені в особі султана, панує жажливий деспотизм.

В італійських республіках, де ці три влади також об'єднані, свободи менше, ніж у наших монархіях. Тому там, щоб утриматись, урядові потрібні такі самі жорстокі заходи, як і турецькому уряду, про що свідчать державні інквізитори і скринька, куди кожний донощик разом із поданням може в будь-який час кинути своє звинувачення.

Бачите, в яке становище може потрапити громадянин у цих республіках. Кожне відомство має там як виконавець законів усю повноту влади, яку воно надало собі як законодавець. Воно може зруйнувати державу своїми спільними виявами волі, і оскільки ще й судова влада, то воно може знищити кожного громадянина на підставі своїх особливих виявів волі.

Кожна влада постає тут у нерозривній єдності; і хоч там зовсім відсутня зовнішня пихатість, властива деспотичному королю, однак вона відчувається щохвилини.

Тому правителі, які прагли бути деспотичними, завжди починали з того, що об'єднували в своїй особі різні влади, а багато європейських королів — з того, що присвоювали собі всі найвищі посади в своїй державі.

Звичайно, чиста спадкоємна аристократія італійських республік не відповідає достеменно азійському деспотизмові. Численність посадових осіб часом пом'якшує саму посаду; не завжди всі дворяни бувають згодні у своїх намірах; там створено різні суди, що стримують один одного. Так, у Венеції Велика Рада має законодавчу владу, праґадія — виконавчу, а квантанті — судову. Але біда в тому, що всі ці суди сформовані з посадових осіб одного й того ж стану, внаслідок чого вони, по суті, становлять ту саму владу.

Судову владу варто надавати не постійно діючому сенату, а особам, які в певні пори року в обумовлений законом спосіб залучаються для формування суду, термін повноважень якого залежить від необхідності.

Таким чином, судова влада, така страшна людям, не будучи пов'язаною ні з певним станом, ні з певним фахом, стає, так би мовити, невидимою і неіснуючою. Судді не стоять постійно перед очима людей, а тому вони вже бояться не їх, а самого суду.

Необхідно також, щоб у разі серйозних звинувачень злочинець міг вибирати собі, згідно з законом, своїх суддів або принаймні відводити їх у такій значній кількості, щоб можна було вважати, що решту він сам вибрав.

Дві інші влади можна доручити урядовцям або постійним установам, тому що вони не поширюються на жодну приватну особу, оскільки одна з них є лише виявом спільної волі Держави, а інша — виконавчим органом цієї волі.

Проте якщо склад суду не повинен бути незмінним, то вирок має бути настільки точним, щоб завжди повністю відповідати тексту закону. Коли б вони передавали лиш

особисту думку судді, то люди жили б у суспільстві, не знаючи достеменно зобов'язань, які воно накладає на них.

Потрібно навіть, щоб судді були того ж самого соціального стану з підсудним або його рівнею, аби йому не здалося, що він потрапив до рук людей, схильних до насильства над ними.

Якщо законодавча влада надасть виконавчій право ув'язнювати громадян, які можуть поручитися за свою поведінку, то свободи більше не буде, хіба що в разі арешту, щоб негайно притягти їх до відповідальності за звинуваченням у карному злочині; в цьому випадку арештовані насправді вільні, бо вони підкоряються силі закону.

Проте якщо законодавча влада, здається, опинилася в небезпеці внаслідок якоїсь таємної змови проти держави чи якихось стосунків із зовнішніми ворогами, то вона могла б дозволити виконавчій владі заарештувати на короткий і обмежений термін підозрілих громадян, які втратили б свободу на певний час лише для того, щоб зберегти її назавжди.

І це — єдиний відповідний розумові засіб уникнути тиранії ефорів або таких же деспотичних державних інквізиторів Венеції.

Оскільки у вільній державі кожна людина, яка вважається вільною, мусить керувати собою сама, то законодавча влада там повинна була б належати всьому народові. А тому що це неможливо у великих державах і пов'язано з багатьма труднощами в малих, то треба, щоб народ через своїх представників робив усе, чого він не може робити особисто.

Люди значно краще знають потреби свого міста, ніж потреби інших міст; вони краще можуть судити про можливості своїх сусідів, ніж про можливості своїх співвітчизників. Тому члени законодавчих зборів загалом не повинні обиратися з усього населення країни; мешканці в кожному великому залюдненому місці мають обирати собі свого представника.

Велика перевага представників полягає в тому, що вони здатні обговорювати справи. Народ до цього геть не придатний, що становить одну з найсерйозніших перешкод для демократії.

Немає потреби в тому, щоб представники, отримавши від своїх виборців загальну постанову, мали від них ще й окрему постанову про кожну справу, як це практикується на німецьких сеймах. Щоправда, в такому разі слово депутатів стало б скоріше відлунням голосу нації, проте це призвело б до безкінечних зволікань, зробило б кожного депутата володарем над усіма виборцями, і в найневідкладніших випадках якась примха могла б паралізувати всю силу нації.

Якщо депутати, слухно зауважує д. Сідней, представляють, як у Голландії, весь народ, вони мусять звітувати перед тими, хто їм висловив довіру; але інша річ, коли вони є, як у Англії, депутатами від містечок.

У різних округах усі громадяни повинні мати право віддати свій голос, щоб обрати представника, за винятком тих, хто перебуває в такому низькому стані, що на них дивляться як на людей, котрі геть не мають власної волі.

Більшість стародавніх республік мала одну велику ваду, а саме: народ там мав право приймати активні рішення, пов'язані з певною виконавчою діяльністю, на що він був повністю нездатний. Вся його участь в управлінні обмежується обранням представників, що він непогано усвідомлює. Оскільки є мало людей, котрі знають точну межу людським можливостям, то кожен взагалі може дізнатись, чи той, кого він обрав, освіченіший від більшості інших.

Представницькі збори повинні обиратися не для того, щоб приймати якісь активне рішення, — завдання, яке вони не виконують добре, — а для того, щоб приймати закони або спостерігати за тим, чи добре дотримуються створеного ними закону, — справа, яку вони — і навіть тільки вони — можуть дуже добре здійснити.

У кожній державі завжди є люди, котрі відрізняються походженням, багатством або почесністю; і якщо б вони були змішані з народом, якщо б вони, як і решта, мали тільки один голос, то спільна свобода стала для них рабством, і вони анітрохи не були б зацікавлені в тому, щоб захищати її, оскільки більша частина рішень була б спрямована проти них. Тому частка їхньої участі в законодавстві повинна відповідати іншим перевагам, які вони мають у державі; цього можна досягти в тому випадку, коли вони проведуть надзвичайні збори, що матимуть право відмінити рішення народу, як і народ має право відмінити їхні рішення.

Таким чином, законодавча влада була б довірена і корпусові вельможних, і корпусові представників народу, кожен з яких мав би свої, окремі від іншого, збори й рішення, а також свої окремі погляди й інтереси.

Із трьох влад, про які ми говорили, судова певним чином не є владою. Залишаються дві перші, і оскільки для того, щоб їх стримувати, їм потрібна регулююча влада, то це чудово може здійснити та частина законодавчого корпусу, куди входять вельможні.

Корпус вельможних мусить бути спадковий. Таким він є передусім за своєю природою. Крім того, потрібно, щоб він був у край зацікавлений у збереженні своїх прерогатив, котрі самі по собі огидні і у вільній державі мусять постійно перебувати в небезпеці.

Проте оскільки спадкова влада може бути втягнена в пильнування своїх окремих інтересів, забуваючи про інтереси народу, то необхідно, щоб у тому разі, коли є надзвичай-

не зацікавлення підкупити її, як у випадку законів про податки, вся її участь у законодавстві полягала б у праві відмінити, а не постановляти.

Під *правом постановляти* я розумію право наказувати самому собі або виправляти те, що було наказано іншим. Під *правом відмінити* я розумію право обертати в ніщо ухвалу, прийняту кимось іншим, — у чому й полягала влада римських трибунів.

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.

1.2. Суспільний договір Жана-Жака Руссо: історія, теорія, практика

Жан-Жак Руссо був сином епохи Просвітництва, батьком романтизму, найвпливовішим ідеологом демократичних сил «третього стану». Це особливо обдарована, колоритна, сповнена багатьох протиріч особистість. Він прагнув оновлення суспільства і одночасно виявляв консервативні настрої, боязнь революції; в його настроях пробивалася ностальгія за примітивним життям і страхом перед варварством. Він був певний, що розум без інстинктів і пристрастей стає академічним і безплідним, а пристрасті й інстинкти без дисципліни розуму породжують індивідуалізм, хаос, анархію. Кант назвав його «Ньютоном моральності», а Гейне — «революційною головою, виконавчою рукою якої став Робесп'єр».

Довідка

Жан-Жак Руссо народився 28 червня 1712 року в швейцарському місті-республіці Женеві в родині ремісника-годинника, гугенотські предки якого емігрували із Франції. Мати померла під час пологів. У силу багатьох причин батько мало приділяв уваги синові. Його вихованням займалися один із дядьків і кальвіністський священник. У шістнадцятирічному віці Жан-Жак полишив Женеву (1728) і тривалий час мандрував Швейцарією і Францією. Не маючи професії, добував засоби для існування, працюючи камердинером, музикантом, домашнім секретарем, переписувачем нот, домашнім учителем тощо. Відтак знайшов притулок у французькому містечку Ле Шарме поблизу Шамбері, в мадам де Варанс, яка стала для нього і матір'ю, і товаришем, і коханкою. Під впливом цієї сповненої ніжності й доброти жінки, — як згадував про неї Руссо, він зайнявся освітою.

Особливу увагу приділяв філософським творам Міхаеля Монтеня, Рене Декарта, Бернара ле Бовьє де Фонтенеля, Готфріда-Вільгельма Лейбніца, П'єра Бейля, Гуго Гроція, які ввели його в коло ідей Просвітництва.

У 1741 р. Ж.-Ж. Руссо переїхав у Париж, де подружився з філософом, письменником, видавцем «Енциклопедії» Дідро (1713—1784), а через нього і з енциклопедистами. Першу працю «Чи сприяло відновлення наук і мистецтв покращенню чи погіршанню вдач?» він написав на оголошений академією міста Діжон науковий конкурс. Але її антиабсолютистське спрямування не сподобалося конкурсній раді. У 1754 р. Руссо оприлюднив трактат «Про причини нерівності», а через десять років — три книги: «Юлія, або Нова Елоїза», «Про суспільний договір», «Еміль, або Про виховання». Влада сприйняла їх з неприхованим обуренням, і в Парижі за вироком суду були спалені «Еміль, або Про виховання» і «Про суспільний договір». Гонінням було піддано і їх автора, через що він був змушений шукати притулку в Швейцарії. Однак і там, у Женеві, Берні, Невшателі переслідування тривали. У 1756 р., коли Руссо перебував у Монморансі, поблизу Парижа, він познайомився з палким шанувальником своїх творів, а пізніше втілювачем його політичних ідей — Максиміліаном Робесп'єром.

У 1766 р. Руссо спробував знайти притулок в Англії, куди його запросив філософ Дейвід Юм (1711—1776). Але невдовзі вони посварилися, і Руссо повернувся на континент, де цілком пориває з енциклопедистами. З 1770 р. усамітнюється в Парижі. На початку 1778 р., будучи тяжко хворим, Ж.-Ж. Руссо прийняв запрошення одного із своїх прихильників аристократів пожити в приміському маєтку Ерменонвіль. Там 2 липня 1778 року помер від сонячного удару під час прогулянки і був похований на острівці посеред озера.

Якобінці (за часів Великої французької революції — найрішучіші представники революційної буржуазії, яка боролася проти монархістів і феодалів) проголосили

Ж.-Ж. Руссо своїм ідейним спадкоємцем і запропонували перенести його прах у Пантеон. Сталося це після 9 термідора, коли переможці-контрреволюціонери почали протиставляти Руссо не тільки «тиранам-королям», а й «кровопивцям» Робесп'єру і Марату. В роки реставрації, поваленої революцією династії Бурбонів, прах Руссо і Вольтера було винесено з Пантеону. Повернуто його було лише в 1794 р. За переказами, через кілька років після перенесення праху до Пантеону, Наполеон (тоді перший консул), відвідавши колишню могилу Руссо, сказав: «Для спокою Франції було б краще, якби ця людина не народжувалася на світ; вона підготувала революцію». Трохи повагавшись, він додав: «Гаразд, майбутнє покаже, чи було б краще для спокою на всій землі, якби на світ не народилися цей, що тут лежить, та я».

Для історії політичної думки особливу цінність становлять напрацювання Руссо із соціальної філософії, погляди на взаємодію людини й політики, вчення про суспільний стан, суспільний договір, обґрунтування політичного ідеалу, міркування з проблем виховання релігійності.

Соціальна філософія. Ж.-Ж. Руссо був філософом історії, соціологом, педагогом і психологом. Його цікавили всі аспекти філософської проблематики людини, а також політичні аспекти суспільного буття. Але найбільше переймався Руссо проблемами подолання зла, породженого соціальною нерівністю, виокремивши такі її види:

— *фізична нерівність* походить від природи, тому є неминучою, але в первісному, природному стані людей вона мало відчутна. І лише в суспільстві, де здібності й інші особисті якості людини можуть визначально впливати на її майбутнє, фізична нерівність проявляється помітніше, але переважно через інші її види;

— *політична нерівність* реалізується, як «знатність, тобто соціальний стан» і «вигоди різних привілеїв, які використовують на шкоду іншим, як, наприклад, бути багатшим, значнішим, сильнішим, або навіть можливість вимагати від інших покорі». Руссо наголошував, що пошук істотних, сутнісних зв'язків між природною і політичною нерівністю є безглуздою грою, оскільки «це дорівнює питанню: чи той, хто віддає накази, є вартіснішим від того, хто їх виконує, і чи міць тіла або духу, розуму або доброзвичайності постійно належить одним і тим самим людям, відповідає владі та багатству, що їх вони мають. Це радше питання, гідне обговорення серед рабів, якщо дозволять господарі, але не гідне розумних і вільних людей, що шукають істину». Цими словами він акцентував на причинному зв'язку між пануванням і силою, вічно проблемним «природним правом сильного»;

— *майнова нерівність* — свідчення розкоші аристократів і злиденності основної маси народу, позбавленої найнеобхіднішого. У статті «Про політичну економію», написаній для «Енциклопедії», він наголошував, що «перед бідняком закриті всі двері».

Ж.-Ж. Руссо одним із перших просвітників побачив вражаючу несправедливість не тільки в привілеях панівного стану феодально-абсолютистського суспільства, а тих, що передували йому. Ця несправедливість реалізовувалася в економічному, політичному, духовному поневоленні одними групами людей інших груп. Цю соціальну проблему Руссо розглядав через призму *відчуження*, з'ясовуючи його структуру і механізм розвитку. Одним із відчужених станів, на думку Руссо, є розрив між користю і спотвореними особистими інтересами людей, який призводить до відчуження правлячих осіб від підданих і потреб держави. Відчуження може бути політичним, соціально-економічним («відмінності у власності породжують зло»); моральним («намагаючись жити краще, люди збіднюють себе морально»); психологічним («з розвитком суспільства людьми оволодіває почуття самотності»); загальнокультурним («несправедливість і брехня проникають у мистецтво, науку і стосу-

нки між людьми»). Він особливо відчував внутрішній взаємозв'язок усіх форм відчуження, зумовленого взаємодією індивідуального і суспільного. Відчуження соціальних інститутів від особистого щастя і морального призначення людини, внутрішній розлад в людині та її відокремлення від суспільства — все це Руссо вважав проявами загальної кризи соціального устрою.

Політичне і соціально-економічне відчуження породжує морально-психологічне відчуження та духовне спустошення людини. Будь-які політичні та адміністративні настанови вже містять у собі значний потенціал відчуження, яке завжди набуває форми бюрократичних зловживань: «відмінності політичні неминуче породжують відмінності, які мають значення лише в приватному житті громадян». Крім того, політичне і соціально-економічне відчуження зумовлюють соціально-психологічні й моральні зміни в людині, що віддзеркалюється в її суспільній діяльності: «дикун живе в самому собі, а суспільна людина поза собою; вона може жити в думках інших; і тільки одна ця думка дає їй, так би мовити, відчуття її буття... Все зводиться до зовнішнього, все стає... удаваним, і честь, і дружба, і добродійство..., а часто і самі вади, оскільки люди відкрили врешті-решт таємницю, як видавати їх за особливі достоїнства... Ми маємо тепер, не дивлячись на всю нашу філософію, гуманність і вихованість, не дивлячись на всі наші високі принципи, одну тільки оманливу й пусту зовнішність, честь без добродійності, розум без мудрості, задоволення без щастя..., тільки єдине суспільство і породжена ним нерівність так змінили і спотворили всі наші природні схильності».

Моральне зубожіння, за Руссо, переростає в спустошення особи: «З якого боку не дивитись — кругом усе балаканина, умовний знак, пусті слова». У такому суспільстві людина неспроможна самореалізуватися. Відчуваючи себе і вільною, і рабом, людина намагається «повернутися до себе», до природи, але в умовах спотвореної цивілізації це майже неможливо.

Людина та її природний стан. Для глибшого пізнання сутності нерівності й відчуженості в суспільстві та перспектив їх подолання Ж.-Ж. Руссо обґрунтував поняття *«природна людина»*. Йдеться не про особливий історичний досвід, а про теоретичну категорію, за допомогою якої можна зрозуміти сучасну йому людину та її деформації. «Зовсім нелегка справа, — пише він, — відрізнити суттєві, основні елементи в природі сучасної людини від штучних і глибоко вивчати стан неіснуючий, можливо, який ніколи не існував і який, напевно, ніколи існувати не буде, але про який, тим паче, необхідно мати правильне уявлення, щоб зуміти правильно оцінити наше сьогодення». Такий природний стан він характеризував у праці «Роздуми про походження і основи нерівності».

Природну сутність людини Руссо розкрив на прикладі життя дикуна в доісторичному природному стані. Це — абстрактний індивід, рівний серед усіх інших. Від природи він добрий, оскільки ще не знає зла і позбавлений вад. Його пристрасті дримають, а властивий йому інстинкт самозбереження пізніше проявиться в егоїстичному приватному інтересі. Самототожність (рівність самому собі) і не зіпсована цільність природної людини нерозривно пов'язана з незалежністю. Нічим не володіючи, він не залежить ні від кого, а тому є вільним. Природна «істинна» свобода, на думку Руссо, полягає в незалежності. Вона забезпечується безпосередністю відносин кожного із собою і зовнішньою природою. Саме здатність діяти вільно — «специфічна відмінність, яка виокремлює людину із всіх інших тварин». Природне право — це право рівності вільних (незалежних) індивідів.

Увага Ж.-Ж. Руссо, навіть коли він ностальгічно змальовує минуле, спрямована на сучасну йому людину, зіпсовану і бездуховну. «Блукаючи лісами, — пише

він, — не знаючи промисловості, мови, постійного житла, війн і спілкування, без якої потреби в подібних собі, як і без всякого бажання їм шкодити, можливо, навіть не знаючи нікого із людей в обличчя, людина, самодостатня і підвладна небагатом пристрастям, володіла лише почуттями і знаннями, пристосованими до подібних станів. Якщо навіть робила якесь відкриття, вона нікому не могла про це сповістити, оскільки не знала навіть своїх дітей... Не існувало ні освіти, ні прогресу; покоління приходили на зміну одне одному безрезультатно: кожне наступне покоління розпочинало життя з тієї ж точки, що й попереднє, ... рід людський був уже старим, а сама людина залишалася дитиною».

Із природного стану люди поступово переходили до соціальної організації, заснованої спочатку на «вільних союзах», без взаємних зобов'язань, відтак — на неформальних сімейно-патріотичних відносинах. Тоді вони були такими собі «звірами» в доморальному стані, які мали «тільки істинні потреби», ще не спотворені соціальним життям. Нерівність серед них була ледь помітною і зводилася до відмінностей у віці, фізичній силі. Їх спілкування не позначалось ні на чийй незалежності.

Людина від природи схильна вважати своїм те, що знаходиться в її руках, у її владі. Первісні люди володіли ще не закріпленою правом і тим більше не заснованою на насильстві приватною власністю. Ця епоха, на думку Руссо, була найдовшою і найщасливішою в житті людства.

Образ природного стану, за Руссо, не схожий ні на первісний комунізм, ні «на війну всіх проти всіх», оскільки в такому стані кожний був зайнятий своїми інтересами, не знав розбрату, а плодів землі вистачало на всіх. На тлі патріархальної соціальності вперше соціальна людина набула гідних собі умов існування.

Попри те, Руссо не прагнув повернення до грубого стану природи, а вважав необхідним перетворення людей на «людей природи», здатних жити не в сучасному йому суспільстві, а в майбутньому, кращому, ідеальному. Він не заперечував того, що тільки в суспільстві люди стають людьми.

Суспільний договір. Перехід людства до суспільного стану відбувся, на думку Ж.-Ж. Руссо, завдяки притаманній людині «здатності до удосконалення», яка виражається в розвитку її розуму. Така здатність і зростання населення змусили людей накопичувати запаси засобів до життя, винаходити продуктивніші знаряддя праці, запроваджувати осілий спосіб життя, працювати на себе й на інших. Зв'язки між людьми ставали тіснішими, вони зуміли налагодити оброблення металів, землеробство. Все це породило *соціальну нерівність*. «Найсильніший виробляв своєю працею більше, ніж інші; найспритніший вишукував більше вигоди із своєї роботи; найвинахідливіший знаходив способи скорочення затрат праці». Незаперечний економічний факт, що землеробство давало певний «надлишок» порівняно із затраченою працею, який міг зберігатися, накопичуватися і передаватися з рук в руки, створюючи багатство. Наявність додаткового продукту давала змогу людям займатися ремеслами, «мистецтвами», кількість яких зростала. Металургія і оброблення металів, особливо заліза, сприяли розвитку сільськогосподарського виробництва. Саме на цій економічній основі, вважав Ж.-Ж. Руссо, розвинулася цивілізація з властивими їй нерівністю і поневоленням: «Залізо і хліб — ось що цивілізувало людей і загубило рід людський».

Процес формування нерівності Руссо розкриває в таких словах: «Той перший, хто поставив огорожу довкола ділянки землі і зухвало сказав: «Це — моє», і знайшов простодушних людей, що повірили в це, став справжнім засновником буржуа-

зного суспільства. Скільки злочинів, війн, убивств, страждань і жахів уник би людський рід, якби хтось висмикнув кілка або засипав рів та звернувся до ближніх: «Не слухайте цього шахрая! Ви згинете, якщо забудете, що плоди належать усім, а земля — нікому». Однак не достатньо усвідомити, що вже не може бути так, як було раніше. Має відбутися значний поступ, зміна епох, поки настане остання стадія природного стану.

Приватна власність, вважав Руссо, є безумовним соціальним злом, оскільки вона перетворює суспільні відносини на відносини «товарообміну», спонукає людину існувати фізично і духовно за рахунок інших. При цьому й мови не може бути про свободу рівних індивідів. Власність стає умовою реалізації свободи рівних індивідів. Але щоб стати такою, вона повинна відповідати свободі рівних індивідів. Узгоджується з нею лише життєво необхідна людині-трудівникові власність. Для цього потрібно передусім створити рівні для всіх умови, за яких приватна власність стає керованою, регульованою і контрольованою асоціацією вільних і рівних трудівників, невідчуженим правом кожного і всіх громадян «держави розуму». Цими об'єктивними причинами скористалися багатші люди, які «обманом» і «лукавістю») спонукали бідних до встановлення договору про утворення держави як гаранта захисту власності та її власників. Внаслідок цього природна рівність трансформувалася в свою протилежність, тобто у фактичну нерівність людей перед законом, яка залежить від їх майнового стану. Вся дійсність постала в «перевернутому» вигляді: відбувся розрив між словом і ділом, між проступками і покараннями (за дрібні крадіжки можлива шибениця, а за великі — безкарність) тощо.

Соціально згубними і водночас неминучими наслідками виникнення приватної власності і наростаючої майнової нерівності Ж.-Ж. Руссо вважав змагання і суперництво, *протилежність інтересів*, бажання виграти за рахунок інших. Приватна власність, на його думку, стала основною причиною майнової, а відтак — і політичної нерівності. «Демон власності заражає все, чого торкається». Інститут приватної власності породжує різко полярні інтереси, антагонізм між «багатими» і «бідними». Отже, в період розпаду природного стану і виникнення суспільного стану склалася ситуація (англійський філософ Томас Гоббс (1588—1679) охарактеризував її як «війну всіх проти всіх»), коли, за словами Руссо, «суспільство і закони» наклали нові кайдани на «бідних» і додали нових сил багатим, безповоротно знищили природну свободу, назавжди встановили закон власності й нерівності, перетворили спритну узурпацію на непорушне право і заради вигоди декількох честолюбців спонукали з тих пір людський рід на працю, рабство і злиденність».

Поява соціальної нерівності спричинилася до виникнення держави, стала наслідком суспільного договору, покликаною забезпечити кожному можливість спокійно користуватися належною йому власністю. «Крім суспільного договору, немає і не може бути інших основних законів». Цей договір полягає в повному відчуженні кожного члена з усіма його правами на користь спільноти. Але «кожен, відповідно до суспільної угоди, — зауважує Руссо, — відчужує від себе тільки таку частину своїх прав, статків і свободи, скільки спільноті важливо узяти під свій контроль; але також має бути запорука того, що верховний правитель є єдиним суддею над тим, що є важливим». При цьому дуже важливою є проблема втрати свободи не на шкоду власним інтересам. Вирішення її Руссо вбачав у пошуку певної форми асоціації, яка захищала б та оберігала майно кожного учасника і в якій кожен, об'єднуючись із усіма, підкорявся б тільки собі і залишався б таким вільним, яким був раніше. На його думку, верховна влада, хоч яка абсолютна, священна й непорушна «не була б, вона не повинна і не може перевищувати межі загальних домов-

леностей, а кожен індивід за бажанням може розпоряджатися такими статками й свободою, скільки їх приділено йому за такими домовленостями». Ось та основна проблема, яку порушує Ж.-Ж. Руссо в «Суспільному договорі».

Узаконивши економічну нерівність, держава доповнила її політичною нерівністю шляхом розподілу людей на меншість, яка управляє (магістратура), і зобов'язану підкорятися їй масу підданих.

Установлені державою закони визнавали справедливим усе, що було захоплено раніше, але влада створила передумови для нових захоплень: правителі знехтували тим, що їх поставили для оберігання свободи і рівності, зганьбили закони і справедливість. Так установилася химерна й ілюзорна рівність прав, а насправді — деспотизм і тиранія, тобто стан політичного відчуження. Водночас окреслилося кілька протиріч: рівність можливостей у природному стані відновилося у формі своєрідної «рівності» всіх перед волею деспота, свавілля якого перетворилося після знівечення суспільного договору на узурпаторство. А порушення суспільного договору було узаконено і прикрито декларацією про рівність усіх перед законом, після чого майнова нерівність людей поглиблювалася.

За таких умов політичний деспотизм уже спирається не на право, а на грубу силу і на силу страху. Але, як зауважує Руссо, «сила не створює права», а люди зберігають своє право виступити озброєною силою проти уряду. Це право народу зумовлене суттю суспільного договору, укладеного не між народом і урядом, а між усіма членами нації як спільноти співгромадян-патріотів. Це була «не воля всіх», а справді «спільна воля», яка виражала спільні інтереси громадян. Ця спільна воля «завжди постійна, незмінна і чиста». Вона являє собою неподільний і невідчужений народний суверенітет, а уряд отримує виконавчу владу від народу як доручення, яке повинен виконувати згідно з народною волею. Якщо уряд цю волю порушує або не виконує, то заслуговує усунення насильницькими методами.

Ідея народного суверенітету є стрижневою політичною думкою Ж.-Ж. Руссо, згідно з якою влада в державі повинна належати народу і тільки народу. «Спільна воля завжди права», сила народу повинна усунути силу поневолювачів і знову відновити рівність. Це дасть змогу реставрувати суспільний договір у його первинній чистоті, усунути відчужене становище, вийти на вищий рівень — до свободи і дотримання природних відносин між людьми.

Політичний ідеал. Найбільш концентровано обґрунтував Ж.-Ж. Руссо політичний ідеал у працях «Про суспільний договір», «Про нерівність», «Політична економія», «Про загальне суспільство людського роду» (не надрукована) та ін. У них він виходив з того, що «людина народжується вільною», але всюди перебуває «в кайданах», тому необхідно скинути ці кайдани, побороти зло і здобути свободу. У своєму історичному досвіді від не суспільного і суспільного стану до сучасних йому часів людина поступово набула відчуття необхідності здійснення загальної волі народу. Цей досвід підказує їй і шляхи такого здійснення.

Один із цих шляхів стосується раціональної організації виконавчої влади, дорученої урядові. Така влада можлива за умови непошкодженості суспільного договору у трьох формах правління — демократії, аристократії і монархії. Нормальним політичним устроєм Руссо вважав тільки республіку, тобто такий політичний організм, який зветься державою і управляється законами. У малих державах бажана і найприйнятніша демократія, тобто демократична республіка; у дещо більших — виборча аристократія (здійснення виконавчих функцій невеликою групою підзвітних народу осіб); у великих і дуже багатолюдних державах — монархія (зосередження виконавчої влади в руках однієї особи). Всі вони є різновидами правління,

засновані на суспільному договорі і, доки не виродяться у свою протилежність і властива їм виконавча влада не порушить суверенітету народу, доти вони допустимі в конкретних умовах конкретної держави. Найкращою формою правління є демократія, а виборча аристократія та монархія швидко можуть переродитися в тиранію.

Виконавча влада є своєрідним посередником між суспільством (нацією) і окремим громадянином, вона — «орган, встановлений між підданими і сувереном для відносин між ними, уповноважений виконувати закони і оберігати як політичну, так і громадянську свободу». Ця влада передається сувереном (народом) правителям або уряду. Суверен «має право обмежити, змінити, відняти, коли йому завгодно».

Законодавча влада здійснюється безпосередньо народом. Органом, здатним забезпечити функціонування суверенітету народу, Руссо вважав народні збори, які проводяться в установлені законом строки і не потребують для свого скликання санкції уряду. Він вважав, що «відкриття таких зборів, які мають своїм предметом тільки збереження суспільного договору, повинно розпочинатися двома питаннями, які ніколи не можна відмінити і які повинні ставитися на голосування кожне окремо. Перше: «Чи бажано суверену зберігати існуючу форму уряду?» Друге: «Чи бажано залишити управління в руках тих, на кого воно нині покладено?». Ж.-Ж. Руссо наголошував, що рішенням цих зборів правителі зобов'язані беззаперечно підкорятися, а за їх відмови це робити народ повинен використати усі засоби для здійснення свого суверенітету, тобто для збереження за виконавчою владою підвладного, що доволі народу становища. Всі інші питання народ передає своїм довіреним особам на місці.

Загальний інтерес керує державою через закони, серед яких Руссо виокремив чотири типи: *політичні (основні), громадянські, кримінальні звичаї і громадська думка*. За його словами, закони є святими, незалежними від авторитету, вищими від простих проявів передусім тому, що «вони проголошені спільною волею, а відповідно, завжди є справедливими щодо окремих осіб». Тривалість і постійність законів засвідчує їх мудрість і справедливість.

Із усіх видів законів Руссо найважливішими вважає звичаї і громадську думку. Будучи позитивними законами, вони «не зафіксовані ні, в мармурі ні в бронзі, а в серцях громадян». Якщо «інші закони старіють або слабшають, вони вдихають їм життя або відтворюють їх». Цьому аспекту законотворчості Руссо надав особливого значення, оскільки усвідомлював, що закони соціально старіють, а тому потребують оновлення з урахуванням «місцевих умов» (національних звичаїв, традицій тощо). Ця ідея зорієнтована на впровадження принципу самоуправління народу, яке він вважав показником зрілості не тільки розуму, а й «серця», тобто коли морально-психологічні традиції набувають громадянського сенсу.

Вагомого значення у своїй політичній доктрині Ж.-Ж. Руссо надавав вихованню як одному з найважливіших засобів утвердження і підтримання в суспільстві законслухняності й громадянської доброчинності. Заявляючи, що «вітчизна не може існувати без свободи, свобода без доброчинності, доброчинність без громадян», він стверджував, що в суспільстві буде все, якщо воно виховає громадян. Без цього «всі, починаючи з правителів держави, будуть лише нікчемними рабами». Засобом виховання громадян Руссо вважав цілеспрямований і глобальний педагогічний вплив, який повинен починатися із раннього дитячого віку. Він виокремив два типи громадянського виховання:

1) виховання в несприятливих умовах, коли правління значно «відійшло» від «суспільного договору». Особливістю цього типу виховання є відокремленість виховання від непередбачених педагогом чинників, передусім тих, які не відповіда-

ють його урокам добродієності, а також від будь-яких контактів із соціальним середовищем. Таке виховання він вважав можливим лише в домашніх умовах;

2) виховання в сприятливих умовах (за «правління народного»). Цей тип виховання Руссо характеризував як суспільне виховання за встановленими урядом правилами і під наглядом поставлених сувереном магістратів. Саме таким, на його думку, було виховання спартанців. Він вважав, що виховання дитини повинно змінювати в ній «природжену любов до себе» на любов до вітчизни, яка має стати визначальною пристрастю будь-якого індивіда. Добродієного громадянина, за словами Руссо, має задовольняти мінімум матеріальних благ.

Завданням освіти Руссо вважав розвиток природних задатків дитини, до якої слід ставитися з повагою, не допускати насильства над її розумом, який повинен природно дозріти під опікою вчителя. Приступати до вивчення наук можна лише після того, як вихователь зуміє пробудити в дитини зацікавленість ними. При цьому дитина має наближатися до теоретичних знань від наочних фактів, до думок — від чуттєвого сприйняття, до понять про речі від самих речей. Не менш важливо забезпечити поєднання навчання з освоєнням ремесла, моральне виховання з фізичним. Усе це в сукупності повинно підготувати дитину до самостійного життя.

«Громадянська релігія». На думку Ж.-Ж. Руссо, «ні одна держава не була заснована без того, щоб релігія не слугувала для неї основою. Наприклад, у первісних людей «не було інших царів, крім богів», «іншого правління, крім теократичного». Пізніше незаперечний авторитет законів обґрунтовувався їх благоданністю, а самі правителі проголошували себе виразниками божої волі. Стверджуючи, що «при народженні нації релігія служить знаряддям політики», Ж.-Ж. Руссо спростував позиції тих, хто відстоював божественне походження суспільства і влади.

У процесі аналізу притаманних суспільним формам людського існування «божественного громадянського права» і божественних законів, не приховуючи своїх антиклерикальних позицій, Руссо охарактеризував релігії давнього світу. Передусім він звернув увагу на дві корінні вади цих релігій:

1) будучи заснованими на неправді, вони обманюють людей, роблять їх довірливими, марновірними, розчиняють істинний культ божества в пустій обрядовості;

2) безпосереднім політичним злом є їх перетворення на тиранічну силу, яка робить людей кровожерними і нетерплячими, змушує думати про вбивства й побійща і водночас вірити, що здійснює святу справу, вбиваючи всіх, хто не сприймає її богів.

Різно розкритикував він і соціальну роль християнства. Засудивши релігії як такі, що суперечать «суспільному договору», Руссо обґрунтував свій ідеал *громадянської релігії*, вважаючи життєво важливим, щоб у державі «кожний громадянин мав релігію, яка змушувала б його любити свої обов'язки». Така релігія є певним культом Бога, але без обрядів і храмів, а тільки з морального обов'язку, збагаченого громадянським елементом, який полягає в утвердженні святості суспільного договору і його законів, вірі у винагороду справедливим людям і покаранні злих у потойбічному житті. Таку релігію він охарактеризував як релігію людини.

Одночасно з осудом теологічної догматики традиційних релігій, які породжують розбрат між людьми, Руссо вважав, що «громадянська релігія» теж повинна мати свої догмати — п'ять «позитивних» і один «негативний». Держава, на його думку, повинна піклуватися про прийняття громадянами лише таких догматів, які освячують правила людського співжиття (наприклад, п'ятий догмат утверджує віру в «святість суспільного договору і законів»). Громадяни можуть мати будь-які

переконання, причому суверен не повинен це знати, оскільки він не компетентний у питаннях Неба і не йому перейматися, якою буде доля підданих в майбутньому житті, аби лише вони були достойними в житті земному. Водночас Руссо першими двома «позитивними догматами» пропонував встановити загальнообов'язковість віри в «існування могутнього, розумного, благочинного, передбачливого і турботливого божества»; існування «майбутнього життя», тобто безсмертя душі, з якими пов'язаний третій догмат — віра в «щастя справедливих і покарання злих». Шостий («негативний») догмат забороняє релігійну нетерпимість; згідно з ним необхідно виселяти з держави тих, хто на подобу християнським священикам проповідує, що «поза церквою немає спасіння». За переконанням Ж.-Ж. Руссо, виселенню підлягають ті, хто не погоджується вірити в догмати його «громадянської релігії».

Свої судження про існування Бога та необхідність релігії, яка могла б об'єднувати навколо суспільного договору всіх громадян держави, Руссо виводив із переконання про існування двох субстанцій — активної (Бог) і пасивної (матерія). «Природний стан матерії, — писав він, — бути в спокої... і сама по собі вона не має ніякої сили діяти». Упорядковував її і дав поштовх до руху Бог, який її не створював і не спроможний знищити.

Критикуючи багато фундаментальних уявлень релігійної свідомості, він висловив і раціональні міркування. Фіксує в богах усіх релігій антропоморфні (грец. *anthropomorphos* — людиноподібний) риси, Руссо дійшов висновку, що вони є продуктами людської уяви. Але ці положення не були системно викладені, суперечливо поєднувалися з переконаннями про існування Бога, не створеного людською уявою, який ніколи і ніде не з'являвся перед людьми. Однак у процесі розмірковувань вони дійшли обґрунтованого висновку про його реальність. Тому Руссо категорично засуджував атеїзм, як і релігії, що претендують на боговідкриття.

Вплив ідей Руссо на інтелектуальне, духовне, політичне життя Франції був надзвичайно могутнім. Якобінці вважали його своїм учителем, виправдовували свою диктатуру його вченням про народний суверенітет і спільну волю. Ідеї Руссо стали своєрідним мостом від Просвітництва з його вірою у філософів на троні, компромісно-ліберальною програмою, як у Монтеск'є, до революції, повалення тиранії шляхом народного повстання. Руссо не тільки проголосив суверенітет народу на основі повної рівності, а й закликав до відкритої непокори тиранії.

Крім концепції народного суверенітету, Руссо обґрунтував вимогу не тільки юридичної, а й соціальної рівності, що є вагомим внеском у політичну теорію. Ідеалом він вважав егалітаризм (франц. *egalite* — рівність) — прагнення до майнової рівності, до ліквідації контрастів між бідністю і багатством. Його твори відображали прагнення трудівників (селян, ремісників) до самостійності, рівності, реальної участі в управлінні суспільними справами. Руссо не був противником матеріального прогресу, не закликав повернутися до стану дикості, але відкрито відстоював стримане трудове життя в єдності з природою. Звертаючи свій погляд на індустріальну цивілізацію, що народжувалася, він передбачав проблеми, які у зв'язку з цим неминуче постануть перед суспільством.

Безперечно, демократичний розвиток світової цивілізації відбувався і під впливом ідей Руссо (свобода, особиста автономія індивідів, загальна воля як істинна воля кожного громадянина), які по-різному інтерпретувалися в політичній практиці, але рідко кого залишали байдужим.

Про суспільний договір або Принципи Політичного права. Про суспільний пакт

Припустімо, що люди досягли такої межі, коли спротив тих перепон, які зашкоджують їхньому перебуванню в природному стані, переважає сили, котрі кожний індивід спробується застосувати задля утримання себе в цьому стані. Відтоді цей первісний стан більше не може існувати, і людський рід загинув би, коли б не змінив свого способу буття.

Але, позаяк люди здатні не породжувати нові сили, а лише об'єднувати і спрямовувати ті, котрі є у наявності, то для них не існує іншого засобу самозбереження, окрім як скласти таку суму сил, яка могла б узяти гору над вищезазначеним супротивом, привести ці сили в дію за допомогою єдиного двигуна і примусити їх діяти узгоджено. <...>

Зрештою, кожен, віддаючи себе під владу усіх, не віддає себе ні під чию окрему владу. І оскільки не існує члена об'єднання, щодо якого інші не мають такого ж права, яке вони йому надали щодо самих себе, то всі здобувають рівнозначне відшкодування втраченого, і більшу силу для збереження того, що мають.

Отже, коли відкинути від суспільного пакту те, що не належить до його сутності, він звучатиме так: кожен з нас перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного з членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого.

Цей акт об'єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднана асамблея; це тіло отримує внаслідок зазначеного акту свою єдність, своє колективне я, своє життя і свою волю. Така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, колись називалася *громадянською спільнотою*, а сьогодні іменується *республікою*, або *політичним тілом*, котре отримує від своїх членів назву *держави*, коли воно пасивне, *суверена*, коли воно активне, *суверенної держави* — коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються *народом*, а кожен окремо — *громадянином*, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або *підданим*, оскільки підкоряється державним законам. <...>

Про суверена

З цієї формули стає очевидним, що акт об'єднання містить взаємні зобов'язання народу в цілому і приватних осіб, а кожен індивід, який бере участь в укладанні цієї, так би мовити, угоди з самим собою, є подвійно зобов'язаним перед приватними особами, а як член держави — перед сувереном. Але тут недоречно звертатися до цієї максими громадянського права, згідно з якою зобов'язання перед самим собою ні до чого не зобов'язують, бо існує велика різниця між зобов'язаннями перед самим собою і зобов'язаннями перед цілим, частку якого ти становиш.

Слід зазначити, окрім того, що рішення народу в цілому, котре може зобов'язати всіх підданих щодо суверена на підставі тих двох різних стосунків, в межах яких кожен з підданих розглядається нами, не здатне, з протилежних міркувань, зобов'язати суверена перед самим собою. Таким чином, несумісним з природою політичного тіла є те становище, за якого суверен підкоряє себе законові, котрого не може скасувати. Маючи змогу розглядати себе лише в одному і тому ж відношенні, він потрапляє в становище приватної особи, що укладає угоду з собою. Отже, стає очевидним, що для суверена не існує і не може існувати жодного засадничого закону, обов'язкового для усього тіла народу — навіть якщо йдеться про суспільну угоду. Це не означає, що згадане тіло не може мати ніяких зобов'язань перед іншим таким самим тілом стосовно речей, які не порушують суспільної угоди; адже по відношенню до іноземця, воно становить просту істоту, індивіда.

Однак політичне тіло, або суверен, отримуючи своє буття лише від святості угоди, навіть у стосунках з іншим політичним тілом ніколи не може брати на себе зобов'язань, котрі порушували б цей первинний акт, як, наприклад, щодо відчуження певної частки самого себе або ж — підпорядкування себе іншому суверенові. Порушення акту, завдячуючи якому він існує, означало б його самознищення, а те, що нічого собою не становить, нічого й не породжує.

Щойно згадана юрба таким чином об'єднається в тіло, як вже неможливо заподіяти шкоду одному з його членів, не скоївши замаху на тіло, й поготів заподіяти шкоду тілові так, щоб цього не відчули його члени. Таким чином, обов'язок та інтерес однаково зо-

бов'язують обидві сторони, що уклали угоду, взаємно допомагати одна одній, і, до того ж, одні й ті ж люди, перебуваючи в цьому подвійному відношенні, повинні прагнути до поєднання усіх переваг, ним зумовлених.

Отже, суверен, утворений виключно з приватних осіб, які входять до його складу, не має й не може мати інтересу, що суперечить їхнім інтересам. Тому немає потреби вимагати від суверенної влади гарантій забезпечення нею інтересів підданих, оскільки неможливо, щоб тіло прагнуло зашкодити усім своїм членам; далі ми побачимо, що воно не може зашкодити також і кожному з них зокрема. Вже через саму лише свою наявність суверен завжди є усім тим, чим повинен бути. <...>

Про громадянський стан

Цей перехід від природного до громадянського стану викликає вельми помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало. Тільки відтоді, як голос обов'язку замінює собою фізичне спонукання, а право — «пристрасне» жадання, людина, що досі звертала увагу лише на себе, змушена керуватися іншими принципами і радитися з розумом, перш ніж прислухатися до своїх схильностей. Хоча людина в цьому стані позбавляється деяких переваг, котрі мала від природи, натомість вона отримує набагато більше — вдосконалюються і розвиваються її здатності, розширюються її ідеї, стають шляхетнішими її почуття, вся її душа досягає такого рівня, що, якби зловживання цим новим становищем не відкидали її нерідко на ще нижчий щабель, аніж той, на якому вона була раніше, їй слід було б безперестанку благословляти ту щасливу мить, що назавжди вирвала її з природного стану, перетворивши тупу і обмежену тварину на мислячу істоту — людину.

Спробуймо сформулювати всі ці висновки в легких для порівняння термінах. Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу і необмежене право на все те, до чого вона прагне і чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє. Аби не потрапити в полон помилкових поглядів стосовно цих компенсаційних надбань, потрібно чітко відрізнити природну свободу, обмежену лише силами індивіда, від громадянської свободи, обмеженої загальною волею, і володіння, яке є лише наслідком сили чи права того, хто першим захопив, від власності, що може ґрунтуватися тільки на юридичному документі.

На підставі наведено вище до надбань громадянського стану можна було б додати ще моральну свободу, котра й перетворює людину на справжню володарку самої себе. Бо спонука, спричинена самим лише твоїм жаданням, — це рабство, а покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, — свобода. <...>

Не знищуючи рівності природної, засадничий пакт замінює юридичною і заснованою на законі рівністю фізичну нерівність сил, зумовлену природою, а, відтак, схильні до нерівності за силою чи за розумом люди досягають цілковитої рівності за домовленістю і правом.

Про те, що суверенітет є невідчужуваним

Найпершим і найважливішим висновком з шойно викладених принципів є той, що керувати силами держави — згідно з метою всього її устрою, якою є спільне благо, — може виключно загальна воля; адже якщо протилежність партикулярних інтересів зумовила необхідність створення суспільств, то узгодженість цих же інтересів уможливила його. Суспільний зв'язок утворюється тим спільним, що містить у цих відмінних один від одного інтересах, і коли б не було певного пункту, у якому всі вони узгоджуються, то жодне суспільство не змогло б існувати. Відтак, суспільством слід урядувати лише на підставі цього спільного інтересу.

Отже, я стверджую, що суверенітет, який є виключно здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля. <...>

Про те, що суверенітет є неподільним

Основа невідчужуваності суверенітету — це одночасно й основа його неподільності, оскільки воля є або загальною, або ні. Вона є волею корпорації, утвореної або всім народом, або тільки його частиною. У першому випадку виголошення цієї волі є актом суверенітету і законом, у другому йдеться лише про особливу волю, або акт магістратури, тобто щонайбільше про декрет. <...>

Чи може загальна воля помилятися

З попереднього випливає, що загальна воля завжди права і завжди прагне суспільної користі, проте з цього не випливає, що рішення, прийняті народом, так само завжди правильні. Свого блага прагнуть завжди, та не завжди його бачать: народ ніколи не можна підкупити, але часто його можна увести в оману, і саме тоді видається, нібито він прагне того, що є злом.

Часто спостерігається велика розбіжність між волею всіх і загальною волею; остання керується тільки спільним інтересом, перша — тільки інтересом приватним і є лише сумою партикулярних волевиявів. Але відніміть від цих волевиявлень крайнощі, що обопільно заперечують одна одну, — і залишиться загальна воля у вигляді суми розбіжностей.

Коли б народ, що приймає рішення, був достатньо проінформованим, а громадяни <у цей час> ніяк не спілкувалися один з одним, то з великої кількості малих розбіжностей завжди випливала б загальна воля, і рішення завжди було б гарним. Та коли воно приймається внаслідок змов, декількома частковими об'єднаннями, що заступають місце одного великого, воля кожного з цих об'єднань стає загальною для його членів і партикулярною для держави; тоді можна сказати, що голосуючих не стільки, скільки людей, а стільки, скільки об'єднань. Розбіжностей стає менше, а це призводить до менш загального результату. Нарешті, коли одне з цих об'єднань є настільки великим, що переважає всі інші, одну-єдину розбіжність; відтоді більше не існує загальної волі, а точка зору, що бере гору, є не більше ніж партикулярною.

Отже, щоб правильно визначити те, яка точка зору відповідає загальній волі, вкрай важливо, щоб у державі не було жодного часткового суспільства і щоб кожен громадянин висловлював лише власну думку. Такою була унікальна і велична інституція великого Лікурга. Якщо ж часткові суспільства все ж існують, то слід збільшити їхню кількість і запобігти виникненню нерівності між ними, як робили Солон, Нума, Сервій. Лише ці запобіжні заходи є справжньою запорукою того, що загальна воля завжди буде добре висвітленою і народ ніколи не помилятиметься.

Про закон

Через суспільний пакт ми надшили політичне тіло існуванням і самим життям. Нині йдеться про те, щоб через законодавство наділити його рухом і волею. Бо <сам по собі> вихідний акт, через який це тіло формується і набуває єдності, ще аж ніяк не визначає того, що йому потрібно для самозбереження.

Усе гарне і впорядковане є таким за природою речей і не залежить від домовленостей між людьми. Усяка справедливість йде від Бога, лише Він є її джерелом; проте, якщо ми могли отримувати її з такої височини, то не мали б потреби ані в уряді, ані в законах. Безсумнівно, існує універсальна справедливість, аби ми спромоглися прийняти її, повинна бути обопільною. Якщо дивитися на речі з людської точки зору то, через відсутність природної санкції закони справедливості не мають ніякої вартості серед людей. Вони є лише благом для злого і злом для праведного, якщо останній дотримуватиметься їх щодо будь-якої людини, і ніхто не дотримуватиметься їх щодо нього. Отже, потрібні домовленості і закони, аби права поєднати з обов'язками і повернути справедливості її об'єкт. У природному стані, коли все спільне, я не маю жодних зобов'язань перед тими, кому нічого не обіцяв і визнаю майном іншого лише те, що позбавлене користі для мене. Зовсім іншим є громадянський стан, де всі права зафіксовані у законі.

Але що ж це, зрештою, таке — закон? Якщо ми задовольнимось лише тим, що пов'язуватимемо з цим словом виключно метафізичні ідеї, ми довго розмірковуватимемо, не розуміючи один одного, бо розуміння того, що таке природний закон, не дозволить краще пізнати, що таке закон держави.

Я вже казав, що загальна воля не може бути спрямованою на особний об'єкт. І справді, цей об'єкт існує або у державі, або поза державою. Якщо він існує поза державою, то чужа йому воля не може бути для нього загальною; якщо ж цей об'єкт існує у державі, то він є її частиною; тоді між цілим і частиною виникає відношення, яке перетворює їх на дві окремі істоти, однією з яких є частина, а іншою — ціле. Але ціле без частини — це вже не ціле, і якщо існує це відношення, то існує вже не ціле, а дві нерівні частини; звідси випливає, що воля однієї з них вже не є загальною для іншої.

Але якщо увесь народ приймає рішення стосовно всього народу — він має на увазі лише самого себе. Відношення, котре виникає у цьому випадку, є відношенням цілого об'єкта до самого себе, і тут немає ніякого поділу його цілісності, а завжди один і той самий об'єкт у різних відношеннях. Тоді предмет, щодо якого приймається рішення, є загальним, як і воля, що його приймає. Саме такий акт я називаю законом.

Коли я кажу, що об'єкт законів завжди є загальним, я маю на увазі, що для закону піддані постають єдиним цілим, а їхні вчинки — абстрактними, і що він ніколи не бере до уваги ані людей як індивідів, ані якоїсь партикулярної дії. Відтак, закон безумовно може приписати, щоб існували привілеї, але він не може надати їх конкретній особі. Закон може розподілити громадян на декілька класів, може навіть визначити ті якості, на підставі яких певні класи отримують певні права, але він не може приписувати, щоб тих або інших громадян прийняли до цих класів. Він може встановити монархічний спосіб урядування і спадкову передачу влади, але він не може ані обирати короля, ані призначати династію, що править. Коротше кажучи, жодна функція, що має відношення до якогось індивідуального об'єкту, не може бути властивою законодавчій владі.

Сприймавши цю ідею, ми одразу розуміємо, що далі вже не слід запитувати ані про те, кому належить створювати закони, оскільки вони — акти загальної волі, ані про те, чи стоїть принцип над законами, оскільки він — член держави, ані про те, чи зможе закон бути несправедливим, оскільки ніхто не може бути несправедливим до самого себе, ані про те, як можна водночас бути вільним і підкорятися законам, оскільки вони — лише реєстри нашого волевиявлення.

Окрім того, можна помітити: оскільки в законі поєднується універсальність волі з універсальністю об'єкта, то самочинні приписи будь-якої людини не є законами, і навіть те, що суверен приписує стосовно партикулярного об'єкта, також не є законом, це — декрет, отже — акт магістратури, а не суверенітету.

Відтак, республікою я називаю будь-яку державу, що керується законами, і немає суттєвого значення, яка форма адміністрації для цього використовується — бо лише тоді править суспільний інтерес, а суспільна справа є чимось справжнім. Будь-яке законне урядування є республіканським. Нижче я поясню, що таке урядування.

Закони — це, власне, лише умови об'єднання громадян. Народ, що підкоряється законам, повинен бути їхнім автором. Лише тим, хто об'єднується, належить визначати умови суспільства. Але як вони їх визначатимуть? Через загальну згоду, через раптове натхнення? Чи має політичне тіло <особливий> орган, щоб сповіщати про свої волевияви? Хто дасть йому ту здатність передбачення, яка необхідна для вироблення його <законодавчих> актів і попереднього їх опублікування? А яким чином виголошуватиме воно їх у разі потреби? Як сліпа більшість, що буде добрим для неї, самотужки здійснить таку велику і складну справу, якою є створення системи законодавства? Народ сам по собі завжди хоче блага, проте сам по собі він не завжди його бачить. Загальна воля завжди права, проте присуд, який вона визначає, не завжди ґрунтується на обізнаності. Іноді слід показати їй, якими є речі, іноді — якими вони повинні їй видаватися, підказати їй той благий шлях, якого вона шукає, забезпечити їй від спокус, причиною яких є партикулярні волі, допомогти їй краще зрозуміти місце і час її існування, врівноважити привабливість сьогоднішніх вигод, що кидаються у вічі, небезпечно віддалених і прихованих бід. Приватні особи бачать те благо, яке вони відкидають, а народ у цілому прагне того блага, якого не бачить. Усі рівною мірою мають потребу в провіді — згаданих осіб слід зобов'язати узгодити їхню волю з їхнім розумом, а народ — навчити розуміти те, чого він хоче. Результатом такої просвіти народу стане єдність здатності розуміння і волі в суспільному тілі, а ця єдність породжує чітку взаємодію частин і, як підсумок, збільшення сили цілого. Ось звідки випливає необхідність мати законодавця.

Про урядування взагалі

Будь-яка вільна дія має два фактори, які сприяють її здійсненню: один із них — моральний, або воля, що детермінує акт, другий — фізичний, або та сила, що виконує його. Коли я йду до якогось предмета, потрібно, по-перше, щоб я хотів до нього йти, і, по-друге, щоб мене туди несли мої ноги. Якби паралітик хотів побігти, а людина, що має прудкі ноги, ні, то обое так і не зрушили б з місця. Політичне тіло має такий самий рушій: в ньому також розрізняють силу і волю, остання має назву *влади законодавчої*, перша — *влади виконавчої*. Ніщо у політичному тілі не відбувається чи не повинне відбуватися без їхнього схвалення. <...>

Отже, *урядуванням*, або найвищою адміністрацією я називаю законне здійснення виконавчої вад, а принципом або магістратом — людину чи корпорацію, на яких покладене це адміністрування. <...>

Розрізнення урядвань

Суверен може, по-перше, зробити депозитором урядової влади весь народ або більшу його частину, тоді громадян-магістратів стане більше, ніж тих, які є приватними особами. Цю форму урядування називають *демократією*.

Проте він може обмежитися зосередження урядової влади в руках невеликої кількості осіб, і тоді простих громадян стане більше, аніж магістратів. Ця форма має назву *аристократії*.

Нарешті, він може сконцентрувати всю урядову владу в руках одного єдиного магістрата, від якого всі інші отримуватимуть певну її частку. Ця третя форма урядування найрозповсюдженіша і називається *монархією*, або королівським урядуванням.

Слід зазначити, що усі ці форми, чи, принаймні, дві перші, є більш-менш придатними до <трансформацій> і навіть передбачають досить значний простір для них. Бо демократія може охоплювати увесь народ, або ж обмежуватися лише його половиною. Аристократія, в свою чергу, може охоплювати від половини народу до невизначено малої його частки. Навіть королівська влада не уникає певного розподілу. Конституція Спарти передбачала постійну наявність двох царів, а в Римській імперії іноді одночасно нараховувалося до восьми імператорів, проте це не дає права сказати, що поділеною була сама імператорська влада. Відтак, існує певний пункт у якому кожна форма уряду змішується з

наступною і можна пересвідчитися, що хоча й існує лише три назви, у дійсності урядування може мати стільки форм, скільки є у державі громадян.

Більше того, одне й те саме урядування може в певних відношеннях поділятися на інші складові за способом властивого їм адміністрування; відтак, комбінування цих трьох форм може покласти початок безлічі змішаних форм, кожна з яких теж може мати похідні від поєднання з будь-якою простою формою.

В усі часи точилися гострі дискусії про те, яку форму урядування вважати найкращою, але нікому не спало на думку, що кожна з них — найкраща, але тільки в певних випадках, і в певних випадках — найгірша. <...>

Про демократію

Той, хто створює закон, краще від інших знає як цей закон слід запроваджувати і тлумачити. Отже, здається, не може бути кращої конституції, ніж та, яка передбачає поєднання виконавчої влади із законодавчою; але саме ця риса зумовлює недостатність такого способу урядування в певних відношеннях, оскільки при ньому не розділяються речі, які повинні бути розділеними. Коли принцип є суверен — одна й та сама особа, то тоді не виникає нічого іншого, окрім, так би мовити, урядування без уряду.

Погано, коли той, хто створює закони, керує також їхнім застосуванням або коли народ у цілому відволікається від загальних цілей, зосереджуючи увагу на партикулярних об'єктах. Немає нічого небезпечнішого за вплив приватних інтересів на суспільну справу, а зловживання законом, до якого вдається уряд, — це менше зло, ніж підкуп законодавця, що є неодмінним наслідком партикулярних цілей. Адже тоді спотворюється сама сутність держави і унеможливується будь-яке реформування. Народ, який не зловживає урядовою владою, не зловживав би й незалежністю; народ, який добре урядує, не потребує уряду, який стояв би над ним.

Демократії в буквальному розумінні слова ніколи не існувало і не існуватиме. Проти-природно, коли більшість урядує, а меншість перебуває під урядуванням. Не можна навіть уявити собі, щоб усі люди, котрі становлять народ, завжди перебували разом, займаючись суспільними справами, проте легко помітити, що створення з цією метою комісії неможливе без зміни форми адміністрування.

Насправді я вважаю, що можна визначити за принцип: коли урядові функції розподілені між кількома установами, найменш численні, рано чи пізно здобувають найбільшу владу — чи не є природною причиною цього та легкість, з якою вирішуються справи у таких установах?

А скількох важко поєднуваних речей вимагає для себе цей спосіб урядування! По-перше, потрібна дуже маленька держава, у якій народ міг би легко збиратися разом, а кожному з громадян не важко було б знати усіх інших. По-друге, велика простота нравів, яка запобігала б виникненню безлічі питань і виснажливим суперечкам. Далі — повна рівність за суспільним становищем і майном, без якої не може протягом тривалого часу існувати рівність в правах і в питаннях влади. Нарешті, мінімальна наявність або повна відсутність розкошів, бо вони або породжені багатством, або зумовлюють його необхідність. Розкоші псують і багатого, і бідного: першого — через його власність, другого — через його заздрість; саме розкоші продають державу за ціну зниженості та марнославства; вони позбавляють державу усіх її громадян, роблячи одних рабами інших, а всіх разом — рабами опінії.

Ось чому один відомий автор проголосив чесноту основою республіки — бо ж усі ці умови не могли б існувати без чесноти. Але через неувагу до необхідних у такій справі розрізненнь цьому великому генієві часто бракує точності, а іноді — ясності й розуміння того, що коли суверенна влада скрізь є однією й тією ж, то кожна добре конституїована держава повинна ґрунтуватися на одному й тому ж принципові, зв'язна річ, тією або іншою мірою — залежно від форми урядування.

Додамо, що не існує іншого урядування, так само невіддільного від громадянських війн і внутрішніх заворушень, як демократичне або народне, оскільки не існує такого, що було б так само схильне до зміни своєї форми і вимагало б <від громадян> пильності і мужності, щоб залишатися самим собою. Саме за такої конституції <політичного тіла> громадянин повинен у глибині свого серця повторювати слова, виголошені у польському Сеймі одним добродійним воєводою: «Molo periculosam libertatem quam quiteum servitium» [Надаю перевагу небезпеці свободи перед спокоєм рабства — латин.].

Якби існував народ богів, він мав би демократичний уряд. Для людей настільки досконале урядування не годиться.

Про депутатів, або представників

Щойно суспільна служба перестає бути головною справою громадян, і вони починають вважати за краще служити <суспільству> своїм гаманцем, а не своєю персоною, як держава опиняється на межі загибелі. Якщо треба йти на війну — вони платять найманцям і залишаються удома, якщо треба йти в раду — вони призначають депутатів і зали-

шаються удома. Через лінощі й гроші вони врешті-решт отримують солдатів, котрі поневолюють їхню батьківщину, і представників, які її продають.

Через марнотну метушню, породжену торгівлею і мистецтвами, через пожадливе прагнення до зиску, через зніженість і любов до життєвих зручностей особиста служба замінюється грошима. Люди поступаються частиною свого прибутку, щоб потім легше було його збільшити, але варто тільки заплатити гроші, як тієї ж миті опиняєшся у кайданах. Слово *фінанси* є словом раба, воно невідоме громадянській спільноті. У насправді вільній державі громадяни роблять усе власними руками і нічого за допомогою грошей; не маючи й на думці платити за звільнення від своїх обов'язків, вони навпаки, самі платять за те, щоб їх виконувати. Я вельми далекий від того, щоб визнавати загальнопоширені погляди, і вважаю, що особисте виконання важких робіт менше суперечить свободі, аніж податки.

Чим краще конституційована держава, тим більше суспільні справи превалюють над приватними у свідомості громадян. У такій державі приватних справ навіть незрівнянно менше, <ніж суспільних>, оскільки сума спільного блага становить найбільшу частину блага кожного індивіда, а, відтак, партикулярні турботи мало що дають останньому. В добре керованій громадянській спільноті кожен ледве що не летить на народні збори; за поганого урядування ніхто не бажає зробити бодай кроку, щоб опинитися на них, оскільки ніхто не зацікавлений у тому, що там відбувається, оскільки всі можуть передбачити, що загальна воля там не пануватиме і, нарешті, оскільки до прийняття ще кращих, погані призводять до ще гірших. Варто аби хтось сказав про суспільні справи: *Яка мені з того користь?* — і державу слід вважати мертвою.

Послаблення любові до батьківщини, вплив приватного інтересу, неозорі розміри держави, завоювання, урядові зловживання — саме ці чинники породжують ідею скликання загальнонаціональних зібрань депутатів або представників народу. Саме це у деяких країнах наважуються називати третім станом. Відтак партикулярною інтересові двох станів надаються відповідно перший і другий ранги, суспільному ж інтересові — лише третій.

Суверенітет не може бути представлений <кимось> з тих же причин, якими зумовлена неможливість його відчуження; він сутнісно передбачає вияв загальної волі, яка не може мати представника. Вона є або собою, або ж йдеться вже про якусь іншу <волю> — середини тут немає. Тому, депутати, обрані народом, не є і не можуть бути його представниками; вони є лише його комісарами і не можуть нічого вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий — він не є законом. Англійський народ, вважаючи себе вільним, глибоко помиляється, він є вільним лише під час обрання членів парламенту, але, щойно їх обрано, він перетворюється на раба, на ніщо. З огляду на те, як він використовує нетривалі миттєвості своєї свободи, він цілком заслуговує на її втрату.

Ідея обрання представників є сучасною, вона прийшла до нас від феодального урядування, беззаконного і безглузлого, за якого рід людський виродився, а ім'я людини знеславилася. У стародавніх республіках, і навіть у монархіях народ ніколи не мав представників, ніхто не знав навіть цього слова. Вельми показово, що у Римі, де особа трибуна вважалася священною, нікому навіть на думку не спадало, що трибуни можуть узурпувати функції народу і серед такої сили людей намагатимуться хоча б одного разу підмінити собою плебісцит. Однак слід уявити собі й ті складнощі, які виникали іноді внаслідок скупчення народу: за часів Гракхів, згадаймо, частина громадян була змушена голосувати навіть з покрівель будинків.

Там, де понад усе цінують право і свободу, незручності — ніщо. Цей мудрий народ визначав усе справжньою мірою: своїм лікторам він дозволяв робити те, на що не наважилися б його трибуни, і не боявся, що ці ліктори прагнутимуть його представляти.

Але, щоб роз'яснити, як трибуни все-таки, могли б його іноді представляти, достатньо зрозуміти, як уряд представляє суверена. Закон є лише декларацією загальної волі, і тому зрозуміло, що в ролі виконавця <функцій> законодавчої влади народ не може бути кимось представлений; але він може й повинен бути представлений у <функціях> влади виконавчої, яка є лише прикладною силою закону. Це показує, що (якщо провести більш поглиблене дослідження) небагато знайдеться націй, які <справді> мають закони. В усякому разі безумовним є те, що трибуни, не маючи жодної виконавчої влади, ніколи не могли згідно з тими правами, які надавалися їхніми посадами, представляти римський народ без узурпування прав сенату.

В греків усе те, що повинен був робити народ, він робив сам, майже постійно збираючись на площі. Він мешкав у м'якому кліматі, зовсім не був пожадливим <всю> працю замість нього виконували раби — його ж головною справою була його свобода. Чи можна, не маючи більше таких переваг, зберегти такі права? Якщо ваш клімат суворіший, то перед вами постає більше потреб: шість місяців на рік місця народних зборів непридатні для використання; ваші заанімілі язика не в змозі говорити голосно на свіжому повітрі; ви більше обстоюватиме ваші прибутки, аніж вашу свободу, і боятиметеся не так рабства, як злиднів.

Як, неже свобода може утриматися, лише спираючись на рабство? Може. Обидві ці крайнощі сходяться. Усе те, чого не існує в природі, має свої незручності, а громадянське суспільство має їх навіть більше, ніж будь-що. Інколи складається прикре становище, коли власну свободу можна зберегти тільки за рахунок свободи іншого і коли громадянин може бути цілковито вільним, тільки якщо раб є цілковитим рабом. Такою була ситуація у Спарті. Стосовно ж вас, сучасні народи, то рабів ви вже не маєте, але самі стали ними; за їхню свободу ви сплачуєте ціною власної. І марно ви вихвалитиметеся цією перевагою, бо, як на мене, у цьому більше малодушності, аніж людяності.

Я не хочу цим сказати ані того, що слід мати рабів, ані того, що рабовласницьке право законне, оскільки сам вже довів протилежне. Я кажу лише про першопричини того, чому сучасні народи, котрі вважають себе вільними, мають представників, а також про те, чому стародавні народи не мали їх. Як би там не було, але шойно народ обирав собі представників, він більше не є вільним народом і взагалі народом.

Після ретельного дослідження усього цього, я не бачу як віднини суверен зможе й надалі здійснюватися серед нас свої права, якщо громадянська спільнота не стане дуже маленькою. Але якщо вона стане такою, то чи не опиниться під чийось ярмом? <...>

Про голосування

Існує лише один закон, який за своєю природою вимагає одностайної згоди, це — суспільний пакт. Адже громадянське об'єднання є найдобровільнішим актом у світі. Кожна людина народжується вільною і володарем самої себе, без її згоди ніхто під жодним приводом не може підкорити її. Вважати, ніби син рабині народжується рабом — це усе одне, що не вважати його людиною.

Отже, якщо під час укладання суспільного пакту хтось із них не погодиться, це не позбавить чинності сам пакт, а лише не дозволить незгодним приєднатися до нього; вони стануть чужинцями серед громадян. Коли ж державу вже засновано, згода <із суспільним пактом> полягає у виборі місця перебування: мешкати на певній території означає підкоритися суверенітетові.

Поза цією первинною угодою голосові більшості завжди повинні підкорятися всі інші громадяни. Це виникає з умов самої угоди. Але ж, запитують, як це людина може бути вільною і водночас змушеною погоджуватися з волевиявленням, що не є її власним? Як ті, хто протиставляє себе більшості, можуть бути вільними і водночас коритися законам, прийнятим без їхньої згоди?

Я відповім, що це запитання невдало поставлене. Громадянин згодний з усіма законами, навіть з прийнятими проти його волі, і навіть з тими, які карають його, якщо він наважиться порушити якийсь з них. Загальна воля — це незмінна воля всіх членів держави; саме завдяки їй вони є громадянами і вільними людьми. Коли народним зборам пропонується якийсь закон, то від них, власне кажучи, вимагають не затвердження чи відкидання, йдеться лише про перевірку того, чи відповідає він загальній волі, що є волею цих зборів. Віддаючи свій голос, кожен висловлює свою думку про цей закон, а з підрахунку усіх голосів народжується декларація загальної волі. Отже, коли переважає думка, протилежна моїй власній, це доводить лише те, що я помилявся, і що речі, які здавалися мені виявленням загальної волі, не були ними. Якщо б переважила мій партикулярна думка, я мав би робити не те, що я хочу: саме тоді я й не був би вільним.

Це, правда, передбачає, що усі визначальні риси загальної волі є також і рисами більшості. Якщо б це було вже не так, то яке б рішення ми не приймали, — свободи більше не існувало б.

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.

2. СОЦІАЛІСТИЧНО-КОМУНІСТИЧНА УТОПІЯ ПРОСВІТНИЦТВА

Суспільно-політичний контекст епохи Просвітництва охоплює й ідеї утопічного соціалізму і комунізму. Щодо утопічного соціалізму, то особливо яскраво він виявив себе в суспільно-політичній думці Франції. Його представники переймалися теоретичними проблемами ідеального суспільства й ідеальної держави, обґрунтуванням заходів, які мали б забезпечити їх побудову. Найчастіше їх думки стосувалися законодавства як головного чинника подолання соціального і політичного гніту.

Теоретичною основою соціалістично-комуністичних утопій була матеріалістична філософія, розвинута Джоном Локком в Англії і Етьєном-Бонно де Кондільяком у

Франції, передусім думки про вроджену схильність людей до добра і рівності їх розумових здібностей, про велике значення досвіду, навичок, виховання, про вплив зовнішніх обставин на людину, а також існуючі соціалістичні та комуністичні ідеї. Ці матеріалістичні ідеї полягали в ствердженні того, що «не тільки душа, а й почуття, не тільки мистецтво витворювати ідеї, а й мистецтво чуттєвого сприйняття є справою досвіду і навичок. Тому від виховання і зовнішніх обставин залежить весь розвиток людини».

Найвиразніше ці ідеї виявилися в політичних проектах Габрієля-Бонно де Маблі та Мореллі.

2.1. Егалітаризм Габрієля-Бонно де Маблі

Французький філософ-мораліст, історик, письменник Г.-Б. де Маблі в аналізі різноманітних правових, політичних, моральних проблем активно використовував історичний метод, спродукувавши ідеї, до яких нерідко вдавалися ідеологи, політики різного, передусім ліворадикального, спрямування. Очевидно, небезпідставними є твердження, що визріванню французької революції XVIII ст. прислужилися і його ідеї.

Довідка

Габрієль-Бонно де Маблі народився 14 березня 1709 року в Греноблі у дворянській родині. Він є старшим братом філософа, основоположника сенсуалізму (франц. *sensualisme* — відчуття: вчення, що визнає відчуття єдиним джерелом пізнання) Кондільяка. Освіту здобув у єзуїтському коледжі і в семінарії, по завершенні якої отримав звання абата, однак духовна кар'єра була не для нього. Протягом чотирьох років (з 1742 р.) служив у міністерстві закордонних справ Франції. Систематично відмовлявся від звабливих пропозицій і звань: від викладання політики — крісла академіка, оскільки не бажав проголосити похвалу Рішельє. Відмовився бути вихователем сина Людовика XV, заявивши, що «королі створені для народів, а не народи для королів». З 1746 р. цілком віддав себе науково-літературним заняттям.

Вивчав античних авторів, античну історію, скептично ставився до філософської думки свого часу. «Вік просвітництва» називав «віком балаканини і парадоксів». Залишив велику науково-літературну спадщину. Найпопулярнішими його працями є «Про права і обов'язки громадянина» (1758), «Сумніви, запропоновані філософам-економістам з приводу природного і необхідного порядку політичних суспільств» (1768), «Про законодавство, або Принципи законів» (1776). Помер 23 квітня 1785 року.

На формування поглядів Маблі відчутно вплинуло вчення Ж.-Ж. Руссо про демократичну республіку рівності, особливо його думки про рівність у землекористуванні, відсутність приватної власності на ранніх етапах розвитку людства. Маблі взяв їх за основу концепції історії людства, збагативши положеннями, що впливають із історії людини і природного стану (близького до природи первісного стану) людського суспільства.

Будучи переконаним, що характер держави визначається не політичними інститутами, Маблі стверджував, що розвиток кожної людини залежить від навколишнього середовища і виховання. На цій платформі він обґрунтував теорію пристрастей, згідно з якою пристрасті як вияв різноманітних почуттів людини, визначають відносини в суспільстві. Вони є «серцевиною світу», об'єднують людей (дружба і взаємодопомога). Саме такі пристрасті існували до появи приватної власності. Пристрасті, які роз'єднують людей, з'явилися з появою приватної власності. Це жадібність, честолюбство тощо.

На думку Маблі, моральним є те, що зміцнює добродійні пристрасті, сприяє суспільному благу. Тому завданням держави є виховання принципів здорової моралі. Щоб забезпечити в суспільстві повний розвиток свободи громадян, справжнє щастя

кожного з них, слід ліквідувати основи зростання недобрих пристрастей, живильною силою яких є приватна власність. Заснований на приватній власності лад є порушенням суспільного порядку. Природа визначила людям бути рівними, наділивши однаковими органами і потребами, об'єднала за допомогою соціальних якостей. Таким було первісне суспільство. Воно не знало приватної власності, люди жили згідно із законами природи. Там існувала досконала рівність, панувало повне щастя, не було ні бідних, ні багатих, ні монархів, ні аристократів. Люди займалися полюванням і рибальством, кочували, не знаючи земельної власності. Спільні потреби спонукали їх до взаємодопомоги. Суспільними справами займалися обрані ними особи, які були наділені відповідними повноваженнями.

Однак зростання населення змусило людей перейти на осілий спосіб життя, а відповідно — займатися переважно землеробством, об'єднуючись для спільної праці. Земля для них була спільним природним надбанням. Така спільність охоплювала всі аспекти їх життя. Колективістський спосіб життя цілком відповідав потребам суспільства. То був «золотий вік» в історії людства.

На певному етапі розвитку люди поділили між собою землю, не передбачивши жахливих наслідків у майбутньому. Можливо, однією із причин цього була поява ледарів, які не бажали працювати, намагаючись жити за рахунок суспільства. Рівномірний розподіл землі між сім'ями і первісна рівність були порушені вже в третьому поколінні. З'явилися багаті й бідні, серед яких розпочалася боротьба за землю, наслідком чого стало захоплення громадських посад багатими сім'ями. Згодом одна з них узурпувала всю владу.

Отже, приватна власність породила нерівність. Суспільство, зазначає Маблі, поділене на різноманітні класи людей, які мають кожен свої інтереси, не тільки відмінні, але й протилежні. Приватна власність, за переконанням Маблі, виконує негативну соціальну роль. Породжена нею нерівність викликає в людини нездорові бажання, наповнює душу забобонами, марнославством і корисливістю. Аристократизм багатих породжує олігархію, а відтак — тиранію. Закон поступається місцем свавілля. Власність не тільки порушує зв'язки між людьми, а й розриває їх. Цей розрив відбувається між частинами людського роду, тобто між державами. Приватна власність породжує й ілюзії, що держава може процвітати за рахунок сусідніх держав. Тому злидні, тиранія, війни є покаранням людству за відхилення від природної рівності.

Виступаючи проти принципу приватної власності, Маблі намагався обґрунтувати необхідність переходу до суспільної власності, оскільки вважав, що існуючий порядок вимагає радикальних суспільних і політичних перетворень, а народ завжди має право змінити такий порядок.

Який би не був розумний акт, що встановлює форму правління, зі збагаченням розуму уявлення про розумний порядок можуть змінюватися. Тому людство не повинно приносити себе в жертву оманам минулого, підкорятися законам, які вважає несправедливими. З цього приводу Маблі стверджував: «Якщо існує хоч який-небудь принцип розуму і моралі, справедливість дозволяє застосовувати збройний опір поневолювачам, які ігнорують закони або зловживають ними для встановлення необмеженої влади». Для такого опору необхідно підібрати вдалий момент, коли абсолютистський уряд буде перебувати в найгіршому становищі. Так, умовами для повстання можуть бути «зовнішня невдала війна, вихолощені запаси, ненадійні генерали, а тим більше погані міністри, які не знають ні того, що вони роблять, ні того, що потрібно робити... Чи не буде достатньо в цей момент дати ключ до свободи, знищити податки, вигнати відкупщиків, об'єднатися з іноземцями».

Допускаючи законність громадянської війни, що, як операція, відрізає хвору частину тіла і сприяє його оздоровленню, Маблі сумнівається в реальності такого ефекту. Сумніви його зумовлені поразками народних повстань у Франції, наслідками англійської революції, силою абсолютистського ладу, здатного потопити людей у крові. У суспільстві, де панують пристрасті, а не рівність і розум, жодна людська сила не спроможна відродити природну рівність: намагання повернутися до неї спричинить жахливі безпорядки, ще гірші, ніж ті, які був намір ліквідувати. Крім того, Маблі не бачив у навколишній дійсності матеріалу для побудови нового суспільного ладу. Водночас ці його суперечливі думки віддзеркалювали сміливі настрої народних мас, особливого «третього стану» — робітників і представників буржуазії, які боролися з феодально-абсолютистським режимом.

У своїх працях Маблі намагався довести переваги комуністичного суспільства, хоч і усвідомлював, наскільки важко досягти його. За його уявленнями, цей суспільний лад має базуватися на суспільній власності, суспільні якості якого слугуватимуть спільному щастю людей. «Коли я читаю описи мандрівників про пустинний острів, — пише Маблі, — над яким безмежне небо і по якому тече корисна для здоров'я вода, в мене завжди з'являється бажання відправитися туди і заснувати там республіку, де всі рівні, всі багаті, всі вільні, всі брати, де першим законом була б заборона володіти власністю. Ми понесли б у крамницю плоди нашої праці, вони були б державним надбанням для кожного громадянина. Щорічно батьки сімейств обирали б економів, обов'язком яких був би розподіл необхідних речей відповідно до потреб кожного, розподіл роботи, яка передбачена системною спільністю, і підтримка в державі моральності».

У праці «Сумніви, запропоновані філософам-економістам з приводу природного і необхідного порядку політичних суспільств» Маблі протиставляє буржуазному ідеалу фізіократів, які розглядали власність як єдине ціле і основу особистої свободи, комуністичний ідеал. За його твердженнями, *комуністичне суспільство* — це таке суспільство, де «все майно спільне, кожен житель повинен відповідно до своїх здібностей, сили і свого віку виконувати корисні функції, а держава, яка володіє всім майном, розподіляє між громадянами необхідні для них речі». Комуністичне суспільство передбачає високий рівень свідомості громадян. Їм повинен бути властивий патріотизм, заснований на спільній власності і спільній праці. Працюючи для суспільства, отримуючи від нього все необхідне, люди були б йому зобов'язаними, любили б його і віддавали б свої сили для свого захисту, щоб ніхто не зміг приборкати гордых своєю рівністю громадян такої республіки.

Це дає підстави для висновку, що Маблі вважав основою ідеальної комуністичної республіки патріархальну селянську общину з її зрівнялівкою, аскетизмом, вимушеною бідністю.

Теоретично обґрунтовуючи комуністичний ідеал, Маблі намагався знайти спосіб вирішення скромнішого завдання — подолання хоча б деяких негативних аспектів існуючого ладу. Він усвідомлював, що реальніше не ліквідувати приватну власність, а створити суспільство рівних власників. Свій утопічний проект республіки рівності він обґрунтовує в праці «Про законодавство, або Принципи законів».

Маблі стверджував, що тільки мудре законодавство зможе поступово наблизити громадян до майнової та станової рівності. Воно повинно бути спрямоване на знищення головних вад, породжених приватною власністю, — жадібності і себелюбства, які спричинюють усі негаразди в суспільстві. Їх неможливо подолати відкритою боротьбою, оскільки жадібність, на думку Маблі, у боротьбі за існування набуває все більшої сили, зі страху нахабніє і завжди здобуває перемогу. У

боротьбі з нею законодавець повинен бути спритним і винахідливим: «тільки-но власність стає усвідомленою людьми, не варто позбавляти їх бажання збагачувати чи збільшувати своє майно: закон повинен обмежуватися тим, щоб стримувати жадобу, керувати нею і оточувати її, так би мовити, перешкодами, які стримували б її перешкождали б їй спричинити особисті та громадські біди, що вносять смуту і знищують державу».

Мистецтво законодавця полягає в тому, щоб зменшити потреби людей і держави. Крім того, необхідно доводити конкретними прикладами переваги поміркованості: «Покажіть мені, — писав Маблі, — що багатство безкорисне, якщо ви не хочете, щоб я віднайшов засоби накопичувати його». Приклад такої поміркованості має продемонструвати держава, знижуючи податки, поступово подрібнюючи велику власність. Послугуючись принципом рівномірного розподілу, держава повинна регулювати спадковість майна. Водночас необхідно прагнути не до збільшення доходів держави, а до скорочення її видатків. Чим менше потреб у держави, тим менше спонук у правителів для пограбування народу.

В егалітаристській концепції Маблі багато уваги приділено обґрунтуванню суспільних якостей, здатних допомогти людині та суспільству відродитися до нового життя. Такими він вважав стриманість, працелюбність і бадьорість. Стриманість він виводив із законів природи, які дають працелюбній людині стільки благ, аби вона не відчувала нестачі в необхідному. А поява предметів розкоші є сумним наслідком прояву неприборканих розумом пристрастей. Це відбувається тому, що людина намагається заволодіти все більшою кількістю багатства. Для неї всі блага, крім багатства, ніщо. Все життя така людина женеється за ним, заздрячи багатшим від себе, кидаючись у пияцтво, зажерливість, стаючи все розбещенішою.

Щоб стримати пристрасті, уникнути вічного відчуття «бідності», необхідно жити за законами природи, обмежувати себе в усьому, оскільки стриманість закупає входив людське серце багатьом недугам, вселяє презирство до багатства. Саме шлях пригнічення дурних пристрастей веде до свободи, щастя і належного багатства.

Всезагальний аскетизм концепції Маблі виявляється в його негативному ставленні до науки і мистецтва: «Коли я подумаю про те, якими пагубними були для афінян їх чудові таланти, скільки несправедливості, насильства і тиранії спричинили римлянам грецькі картини, статуї та вази, я запитую, для чого нам потрібна академія мистецтв?».

Не менш рішуче виступав Маблі проти торгівлі, вважаючи, що її розвиток сприяє накопиченню багатства, виховує шкідливі якості людини. Держава, що сприяє торгівлі, ризикує повторити долю Карфагена, жителі якого, «засліплені ілюзорним процвітанням торгівлі, зробили її важливою професією, займатися якою було дозволено лише вищим громадянам». Пристрасть до торгівлі поширилася і на політичну сферу. Прагнучи збільшити своє багатство, Карфаген став на шлях завоювань, «і недуги пихи разом з недугами жадоби зробили те, що вона (республіка — *Ф. К.*) стала нещасною і нажила собі зовнішніх ворогів, яких неспроможна була побороти».

Маблі вважав, що головну увагу законодавці повинні зосередити на аграрних проблемах. У державі, де існує один стан громадян, необхідно встановити межі володіння кожного. Там, де громадяни поділені на різні стани, для кожного слід окреслити його володіння. Однак і в цих заходах він не був упевнений, оскільки й після рівного розподілу землі з'являтимуться бідні й багаті. «Я гарантую, — стве-

рджував він, — що через два покоління ви не знайдете більше рівності у вашій республіці».

Спорідненими із соціально-економічними були політичні погляди Маблі. Він вважав, що «економічна рівність» повинна стати основою існування демократичної республіки, демократія — основною формою залучення громадян до управління державою, сприяючи усвідомленню ними необхідності жертвувати приватними інтересами заради інтересів громадських.

Єдино можливою формою суспільної влади Маблі вважав державу. Йому належить прогностична ідея про можливість створення «неполітичної держави», в якій непотрібні були б примусові функції. І нічого страшного, на його думку, не сталося б, якби посадові особи перетворились на економів своїх співгромадян, бо це свідчило б, наскільки розумно налаштовано суспільство. У демократичній республіці всі посадові особи значно відрізнятимуться від існуючих у сучасному йому суспільстві, бо немає нічого гіршого, «ніж перетворення посадових осіб на наглядачів за робітниками».

За переконаннями Маблі, всі закони повинні виходити лише від народу, якого він вважав носієм верховної влади, єдиним творцем політичного ладу, який завжди має право «тлумачити, змінювати, знищувати і встановлювати новий порядок». А народні збори є формою, за допомогою якої громадяни можуть брати участь у державних справах. Виконавчу владу на місцях представляють обрані народом магістри, в центрі — обраний Національною Асамблеєю уряд.

Внутрішню міць і зовнішню безпеку демократичної республіки повинна забезпечити федерація демократичних республік. Для такої республіки «мир — природний стан людей». Якщо в суспільстві буде досягнуто рівності, зникнуть причини для зовнішніх воєн. На думку Маблі, потрібен закон, який проголосив би наступальну війну карним злочином. У праці «Про права і обов'язки громадянина» він зазначав, що «будь-яка війна однаковою мірою згубна для людства». Але «вважати будь-яку громадянську війну несправедливістю, закликати громадян не відповідати силою на насильство — така доктрина суперечить моральності і суспільному благу». Водночас він вважав, що держави, які проводять загарбницьку політику, врешті-решт загинуть самі.

У своїй зовнішній політиці демократична республіка має дбати про встановлення і дотримання добрих відносин з іншими державами. Це повинно бути святим обов'язком магістрів. Принципи зовнішньої політики держави повинні бути повідомлені народам, тобто необхідно проінформувати люд, що республіка вестиме лише оборонну війну, а якщо зазнає нападу, кожен громадянин підніметься на її захист.

Отже, роздуми Маблі про рівність (вимога прийняття аграрних законів, перерозподілу власності, ліквідації феодалного землеволодіння, знищення монархій і встановлення демократичних республік) за формою і за змістом співзвучні програмам тогочасних демократичних революцій. Їх утопізм полягав у відстоюванні ідеї абсолютної рівності, в переконанні, що ліквідація приватної власності на землю та її рівномірний розподіл сприятимуть подоланню злиденності, безробіття, експлуатації.

Світогляд Маблі сформувався в епоху, в якій егалітарні ідеї існували поруч з комуністичними і дуже часто взаємообумовлювались. Тому в його вченні зійшлися комуністична теорія й егалітарні програми, що свідчило про певну світоглядну нечіткість ідеології третього стану, діяльність якого була зосереджена на демократичних перетвореннях суспільства.

ПРО ЗАКОНОДАВСТВО АБО ПРИНЦИПИ ЗАКОНІВ

...Перш ніж вживати ті чи інші засоби для досягнення мети, мені здається, було б розумно раніше спитати себе, чи є мета, яку собі ставиш, тією, яку слід собі поставити. Не дотримуючись цієї обачливості, законодавці, завжди невпевнені в собі, що піддаються волі пристрастей і забобонів громадян, ніколи не знали, на якому фундаменті їм слід будувати благоденство держави. Вони помилялись з першого ж кроку і, видаючи закони без керівного принципу та без всякої системи, завжди робили одні помилки за іншими... Кожен хотів створити собі щастя за своєю примхою та шукав його то в розкоші й насолодах, то в жадібності та зніженості, то в пригнобленні інших і в подібних же безумствах, а природа, що встановила інший порядок речей, насміхалася над нашими безглуздими вгадками. Вона покарала нас за наші помилки; майже всі народи стали жертвами нерозумних законів, які вони самі собі створили. Скрізь суспільство було подібне збіговиську гнобителів і пригноблених. Тисячі жорстоких революцій вже тисячі разів змінювали лице землі та знищували величезні імперії і тим не менше стільки разів досвід, що повторювався, не примусив нас запідозрити, що ми шукаємо щастя там, де його немає.

...Я вивчаю свої почуття, їх взаємовідносини, їх зв'язок і дізнаюся, що природа призначила людей бути рівними. Мені здається, що саме з рівністю пов'язує вона збереження наших соціальних якостей і щастя, і я роблю висновок, що законодавець буде марно трудитися, якщо він спочатку не зосередить своєї уваги на встановленні рівності майна й станів громадян.

Чим більше я про це міркую, тим більше переконуюся, що нерівність майна й станів розкладає, так би мовити, людину та змінює природний потяг її серця, бо марні потреби викликають в неї марні для його справжнього щастя бажання і наповнюють його розум найнісправедливішими і безглуздими забобонами й помилками. Я вважаю, що рівність, обмежуючи наші потреби, зберігає в моїй душі мир, чи чинить опір виникненню та розвитку пристрастей. Хіба не було б незрозумілою безрозсудністю наше устремління до вишуканості, штучності й витонченості, коли б нерівність станів не привчила нас бачити у цій смішній зніженості свідчення переваги, що заслугове якоїсь почесі? Чому б я дозволив собі дивитись зверхньо на людину, яка, можливо, вища за мене за своїм достоїнством? Чому б я привласнив собі будь-яку перевагу? Чому б я став претендувати на якусь владу над нею? І чи не відкрив би я таким чином шлях тиранії, рабству і найзгубнішими пороками суспільства, коли б нерівність станів не відкрила мою душу честолюбству, а нерівність майна — жадності? Мені здається, що тільки нерівність навчила людей віддавати перевагу чеснотам безліч речей даремних і шкідливих. Я вважаю доведеним, що при становищі рівності нічого нема легшого, як попередити зловживання й твердо зміцнити закони. Рівність повинна принести всі блага, тому що вона об'єднує всіх людей, підносить їх душу та виховує їх у почуттях взаємної доброзичливості й дружби. Я заключаю з цього, що нерівність приносить усі нещастя людям; вона принижує людей і сіє між ними розбрат та ненависть. Якщо громадяни рівні між собою і цінують у людей тільки доброзичливість і таланти, змагання само по собі залишаться в справедливих межах. Знищить рівність, і зразу ж змагання перетвориться у заздрість і ревності, тому що мета його не буде чесною.

Якщо багатства розподілені нерівно, то чи можливо, щоб більш багаті не підкорялись дії чарівних лінощів? Чи можна, маючи дозвілля, не видумувати нові насолоди й нові зручності? І як, живучи у вишуканій розкоші, можна не надавати їй певної ціни, певного значення? І хіба можливо так безумно переоцінювати себе, щоб розпочати зневажати тих, хто залишився в своєму колишньому скромному становищі? Зважте, що не може бути нерівності станів без того, щоб не було багатих, а значить, і бідних. Хіба не прийдесть останнім продавати свої послуги першим і хіба не принизить це їхні душі? Будемо судити про виникнення зіпсованості не по тих незначних зловживаннях, які вона викликала спочатку, а по тому сумному майбутньому, яке вона передвіщує.

Простежте весь ланцюг наших пороків, перша ланка якого пов'язана з нерівністю майна. Як тільки багатства набувають якусь вагу, багаті намагаються захопити державну владу і ви думаєте, що принижена й знехтувана біднота зуміла б чинити опір їм? Коли честолюбство скільки-небудь щадить бідних, його успіх безсумнівний. Непомітно для себе держава опиняється у владі деспотизму, а дурість народу навіть закріплюють його поневолення. Якщо нерівність майна настільки велика, що багаті, більш заповзятливі та більш сміливі, відверто будуть намагатися до тиранії, ви побачите, що бідні, чи тому що вони не звиклися з ярмом, чи тому, що вони обурились новою несправедливістю, повста-

нуть на захист прав людства. Звідси ця велика кількість роздорів, розбрат, змов, міжусобних війн і революцій, що роздирають республіку і ведуть до її загибелі.

Природа зробила нерівність законом для наших предків, і про свої наміри вона заявила так ясно, що не знати їх було неможливо. Насправді, хто може заперечувати, що, вийшовши з рук природи, ми знаходились у самій досконалій рівності? Хіба вона не дала всім людям однакові органи, однакові потреби, однаковий розум? Де ви знайдете основу нерівності? Хіба вона дала кожному особливу вотчину? Хіба вона провела межі на полях? Вона не створила ні багатих, ні бідних. Хіба вона поставила в привілейоване становище деякі раси, осипавши їх особливими благодіяннями, подібно до того як для встановлення влади людини над тваринами вона обдарувала нас багатьма вищими якостями? Вона не створила ні великих, ні малих, вона не призначила одних бути панамі інших.

За велінням долі, — сказав мілорд нашому філософу, — кращі докази завжди приходять нам у голову останніми. Я готовий відмовитись від усіх висловлених мною зараз міркувань, але існує незаперечний доказ того, що люди не призначені залишатися у суспільстві рівними: як би рівно не був проведений поділ земель, неможливо, щоб у республіці не з'явилися незабаром громадяни багаті й громадяни бідні, а нерівність майна неминуче приведе до нерівності становища. Така неминуча доля; було б безумством створювати закони, що наказують громадянам мати однаковий розум, спиритичні, однаковий смак до праці та одну й ту саму кількість дітей. Отже, землі дадуть більший урожай в одних руках, менший — в інших, і при рівному розподілі незабаром виникне нерівність майна. Дайте час зібрати чи розділити спадщину і я запевняю вас, що через два покоління ви не знайдете більше рівності у вашій республіці. Але можливо, що закон накаже робити кожні сто років новий поділ земель? В такому випадку я попереджую вас, що ліки будуть гірші від хвороби. До кінця кожного століття громадяни уникатимуть обробляти землі, не сподіваючись зберегти їх за собою. Скрізь створюються змови й партії, і замість того щоб перебудувати республіку, ви погубите її.

...Я вже досить говорив вам, — продовжував наш філософ, — про переваги рівності, а ваш останній аргумент, який доводить, що вона несумісна з власністю на майно, так переконливий, що я не вагаюсь вважати цю злощасну власність першою причиною нерівності майна й станів, а отже, усіх наших зол. Поети, яких Платон хотів вигнати зі своєї республіки, краще, ніж законодавці та більшість філософів, знали походження і розвиток почуттів людського серця. Вони назвали золотим віком той щасливий час, коли власність була невідома, і вони зрозуміли, що розрізнення «твого» і «мого» викликало всі пороки.

Яке нещастя, що люди, вважаючи себе філософами, постійно один за одним повторюють, що без власності не може бути суспільства. Чи вірно, що люди створили закони та їх наглядачів для того, щоб забезпечити собі користування своєю власністю? Люди зблизилися тому, що вони були наділені соціальними якостями, і тому, що їх потреби закликали їх до взаємної допомоги і взаємних послуг. Вони створили державну владу, поклали на неї турботу карати, мститися за образи, усувати несправедливості, учинені приватними особами, які були піддані почуттям гніву, нетерпіння, запальності, ненависті й помсти, не завжди слухалися порад розуму і часто зловживали правом мститися та карати своїх ворогів. Звичайно, суспільство створилося до того, як його населення зросло і як його природних ресурсів, що здобуваються мисливством і рибальством, не стало вистачати для задоволення потреб жителів. Чому при такому становищі справ люди надумали б обробляти землю? Тільки нужда примусила нас працювати. В той час земля не мала ніякої ціни, ніякого значення; наскільки ми можемо судити про походження народів за пам'ятками, спочатку вони, очевидно, були кочівниками. Як же могли вони мати власність? Якщо суспільство під час свого створення не знало власності, чому ж не могли б вони й далі існувати без неї?

Коли, розмножившись, люди усвідомили, нарешті, необхідність мати постійні житла й обробляти землю, чи могла бути їх першою думка — зробити поділ і встановити право власності? Запроваджуючи нове установа, наш розум звичайно керується звичними ідеями. Тому розважливо думати, що наші предки змушені працювати, щоб домогтися більш зручного існування. З'єднали свої сили для спільної праці, як вони вже об'єдналися для створення державної влади.

Працюючи спільно, вони спільно збирали врожай. Ви бачите, як мудро природа підготувала все, щоб привести нас до спільності майна й утримати від падіння в безодню. Куди нас кинуло установа власності? Що стосується мене, признаюсь, я далекий від того, щоб вважати цю спільність неіснуючою химерою, і насилу догадуюсь, як люди дійшли до заснування власності... чи не пояснюється це просто тим, що приховані почуття жадібності й пихи, які ми носимо у своєму серці, не захотіли задовольнятися спільності майна?.. якби природа створила людину жадібною й честолюбною, подібно до того. Як вона наділила її почуттями жалю, обурення, вдячності, дружби і т. ін. Та оскільки вона бажала зробити її щасливою, вона благо розумно не наділила її цими двома пороками, які більш усього сприяли її нещастю. Честолюбство й жадібність — не матері, якщо можна так сказати, а дочки нерівності. Для того щоб переконатися, що ці пристрасті були неві-

домі при зародженні речей і були наслідком власності, а не передували їй, досить звернути увагу на те, що до заснування власності багатства людей перебували тільки в плодах, які від часу швидко псувалися і тому марно було збирати їх чи вирощувати в кількості, більш ніж це потрібно було для споживання. Оскільки не було майна, не могло бути й жадібності. Але насінину цієї нещасної пристрасті було кинуте в душу людей, як тільки з'явилася власність. Громадянин не дивився більше на облюбоване ним поле так, як він дивився на нього досі, він забув спільне благо і зробився менш великодушним. Розпочалася торгівля продуктами, яких родина не могла спожити. Лишок їх вже не був некорисним — його можна було обміняти; потреби зросли, людина почала почувати переваги багатства. Звідси жадібність; вона швидко зростає, винаходячи з кожним днем все нові засоби для свого задоволення.

...Здається, що в той час, який передував заснуванню власності, нічого не було легше, як утримати людей у покорі обов'язку, бо нічого не було легше тоді, як турбуватися про їхні нужди й задовольняти їх. Я собі уявляю, що громадяни того часу були розподілені по групах; найбільш сильні з них призначені були обробляти землю, інші — займатися грубими ремеслами, без яких суспільство не може обійтися. Я бачу скрізь громадські магазини, що містять багатства республіки; а службові особи, які дійсно є батьками вітчизни, не мають інших функцій, крім підтримання моральності й розподілу між родинами необхідних їм речей.

Мабуть, щастя цього віку порушили лінощі. Можливо, що одні люди, недбалі й менш дійові, ніж інші, існували за рахунок праці суспільства і служили йому з меншою старанністю й завзятістю. Їхня безтурботність (як і інші пороки), не будучи приборкана, зростала. Ледарі робилися тягарем для своїх співгромадян, викликали у них ремство, що призводило до суперечок у республіці. Якщо ці здогадки не задовольняють вас, ви можете приписати появу перших чвар несправедливості службових осіб, які при розподілі продуктів чи інших необхідних речей брали собі кращу частку чи давали несправедливу перевагу своїм рідним чи друзям.

Без роздумів віддавалися люди почуттям гніву й помсти. Оскільки ми не живемо зараз природними плодами землі, говорили найбільш працелюбні, і праця наших рук потрібна суспільству, справедливо, щоб кожний громадянин брав участь у ній у рівній мірі. Є тільки один засіб для знищення лінощів і для покарання ледарів: хай відтепер плоди землі належать тільки тим, хто їх вирощує, тим, хто дає їм, так би мовити, нове існування. Ми даремно сподіваємося, що службові особи дотримуватимуться при розподілі продуктів справедливості та безстаранності, якої ми бажаємо. Щоб зупинити розвиток зла, на яке ми нарікаємо, чому б нам не внести закон, який наказує видавати кожному врожай, зібраний його працею? Розподілимо порівню наш землі; нужда, наймогутніший з усіх законів, вижене лінощі; вона дасть силу, енергію і працелюбність, і наші правителі звільняться від заняття, якого вони не можуть виконати. Люди не бачили безодні, яку вони собі копали, і внесли згубний закон про поділ земель.

Ви сподіваєтесь, — сказав мілорд жартома, — що своїми поетичними ідеями переконали мене? Описанню вашого золотого віку не вистачає тільки молочних рік, що течуть по рівнинах, і якіби вам не вдалося довести мені, що не можна безкарно нехтувати суворими законами природи, я не був би засмучений, що нас примусили перейти від золотого віку до срібного. Якщо я вам скажу, що людям, можливо, необхідно мати трошки жадібності, щоб примусити їх діяти, ви мені відповісте, що вони непомітно доведуть її до крайності, і я боюся, що ви матимете рацію. Щоб там не було, спільність майна приводить суспільство до якоїсь розслабленості. Яке заціпеніння! Ви цілком маєте рацію, коли боїтесь, як би лінощі, найбільш мирні з пристрастей, не збентежили, тим не менше, ваших громадян. Для чого вони працюватимуть? Ніхто не буде дбати про обробіток, землі і поля в руках тих, хто не натхнений інтересом власності, будуть давати низькі врожаї, бо ніхто не працює для іншого з такою старанністю, як для себе. Яке жалюгідне видовище уявляли б собою суспільства, змушені стати дуже малими, щоб управлятися згідно з вашими принципами? Що за нудне заняття для службових осіб, якщо єдиною їх турботою є збір продуктів землі, відвідування ремісничих майстерень і сумовитий розподіл продуктів та одягу...

...Ви кажете, що ніхто не працює для іншого з таким же старанням, як для самого себе; це неспростовна істина для всіх часів. Але хто сказав вам, що невтомний земле-роб, що отримує врожаї більш багаті, ніж йому потрібно для задоволення його потреб і потреб його родини, не працює для себе? Він, дійсно, буде працювати для себе. Мілорд, якщо закони зумовляють віддати його праці пошану й славу. При всій зіпсованості нашої вдачі ми все ж бачимо людей, які користуються повагою своїх співгромадян і схваленням своєї власної совісті, та які вважають, що приносячи себе в жертву суспільному благу, вони працюють для власного блага. Чому ж спільність майна не може створити героїв? Ми діяльні й працелюбні через жадібність; пристосовуючись до намірів природи, ми будемо ними по обов'язку, щоб запобігти презирства й випробувати вітху, яка нам дає виявлену нам повагу. Заспокойтесь же, мілорд; але якщо я буду змушений признати, що при спільності майна врожаї будуть менш багатими, ніж в умовах

власності що спустошує стільки областей, — який висновок ви зробите з цього? Мені здається, що не так вже безрозсудно думати, що для людського роду найкраще мати трохи доброчесностей ніж багато плодів...

Що за заняття, кажете ви, для службових осіб перевіряти, чи точно виконує кожний громадянин доручену йому роботу, збирати в магазинах, зберігати й розподіляти рівними частками плоди землі та інші речі, в яких мають потребу родини! Дійсно, немає більшої пошлості, ніж перетворення службових осіб у наглядачів над робітниками, в управляючих землями, в домохазяїв; безперечно, багато розумніше не обтяжувати наших службових осіб такими сумовитими заняттями, а щоб облагородити їх функції — поставити їх перед необхідністю нічого не робити чи робити тільки по дурості... Я, в свою чергу, серйозно запитую вас, чи є більш гідне для службової особи заняття, ніж турбота про прожиття людей, необхідна для того, щоб ця огидна їжа, в якій ми щоденно відчуваємо потребу, не зробилась би джерелом смуту й розбрату?

Невірно, нарешті, наче б то при спільності майна функції службових осіб мають бути обмежені простим розподілом плодів і одягу. Серед нас були, очевидно, роздори, якщо для подолання їх ми були змушені створити державну владу, закони й уряд. Наші соціальні якості близько стикаються з якимось пороком: жальсть — зі слабкістю, змагання — зі заздрістю, любов до втіх — зі сладострастям, гордість — з хвастощами, любов до відпочинку — з лінощами і т. ін. Завжди схильні помилитися, оточені підступами, ми постійно відчуваємо потребу в законах, які б нас охороняли. Хіба службові особи, безперечно зайняті турботою про дотримання законів, прислуховуючись до наших нужд з тим, щоб домогтися сприятливих для нас наказів, чи відмінити ті, які були зроблені неохайно чи дуже поспішно — думають про дрібниці?.. Якби я міг зруйнувати забобони, які вводять в оману наш розум, якби я міг вирвати з нашого серця всевадні пристрасті, що поневолюють його, я не вагався б ні на хвилину перед тим, щоб повернути людей до самої досконалої рівності. Якби мені дали можливість, я б вам не дав кончини, більш суворі, ніж платонівські; бо я, між іншим, невдоволений тим, що цей філософ, який хотів представити нам картину досконалої республіки, зазнав невдачі в своєму задумі з тієї причини, що він не насмілювався зробити по відношенню до простих громадян те, що вважав потрібним зробити по відношенню до правителів... Встановивши спільність майна серед простих громадян, так само як серед службових осіб і воїнів, можна було б легко створити республіку, яка знайшла б у собі всі необхідні засоби, щоб існувати вічно. Але так як Платон випустив цей істотний пункт, в серця його громадян повинні були з'явитися пристрасті. Як би боязко не були ці пристрасті при своєму зародженні, безперестанно намагаючись скасувати протидіючі їм закони, вони наберуть сили. Вони породять протиріччя, суперечки, смути; і як тільки службові особи, захоплені, якщо можна так говорити, потоком суспільних думок і навіть, відчують, що їх філософія не може восторжествувати над пороками громадян, їх пильність послабне. Вони самі, без впливу зірок, почнуть почувати огиду до своєї доброчесності і потім, почнуть звикатися з пороком, навіть любити його, — чи довго до цього? — і держава невдовзі зруйнується.

Але залишимо Платона; і не бійтесь, мілорд, що я здумаю створити республіку більш досконалу, ніж платонівська; в мене немає матеріалу, щоб спорудити такий будинок. Якби я задумав запропонувати відповідним класу громадян відмовитися від своїх привілеїв і злитися з останнім станом у державі, чи уявляєте ви, як буде прийнята моя пропозиція? Розгніване честолюбство знатних виявиться єдиною їх пристрастю.

...Я скажу вам, навіть, мілорд, дещо ще більш неймовірне. Якби силою красномовства й доказів, — простіть мені це смішне припущення, — відбулося чудо й вдалось би примусити знатних і багатих погодитися на повну рівність з особами, яких вони зневажають, — я не знаю, чи погодилися б на це незнатні й бідні люди, чи, в крайньому разі, змогли б вони проникнутися відповідними їхньому новому становищу почуттями. Це зовсім не жарт: майже в усій Європі вони дійшли до такого ступеню приниження й убогства, що зазнавали свого роду огиду чи сором до того, щоб бути рівними з знатними й багатими, і були збентежені, знаходячись поряд з ними. Вам ніколи не доводилося зустрічати цих принижених людей, так переконаних у своїй нікчемності і так потішених своїм наближенням до вищих, що вони здатні ціною будь-якої підлості купити честь прислужити їм і отримати від них випадково кинутий погляд? У народу бувають приступи нахабства, але зовсім відсутній буває принцип рівності.

Ви бачите, що я не подаю вам великих надій; і якщо ви хочете закласти фундамент досконалої республіки, я раджу вам, — додав сміючись наш філософ, — відправитись шукати собі громадян у лісах Америки чи Африки. Нещасні дикуни цих місць тільки неосвічені... їх пороки й їхні забобони не тягнуть їх, як наші, до розкоші, до зніженості, до насолоди, до оманливої слави, до честолюбства, до жадібності.

Легше примусити цих дикунів займатися корисними ремеслами, ніж примусити нас відмовитися від зайвих і безкорисних. Я знаходжу в їхньому суспільстві, яке ледве намічається, найдосконалішу рівність... Розповідають навіть, що у Флориді деякі племена, що сіють індійський хліб, чи маниоку, засипають свій урожай в громадські амбари, і кожна родина бере з них у відповідному порядку й без жадібності потрібну їм кількість зерна.

Які щасливі нахили до встановлення спільності майна. Ось на берегах Огайо чи Міссісіпі Платон зміг би встановити свою республіку. Як жаль, що несемо їм цивілізацію!

Які ж, спитаете ви, обов'язки законодавця? Він повинен наслідувати Керманичу, яко-го протилежні вітри владно збивають з шляху. Він не підкоряється їхній логі, він лавірує, він розставляє свої вітрила так, щоб іти найближчим шляхом. Пристрасті, які породила власність, є в державі тим, чим вітри на морі. Не потурайте їм — вони спокусять вас, і ви загинете... Мені здається, що перша пристрасть, яку нам дала власність, — це жадібність; коли я не помиляюсь, від неї всі наші пороки й усі наші нещастя... важко законодавцю перемогти її у відвертій боротьбі. Отже, він повинен вжити хитрість і майстерність, і перший наслідок, який я добуваю з цього принципу, полягає в тому, що на власність, яка була раз встановлена в державі, треба дивитися як на основу порядку, миру й громадської безпеки...

Я думаю, що люди вийшли з рук природи зовсім рівними, отже, без прав одним над іншими, і зовсім вільними. Природа не створила королів, правителів, підлеглих, рабів — це очевидно, і вона нам приписала один закон: працювати, щоб бути щасливими. Поки люди залишалися в цьому становищі, їхні права були настільки широкими, наскільки обмеженими були їх обов'язки. Все належало кожному з них, кожна людина була свого роду монархом, який мав право на світову монархію. Що ж стосується обов'язків, то я думаю, що ніхто не міг бути винним у невиконанні їх, крім собі самому, нічого не був повинен; неможливо було, щоб він не корився законам, який покладався природою і який полягав у тому, щоб зробити себе щасливим.

Г. Маблі. Избранные произведения. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 57—58; 60—62; 73—74; 75—77; 78—80; 89—93; 94—96; 97—98; 99—103; 104; 105—106; 111—112; 114—116; 119; 120—121; 124—125; 220—221.

2.2. Раціоналістично-комуністична утопія Мореллі

Мореллі — одне з найзагадковіших імен в історії політичної думки XVIII ст. Популярність йому принесла раціоналістично-комуністична утопія, викладена в праці «Кодекс природи, або Істинний дух її законів». Сутність її полягає в проголошенні того, що характер суспільного ладу визначається не сукупністю об'єктивних природних відносин, які відповідають певному ступеню розвитку матеріальних виробничих сил, а його відповідністю чи невідповідністю вимогам природи і людського розуму, внаслідок чого він може бути розумним або нерозумним.

Достовірних біографічних відомостей про Мореллі немає. Деякі джерела містять інформацію про дату і місце народження (1769 р., м. Вітрім-Фражуа), рід занять — католицький священик (абат). Це ім'я значилося на трьох книгах, виданих протягом 1743—1748 рр. у Парижі та Амстердамі. Дослідники приписують йому ще п'ять анонімних праць, виданих у 1751—1778 рр. Тому всі відомості про нього гіпотетичні.

Найпопулярнішими його книгами є «Базиліада» (1743) і «Кодекс природи» (1755). «Базиліада» містить виклад учення про виникнення ідей із відчуттів, про любов до себе як джерело доброчесності, про вирішальний вплив середовища на формування людського характеру, про суспільну корисність як критерій добрих і негідних учинків, про щастя як мету життя та ін. У «Кодексі природи» (його тривалий час приписували Д. Дідро) обґрунтовано комуністичні принципи. Спершу він був включений до складу амстердамського і лондонського його видань (1772—1773), а на виданні 1841 р. уже значилося ім'я Мореллі.

Теоретичною основою роздумів Мореллі є окремі положення теорії природного права — вчення про «природний стан», «протиставлення встановлених людьми штучних законів вічним і незмінним законам природи». На відміну від буржуазних уявлень школи природного права, «природний стан» суспільства, або, згідно з теорією Мореллі, «золотий вік» є реальною фазою в історії людства, її початковим станом. Перша людина, розмірковував він, була зразковою людиною, яка жила за

законами природи. Відтак суспільство почало розвиватися іншим шляхом, втратило свій щасливий стан, оскільки потрапило під владу позитивного права, розірвало зв'язки з природою та її вимогами.

Тогочасним матеріалістичним теоріям Мореллі протиставив своє дійстичне (лат. *deus* — Бог) вчення, за яким світ створений «архітектором», тобто Богом, який не може бути байдужим до долі свого витвору. Первісну ідею суспільства, на його думку, створили існуючі релігії. Тому світ повинен бути очищеним від марновірств, які фальсифікують істину. Водночас, визнаючи Бога законодавцем природи, Мореллі стверджував, що він є також і законодавцем людського суспільства. Людина, осягаючи розумом закони природи, досягає плану Бога, а підкоряючись природі, виконує його волю.

На цих теоретичних засадах Мореллі вибудував власну концепцію історії людського суспільства. Цю теорію започатковує природна людина. Саме такою була первісна людина, що жила тільки своїми інтересами і не мала інших потреб, крім природних. «У людини, — писав Мореллі, — немає ні вроджених ідей, ні вроджених схильностей. У перші хвилини свого життя вона цілком не сприймає власного існування». Але саме потреби, які забезпечують людське існування і в природному стані нічим не відрізняють людину від тварини, є «першим двигуном, який порушує цю несприйнятливість». На них вона починає звертати свою увагу, на них формує перші свої ідеї. У цьому полягає геніальний здогад Мореллі, що саме потреби, їх неухильне зростання спричинили об'єднання людей у суспільство, а природа так зумовила потреби, що їх кількість завжди перевищує можливість людини їх задовольнити.

Мореллі намагався довести, що в силу об'єктивних умов (розвитку потреб) люди спочатку відчували потяг одне до одного, який сприяв появі розуму як одного із джерел, з якого беруть початок свідомість і суспільство. Отже, Мореллі вважав розум первинним щодо свідомості. В цьому і полягає ідеалістичність його поглядів. З таких позицій він пояснював подальший розвиток людства, вважаючи, що спершу люди були об'єднаними в сім'ї, в яких влада належала батькові (патріархальному урядові). Поступово ця проста і природна форма правління була змінена, що було спричинено збільшенням кількості сімей, заснованих на кровній спорідненості; перенаселенням, яке змушувало кожную сім'ю розривати родинні стосунки; труднощами під час облаштування нових місць.

Подальша історія людства зумовлена помилками перших законодавців, які допустили «потворний розподіл витворів природи», що зруйнувало спільність і дезорганізувало закони природи. Так виникла приватна власність — джерело суспільних бід і страждань. Вона спотворила «пристрасті людей», породила жадібність, поставила в центр життя особистий, приватний інтерес. Тому перетворення республіки на монархію, а монархії — на тиранічні уряди зумовлене очевидною причиною — власністю, яка призводить до поневолення і пригнічення людей.

У концепції Мореллі визначне місце належить теорії інтересів, згідно з якою діяльність людини спрямовується її прагненням до самозабезпечення і якомога щасливішого життя. В розумно влаштованому суспільстві повинні збігатися приватні інтереси із суспільним благом, а кожному індивідууму «вигідно бути добродійним». Але Мореллі бачив розрив між приватними і суспільними інтересами, «дурні пристрасті» людей. Причина цього, на його думку, в приватній власності. А тому єдиною основою розумного ладу вважав суспільну власність, за якої і можливий збіг особистих інтересів із всезагальним благом. Основним

принципом його реалістичної концепції є обґрунтування того, що «в сфері моралі природа єдина, постійна і незмінна». Всі зміни у сфері прав як диких, так і цивілізованих народів, не означають змін у їхній природі. Вони лише засвідчують, що одні народи відходять від природи, інші залишаються вірними їй. Людина віддаляється від істини, але сама істина не гине. Будь-який народ може досягти узгодженості з природою та її законами і тому розум законодавця повинен відкрити ці закони.

Мореллі вважав, що доки існуватиме приватна власність, усі спроби поліпшення суспільного порядку і суспільної моралі будуть марними, а встановлена шляхом репресій, поліцейського й адміністративного насильства влада створюватиме лише ілюзорність порядку в суспільстві, який є нічим іншим, як узаконеною злиденністю тих, хто нічого не має, забезпечуючи своє жалюгідне існування. У такому суспільстві й надалі будуть багаті й бідні, освічені й невігласи, люди пишні й виснажені працею.

Мореллі одним із перших раціонально-комуністичних утопістів відстежив прямий зв'язок держави, політики і моралі з відносинами власності. Полемізуючи з Монтеск'є, який у 1748 р. у праці «Про дух законів» оголосив принципом демократії чесність, добродійність; аристократії — поміркованість; монархії — честь; деспотії — страх, Мореллі стверджував, що «всі вони базуються більшою чи меншою мірою на власності», а приватна власність породжує схильність до наживи. У «Кодексі природи» цю особливість він розглядає як процес, під час якого кілька сімейств завдяки приватній власності стають «господарями всього суспільного і казенного майна, і от вам наяву перетворення спільного інтересу цілої нації на інтереси декількох осіб, які об'єдналися для поневолення більшості: це аристократія». З часом вона перетворюється на монархію, а та — на тиранію.

Збачаючи все зло в приватній власності, Мореллі вважав абсолютно неефективними будь-які політичні перетворення: «навмисно, мудреці землі, ви шукаєте стан повної свободи там, де панують ці тирані (приватна власність і народжувані нею інтереси). Розмірковуюте, скільки вам завгодно, про найкращу форму правління, шукайте засоби для заснування наймудрішої республіки, влаштовуйте так, щоб багаточисельна нація знаходила своє щастя в дотриманні ваших законів, але ви не підрізали коріння у власності, і тому нічого не зробили: ваша республіка опиниться колись у найжалюгіднішому стані». Однак Мореллі не бачив засобів позбавлення живучості приватної власності.

Згідно з теорією Мореллі, щоб перейти від несвідомого «золотого віку» до свідомого, в якому тільки міцність суспільного ладу забезпечуватиметься свідомістю, людство повинно пережити немало бід, спровокованих дією законів, форм правління. Це дасть людям змогу зрозуміти істинне благо, пізнати сутність і цінність законів природи. У цих пошуках людство перейде від несвідомого до свідомого комунізму. Внутрішнім мотивом наближення людини до цього ладу є прагнення до свободи. На думку Мореллі, закономірними є об'єднання і підпорядкування людей суспільству. Така залежність допомагає долати різноманітні перешкоди, сприяє самозбереженню, благополуччю і свободі людини. Його розуміння свободи втілено в таких словах: «Істинна політична свобода людини» полягає в беззаперечному і безбоязливому користуванні усім, що може задовольнити ті природні і, відповідно, законні бажання. Така свобода може бути гарантована суспільним устроєм, у якому панує суспільна власність.

Раціоналістично-комуністична утопія Мореллі полягає в обґрунтуванні ним (вперше в історії політології) законів, покликаних всебічно регулювати життя

суспільства. В їх основі — три «священних закони», які відповідають велінню природи. *Перший закон* спрямований на ліквідацію приватної власності. Згідно з ним ніщо не може бути ні в чийй власності, крім речей, які кожний використовує для задоволення своїх потреб, веселощів або щоденної праці. При цьому Мореллі допускає існування особистої власності, до якої прирівняна власність на ремісничі засоби виробництва. *Другий закон* визначає права громадян, передусім право на існування і право на працю: «кожний громадянин буде посадовою особою, забезпеченою роботою, і отримувати необхідне за суспільний рахунок». З ним пов'язаний і *третій закон*, який визначає обов'язок кожного громадянина брати участь у суспільній праці, виробництві: «кожний громадянин буде сприяти зі свого боку суспільній користі відповідно до своїх сил, талантів і віку. Залежно від цього будуть визначені його обов'язки згідно з розподільчими законами».

Отже, Мореллі увійшов в історію політології своїм тлумаченням нерозривності законів, які регулюють виробництво і розподіл, визначають відносини між правами і обов'язками громадян суспільства; концепцією майбутнього суспільства, в якій зроблено спробу детально регламентувати життя всіх і кожного. Наприклад, усі діти, яким виповнилося п'ять років, підлягають перебуванню у виховних будинках. «Їхні харчі, одяг і початкове навчання будуть всюди однаковими, без будь-яких відмінностей, згідно з правилами, які визначить Сенат». Із 10-річного віку діти повинні набувати професій у майстернях. Після реєстрації шлюбу (в 15—18-річному віці; холостяцьке життя заборонено до 40 років) кожна молода особа певний час (до 20-річного віку) має працювати вдома в майстернях. З 20 до 25 років належить відбути землеробську повинність, після чого можна повернутися до попередньої професії. Лише після 40 років громадяни мають право вільно обирати вид праці. Це свідчить про те, що Мореллі не передбачав вільного вибору професії, а саму працю вважав невольною, примусовою, насадженою законами. Усіма видами робіт повинні керувати майстри, тобто найдосвідченіші особи в певній професії. Це звання присвоюється на все життя.

В обґрунтованому Мореллі суспільстві розподіл мав здійснюватися за комуністичним принципом. До того ж закони цього суспільства налаштовували на поміркованість у споживанні. Усі громадяни повинні мати однаковий одяг, з одного і того ж матеріалу, робочий і вихідний, який відрізнявся б лише встановленим для кожної корпорації кольором. Кожна посадова особа, сенатори, старійшини повинні показувати приклад особистої скромності.

Система регламентації поширюється і на наукові заняття, покликані перешкодити блуканням людського розуму. Мореллі класифікував їх на дві категорії. До першої відносив філософію, яка трактує плани і систему законів, і метафізику, яка розкриває зміст божества людини і розуму. У другій групі Мореллі відводив місце «уявним і дослідним науками, які мали своїм завданням дослідження природи, розвиток «корисних для суспільства мистецтв». Корисними для суспільства Мореллі вважав природничі науки; до філософії та метафізики ставився негативно. Особливо небезпечними для суспільного устрою він вважав «блукання розуму», оскільки будь-яке відхилення від викладених у «Кодексі природи» принципів може бути використано корисливими і хитрими людьми у приватних інтересах. Внаслідок цього може відродитися рух приватної власності.

Певної еволюції зазнали погляди Мореллі на проблему політичної організації суспільства: якщо в «Базиліаді» він обґрунтовує державне правління у формі «абсолютизму», прикрашеного ідеями Просвітництва, то в «Кодексі природи»

розмірковує з позиції патріархальної демократії. На його думку, виборність може порушити принцип рівності, оскільки в суспільстві рівних усі однаково гідні бути обраними. Тому всі політичні права мають належати главам сімей, які здійснюватимуть управління державою почергово, просуваючись від управління групою сімей (триб) (лат. *tribus* — розділяю на три частини; у давньому Римі (VIII—VI ст. до н. е.) триби утворювали три племені, з VI ст. до н. е. по I ст. н. е. — адміністративно-територіальні округи, куди належать сім'ї) до управління державою.

З цим пов'язані погляди Мореллі на структурну організацію держави: вона поділяється на провінції, до яких належать і міста. Ті, у свою чергу, поділяються на триби. За такою структурою і здійснюється управління. Главою сім'ї є батько, який у 50-річному віці стає сенатором у своєму місті.

Сенат міста, до якого входять батьки сімейств, регламентує і тлумачить закони, веде облік громадян, займається вихованням молоді. Верховний сенат нації, складаючись із сенаторів міст, здійснює нагляд за дотриманням законності міськими сенатами, правильністю ведення господарських справ, розглядає судові справи, що стосуються особливо злісних злочинів, тощо. За такою схемою міським і Верховному сенатам належатиме вся політична влада, яка підпорядковуватиметься владі законів. «Це означає, що вони будуть у певній формі і без обговорення повелівати те, що формально окреслюється законами. Їм буде також належати право після попереднього обговорення і вирішення питання про засоби розвивати і застосовувати в окремих випадках управління напрями, які законами сформульовані лише загальними фразами».

Система посадових осіб такого суспільства складатиметься з двох рівнів:

1) група осіб, до якої входять глави триб (обіймають цю посаду все життя), начальники міст і провінцій (виконують обов'язки протягом одного року), призначений на все життя глава нації — генерал, а також батьки сімейств (почергово);

2) особи, безпосередньо зайняті виробництвом (майстри і старшини корпорацій); майстрами можуть бути особи, які досягли 26—30-річного віку або зробили важливі відкриття.

Усі разом утворюють Раду міста. Поєднання систем державних органів і посадових осіб має сприяти конкретному й оперативному розв'язанню проблем виховання і матеріального виробництва.

Значної уваги Мореллі надає сім'ї і вихованню. Сім'ю він вважав невиробничою клітиною, в якій зосереджується тільки домашнє господарство і споживання. Роль сім'ї має бути обумовлена особливим законом, шлюб — суворо регламентованим. Розірвання його мало б дозволятися лише після десятирічного подружнього життя з досить обмеженими правами розлучених. Закони повинні суворо карати порушення сімейних обов'язків.

Система виховання в сім'ї має передбачати тісний зв'язок трудового, морального і фізичного. В період здобуття професійної освіти важливим є морально-політичне виховання. Такий єдиний процес виховання покликаний забезпечити усвідомлення і засвоєння вихованцями розумності й необхідності нового ладу, викоренення рис характеру, які могли б спричинити відродження духу приватної власності.

Отже, заслуга Мореллі полягає в тому, що він на основі принципів раціоналізму зумів узагальнити потреби соціально пригноблених мас населення, обґрунтував систему суспільного ладу, заснованого на засадах історичного реалізму, зачатків матеріалістичного розуміння суспільних відносин.

КОДЕКС ПРИРОДИ АБО ІСТИННИЙ ДУХ ЇЇ ЗАКОНІВ

Стан людини, коли вона виходить з рук природи і що вона зробила, щоб підготувати її до життя в суспільстві

У людини немає ні **природжених** ідей, ні **природжених** нахилів. В перші хвилини свого життя вона сповнена байдужості навіть до власного існування. Слепі почуття, яке нічим не відрізняється від такого ж почуття у тварин, є першим рушієм, що порушує цю байдужість.

Не вдаючись до детального опису перших предметів, що примушують людину вийти з цього заціпеніння, ні тих засобів, за допомогою яких це відбувається, я кажу, що людину поступово спонукають до цього її потреби, вони роблять її уважною до самозбереження, і саме з перших об'єктів цієї уваги вона дістає свої перші ідеї.

Природа мудро розміряла наші потреби відповідно до зростання наших сил; потім, твердо встановивши число цих потреб на всю решту нашого життя, вона влаштувала так, щоб вони завжди дещо перевищували межі наших можливостей. Ми побачимо далі основи для такого порядку.

Якби людина не зустрічала жодних перешкод до задоволення своїх потреб, то кожний раз після задоволення їх вона впадала б у свій первісний стан байдужості і виходила б з нього тільки тоді, коли її збуджувало б почуття потреб, що знову виникають; легкість їх задоволення не вимагала б знань, які перевершують інстинкт тварини, і людина була б не більш суспільною, ніж тварина.

Не такі були, однак, наміри вищої мудрості. Вона хотіла зробити людський рід розумним цілим, яке влаштовувалось би само за допомогою механізму, такого ж простого, як і чудесного; його частини приготовані і, так би мовити, обтесані, щоб створити чудові сполучення. Деякі легкі перепони повинні були не стільки протидіяти прагненням людей, скільки сильніше збуджувати їх до єднання. При слабкості людей, взятих зокрема, при їх ніжності й чутливості, бажання й тривоги, що навіваються у віддаленості в даний момент предмета, здатного задовольнити їх, повинні були посилити цього роду **моральний по-тяг** їх один до одного.

...На яких принципах мораль і політика повинні були засновувати свої накази і свої установи.

І. «Природа розташувала на виду в нас чи поблизу те, що може зробити нас кращими і щасливішими». На моралі та на політиці лежав обов'язок.

Дотримуючись цих чудових принципів, вони повинні були намагатися допомагати природі засобами мистецтва: погоджувати правила мистецтва з процесами природи. Залежно від розподілу людських сил вони повинні були регулювати права й обов'язки кожного члена суспільства та розподіляти між ними їх функції; саме тут і потрібно було застосувати принцип рівноваги.

Мистецтво керування серцями і вчинками людей повинно було ґрунтуватися саме на співвідношенні частини цілого, повинно було встановити істинні засоби збереження та заохочення суспільної єдності та відновлення в суспільстві згоди, якби що-небудь загрожувало пошкодити йому чи порушити його. Те, що називають тонами цієї гармонії — я хочу сказати: чини, звання, почесті — слід розподіляти відповідно до ступеня старанності та здібності, корисності послуг кожного громадянина. Для заохочення всіляких благородних зусиль людей, спрямованих до загального добра, можна було б без ризику присвоїти їм ті втішні звання, якими тепер прикрашені пусті примари, марні предмети заздрості. Ця вада, якою б ганебною вона не була, викликається тільки тим, що пиха присвоїла собі ім'я, і вигоди заслуг. Одним словом, якби було встановлено, що знатність людей і повага до них відповідає доброті, і що повага до них зростатиме лиш у тій мірі, в якій вони ставатимуть кращими, то між ними не існувало б ніколи іншого змагання, крім бажання зробити один одного щасливим. Тоді неробство, бездіяльність були б єдиним злочинним і єдиним безчестям. Тоді честолюбство виявлялося би не в бажанні поневолювати чи пригнічувати людей, а в тому, щоб перевершити їх у винахідливості і працьовитості, старанності. Повага, похвала, шана, слава були б постійним проявом почуттів подяки й взаємної радості, а не ганебною даниною нищості чи жаху з боку тих, хто їх віддає, чи суєтною підпорою того, що називають щастям. І підвищенням для тих, хто їх вимагає й отримує.

Єдина вада, яку я знаю у всесвіті, — це жадібність; всі інші вади, яку б назву їм не давали, є тільки її відгінками й ступенями: це Протей, Меркурій, це основа, яка спричи-

няє всі вади. Аналізуйте пиху, фатівство гордість, честолюбство, хитрість, лицемірство, лиходійство; розкладіть на складові частини навіть більшість наших лжедобродесних — скрізь ви отримаєте в кінцевому результаті цей тонкий, згубний елемент — користолобство. Ви знайдете його навіть на дні безкорисливості.

Між тим, чи могла б ця всезагальна чума — приватний інтерес, ця виснажлива пропасниця, ця згубна хвороба всякого суспільства — чи могла б вона прищепитися там, де вона ніколи не знаходила не тільки поживи, але й ніякого небезпечного збудника?

Я думаю, що ніхто не заперечуватиме очевидності такого становища: там, де не має ніякої власності, не може існувати жоден з її згубних наслідків.

Справжнє походження націй і причина занепаду почуття в суспільстві

Пошукаємо спочатку фізичну причину зіпсованості націй. Я кажу, що ми не знайдемо її в їх походженні. Кожний народ, який би численним він не став, яку б велику країну не займав, зобов'язаний своїм початком одній чи декільком з'єднаним сім'ям. Не можна вважати істинним походженням народу збори людей, яке за нашою уявою виникло випадково з декількох людей, до того розсіяних по різних місцях: це поєднання було б просто початком їх товариства. Не можна також вбачати початок націй у населення, заснованих в результаті переселень чи завоювань: всі ці випадкові зміни є вже наслідком псування, що проникло у первісний стан народів; ці нації стали, в свою чергу новими причинами величезних безладів.

Через те, що не підлягає сумніву, що кожна нація зобов'язана своїм походженням одній чи декільком сім'ям, то вона повинна була, в крайньому випадку протягом деякого часу, зберігати форму патріархального правління і підкорятись тільки законам, що диктується тільки почуттям любові і ніжності, яке заохочується і підтримується серед братів та родичів прикладом глави сім'ї. Під пануванням цієї м'якої влади все майно в сім'ї було спільним і собі ця влада нічого не привласнила.

Таким чином, кожен народ на земній кулі, у крайньому разі при своєму народженні і на своїй батьківщині, управлявся так, як у наш час управляються малі народності Америки і як управлялись, кажуть, стародавні скіфи, які були колись свого роду розсадником інших націй. Та в міру того як разом з кількістю сімей народи ці чисельно зростали, слабшали почуття братерського єднання, а також влада батьків, яка ставала надто роздрібненою.

Ті з цих націй, що з якихось особливих причин залишались найменш численними чи довше жили на своїй батьківщині, зберегли найдовше свою первісну, зовсім просту й природну форму правління. Навіть нації, що значно зросли чисельно, але не міняли місця свого проживання, зберегли форму правління все ще дещо патріархальну, незважаючи на послаблення почуттів, які, мабуть, можуть владно панувати тільки серед невеликої кількості споріднених людей.

Нації, яким ставало надто тісно у своїй країні та яким в наслідок цього доводилося переселятись, змушені були умовами подорожі і її труднощами чи становищем і природою свого нового місця поселення заводити у себе порядки, що за необхідністю скасовували принципи патріархального ладу; звідси — нова шкода почуттям, які лежать в його основі.

Таким чином я розрізняю три фізичні причини послаблення патріархального правління.

Перша причина — це збільшення кількості сімей; прихильність, заснована на кровній спорідненості, як і дух спільності, зменшується пропорційно до зростання їхньої кількості.

Другою причиною є переселення, що примушує кожну сім'ю поривати узи спільності, через те, що кожна з них бере на себе турботу про певну частину вантажу чи продовольства.

Нарешті, третя причина зумовлена труднощами, які виникають при влаштуванні на нових місцях.

В цих причинах, що послабили чи пригасили почуття кровної спорідненості і зруйнували майже всяку спільність, я бачу джерело розбрату, який міг виникнути між окремими особами і сім'ями чи між цілими націями, отже, і згубний початок всякої міжусобиці, війни й розбою. Через те. Що всі дрібні народи розділилися і віддалилися один від одного, то час, відстань між поселеннями, різниця мови та звичаїв неминуче вели до майже цілковитого знищення всякої ідеї кровної спорідненості між націями, що вийшли з однієї і тієї ж країни, так би мовити, з однієї раси. Тому, зустрічаючись в інших краях, вони вже дивилися один на одного тільки як на живих істот іншої породи, і найменша суперечка, сварка легко приводили їх до того, що вони без огиди і жаху знищували один одного.

Законодавці ні в чому не відновили порядку.

Розбрат, що настав з послабленням чи повним зникненням почуття кровної спорідненості, в яких би формах ця незгода не виявлялася, призвів до того, що народи, втомившись від насильств, погодилися підкорятись законам. Але більшість чи, вірніше, всі особи, до яких народи звернулись з проханням упорядкувати вже заведені звичаї чи

зaproвадити новий лад, не ліквідували ні зловживань, ні поганих звичаїв та забобонів, під впливом яких ці звичаї існували, не шукали способів наблизити і відродити перші закони, встановлені природою. Взв'язавши, для прискорення справи, речі та людей такими, якими вони їх знайшли, ці перетворювачі, ці засновники республіки обмежились тим, що пристосували тут і там деякі противаги, деякі підпірки, щоб хоч як-небудь підтримати суспільність, що готова була розпастися.

З'ясовуючи походження і фізичні причини ослаблення почуттів кровної спорідненості, я відкрив джерело всіх безладів. З'ясовуючи таким же чином походження всіх суспільств, тобто установлень, які надали їм відому форму, ми знайдемо, що закони, які викликали слабості людства паліативними засобами, можна розглядати як першопричину згубних наслідків їх поганого лікування. Ці закони можна звинувачувати також і в тому, що вони були посередніми причинами лих. Які їх необережність породжувала чи не зуміла попередити. Часто укладачі цих законів сприймали справжні зловживання за благо і працювали так би мовити, над удосконаленням, над зведенням у правило самої недосконалості та речей, найбільш противних доброму порядкуві.

Для чого належало скласти закони

Установчі закони належало скласти тільки для того, щоб привернути їй цілком відновити перший природний закон суспільності. Всі приватні постанови слід виводити з загального закону так, щоб вони служили для його пояснення і розповсюдження. Установчі закони повинні були передбачити і попередити випадки, коли авторитет природного закону може зазнати шкоди чи коли може виникнути намагання обійти його намір. Але нічого подібного не відбулось: ці штучні закони, розраховані тільки для потреб даної хвилини, суперечили вічному законові, з якого вони мусили б черпати свою силу. За таких умов не слід дивуватися їх нестійкості, заплутаності та великій кількості.

Справжні причини занепаду і революцій у найквітучіших державах

Якщо ви спитаєте, хто управляє людьми — починаючи від скіпетра і кінчаючи чабанською палицею, починаючи від тіари і кінчаючи найпростішим клобуком, відповідь буде не важкою: особистий інтерес чи чужий інтерес, що засвоєний під впливом пихи і завжди виступає данником першого. Але хто дав життя цим потворам? Власність.

Отже, даремно, мудреці землі, шукаєте ви стан повної свободи там. Де царюють тирані. Міркуйте, скільки вам завгодно, про найкращу реформу правління; влаштууйте так, щоб велика нація знаходила своє щастя у дотриманні ваших законів, але ви не підірвали цим кореня у власності і тому нічого не зробили: ваша республіка опиниться коли-небудь у найжалюгіднішому становищі. Даремно ви приписуватимете ці сумні перевороти випадкові, сліпій долі, що начебто є причиною хиткості імперій, як і доля приватних осіб: це слова, позбавлені будь-якого глузду.

Що могло б забезпечити стійкість імперій

Якби все майно належало неподільно всім, чи були б можливі ця нестійкість, ця періодична мінливість долі імперій? Установіть цей чудовий принцип, установіть, що вищі ідеї честі й добродетельності зв'язані з тим, що робить цей принцип непорушним, що сприяє його добрим результатам, — і ви завжди зміцните щасливий жереб нації. Народи будуть жити за однією і тією ж конституцією та керуватимуться одним і тим же урядовим механізмом, тільки під різними назвами.

Якщо який-небудь народ прийде до одностайної згоди підкорятися тільки законам природи, як вони зображені нам вище, якщо він відповідним чином поводитиме себе під керівництвом своїх батьків родин, то це буде демократія.

Якщо для більш правильного дотримання цих священних законів і виконання їх у більшому порядку і з більшою швидкістю народ передасть владу в руки декількох мудреців, на яких буде покладений обов'язок, так би мовити, давати сигнал до дій, що вказуються і диктуються цими законами, — це правління буде аристократичним.

Якщо для ще більшої точності та правильності в руках політичного організму його пружини приводить в дію тільки одна особа, то держава стає монархією, яка не прийде до занепаду до того часу, поки в неї не проникне приватна власність, — якщо це нещастя трапиться, воно може все занапастити, але за нашою гіпотезою існує тисяча засобів попередити його.

Зразок законодавства, що відповідає намірам природи.

Я даю цей нарис законів у формі додатка і поза планом, так як, на нещастя, надто вірно, що в даний час було б майже неможливим заснувати подібного роду республіку. За цим текстом, що не потребує довгих коментарів, кожен розумний читач може судити, від скількох бід ці закони врятували б людей. Я довів вище, що для первісних законодавців легко було влаштувати так, щоб народи не знали інших законів; якщо мої докази достатні, то я досяг своєї мети.

Я не маю сміливої претензії перетворити рід людський, але в мене достатньо мужності, щоб говорити істину, не бентежачись галасом тих, які бояться її, тому що в їх інтересах обманювати людство чи залишити його у владі помилок, жертвою яких вони є самі.

Основні і священні закони, які викоринили б вади та нещастя суспільства

I. У суспільстві ніщо не належатиме окремо будь-кому, крім тих речей, які кожний вживає для задоволення своїх потреб, для втіхи чи для своєї повсякденної праці.

II. Кожний громадянин буде службовою особою, забезпеченою роботою і одержуватиме утримання за громадський рахунок.

III. Кожний громадянин сприятиме, з свого боку, громадській користі відповідно до своїх сил, таланту і віку. Залежно від цього будуть визначені його обов'язки, що відповідають розподільним законам.

Розподільні або економічні закони

I. Для того щоб все відбувалося за зразковим порядком, без плутанини, без замішання, будуть проведені перепис усієї нації і розподіл її за сім'ями, за трибами, за містами, а якщо вона дуже велика, то й за провінціями.

II. Кожна триба складатиметься з однакового числа сімей, кожне місто — з однакової кількості триб, і так далі.

V. У кожному десятку, сотні і т. д. громадян буде знаходитись певна кількість робітників кожної професії; це число буде пропорційно до важкості їх роботи і кількості того, чим потрібно постачити населення кожного міста, — не стомлюючи дуже цих робітників.

VIII. Твори всякого роду будуть взяті на облік, і кількість їх відповідатиме чи то кількості громадян кожного міста, чи то кількості тих, хто їх вживає. Ті з виробів, які не псуються, будуть, згідно з тими ж правилами публічно роздавати, а лишок їх буде відкладено про запас.

IX. Коли кількість предметів не першої необхідності, що вживаються всіма чи деякими особами, зменшиться настільки, що її виявиться недостатньо і може статися, що хоча б один громадянин буде позбавлений їх, тоді вся роздача припиняється, або ж постачання цими речами проводиться в меншому розмірі, поки нестача не буде поповнена. Треба буде, однак, старанно остерігатися, щоб подібні випадки не траплялися з речами першої необхідності.

X. Зайві запаси кожного міста, кожної провінції будуть направлені в ті місцевості, де їх може виявитися недостатньо або ж зберігатися для майбутнього.

XI. Відповідно до священних законів, між громадянами не повинно бути ні продажу, ні обміну.

XII. Допомога, що її надає нація сусідній чи чужій нації продуктами своєї країни, чи така ж допомога, що її одержують від них, є єдиний вид торгівлі, який відбувається шляхом обміну і за посередництвом громадян, які про все доповідатимуть прилюдно. Але при цьому буде вжито всіх заходів, щоб така торгівля не занесла у республіку ні найменшої власності.

Закони про загальні порядки

I. У кожній професії найстаріші й разом з тим найдосвідченіші будуть по старшинству керувати по черзі протягом п'яти днів п'ятьма чи десятьма з своїх товаришів, помірно оподатковуючи їх працю в рахунок тієї частки, яка була б накладена на них самих.

II. У кожній професійній корпорації на кожні десять чи дванадцять робітників буде один майстер: його обов'язком буде вчити їх, перевіряти їх роботу, давати звіт про їх роботу і поведінку старшини корпорації; який обиратиметься на рік. Кожний майстер носитиме це завдання довічно і по черзі займатиме посаду старшини корпорації.

III. Майстром тієї чи іншої професії можна буде стати не раніше, ніж через рік після залишення своєї сільськогосподарської праці і поверненні до своєї колишньої професії, отже, тільки по досягненню 26-річного віку.

IV. У кожній професії той, хто зробить яке-небудь важливе відкриття, повідомить про нього всім членам своєї корпорації і він стає тоді майстром, навіть не досягнувши встановленого віку, і буде призначений старшиною корпорації на наступний рік. Порушення черги може бути допущене тільки в цьому випадку; потім вона буде відновлена знову.

209. У десять років кожний громадянин почне вчитися тієї професії, до якої почуватиме нахил чи до якої здаватиметься здатним, не будучи, примушений до цього. У віці від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років він одружиться, від двадцяти до двадцяти п'яти він займатиметься якою-небудь галуззю сільського господарства, у двадцять шість років він стане майстром чи в своїй професії, якщо повернеться до неї, чи в тій професії, пов'язаній

з хліборобством, якщо він продовжуватиме займатися. Але якщо він вибере який-небудь інший рід занять, тоді майстром він зможе стати лише в тридцять років. В сорок років кожний громадянин, який не має визначених обов'язків, буде добровільним працівником, тобто не будучи звільненим від роботи, він працюватиме тільки в тій галузі, яку вибере сам і виконуватиме тільки ті завдання, які він на себе покладе; годинами відпочинку він має право розпоряджатися, як йому завгодно.

VI. Немічні люди й старі одержуватимуть зручне приміщення, харч і утримання в громадському будинку, призначеному для цієї мети в кожному місті на основі XI закону про міський благоустрій. Так само всіх без винятку хворих громадян було перевезено в призначене для них спільне приміщення, де вони користуватимуться таким же доглядом і переваг. Сенат кожного міста виявлятиме особливе піклування до врегулювання господарства та обслуговування цих будинків і подбає, щоб там не було нестачі ні в чому необхідному чи прийємному як для відновлення здоров'я і швидкого видужання, так і взагалі для всього, що може тішити сумне існування немічних.

VII. Старшини всіх професій визначатимуть години відпочинку й праці та розпоряджатимуться, яку роботу треба виконати.

Закони розкоші

I. Кожний громадянин, починаючи з тридцятирічного віку, одягатиметься відповідно до своїх смаків, але без надмірної розкоші. Він також харчуватиметься в своїх сім'ях, дотримуючись помірності та стриманості в їжі і напоях. Цей закон вимагає од сенаторів і старшин суворо обмежувати надмірності в цьому напрямку, подаючи в той же час особистий приклад скромності.

II. Від десяти до тридцяти років молоді люди кожної професії носитимуть формений одяг з однієї і тієї ж тканини, чисте, але звичайне і придатне для їх занять. Кожна корпорація відрізнятиметься кольором форми відповідно головному об'єкту її праці, чи яким-небудь іншим знаком.

III. У кожного громадянина буде робочий одяг і святковий, прикрашений скромно й до лиця, все згідно з засобом республіки і так, щоб ніяка прикраса не змогла надавати будь-кому переваг чи особливої уваги. Всяка пиха буде придушуватись старшинами і батьками родин.

Закон про виховання, що мають запобігти наслідкам сліпої поблажливості батьків до своїх дітей

I. Матері самі годуватимуть своїх дітей, якщо це дозволить їм здоров'я; звільнення від цього обов'язку допускатиметься не інакше як після подання доказів свого нездужання.

II. Розлучені жінки, які мають немовлят, повинні годувати їх протягом року після розлучення.

III. Глави триби будуть уважно стежити за тим, щоб батьки й матері дбайливо ставилися до своїх малолітніх дітей.

IV. Після досягнення 5-річного віку всі діти кожної триби будуть зібрані разом і поселені в призначені для цього будинки, хлопчики і дівчатка окремо. Їхня їжа, одяг і початкове навчання будуть скрізь цілком однаковими, без жодних відмінностей, згідно з правилами, які припише сенат.

V. Певна кількість батьків та матерів родин під наглядом глави триби турбуватиметься про цих дітей, як про своїх власних, протягом п'яти днів; потім їх змінить по черзі таке ж число батьків. Вони постараються прищепити своїм вихованцям помірність і слухняність, попереджуватимуть шляхом м'яких умовлянь чи легких покарань всілякі сварки, вередування, погані звички. Поводження з усіма дітьми буде цілком рівне.

VI. В міру розвитку розумових здібностей у дітей їх почнуть навчати вітчизняним законам. Їх навчать поважати ці закони, підкорятися своїм батькам, начальникам і особам зрілого віку.

VII. Дітей, що виявилися до 10-річного віку досить міцними, щоб виявити початки професії, до якої їх визначають придатними, посилаватимуть щоденно на декілька годин у громадські майстерні, щоб вони розпочали там своє навчання.

VIII. Кожна дитина після досягнення десятирічного віку залишить цей загальний батьківський будинок, щоб перейти до майстерень. Тут дітям нададуть приміщення, харчування та одяг, а навчатимуть їх майстри і старшини кожної професії, яких вони повинні будуть слухатись, як своїх батьків, — усе це буде здійснюватися спільно в кожній корпорації та в кожній майстерні, де діти кожної статі опановуватимуть відповідний фах.

IX. Крім механічних вправ у відповідній професії, вчителі й вчительки, так само як і старшини професій, даватимуть дітям настанови морального характеру. Якщо в міру розвитку розумових здібностей у дітей деякі з них дійдуть думки про існування божества і, почувши розмови про це, почнуть ставити питання відносно цієї вищої істоти, тоді їм по-

яснять, що це благодійна першопрчина всього, чим вони захоплюються і що вони знаходять привабливим і добрим. Наставники всіляко остерігатимуться давати дітям будь-які туманні уявлення про цю невимовну істоту і намагатимуться пояснювати її природу термінами, позбавленими змісту.

X. Всі моральні накази, правила, роздуми будуть виводитися з основних і священних законів, до того ж завжди в напрямку до громадського єднання і любові. Предметом заклику буде здійснення неподільного зв'язку особистого щастя з загальним благом, а метою заохочень будуть служити повага й дружба близьких людей, співгромадян і начальників.

XI. Начальники й сенатори уважно стежитимуть за тим, щоб закони й статuti про виховання дітей дотримувалися скрізь точно й однаково, а особливо, щоб мудро виправлялись і попереджувалися ті недоліки дитячого віку, які можуть збудити дух власності. Вони перешкоджають також тому, щоб дитячий розум набирався з самого ніжного віку будь-яких сміховинних байок, казок та вигадок.

XII. У віці 15—16 років молоді люди одружаться, вони залишать громадські академії, щоб повернутися у батьківський дім, звідки вони у визначені години ходитимуть у майстерні, щоб там займатися своєю професією, поки не досягнуть належного віку для заняття хліборобством. Тоді вони перейдуть у призначені для цього приміщення.

Закони про наукові заняття, які повинні перешкодити блуканням людського розуму і всіляким трансцендентним мріям

I. Кількість осіб, які присвятили себе наукам і мистецтвам і які вимагають більше проникливості, винахідливості і талантів, ніж фізичної сили, буде твердо встановлено як для кожного роду занять, так і для кожного міста. Відповідне навчання громадян, які виявили найбільші нахили, розпочнеться рано, причому це не звільнить їх від занять якою-небудь галуззю сільського господарства, коли вони досягнуть належного віку для роботи в ньому.

II. Ніякої іншої моральної філософії, крім тієї, яка трактує про план і систему законів, не буде. Спостереження і накази цієї науки будуть ґрунтуватися тільки на корисності та мудрості цих законів, на солодкості уз спорідненості і дружби, послуг і вдячності, які зв'язують співгромадян, на любові до праці та користі її, на всіх загальних і приватних правилах доброго порядку і повної згоди. Вивчення цієї науки буде загальне для всіх громадян.

III. Всіляка метафізика зведеться до того, що було сказано вище про божество. Що стосується людини, то про неї ще скажуть, що вона обдарована розумом, призначення якого — робити її громадянином; що природа його здібностей однаково як природні принципи їх дій нам невідомі, що можна тільки шляхом вдумливого спостереження цих же здатностей простежити прийоми роботи розуму; що ми не знаємо, що служить нам основою й підпорою цієї здібності, як не знаємо і того, чим стає це начало, коли людина помирає. Потім скажуть, що, мабуть, це розумне начало продовжує ще існувати після смерті, але що марно намагатися пізнати стан відносно якого творець природи не дає нам жодних вказівок у формі явищ. Такі будуть межі, продиктовані для цих висновків.

IV. Надана буде цілковита свобода проникливості людського розуму відносно умовляючих і дослідних наук, які ставлять собі за мету дослідження таємниць природи, або вдосконалення корисних для суспільства мистецтв.

V. Існуватиме свого роду кодекс усіх наук, де до метафізики і моралі ніколи не додватиметься таке, що виходить за межі, продиктовані законами; знову туди заноситимуть тільки відкриття в галузі фізики, математики й механіки, підтверджені дослідями та міркуваннями.

VI. Красномовству, поезії і живопису дозволено буде прославляти фізичну і моральну красу природи, предмети наук, зручності та приємні риси суспільства, однаково як і громадян, що особливо відзначилися в удосконаленні всього названого.

VII. Кожний приватний сенат доручить письмово розповісти про діяльність начальників і громадян, що заслуговують на пам'ять, турбуючись, однак, щоб ці оповідання були вільні від перебільшення, від всіляких лестощів та особливо від всіляких легендарних елементів. Верховний сенат доручить скласти з них загальну історію всієї нації.

VIII. Всі розділи цих законів будуть викарбувані, кожен окремо, на відповідному числі колон чи пірамід, збудованих на громадській площі кожного міста. Цих законів будуть дотримуватися завжди в прямому і буквальному розумінні їх тексту, не допускаючи в них найменшої зміни чи перекручення. Якщо ж в тому чи іншому законі виявиться якась двозначність чи темне місце, то потрібно буде постаратися роз'яснити їх за допомогою іншого закону чи раз назавжди визначити зміст цього закону в душі, найбільш сприятливою для основних і священних законів.

Закони про покарання такі ж нечисленні, як нечисленні порушення обов'язку, такі ж м'які, як і дійові

Кожен громадянин, без різниці рангу та гідності, хоч би це був навіть глава нації, якщо виявиться — страшно подумати — настільки зіпсованим, що позбавить життя чи сме-

ртельно поранить кого-небудь, чи спробує за допомогою інтриги чи якимось іншим способом знищити священні закони з метою ввести прокляту власність, стане перед Верховним сенатом і, по визнанні винуватим, ув'язнений на все життя, як буйний божевільний і ворог людства, в побудовану на кладовищі печеру. Його ім'я буде назавжди викреслене зі списку громадян, його діти і вся його родина зречуться цього імені і будуть зараховані окремо в інші триби, міста чи провінції.

Морелли. Кодекс природи или истинный дух ее законов. — М. — Л.: Изд-во СССР, 1974. — С. 61—64; 67—69; 83—88; 103—109; 129—130; 135—136; 201—209; 212—215; 216—217; 229—238.

3. ПОЛІТИКО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ АТЕЇЗМ І РАДИКАЛІЗМ

Специфічною складовою політичної філософії епохи Просвітництва був атеїзм, представники якого протиставляли філософію і релігію, виступали з антирелігійними та антицерковними памфлетами, займалися антиклерикальною діяльністю та ін. Більшість із них вважала релігію витвором страху перед незрозумілим об'єктом віри, прямої омани.

Чи не найхарактернішою особливістю політико-просвітницького атеїзму було скептичне, переважно зневажливе ставлення до церкви, що підняло на значно вищий рівень процес секуляризації (набуття світських ознак) суспільної думки і всіх сфер буття людини.

Найвизначнішим представником цього напрямку є Жан Мельє — філософ, один із засновників просвітницького руху у Франції.

Довідка

Жан Мельє народився 15 червня 1664 року в провінції Шампань, у родині сільського шевця. Навчався в духовній семінарії, після закінчення якої впродовж 40 років був парафіяльним священиком. За цей час остаточно зневірився в релігії, але приховував свої погляди. Наприкінці життя конфліктував із місцевим поміщиком і церковним керівництвом, яке підтримувало феодала. Не знайшовши інших способів довести правильність своїх поглядів, заморив себе голодом. За кілька років до смерті Мельє склав «Нотатки думок і переконань», пізніше названі «Заповітом». У передмові до них він заявляв про намір відкрити очі на «огидні омани, серед яких ми всі, скільки нас є, мали нещастя народитися і жити, на омани, які я сам мав неприємний обов'язок підтримувати». У «Заповіті» вперше в історії політичної думки було поєднано ідеї демократизму, матеріалістичного світорозуміння і войовничого атеїзму.

На формування соціально-політичних поглядів Ж. Мельє вплинула ранньохристиянська література, твори отців церкви, праці давніх філософів. Він добре знав Платона, Лукреція, Вергілія, Сенеку, Овідія, посилався на євангельські ідеї, був обізнаний із творами сучасників. Помер між 28 червня і 6 липня 1729 року.

У 1793 р. Національний Конвент Франції доручив Комітету громадської просвіти обговорити питання про спорудження Ж. Мельє статуї як «першому священику, що мав мужність і сумлінність відмежовуватися від релігійних забобонів». Її було встановлено в Парижі, де вона знаходиться й тепер.

3.1. Атеїзм і радикалізм Жана Мельє

З позицій матеріалізму та атеїзму Ж. Мельє намагався сформулювати свою соціально-політичну доктрину, яка значною мірою була утопічною.

Атеїзм і матеріалізм. Центральне місце у вченні («Заповіт») Ж. Мельє належить критиці релігії, обґрунтуванню атеїзму і матеріалізму. Головними соціальни-

ми силами, які поневолювали народ, на його думку, були чиновницький державний апарат, що спирався на авторитет королівської влади, і католицька церква, яка володіла необмеженими багатствами в Європі, освячувала і санкціонувала злочини феодалізму, заохочувала поневолення селян, утиски ремісників і торгівців.

Релігію він вважав вигадкою людей, їх помилкою, ілюзією, засобом виправданя соціального поневолення. Будучи результатом омани народу урядом і законодавцями, які зловживають його довірою і невіглаством, релігія тісно пов'язана з політичними та економічними основами держав. Усі релігії «вигадали хитрі й тонкі політики, повторювали за ними шарлатани, потім у це сліпо повірили невігласи і темні люди з народу, і, нарешті, були підтримані владиками і сильними світу, які сприяли омани та помилкам, марновір'ям і шарлатанству, закріпили їх своїми законами з тим, щоб тримати в шорах маси і змушувати їх танцювати під свою дудку».

Ж. Мельє вказував на брехливість, недостовірність релігій, самої ідеї Бога, оскільки будь-яке сприйняття світу є наслідком свідомої омани. Головним аргументом у запереченні достовірності існування Бога і релігії для нього є безрелігійний період в історії людства. «Завжди було багато людей, — зазначав він, — які не лише піддавали сумніву саме існування Бога, а навіть заперечували його. ...Багато народностей не знали жодного божества».

Він першим в історії політичних учень сформулював матеріалістичну тезу про те, що розвиток людства відбувався від безрелігійності до релігії, від релігійності до атеїзму. Виникнення релігії Ж. Мельє пов'язував з політичними потребами панівних класів: «Люди занадто неправдиво і неправильно користуються іменем і авторитетом Бога для встановлення і підтримки...тиранічного панування своїх царів». Тому з метою доведення неіснування верховної, безкінечної, мудрої і досконалої сутності (Бога), недостовірності релігії він намагався науково спростувати вихідні філософські та соціальні принципи, якими послуговуються теологи і богословські філософи.

Мельє доводив, що матеріальне буття є об'єктивною основою світу. Водночас він звертав увагу на те, що стрижнем теологічних теорій є постулат про існування верховної сутності, яка не сприймається людськими відчуттями і про яку неможливо скласти конкретне уявлення. За його словами, стверджувати, що існує дещо, що не сприймається ні відчуттями, ні розумом, — все одно, що стверджувати існування сонця там, де не видно світла. Реальна істота обов'язково повинна постати перед поглядом і почуттями людини так чітко, щоб ніхто не міг сумніватися в істинності її існування.

Якщо важко уявити, що світ існує сам по собі, то ще важче зрозуміти можливість створення його з нічого, стверджував Мельє. Нематеріальна істота, яка не має тіла, не може рухатися, відповідно не може нічого робити, нічого створювати. Єдиним реальним буттям, яке знаходиться в усіх речах, із якого вони виникли і до якого вони повертаються, є матерія. Отже, в основі вчення Ж. Мельє про природу — уявлення про безкінечність матеріального буття, яке охоплює все існуюче, оскільки *«все, що є, і все, що може бути, в дійсності є лише матерія, або протяжність її в різноманітних видозмінах»*. Матеріальний світ безкінечний. Ідея безкінечності не може бути вродженою або нав'язаною Богом. Безкінечне в часі означає, що світ існував завжди, «не мав початку і не буде мати кінця». Світ — безкінечне в часі буття.

Одним із головних у системі доказів відсутності Бога і нематеріальної душі Мельє вважав питання про рух. Він доводив, що буття, тобто матерія, спроможна отримати рух тільки від самої себе. Рух він тлумачив не як сутність тіла, а як власність його природи, як силу, що відтворює картину світу. Водночас Мельє крити-

кував ідеалістів містичного гатунку, які вважали першопричиною руху «зовнішній поштовх». Рухом багатоманітного матеріального світу, на його думку, керують «...самі закони руху», які «змушують кожную річ розміщуватися на відповідному для неї місці згідно з тим, що закладено в її основу». Життя — це внутрішній рух, «безперервне бродіння матерії».

Ж. Мельє критикував релігійні догмати про безсмертя душі, потойбічний світ. Вивчаючи Старий Заповіт (книги Пророків), він доводив, що ні автори священних книг, ні народні маси не вірили в безсмертя душі: «Вони не знали іншого життя, окрім цього, не уявляли, що існують винагороди і покарання після смерті».

Критикуючи філософів-ідеалістів, Мельє висунув принципове теоретичне положення, згідно з яким тлумачення суті й природи душі можливе тільки на основі глибокого пізнання фундаментальних властивостей матерії, оскільки лише матерія розвиває із себе всі явища. Він висловлював здогад про існування модифікацій матерії, які не є матеріальними. Властивостями високоорганізованої матерії вважав життя, думки, свідомість. З цього приводу писав: «Відніміть у нас голову і наш мозок ...що ми будемо пізнавати? Нічого... Отже, можна вважати беззаперечно твердо і правильно встановленим, що, хоч наші думки, наші пізнання і наші відчуття не мають ні круглої, ні чотирикутної форми, неділимі в довжину і ширину, тим паче вони є лише видозмінами матерії; отже, наша душа є лише тоншою і рухомішою матерією в нас самих порівняно з іншою, грубішою матерією, з якої складаються члени і наглядні частини нашого тіла».

Відчуття, свідомість він також вважав властивістю організованої матерії: «Не матерія думає, а саме ця людина чи тварина з матерії думає, п'є, їсть, спить, і так як частинки камінця чи кусочки заліза можуть внаслідок своїх різноманітних перетворень стати м'ясом і кістками і створити органічне живе тіло, вони можуть створити людину або будь-яку іншу тварину, здатну до відчуттів і свідомості». Водночас видозміни матерії викликають у людей певні думки і відчуття. Але думає і відчуває не матерія взагалі, а наділена думкою жива істота, яка дає життя матерії. Це свідчить про те, що Мельє визнавав свідомість похідною від матерії.

Соціальний утопізм. Соціально-політичні погляди Ж. Мельє полягали у безкомпромісній та всебічній критиці суспільних відносин тогочасної Франції. Він використовував для цього закорінені у ранньохристиянські постулати моральні критерії аналізу. У французькій дійсності він засуджував розпусту, злобу, неправду, несправедливість, лукавство, тиранію, свавілля, тощо. Тому найщасливішим у такому житті є той, «хто взагалі не родився і не бачить того зла, що твориться під сонцем».

Велике суспільне зло вбачав у неподоланні нерівності між людьми, одні з яких народжуються лише для того, щоб деспотично панувати над іншими і насолоджуватися життям, інші — щоб бути злиденними, нещасними рабами. Такий стан є наслідком порушення природних законів. «Всі люди рівні від природи», — проголошував Мельє, — а зловживання владою виникло на певному етапі людського суспільства ціною нестерпних насильств, про що свідчить родовід властителів і правителів.

На його думку, в суспільстві не виправдано узаконено існування людей, які не приносять користі, здатні лише грабувати й утискувати інших. Передусім це багаті негідники, які не знають «ніяких інших занять, крім прогулянок, різних ігор і веселощів» і думають лише про те, «як би добре поспати, смачно поїсти й напитися і взяти від життя всі можливі задоволення і веселощі». До таких людей він відносив духовенство, судових виконавців, прокурорів, адвокатів, нотаріусів, членів суду та інших.

Таке саме зло вбачав у присвоєнні людьми благ і багатств землі в приватну власність. Приватне володіння землею породжує намагання надбати будь-якими способами дедалі більше багатства. Тому в суспільстві постійно точиться боротьба за багатство, під час якої найсильніші, найхитріші, найспритніші та найзліші захоплюють життєві блага, що призводить до гнітючої нерівності. Соціальними наслідками цього є заздрість, взаємна ненависть, які породжують злочинність. Найбільше потерпають від цього бідні верстви населення. Неграмотні й знедолені батьки не мають змоги належно годувати, виховувати своїх дітей, давати їм освіту.

Такою ж зловісною є нерівність між різними сім'ями і нерозривність шлюбу. Освячений церквою шлюб заснований на нерівності, в якій чоловік і його дружина «не можуть звільнитися від хомутів настільки невдалого договору і законно розірвати узи зобов'язань».

Ще одне зло пов'язане з тим, що всі владоможці насправді були тиранами, які, видаючи закони і повеління, мотивували це «тільки своєю волею і своїм благоустроєм». Ця тиранічна влада — в податках, які постійно зростають, у розширенні меж королівств. Усе це здійснюється «за рахунок життя і надбань бідних народних мас». Критикуючи абсолютизм як політичну форму держави, Мельє, на відміну від інших мислителів XVIII ст., які засуджували феодальні повинності, не тільки розкриває основні принципи феодалізму, а й закликає до їх цілковитого знищення.

Ж. Мельє одним із перших політичних мислителів Франції виступив з революційною програмою перебудови суспільства шляхом ліквідації приватної власності на землю і встановлення спільності майна. Основними принципами своєї соціальної програми він проголошував спільне володіння і користування багатствами і життєвими благами, однакову трудову участь, справедливий розподіл благ, землі та результатів праці. Обґрунтовуючи їх, Ж. Мельє виходив з того, що природа може забезпечити харчування необмеженої кількості людей, а єдиним джерелом доходу є людська праця. Оскільки всі люди рівні від природи і кожен здатний працювати, то, знищивши приватну власність на землю, можна легко досягти цього на практиці. Рівність у володінні, у праці та споживанні — мета і суть суспільно-політичного ідеалу Мельє.

Досягти цього, за переконанням Мельє, можна тільки в общині, якій він відводив роль основи ідеального суспільного ладу. Всі члени такої общини «повинні об'єднатися в одну сім'ю, бачити один в одному братів і сестер ... жити в мирі й спільно споживати одні й ті самі харчі, мати однаково хороший одяг, однаково хороше житло, ... однаково займатися справами, тобто працею або іншим корисним заняттям». Система управління общиною має бути вибудована так, щоб усі справи здійснювалися під керівництвом наймудріших осіб, які прагнуть благополуччя народу.

Таким постав в уявленнях Ж. Мельє патріархально-общинний комунізм із принципом зрівнялівки. Обґрунтування комунізму наблизило його до уявлень, властивих так званому еретичному комунізму середніх віків. На формування цих поглядів певний вплив справили тодішні реалії французького сільського життя, в якому домінували общинні традиції, общинне землеволодіння. Однак у «Заповіті» немає і натяку на ідею спільної господарської організації, оскільки Мельє усвідомлював необхідність виробництва у більших масштабах, ніж община.

Світогляд Ж. Мельє зазнав впливу літературних джерел, у яких проповідувався суспільний порядок, в основі якого була б ідея спільності. Намагаючись підсилити свої твердження про переваги спільності, він часто використовує легенду про «золотий вік» людства, з якого, на його думку, починається історія цивілізації. Необхідні аргументи знаходив і в християнській релігії, побуті перших християн: як не

було бідних, панував принцип рівності й братства. Але між них проникла жадоба і поділила їх.

Мельє був певний у можливості утвердження свого суспільного ідеалу. Водночас вважав, що звільнення поневолених мас залежить від них самих: «Ваше звільнення буде залежати від вас, якщо ви зумієте порозумітися між собою». Для цього необхідно усвідомити своє становище, що неможливо без просвітництва. А ще необхідно, щоб «увесь народ, всі міста і всі провінції прийшли до єдиної думки, якби вони всі домовилися між собою, щоб усім звільнитися від спільного рабства, в якому вони перебувають».

Передумовами тогочасного суспільного ладу Мельє вважав неосвіченість і невігластво мас. З огляду на це, наголошував на необхідності їх просвітництва. Він вірив, що таку працю візьмуть на себе освічені люди, які усвідомлять її необхідність. Водночас він закликав поширювати «зневагу до тиранічного управління князів і царів». У справі звільнення мас важливими будуть їх одностайність, згуртованість, єдність і солідарність: «Об'єднайся, народе, якщо в тебе здоровий розум! Об'єднайтеся всі, якщо ви володієте мужністю звільнитися від своїх спільних страждань! Заохочуйте всі один одного до такої благородної, милої і важкої справи!».

Цими словами Ж. Мельє підводив до думки про необхідність народної революції і встановлення суспільства рівності. Ідея народовладдя, селянської демократії була наслідком узагальнення досвіду стихійних народних повстань. На протигагу буржуазній вимозі рівності приватної власності на землю Мельє висував ідею ліквідації приватної власності, встановлення заснованого на рівності суспільного порядку.

Мельє був першим утопічним соціалістом епохи Просвітництва, який виступив з радикальною програмою суспільних перетворень. Революційна пристрасть, демократизм і войовничий атеїзм міркувань вивели його в когорту радикальніших мислителів дореволюційної Франції.

ЗАПОВІТ

II. Думки і почуття автора з приводу релігії світу

Отже, мої дорогі друзі, джерело всіх зол, які звалюються на вас, і всього обману, — на жаль! — що тримає вас у полоні помилок і безглузвих забобонів, а також під владою тиранічних законів світу цього, полягає ні в чому іншому, як в обурливій політиці людей. Одні намагаються несправедливо владарювати над подібними до себе, інші бажать придбати якусь метушливу славу святості, а інколи навіть божественності; ті та інші не тільки майстерно користувалися силою і насильством, але й вдавалися також до всіляких хитрощів та вивертів, щоб одурманювати народ і тим легше добитися своїх цілей. Таким чином обидві категорії цих хитрих і лукавих політиків, зловживаючи слабкістю, легковір'ям і нецугвом безпорадної та неосвіченої народної маси, без зусилля примусили її повірити всьому, що їм потрібно було, а потім прийняти з благоговінням і покірністю, волею чи неволею, всі нав'язані їй закони. За допомогою таких засобів одні примушували шанувати і навіть обожувати себе, як божества чи як осіб особливої святості, спеціально посланих тими чи іншими богами, щоб повідомити волю останніх іншим людям, другі зробилися багатими, могутніми й грізними в світі; а коли перші й другі за допомогою хитрощів зробилися досить багатими, могутніми, впливовими й грізними, щоб примусити боятися себе і підкорятися собі, вони відверто й тиранічно підкорили своїх ближніх своїм законам.

Велику допомогу при цьому їм надали розбрат, суперечки, чвари й ворожнеча, що часто виникали серед людей, тому що більшість людей дуже відрізняється один від од-

ного за своїм характером, розумом та нахилами і не можна тривалий час уживатися один з одним без суперечок і розбрату. Під час таких смут і звад ті, які виявляються найсильнішими і смілими, — можливо також найзлішими, — не пропускають нагоди скористатися цими обставинами, щоб легше підкорити оточуючих своєму безумовному пануванню.

Ось, дорогі друзі, справжнє джерело й дійсне походження тих зол, які викликають замішання в людському суспільстві та роблять людей нещасними в їхньому житті. Ось джерело й походження всіх помилок, всього обману, всіх забобонів, вигаданих божеств та ідолопоклонства, що на нещастя розповсюдились по всій землі. Ось походження й джерело всього того, що вам об'являють найсвятішим і священним та примушують благоговійно називати релігією. Ось джерело й походження всіх цих начебто святих і непогубних законів, які під виглядом благочестя і релігії вас примушують неухильно дотримуватись, як начебто дані самим богом.

Ці тиранічні уряди тримаються тільки на тих же прийомах і принципах, за допомогою яких вони були встановлені, а оскільки боротися проти основ будь-якої релігії чи порушувати основні закони будь-якої держави чи республіки є небезпечною справою, постільки не дивно, що розумні й освічені люди пристосовуються до загальних законів держави, як би ті не були несправедливими; пристосовуються також, хоча б для видимості, до практики й політики встановленої релігії, незважаючи на те, що в достатній мірі усвідомлюють її помилки та примарність. Справді, як не важко їм перемогти себе і підкоритися цим помилкам, їм все ж значно вигідніше та зручніше жити в спокої і зберігати свій достаток, ніж добровільно йти на загибель і виступати проти течії, проти загальних помилок і проти царя, який намагається підкорити все своїй абсолютній владі.

Додайте до цього приватні цілі та прагнення всіх крупних, середніх і навіть дрібних чиновників, цивільних і церковних, а також тих, хто домагається цих посад. Безперечно, всі вони до одного значно більше зайняті думкою про свої особисті вигоди та інтереси, ніж широким турботою про суспільне благо. Всі вони керуються своїм честолюбством і сріблολюбством чи іншими міркуваннями, що пестують плоть і хвилюють кров. І, звичайно, не люди, які домагаються державних чинів та посад, виступлять проти гордині, пихи і тиранії царя, який намагається все підкорити своїй волі. Навпаки, вони оточують його лестощами, потурають його поганим нахилами і злим намірам, сподіваючись висунути його та розширити свій вплив під захистом його влади. Не будуть чинити опір також ті, хто домагається духовних санів та тепленьких місць в церковній ієрархії: адже вони намагаються отримати і закріпити за собою ці вигоди саме шляхом заступництва і влади тих же царів. Далекі від думки чинити опір поганим намірам царів чи в будь-чому суперечити їм, вони першими будуть плазувати перед ними і славословити всі їхні вчинки. Вони не виступлять з осудженням ходячих помилок, не будуть викривати обман, ілюзії та містифікації хибної релігії. Тому що на цих помилках і обмані спираються все їх становище і все їх влада разом з великими прибутками, пов'язаними з їх саном. Не будуть чинити опір несправедливим діям царів також багаті купці, не вони виступлять відкрито з засудженням помилок і зловживань хибної релігії, бо вони часто-густо отримують саме по милості царів доходні державні посади чи тепленькі містечка в церковному відомстві. Вони вважають за краще накопичувати багатства й скарби, аніж викоринювати помилки і зловживання, від яких вони отримують великі вигоди. Не виступлять проти згаданих зловживань також ті, хто любить спокійне життя, хто дорожить втіхами та зручностями життя; вони вважають за краще спокійно користуватися насолодами і радощами життя і не піддавати себе тяжким переслідуванням за виступи проти потоку загальних помилок.

Не виступлять також ханжі-лицеміри, вони вбираються в тогу доброчесності і під машкарою благочестя та релігійної запопадливості приховують наймерзніші пороки; щоб майстерніше домогтися своїх цілей, своїх особистих вигод, вони обманюють інших напускною святістю і доброчесністю. Нарешті, не виступлять також слабкі і неукі: без знань та впливу вони не в силі розібратися в помилках і вимислах, якими їх годують, вони не в змозі також протистояти могутньому потокові, який захоплює їх у випадку протидії з їх боку. До того ж особи різного стану й положення так тісно пов'язані між собою відносинами підкорення й залежності, між ними майже завжди стільки суперництва та заздощів, стільки віроломства та підступності, навіть серед найближчих родичів, що один не може покластися на іншого і тому вони не могли б вжити заходів до чогось, не піддаючись загрози бути відкритими і виданими ким-небудь. В такій багатій наслідками справі, як спроба домогтися реформ від такого поганого уряду, небезпечно довіритися навіть другові, навіть братові. Таким чином, якщо ніхто не може, не бажає, не насмілиться стати проти всіх цих помилок, обману й тиранії сильнішого світу цього, то не слід дивуватися, що ці пороки мають таку силу і так широко розповсюджені на землі. Ось чому запанували на землі обман, помилки, забобони й тиранія.

Здавалось би, по крайній мірі в даному випадку, що релігія і політика не можуть ужитися одне з одним, що вони повинні були б складати контракт і суперечити одне одному, оскільки релігія з її лагідністю і благочестям повинна засуджувати суворий і несправедливий режим тиранії.

З другого боку, здавалось би, розсудлива й мудра політика повинна засуджувати та придушувати зловживання, помилки і обман хибної релігії, що так повинно бути; але те, що повинно бути, не завжди збувається. Таким чином, хоч на перший погляд релігія й політика такі протилежні та суперечать одна одній за своїми принципами, насамперед, вони непогано уживаються одна з одною, як тільки заключають між собою союз і дружбу; можна сказати, що з цього часу вони уживаються між собою, як два кишенькові злодії, які захищають і підтримують один одного. Релігія підтримує навіть найпоганіший уряд, а уряд у свою чергу підтримує навіть найбезглуздішу, найдурнішу релігію. Священники закликають свою паству від страхом прокляття та вічних мук підкоритися начальству, князям і царям, як владі, поставленій від бога.

Ще одне зло, прийняте й узаконене майже в усьому світі, полягає в тому, що люди привласнюють собі блага й багатства землі, в той час як всі повинні були б володіти ними спільно на рівних правах і користуватися ними так само на рівних правах та спільно. Я маю на увазі всіх, що живуть в одній місцевості чи на одній і тій же території; всі чоловіки й жінки з одного й того ж міста чи з одного містечка, одного села, одного приходу повинні складати одну родину, бачити один в одному братів і сестер, дітей одних батьків і матерів, вони повинні любити одне одного, як брати і сестри і, отже, жити одне з одним у мирі та спільно користуватися одною і тією ж чи схожою їжею, мати однаково добрий одяг, однаково добре житло, однаково добру ночівлю і однаково добре взуття; з другого боку, всі повинні однаково займатися справою, тобто працюю чи яким-небудь іншим чесним та корисним заняттям, кожний за своєю професією чи відповідно тому, що є найбільш необхідним чи бажаним, відповідно до обставин чи пори року і відповідно до потреб в тих чи інших предметах. Все це повинно відбуватися не під керівництвом осіб. Які намагаються владно, тиранічно наказувати іншим, а виключно під керівництвом наймудріших і благонамірених осіб, які турбуються про розвиток і підтримання народного добробуту. Всі міста та інші общини, що граничать одне з одним, повинні намагатися скласти між собою союз і берегти непорушний мир та згоду між собою, щоб допомагати один одному в нужді; бо без такої взаємності не може бути суспільного добробуту і більшість людей неминуче опиниться в нещасному й жалюгідному становищі.

Справді, подивимось: що відбувається від цього розподілу благ і багатства землі у приватну власність від використання їх окремо від інших, як кому заманеться? Виходить те, що кожний намагається отримати їх можливо більше всякими шляхами, як добрими, так і поганими; бо жадібність ненаситна і, як відомо, в ній корінь всіх зол. Маючи повний простір для задоволення своїх прагнень, вона не упускає випадку та примушує людей іти на все, щоб мати достаток благ і багатств як для забезпечення себе від нужди, так і для задоволення усіляких своїх примх. Від цього і виходить, що найбільш сильні, найбільш хитрі та ловкі й часто вони й самі злі та негідні, краще всіх інших наділені земельними угіддями і всілякими зручностями життя.

Тому виходить також, що одні мають більше, другі менше, а часто одні привласнюють собі навіть усе, а останні не мають нічого, одні багаті, а другі бідні; одні добре харчуються, добре одягаються, мають добрі помешкання, чудову обстановку, спокійну ночівлю та добрий одяг, а інші погано харчуються, погано одягнені, живуть в поганих помешканнях, мають погану ночівлю та погано взуті; багато не мають навіть кутка, де приклонити голову, і повинні знемагати від голоду та мерзнути від пронизливого холоду. Через те одні обпиваються та об'їдаються, розкошують, а другі вмирають від голоду. Через те одні майже завжди веселі й радісні, тоді як інші вічно в траурі та смутку. Через те одні живуть у честі й славі, а інші — в грубому нещутті та презирстві; бо багаті завжди користуються відомою почесною та повагою, а до бідних звичайно почуватимуть лише презирство. Через те одним зовсім нічого робити, діла в них тільки, щоб відпочивати, грати, гуляти, спати, скільки їм захочеться, пити та їсти до смаку і жирити в приємній, цілковитої насолоди бездіяльності; між тим як інші виснажують себе у праці, не мають спокою ні вдень, ні вночі та обливаються кривавим потом, здобуваючи свій хліб насущний. Через те багаті на випадок хвороби чи будучи в нужді зустрічають всіляку допомогу та догляд, всілякі відряди, втіхи, цілючі засоби, які тільки доступні людині, а бідняки на випадок хвороби чи нужди залишені усіма, закинуті і вмирають без ліків, без допомоги та втіхи в своєму горі. І, нарешті, одні завжди живуть в достатку й багатстві, серед задоволення та веселощів, немов в раю, а останні, навпаки, завжди живуть серед тягот, страждань і нещастя, і злиднів, наче в пеклі; причому чудово те, що часто тільки сама невелика відстань відокремлює цей рай від цього пекла; адже часто тільки ширина вулиці чи товщина зовнішньої чи внутрішньої стіни відокремлює будинки багатих, де панують достаток усіх благ і всі радощі та насолоди раю, від будинків бідноти, де панують гірка нужда і всі муки нещастя пекла. Та обурливо, що саме ті, хто більш усього заслуговує насолоди і вдовлення цього раю, терплять муки й катування пекла, і, навпаки ті, хто більш усього заслуговує б терпіти муки та нужди цього пекла, опиняються саме в числі тих, хто дуже спокійно насолоджується втіхами цього раю. Одним словом, чесні люди терплять на цьому світі ті муки, які повинні були б терпіти погані. А негідники звичайно насолоджуються благами, почеснями й насолодами, які повинні були б доставатися тільки хорошим лю-

дям. Бо честь і слова повинні належати тільки хорошим людям, а сором, ганьба та презирство повинні бути уділом лише злих і порочних.

Між тим звичайно в світі ми спостерігаємо саме зворотнє, і це очевидно є найвеличезнішим зловживанням та кричущою несправедливістю. Це без сумніву дало привід іншому автору... сказати, що все перевернуто вверх дном підступністю людей; чи ж бог не є бог, бо неймовірно, щоб бог бажав терпіти подібне зневажання справедливості.

Це ще не все. Від зловживання, про яке я говорю, а саме від неправильного розподілу благ людьми, виходить ще інше зло. Якщо одні мають все чи набагато більше, ніж належало б їм по справедливості, а в решті, навпаки, немає нічого чи вони зазнають нестачі в більшості речей, для них необхідних, то в результаті виникають почуття ненависті й заздрості між людьми. Ці почуття породжують нарікання, заколоти, скарги, смуту та війни, що завдають нескінченне зло в житті людей.

З цього джерела народжуються також тисячі тисяч неприємних процесів, які приватні особи змушені проводити між собою, щоб відстоювати свою гідність і право, на які вони претендують. Ці позови приносять їм тисячу фізичних мук і тисячу душевних тривог і часто доводять обидві сторони до повного розорення. Тому ті, в кого нічого немає чи в кого нема найнеобхіднішого, як би змушені волею чи неволею вдатися до багатьох непорядних засобів для того, щоб існувати. Звідси виникають обмани, шахрайство, плутні, несправедливості, крадіжки, напади, вбивства, розбої, грабежі, які доставляють велике зло людям.

Якби, як сказано вище, люди спільно та на рівних основах володіли й користувались багатствами, благами і зручностями життя; якби вони всі однаково займалися якою-небудь чесною й корисною працею чи врешті яким-небудь чесним корисним ділом; якби вони мудро розподілили між собою блага землі та плоди своєї праці і свого виробництва, всі вони могли жити цілком щасливо та в достатку; бо земля дає майже завжди достатню кількість продуктів, дає їх навіть в достатку для людських потреб, якби люди завжди робили добре вживання цих продуктів; дуже рідко земля не дає необхідного для життя. Таким чином, кожний мав би в достатній мірі все необхідне для мирного існування; ніхто не зазнавав би нестачі в тому, що йому необхідно; нікому не доводилось би турбуватися про те, чим йому з дітьми харчуватися та в що одягатися; ніхто не тривожився б за себе та за своїх дітей, не боявся б залишитися без кровлі й ночівлі, бо в упорядкованій общині кожний мав би все це з лишком, легко й зручно. А тому ні для чого було б вдатися до обману, хитрощам і шахрайству з метою обійти свого ближнього; не потрібні були б судові процеси для захисту свого надбання; ні для чого було б заздрити своєму ближньому та захіпати на інших, тому що всі жили б майже серед повної рівності. Ніхто не помишляв би про злодійство й грабж, про вбивство для заволодіння калиткою чи майном свого ближнього, тому що це не дало б йому ніякої користі. Нікому не потрібно було б, так би мовити, вбивати себе надмірною, стомлюючою працею, як це робить тепер багато бідняків, змушених працювати до упаду, щоб заплатити те, що від них безжалісно вимагають. Ніхто, кажу я, не повинен був би вбивати себе надмірною працею й перевтомою, тому що кожний допомагав би нести тягар праці, і ніхто не залишався б в бездіяльності.

Ви дивуєтесь, бідняки. Що в нашому житті так багато зла й тягот? Це тому, що ви одні несете всю важкість південної спеки, як виноградарі в євангельській притчі; це відбувається від того, що ви і вам подібні несете на своїх плечах весь тягар держави. Ви обтяжені не тільки всім тягарем, що накладається на вас вашими королями, царями, які є вашими головними тиранами; ви утримуєте ще на додаток все дворянство, все духовенство, все монашество, весь судовий стан, всіх військових, всіх відкупщиків, всіх чиновників соляної та тютюнової монополії; одним словом, всіх трутнів і нероб на світі. Бо тільки плодами вашої важкої праці живуть всі ці люди з своїми слугами. Ви своєю працею доставляєте все необхідне для їх існування і понад того все, що може служити для їх розваг і втіхи. Що було б, наприклад, з самими великими царями і з самими великими володарями землі, якби народ не утримував їх? Адже тільки від народу, з яким вони однак так погано поводяться, тільки від народу, повторюю виходить вся їх величність, все їх багатство й могутність. Одним словом, вони були б такими слабкими й малими людьми, як і ви, якщо б ви не підтримували їх величності; в них не було б більше багатства, ніж у вас, якщо б ви не віддавали їм своїх багатств; нарешті, вони не мали б більше майна й влади, ніж ви, якщо б ви відмовились підкорятися їхнім законам. Коли б всі ці люди про які я тільки що говорив, поділяли з вами тяготи вашої праці, коли б вони залишали вам, як і собі, належну частку тих благ, які ви заробляєте і виробляєте в такому достатку в поті лица свого, то ви були б набагато менше обтяжені та стомлені і мали б набагато більше спокою й насолоду у житті, ніж маєте тепер.

Нарешті, якщо, як я вже говорив, мудро розпоряджатися життєвими благами, то нікому не довелося б боятися голоду й злиденності ні для себе, ні для своїх близьких, тому що всі блага та багатства були б у рівній мірі надбанням усіх. Це було б, без сумніву, найбільшим благом і щастям людства.

Так само, коли б люди не рахувались, як це вони роблять зараз з пихатими та образливими відмінностями одних родин від інших, коли б вони дивилися один на одного дій-

сно як на братів і сестер, як цьому вчать навіть правила забобонних релігій, то ніхто серед них не міг би виділити себе й хизувався, що він — кращої крові, більш благородного походження, аніж його товариші; виходить, не було б місця презирливому відношенню одних до других чи образливим докором одних іншим з приводу їх походження чи їхньої родини кожний цінувався б за своїми особистими заслугами, а не за уявленою заслугою кращого чи більш благородного походження; це теж виявило б дуже сприятливий вплив на відношення між людьми.

До цього спільного життя, як кращого й найбільш підхожого для людей, християнська релігія спочатку хотіла, мабуть, привести своїх послідовників. Це видно не тільки з того, що вона повчала їх дивитися один на одного як на братів і як на рівних, але також і з практики перших християн. Бо в цих книгах говориться, що вони все віддавали тоді в загальну казну і що між ними не було жодного бідняка. Вся маса віруючих, — йдеться в їхній історії, — мала одно серце та одну душу, ніхто не дивився на майно, яким володів, як належне йому особисто, вони все віддавали в загальну казну, і не було між ними бідних, тому що всі, хто мав землю, спадщину чи будинки, продавали їх і виручку приносили апостолам, які розподіляли ці суми між усіма по потребах кожного через те то вони зробили одним з головних пунктів символу своєї віри та своєї релігії «общину святих», тобто спільність благ, що знаходяться в розпорядженні святих, бажаччи цим сказати і розуміючи під цим, що вони всі були святі і що всі блага були в них спільним надбанням, але це начебто свята община, чи спільність майна, не довго протримались в них; бо жадібність, що пролізла в їхнє серце, швидко зруйнувала цю спільність майна і внесла між людей ту ворожнечу, яка існувала в них раніше.

Таким чином, люди вже майже нічим не володіють спільно, за винятком хіба що тих, кого називають монахами; що стосується парафіян чи общин мирян, то якщо в них є деяка кількість благ у спільному користуванні — це складає таку малість, що не варто й говорити про це, тому що це нічого не дає кожному зокрема.

Та монахи, як народ більш розумний і передбачливий у цьому відношенні, ніж інші, завжди намагалися зберегти всі свої блага в загальному володінні та користуватися ними спільно. Через те вони всі знаходяться ще у квітучому стані, не мають недостачі ні в чому і ніколи не відчувають незгоду і незручності, зв'язаних з бідністю, що робить більшість інших людей такими нещасними в житті.

Безсумнівно, що коли б вони перестали володіти своїм надбанням спільно, та надумали поділити все між собою і користуватися кожний зокрема своєю частиною і часткою, як кому захочеться, то вони незабаром стали б такими ж, як інші, і були б схильні до всіх бід і всіх труднощів життя. Звідси ясно, що тільки завдяки їх доброму правилу сумісного життя та спільності благ, що знаходяться в їх розпорядженні, їм щастить так міцно підтримувати той квітучий стан, в якому вони знаходяться. Саме завдяки цьому своєму способу життя вони доставляють собі для свого задоволення та вигоди всі зручності життя, і таким шляхом вони на щастя для себе схороняються від всіляких тягарів і від усіх незгод матеріальної нужди.

Безсумнівно, те ж саме мало місце і в усіх приходах, коли б населення їх погодилося жити спільно, мирно й дружно працювати на спільну користь, користуватися спільними плодами своєї праці та благами, які є в їх володінні, в кожного на його ділянці. Вони могли б в такому випадку, коли б хотіли, і навіть набагато легше, ніж монахи, побудувати собі скрізь палаци, зручні. Затишні та міцні будинки для себе і всіх своїх дітей. Вони могли б, коли б захотіли, скрізь влаштувати приємні й корисні сади, де в них були б в достатку всілякі чудові та смачні плоди; вони могли б скрізь турботливо обробляти й засівати землю, щоб потім збирати з неї багаті жнива всіляких хлібів; нарешті, вони могли б, коли хотіли, завдяки цьому життю спільно створити собі скрізь достаток усіх благ і таким чином забезпечити себе від усіх нещастя і незручностей нужди; це дало б усім їм можливість жити щасливо й в цілковитому задоволенні. Тепер же, навпаки, користуючись благами і зручностями життя всі нарізно один від одного, як вони це роблять, вони прирікають себе і втягають себе — в усякому випадку більшість з них — усяким нещастям і злополуччям, як неможливо не бути безлічі людей нещасними, доки блага землі так погано розподілені між людьми і так погано управляються. Очевидно, отже, зло й навіть величезне зло, що допускається людьми, — це володіти благами й зручностями життя окремо, нарізно від інших, як це в них звичайно робиться; бо таким шляхом люди позбавляють себе великих благ і піддають себе багатом всіляким нещастям.

Я хотів би мати силу зробити мій голос почутим від одного кінця королівства до другого чи навіть від одного кінця землі до другого; я ладен кричати з усіх сил: люди, ви безумці, з вашого боку безумство давати себе таким чином обдурювати та сліпо вірити стільком нісенітницям! Я роз'яснив би людям, що вони помиляються, і що ті, хто ними править, обдурюють і одурманюють їх. Я відкрив би їм цю таємну систему несправедливості, яка робить їх скрізь такими жалюгідними та нещасними і немислечивими в прийдешніх віках буде сором і ганьбою для наших днів. Я закинув би їм докір в нерозумності та безрозсудстві, що примушує їх пливати по течії та сліпо надавати вірі стількох помилок ілюзій та такому смішному й грубому шаманству. Я закинув би їм докір в тому, що вони ма-

лодушно залишають так довго тиранів живими і не струсять з себе раз назавжди ненависне ярмо їх тиранічної влади.

Один стародавній автор говорив колись, що рідше всього тиран доживав до старості і причина цьому та, що люди ніколи не піддаються слабості та підлості залишати довго тиранів живими і дозволяти їм довго царювати. В них вистачало духу й мужності збутися тиранів, коли тирани зловживали своєю владою; але в даний час вже більше не радість бачити, що тирани довго залишаються живими й довго царюють. Люди непомітно звикли з рабством і тепер так жили з ним, що навіть майже не думають, щоб повернути для себе свободу; їм здається, що рабство є природним станом.

Зрозумійте ж, дорогі народи, що помилки й забобони вашої релігії та тиранія ваших царів і всіх тих, хто управляє вами під захистом їхньої влади, є фатальною й проклятою причиною всіх ваших зол, тягот, тривоги і злигоднів. Ви буде щасливішими, якщо ви позбавитеся від того й другого нестерпного ярама: від гніту забобонів і від гніту тиранії, і будете управляти тільки сумлінними й мудрими управителями. А тому, якщо у вас мужнє серце і якщо ви бажаєте звільнитися від ваших зол, то струсіть з себе остаточно ярмо тих, які вас пригнічують, струсіть з себе по дружній згоді ярмо тиранії й забобонів, за загальною згодою відкиньте всіх ваших священників, всіх ваших монахів і всіх ваших тиранів з тим, щоб поставити на місце сумлінних, розумних і далекозорих управителів, здібних мирно управляти вами, здібних сумлінно виконувати правосуддя над усіма вами, однаково й неусипно дотримувати суспільне надбання і спокій, людей, яким ви забажаєте беззастережно та сумлінно користися. Ваше благополуччя знаходиться в ваших руках. Ваше звільнення буде залежати тільки від вас, якщо ви зумієте домовитися один з одним. У вас є всі необхідні засоби й сили, щоб звільнитися та перетворити в рабів самих своїх тиранів; бо ваші тирани, якими могутніми і страшними вони не здаються, не можуть мати ніякої влади над вами без вас самих; вся їх величність, все їх багатство, всі їхні сили і вся їхня могутність лише від вас. Ваші діти, ваші родичі, ваші товариші й друзі служать їм на війні та в цивільних посадах. Тирани нічого б не зуміли б зробити без них і без вас. Вони користуються вашими власними силами проти вас самих для того, щоб усіх вас, скільки вас не є, зробити своїми рабами; вони скористалися би цими силами також і для знищення всіх вас, одних услід за іншими, якщо б хто-небудь з їхніх міст чи яка-небудь з їхніх провінцій осмілилися учинити опір їм і скинути з себе їхнє ярмо. Та не те було б, якби весь народ, всі міста і всі провінції до одностайності, якби вони всі домовилися між собою, щоб усім звільнитися від загального рабства, в якому знаходяться. Тоді тирани були б швидко скинуті й знищені.

Об'єднайся ж народе, якщо є в тебе здоровий розум; об'єднайтесь усі, якщо в вас є мужність звільнитися від своїх спільних страждань! Заохочуйте всі один одного до такої благородної, сміливої та важливої справи! Розпочніть з таємного повідомлення один одному своїх думок і бажань! Розповсюджуйте скрізь з найможливого спритності писання, подібно, наприклад, цього, які всім показують порожнечу, помилки й забобони релігії і які скрізь вселяють ненависть до тиранічного правління князів і царів. Підтримуйте всі один одного в цій справедливій і необхідній справі, яка стосується спільного інтересу всього народу!

Вас губить у цих випадках те, що ви один одного знесилюєте, виступаючи в таких випадках один проти одного, замість того, щоб боротися дружньо за одну справу. Значить, найкраще, що ви змогли б у таких обставинах зробити, це слідувати, наприклад, дружньо й одностайно, за прикладом хоробрих голландців чи швейцарців, з яких перші так героїськи скинули з себе ненависне ярмо тиранії іспанців в особі герцога Альби, а другі героїськи скинули з себе тиранію жорстокого правління ставлеників австрійських герцогів у своїй країні.

Цей багатий сок, який вони добувають вашими руками, підтримують їх, харчує їх, дає їм жир і робить їх такими сильними, могутніми, пихатими й гордими. Але якщо ви хочете повністю висушити їх корінь, то позбавте їх тільки того багатого поживного соку, який вони отримують за допомогою ваших рук, ваших зусиль і праці. Утримайте за собою всі ці багатства, всі ці блага, які ви в такому достатку виробляєте в поті лиця свого. Утримайте для самих себе і для вас подібних; не давайте нічого з них усім цим пихатим дармоїдам, які не роблять нічого корисного; не давайте нічого з ваших благ усім цим монахам і церковникам, які тільки обтяжують без користі землю; не давайте нічого з них гордовитим і пихатим аристократам, які вас зневажають і топчуть вас ногами. Нарешті, не давайте нічого гордовитим і зарозумілим тиранам, які вас розорюють і пригнічують. Дайте краще наказ усім своїм дітям, усім своїм рідним і усім своїм друзям і товаришам зовсім відмовитися від служби їм; відлучіть їх від вашого товариства; дивіться на них так, як дивились би раніше на відмучених серед вас: ви побачите. Що тоді вони швидко висохнуть, як висихають трави й рослини, коріння яких позбавлені можливості всмоктувати соки землі. Для вас зовсім не потрібні такі люди, ви легко обійдетеся без них, але вони ніяк не можуть обійтися без вас. Отже, якщо ви мислите розумно, то ось так стоїть справа, народи землі; бо ніхто не говорить за вас і ніхто не каже їм те, що слід було б сказати і що я їм охоче б сказав. Але всі ви, кажу я, які не розумієте, навчитесь, нарешті, пізнавати

своє власне благо, навчитесь пізнавати, в чому ваше справжнє благо, всі ви, нерозумні, навчитесь, нарешті розуму, станьте розумними.

Якщо ви розумні, відкладіть геть усі почуття ненависті й особистої ворожнечі між собою; зверніть усю свою ненависть і все своє обурення проти своїх спільних ворогів, проти цих гордовитих знатних родів, які вас тиранять, які вас роблять жалюгідними і виваюють у вас все кращі плоди вашої праці. Об'єднайтеся усі в одностайній рішучості звільнитися від цього ненависного й огидного ярма їх тиранічного панування, однаково як і від пустих і забобонних обрядів їх хибних релігій. І хай не буде серед вас ніякої іншої релігії, крім релігії мудрості та чистоти навів; хай не буде ніякої іншої релігії, крім чесності і благопристойності; хай не буде ніякої іншої релігії, крім релігії сердечної ширості й благородства душі; хай не буде ніякої іншої релігії, крім релігії рішучості остаточно знищити тиранів і забобонний культ богів та їх ідолів; хай не буде ніякої іншої релігії, крім устремління підтримувати скрізь справедливість і безсторонність; хай не буде ніякої релігії, крім релігії сумлінної праці та упорядкованого життя всіх спільно; хай не буде ніякої іншої релігії, крім устремління охороняти народну волю, і, нарешті, хай не буде ніякої іншої релігії, крім взаємної любові один до одного і непорушного збереження миру й доброї згоди у вашому середовищі!

Ж. Мельє. Завещание. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. — С. 59—61; 62—63; 63—67. Т. 2. — С. 154—156; 198—203; 209—212; 213—214; 221—222; 223; 224—225. Т. 3. — С. 350—351; 358—361; 362—365.

Основні поняття та категорії

Аскетизм (з грец. asketes — той, що тренується) — метод тілесного вдосконалення та духовного зміцнення людини за допомогою керування своїм тілесним та духовним станом. Аскеза — слово, що походить від грец. «askesos», яке означає справжнє і наполегливе оброблення важких матеріалів; похідне від нього askesis означало тренування, приготування атлетів до справи. Відповідно аскетами називали атлетів. Специфічний духовний напрямок у ньому розуміли стоїки, які під аскезою розуміли ритуальне стримання і духовне тренування добродійності [Политическая энциклопедия. — В 2 т. — Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.].

Атеїзм (від грец. префікс, що означає заперечення і θεός — бог) — безбожництво, заперечення існування Бога та пов'язане з цим заперечення релігій. Атеїзм, як правило, є не просто заперечення, а аргументована критика релігійної ідеології, спростування релігійної поглядів на навколишній світ як таких, що не відповідають дійсності, протиставлення їм наук, розуміння світу, з'ясування причин виникнення та існування релігійних вірувань. Атеїзм відіграв значну роль в утвердженні наук, методу мислення як доказ, що світ може і повинен бути пояснений із самого себе, без посилань на надприродні сили. Людину він бачить творцем власної долі та світу, в якому вона живе. Атеїзм сприяв процесу секуляризації, що набув поширення в XVI—XVII ст., тобто звільненню мистецтва, моралі, права, науки, філософії, політики тощо від диктату релігійних догм і в т. ч. здійснив значний вплив на виникнення і розвиток світської культури, суспільної думки. Зокрема, на ґрунті Атеїзму виникли і формувалися заперечення уявлення про походження влади від Бога, про її нібито священний і недоторканий характер, про «дарування» Богом притаманних людям прав, про незмінність освячених релігією суспільних порядків та ін. Усе це відіграло неабияку роль у становленні прогресивної суспільно-політичної думки [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Егалітаризм (від франц. egalite -рівність) — суспільно-політична теорія, що обстоює загальну зрівняність як принцип організації суспільного

життя (руссойзм, яacobiнство, більшовизм, певною мірою лібералізм та ін.). Як суспільно-політ. термін слово «егалітаризм» нерідко використовується для характеристики побудованого більшовиками тоталітарного суспільства, псевдогаслом якого і слугував означений принцип. На ранній стадії капіталізму склалися дві течії егалітаризм. Одна репрезентувала ідею зрівняння майна індивідуальних, виробників за умови збереження приватної власності. Таку рівність на основі приватного володіння, соціальну доцільність котрої обгрунтовував, зокрема, Ж.-Ж. Руссо, робила спробу здійснити на практиці яacobiнська диктатура. Друга течія егалітаризм, пов'язана з першими комуністичними утопіями, що проповідували потребу зрівняльного розподілу праці та продуктів на основі спільності майна (баоувісти). Гіпертрофованих рис егалітаризм набув у т. зв. «казарменому комунізмі», котрий практично нівелював здатності і потреби окремого індивіда [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Закон — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільства, держави Життя і має вищу юридичну силу. Закон, як правило, приймається вищим представницьким органом державної влади (парламентом) або шляхом референдуму. А тому закон є виявом державного суверенітету. Як самостійне джерело права закон виник ще в стародавні часи і прийшов на зміну правовому звичаю. Існує дві тенденції розвитку закону: європейська і східна. В межах кожної з них є свої різновиди верховенства закон. Якщо в Європі з давніх часів утвердилася світська концепція закону, то на Сході (до появи там європейців) поняття закону або було відсутнім (звичаєве право, індуїзм), або мало інший зміст (іслам) [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Комуністична утопія — утопічне вчення про революційну зміну капіталізму ладом, у якому не існували б приватна власність і соціальна нерівність. Комуністична утопія як рух соціальної думки виник в епоху Відродження. У ХІХ ст. стає ідейним джерелом можна помітити в ідеальній державі Платона, ранніх християнських ідеях, що сповідували ідеї спільності майна. Вперше послідовно комуністичну ідею висловлював Т. Мор, який стверджував, що рівність можлива «тільки із повним знищенням приватної власності». Т. Кампанелла додав вимогу досягнення повної рівності—всезагальної праці. В комуністичних утопіях ХVІІІ ст. принципово новим стало революційне переконання унеобхідності революційного повстання, встановлення диктатури, заснування справедливого суспільства. Р. Оуен бачив майбутнє суспільство як суспільство самокерованих общин. Комуністичну теорію висловлювали у свій час (Бабєф, Дезамі, Бланкі) у ХІХ—ХХ ст. Маркс, Енгельс, Ленін [Политическая энциклопедия. В 2 т. — Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.]

Матеріалізм (від лат. materialis — речовинний) — філософське вчення, згідно з яким матерія первинна, а свідомість, дух — вторинні. Це співвідношення має насамперед просторовий і часовий зміст: свідомість притаманна не всій матерії, а лише окремим її утворенням; спочатку існує матерія, а потім у ній виникає певна властивість. З її появою принцип матеріалізму змінюється і доповнюється новим: матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них; матерія існує незалежно від нашої свідомості. Але коли матерія незалежна від свідомості, то і, навпаки, свідомість незалежна від матерії, і замість *монізму* виходить *дуалізм*.

Тому потрібне уточнення, яке є в Дицгена: людський орган пізнання — це частка природи, що відображає інші частки природи. Матеріалізм полягає в тому, що останні, які не мають у собі свідомості, виникають раніше і існують незалежно від людини — носія пізнання. Це відношення знову змінюється, якщо йдеться про суспільство, де незалежно від свідомості одних існують свідомості інших людей. Історичне, суспільне буття — це діяльність, а вона визначається структурою: мета — засіб — результат, перша вихідна ланка якої має ідеальний чи духовний характер. Суспільне буття опосередковане свідомістю. Тому історичний матеріал потребує заглиблення в такі шари людської істоти, які не залежать від свідомості, а передують їй і визначають її. Їх складає тілесна природа людини, її фізичні, матеріальні потреби, які не можна задовольнити без допомоги свідомості, але які від неї не залежать, їй передують, — потреби в засобах життя (їжі, одязі, житлі і т. п.). Зазначена структура діяльності стає такою: матеріальні потреби — цілі — засоби — результати. Подібні потреби існують завжди, впливають з людини як природної істоти, природа постачає також у кінцевому підсумку і матеріал для знарядь та продуктів праці. В цьому і полягає істина матеріалістичного розуміння історії. Чим менше розвинуте суспільство, тим більшою мірою залежить воно від матеріальних потреб і компонентів життя, і навпаки [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: — Генеза, 2004. — 736 с.]

Політичний ідеал (франц. *ideal*, від грец. *ιδέα* — поняття, уявлення) — ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірць досконалості, котрий виступає для суб'єктів політики й широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети. Політичний ідеал у суспільно-політичному розвитку виступає принципом діяльності, переведенням соціальних потреб у практичну площину; орієнтує «як» треба діяти і «що» можна бачити й знати; відповідає на питання «для чого» треба діяти так чи інакше. Політичний ідеал заявляє про себе як цінність, що конкретизує бажане, забезпечує цілеспрямованість людських зусиль, «працює» на їхню наполегливість, витримку, настирливість і, зрештою, продукує працьовитість, відмобілізованість, розвиток соціального та духовного світу. Політичний ідеал акумулює у своєму змісті найістотніше в завданнях держави, інших інституалізованих форм політики. Адекватне відображення в політичний ідеал потреб та інтересів широких верств народу зумовлює перетворення його на конструктивно-векторну, імперативно-наказову, регулятивну силу, що спричинює істотні зрушення у суспільстві. У протилежному випадку політичний ідеал стає деструктивною силою тотального характеру [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Політичні свободи — сукупність правових норм, у яких відображене становище людини чи іншого політичного суб'єкта в державі. Політичні свободи, як правило, закріплені конституцією країни. До політичних свобод Загальна декларація прав людини відносить: свободу слова, друку, свободу отримання інформації, свободу створювати політичні партії та асоціації, свободу політичних виступів — мітингів, демонстрацій та ін. [Політологія: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершини и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.]

Право — система встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного при-

мусу. З появою держави з'явилася і необхідність у державно-владному регулюванні суспільних відносин за допомогою права. Спочатку роль державної влади зводилася переважно до санкціонування звичаїв (звичаєве право), надання загальнообов'язкового характеру певним релігійним нормам тощо. Але поступово правотворча діяльність стає монополією держави в особі її спеціальних законодавчих органів та судів (прецедентне право). Держава відіграє особливу конститутивну роль щодо права, бо тільки вона здатна забезпечити загальнообов'язковість соціальних норм у масштабах усього суспільства. Саме в цьому полягає гол. відмінність права від норм моралі та інших не-правових норм, які не забезпечуються методами державного примусу. Специфічною формою виявлення права є законодавство. Останнє зумовлює зміст і характер права. Але законодавство не збігається з права як за обсягом регульованих ним суспільних відносин, так і за внутрішньою структурою. На відміну від права, яке є сукупністю правових норм, законодавство являє собою сукупність законодавчих актів. Права співвідносяться із законодавством як зміст і форма. Сутність права як надбудовної категорії визначається характером суспільно-економічного ладу і політичної структури держави. На його розвиток справляють також вплив панівна ідеологія, історичні традиції тощо. Основними принципами системи права є: демократизм і гуманізм, динамізм, поєднаний з необхідною стабільністю наук; обґрунтованість; рівність громадян перед законом; взаємна відповідальність держави і особи; верховенство права; гарантування правових приписів як силою громадського впливу, так і державою. З наявністю права пов'язана особлива форма суспільної свідомості, правосвідомість, рівень якої, у свою чергу, зумовлений рівнем правової культури населення [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Природний стан — термін гуманітарних наук, запроваджений розробниками концепції суспільного договору для позначення такого стану справ, за якого державної політичної влади не існує. Його роль може полягати у виправданні існування держави, протиставленні щасливої держави цивілізованих людей убогій спільноті дикунів, або й у приголошненні цим порівнянням. Його можна зустріти в працях Гоббса, Локка, Пуфендорфа, Гроція, Руссо, Канта та багатьох інших мислителів XVI і XVIII ст. Уживання терміна «природний стан» у їхніх творах зумовлює його різні трактування. Ідеться про суспільний, але неполітичний стан чи навіть про несупільний стан. Ідеться про миролюбну державу чи про щось еквівалентне військовій? Ідеться про суто гіпотетичний стан чи про реальний стан частини людства в сьогоденні або в минулому? Ідеться про правову за своєю суттю концепцію чи про фактичну? Усі теоретики сходяться на тому, що люди, які не підкоряються державній політичній владі, перебувають у конкретному або, принаймні, в якомусь природному стані поваги один до одного; більшість погоджується з тим, що це означає, що керівники суверенних держав знаходяться в природному стані поваги один до одного. Не перевершено жодним з інших теоретиків завзятість виявив Гоббс, наполягаючи на тому, що природний стан це стан війни; Гоббс визначає війну як відсутність установленого миру, тоді як майже всі інші мислителі визначають війну як фактичне використання або загрозу використання насильства, а мир — як відсутність фактичної війни. Руссо вважає природний стан скоріше антропологічним поняттям, ніж суто правовим. Так, він стверджує, що людські істоти, оскільки вони вийшли з природи, не мали мови, розуму, відчуття часу, будь-якої етики; вони були вкрай самотніми — матері і немовлята блукали разом, однак сім'я була незнаним явищем. З підвищенням інтересу істориків і соціологів до політичного розвитку концепція природного стану вийшла з моди. Юм не погоджувався з

тим, що людина колись жила в природному стані, він припускав можливість існування інших, більш переконливих в ідеологічному плані, способів обґрунтування тієї самої точки зору. Звичайно, такі мислителі, як Бентам та його наступники-утилітаристи ставилися до концепції природного стану вороже — і тому, що гадали, що в ній змішуються історичні й моральні питання, і тому, що ототожнювали її з теоріями правління на основі суспільного договору і природного закону, які вони відкидали в ім'я корисності. З розвитком наукової і позитивістської антропології та соціології розвінчання концепції могло лише тривати. Певний подив викликає те, що останніми роками концепція знову повернулася до життя [Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. — К., 2000. — 472 с.].

Радикалізм політичний (від лат. radicalis — корінний) — теорія і практика, що полягає у відстоюванні і застосуванні рішучих дій, націлених на здійснення докорінних соціальних перетворень. Радикалізм політичний як соціокультурний феномен полягає в ціннісних організаціях на опозиційність до існуючих структур, на зміну і тотальний, швидкий темп змін, примат силових методів у досягненні політичної мети. Історично Радикалізм політичний виник в Англії в кінці XVIII ст. в епоху промисловості В XIX—XX ст. Радикалізм політичний став ідеологією, і практикою партій соціалістичного соціал-демократичного спрямування. В кінці XIX — початку XX ст. виникають радикальні течії (ультрапатріотизм) і фашизм. Однак, Радикалізм політичний не обов'язково може бути крайнім напрямом у політиці. Радикальною є революційна, терористична, екстремістська діяльність, але таким може бути й реформаторство [Политическая энциклопедия: В. 2 т. — Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.].

Рівність — один з основних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина. Передбачений конституціями і законами більшості країн та міжнародно-правовими актами (Загальна декларація прав людини 1948 р. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. тощо). Конституція України визнає, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах (ст. 21). Громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24). Винятки з цього принципу передбачаються Конституцією і законами України, народних, щодо нар. депутатів України (ст. 80), Президента України (ст. 105) та суддів (ст. 126, 127, 149) у частині гарантій незалежності та недоторканності й вимог щодо несумісності. Водночас, за Конституцією України, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Особливого значення Основний Закон надає рівність чоловіків і жінок. Щодо іноземців та осіб без громадянства Конституція (ст. 26) передбачає, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають ті самі обов'язки, що й громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами та міжнародними договорами України [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: — Генеза, 2004. — 736 с.]

Розподіл влади: Ідею про необхідність розділення різноманітних функцій влади, у загальних рисах окреслену низкою мислителів включно з Джоном Локком, найчіткіше сформулював Монтеск'є. У своїй найбільш довершеній формі, якої вона набула в Сполучених Штатах, концепція розділення влад стверджує, що: 1) виконавчою, законодавчою і судовою владою наділяються конституцією різні особи та органи; 2) владні гілки є автономними, вони повинні діяти узгоджено, але жодна з них не має

залежати від інших чи відповідати перед ними (наприклад, ні законодавчий орган не може усунути виконавчий, ані виконавчий орган не має права скасувати рішення законодавчого органу); 3) жодна з владних гілок принципово не може виконувати владні повноваження, закріплені конституцією за іншими гілками; 4) судова гілка влади діє незалежно від політичного тиску, її функціонування забезпечується встановленням терміну перебування суддів на посаді. Вона має право визнати будь-який закон таким, що суперечить конституції. У багатьох конституціях є деякі з перелічених вище положень, але немає інших. Навіть у США владні повноваження в багатьох сферах у різні способи перехреснюються. Президент як представник виконавчої влади бере участь у процесі законотворення. Сенат відіграє певну роль у процесі призначення на посади в уряді та в укладанні угод. Шляхом імпичменту дві законодавчі гілки можуть усунути президента і верховного суддю з їхніх посад. Крім того, виконавчій владі було передано багато законодавчих функцій. Згідно з конституцією Австралії, наділення владними повноваженнями різних гілок влади суттєво обмежило спроможність парламенту Співдружності делегувати владу і створювати судові чи арбітражні органи [Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. — К., 2000. — 472 с.].

Соціальна філософія — (social philosophy) — філософське бачення, яке має значення як для соціального життя так і для методології соціальних наук. Термін має загальний характер і не має чіткого визначення [Большой толковый социологический словарь (Collins): Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Суспільний договір — соціально-філософська та правове політологічне вчення про походження, сутність і функції держави, згідно з яким її виникнення пояснюється як наслідок добровільної угоди громадян, які делеguють державі свої основні права. Ідея суспільного договору виникла ще в стародавню добу і має багатовікову традицію. За нового часу концепція договірної держави знайшла ґрунтовну розробку в працях Т. Гообса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ф. Прокоповича, І. Канта, Й. Фіхте. За сучасних умов теорія суспільного договору суттєво модифікувалась і виходить з необхідності пояснення природи взаємовідносин суспільства й держави, їхніх взаємних обов'язків стосовно одне одного й подолання конфліктності їхнього розвитку [Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Філософія історії — галузь філософського знання, що вивчає історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньо розгалужені і водночас цілісні утворення в їхньому взаємозв'язку і змінах; природу, способи і форми історичного пізнання, основні особливості, ланки і способи використання історичних знань. Формування філософії історії як самостійної філософської дисципліни пов'язане з іменами Вольтера (він запровадив термін «філософія історії»), Тюрго, Кондорсе, Гердера, Гегеля (прогресивістський напрям), Монтеїя, Руссо (регресивістський), Ібн-Хальдуна, Мак'явеллі, Віко (циклічний). Попередній абрис принципово іншого, неklasичного підходу до філософського осмислення історичного процесу накреслив Маркс у своєму вченні про формації. Втім, чіткий перехід філософсько-історичної думки від класичної, лінійної парадигми до неklasичного, нелінійного розуміння історії відбувається з кінця ХІХ ст.; він пов'язується зі зміщенням від моністичного тлумачення історичного процесу до плюралістичного розгляду останнього. У розмаїтті притаманних сучасній філософії історії поглядів, концепцій і вчень із часткою умовності можна виділити декілька основних напрямів. Перший акцентує увагу на питаннях про: співвідношення природи й історії; своєрідності історичного процесу, його витоки, сенс і спрямованість. Розробки другого напрямку в галузі філософії історії поділяються на два великих субнапрями: наукоцентричний

(марксизм, школа «Анналів» — Блок, Февр, Бродель; аналітична філософія історії — Нагель, Гемпель, Дрей, Уайт тощо) та наукобійний (віталістська — Ніцше, Дильтей, Шпенглер, Ортега-і-Гассет, екзистенційна — Гайдеггер, Гадамер, Габермас, Рікер). Специфікою кожного з цих двох напрямів зумовлюється коло і характер розгляду гносеологічних питань філософії історії. Останнім часом окреслюється тенденція до інтеграції означених напрямів. У просторі третього виміру філософії історії ті самі характеристики, які в рамках перших двох вимірів поставали в проблемному зрізі, оскільки їх з'ясування було метою діяльності історика, постають як нормативи і регулятиви його подальшої творчості [Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Питання до дискусії

1. Співвідношення раціонального та ірраціонального в теоріях французьких просвітників.
2. Джерела формування французького просвітництва.
3. Особливості політологічного інструментарію у французьких просвітників.
4. Загальна характеристика французького просвітництва.
5. Сутність політичного ідеалу Ж.-Ж. Руссо.
6. Ш.-Л. Монтеск'є про політичну систему суспільства.

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Сутність та характерні ознаки основних шкіл французького просвітництва.
2. Заснування «теорії інтересу» у французькій просвітницькій ідеології.
3. Формування базових, засадничих категорій політичної науки у вченнях Ж.-Ж. Руссо та Ш.-Л. Монтеск'є.
4. Утопізм соціально-політичних концепцій егалітаристського спрямування.
5. Співвідношення матеріального та ідеального у французькій просвітницькій ідеології.
6. Проблема раціонального та ірраціонального у вченнях французьких мислителів XVIII ст.

Завдання для самостійної роботи

1. Випишіть із першоджерел, що належать до цієї теми, основні поняття політичної науки та зробіть порівняльний аналіз.
2. З'ясуйте і обґрунтуйте основні закономірності розвитку політичної науки у вченнях французьких просвітників.
3. Проаналізуйте зміст такого судження Ф. Енгельса:
«Великі люди, які у Франції просвітлювали голови для революції, яка наближалася, самі виступали вкрай революційно. Ніяких зовнішніх авторитетів якого б то не було вигляду вони не визнавали. Релігія, розуміння природи, суспільство, державний устрій — усе було піддано жорсткій критиці; все повинно було постати перед судом розуму і або виправдати своє існування, або відмовитися від нього. Мислячий розум став єдиним мірилом усього існуючого... Всі попередні форми суспільства та держави, всі традиційні уявлення були визнані нерозумними та відкинуті як старий

непотріб... Тепер вперше зійшло сонце, настало царство розуму, і віднині забобони, несправедливість, привілеї та пригнічення повинні поступитися місцем вічної істини, вічній справедливості, рівності, яка випливає із самої природи і невід'ємних прав людини».

Питання до заліку

---

1. Характерні особливості соціально-економічного, політичного і духовного розвитку країн світу у XVIII ст.
2. Особливості французького просвітництва.
3. Егалітаризм Г. Б. Маблі.
4. Загальна характеристика французького просвітництва.
5. Сутність політичного ідеалу Ж.-Ж. Руссо.
6. Ш. Л. Монтеск'є про політичну систему суспільства.

Питання до іспиту

---

1. Спільні та відмінні ознаки політичного ідеалу Ш.-Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо.
2. Основні засади та сутність егалітаризму Г. Б. Маблі.
3. Матеріалістичні засади атеїзму Ж. Мель'є.
4. Обґрунтування базових категорій політології у вченнях французьких просвітників.
5. Матеріалізм та ідеалізм у вченнях французьких просвітників.

Першоджерела

---

1. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре... // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1969.
2. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов. — К., 1991. — Т. 1. — Ч. 2.
3. Монтескье Ш.-Л. О духе законов // Монтескье Ш. Избранные произведения. В 2-х т., Т. II. — М., 1960.
4. Монтескье Ш.-Л. О духе законов // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов. — К., 1991. — Т. 1. — Ч. 2.
5. Монтескье Ш. Персидские письма. — М., 1956.
6. Маблі Г. Избранные произведения. — М.-Л., 1950.
7. Мелье Ж. Завещание. — М., 1954.
8. Морелли. Кодекс природы. — М.-Л., 1956

Рекомендована література

---

1. Азаркин Н. М. Монтескье. — М., 1988.
2. Баскин М. П. Монтескье. — М., 1969.
3. Библер В. С. О гражданском обществе и общественном договоре // Через тернии. — М., 1990.
4. Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. — М., 1958.
5. Гурвич Г. С. Руссо и декларация прав. — СПб, 1918.
6. Дворцов А. Г. Ж.-Ж. Руссо. — М., 1980.
7. Кирилук Ф. М. Політологія Нової доби. — К.: Академія, 2000.
8. Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К., 1995.

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДОБИ

- 1. Демократичний радикалізм Т. Пейна.**
- 2. Ліберальний демократизм Т. Джефферсона.**
- 3. Теорія федералізму А. Гамільтона.**

Політична думка Північної Америки другої половини XVIII ст. розвивалася в умовах гострої боротьби проти колоніального панування Англії. Спочатку ця боротьба була спрямована на приведення політико-правового режиму колоній у відповідність із англійським: місцеве населення домагалось представництва в парламенті, скасування несправедливого оподаткування тощо. Ці вимоги ґрунтувалися на принципах англійського права і конституційності. У 70-ті роки вони були радикалізовані на основі поширених у той час у Західній Європі природно-правових доктрин Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Внаслідок загострення внутрішніх суперечностей, протистояння з метрополією почалася війна за незалежність (1775—1783). За своєю суттю це була і демократична, антиколоніальна революція, і громадянська війна. Її рушійні сили (підприємці, фермери, робітники) боролися не лише за незалежність, а й за соціально-економічні, політичні перетворення, права і свободи громадян. Закінчилася ця війна перемогою американського народу.

Прийнята у 1776 р. Декларація прав проголошувала, що всі люди народжуються і є вільними у правах, які не можуть бути ні відчужені, ні відняті у них. Це — право на життя і власність, право домагатися і досягати благополуччя, безпеки. Особливо значимими були її формули: «Вся влада знаходиться в руках народу і внаслідок цього виходить від народу», «Жодна людина чи групи людей не мають права на особливі вигоди або привілеї». Ще один важливий принцип — відокремленість законодавчої, виконавчої і судової влади. Усі ці принципи згодом стали ядром ліберальної демократії.

Найтипівішими представниками північноамериканської політичної думки просвітницької доби є Томас Пейн (1797—1809), Томас Джефферсон (1743—1826), Александр Гамільтон (1757—1804) та ін.

Довідка

Із хроніки суспільно-політичного життя Сполучених Штатів Америки

17 вересня 1787 р. Конституційний конвент, який проводив своє засідання у Філадельфії переглянув Статті конфедерації — першої конституції і прийняв нову конституцію, яка вступила в дію після ратифікації її усіма штатами федерації (1788). Із союзу окремих незалежних штатів США стали федеративною державою. Нова конституція передбачала розподіл влади і систему взаємного контролю як всередині державної влади, так і між федерацією і штатами. Штати мали право вирішувати

питання, які безпосередньо пов'язані з їх внутрішнім життям; оборона, грошова система, зовнішня політика входила до компетенції федерального уряду. Найважливіші розділи конституції регулювали розподіл влади: виконавча, законодавча і судова влади були розподілені і представлені незалежними один від одного органами, які здійснювали взаємний контроль. Главою держави, виконавчої влади, головнокомандувачем збройних сил був президент.

30 квітня 1789 р. Через 20 місяців після прийняття конституції збори виборців одногослоно обрали першим президентом США Джорджа Вашингтона, головнокомандувача військами колоністів у війні за Незалежність. Віце-президентом став федераліст Джон Адамс.

1790 р. Було засновано нове місто — Вашингтон як майбутня столиця США (офіційно став нею в 1800 р.) Конгрес прийняв рішення побудувати його на нейтральній території, щоб запобігти суперництву між різними містами з питань місцез перебування федеральних закладів.

17 квітня 1790 р. У Філадельфії помер видатний державний діяч США, просвітник і природодослідник Бенджамін Франклін (нар. 17.01.1706 р.), губернатор штату Пенсільванія. Він є одним із авторів Декларації незалежності, засновником в Північній Америці публічної бібліотеки (1731) та університету в Пенсільванії (1740). Відомий працями з електротехніки. З 1789 р. — Почесний член Петербурзької АН.

15 грудня 1791 р. В США прийняттям «Білля про права» (10 додатків до Конституції) були законодавчо закріплені основні громадянські права: свобода совісті, слова і друку, зібрань і носіння зброї.

2 квітня 1792 р. В США введена нова грошова одиниця — долар (dollar — від німецького taller — талер).

22 квітня 1793 р. Президент США Джордж Вашингтон заявив про нейтралітет своєї країни в зв'язку з військовими діями між революційною фракцією і коаліцією європейських монархій.

21 січня 1795 р. В США прийнято закон про громадянство США, за яким дозволялося його отримувати лише після п'яти років проживання в США.

7 грудня 1796 р. Віце-президент США Джон Адамс став другим президентом країни. В роки його президентства (1797—1801) погіршилися відносини з Францією, навіть торгові судна воювали між собою. Військова істерія і внутрішньополітичні конфлікти стали однією із причин прийняття в 1798 р. декількох законів, які обмежували свободу особи. Президент міг вислати із країни осіб, які загрожували громадському порядку, а у випадку війни вислати або арештовувати громадян країни, з якою велася війна. Була обмежена свобода слова — за невірні і брутальні проголошення про державну владу загрожувало тюремне ув'язнення.

1798 р. Штат Джорджія останнім із штатів США увів заборону на работоргівлю. Рух проти рабства, який називався аболіціонізмом, досяг певних успіхів, але інститут рабства не був відмінений. Рабство стало процвітати у Північній Америці після прибуття англійських поселенців. У серпні 1619 р. в Джеймстаун (Вірджинія) були приведені перші 20 рабів із Африки. В квітні 1668 р. з акціями протесту проти работоргівлі виступила група квакерів у Філадельфії. В 1740 р. в колоніях уже було понад 100 000 чорних рабів. Їх чисельність зростала і після утворення США. Щоб запобігти масових втеч рабів із південних штатів на північ, американський Конгрес прийняв в 1794 р. «Закон про рабів-утікачів». Згідно з ним, господарі мали право вимагати повернення рабів, які втекли, із будь-якого штату.

14 грудня 1799 р. В Маунт-Верноні, Вірджинія, помер Джордж Вашингтон (22.02.1732) — перший президент США (1789—1797).

4 березня 1801 р. Республіканець Томас Джефферсон став новим, третім президентом США, який змінив на цій посаді Джона Адамса.

4 березня 1809 р. Джеймс Медісон став четвертим президентом США після Томаса Джефферсона.

19 червня 1812 р. США об'явили Великобританії війну. Причина конфлікту — намагання Великобританії перешкодити проникненню американських товарів у Європу, яка на той час була окупована Францією. Континентальна блокада від Бреста до Ельби та інші заходи Великобританії нанесли чутливого удару по американській економіці. Війна в Європі позбавила США можливості вивозити свої товари: бавовна, тютюн, пшеницю. У відповідь на цю блокаду США застосували заборонні заходи, які торкалися британських товарів у США. Прихильники війни отримали новий імпульс після виборів 1812 р. до Конгресу прийшли нові депутати, які стали вимагати енергійних дій проти Великобританії. За згодою Конгресу, Президент Джеймс Медісон оголосив війну Великобританії, яка продовжувалася до укладання договору в Генті (24.12.1814 р.). Під час війни загинули 1877 американців, понад 4000 були пораненими, а державний борг США становив 127 млн американських доларів.

24 серпня 1814 р. Англійці захопили американську столицю Вашингтон і підпалили всі урядові будови, в т. ч. Білий дім і Капітолій.

24 лютого 1815 р. В Нью-Йорку помер Роберт Фултон (нар. 14.11.1765 р. в Пенсільванії, Літл-Брітен) — конструктор пароплавів і першого військового парового судна в США (1814).

24 грудня 1816 р. П'ятим президентом США став Джеймс Монро, який змінив на цій посаді Джеймса Медісона.

1819 р. США перемогли індіців-семинолів у Флориді в першій семінольській війні.

22 лютого 1819 р. США купили в Іспанії Західну Флориду.

Перший пароплав — американське судно «Саванна» — перетнув Атлантичний океан за 25 днів — з 24 травня по 20 червня 1819 р. «Саванна» мала 90 к. с. і вітрила, оскільки парова машина була розрахована на декілька робочих годин. До цього парові машини. Як правило, використовувалися в центральних районах країни на коротких дистанціях.

3 березня 1820 р. Внаслідок Міссурійського компромісу до складу США були прийняті два нових штати — Міссурі, в якому дозволялося рабство, і Мен, де воно було заборонено. З прийняттям до сенату представників штату Мен відновилася рівновага між вільними і рабовласницькими штатами. Проблема рабів була тісно пов'язана з економічною структурою. Необмежені плантації півдня внаслідок рабської праці приносили великі прибутки, в той час на півночі переважали невеликі ферми і ремісничі виробництва.

1822 р. В Африку із США вперше почали переселятися звільнені чорношкірі раби. Починаючи із 1816 р. у США створили Американське колонізаційне товариство, правління якого заключало з урядом США угоди про спільні дії по переселенню рабів у Африку.

2 грудня 1823 р. В ювілейному посланні конгресу президент США Джеймс Монро проголосив принцип політичного неутручання європейських країн у питання двох американських континентів. Згідно з Доктриною Монро, яка була спрямована проти задумів Священного союзу (заснований у 1815 р.), вимагалася суворого дотримуватися розподілу Старого і Нового світу. Америка, за переконанням президента, повинна належати американцям, а Європа — європейцям.

9 грудня 1825 р. Джон Куїнсі Адамс вибраний новим, шостим, президентом США. В 1809—1814 рр. був першим посланником США в Росії.

26 березня 1827 р. В Брейнтрі в Массачусетсі помер Джон Адамс (нар. 30.10.1735) — другий президент США (1797—1801). В Монтисейо у Вірджинії помер Томас Джефферсон (нар. 13.04.1743 р.) — третій президент США (1801—1809).

3 грудня 1828 р. Сьомим президентом США був обраний Ендрю Дженсон, перший депутат від штату Теннессі. Воєнну славу він здобув у 1815 р. перемогою над британцями під Нью-Орлеаном; у 1818 р. він захопив іспанську Флориду і став її військовим губернатором. Новий президент підтримував інтереси фермерів і дрібної буржуазії. Період 1829—1837 рр. отримав назву «царювання Ендрю Дженсона».

11 листопада 1831 р. В північноамериканському місті Іерусалим (штат Вірджинія) був страчений чорношкірий вождь повсталих рабів Нат Тернер і ще 19 повстанців. Повстання виникло в серпні і тривало декілька днів. У боях брали участь 75 чорних рабів, з яких 57 загинули. Тернер вважав себе пророком, якого обрав Бог в ім'я звільнення чорношкірих. Після повалення повстання в США були прийняті нові закони проти рабів. У середні віки на рабовласницькому півдні було близько 7 млн білих і 3,8 млн чорних рабів; 350 тис. власників володіли рабами. Приблизно 8 тис. сімей мали більше як по 50 рабів. Більшість повстань і частих спроб утікати від своїх господарів засвідчували про їхнє важке становище.

1831 р. Примусове переселення індіанців. Воно було започатковане з президентством Єнурю Джексона (03.12.1828 р.) в період якого загострилися відносини білих поселенців у західних штатах з корінним індіанським населенням. Як президента він зумів заключити з різними індіанськими племенами 94 договори, в яких вони відмовлялися від землі. 28 травня 1830 р. він підписав Акт про виселення індіанців і відмову їм в усіх правах і свободах на території на схід Міссісіпі. Частина племен під керівництвом Чорного Сокола повстала проти переселення. Найбільші кровопролитні бої відбулися 2 серпня 1832 р., в ході яких Чорний Сокол потрапив у полон (помер у 1838 р.). Після перемоги майже всі індіїці були виселені із Міссісіпі. На індіанську територію, яку займають нинішні штати Оклахома, частково Канзас, Небраска, Північна Дакота і Південна Дакота.

Квітень 1834 р. В США заснована партія вігів, яка виступала на захист меншин, проти посилення центральної влади.

Листопад 1835 р. У Флориді знову розпочалася друга війна між США та індіанським плем'ям семинолів, під керівництвом вождя Ореоли, яке відмовлялося залишити країну і піти за р. Міссісіпі.

2 грудня 1840 р. Дев'ятим президентом США обраний Уільям Генрі Гаррісон, кандидат від партії вігів. Через місяць після вступу на посаду Гаррісон помер, його наступником став віце-президент Джон Тайлер.

25 травня 1844. Почалася нова ера в розвитку інформаційної техніки: за допомогою апарату власної конструкції американець Семюел Морзе послав першу телеграму із Вашингтона в Балтимор. Морзе — талановитий художник, заснував у 1824 р. в Нью-Йорку Національну академію малюнка, увійшов в історію як творець телеграфного коду, названого на його честь «Азбукою морзе».

1846 р. США суттєво розширили свою територію і створили надійні кордони: 13 травня розпочали війну з Мексикою; 15 травня за домовленістю з Великобританією встановили кордон із Канадою; 7 липня анексували Каліфорнію.

2 лютого 1848 р. Закінчилася американо-мексиканська війна підписанням мирного договору в Тваделугті-Ідальго згідно з якими половина Мексики відійшла до США. На цій території були утворені нові штати: Аризона, Невада, Юта, Каліфорнія, Колорадо, Вайомінг, Нью-Мексико. Це майже претина території США. Як компенсацію уряд США зоб'язався сплатити Мексиці 15 млн доларів.

19 липня 1848 р. На першому в історії з'їзді на захист жінок, який був скликаний за ініціативою Лукреції Мотт і Елізабет Сейді Стентон, в Сенеха-Фоллсі (штат Нью-Йорк) було прийнято конвенцію, яка проголошувала рівноправність жінок і чоловіків і вимогам усунення дискримінації жінок. У заяві з'їзду говорилося про виборче право для жінок; про право на власне майно (за діючим законом, майном і заробітком дружини розпоряджався чоловік), про зміну закону про розлучення (до цього часу при розлученні діти залишалися з батьком); про вільний вибір професії доступ до всіх навчальних закладів і духовних установ; про відміну різних для чоловіків і жінок моральних норм.

5 грудня 1848 р. Президент США Джеймс Нокс Полк у своєму посланні конгресу підтвердив відкриття на початку 1848 р. родовища залота на р. Сакрамента в Каліфорнії. США стали країною «золотої лихоманки і емігрантів. Так, лише в Каліфорнію прибуло понад 10 000 чоловік. В 1851 р. було видобуто золота на 55 млн дол.

7 жовтня 1849 р. В Балтиморі у віці 40 років помер відомий американський письменник Едгар Аллан По. Він став відомим і популярним завдяки написаними ним «страшними» і детективними новелами «Падіння дому Ашерів» (1839), «Вбивство на вулиці Морг» (1841), «Таємниця Марії Роше» (1842), «Яма і маятник» (1845), «Викрадений лист» (1845).

19 квітня 1850 р. Посол Великобританії Генрі Булвер і державний секретар США Джон Клейтон уклали у Вашингтоні договір, який поклав кінець суперництву держав за контроль над Панамським перешийком, де планувалася будова каналу між Атлантичним і Тихим океанами.

14 вересня 1851 р. В день свого 62-річчя в Куперстауні, штат Нью-Йорк, помер відомий американський письменник Джеймс Фенімор Купер. Залишивши університет, Купер 1806—1811 рр., служив на флоті, потім багато мандрував і нарешті став знаменитим письменником. Його романи, засновані на подіях американо-мексиканської історії, були перекладені 30-ма мовами. Купер став популярним завдяки епопеї із п'яти романів: «Піонери», «Останній з Могікан», «Прерія», «Слідогляд, або «Озеро-море», «Звіробій, або Перша стежка війни». Починаючи з 1835 р., письменник різко критикував американські порядки, наприклад, у книзі «Історія військово-морського флоту США».

18 вересня 1851 р. Вийшов перший номер провідної щоденної газети США «Нью-Йорк таймс».

12 березня 1815 р. Роман «Хатина дядька Тома» американської письменниці Карріет Бічер-Стоу подолав усі рекорди популярності. За перший рік (1852) було продано 200 000 примірників книги. Цей твір читачі сприймали як звинувачення проти рабовласників. Авторка засуджувала рабовласників півдня і мовчазну позицію півночі.

6 липня 1854 р. У США була заснована Республіканська партія, яка заявила про початок боротьби проти рабства.

1857 р. Вперше в світовій історії виникла криза, яка порушила економіку передових країн світу. Влітку перевиробництво пшениці викликало різке зниження цін на Нью-Йоркській біржі. Ціни знизилися в Британії та інших країнах Європи.

3 квітня 1860 р. Вперше в історії відкрито кіно-кур'єрську службу Поні-експрес, яка забезпечувала швидкий поштовий зв'язок між р. Міссурі та західним узбережжям Північної Америки. Дії організувала вантажна компанія «Рассел, Мейджес і Уелд», яка витратила 100 тис. доларів на обладнання 160 поштових станцій вздовж тракту протяжністю 2000 миль. Лінію обслуговували майже 80 вершників і 500 коней, які за 11 днів (замість одного місяця, як було раніше) доставляли поштові відправлення. Але уже в 1861 р. підприємство заявило про своє банкрутство.

9 листопада 1860 р. Республіканець Авраам Лінкольн обраний 16-м президентом США.

8 квітня 1861 р. Штатами, які вийшли із складу США (Південна Кароліна, Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас) було утворено Конфедерацію та сформовано тимчасовий уряд. 9 квітня Джеферсон Девіс був обраний президентом Конфедерації. Її конституція підтверджувала законність рабовласництва. З початком збройної боротьби штати Вірджинія, Арканзас, Теннессі і Північна Кароліна також приєдналися до конфедерації (26.04.62; 01—03.07.63; 09.04.65).

12 квітня 1861 р. З обстрілу загоном південних формувань гарнізону федеральних військ у форті Самтер (Південна Кароліна) розпочалася громадянська війна в США. Її причини коринилися в глибоких протиріччях між промислово розвинутою Північно та відсталім Півднем, особливо з питання рабовласництва. Основою суспільного і економі-

чного ладу південних штатів була примусова праця негрів-рабів на бавовникових і тютюнових плантаціях. У той же час індустрія північних штатів, яка набувала бурхливого розвитку, потребувала вільної робочої сили. Багато американців були противниками в несправедливості і нелюдності рабоволодіння. Але компроміс так і не було знайдено.

10 січня 1862 р. В м. Хартфорд (штат Коннектикут) помер американський промисловець і винахідник Семуел Кольт Хартфорд (нар. 19.07.1814), конструктор кольтаревольвера, названого його ім'ям.

26 квітня 1862 р. У ході громадянської війни в Північній Америці війська Півночі під командуванням Уїлліса Сімпсона Гранта зайняли Новий Орлеан.

6 травня 1862 р. В м. Конкорд помер американський письменник Генрі Дейвід Торо (нар. 12.07.1817), прихильник добровільної трудової бідності і самотності. Твори «Громадянська непокора», памфлет «Рабство в Массачусетсі», філософська проза «Уолден, або Життя в лісі».

20 травня 1862. Канзас США схвалив закон про гомстеди, згідно з яким будь-який американець, який має сім'ю і старше 21 року, стримував можливість отримати 160 акрів (близько 65 га) землі на Заході за умови, що буде обробляти її не менше п'ять років. Через шість місяців після угоди землю можна було придбати у власність за ціною 1,25 долара за ніж акр.

1 січня 1863 р. Вступив у силу закон про звільнення рабів, який проголосив президент Авраам Лінкольн ще в серпні 1862 р. Всі раби в південних штатах оголошувалися рівними.

1—3 липня 1863 р. Триденна битва при Геттісберзі між військами уніоністів (північних) і конфедератів (південних) завершилася перемогою уніоністів.

9 квітня 1865 р. Генерал армії південних Р. Е. Лі капітулював під Аппоматтосом (штат Вірджинія) і зі своїми солдатами здався в полон генералу армії північних У. С. Гранту. Громадянська війна в США тривала 4 роки. Вона понесла більше ніж півмільйона людських душ.

14 квітня 1865 р. Під час театральної вистави фанатик Джон Уїлкс Бут застрелив 16-го президента США Авраама Лінкольна, який знаходився в президентській ложі. 15 квітня 1865 р. він помер. Йому було 55 років. Він народився в сім'ї бідного фермера. Американці вважають його прикладом людини. Яка «зробила сама себе», тобто досягла всього своєю працею. В молодості Лінкольн спробував різні професії: землеміра, комірника, лісоруба, поштового службовця. Вивчав право, мріяв про диплом адвоката. По суті він був самоучкою і склав дуже складний іспит, після чого в 1837 р. зайнявся адвокатською діяльністю в Спрингфілді. В 1834—1842 рр. Лінкольн був членом законодавчих зборів штату Іллінойс, у 1847—1849 рр. — членом палати представників Конгресу США. В 1856 р. прийняв участь у створенні Республіканської партії і вів боротьбу проти рабовласництва у США. Свою позицію він визначив чітко: рабовласництво суперечить моралі, а тому необхідно його відмінити.

9 квітня 1866 р. Конгрес США прийняв закон про громадянські права усіх громадян цієї країни. Він не поширювався на корінних мешканців країни — індію, які були витіснені в резервації. Оскільки були сумніви щодо конституційності цього закону (особливо в штатах колишньої конфедерації), 13 червня конгрес прийняв 14-у поправку до конституції, яка стала юридичною підставою для закону про громадянські права.

20 серпня 1866 р. В Балтиморі було засновано перший національний трудовий союз американських робітників. Його метою було домагатися скорочення робочого дня до 8 годин. Завдяки європейським переселенцям в США проникли ідеї організованого робітничого руху.

1866 р. Американський промисловець Олівер Фішер Вінчестер розпочав серійне виробництво самозарядних гвинтівок, які були названі його ім'ям і стали найбільш поширеними на «Дикому Заході».

11 квітня 1867 р. США купили у Росії Аляску за 7,2 млн доларів.

Травень 1867 р. В Нашвіллі, штат Теннессі оголошено про створення Ку-клукс-клану. Він виник як громадський клуб, який у 1866 р. організували офіцери армії конфедератів. Керівником — Великим Магом був обраний генерал Натан Форест. Метою цієї таємної терористичної організації расистів, налаштованої за типом орденів ченців, було збереження рабства, усунення афроамериканців від участі у виборах, відродження в південних штатах того устрою, який там панував до громадянської війни. Вони діяли вночі. Їх головною зброєю були: підпал, вбивства. На свої зібрання вони з'являлися в білих балахонах з гостроконечними капюшонами.

24 листопада 1874 р. Джозеф Ф. Глідден отримав патент на винайдений ним колючий дріт. З цим винаходом пов'язаний початок боротьби за земельні наділи на Заході США. Власники худоби вимагали дотримання права вільного випасу, але загороди з колючого дроту допомогли поселенцям відповідно до закону про гомстеди захистити свою землю від чужих стад. Суперечки нерідко приводили до кривавих зіткнень. Колючий дріт означав кінець ери ковбоїв.

17 листопада 1875 р. В Нью-Йорку засновано теософічне товариство. Його засновниками були Генрі Стілл Олкотт і Олена Петрівна Блаватська. Метою Товариства було

створення всесвітнього братства, яке повинно було поширювати теософський світогляд, який включав у себе релігію, філософію, мистецтво і науку. Теософи, які прагнули до досягнення абсолютної досконалості, сповідували і пропагували закон світу, який складався із п'яти частин: закон єдності, періодичного повернення, розвитку, причинності і тотожності всіх душ з Богом.

14 лютого 1876 р. Олександр Треям Белл продемонстрував свій перший побутовий телефон.

1877 р. Томас Алва Едісон винайшов фонограф — побутовий прилад для запису і відтворення звуків.

1879 р. Винахідник Томас Алва Едісон сконструював лампу розжарювання з вугільною ниткою, яка набула широкого практичного застосування.

1881 р. На першій Міжнародній виставці електрики американський інженер і винахідник Томас Алва Едісон вперше в світі продемонстрував пристрій для вироблення електроенергії. В наступному році за його проектом була побудована перша в світі електростанція постійного струму для громадського користування. Він отримав лише в США 1200 патентів за відкриття і винаходи в сфері електроенергетики.

7 липня 1881 р. У Вашингтоні смертельно поранений республіканець Джеймс Абрам Гарфідд (нар. 19.11.1831) — 20-й американський президент. 19 вересня він помер. Напад було здійснено одним із прихильників віце-президента Честера Алана Артура, який і був 20 вересня приведений до присяги в якості 21-й президент США.

1882 (80-ті роки XIX ст.) У 80-і рр. XIX ст. спостерігається інтенсивне зростання еміграції за океан. у 1882 р. хвиля емігрантів у США досягла найвищого рівня: 789 тис., в т. ч. 380 тис. із Скандинавії, Німеччини і Північно-західної Європи. Рекордною була також еміграція з Китаю — 396 тис., у зв'язку з чим приймається закон про обмежену еміграції з цієї країни. Великого значення для США мала еміграція вихідців із Південної і Східної Європи. В 1870—1910 рр. із Польщі в пошуках кращого життя емігрувало понад 3,5 млн людей (майже 14% населення, з них) США осіло близько 3 млн (майже 85% усієї польської еміграції за океан). Значним був потік емігрантів з різних регіонів Російської імперії, зокрема з України. Змінювалися мотиви еміграції. В 70—80-і роки переважали економічні і соціальні фактори. США з їх високорозвинутою промисловістю були для емігрантів особливою притягальною силою.

2 січня 1882 р. Американський промисловець Джон Девідсон Рокфеллер створив трест «Стандарт ойл» — об'єднання сорока нафтопереробних акціонерних товариств, які уже належали компанії «Стандарт ойл» або контролювалися нею. З 1859 р. в США постійно зростала потреба в нафті. Свій перший нафтопереробний завод Джон Рокфеллер побудував у 1863 р. поблизу Клівленда, а в 1872 р. це вже було надзвичайно велике підприємство. До цього часу він з своїм партнером Герні Флюгером викупили 34 конкуруючих заводів. Метою компанії було досягнення повного контролю над усіма фазами виробництва нафтопродуктів. І вона цього досягла: в 20-ті роки XX ст. вона займала друге місце серед восьми найбільших монополістичних груп США.

3 серпня 1882 р. США вперше ввели еміграційні обмеження для малоспроможних, злочинних елементів, розумово неповноцінних людей і кольорових, насамперед китайців. «Країна необмежених можливостей» не буде відкритою для будь-кого. Американська культура прагнула залишатися такою, якою її створили перші білі поселенці.

3 березня 1883 р. Конгрес США дав згоду на будівництво трьох Крейсерів, що започаткувало зростання могутності американського військово-морського флоту, який до кінця XIX ст. став третім у світі (після англійського і німецького). За військово-морського флоту було захистити торговий флот, забезпечити безпеку торгівлі між метрополією і колоніями.

1 травня 1886 р. В США відбувся всезагальний страйк з вимогою 8-годинного робочого дня. На цей час страйковий рух досяг 610 тис. чоловік. Середня заробітна плата була найнижчою, а робочий день тривав понад 10 год. при шестиденному робочому тижні. Найбільш гострий характер страйковий рух набув у Чикаго. 3 травня поліція відкрила стрільбу по страйкарям. Чотирьох лідерів страйкового ринку було заарештовано.

28 жовтня 1886 р. Президент США відкрив статую Свободи, яка збудована при вході в Нью-Йоркську гавань. Це був подарунок французького народу США. Автор — ельзаський скульптор Фредерік Огюст Бертольд — хотів втілити в статую символ вільної Америки.

17 грудня 1887 р. В Рочестері (штат Нью-Йорк) помер Льюїс Генрі Морган — американський історик і етнограф, засновник наукової антропології, автор відомої праці «Стародавнє суспільство, або Дослідження розвитку людства від дикунства через варварство до цивілізації».

1887 р. Отмар Маргенталер сконструював машину, яка виготовляла прилад у вигляді монолітних металевих рядків з рельєфними літерами. Машина отримала назву «Вінотип».

4 березня 1889 р. Вступив на посаду президента США республіканець Бенджамін Гаррісон, який змінив на цій посаді Стівена Гровера Клівленда.

2 жовтня 1889 р. За ініціативою державного секретаря США Джеймса Блейка у Вашингтоні відбувся I Панамериканський конгрес. Блейк активно проводив імперську полі-

тику, яка значно відрізнялася від принципів доктрини Монро. В ньому взяли участь представники 19 країн. Здійсненню його планів (створення митного союзу і утворення між-американського третейського суду для вирішення спірних питань між американськими країнами) завадила недовіра і підозра учасників Конгресу.

2 липня 1890 р. Розроблений сенатором Джоном Германом закон мав за мету уперевити монополізацію американської економіки. Закон передбачав систему заходів, спрямованих проти створення трестів, а також надавав федеральному уряду право їх ліквідувати. Порушення законодавства давали підстави для розгляду справ федеральними судами.

Грудень 1890 р. У Півдні Дакоті при Вундіу-Ні американські солдати вбили більше ніж 800 індіців із племені сіу, в т. ч. жінок і дітей.

1894 р. 3 млн. безробітних і понад 15 000 збанкрутілих фірм — такі наслідки економічної кризи США.

4 березня 1897 р. Новий, 25-й, президент США Мак-Кінлі — республіканець, який змінив на цій посаді Стівена Гровера Клівленда.

1. ДЕМОКРАТИЧНИЙ РАДИКАЛІЗМ ТОМАСА ПЕЙНА

У світову історію Т. Пейн увійшов як революціонер, демократ і просвітник. Його вчення концентровано характеризують такі його слова: «Суспільство створюється нашими потребами, а уряд — нашими вадами... Суспільство в будь-якому стані є благо, уряд... є необхідне зло, а в гіршому випадку — зло нестерпне».

Довідка

Томас Пейн народився 29 січня 1737 року в родині бідного ремісника-корсетника, неподалік Лондона, в містечку Тетфорд. Мати виховала у нього прихильність до державної церкви. Ще в дитинстві Томас виявив нахил до віршування, і батько віддав його до граматичної школи. Однак матеріальне становище змусило хлопця в 13 років залишити школу і піти працювати в майстерню до батька. Через три роки він вирушив у плавання морем. Повернувшись, знову працював корсетником. Багато часу віддавав навчанням, захоплювався астрономією і математикою.

У 1759 р. оселився в містечку Сандвіч, де спершу працював корсетником, а згодом служив у акцизному управлінні. Не виявивши особливих старань на службі, через 2 роки був звільнений. Знову працював корсетником, а відтак викладачем англійської мови в Лондоні. В 1772 р., перебуваючи на службі, очолив рух збирачів акцизів, які вимагали підвищення заробітної платні. Зарекомендував себе лібералом з незалежними політичними поглядами.

Перу Пейна належить петиція до парламенту «Справа акцизних чиновників», у якій йшлося про тяжке становище чиновників. Парламент петицію відхилив, а Пейна було звільнено зі служби. Всі його починання закінчувалися невдачами, і його завжди переслідувала бідність.

Пейн був «самоуком», його вабили наукові дослідження. У похилому віці він писав: «У моєму житті не було і п'яти хвилин..., щоб я не почерпнув якогось знання».

У 1787 р. Пейн опинився у вирі політичного життя у Франції та Англії, ставши на захист радикалів, коли проти них різко виступив Берк у «Роздумах про французьку революцію». У своїй праці «Права людини» Пейн критикував спадкову і монархічну системи, обстоюючи верховенство народу та особисті права. Його ненавиділи буржуа і клерикали. Англійський уряд звинуватив Пейна у підбурювальних наклепах і оголосив поза законом.

У Франції Пейна було обрано до Національної Асамблеї. Попри свій республіканізм, він виступав проти вимоги якобінців стратити короля, за що пізніше його було ув'язнено і він ледве врятувався під час терору. Перебуваючи у Франції, Пейн опублікував трактат «Вік розуму» (1794), який через нападки на релігію зажив недоброї слави, найрадикальніший памфлет «Аграрна справедливість». У 1802 р. переїхав до Америки, де його постійно паплюжили у федералістській пресі. Останні п'ять років хворів. Коли 5 червня 1809 р. лікар запитав у нього, чи вірить він у те, що Ісус Христос був сином Божим, Пейн відповів: «Я не хочу в це вірити».

Помер 8 червня 1809 р. На похороні було лише кілька його найближчих друзів.

Учення Томаса Пейна про суспільство і державу, революцію, війну і мир, інші соціальні явища викладене у працях «Здоровий глузд», «Права людини», «Аграрна справедливість».

Найбільше він переймався проблемами суспільства і держави (виникнення, функції, відносини). Істотний вплив на нього справили вчення Дж. Локка та А. Сміта. У Локка він запозичив матеріал для підсилення своїх аргументів щодо захисту природних прав, а також твердження, що люди об'єднуються в суспільство не для відмови від своїх прав, а за для збереження їх.

Суспільство і держава. За переконаннями Т. Пейна, держава не повинна посягати на природні права людей. Її обов'язок — дати змогу людям забезпечувати своє життя, зберігати свободу і статки. Люди укладають між собою договори, щоб сформувати суспільство, а державу наділяють владою, щоб вона підтримувала громадянський порядок. Однак вони повинні завжди зберігати своє верховенство будь-якої миті можуть позбавити державу своєї довіри і встановити нову систему правління, якщо колективно вирішать вчинити саме так.

У Сміта Пейн запозичив положення про те, що бажання людей породжують не конфлікт інтересів, а об'єднують їх у суспільство й залежність одне від одного. Торгівля й «утаємничений важіль», що слугує примиренню інтересів, свідчить на користь того, що суспільство для людини є природним. Це підтверджується й суспільними зв'язками, які укоренила природа в кожній людині й які дають можливість пошуків щастя лише в суспільстві. Суспільство насправді настільки природне для людства, що держава навряд чи потрібна взагалі.

Пейн усвідомлював, що суспільство і держава не можуть бути *взаємототожними*, стверджував, що «ці речі не тільки різні, а й мають різне походження. Об'єднує їх лише те, що вони виникли природним шляхом, тому теологічні пояснення їх як явищ, якими керує Бог, позбавлені сенсу. Між суспільством і державою існує істотна відмінність, оскільки перше передує другому. Перше — це причина, друге — наслідок». Пейн був упевнений, що потреба людей у суспільному процесі праці змушує їх об'єднатися в суспільство. Не менш важливою є потреба в спілкуванні, яке виникає внаслідок непристосованості людини до самотнього існування.

За твердженням Пейна, закони ремесла і торгівлі є законами взаємного інтересу. Їх дотримуються через природний інтерес, а не під примусом ухвалених урядом формальних законів. Розуміння суспільних закономірностей як природних неминуче породжувало ідеалізацію сучасних Пейну буржуазних відносин. Він захищав єдність людського роду і рівність прав людей: «Я хочу сказати, що всі люди за своїм родом єдині, а виходячи з цього, вони всі народжуються рівними і мають рівні природні права». Поняття «природні права» він тлумачив як такі, що належать людині за правом її існування, і відносив до них інтелектуальні права (права духу), а також право досягати благополуччя та щастя. Природні права є основою громадянських прав.

Людське суспільство, на думку Пейна, існує в природному (суспільному) і громадянському (цивілізованому) станах. *Громадянський стан* характеризується наявністю держави, *природний стан* властивий первіснообщинному ладу. Приклад такого стану він знаходив серед індіанців Північної Америки. Суспільству властивий історичний процес, і повернення до минулого неможливе: «Перейти від природного стану до цивілізованого можна завжди, але ніколи — від цивілізованого до природного стану».

Розвиток суспільства полягає в переході господарства від примітивних до вищих рівнів через послідовні стадії: мисливство, скотарство, землеробство, які спри-

ють зростанню населення. Розвивається суспільство «завдяки обробітку землі, ремеслам і науці».

В «Аграрній справедливості» Пейн досліджує виникнення приватної власності. Він виходив з того, що земля в природному, необробленому стані є спільною власністю людського роду. Оброблена, вона може прогодувати більше людей, ніж у природному стані. У зв'язку з цим виникла ідея земельної власності, якої не було на стадії мисливства, скотарства.

Суспільство існує не для обмеження прав особистості, а для кращого забезпечення цих прав. Кожна людина є власником у своєму суспільстві і має право використовувати його капітал. Основу суспільного прогресу становить прагнення людей до вигоди.

Пейн із властивою йому відвертістю писав про соціальну нерівність, від імені бідноти виступив проти злиднів, проти такого порядку цивілізації, який «так само несправедливий за своєю сутністю, як і страшний за своїми наслідками». Однак він був упевнений, що з ліквідацією феодальних тиранічних режимів, деспотичних правителів, з перемогою свободи перевага буде за Розумом і Добродійністю, а пороки цивілізаційного суспільства зникнуть.

Усі праці Пейна пронизує думка про історичну неминучість виникнення держави. Це зумовлено тим, що суспільство змушене мати законодавця, оскільки наміри людей, веління їх совісті та реальні дії не завжди зрозумілі й виправдані. Іншими словами, нездатність добродійності керувати світом спричинила виникнення держави. У цьому процесі серед людей сформувався ідеал суспільного договору, за допомогою якого вони могли б реалізувати свої природні права. «Самі індивіди, — писав він, — кожний відповідно до своїх особистих і суверенних прав, уклали договір між собою для утворення уряду; і це єдиний спосіб, за яким мають право створюватися уряди, і єдина основа, на якій вони можуть існувати. Держава — це власність усього суспільства, а не окремої людини або сім'ї, і тому суверенітет як предмет права належить лише нації, а не окремій особі». Пейн вважав, що нація має невід'ємне право ліквідувати будь-яку форму правління, що не відповідає її інтересам. «Кожний громадянин, — підкреслював він, — причетний до суверенітету і як такий може не визнавати жодного особистісного підкорення, він може підкорятися лише законам». Отже, за ідеєю народного суверенітету джерелом і володарем влади є народ.

Виникнення державної влади Пейн обґрунтовував з ідеалістичних позицій, визнаючи її джерелами: марновірство, силу, «загальні інтереси суспільства і загальні права людини». Відповідно, влада постає як панування духовенства, завойовників, розуму. Пейн ратував за буржуазно-демократичну республіку, сформовану природним шляхом «з надр суспільства чи із суспільного договору».

Послуговуючись теорією природного права і суспільного договору, він стверджував, що лише конституція повинна бути мірилом суспільних пристрастей: «Конституція — це не тільки назва, а реальна річ, вона існує не лише в уяві, а й у діяльності. Там, де її неможливо показати в бажаній формі, — там її немає. Конституція — це річ, яка передує державі. Держава — «дитина конституції». Будь-яка конституція є актом не уряду, а народу, який створює уряд».

Конституція повинна формувати принципи, структуру, повноваження, спосіб виборів і тривалість державної влади. Вона може діяти через закони та механізми їх реалізації. Впродовж усієї своєї діяльності Пейн критикував конституцію Англії, яка позбавляла народ природних прав, містила залишки «монархічної тиранії», «аристократичної тиранії», нові республіканські елементи (палата общин). Нові республіканські елементи не відіграють жодної ролі в державному управлінні, оскільки король має цілковиту владу над палатою общин, може відхиляти будь-які запропоновані нею

проекти. Обидві палати парламенту сформовані з дозволу короля, а не завдяки невідчуженим правам народу. Тому Пейн рішуче і послідовно боровся проти монархії, обстоював республіканські принципи. В розпал Великої французької революції він писав, що завжди вважав її безглуздою. Монархічній та аристократичній формам правління, які базуються на невігластві, Пейн протиставляв представницьку систему правління у формі республіки, яку характеризує розум. Найкращою представницькою системою правління «за духом і практикою», на його думку, є американська.

Вважаючи взірцевою конституцію США, Пейн виступав за сильний централізований уряд, здатний об'єднати американські штати. Бачив він і антидемократичні ухили конституції, про що писав у листі Вашингтону: «...заявляю, що я проти деяких статей в конституції, особливо проти способу утворення виконавчої влади і тривалості терміну дії сенату. Якщо повернуся в Америку, то докладу зусиль, щоб усе це змінити. Заявляю також, що я проти всієї вашої адміністрації, бо знаю, що вона брехлива, якщо не зрадницька».

Своєрідно трактував Пейн і революційні події в США та європейських країнах. Їх сутність він зводив до перевороту в ідеях, принципах, до заміни старого правління новим, широко вірив, що в такий спосіб буде подолано тиранічні режими, соціальну несправедливість, утвердяться свобода, рівність і щастя для всіх верств населення. Він вітав революційний рух за утвердження нової представницької системи правління, покликаної замінити монархічно-аристократичну спадкоємну владу, вважаючи, що саме «хибна система уряду» робить людей ворогами, а це спонукає розум нації до реформування такої системи.

Поєднання просвітницької віри в силу розуму з розумінням нагальних потреб народу зумовило класифікацію революцій на «активні та пасивні». «Роздуми про революцію легко досягнути, оскільки вони можуть виникнути з двох різних причин: одні — щоб уникнути лиха чи звільнитися від нього, інші — щоб отримати більше блага; обидві вони можуть різнитися назвою — активні і пасивні. У тих, що відбуваються з певної причини, характер стає гнівним і роздратованим, а виправлення становища, спричиненого небезпекою, часто затьмарюється помстою. У тих, які відбуваються з іншої причини, серце швидше натхненне, ніж схвильоване, спокійно виникає в суть справи».

Виправдовуючи революційне насилля і водночас вірячи у величну силу Розуму, Пейн вважав, що врешті-решт Розум допоможе уникнути небажаних дій під час революційного перевороту. Причину революції він вбачав у зміні поглядів: «Погляди людей змінюються, і те, що вважається правильним і доречним в одну епоху, може вважатися недоречним в іншу — вирішальне слово належить самим людям, вони мають реальне право на революцію».

Пейн був відчайдушним противником війни, особливо засуджував несправедливі війни. Боротьбу американців за незалежність вважав несправедливою, але презирливо ставився до Александра Македонського, Карла XII, які свідомо розпалювали війни. Засуджував він і колоніальну політику європейців в Африці. Несправедлива війна, на його думку, зароджується в середовищі багатой правлячої верхівки, яка не звертає уваги на людей. Війни можна уникнути, якщо переможе розум і справедливість. Як гуманіст, він понад усе ставив людське щастя.

Соціальна програма. Її основні положення Т. Пейн виклав у працях «Права людини» та «Аграрна справедливість». Головні особливості програми — ліберально-просвітницька спрямованість, критика існуючих соціально-політичних відносин.

Пейн виступав за побудову держави загального добробуту. У «Правах людини» він пропонував запровадити в Англії національну систему допомоги бідним, дер-

жавне фінансування освіти для бідних, пенсії для людей похилого віку, надавати грошову допомогу на час вагітності й в разі смерті, відкрити майстерні при притулках для убогих. Усе це має фінансуватись із заощаджень, які зростатимуть після заміни монархічного правління республіканським ладом. Доцільною вважав Пейн і заміну податку на споживання прогресивним податком на власність, що зняло б із бідних тягар, сприяло б рівномірному розподілу багатства заможних людей між своїми дітьми, поклавши край системі первородства.

В «Аграрній справедливості» Пейн обґрунтував необхідність перерозподілу податків і створення нової держави на засадах піклування про людину-виробника. На його погляд, кожна людина наділена природним правом використовувати землю та її плоди. Маючи право на створену власними зусиллями власність, вона не повинна претендувати на володіння землею, яка є спільною власністю. Крім того, більшу частину особистої власності людина отримує від суспільства, а не від власної праці. Отже, від суспільства «походить усе» — і тип земельної ренти, і частина людських статків. Пейн пропонував використовувати податок на власність для виплати тим, кому виповнилося 21 рік, одноразової допомоги, щорічних пенсій громадянам, яким за 50 років, сліпим і калікам. У такий спосіб кожна особа реалізує своє природне право на допомогу.

Соціальна програма Пейна, спрямована на поліпшення становища бідних, знедолених, людей похилого віку, пропонує розв'язання проблеми порушення природних прав людини. Пейн стверджував, що бідність і багатство — не вічні, вони є наслідком порушених прав людини: бідність явище, породжене цивілізованим способом життя, в природному стані його не існує. Свою боротьбу з нерівністю він аргументував такими словами: «Я домагався не милості, а права, не щедрості, а справедливості».

2. ЛІБЕРАЛЬНИЙ ДЕМОКРАТИЗМ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Американський просвітник, філософ і політичний діяч Томас Джефферсон був переконаним прибічником ідеалів європейського просвітництва, намагався затвердити їх у реальній політичній практиці. Найпромовистішим свідченням цього є написана ним Декларація незалежності (1776) — видатний документ соціально-філософської думки XVIII ст.

Довідка

Томас Джефферсон народився 13 квітня 1743 року в родині великих землевласників. Сповідуючи ліберально-демократичні погляди, рано включився у визвольний рух колоністів від англійської залежності, виступив за перегляд застарілого феодального законодавства. Як делегат Вірджинії на II континентальному конгресі, склав проект Декларації незалежності, прийнятій у 1776 р. У роки революції та деякий час після неї вів боротьбу за відокремлення церкви від держави і проголошення релігійної свободи, за розширення політичних прав народу, відстоював його право на революцію, виступав проти рабства негрів, розвивав утопічні мрії про демократичну республіку дрібних землевласників.

Значними є його досягнення у справі просвіти і пропаганди свободи мислення — він автор Закону штату про встановлення релігійної свободи (1777). Джефферсон був президентом американського філософського товариства, опікуном університету, збудованого в штаті Вірджинія за його архітектурним проектом. Суспільне навчання (від початкової школи до університету) вважав таким же невід'ємним атрибутом демократичної республіки, як і природні права людини, як право народу на самоврядування.

У 1779—1781 рр. Джефферсон — губернатор штату Вірджинія, в 1784—1789 рр. допомагав дипломатичному представнику Б. Франкліну в його місії у Франції. В 1790—1796 рр. — державний секретар, 1796—1800 рр. — віце-президент, у 1800—1808 рр. — президент США.

У пореволюційні роки радикальні погляди Джефферсона поступово поступилися ліберальним буржуазним, а ставши президентом, він з цих позицій зміцнював владу буржуазії та плантаторів.

Після відставки оселився у своєму вірджинському маєтку і всі зусилля віддавав застосуванню Вірджинського університету. Помер 4 липня 1826 р. — у день 50-річчя Декларації незалежності.

За винятком раннього періоду життя, Т. Джефферсон свідомо утримувався від систематичного викладу своїх поглядів на суспільство, державу і право. Про його ідеї можна судити на основі Декларації незалежності і величезної епістолярної спадщини. Як справжній енциклопедист, він поєднав у собі багатство античної та європейської політичної думки. Праці англійських і французьких просвітників були його настільними книгами. Особливо близькими йому були ідеї Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет і пряму демократію.

Проблеми народного суверенітету. У першій своїй помітній праці «Загальний огляд прав Британської Америки» (1774), опублікованій анонімною брошурою як звернення до англійського монарха, молодий філософ і публіцист Т. Джефферсон обґрунтував тезу про необхідність повернення народові «прав, отриманих за законами природи».

Звернення було написане «мовою правди», без вірнопідданського поклоніння. Монарх поставав «не більш як головний чиновник свого народу, призначений законом і наділений певною владою, щоб допомогти роботі складної державної машини, поставленої для того, щоб приносити користь народу». Тобто йшлося про контроль народу за функціонуванням державного механізму.

Найбільше матеріалу для з'ясування політичних поглядів Джефферсона містить Декларація незалежності, написана ним за участю Б. Франкліна і Дж. Адамса і прийнята всіма 13-ма штатами. Цей документ відтворює логіку природних і невід'ємних прав людини. Ця логіка починалася з обґрунтування причин і правових підстав для відособлення колоній і зміни форми урядової влади. «Коли в процесі людської історії одному народу необхідно розірвати політичні узи, що пов'язують його з іншим народом, і зайняти серед держав світу відособлене і рівне становище, на яке народ має право відповідно до законів природи і її Творця, то загально прийнята повага до думки людства вимагає викладення причин, що спрямовує його до відособлення».

Далі йшов перелік невід'ємних прав людини. Як і Дж. Локк, Т. Джефферсон вважав невід'ємними правами людини право на життя і свободу, але замість права на власність — право людини бути щасливою. Він також не радив своєму другові генералу Лафайєту включати право власності до французької Декларації прав людини і громадянина (1789).

«Для забезпечення цих прав людини створюють уряди, що беруть на себе здійснення справедливої влади зі згоди керованих; якщо будь-яка форма правління руйнує ці принципи, то право народу полягає в тому, щоб змінити або ліквідувати її і встановити нову урядову владу, яка закладатиме у своє підґрунтя такі принципи, буде організовувати свої повноваження в таких формах, які, на думку народу, були б найпридатнішими для забезпечення його безпеки і щастя». Далі йшлося про те, що здоровий глузд підказує не змінювати існуючих форм правління «через маловажливі і перехідні причини». Крім того, досвід минулого свідчить, що «люди скоріше стерплять зло, поки воно терпиме, ніж будуть виправлятися, вдаючись до скасування звичних для себе форм». Однак зміна урядової влади необхідна, якщо влада має намір підкорити народ власним амбіціям або абсолютному деспотизму.

Республіканські принципи організації і діяльності держави повинні пронизувати всі рівні: організацію і діяльність федерації (з питань зовнішньої і загальнофедеральної політики), штату (стосовно громадян), округу, району і окремої парафії (з усіх дрібних, але важливих питань). Полемізуючи з Юмом щодо походження справедливої влади та її носіїв (більшість, меншість, окремі особи), Джефферсон дотримувався принципу правління більшості, вважаючи, що ліками від зла, які приносить демократія, є ще більша демократизація, оскільки від народу несправедливості менше, ніж від правлячої меншості.

У ранніх політичних творах Джефферсон висвітлював революційну боротьбу північних американських колоній, які прагнули незалежності від Британської імперії. Грунтуючись на англійській концепції вольностей, що походила від давнього ладу, і на політичній теорії Дж. Локка, Джефферсон розробив федеративну концепцію Британської імперії. Згідно з нею всі законодавчі органи Британії (англійський парламент і вірджинські збори городян) є «вільними, рівними і незалежними», а королівській владі належить роль їх неупередженого арбітра. З цього погляду те, що в 1760—1770 роках англійський парламент управляв американськими колоніями, було узурпацією «повноважень колоніальних законодавчих органів», а підтримка парламенту британською короною — тиранією.

Ідея прямої демократії і волі. У «Нотатках про штат Вірджинія» Джефферсон висловлювався щодо майбутнього демократії в Америці. Його не полишала надія, що людство незабаром «навчиться добувати користь зі всякого права і влади, яку воно має».

Як і Аристотель, Джефферсон вважав людину істотою суспільною, однак зауважував, що для розвитку соціальних і політичних якостей їй необхідно бути членом демократичної громади. Він прагнув поділити Вірджинію на адміністративні райони, подібні до класичного грецького полісу, розміром у 5—6 кв. миль приблизно зі 100 громадянами в кожному. Джефферсон вірив, що пряма демократія допоможе визначити найкращих серед громадян — «мудрих і достойних людей», яких він називав «природною аристократією». Їх обирають на провідні посади в політичній верхівці, і вони стають представниками в усіх ланках дедалі централізованішої системи управління (в округах, штатах, у всій державі) американської республіки. Він пропонував загальну державну освіту і відносну економічну рівність. Просування в системі освіти має відповідати заслугам, а держава мусить дати кожному безземельному по 50 акрів землі. Джефферсон виступав проти інституту рабства, відстоював ідею поступового звільнення чорних рабів і повернення їх до Африки. Водночас він був противником участі жінок у політиці.

Релігійні переконання Джефферсона відповідають його політичній теорії. Будучи консервативним прихильником унітарної церкви, він вважав християнську етику життєво важливою для формування доброчесності людини як суспільної істоти і заснування справедливої гармонійної держави. На противагу англіканській церкві як офіційній церкві Вірджинії він відстоював «свободу віросповідання», яку розумів як можливість вираження всіх релігійних уподобань (або атеїзму), і сподівався, що з-поміж такого розмаїття громадяни виберуть засадниче моральне вчення Ісуса.

Томаса Джефферсона вважають ідеалістом, який ще за життя зіткнувся з неприйняттям більшості своїх ідеалів. Тяжіння американської політики до централізації державної влади та етика промислового капіталізму змусили його боротися за права штатів і гідність селян. Тому пізні політичні праці Джефферсона нагадують його ранні роботи про революцію: як і раніше, він нападав на англійський парламент і британську корону за узурпацію законодавчих повноважень у колоніальній державі; критикував національний Конгрес і суди за узурпацію повноважень владних органів штатів.

Глибина і розмаїття його політичних ідей і досі приваблюють представників багатьох політичних рухів.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Томас Джефферсон

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки

Коли з перебігом подій один народ усвідомлює потребу розірвати політичні пута, що лучили його з іншим народом, і посісти серед держав світу те окреме й гідне місце, право на яке заповідане йому природними і божественними законами, належна повага до думки людства вимагає оголосити причини, що спонукають його на такий крок.

Ми визнаємо очевидними істинами те, що всіх людей створено рівними; що вони наділені згори деякими невід'ємними правами, серед яких право на життя, на свободу і на пошук щастя; що для забезпечення цих прав поміж людей впроваджено уряди, чия справедлива влада ґрунтується на згоді їхніх громадян; що, коли б котрийсь із цих урядів виявився невідповідним здійсненню таких функцій, правом народу залишається змінити чи усунути його і настановити новий уряд, що засновувався б на таких засадах і виявляв свою владу в таких формах, які цей народ вважатиме найбільш здатним гарантувати його щастя і безпеку.

Справді, розсудливість не дозволить нам легковажити і міняти з незначних і скороминучих міркувань уряд, що існує вже довгий час. До того ж досвід показує, що людство радше терпітиме кривди, доки це видається можливим, аніж виправлятиме становище, скасовуючи усталені форми правління. Але коли з довгої низки зловживань і свавільств, що незмінно переслідують одну мету, починає проступати задум уярмлення народу режимом цілковитої тиранії — право і обов'язок цього народу скинути такий уряд і поставити нових охоронців на сторожі своєї майбутньої безпеки.

Такою була страдницька терплячість наших колоній, і такою є зараз необхідність, що змушує їх відмовлятися від колишнього уряду. Царювання правлячого короля Великобританії — це літопис безперервних кривд і зловживань, які мають на меті утвердження цілковитої тиранії над нашими штатами. Факти на доказ цього ми бажаємо подати на безсторонній розгляд світової громадськості.

Король відмовився схвалити закони, найкорисніші і найнеобхідніші для громадського добра. Він заборонив своїм губернаторам ухвалювати закони, що носили невідкладний і загальний характер, аж до його схвалення. Пізніше він цілковито ними нехтував.

Він опирався схваленню законів про заселення цілих регіонів, якщо поселенці не зречуться права представництва в законодавчих органах — права неоціненного для них і страшного лише для тиранів.

Він скликав законодавчі органи в місцях незвичних і незручних, подалі від архівних сховищ, з єдиною метою втомити їх цією тяганиною і відтак схилити до схвалення своїх дій.

Він неодноразово розпускав представницькі органи, які чинили мужній і рішучий спротив його зазіханням на людські права.

Тривалий час потому він відмовлявся оголосити вибори нових органів, і законодавча влада, яка не може припинити свого існування, переходила до народної маси. Покинутий напризволяще, штат тим часом піддавався усім загрозам зовнішнього втручання і внутрішніх потрясінь.

Він намагався запобігти зростанню чисельності населення наших штатів. З цією метою він чинив перепони законам про натуралізацію іноземців, відмовлявся проводити закони, покликані заохотити емігрантів до наших штатів, і підвищував вимоги до умов отримання землі у власність.

Він перешкоджав здійсненню правосуддя, не даючи своєї згоди на впровадження судової влади.

Він забрав у своє підданство суддів, перевівши на себе право визначати термін їх перебування на посаді і розмір їхнього платні.

Він створив безліч нових установ, куди відрядив силу службовців, які збиткуються над нашим людом і годуються з наших статків.

Навіть у мирний час без згоди нашого уряду він утримував на нашій землі збройне військо.

Він намагався вивести військову владу з підпорядкування цивільній, а потім поставити першу над другою.

Він замислив, укупі з іншими, нав'язати нам юрисдикцію, ворожу духові нашої конституції й не визнану нашими законами. Облудне законодавство, акти якого він з доброю душею схвалював, добре надавалося, щоб:

— розмістити на нашій землі чимале збройне військо;

— оберігати його удаваним судом від покарання за будь-які злочини, скоєні над людиною наших штатів;

- блокувати нашу торгівлю з усім світом;
- обкладати нас податками без нашої згоди;
- позбавити нас, у багатьох випадках, переваг суду присяжних;
- доправляти нас за океан на суд за вигадані провини;
- скасувати систему англійських законів у одній із суміжних територій, настановити там свавільний уряд і, поступово розсуваючи її кордони, зробити цей уряд зразком і годящим зняряддям впровадження подібної тиранії в наших колоніях;
- відбирати нам привілеї, скасувати найістотніші закони і докорінно змінити форми врядування;
- спинити дію нашого законодавства й оголосити себе наділеними владою видавати для нас закони в усіх випадках без винятку.

Він зрікся тутешнього уряду, оголосивши нас поза своїм захистом і ведучи війну проти нас.

Він чинив розбій на наших морях, спустошив наші узбережжя, палив наші міста і нищив наш люд.

Саме зараз він доправляє сюди величезні армії, набрані з іноземних найманців, щоб довершити справу смерті, розору й гноблення, започатковану з такою жорстокістю і підступністю, аналогою яким важко віднайти в найтемніші віки варварства і які тим більш негідні цивілізованого монарха.

Він приневолював наших співвітчизників, захоплених полоненими у відкритому морі, піднімати зброю проти власної країни, робитися катами своїх друзів і братів або ж загинути від їхньої руки.

Він підбурював наші внутрішні заколоти, намагався нацькувати на мешканців нашого порубіжжя безжальних індіанських дикунів, чії горезвісні способи зведення війни пердбачають поголове знищення без огляду на вік, стать і стан.

Про відшкодування за кожним наведеним пунктом ми своєчасно подавали як найсмирнішу петицію. Але у відповідь на наші постійні клопотання ми натикалися на нові й нові образи. І, на наш погляд, володар, чию вдачу такі вчинки визначають як тиранську, не гідний того, щоб правити вільним народом.

Ми не стали покірливо чекати милості від наших британських побратимів. Ми не раз і не два сповіщали їх про неприпустимість спроб їхнього законодавства накинути нам осоружну юрисдикцію. Ми нагадали їм про обставини нашої еміграції сюди і поселення на цій землі. Ми волали до їхньої природної справедливості й великодушності. Ми благали їх припинити, заради нашого спільного коріння, ці беззаконня, які неодмінно приведуть до розриву всіх наших зв'язків і стосунків. Та вони залишилися глухими до голосу справедливості і єдинокровності. Таким чином, ми змушені визнати необхідність нашого відокремлення і вважати їх, як і решту людства, ворогами у воєнний час, друзями — в мирний.

Відтак ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібрані на Генеральному Конгресі, засвідчуємо щирість наших намірів світовому Верховному Судді та іменем і владою доброго народу наших колоній урочисто оголошуємо і заявляємо, що відтепер ці сполучені колонії є вільні й незалежні держави і мають бути такими за всіма правами; що вони вільні від будь-якої залежності від Британської Корони і що всі політичні зв'язки між ними і Великобританією уповні розірвані; що як вільні й незалежні держави вони мають повне право оголошувати війну, підписувати мир, укладати союзи, встановлювати торгівлю та здійснювати всі інші справи, властиві незалежній державі. І ми заприсягаємося один одному, покладаючись на захист Божественного Провидіння, підтримати цю Декларацію; і заперуюкою цього нехай буде наше життя, наша доля і наше непорушне слово честі.

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.

Інавгураційна промова 1801 року

Друзі й співгромадяни!

Покликаний на голову виконавчого уряду нашої країни, користаюся з присутності тієї частини моїх співгромадян, яка тут зібралася, щоб висловити мою велику подяку за прихильність, з якою вони ласкаво поставилися до мене, та щиро заявити, що цей обов'язок вищий від моїх здібностей, і що я беру його з турботними й боязкими передчуттями, що їх справедливо викликають великі обов'язки і кволі мої сили. Нація, яка зростає, поширюється по широкій і родючій землі, перепливає всі моря з багатьма продуктами своєї промисловості, займається торгівлею з державами, які відчувають силу й забувають право, нація, яка швидко посувається на зустріч долі, яку їй годі збагнути людським оком, — коли я обмірковую ці чудові речі, і бачу пошану, щастя й надії цієї нашої улюбленої країни, якої справи і керівництво довірені мені сьогодні, не стає мені духу від тих роздумів і я корюся перед розміром цих зобов'язань. І дійсно я мусив би впасти в розпуку, якби присутність багатьох, кого я тут бачу, не нагадувала мені, що я знайду в інших, передбачених нашою Конституцією, високих членів уряду підтримку — мудрість, доброчесність і ентузіазм, на які зможу покласти в скрутному становищі. Бадьоро, отже, дивлюся на вас, панове, кому довірені державні функції законодавства, і на тих, хто працює з вами; я сподіваюся поради й підтримки, які дозволять нам безпечно кермувати судном, у якому ми всі пливемо по суперечних подіях неспокійного світу.

Під час обміну думок, які тут відбувалися, жвавість суперечок і зусиль часом мали характер, обманливий для чужих людей, незвичних думати вільно й говорити й писати те, що вони думають; але все це, вирішене голосом нації й проголошене згідно з правилами Конституції, звичайно, влаштується само собою під волею закону і об'єднається в спільному зусиллі для загального добра. Всі також матимуть на увазі той святий принцип, що хоча воля більшості має першість у всіх випадках, ця воля, щоб бути правосильною, мусить бути розважливою; що меншість має однакові права, які мусять охороняти однаковий закон, і що порушення їх є насильством!

Нехай нас, співгромадяни, об'єднає одне серце, одна думка. Відновімо ту гармонію й приязнь у суспільних стосунках, без яких воля і навіть саме життя — лише нудьга. І подумаймо, що прогнавши з нашої країни ту релігійну нетерпимість, під якою людський рід так довго спливав кров'ю й страждав, ми мало чого досягли, якщо підтримуємо політичну нетерпимість, так само деспотичну, неморальну і спроможну на такі самі жорсткі та криваві переслідування, як і нетерпимість релігійна. В час страждань і конвульсій Старого світу, протягом болісних поривань розлюченої людини, яка в кровопролитті і в убивстві шукає свою давновтрачену свободу, — не диво, що розбурхані хвилі досягнули аж до цих далеких і мирних берегів; одні це відчували в нас і боялися більше, а інші — менше, і думки щодо потрібних заходів безпеки розділилися. Але не кожна різниця думки є різницею принципів. Ми називали різними іменами братів тієї самої ідеї. Ми всі — республіканці, ми всі — федералісти. Якщо є поміж нами хтось, хто хотів би розпустити федерацію або змінити її республіканську форму, — нехай вони стоять спокійно, як підпори безпеки, помилкові погляди яких можна толерувати, коли розум є вільний боротися з ними. Звичайно, я знаю, що деякі чесні люди бояться, що республіканський уряд не достатньо сильний, але чи чесний патріот, у розпалі успішного експерименту, покине уряд, який досі беріг нашу свободу — і беріг твердо — на ґрунті теоретичного та уявного страху, що нашому урядові — найліпшій надії світу — може, бува, бракуватиме енергії зберегти самого себе? Я сподіваюся, що ні. Навпаки, я вірю, що єдиний уряд, при якому кожна людина, на заклик закону, поспішить під прапори закону і зустрінє порушення громадського устрою як свою власну особисту справу. Іноді кажуть, що людина не може покладатися керувати сама собою. Чи ж можна тоді покластися на керування інших? Чи може ми знайшли ангелів у вигляді королів, щоб правити людьми? Нехай історія відповість на це питання.

Отже, виймаємо мужньо і впевнено продовжувати наші власні федеральні й республіканські ідеї, нашу відданість федерації, її урядові. Щасливо відділені на одній четвертій земної кулі природою і широким океаном від нищівного безладдя, надто горді, щоб терпіти приниження інших, володіючи вибраною країною, з простором достатнім для наших нащадків до тисячного й тисячного покоління, відчувачучи належне значення наших рівних прав для розвитку власних здібностей, працьовитості, заслужити на довір'я наших співгромадян, не на основі нашого походження, але наших вчинків і їхнього значення; просвічені великодушною релігією, які справді відверто визнаємо, хоч у різних формах, всі вони проповідують чесність, правду, стриманість, вдячність і любов до людини; визнають і вклоняються Всемогутньому Провидінню, яке всіма своїми дарами доводять, що воно радіє щастям людини тут і ще більшим щастям її на тому світі — втішаючися усіма цими благодіяннями, чого ще потребуємо ми, щоб стати щасливим і квітучим народом? Ще одного, співгромадяни, — мудрого і ошадливого уряду, який спинятиме людей від чинення собі взаємної шкоди, а в інших справах дасть їм волю розвивати свою працьовитість і самоудосконалення, та не відбиратиме хліба з рота робітника, який його заробив. У цьому полягає суть доброго уряду, і цього ми потребуємо, щоб завершити перелік наших благ.

Готовий приступити до виконання обов'язків, які охоплюють усе добре і цінне для вас, співгромадяни, я хотів би, щоб ви розуміли, що саме я вважаю за істотні принципи нашого уряду, які, відповідно, мусили б сформувати його адміністрацію. Я викладаю їх дуже стисло, визначаючи лише загальні принципи, а не всі їхні обмеження. Однакове й точне правосуддя для всіх людей, незалежно від стану та політичних або релігійних переконань; мир, торгівля та чесна дружба з усіма націями, з жодною не залутуючися в союзи; підтримка урядів кожного штату в усіх їхніх правах, як найкомпетентніших адміністраторів наших домашніх справ і найпевніших твердинь проти антиреспубліканських тенденцій; збереження загального уряду в усій його конституційній силі як єдиної запоруки нашого миру вдома та безпеки за кордоном; ревне дотримання виборчих прав народу — помірне і надійне вправління зловживань, підтинаних мечем революції там, де нема мирних заходів; абсолютна покірність рішенням більшості, що є життєво важливим принципом республіки, від якого немає відклику, хіба до сили — згубного принципу матері деспотизму; добре зорганізована міліція, — наша найліпша підпора в мирний час і в перші моменти війни, поки її не замінять регулярні частини; зверхність цивільної влади над військовою; економія в громадських видатках, щоб не обтяжувати робітничої сили; чесне виплачування наших; боргів і святе дотримання громадського довір'я; підтримування хліборобства і його помічниця торгівлі; розповсюдження інформації і притягнення всіх зловживань до суду громадської opinio; свобода релігії, свобода преси й особиста воля під захистом Habeas Corpus та суд безо-

середньо обраних присяжних. Ці принципи є яскравими зорями, які йшли перед нами і керували нашими кроками протягом років революції і реформ. Розум наших мудреців і кров наших героїв досягнули їх. Вони повинні бути символом нашої політичної віри, підручником громадянського навчання, пробним каменем для тих, на чію службу ми покладаємося, і коли б ми відійшли від них у момент помилок чи тривоги, то треба поспішати вернутися і знову йти шляхом, який веде до миру, волі та безпеки.

Я готуюся, отже, на пост, на який ви призначили мене. З досвідом праці на підлеглих посадах, достатнім, щоб бачити труднощі цієї найвищої посади, я знаю, що рідко щастить недосконалій людині залишити цей пост, зберігаючи ту репутацію і ту громадську прихильність, які привели її туди. Не претендуючи на те високе довір'я, яке ви поклали на першого нашого і найбільшого революційного діяча, чий видатні заслуги дали йому право на любов і перше місце в батьківщині та призначили йому найяснішу сторінку в книзі чесної історії, я прошу лише стільки довір'я, скільки треба для твердості й ефективності в законному керівництві вашими справами. Я часто буду помилятися, через хибне міркування. Коли я буду правий, мені часто будуть приписувати помилки ті, чие положення не дає їм достатньо широкого погляду на речі. Я прошу вашої поблажливості щодо моїх помилок, які ніколи не будуть невинними, і прошу вашої підтримки супроти помилок інших людей, які можуть осуджувати те, чого вони не знають з усіх боків. Схвалення, яке ви дали мені своїм голосуванням, є великою втіхою для мене за минуле, і моїм майбутнім намаганням буде виправдати добру опінію тих, хто наперед обдарував мене нею, викликати її в інших, роблячи їм добро, наскільки є моєї сили, і спричинитися до щастя і свободи всіх.

Отже, покладаючись на підтримку вашої доброї волі, я з покірністю приступаю до праці, готовий відійти від неї кожночасно, як ви усвідомите, що у вашій силі зробити багато ліпший вибір. І нехай Найвище Провидіння, яке править долею всесвіту, веде нашу адміністрацію найкращим шляхом і дасть їй сприятливі умови для вашого миру й добробуту.

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.

3. ТЕОРІЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ А. ГАМІЛЬТОНА

Один із видатних політиків США на межі XVIII—XIX ст., непересічний політичний теоретик, міркування і конкретна діяльність якого пов'язані з обґрунтуванням і практичною реалізацією ідеї федералізму багатьма аспектами, не втратили своєї пізнавальної та функціональної актуальності. Федералізм як принцип державної організації на засадах федерації (форми державного устрою; союзної держави, що складається з кількох держав, які разом із загальнофедеральними мають свої владні інституції) завдяки його старанням перестав бути лише ідеєю і став практичною політикою.

Довідка

Олександр Гамільтон народився 11 січня 1757 року на о. Невіс, який у ті часи належав до британської Вест-Індії (тепер — Віргінські острови). Його батьки, хоч і вважалися заможними, дати своїм дітям належну освіту не змогли. Тому А. Гамільтон з 11 років змушений був працювати. У 1772 р., накопичивши певну суму, вирушив до Нью-Йорка, де вступив до Королівського коледжу (нині — Колумбійський університет), після закінчення якого певний час займався юридичною практикою, а з початком війни за незалежність США став активним її учасником. Був особистим секретарем Дж. Вашингтона, міністром фінансів (1789—1795), засновником банку США, одним з ініціаторів купівлі Луїзіани. 12 липня 1804 р. загинув на дуелі з кандидатом на посаду президента США А. Берром.

Основні положення його політико-правових поглядів викладені в збірнику статей «Федераліст» (1787—1788), до якого А. Гамільтон написав більше як половину статей; авторами інших статей були політичні філософи Джеймс Медісон і Джон Джей. Разом вони виступали під псевдонімом «Публій».

Теоретичними засадами статей збірника «Федераліст» є раціональне розуміння людського і суспільного порядку, «республіканський» спосіб мислення, тлумачення соціальних і політичних феноменів на основі критеріїв класичної спадщини греків і римлян, політичної думки Нового часу, конституційної практики Англії та американських колоній.

Наскільки діячі американської революції мислили категоріями класичної політики і діяли під впливом історичних прикладів, свідчить скарга делегата Конвенту Чарльза Пінні, яку наводить «Федераліст»: «Чи можуть солдатські звички та звички Європи стати нашими? Чи маємо ми поділ на плебеїв і патрициїв? Чи перебували Гельвецька та Бельгійська конфедерації або не оформлена побудова Німецького рейху в такій самій або подібній на нашу ситуації? Ми розглядаємо себе як жителів старої, замість молодого, країни». Підтримуючи вищенаведені думки, «Федераліст» наголошує на негативному прикладі минулого: «Чи не полягає перевага американського народу саме в тому, що хоча він постійно і віддавав належне думкам минулих часів та інших націй, але ніколи не давав так осліпити себе культом минулого, традиції або великих імен, щоб забути своє власне становище та здобути на власному досвіді знань? Володарем цього мужнього духу стануть онуки, світ майбутнього буде вдячний прикладу деяких нововведень, розроблених на американській землі «задня приватних прав і громадянського щастя...».

Автори збірника звертали увагу на відмінності в тлумаченні «людських інституцій». Неясність виникає не лише з предмета, а й з недосконалості людського сприйняття та недосконалості мови як носія ідей. Такі феномени, як законодавча, виконавча і судова влада, не були адекватно визначені. Ще гірше з новими та складними об'єктами, такими як розмежування компетенції федерального уряду та окремих штатів. Політичні відносини людей, політичні інститути не є просто речами, як предметами природи, тому потребують спеціального дослідження.

Однак автори доходять висновку, що інститути також ґрунтуються на природі людини. «Але чим, власне, є політичний порядок, — зазначають вони, — якщо не найбільшим закидом людській природі й водночас найглибшою рефлексією щодо неї. Якби люди були ангелами, вони не потребували б жодного уряду. Якби ангели панували над людьми, то контроль за урядом був би зайвий. Як зовнішній, так і внутрішній». Уряд потрібен тому, що «пристрасті людей без примусу не можуть бути підпорядковані розумові та справедливості». Такі міркування доречні в нації філософів, «оскільки там голосу розуму було достатньо, щоб викликати шляхетний страх перед законом. Але причин сподіватися на існування нації філософів так само мало, як і сподіватися на існування раси філософів-королів». Тому джерелом порядку є розум, з нього формується мудра і справедлива людина.

Автори «Федераліста» стверджували, що «люди у своїй поведінці керуються більше пристрастями і безпосередніми інтересами, ніж загальними та далекими міркуваннями політики, користі або справедливості». На їхню думку, діяльність більшості людей визначається поривами і пристрастями, що мають у своїй основі жагу до влади та власності. Ці сили любові людини до себе спричиняють усі порушення порядку в людському суспільстві. Жага до влади і власності та супутні негативні якості (честолюбство, жага слави, заздрість, користолюбство) відтісняють інші виміри людини на задній план.

Причини антагонізму груп усередині суспільства — передусім у природі людини. «Захоплення різноманітними релігійними поглядами, політикою та багатьма іншими речами, прихильність до різноманітних лідерів, які честолюбно борються за владу, або до особистостей, з долею яких були пов'язані людські пристрасті, — все це поступово поділило людство на різні партії, розпалило їхню ворожнечу і навіть зробило їх сильними для того, щоб дратувати одна одну в дрібницях, замість того, аби разом працювати задля загального добробуту». Однак найчастіше розпалює боротьбу розподіл власності. Здавна власники і незаможні «представляли в суспільстві різні інтереси». Регуляція цих різних інтересів є завданням законодавства,

яке повинно залучити партії та внутрішні партійні групи до дій уряду. Така повага до окремих інтересів має бути сконструйована в моделі суспільства, заснованій на плюралізмі і балансі інтересів.

Федералісти впевнені, що справедливість реалізується в моделі республіки, інститути якої мають відповідати людській природі. Цю модель вони називають «республіканським режимом», якому властиві воля і добро. Авторитетом у ній є народ, отже, вона є народною, або «репрезентативною демократією». Республіка прагне забезпечити умови для реалізації людських здібностей на основі чітко окреслених державно-громадських і релігійних прав, які гарантують життя, свободу і власність. Ця мета досягається завдяки специфічному виміру республіки — «громадянськості», що постає як «громадянське щастя», «громадянська свобода», «громадянська справедливість», «громадянські права». За їх переконаннями, тільки республіканський режим може бути поєднаний із духом американського народу, з основними принципами американської революції та з рішучістю кожного захисника свободи проводити політичні експерименти на здатності людства до самоврядування.

У «Федералісті» було представлено політико-економічну концепцію сильної централізованої федеральної влади, яка гарантувала б американській федерації власний шлях у світі, забезпечила незалежне існування вільної і заможної американської держави. Економіка федерації мала спиратися на приватні корпорації, свободу регламентованої законом підприємницької діяльності.

Оскільки Гамільтон проживав у великому місті, він не знав і не розумів сільського мешканця, не переймався й місцевими інтересами, а мислив категоріями всієї країни. До демократії міських зборів, законодавчих зборів, у яких більшість належала фермерам, ставився з неприхованим презирством. Його погляди узгоджувалися з інтересами великих власників — плантаторів-землевласників, багатих купців, промислової буржуазії. Він поділяв суспільство на обраних (багаті та імениті громадяни) і більшість (основна маса народу). При цьому дотримувався точки зору античних мислителів про природне походження, сутність майнових відносин і поділу суспільства на класи. Вважав за необхідне закріпити його конституційно: «Дайте першому класу міцну і постійну роль в управлінні державою. Він буде утримувати нестабільне (хистке) становище другого класу і, оскільки нічого не виграє від змін, завжди підтримуватиме добре управління».

Державу Гамільтон розглядав як знаряддя, що повинно слугувати інтересам тих, хто має владу, і стримувати тих, хто її позбавлений. Він розумів, що в державі, заснованій на насильстві, а не на добрій волі, постійне невдоволення експлуатованих загрожувє бунтом проти експлуататорів. Інтереси таких держав потребують, щоб суспільний безлад засуджувався і придушувався поліційними силами. Критерієм сильної держави є її здатність захистити привілеї меншості від анархії більшості. Гамільтон гаряче відстоював ідею заснованої на насильстві держави. В його планах державного устрою принцип централізованої влади сягав значно далі того, на що була готова піти більшість. Захищаючи ці плани, Гамільтон висловлював думки, які лякали багатьох: «Принцип, який має бути прийнятий, — це необхідність постійної волі. Держава повинна будуватися на основі, здатній стримувати народний потік».

А. Гамільтон вірив у природні права, для забезпечення яких необхідна сильна влада. В цьому на нього відчутно вплинули ідеї Юма. На його думку, природний стан є або стає станом війни, оскільки передбачає запровадження особистих прав на дотримання природного права. Громадянське суспільство окреслюється договором про встановлення народної виконавчої влади, за яким правителі зобов'язу-

ються захищати права громадян. Завдяки цьому «енергія виконавчої гілки влади» є осередком світського уряду. Найкращі способи забезпечення природних прав залежать від обставин. Звідси впливає гамільтонова конституційна доктрина «прикладної влади непрямої дії»: уряду треба дозволити використовувати будь-які не заборонені законом необхідні для його цілей засоби. Тільки сильна центральна влада здатна зупинити демократичний рух мас, який швидкими темпами розвивався у США в повоєнні роки боротьби за незалежність. Тільки федерація може стати бар'єром, який стримуватиме розбрат і народні повстання.

Людьми, на думку Гамільтона, керують надмірне честолюбство, корисливість. Проте честолюбність і освіта можуть винести поняття «Я» та інтерес за межі тіла та його життєзабезпечення. Потяг до багатства, приміром, стимулює турботу про свою власність і зацікавленість у громадському порядку. Прагнення влади менше пов'язане з матеріальним добробутом, воно надихає на участь у громадському житті. Найшляхетнішими умами править потяг до слави, що змушує керуватися вищими принципами. Властолюбці є найбільшою небезпекою для свободи, особливо в народних державах, пересічні громадяни яких — недосвідчені, обмежені й недалекоглядні — схильні піддаватися впливу демагогії. Справедлива держава, підсумовує Гамільтон, потребує славолюбців для контролювання тих, хто жадає панування.

З огляду на це, Гамільтон захоплювався англійською конституцією як «найкращою у світі». Для Сполучених Штатів найкращим ладом вважав представницьку демократію, оскільки втягнуті в гонитву за живою американці загалом видавалися йому як такі, що не здатні виявляти громадянські чесноти. У комерційному суспільстві, доводив Гамільтон, доброчесність є найчастіше «приємним додатком до багатства», який приваблює тих, чиє прагнення до розкошів уже певною мірою задоволене. Він вважав можливим через участь у громадській діяльності прищепити багатіям потяг до доброчесності, але його сподівання завжди були оповиті сумнівами.

Політичні погляди А. Гамільтона формувалися під впливом вчення Ш.-Л. Монтеск'є, особливо теорії розподілу влади, конституційного устрою англійської монархії, який, на думку Гамільтона, слід узяти за основу конституції США. Він був переконаним прибічником англійського типу змішаного правління, за якого законодавча влада поділялася між трьома політичними формами — монархічною, в особі короля; аристократичною, в особі палати лордів; демократичною, в особі палати общин. Однак концепція змішаного правління, яка брала під захист інтереси можливих верхів, суперечила доктрині природної рівності, сформульованій у Декларації незалежності, її положенню, згідно з яким держава створюється для захисту прав на життя, свободу, прагнення до щастя, а не прав на власність. У деяких своїх позиціях Гамільтон був послідовником Гоббса. Його філософія логічно підводила до держави — Левіафана з високоцентралізованою і дієвою владою. Але Гамільтон не був ідеалістом і не вважав державу вічною сутністю, яка не залежить від громадянина і височить над ним.

Попри внутрішні суперечності, він відводив виняткову роль верхній палаті вищого законодавчого органу влади, вважаючи, що саме Сенат повинен стати конституційним втіленням влади багатих і знатних. Сенатори мають обиратися через систему виборців «на термін належної поведінки», тобто до кінця життя. Усвідомлюючи, що такий Сенат може перетворитися на своєрідний олігархічний клуб, Гамільтон передбачав демократичнішу протизагу йому — нижню палату (асамблею, яку обиратимуть один раз на три роки прямими виборами, участь у яких можуть узяти всі чоловіки білого кольору шкіри).

На його думку, державна влада повинна бути зосереджена у виконавчому ядрі. Голову виконавчої влади Гамільтон називав монархом, іноді — правителем. Він, як і сенатори, повинен обиратися на «термін належної поведінки» за триступеневою системою виборів і мати широкі повноваження — всю повноту виконавчої влади: право призначення вищих посадових осіб, абсолютного вето, верховне командування збройними силами тощо. Правитель повинен отримувати високу заробітну платню, яка забезпечувала б йому життя за королівськими стандартами. Його особистий авторитет має поєднуватися з державним. Проте влада правителя може бути піддана імпичменту. Саме цим вона відрізнялася від спадкової монархії.

Такий погляд А. Гамільтона не знайшов підтримки на засіданні конвенту. Однак він досяг успіху в запровадженні судового конституційного контролю. Суть його полягала у визнанні того, що всі закони, які суперечать Конституції як вищому органу, в якому втілена воля народу, повинні бути визнані не дійсними. Ця функція покладалася на суди, «яким належало специфічне право інтерпретації законів». Наприклад, верховний суд (орган, який призначався) певною мірою може стати над конгресом (орган, який обирається): «При цьому мається на увазі тільки те, що влада народу є вищою від повноважень обох цих органів. Якщо виражена в цих актах воля законодавчої влади суперечить вираженій у Конституції волі народу, суди повинні керуватися конституційними нормами». Це тлумачення визнано США унікальним внеском американського політичного генія в науку про державу.

А. Гамільтон широко тлумачив положення Конституції, які не давали прямих відповідей на існуючі проблеми. Будучи міністром фінансів, він зумів переконати Конвент, що, крім перелічених у Конституції повноважень, «існують і повноваження передбачувані, які так само реально делегуються державі». Це дало змогу в той час заснувати національний банк, який повинен був консолідувати національні борги, а методологічно — започаткувало існуючий донині спосіб тлумачення конституції, згідно з яким уряд міг розширювати свої повноваження за відсутності в конституції прямої заборони.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Александр Гамильтон

СОЮЗ КАК ГАРАНТИЯ ОТ ПАРТИЙНЫХ РАСПРЕЙ И МЯТЕЖЕЙ

Ноября 21 1787 г.

Прочный союз будет иметь наиважнейшее значение для воцарения мира и свободы в штатах, поскольку оградит их от внутренних расколов и мятежей. ...

Как известно, выгода от конфедерации состоит в том, что она, сдерживая склонности к разладу, служит защитой общественного спокойствия государств и одновременно с этим повышает их боеспособность и безопасность перед лицом враждебных стран. К такой организации прибегали во многих странах в разные века, и она снискала себе одобрение наиболее известных политических мыслителей. Противники предложенного ПЛАНА с большим рвением ссылаются на Монтескье*, приводя его слова о том, что для успеха республиканской системы правления необходима малая территория. К сожалению, им остались неизвестны мысли, которые великий мыслитель высказал в другом месте в своих работах; ускользнули от их внимания также и последствия принятия тех принципов, которые они с таким жаром исповедуют.

Когда Монтескье отдает предпочтение республикам малой величины, он руководствуется меркой, которую намного превосходит по размерам своим чуть ли ни каждый из наших штатов. ...

Под определением *конфедеративная республика* подразумевается попросту «набор обществ» или ассоциация двух или более государств, действующая как единое государство. Что же касается полномочий федеральной власти, изменения ее форм и целей, нее это

решается по свободному выбору. До тех пор, пока в такой республике не отменена раздельная организация правления для каждой из входящих в нее частей; до тех пор, пока она не прекратила отвечать местным интересам в строгом соответствии с конституцией; тогда даже в том случае, если она будет в абсолютном подчинении общей власти Союза, такая республика будет оставаться, как в теории, так и на практике, ассоциацией государств, то есть конфедерацией. Предлагаемая конституция, столь далекая от того, чтобы поддерживать отмену самостоятельной власти штатов, предоставляет им роль составных частей общенационального суверенитета, предусматривает их непосредственное представительство в Сенате и оставляет за ними исключительное право на определенную и весьма важную часть суверенной власти. Это толкование полностью соответствует тому, что понимается под федеральным правительством при разумном толковании слов, образующих этот термин.

¹ Политическая философия и теория права Монтескье, наряду с наследием Локка и т. н. шотландских просветителей (Юм и др.), легли в основу конституционной теории и практики США.

¹ Американские федералисты: Гамильтон, Медисон, Джей. Избр. статьи. — Вермонт, 1990. — С. 55—63.

О НЕОБХОДИМОСТИ ИМЕТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВО, НЕ МЕНЬШЕЕ ПО СИЛЕ СВОЕЙ, ЧЕМ ПРЕДУСМОТРЕННОЕ ПРЕДЛАГАЕМОЙ КОНСТИТУЦИЕЙ

Декабря 18 1787 г.

Мы подошли теперь к рассмотрению доходов в пользу необходимости — в целях сохранения Союза — такой Конституции, которая по силе своей была бы, по крайней мере, равна предложениям нам теперь. ...

Какими бы недостатками ни страдала нынешняя явно несовершенная Конфедерация, этот принцип ее создатели понимали со всей ясностью, хотя они и не обеспечили его полагающимися и достаточными условиями для успешной деятельности. Поскольку Конгресс располагает неограниченным правом запросить людей и средства, то, очевидно, предполагалось, что Соединенные Штаты должны иметь в своем распоряжении все ресурсы, которые по их разумению требуются для «общей обороны и все общего благосостояния»². Считалось само собой разумеющимся, что понимание своих собственных интересов и соображения добросовестности окажутся верным залогом пунктуального выполнения обязательств штатов по отношению к федеральному правительству. ...

Коль скоро обстоятельства в нашей стране требуют правления составного, а не простого, конфедеративного, а не единого, то главное, что нам будет сделать — это как можно более четко разделить ЗАДАЧИ, которые будут стоять перед различными сферами и подразделениями власти, следя за тем, чтобы каждое из них имело как можно более полные полномочия для выполнения вверенных им задач. Разве Союзу не предписана роль защитника всеобщей безопасности? Разве армия, флот, государственные доходы не являются необходимыми для выполнения этой задачи? Правительство Союза должно иметь право издавать всевозможные законы и устанавливать связанные с ними всевозможные правила. То же самое следует сделать по отношению к коммерции, как и во всех других областях, на которые будет позволено распространяться его юрисдикции. Разве не следует дать власть МП тому правительству осуществлять правовой надзор в отношении граждан своего штата? Местные правительства должны иметь, все полномочия, необходимые для выполнения этой задачи, ми, и по отношению ко всем другим задачам, переданным в его ведение и под его руководством. Не дать каждому из этих подразделений власть, соразмерную поставленной ему задаче, — нарушить самые очевидные правила благоразумия и целесообразности и, непредусмотрительно вверяя защиту интересов нации именно тем, кого заблаговременно лишили способности своевременно выполнять эту задачу.

Разве не тот орган, которому доверена охрана общественного и спокойствия, будет более всех способен сделать необходимые приготовления для обеспечения общественной обороны? Разве не ему, этому сосредоточию сведений, дано лучше других понять и степень, и срочность угрожающей опасности? Как представитель ВСЕГО ЦЕЛОГО, разве не он глубже других заинтересован в сохранности каждой части? Разве, благодаря ответственности, заложенной и каждой предписанной ему обязанности, не ему дано наиболее разумно осознавать необходимость умственных действий? А поскольку власть его распространяется по всем штатам, не он ли является единственным органом, способным упорядочить и установить согласие в планах и мерах по обеспечению всеобщей безопасности? Не заложена ли очевидная непоследовательность в передаче федеральному правительству полномочий по всеобщей обороне при том, что у штатов остается *действительная* власть над теми средствами, которые должны ее обеспечить? Отсутствие сотрудничества — неотъемлемое следствие такого устройства. И не будут ли ему неизбежно сопутствовать слабосилие, беспорядок, несправедливое распределение бремени

и бедствий войны, ненужное и невыносимое повышение расходов? Разве не испытали мы на себе их действие в ходе революции, которую мы недавно завершили?

С какой стороны в поисках истины мы бы ни стали рассматривать наш предмет, мы каждый раз убеждаемся в неразумности и опасности отказывать федеральному правительству в неограниченных полномочиях в отношении всех тех задач, которые возложены на него. Действительно, от народа потребуются наиболее бдительное и скрупулезное внимание, дабы удостовериться в том, что правительство это будет устроено так, чтобы можно было без опасений доверить ему необходимые полномочия. Если после беспристрастного изучения окажется, что план, который либо был, либо будет нам предложен на рассмотрение, не соответствует этому требованию, то он должен быть отвергнут. Правительство, устроенное так, что ему нельзя доверить полномочия, которые свободный народ должен передать любому правительству, будет ненадежным и недостойным хранителем ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ. А если правительство таково, что ему уместно вверить ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ, то нечего опасаться и передачи ему соответствующих полномочий. Таков неизбежный результат всех верных рассуждений по этому вопросу. Что же касается противников плана, выдвинутого Конвентом, то они бы заставили нас меньше сомневаться в их искренности, если бы ограничились показом порочности внутреннего устройства предлагаемого правительства, порочности, делающей его недостойным доверия народа. Не следовало бы им пускаться в разжигающие страсти речи и бессмысленные придирки касательно объема полномочий федерального правительства. ПОЛНОМОЧИЯ эти не являются излишними для ЗАДАЧ федерального правления или, иными словами, для управления нашими ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫМИ ИНТЕРЕСАМИ; да и невозможно представить удовлетворительные доводы для доказательства обратного. Если действительно, как на то намекают некоторые авторы из противоположного лагеря, если действительно возражения в этой области проистекают как бы из природы вещей, то есть обширность страны делает невозможным формирование правительства, которому без опасения можно было бы вверить столь широкие полномочия, то это означало бы лишь то, что нам следует сузить наш размах и примириться с целесообразностью нескольких конфедераций, более осуществимых по объему. Ибо нет ничего нелепее, чем предложение доверить правительству руководство наиболее существенными общенациональными интересами, одновременно с этим не решаясь доверить ему полномочий, необходимых для выполнения возложенных на него задач. Давайте же будем искать примирения этих противоречий, а твердо встанем на позиции разумной альтернативы.

ОБ УСТРОЙСТВЕ ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ВЛАСТИ О ЕДИНСТВЕ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ; РАССМОТРЕНИЕ ПРОЕКТА СОВЕТА ПРИ ГЛАВЕ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ

Марта 18 1788 г.

Иногда приходится слышать, что энергичная президентская власть несовместима с духом республиканского правления; причем у этой идеи достаточно приверженцев. Просвещенные люди, желающие добра республиканской форме правления, должны, по крайней мере, надеяться, что мысль эта лишена всякого основания, ибо принять ее означало бы для них отказаться от дорогих им принципов. Энергичность исполнительной власти следует читать основным элементом, определяющим здоровое правительство. Энергичность исполнительной власти необходима для обеспечения безопасности страны со стороны иностранных держав; не менее необходима она и для упорядоченного проведения и жизнь актов законодательной власти, ограждения имущества от несправедливых и наглых манипуляций, которые время от времени нарушают законный порядок; обязательна она и для защиты свободы от посягательства лиц, движимых тщеславием, партийными пристрастиями и обуянными анархическими порывами. ...

Политические деятели и государственные мужи, известные здравомыслием и справедливостью своих взглядов, выступают за единоначалие в исполнительной власти и за многоначалие к законодательной. Как они верно утверждают, энергичность является самым необходимым атрибутом исполнительной власти при том, что сама эта власть должна находиться в одних руках. С наименьшим основанием полагают они, что поскольку многоначалие наиболее уместно при обсуждении и поисках истины и рассчитано как на внушение народу доверия к власти, так и на защиту его привилегий и интересов, то оно более всего присуще законодательной власти. ...

Доводы наши показывают, что многоначалие исполнительной власти лишает народ двух главных средств, с помощью которых он может проследить за тем, как осуществляется делегированная им власть. Общественное мнение теряет свою действенность, во-первых, из-за ослабления действенности общественного порицания, если оно направляется не на одно лицо, а на группу, и, во-вторых, из-за невозможности быстро и с ясностью обнаружить нарушения должностными лицами их обязанностей с тем, чтобы либо заставить их уйти в отставку ли, если это будет уместно, отдать их под суд. ...

Теперь остается лишь добавить, что до обнародования новой Конституции мне редко приходилось встречаться с разумным человеком из какого бы то ни было штата, который бы не заключил, исходя из собственного опыта, что единоначалие исполнительной власти нашего штата является одним из самых главных достоинств нашей конституции.

¹ Американские федералисты: Гамильтон, Медисон, Джей. Избр. статьи. — С. 215—229.

¹ Американские федералисты: Гамильтон, Медисон, Джей. Избр. статьи. — С. 111—119.

2 Статья VIII Конституции 1781 г. между прочим гласит: «Все затраты на войну и все остальные расходы, которые предназначены для обеспечения общей обороны либо всеобщего благосостояния и которые санкционируют собравшиеся на Конгрессе Соединенные Штаты, будут покрыты из общей казны; а общая казна будет пополняться каждым отдельным штатом пропорционально стоимости всей земли в нем, полученной либо значащейся за каждым отдельным лицом, причем, земля эта со всеми строениями и улучшениями, на ней произведенными, должна быть оценена по правилам, которые собравшиеся на Конгрессе Соединенные Штаты время от времени будут устанавливать». (Прим. пер.)

¹ Американские просветители. Избр. произведения в 2 т. Т. 2. — М., 1969. — С. 27—33.

СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ И УСТРОЙСТВО ЕЕ В СВЯЗИ С НЕОГРАНИЧЕННЫМ СРОКОМ СЛУЖБЫ СУДЕЙ ПРИ УСЛОВИИ БЕЗУПРЕЧНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Мая 28 1788 г.

Мы переходим теперь к рассмотрению судебной власти согласно предлагаемой Конституции². Обзор недостатков системы нашей Конфедерации ясно показывает всю выгоду и необходимость федеральной судебной власти. Здесь очевидно будет излишним повторить, почему ее учреждение обязательно, ибо с самой мыслью этой никто не спорит. Другое дело — форма ее устройства и степень ее влияния, к чему я и предлагаю нам сейчас обратиться.

При учреждении судебной власти следует иметь следующие соображения: 1) процедура назначения судей; 2) условия их службы, 3) распределение судебной власти между различного рода судами и взаимоотношения между последними.

Первое. Что касается процедуры назначения, то она не отличается от процедуры назначения должностных лиц в правительственных органах Союза, и поскольку вопрос этот был исчерпан в посвященных ему двух последних статьях, я не стану здесь к нему возвращаться.

Второе. Что касается условий службы судей, то здесь имеется в виду, главным образом, срок их пребывания в должности, обеспечение их содержания и меры предосторожности против безответственных действий.

В соответствии с планом, выдвинутым Конституционным конвентом, все судьи, которые могут быть назначены Соединенными Штатами³, имеют право оставаться в должности неограниченный срок при условии безупречного поведения. Такой подход соответствует наиболее уважаемым конституциям штатов, в том числе и нашего⁴. То, что находятся люди, подвергающие сомнению правильность такого подхода, говорит только о том, насколько одержимость духом противоречия исказила их воображение и способность к разумной оценке. Критерий безупречного поведения как условие пребывания в должности судьи следует по праву считать одним из наиболее важных современных усовершенствований правительственной власти. ...

¹ Американские федералисты: Гамильтон, Медисон, Джей. Избр. статьи. — С. 167—169.

² В статьях 78—83 рассматриваются вопросы федеральной судебной власти, определяемой Статьей III Конституции США. (Пер.)

³ Т. е. федеральным правительством. (Пер.)

⁴ Т. е. Нью-Йорк. (Пер.)

Такое, по существу элементарное понимание судебной власти приводит нас к ряду выводов. Судебная власть является бесспорно самой слабой из трех властей, ей нечего надеяться на успех при посягательстве на полномочия двух других. Напротив, необходимо сделать все возможное, чтобы оградить судебную власть от их посягательства. Бесспорно также и то, что хотя в отдельных случаях суды и бывают повинны в несправедливом угнетении, чип не способны угрожать свободе народа в целом, коль скоро, не премину добавив, соблюдается четкое разделение между судебной, с одной стороны, и исполнительной и законодательной властями, с другой. ...

Итак, коль скоро мы будем полагать суды основным средством защиты, ограничивающей конституции от посягательства законодательной власти, то и сомнений у нас не должно возникать в правильности назначения судей на неограниченный срок, ибо никакая мера не может сравниться с этим порядком в его способности укрепить в судьях настоящий дух независимости — необходимое качество для выполнения вверенной ему тяжелейшей задачи.

Такая независимость судей одинаково необходима для защиты Конституции и прав личностей от воздействия тех пагубных веяний, которые, благодаря искусству злоумышленников или стечению обстоятельств, иногда распространяются в народе и которые, хотя они и быстро отступают перед добросовестными сведениями и свидетельствами разума, все же на какое-то время могут внести в правительственную систему опасные изменения и оказать грубое давление на то или иное меньшинство. ...

Итак, Конституционный конвент несомненно поступил правильно, приняв за образцы те конституции, которые установили безупречное поведение единственным условием, ограничивающим срок службы судьи. Не сделал он этого, план, им представленный, содержал бы серьезное упущение, непростительное для добротного правительства. Опыт Великобритании служит нам замечательным примером превосходства такого порядка.

(История политических и правовых учений. Хрестоматия / Под. ред. Т. Демиденко. — Харьков, 1999).

¹ Говоря о них, знаменитый Монтескье заметил: «Из трех вышеозначенных властей, СУДЕБНАЯ практически не располагает властью». О духе законов. — Т. I. — С. 186.

Основні поняття та категорії

Громадянська війна — найгостріша форма політичної боротьби, яка має вигляд збройної сутички між класами і соціальними групами, партіями, націями і т. ін. задля досягнення певних політичних цілей, головними з яких є досягнення повноти державної влади. Економічною основою громадянської війни є надзвичайне погіршення матеріального, становища різних верств населення. Соціальна й політична основа громадянської війни — суперечності між інтересами різних верств населення щодо відповідних найважливіших соціальних і політичних проблем. Громадянські війни виникає тоді, коли практично вичерпані легітимні форми і засоби подолання політичної кризи, соціального конфлікту. Як правило, громадянські війни ведуться між пригнобленими і пануючими класами, групами населення, але можуть відбуватися і в результаті зіткнення інтересів однорідних соціальних, політичних партій, угруповань (наприклад громадянська війна Півночі та Півдня у США 1861—1865 рр.). Громадянські війни може зачіпати особисті інтереси і розколювати суспільство в цілому. Громадянські війни відрізняються від звичайних воєнних, дій залученням до них найширших мас цивільного населення, яке стає заручником політичних амбіцій честолюбних авантюристів; характеризуються жорстокістю і безкомпромісністю, завдають великих збитків усьому суспільству. В Україні однією з найдовших і найкровопролитніших була громадянська війна 1918—1920 рр. [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Конституціоналізм (франц. — Constitutionnalisme, від лат. constitutio — устрій, установлення, положення) — виділяють декілька аспектів цього поняття. Передусім конституціоналізм трактують як політико-правову ідеологію, історично пов'язану з феноменом конституції. Його розглядають як певне інтелектуальне узагальнення, притаманне політико-правовій думці в конкретній країні, і як персоніфіковану концепцію (ції), сформульовану окремими видатними авторами. З огляду на критерії, прийняті в сучасній юридичній науці, можна сформулювати два визначення: 1) конституціоналізм — це суспільно-політичний режим, за якого функціонують держава та її інститути, взаємні стосунки людини і держави. Змістову основу конститу-

ціоналізму виражає формула «конституційно-правова норма + практика її реалізації». 2) Конституціоналізм є правовою (конституційною) ідеологією, яка відображає і прогнозує розвиток відповідної нормотворчості та нормозастосування [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Ліберальна демократія (*liberal democracy*) — форма представницької демократії в сучасній західній політиці, що відрізняється загальним виборчим правом, виборчою конкуренцією за владу між політичними партіями, захистом цивільних прав. Ця форма правління й політики ствердилася в Європі тільки наприкінці XIX — початку XX ст. [Большой толковый социологический словарь (Collins), Т. 1. (А-О). — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Народний суверенітет (від. франц. *souverainete* верховна влада) — незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство влади (суверенітет держави, народу, нації, особи. Народний суверенітет заснований на визнанні всього повноправного населення тієї чи іншої країни джерелом політичної влади). Ідея народного суверенітету набула свого розвитку в епоху буржуазних революцій і була тісно пов'язана з теорією парламентаризму. Так, родоначальник ідеї народного суверенітету Дж. Локк, визнаючи законодавчу владу вищою, такою, що підпорядковує собі всі інші, зауважує, що вона є довіреною владою, верховна влада належить народові, який має право усунути або змінювати склад верховного органу [Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершини и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.].

Пряма демократія (*direct democracy*) — демократія без представництва, коли ті, хто має право вирішувати, вирішують усі питання на зборах, яким належить суверенітет, і коли комітети та виконавчі органи призначають радше жеребкуванням, ніж обирають. Пряма демократія існувала в античних Афінах, згодом її обстоював Руссо. Ідеали Руссо відродилися під впливом нових лівих у 1960-х роках, а дехто стверджує, що сучасні інформаційні технології уможливають нині пряму демократію навіть у країнах із численним населенням [Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.]

Соціальна програма — програма або ініціатива, спрямована на поліпшення соціальних умов.

Словник з соціальної політики. — К.: Києво-Могилянська академія. — 2005. — 253 с.

Федералізм (від лат. *foederatio* — союз, об'єднання). Цей термін здебільшого вживають для назви організаційного принципу певної політичної системи, і він наголошує й на вертикальному поділі повноважень між різними рівнями врядування (центром і регіонами), й на об'єднанні різних територіальних та соціально-економічних одиниць, культурних і етнічних груп в одну державу. Там, де одиниці федеративної держави мають високий ступінь автономії та виняткові повноваження стягувати податки й формувати політичний курс, можна говорити про конфедеративну державу (або відцентровий федералізм). Державу, де наголошують на інтеграції різних одиниць, поділі повноважень та вирівнюванні умов життя в різних одиницях, можна вважати за децентралізовану унітарну державу (доцентровий федералізм). На початку XVII ст. Йоган Альтузій (1557—1638) розумів державу як федеративно збудовану споруду з багатьма рівнями «консоціацій», як-от родина й родичі, цехи і стани, міста і провінції, і це уявлення становило прямиий контраст із належною Жанові Бодену концепцією унітарної монархічної держави як гаранта порядку і стабільності (й захистом такої держави). Коли брати загалом, різні консоціації формують систему «суспільного федералізму», за якого представництво є й функціональним (наприклад професійні гільдії), і територіальним (міста і провін-

ції). Проте тільки після Монтек'є темою політичних дискусій — на тлі абсолютистського монархічного врядування — стала не тільки ідея «поділу влад», а й ідея федералізму як основного принципу організації держав. Реальне творення федеративних держав відбувалося або «знизу», через згоду складових одиниць, як-от, скажімо, в США та Швейцарії, або «згори», внаслідок накидання з «центру» або якимись зовнішніми силами, як-от у Німеччині після Другої світової війни, Іспанії після Франко та Бельгії. Федералізові властиві три головні двозначності. По-перше, коли йдеться про діяльність, федеративні системи діють у розмаїтті різних політичних контекстів і пов'язані з розмаїттям у край різних політичних результатів. Не виникло ніякої вочевидь федеративної моделі відносин між загальнодержавним і регіональними рівнями врядування. Аж ніяк не безперечно, що регіональні інтереси та уряди завжди набагато краще захищені й мають кращі умови для розвитку в системах, що їх називають федеративними, ніж у багатьох системах, які мають назву унітарних. По-друге, федеративна теорія теж досить плутана. В літературі, присвяченій федералізові, обговорено три широкі моделі: дуалістичний, кооперативний і органічний федералізм. Якщо це все статичні, «позачасні» моделі, — тобто будь-якої конкретної миті наявні приклади всіх трьох моделей, — тоді проблема полягає в тому, що відмінності між ними надто великі, щоб вони могли характеризувати те саме явище. Якщо стверджують, що вони розвиваються з часом, тобто дуалістичний федералізм існував у XIX ст., кооперативний федералізм — у середині XX ст., а органічний — наприкінці XX ст., тоді, здається, різниця між федеративною і унітарною системами дуже невелика. Федералізм — класичний приклад надміру широкого розтягування концепції. По-третє, прихильники федеративної «ідеї» та уявлення, що федералізм — окремий принцип урядування, висловлюються з найбільшою вірогідністю тоді, коли обмежують свій аналіз формальними конституційними або інституційними питаннями. Проте вони ніколи не спромалися врахувати інші політичні феномени — політичні культури, партійні системи, вплив бюрократів, зовнішній тиск — і додати їх до уявлення про окрему сутність федералізму та його відданість децентралізації. Отже, федералізм, — по суті суперечлива концепція. Він, здається, пропонує середній шлях співпраці і консенсусу між територіальними інтересами. А на практиці, якщо є співпраця і консенсус, офіційної відданості конституційному федералізові не буває [Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Питання до дискусії

1. Витоки демократичного радикалізму в американському суспільстві XVIII ст.
2. У чому полягають особливості поглядів Т. Пейна на виникнення держави, громадянські права людини, суспільний прогрес?
3. Які причини, на думку А. Гамільтона, породжують суспільний антагонізм, завдяки чому він вбачав можливим подолати його?
4. У чому виявлялась оригінальність поглядів А. Гамільтона на невід'ємні права людини?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Спільні й відмінні ознаки європейської та північноамериканської політичної думки доби Просвітництва.
2. Теоретичні засади американського лібералізму просвітницької доби.

3. Сутнісні характеристики демократичного радикалізму в американській просвітницькій ідеології.
4. Основні засади американської теорії федералізму XVIII ст.

Завдання для самостійної роботи

---

1. Зробіть аналіз соціально-економічного і політичного розвитку США у XVIII ст. та з'ясуйте його вплив на формування основних концепцій американської просвітницької ідеології.
2. Опишіть спільне і особливе у концептуальних засадах політичних вчень Т. Пейна, Т. Джефферсона та А. Гамільтона.
3. Проаналізуйте сутність та письмово опишіть основні положення соціальної програми Т. Пейна.
4. Дайте письмово характеристику ролі уряду в забезпеченні прав людини за Т. Джефферсоном.
5. Побудуйте порівняльну таблицю спільних і відмінних ознак європейської та північно-американської суспільно-політичної думки доби Просвітництва.

Питання до заліку

---

1. Загальна характеристика просвітництва США.
2. Ідеї прямої демократії і волі в американській політичній думці.
3. Проблеми народного суверенітету в Томаса Джефферсона.
4. Сутність теорії федералізму Александра Гамільтона.

Питання до іспиту

---

1. Демократичний радикалізм Томаса Пейна.
2. Ліберальний демократизм Томаса Джефферсона.
3. Теорія федералізму Александра Гамільтона.
4. Концептуальні засади американського просвітництва.

Першоджерела

---

1. Американские просветители. Избранные произведения: В 2-х т. — М., 1969.
2. *Джефферсон Т.* Общий обзор прав Британской Америки // Американские просветители. — М., 1991.
3. *Джефферсон Т.* Тексты // Американские просветители. Избранные произведения. — Т.2. — М., 1969. Соч. — 2-е изд.
4. *Пейн Т.* Избранные сочинения. — М., 1959.
5. *Пейн Т.* Избранные сочинения. — М., 1969.
6. Федералист: Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / Под общ. ред. Н. Яковлева. — М., 1993.

Рекомендована література

---

1. *Гольдберг Н. М.* Томас Пейн. — М., 1969.
2. *Каленский В. Г.* Мэдисон. — М., 1981.
3. *Печатнов В. О.* Гамильтон и Джефферсон. — М., 1984.
4. *Реев Н. Н.* Политические взгляды американских федералистов // История политических учений. — М., 1976.
5. *Севастьянов Г. Н., Уткин А. И.* Томас Джефферсон. — М., 1976.
6. *Согрин В. В.* Основатели США: исторические портреты. — М., 1983.
7. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. — Львів, 1997.
8. Хрестоматія по новій історії, 1640—1870 / Под ред. В. Г. Сироткина. — М., 1990.

- 1. Економічні засади політичної філософії Адама Сміта.**
- 2. Вікторіанський лібералізм Джона Стюарта Мілля.**

Ліквідація в Англії феодально-абсолютистського устрою створила передумови для розвитку капіталістичних відносин, внаслідок чого у XVIII ст. вона стала першою великою промисловою капіталістичною державою.

Переїнявши від короля реальну владу, парламент приймав закони, обов'язкові для всіх, у тому числі й для правителя. Уряд був відповідальним перед парламентом, а не перед королем. Це означало, що Англія стала конституційною монархією. Однак верховенство парламенту не означало владу народу. Політичні важелі належали земельній аристократії. Народ не міг впливати на законодавчі рішення. У країні з п'ятимільйонним населенням право голосу мало менше ніж 250 тисяч осіб. Упродовж XVIII ст. майже зникло селянство як клас, оскільки вся земля була зосереджена в руках лендлордів (великих землевласників). У господарській політиці держави перевага надавалася промисловості.

Нова ситуація в країні покликала до життя й нові політичні та соціальні ідеї. Капіталістичні відносини вимагали звільненої від релігійно-містичного розуміння політики і політичної влади, вивчення їхньої істинної суті й суспільного призначення. Тому цілком закономірно XVIII ст. в історії суспільної думки називають епохою Просвітництва, адже наукове знання, яке раніше було доступне небагатьом дослідникам, поступово ставало народним надбанням. Прислужилися цьому публічні дискусії літераторів, популяризаторські інтерпретації досягнень науки і філософії. Це зміцнювало впевненість у безмежних можливостях людського розуму, в прогресі наук. В Англії філософія Просвітництва знайшла своє втілення у творчості Джона Мілля, Джона-Ентоні Коллінза, а пізніше — у філософії представників шотландської школи Томаса Ріда, Роберта Уоллеса, Адама Сміта, Дейвіда Юма та ін.

Довідка

Із хроніки суспільно-політичного життя Англії

17 липня 1790 р. На 68-му році в Единбурзі помер англійський економіст і філософ Адам Сміт.

3 серпня 1792 р. В Кромфорді (графство Дербі) у віці 59-му років помер англійський промисловець і винахідник Річард Аркрайт. Своїми винаходами (ватермашина, бавовнопрядильна машина) і постійними удосконаленнями машинного прядіння він започаткував основи сучасної текстильної промисловості. В 1769 р. він відкрив власну текстильну фабрику. Спочатку на ній були обладнані прядильні машини з приводом від колеса; в 1790 їх замінили паровими машинами. Цей винахід сприяв підвищенню якості і кількості виробленої пряжі.

14—30 червня 1793 р. Великобританія заключила з Прусією (14 червня) і Австрією (30 червня) угоду, спрямовану проти Франції. Утворилася антифранцузька коаліція Пруссії, Австрії, Великобританії, Іспанії і Нідерландів.

14 травня 1796 р. Англійський сільський лікар Едуард Дженнер винайшов вакцину проти віспи і вперше успішно зробив вакцинацію. На його основі поступово зародилася нова галузь медичної науки — імунологія. В Китаї та Індії примітивні форми вакцинації були відомі з 1000 р. до н. е.

1798 р. Англійський священик, економіст і філософ Томас Роберт Мальтус анонімно опублікував своє дослідження — «Досвід про закон народонаселення» — про причини зростання населення в світі. Він домагався контролю за народжуваністю, оскільки вважав, що запаси продовольства в світі обмежені. Він стверджував: у той час як чисельність населення на Землі внаслідок природного розмноження зростає в геометричній прогресії, подвоюючись кожні 25 років, кількість продовольства при поступовому зменшенні приросту врожайності за той самий період зростає лише в геометричній прогресії. Цю диспропорцію, наслідком якої може стати голод, неможливо ліквідувати лише стримуванням чи державними заходами.

Осінь 1799 р. Англійський парламент прийняв закон, за яким в Англії заборонялася діяльність профспілок, політичних товариств і асоціацій (мав силу до 1824 р.). Це стало одним із проявів політики британського уряду і короля Георга III, спрямованої проти поширення ідей французької революції.

1800 р. Роберт Оуен із Нью-Ланарка намагався покращити становище робітників на своїй бавовнопрядильній фабриці. Для цього він увів робочий день тривалістю 10,5 год. і заборонив працю дітей віком до 10 років.

27 листопада 1806 р. Великобританія організувала контрблокаду Франції і її союзників. Англійські кораблі захопили французькі і нейтральні торгові судна, блокували французькі порти, і, всупереч усім перешкодам, контрабандним шляхом вивозили англійські товари. Згодом, завдяки своєму абсолютному морському пануванню, Великобританія ще більше покращила торгівлю зі своїми колоніями і віднайшла нові ринки збуту своєї продукції. Промислове виробництво, розвиток сільського господарства і зростаючі ціни забезпечили їй у XVIII ст. можливість нарощувати темпи в торгівлі.

1812—1813 рр. В Англії розпочалися соціальні конфлікти. Внаслідок Континентальної блокади і кризи британської текстильної промисловості в Центральній Англії з 1811 р. почали виникати бунти робітників, яким усе частіше загрозувало безробіття внаслідок введення нових в'язальних і ткацьких верстатів. Луддіти (вони отримали назву від імені підмайстра Неда Лудда) знищували на текстильних фабриках машини. Для придушення заворушень влада використовувала армію. В січні 1813 р. в Йорну було страчено 17 робітників. Криза різко погіршувала становище простого люду.

1813 р. Англійський винахідник Джордж Стефенсон, механік із вугільної копальні під Ньюкаслем, почав конструювати парові локомотиви. Перший паровоз був використаний у 1814 р. для доставки вугілля.

1813 р. Англійський хімік сер Гемфрі Деві один із засновників електрохімії, відкрив електричну дугу. Він першим винайшов безпечну рудничну лампу (1815), запропонував водневу теорію кислот (1815), відкрив п'янодійну силу закису кислот (1795).

14 січня 1814 р. Великобританія і Швеція примусили Данію (союзницю Франції) заключити Кольський мир, за яким Данія зобов'язувалася вступити в антинаполеонівську коаліцію і передати Норвегію Швеції. Королівство Норвегія було пов'язано зі Швецією унією до 1905 р.

29 листопада 1814 р. Газета «Таймс» вперше була надрукована на друкарському вальцовому пресі. Німецький типограф Фрідріх Кеніг, який налагодив у 1811 р. в Лондоні виробництво друкарських верстатів, став вимагати в 1812 р. патент на швидкісний друкарський прес, який він сконструював разом з механіком Андреасом Бауером.

1814 р. Розвиток парових суден і машин йшов в напрямі створення не тільки стаціонарних машин (1736) для фабрично-заводських підприємств, а й паровозних машин для залізничного транспорту; суднових — для торгових суден; локомотивів — для потреб сільського господарства і місцевої промисловості. Серед перших винахідників локомотивів у Великобританії були Річард Тревітік, Джордж Стефенсон і Вільям Хедлі, який у 1814 р. ввів в експлуатацію так званий «Паффіні Білл», котрий успішно працював у копальнях. У цьому ж році Стефенсон розпочав конструювати один із перших локомотивів на металургійному заводі. В 1807 р. Фултон побудував перший річковий пароплав «Клермонт», який вперше здійснив рейс по Гудзону.

24 грудня 1814 р. Великобританія і США заключили агентський мирний договір про завершення війни, яка розпочалася в 1812 р. Згідно з ним, залишався довоєнний стан, передбачалося взаємне повернення захоплених територій, припинення будь-яких військових дій проти індіців, також зобов'язалися застосувати всілякі зусилля щодо заборони работоргівлі. Цей договір не вирішив суперечних питань, які призвели до війни.

1817 р. Був опублікований трактат англійського економіста Давида Рікардо «Початки політичної економіки та оподаткування». Базуючись на теорії трудової вартості, Рікардо

заперечив вчення А. Сміта, яке було викладено в праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Він намагався довести, що вартість товарів визначається працею тільки в суспільстві, яке знаходиться в первісному стані. Згідно з Рікардо, праця на наступних етапах суспільного розвитку — єдине джерело вартості товару, яка, в свою чергу, міститься в основі всіх форм розподілу доходів у суспільстві: заробітної плати, прибутку, ренти і т. д. Рікардо проводив чітку відмінність між працею, затраченою на виробництво товару, і працею, яка купується на товар. Таким чином, і прибуток власника, який купує робочу силу, і заробітна плата найманого робітника — дві складові однієї і тієї самої вартості. За молодих літ Рікардо досяг великих успіхів у бізнесі. У віці 25 років він став мільйонером.

16 липня 1819 р. Близько 60 000 ланкаширських робітників, які зібралися на полі Пітерсвільду в Манчестері з вимогою реформувати парламент і знизити ціни на хліб, були жорстко розігнані поліцією. Ці події призвели до того, що уряд різко обмежив свободу друку і зібрань (т. зв. «шість законів для затикання рота»). Під час сутичок було вбито 11 осіб і 400 поранено (серед них 100 жінок).

12 серпня 1822 р. В Норт-Грей-Фармі (Кент) покінчив життя самогубством міністр закордонних справ Великобританії Роберт Стюарт Каслрі (нар. 1769 р.). Він сприяв підписанню англо-ірландської унії (1801), виступав проти надання допомоги Росії під час навали Наполеона і уклав на Віденському конгресі (1814—1815) таємний договір з Австрією і Францією проти Росії.

25 серпня 1822 р. В Слау Букінгемшир, помер Вільям Гершель (нар. 1738) — засновник зоряної астрономії, іноземний почесний член Петербурзької Академії наук, побудував першу модель Галактики і відкрив Уран, два його супутники і два супутники Сатурна.

26 червня 1824 р. У Великобританії ліквідовано загони, які забороняли створенню робітничих союзів. Ці рішення були складовою частиною реформаторського законодавства правлячого кабінету Торі. Завдяки міністру внутрішніх справ Роберту Пілю була скасована смертна кара за більше як 100 кримінальних злочинів. Одночасно британський підприємець і соціальний реформатор Роберт Оуен намагався покращити становище робітників і здійснити ідею трудових комун. На своїй прядильній фабриці в Нью-Ланарку біля Глазго він організував зразкове поселення для фабричних робітників: робочий день був скорочений до 10,5 год., була заборонена праця дітей до 10 років, відкрито магазини з дешевими товарами.

16 квітня 1825 р. В Лондоні помер Іоганн Генріх Фюслі (нар. 06.02.1741) швейцарський живописець, представник раннього романтизму. Автор ілюстрації до «Божественної комедії» Данте, «Ілади» Гомера, картини для Шекспірівської галереї.

27 вересня 1825 р. Між Даргліntonом і Стоктоном в Англії розпочався рух на першій громадській залізниці, яка обслуговувала лише пасажирів (швидкість 24 км/год). Паровоз був сконструйований Джорджем Стефенсоном.

13 квітня 1829 р. В Англії прийнято закон про емансипацію католиків. Католики отримали можливість бути членами парламенту і громадських організацій.

10 травня 1829 р. В Лондоні помер Томас Юнг (нар. 13.06.1773), англійський вчений, один із засновників хвильової теорії світла; розробник теорії кольорового зору.

3 липня 1830 р. Липнева революція у Франції, революція в південних Нідерландах (Бельгія) і революційний рух у Швейцарії вплинули на виборчу реформу в Англії.

15 вересня 1830 р. Відкриттям траси Ліверпуль — Манчестер у Великобританії розпочалася епоха залізничного транспорту. Вперше залізничний товарний і пасажирський рух став обходитися без стаціонарних парових машин, які були необхідні для подолання підйому. Розвиток залізничного транспорту пов'язано з ім'ям винахідника локомотива Джорджа Стефенсона, який удосконалив свої конструкції і в жовтні 1829 р. переміг на конкурсі, що був оголошений залізничною компанією Ліверпуль — Манчестер. Його локомотив використовував технічні новинки — котел і вогнище з великою нагрівальною площею, які забезпечували постійну роботу машини.

7 червня 1832 р. Британський король Вільгельм IV затвердив білль про парламентську реформу. За новим виборчим законом різко скорочувалася кількість виборчих округів в обезлюдненій сільській місцевості (т. зв. — гнилих містечках), місця від яких у парламенті традиційно діставалися представникам аристократів-землевласників. Одночасно збільшувалося представництво міст, у яких виборче право було надано значній кількості власників і орендарів будинків. Більша частина робітників була, як і раніше, позбавлена виборчого права. Ця реформа по суті означала досягнення компромісу між землевласницькою аристократією і промисловою фінансовою буржуазією. Але вона стала важливим етапом у становленні принципів лібералізму.

1832 р. На основі партії вігів створено ліберальну партію, а партія торі трансформувється в консервативну партію (з 1867 р. — організаційно сформована).

21 вересня 1832 р. В Аботсфорді помер Вальтер Скотт (нар. 15.08.1771) — англійський письменник, творець жанру історичного роману. Твори: «Пісня останнього менестреля», «Айвенго», «Квентин Дорвард», «Пуритани», «Уєверлі» та ін.

1833 р. Британський парламент заборонив використовувати працю дітей на млинах віком менше ніж 9 років. Робочий день дітей віком 9—13 років становив 48 год. На тиждень, а дітей 14—18 років — 68 год. За його виконанням повинні були слідкувати спеціальні інспектори, які зобов'язані інформувати парламент про соціальну ситуацію на підприємствах.

1 серпня 1834 р. Британський уряд видав закон, згідно з яким на всій території Британської імперії заборонялося рабство. Ринки рабів в Африці в XVI ст. переважно були в руках іспанців і португальців. Після об'єднання двох імперій на Піренейському півострові Пилип II зробив експорт рабів виключно королівською монополією. Упродовж XVII і XVIII ст. торгівля «живим товаром» перебувала в руках британців, голландців і французів. У 1713—1750 рр. британці отримали монополію на вивезення рабів у Іспанську Америку. Раби працювали переважно на бавовняних, тютюнових та очеретяних плантаціях, а також як прислуга в домах. У 1792 р. в Данії був прийнятий закон, який забороняв торгівлю рабами. У 1807 р. цей закон прийняла Великобританія (за заборону на трансатлантичну торгівлю рабами).

8 травня 1838 р. У Лондоні опубліковано програмний документ асоціації робітників «Народна хартія», який започаткував чартистський рух. Головною вимогою хартії було введення всезагального виборчого права для чоловіків віком 21 рік і більше. Вона виражала відношення пролетаріату до парламентської реформи від 4 червня 1832 р., яка зберігала високий майновий ценз для виборців і тим самим позбавляла велику масу населення можливості брати участь у політичному житті. Серед інших вимог — формування виборчих округів за кількістю мешканців, таємне голосування, заборона майнового цензу для кандидатів. Чартистську програму в наступних роках було підтримано могутнім суспільним рухом. «Народна хартія» тричі пропонувалась до розгляду в Нижній палаті у вигляді петицій, але кожного разу вона відхилялась (1839, 1842, 1848). Чартистський рух — перший організований політичний виступ робітничого класу у Великобританії — після 1848 р. починає поступово занепадати.

Травень 1846 р. У Великобританії були скасовані «хлібні закони», згідно з якими збирався великий акциз із зерна, що було ввезене з-за кордону. Після їхньої відміни суттєво знизилася ціна на основний продукт — хліб. 1845 рік видався дуже неврожайним через посуху. Таким же очікувався і наступний рік — країні загрожувала небезпека голоду. З метою запобігання катастрофи прем'єр-міністр Роберт Піль наполіг на відміні «хлібних законів» про зерно, і тим самим посприяв розвиткові свободи торгівлі.

1 травня 1850 р. У Лондоні в Кришталевому палаці відбулося відкриття Всесвітньої виставки, присвяченої досягненням техніки і культури, яка слугувала не тільки комерційним цілям, а й допомагала людям усвідомити реальності нової індустріальної цивілізації.

1853 р. Запроваджено три комісаріати цивільної служби, які скасували можливість призначень, вмотивованих політичною кон'юнктурою, і покликані замінити їх відкритим конкурсом. З цього часу державні службовці призначаються на конкурсній основі.

1859 р. Британський натураліст Чарльз Дарвін опублікував книгу «Походження видів шляхом природного відбору, або Збереження благосприятливих порід у боротьбі за життя», в якій виклав вчення про походження видів тварин і рослин шляхом природного відбору.

28 червня 1864 р. У Лондоні у Сент-Мартінс-холл на конференції представників робітничого руху різних країн було засновано Міжнародне товариство робітників (МТР) — І Інтернаціонал. Карл Маркс був одним із засновників цієї організації. Його обрали до складу Центрального комітету МТР. Він є автором Установчого маніфесту МТР, вплив якого на політику МТР був визначальним. У статуті МТР підкреслювалося, що «звільнення робітничого класу повинно бути справою самого робітничого класу» і що боротьба за його звільнення має міжнародний характер.

18 листопада 1865 р. У Брокет-Холлі помер прем'єр-міністр Великобританії Генрі Джон Темпл Пальмерстон (нар. 20.10.1784), видатний британський політик, член партії вігів, міністр іноземних справ 1830—1834, 1835—1841, 1846—1851, прем'єр-міністр у 1855—1858 і 1865 рр.

Травень 1867 р. Внаслідок виборчої реформи у Великобританії виборче право було надано усім громадянам, які наймали житло вартістю не менше ніж 10 фунтів стерлінгів за рік та відносно забезпеченій частині робітників.

1870 р. У Лондоні було пущено в експлуатацію першу підземну залізницю, потяги якої працювали на паровій тязі. Перша електрична підземка була запущена в 1890 р.

18 липня 1872 р. Введено таємне голосування на виборах до британського парламенту.

1875 р. Англійські профспілки домоглися введення права на страйки.

1878 р. Пастор Віл'ям Бут заснував у бідних кварталах Лондона організацію, метою якої була не тільки місіонерська діяльність, а й забезпечення найбільш бідних частин населення харчами, житлом, роботою — Армія Спасіння. Ця організація була побудована за військовим зразком: до неї входили солдати і офіцери, а сам Бут став довічним генералом. Вони влаштовували вуличні концерти і читали проповіді, що були переповнені спо-

коєм і добротою. Бутс заперечував таїнства, закликав віруючих спілкуватися особисто з Богом, каятися у своїх гріхах та молитися.

19 квітня 1881 р. У Лондоні помер Бенджамін Дизраелі (нар. 21.12.1804) — британський політичний діяч, письменник, прем'єр-міністр (1868, 1874—1880). Ініціатор політики «блискучої ізоляції», ідеолог і провідник імперської колонізаторської політики.

19 квітня 1882 р. У своєму маєтку Даун поблизу Лондона помер Чарльз Роберт Дарвін (нар. 12.02.1809) — англійський природознавець, дослідник і натураліст, один із засновників теорії природнього відбору.

14 березня 1883 р. В Лондоні помер Карл Маркс (нар. 05.05.1818) — великий німецький філософ і політичний діяч, засновник марксизму.

1883 р. Сідней і Беатріс Вебб, Джордж Бернард Шоу, Герберт Уеллс разом з іншими представниками інтелігенції заснували в Лондоні Фабіанське товариство (називане за ім'ям римського полководця Фабія Максима). Фабіанці визнавали лише еволюційний шлях розвитку, заперечуючи революційний, намагаючись побудувати «муніципальний марксизм».

1888 р. Прийнято закон про місцеве управління, згідно з яким запроваджувалася система спрощень та уніфікацій, місцева влада надіялася загальною відповідальністю за всі місцеві служби, що діяли на її території.

5 серпня 1895 р. У Лондоні помер Фрідріх Енгельс (нар. 28.11.1820) — німецький філософ і політичний діяч.

1. ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ АДАМА СМІТА

У період становлення в Англії капіталізму бурхливого розвитку набула політична економія (наука про закони, що управляють виробництвом, обміном, розподілом і споживанням матеріальних благ і послуг), зумовивши необхідність упорядкування, узагальнення економічних знань, поглибленого вивчення політики. Ця проблема виявилася до снаги шотландському економісту, філософу Адаму Сміту, який мав потужне абстрактне мислення, енциклопедичні знання, виняткову сумлінність і наукову чесність. Ідеї інших учених він аналізував крізь призму власних знань і досвіду. Його наукова і громадська сміливість, урівноважувалися розсудливістю і систематичністю. Він надав стрункості політекономічним знанням (за що його справедливо вважають засновником класичної політичної економії), розглядаючи економічне життя крізь призму свободи індивіда. Спорідненим з цим був його погляд і на політичні, соціальні аспекти буття.

Довідка

Адам Сміт народився 5 червня 1723 року в містечку Керколді поблизу Единбурга. Батько, митний чиновник, помер за кілька місяців до його народження. Залишившись удовою, мати все своє життя присвятила синові. В 14 років А. Сміт вступив до Глазгівського університету, де виявив інтерес до гуманітарних дисциплін, хоч не без успіхів студіював математику, астрономію та інші науки. До 17 років мав серед студентів репутацію вченого і дивака: міг раптом поринути в роздуми серед гучної компанії, розмовляти з собою, забувши про оточуючих. Успішно закінчивши в 1740 р. університет, Сміт одержав стипендію і зміг продовжити навчання в Оксфордському університеті. Жилося йому там нелегко, він часто хворів, однак, незважаючи на всі негаразди, багато сил і часу віддавав книгам.

Політичні події (повстання прихильників Стюартів у 1745—1746) змусили Сміта влітку 1746 р. виїхати в Керколді, де він прожив два роки, займаючися самоосвітою. У 1751 р. переїхав до Глазго, в університеті якого спершу очолював кафедру логіки, пізніше — моральної філософії (суспільних наук). У Глазго прожив 13 років, щорічно проводячи 2—3 місяці в Единбурзі. Цей період вважав найщасливішим у своєму житті. Він із задоволенням віддавався науці, його поважали професори, студенти, городяни. А. Сміт мав багато друзів, розвинув у собі риси британця-холостяка і «клубмена» (клубної людини), які зберіг до останніх днів.

У 1759 р. Сміт опублікував першу велику наукову працю — «Теорію моральних почуттів». Курс моральної філософії, який він викладав студентам, поступово переріс у

курс соціології та політичної економії. В цей час зблизився з математиком і філософом Жаном-Лереном д'Аламбером (1717—1783), борцем проти нецтва і марновіств Полем-Анрі Гольбахом (1723—1789), відвідав Вольтера в Женеві. Особливо цінував знайомство з Клодом-Адріаном Гельвецієм (1715—1771).

Світову славу А. Сміту принесла знаменита праця «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). У січні 1778 р. його було призначено комісаром шотландської митниці в Единбурзі, й він перебував на цій посаді до смерті 17 липня 1790 року.

В історію світової думки А. Сміт увійшов як засновник школи класичної політичної економії. Водночас він був і моральним філософом, а його погляди на державу, право, етику і мораль сприяли розумінню тогочасних політичних і економічних сутностей.

«**Система природної свободи і доконечної справедливості**». Помітний вплив на формування політико-економічної доктрини Сміта справили погляди Гельвеція, який у своїй філософії прагнув звільнити етику від церковно-феодалних обмежень, вважав егоїзм природною властивістю людини і чинником прогресу суспільства. За своєю суттю це була буржуазна політична етика, що мала ядром корисливий інтерес, природне прагнення людей до вигоди, яке обмежувалося таким самим прагненням інших людей. Гельвецій порівнював роль корисливого інтересу в суспільстві з роллю всесвітнього тяжіння в природі. З цим положенням пов'язана ідея природної рівності людей, згідно з якою кожній людині повинно бути надане рівне право домагатися своєї користі, від цього виграє все суспільство.

Розвинувши ці ідеї, Сміт застосував їх у політичній економії. Він доводив, що головним мотивом господарської діяльності людини є корисливий інтерес, але досягнути його людина може, надаючи послуги іншим людям, пропонуючи в обмін свою працю і продукти цієї праці. Завдяки цьому виник поділ праці. Люди допомагають одне одному й водночас сприяють розвитку суспільства, хоча всі вони є егоїстами і дбають лише про власні інтереси. Їх природне прагнення поліпшувати своє матеріальне становище є потужним стимулом, здатним привести суспільство до добробуту, «перебороти сотні прикрих перепон, якими безумність людських законів так часто ускладнює його дію...». Цією тезою А. Сміт різко опонував меркантилізмові, який обмежував «природну свободу» людини — свободу продавати і купувати, наймати і найматися, виробляти і споживати.

Політика природної свободи є продуктом розуміння Смітом людини і суспільства. Суть такого розуміння зводилась до того, що діяльність людини, спрямовану на створення блага суспільству, не можна нічим обмежувати. Свобода переміщення товарів і грошей, капіталу і праці забезпечить раціональне використання ресурсів суспільства. У зв'язку з цим, пафос його економічного вчення полягав у максимальній свободі конкуренції. Системно воно викладене у праці «Багатство народів». Принцип свободи конкуренції Сміт застосовував навіть до лікарів, університетських професорів, священиків.

Загалом економічне вчення Сміта можна звести до таких положень:

1. Скасування обмежень мобільності робочої сили. Йдеться про поширене у феодалні часи обов'язкове ремісниче учнівство, закон про поселення. Суть цього положення полягає в забезпеченні свободи дій капіталістів. На той час це було прогресивним, оскільки британський робітничий клас потерпав не від капіталізму, а від нерозвинутості.

2. Цілковита свобода торгівлі землею. Сміт виступав проти великого землеволодіння, а також законів, що забороняли подрібнення спадкових земель. У Великобританії більшість земель належала поміщикам або капіталістичним фермерам-

орендаторам, прибутки яких Сміт характеризував як паразитичні. Він не вважав ренту (дохід від капіталу, землі, який отримують їх власники, не здійснюючи підприємницької діяльності) законною платою. У ній А. Сміт обґрунтовано вбачав елемент монополії (приватної власності на землю), але ще не розрізняв «абсолютну» (додаткову вартість, що перевищує середній прибуток) і «диференціальну» (пов'язану з відмінністю в родючості земель або з додатковим вкладенням капіталу) ренти.

Винятково великого значення він надавав нагромадженню капіталу, стверджуючи, що в цьому полягає історична місія капіталіста, який розширює виробництво, створює нові робочі місця, сприяючи примноженню суспільного багатства. Сміт пропагував ощадливість, викривав марнотратство, зазначаючи, що «кожний марнотрат є ворогом суспільного блага, а кожна ощадлива людина — суспільним благодійником». Відстоював і передання землі власникам, спроможним раціонально господарювати на ній або використовувати як засіб обігу, що сприятиме утвердженню капіталізму в сільському господарстві.

3. Скасування залишків регламентації урядом промисловості та внутрішньої торгівлі. Використовувані на внутрішньому ринку акцизи (непрямі податки) на деякі товари можна запроваджувати лише для поповнення бюджету, а не для впливу на господарство. В Англії на той час внутрішні перевезення товарів уже не обкладалися митом, але цілком протилежною була ситуація у Франції.

4. Критика зовнішньоторгівельної політики Англії, відстоювання свободи зовнішньої торгівлі. Це була найважливіша вимога Сміта, безпосередньо спрямована проти меркантилізму. Так зародилося *фритредерство* (англ. «free trade» — вільна торгівля), яке в XIX ст. сповідувала англійська промислова буржуазія.

Отже, сформульована А. Смітом система природної свободи і доконечної справедливості ґрунтувалася на принципі, згідно з яким безперешкодна реалізація індивідом власних інтересів в умовах конкуренції сприятиме формуванню економічно ефективного гармонійного суспільного ладу. Серед переваг такого суспільства — вигоди економічного зростання: підвищення заробітної плати, зниження цін, розвиток соціального добробуту людей. Нагромадження надлишкового багатства він вважав наслідком недалекоглядної поведінки, спричиненої прагненням до задоволення власних потреб, поліпшення умов свого життя, підвищення соціального статусу. Економічними механізмами, що забезпечують зростання, є, за Смітом, розширення ринків, підвищення продуктивності виробництва завдяки поділу праці і нагромадженню капіталу, який починається з особистих заощаджень. Умовою всього цього є політична стабільність. На думку Сміта, наближенню суспільства до добробуту сприятимуть «мир, легкі податки і терпимість в управлінні». Усе інше зробить природний плин подій.

Про політичний обов'язок і справедливість. Погляди А. Сміта на походження держави і влади багато в чому збігалися з поглядами Д. Юма. На формування цінностей моральної філософії суттєво вплинув його викладач у коледжі Френсіс Татчсон. Передусім це стосувалося розуміння антифеодальної ідеї рівності, згідно з якою кожна людина від природи рівна всім іншим людям, тому принципи моралі повинні застосовуватися однаково для всіх. Але Сміт брав за основу абсолютні «природні» закони поведінки людей, недостатньо усвідомлюючи, що політичну етику визначає соціально-економічний лад суспільства. Тому, відкинувши релігійну мораль і «вроджене моральне почуття», він послуговувався абстрактним принципом симпатії, а почуття і вчинки людини щодо інших людей намагався пояснити

її спроможністю силою уяви ставити себе на їхнє місце, відчувати те, що відчувають вони.

Як і Д. Юм, він поділяв натурфілософський підхід до моралі та політики, не визнавав суспільного договору як джерела виникнення держави. Сміт вважав, що в усіх суспільствах політичний обов'язок (усталена повага до влади, почуття суспільної єдності) пов'язаний з існуючими формами правління. В результаті політична слухняність зумовлена усвідомленням людини свого місця в соціальній ієрархії, що створює простір для утвердження атмосфери «суспільної думки», незалежно від того, висловлюється вона в представницьких інституціях чи ні.

У своїй «Теорії моральних почуттів» Сміт розвинув концепцію «спільності», джерелом якої є схильність людини шукати і домагатися схвалення з боку інших людей і у зв'язку з цим формувати моральні правила та норми справедливості як внутрішні та зовнішні рушійні сили поведінки. Акцент на вихованні суспільством навичок, які згодом трансформуються у звичаї та інституції, що змінюються залежно від часу і місця, виявився у новаторському тлумаченні ним закону і держави як історичних явищ, що формуються в процесі розвитку людства, який охоплює чотири етапи з властивими їм особливими способами існування: *мисливський, скотарський, землеробський і підприємницький*. Останній, названий у політичній науці як громадянське суспільство, утверджувався в тогочасній Європі в результаті антифеодальних революцій. Вивченню їхніх наслідків Сміт присвятив третій том «Дослідження про природу і причини багатства народів», де намагався з'ясувати природу підприємницького (громадянського) суспільства, його прагнення свободи.

Перейнявши в Юма концепцію правових засад свободи, Сміт наголошував на гарантуванні особистих свобод і прав власності на основі верховенства законів, трактуючи його як відмову від зазіхань на права інших. Ця концепція спирається на позитивні норми взаємної справедливості і моральні кодекси, що є основою благодійництва та справедливої системи розподілу. Існування суспільства неможливе без використання деяких негативних норм, але потреба в них постає з розвитком нерівності, джерелом якої є власність, зростання кількості й ускладнення правопорушень. Отже, за Смітом, свобода особи є продуктом розвитку цивілізації і залежить від здатності держави ефективно й неупереджено застосувати закон.

А. Сміт розумів, що, крім захисту існуючого ладу, головний обов'язок верховної влади — встановлення справедливості за допомогою ефективних законодавчої та судової влади. Він критично ставився до намагання уряду регулювати економічне життя, надати привілеї окремим верствам суспільства чи політико-економічним угрупованням. Виступаючи проти цього, часто використовував поняття «несправедливість», «гніт», «економічна ефективність». На його думку, недотримання у внутрішній політиці держав принципу природної справедливості спричинено тиском на уряд політико-економічних сил, які дбають про власні інтереси у виробництві, торгівлі. Тому Сміт вважав неможливою їх участь у законотворенні, оскільки в цій сфері понад усе необхідно ставити загальне благо.

Найголовніший обов'язок держави, за Смітом, — розвиток освіти, організація громадських робіт, які в жодному разі не слід доручати приватним особам. В освіті він вбачав важливий засіб компенсації наслідків поділу праці, який притуплює розумові здібності, роз'їдає моральні якості, послаблює соціальну і політичну активність населення. З огляду на це висловлював сподівання, що зі зростанням добробуту людей в уряді побільшає обов'язків. Водночас він переймався винайденням механізмів, які забезпечили б уникнення надмірного податкового тягаря.

Турбота Сміта про створення інституціонального механізму (систем, установ, закладів), який би нейтралізував згубні схильності людини, скеровував її енергію на користь загальному добробуту, ґрунтувалася на врахуванні таких якостей людини, як марносластво, егоїзм, прагнення панувати над іншими. Це надавало його політичним переконанням неідеалістичного, антиутопічного забарвлення. Найповніше вони представлені в «Теорії моральних почуттів», де він критично аналізує «людину системи», якій притаманне ігнорування інтересів осіб і соціальних груп, що утворюють громадянське суспільство, обґрунтовує проект ідеальної держави. Одна з її особливостей — гармонійна взаємодія з громадянським суспільством. Важливу роль відводив «науці про законодавство», вважаючи її засобом піднесення громадянського духу, формування позиції держави. Вважав, що законодавчі механізми мають бути спрямовані на запобігання антисоціальної поведінці, забезпечення єдності особистих і суспільних інтересів.

Загалом внесок А. Сміта в надбання політичної науки полягає в обґрунтуванні послідовності, поетапності розвитку суспільства, який увінчується формуванням системи вільного ринку; відповідно до змін у природі мусять відбуватися і зміни у політичній структурі суспільства, тобто вільна економіка повинна мати адекватний вияв у конституційному устрої зі свободами громадян. Змодельована Смітом суспільно-політична система була наскрізь індивідуалістична, методологічно обґрунтувала ліберальний індивідуалізм (ідеологія, яка відстоює максимальну свободу індивідів у всіх сферах життя суспільства, індивідуалізацію як головний економічний, політичний і соціальний принцип).

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Адам Сміт

Система природної свободи

Обмеживши за допомогою або високого мита, або абсолютних заборон ввезення тих іноземних товарів, які можна виробляти в своїй країні, ми маємо змогу більш-менш забезпечити на внутрішньому ринку монополію тієї галузі вітчизняної промисловості, яка виробляє їх. <...>

Немає сумніву, що монополія на внутрішньому ринку часто великою мірою сприяє розвитку тих конкретних галузей промисловості, які користуються з неї, і часто створює умови для набагато ширшого використання таких ресурсів суспільства, як робоча сила й сировина, ніж можна було б використовувати їх за інших обставин. Проте, мабуть, аж ніяк не очевидно, чи сприяє вона загальному розвитку промисловості суспільства і чи спрямовує цей розвиток у найвигіднішому напрямі.

Загальний рівень розвитку промисловості певного суспільства ніколи не буде вищим від того рівня, який може забезпечити капітал цього суспільства. Кількість робітників, що їх може найняти будь-яка конкретна особа, певною мірою має відповідати розмірові його капіталу, і так само й кількість робітників, що їх можуть постійно наймати всі члени суспільства загалом, певною мірою має відповідати сумі всього капіталу суспільства і тому ніколи не вийде за межі цієї цілком визначеної пропорції. В будь-якому суспільстві ніяке регулювання торгівлі не спричинить зростання промислових потужностей вище від того рівня, який може забезпечити його капітал. Регулювання може тільки спрямувати певну частину капіталу в тому напрямі, куди за інших обставин капітал не пішов би, й немає жодних гарантій, що цей штучний напрям виявиться куди вигіднішим для суспільства, ніж напрям, у якому капітал пішов би сам собою.

Кожен індивід безперервно намагається знайти якнайвигідніший спосіб застосування будь-якого капіталу, яким він може порядкувати. Щоправда, він думає лише про власну вигоду, а не про вигоду суспільства. Проте вивчення власної вигоди природно, чи, радше, неминує спонукає його віддавати перевагу такому застосуванню капіталу, яке є щонайвигіднішим для суспільства.

По-перше, кожен індивід прагне застосувати свій капітал якомога ближче від дому, а отже, якомога більшою мірою підтримати вітчизняну промисловість, — за умови, звичайно, що він матиме таким чином звичайний або не набагато менший, ніж звичайний, прибуток.

Отже, коли прибуток однаковий або майже однаковий, кожен оптовий торгівець природним чином віддаватиме перевагу скоріше внутрішній торгівлі, ніж зовнішній, і скоріше зовнішній торгівлі, ніж транспортній торгівлі. У внутрішній торгівлі його капітал ніколи не перебуває так довго поза його очима, як часто трапляється в зовнішній торгівлі. Торгівець може краще знати вдачу і становище людей, яким він довіряє, і, якщо його часом ошукають, краще знає закони своєї країни, на підставі яких має домагатися відшкодування. <...>

Таким чином, рідна країна є, якщо можна так сказати, центром, навколо якого постійно обертаються капітали жителів цієї країни і до якого вони завжди прямують, дарма що внаслідок різних причин можуть інколи відхилитись, знаходячи собі застосування в набагато віддаленіших регіонах світу. Але, як уже доведено, капітал, застосований у внутрішній торгівлі, неминуче спонукає до діяльності набагато більшу частку вітчизняної промисловості й забезпечує прибуток та роботу значно більшої кількості жителів своєї країни, ніж такий самий за розміром капітал, застосований у зовнішній торгівлі; а капітал, застосований у зовнішній торгівлі, має не меншу перевагу над таким самим за розміром капіталом, застосованим у транспортній торгівлі. Отже, коли прибуток однаковий або майже однаковий, кожен індивід має природну схильність застосувати свій капітал так, що він напевне забезпечить найбільшу підтримку вітчизняної промисловості й дасть прибуток та роботу найбільшій кількості його співвітчизників.

По-друге, кожен індивід, що використовує свій капітал для підтримки вітчизняної промисловості, неминуче намагається так спрямувати цю промисловість, щоб її продукція мала якомога більшу вартість.

Продукція промисловості — це те, що вона додає до предметів або матеріалів, використаних у процесі виробництва. Тією мірою, якою вартість цієї продукції збільшується або зменшується, зростають і падають прибутки підприємця. Кожна людина тільки задля власної вигоди застосовує свій капітал, що йде на підтримку промисловості, і тому завжди намагається застосувати його саме в тій галузі промисловості, продукція якої матиме, ймовірно, найбільшу вартість або обмінюватиметься на найбільшу кількість чи то грошей, чи то інших товарів.

Але щорічний прибуток кожного суспільства завжди точно дорівнює мінусовій вартості всієї річної промислової продукції цього суспільства; чи, радше, є тим же, що й ця мінусова вартість. Кожен індивід щосили намагається застосувати свій капітал для підтримки вітчизняної промисловості й так спрямувати її розвиток, щоб промислова продукція мала якомога більшу вартість, і тому неминуче прагне зробити річний прибуток суспільства якомога вищим. Щоправда, загалом він і не має наміру сприяти суспільним інтересам, і не знає, якою мірою він сприяє їм. Віддаючи перевагу підтримці вітчизняної, а не іноземної промисловості, він думає тільки про свою безпеку, а спрямовуючи розвиток цієї промисловості так, щоб її продукція мала якомога більшу вартість, прагне тільки своєї вигоди, і тут, як і в багатьох інших випадках, його веде невидима рука і він сприяє меті, що не становила частини його намірів. І те, що ця мета не була його наміром, не завжди гірше для суспільства. Задовольняючи свої інтереси, індивід часто сприяє інтересам суспільства набагато ефективніше, ніж якби справді мав намір сприяти їм. Я ніколи не чув, щоб той, хто вдає, ніби працює задля громадського добра, справді зробив багато доброго. Насправді це тільки прикидання, хоч і не дуже поширене серед торгівців, і небагато треба й слів, щоб переконати їх не вдаватись до нього.

Про те, в яких саме галузях вітчизняної промисловості індивід може застосувати свій капітал і продукція яких матиме, ймовірно, найбільшу вартість, кожен індивід — це очевидна річ — у своїй конкретній ситуації має змогу судити набагато краще, ніж це зробить за нього будь-який державний діяч або законодавець. Державний діяч, що намагається вказувати приватним особам, як саме вони мають застосувати свої капітали, не тільки обтяжить себе найнепотрібнішим клопотом, а й узурпує собі владу, якої не можна безпечно доручити не те що жодному індивіду, а й жодній раді або сенатові і яка ніде не буде такою згубною, як у руках людини, що має досить зарозумілості й безумства, щоб вважати себе здатною здійснювати її.

Надати монополію на внутрішньому ринку продукції будь-якої конкретної галузі вітчизняної промисловості — це певною мірою вказувати приватним особам, як саме вони мають застосувати свої капітали, і майже в усіх випадках такі вказівки — лише непотрібні, а то й шкідливі регулятивні заходи. Якщо продукція вітчизняної промисловості буде такою ж дешевою, як і продукція іноземної промисловості, регуляція вочевидь непотрібна. А якщо вітчизняна продукція буде дорожчою, регуляція загалом тільки нашкодить. Адже кожен розважливий ремісник твердо дотримується принципу: ніколи не намагається виробляти вдома ті товари, виготовити які йому обійдеться дорожче, ніж купити. Кравець ніколи не пробує шити собі черевики, а купує їх у швеця. Швець ніколи не береться шити

собі одяг, а звертається до кравця. Фермер не думає шити ні одяг, ні черевики, а купує їх у кравця і шевця. Кожен з них виявляє, що йому вигідніше застосувати все своє виробництво так, щоб він мав певну перевагу над сусідами, і придбати за частину своєї продукції або, що, власне, те саме, за ціну певної частини цієї продукції будь-що інше, в чому він має потребу.

Те, що є розважливим у поведінці кожної приватної родини, навряд чи може бути глупотою в поведінці великого королівства. Якщо певна іноземна країна може нам постачати якийсь товар дешевше, ніж він обійшовся б нам, якби ми самі його виготовляли, то краще купувати цей товар за певну частину продукції нашої вітчизняної промисловості, яка функціонує так, що ми при цьому маємо певну перевагу. Таким чином, вітчизняна промисловість, розвиток якої завжди пропорційний застосованому в ній капіталові, не скорочуватиметься, як-от унаслідок запровадження вищезгаданих штучних регулятивних заходів, а тільки шукатиме способу, завдяки якому її можна використати з якнайбільшою вигодою. Промисловість, безперечно, не дасть якнайбільшої вигоди, коли її спрямувати на виробництво товару, який дешевше купити, ніж виготовити. Вартість щорічної продукції тією або тією мірою безперечно зменшується, коли промисловість відвертають таким чином від виробництва товарів вочевидь більшої вартості, ніж вартість товару, який наकाзують виробляти. Згідно з нашим припущенням, цей товар набагато дешевше купити за кордоном, ніж виробляти у своїй країні. Отже, його можна було б придбати тільки за частину тих товарів або, що, власне, те саме, тільки за частину вартості товарів, що їх промисловість, живлена однаковим за сумою капіталом, виробила б у своїй країні, якби цій промисловості дали змогу йти її природним курсом. Отже, промисловість країни не матиме найприбутковішого застосування, і мінова *вартість її річної* продукції замість зростати, як хотілося законодавцеві, неминуче зменшуватиметься внаслідок кожного такого регулятивного заходу.

Щоправда, з допомогою регулятивних заходів якість конкретне виробництво інколи можна розвинути швидше, ніж за будь-яких інших обставин, і згодом той або той товар можна буде виробляти в своїй країні так само дешево, а то й дешевше, ніж за кордоном. І хоч у такому разі промисловість певної країни можна вигідно спрямувати в якомусь конкретному напрямі набагато швидше, ніж за будь-яких інших обставин, з цього аж ніяк не випливає, що завдяки тим регуляціям можна збільшити загальний обсяг чи то промислового виробництва, чи то прибутку. Промисловість країни може зрости тільки тією мірою, якою зростає її капітал, а капітал може зрости тільки тією мірою, якою його можна поступово нагромадити, заощаджуючи з прибутку. Проте безпосереднім наслідком кожного регулятивного заходу є зменшення прибутку країни, а те, що зменшує прибуток країни, безперечно, не збільшить її капіталу швидше, ніж він зростав би сам собою, якби і капіталу, і промисловості дали змогу самим знаходити своє природне застосування.

* * *

Найбільша й найважливіша сфера торгівлі в кожній країні, як уже зазначалося, — це торгівля, яку проводять між собою жителі міст і жителі сіл. Городяни беруть із сільської місцевості сировину, що становить або матеріал для їхньої праці, або продукти для підтримки їхнього існування; вони платять за цю сировину, посылаючи назад у села її певну частку, вже перероблену й готову для безпосереднього вжитку. Торгівля, яка відбувається між цими двома категоріями людей, полягає, зрештою, в тому, що певну кількість сировини обмінюють на певну кількість мануфактурної продукції. Отже, що дорожча готова продукція, то дешевша сировина, і в будь-якій країні все те, що має тенденцію підвищити ціну готової продукції, сприяє зменшенню ціни сировинної продукції землі, а отже, гальмує розвиток сільського господарства. Що менша кількість мануфактурної продукції, яку можна придбати за будь-яку певну кількість сировинної продукції, або, що, власне, те саме, за вартість будь-якої певної кількості сировинної продукції то менша мінова вартість цієї певної кількості сировинної продукції, то менше стимулів збільшувати її виробництво має і землевласник (удосконалюючи методи господарювання), і селянин (ретельніше обробляючи землю). Крім того, все те, що в будь-якій країні має тенденцію обмежувати кількість ремісників та виробників, спрямоване й на звуження внутрішнього ринку, найважливішого з усіх ринків для сировинної продукції землі, і, таким чином, далі зменшує кількість стимулів для розвитку сільського господарства.

Отже, системи, які, віддаючи перевагу сільському господарству перед усіма іншими сферами діяльності, накладають, з метою посприяти його розвитку, обмеження на виробництво й зовнішню торгівлю, діють усупереч самій меті, яку вони обстоюють, і опосередковано позбавляють стимулів розвитку саме ті галузі промисловості, розвиток яких намагалися заохотити. Таким чином, вони, напевне, ще непослідовніші, ніж навіть меркантилістська система. Ця система, більшою мірою заохочуючи розвиток промислового виробництва й зовнішньої торгівлі, ніж розвиток сільського господарства, відвертає певну частку суспільного капіталу від підтримки більш прибуткових до підтримки менш прибуткових галузей промисловості. Але, кінець кінцем, меркантилістська система спра-

вді сприяє розвитку тих галузей промисловості, які вона й намагалася стимулювати. Натомість такі сільськогосподарські системи зрештою справді позбавляють стимулів розвитку саме ті галузі промисловості, яким вони намагалися сприяти.

Таким чином, кожна система, що намагається чий то з допомогою надзвичайних стимулів спрямувати в певні промислові галузі більшу частку капіталу суспільства, ніж та, яка пішла б туди природним способом, чи то шляхом надзвичайних обмежень забрати з конкретних галузей промисловості частку капіталу, що за інших обставин був би застосований у них, насправді шкодить тій великій меті, якої вона мала намір посприяти. Така система уповільнює, а не прискорює рух суспільства до реального багатства та величі і зменшує, а не збільшує реальну вартість річної продукції землі й вартість робочої сили.

Отже, всі системи, що або надають переваги, або запроваджують обмеження, таким чином спіткає повний занепад, і тоді сама собою, без жодного примусу чи сприяння, утвердиться очевидна й проста система природної свободи. Кожна людина, поки не порушує законів справедливості, має повну свободу задовольняти свої інтереси тим способом, який їй до вподоби, і конкурувати своєю промисловістю й капіталом з промисловістю та капіталом будь-якої іншої людини чи групи людей. Отже, суверен цілком позбавлений обов'язку, намагаючись виконати який, він завжди ставатиме жертвою незліченних ілюзій і для належного виконання якого ніколи не вистачить нічиєї мудрості і знань, обов'язку наглядати за промисловістю приватних осіб і спрямовувати її розвиток у тому напрямі, який найбільше відповідає інтересам суспільства. Згідно з системою природної свободи суверен має дбати лише про три обов'язки; ці обов'язки, дарма що мають велике значення, цілком ясні і зрозумілі для звичайного розуму: по-перше, це обов'язок захищати суспільство від насильства та втручання інших незалежних суспільств; по-друге, обов'язок якомога краще захищати кожного члена суспільства від несправедливості та утисків з боку будь-якого іншого члена суспільства, або обов'язок утвердити нехитне дотримання правосуддя; по-третє, обов'язок виконувати певні громадські роботи й запроваджувати певні суспільні інституції, бо виконання та запровадження їх ніколи не відповідає інтересам будь-якого індивіда чи невеликих груп індивідів, бо прибуток ніколи не відшкодує витрат окремого індивіда чи нечисленної групи індивідів, дарма що часто він може більш ніж відшкодувати їх для суспільства загалом.

Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002.

2. ВІКТОРІАНСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ДЖОНА-СТЮАРТА МІЛЛЯ

Діяльність Джона-Стюарта Мілля пов'язана з розвитком англійського лібералізму, переосмисленням окремих положень класичного лібералізму. Ці процеси аналізом наслідків французької революції, появою можливостей для зумовлені поміркованих буржуазних перетворень, викоріненням феодалських пережитків реформістським шляхом, забезпечення відповідності аристократичної політичної системи соціально-економічним новаціям, що утверджувалися в британському суспільстві після промислової революції. *Вікторіанський лібералізм* Дж.-Ст. Мілля живився вірою в демократію та її переваги, усвідомленням загроз індивіду внаслідок пориву до рівності інших індивідів, що є неминучим у демократичному суспільстві. Об'єктом таких загроз є духовна свобода індивіда, яку класичний лібералізм тлумачив як відсутність обмежень, примусу з боку інших індивідів. На цих засадах ґрунтуються його вчення про суспільство, спроби сформулювати теорію державності, вироблення політичних гарантій на висловлювання поглядів і переконань, які не узгоджуються з поглядами і переконаннями більшості. Цій меті він підпорядковував свою журналістську, письменницьку та політичну діяльність.

Довідка

Джон-Стюарт Мілля народився 20 травня 1806 року в Лондоні, в родині відомого вченого-утилітариста Джеймса Мілля, якого згодом назвав «останнім представником XVII ст.». Його батько близько знав ідеолога утилітаризму Джеремі Бентамом (1773—1836), активно пропагував його вчення, намагався прищепити ці погляди своєму синові, які той некритично сповідував до 1830 р.

У сімнадцять років Дж.-Ст. Мілля організував товариство утилітаристів, учасники якого дебатували різноманітні етичні й політичні проблеми.

У 1827 р. він, відмовившись від вивчення юриспруденції, вступив до провідного британського торгового товариства привілейованої Ост-Індійської торгової компанії, з якою був пов'язаний до її розпуску в 1857 р. У цей період захоплювався ідеями сен-сімоністів, творчістю Огюста Конта, написав свої головні праці: «Логіка», «Національна економіка». Під впливом ідей Конта звертає свій погляд на проблеми нижчих класів населення, вважаючи вирішення соціальних питань таким же важливим, як і вирішення політичних, виступає за розмежування виробництва та розподілу благ, засуджує економічний розподіл, який прирікає робітничий клас на злиденне існування. З цими поглядами узгоджувалися його міркування про призначення інституту власності: якщо в примітивному суспільстві вона покликана забезпечувати мир, то у вищій формі його розвитку власність не обов'язково має розглядатися як священна.

У Конта він також запозичив ідею духовного піднесення, покликаною забезпечити соціальну регенерацію (лат. *regeneratio* — відновлення).

На третьому етапі діяльності, пов'язаному з виходом із Ост-Індійської торгової компанії, з роботою в палаті громад (1866—1868), увагу Мілля привертають етичні та політичні проблеми. Їх він розглянув у працях «Про свободу», «Думки про парламентську реформу» (1859), «Спостереження щодо репрезентативної системи» (1861), «Утилітаризм» (1863) та інших, оприлюднюючи свої роздуми про репрезентативну систему, демократію. Не приховуючи симпатій до демократії, з певним песимізмом оцінював її політичні можливості («Спостереження...»). Усі його міркування розгортаються в координатах учення про свободу, яку він розглядав не як теоретико-пізнавальну, а як соціально-етичну, не як філософську, а як політичну проблему. Значну увагу приділяв дослідженню природи та меж влади суспільства над індивідом («Про свободу»). Визнаючи індивідуальну свободу найвищою метою, вважав, що вона не повинна вторгтися в межі свободи іншого індивіда, і згідно з цим принципом має бути обмежена.

Зазнавши поразки на виборах у 1868 р., Мілля самотньо проживав у французькому м. Авін'йон, віддаючись літературним і політичним дослідженням, написанню автобіографії. Помер 8 травня 1873 року.

Погляди Дж.-Ст. Мілля на суспільство, державу, свободу, демократію, сутність і особливості вияву влади реалізовувалися у світоглядних координатах ліберального індивідуалізму, пройняті піднесеним ставленням до феномена особистості.

Історично-філософська концепція розвитку суспільства. Розглядаючи суспільство як суспільно-історичний феномен, Дж.-Ст. Мілля намагався дослідити чинники його розвитку. Всупереч вченням Сен-Сімона і Конта про домінування ідеальних чинників у суспільному прогресі він обґрунтував власне розуміння співвідношення ідей як чинника суспільного розвитку та еволюції соціального базису. За його словами, ідеї, якщо їм не сприяють зовнішні обставини, безпосередньо впливають на людські відносини. Найоптимальніше, коли ідеї реалізуються за сприятливих зовнішніх обставин. З цих позицій він наблизився до думки про відсутність чіткого закону суспільного прогресу. Певною мірою вона узгоджується з тезою Конта про найменший ступінь точності, однозначності в суспільних науках порівняно з іншими науковими дисциплінами. З цього приводу Мілля висловився так: «Послідовність станів людського духу і людського суспільства не може мати свого особливого, незалежного закону — вона повинна залежати від психологічних і етичних законів, що керують дією обставин на людей і людей на обставини». Поки цей закон не узгоджується з психологічними та етичними законами, від яких він має залежати, він не зможе перетворитися з емпіричного на науковий, безплідними будуть і розмови про майбутні шляхи прогресу.

Джерелом розвитку суспільства Дж.-Ст. Мілля вважав боротьбу протилежностей, головні з яких — статичність і прагнення до прогресу: «Якби постійний антагонізм, що відроджував людський дух, поступився місцем повній перевазі якогонебудь одного, нехай навіть найдоброчиннішого елемента, то з'ясувалося б, що ми занадто довіряємо прогресивності, про яку часто ведуть мову як про невід'ємну властивість нашої природи, оскільки подальший прогрес неможливий поза боротьбою протилежних історичних начал». Боротьба між прогресом і статичністю не

лише обумовлює плин історії, а й зумовлюється ним. Так, аналізуючи феодальний лад, він стверджував, що на певному етапі цей лад уособлював динамічність розвитку, а відтак, переставши відповідати потребам часу, виявив свою статичність, а тому і приреченість на ліквідацію. Адже за феодальної системи відбувся значний прогрес цивілізації. Крах цієї системи спричинили не її вади, а позитивні якості — прогрес, що відбувся під її впливом, у силу чого людство стало прагнути кращого життя, виявило здатність встановити відповідну соціальну форму.

Дж.-Ст. Мілль був прихильником удосконалення індустріального суспільства, основні принципи якого вважав адекватними людській природі. На його думку, необхідні для духовно-інтелектуального оздоровлення суспільної політики позитивні знання людина знаходить в історії, яка сприяє усвідомленню обов'язків громадянина, формує уявлення про головні риси громадянськості, функції політики, відтворює драму споконвічної боротьби між Добром і Злом, висвітлює вплив політики на результати цієї боротьби. Не менш важливим вважав і вивчення юриспруденції, яка розкриває загальні принципи творення законів, умови повноцінного законодавства, інші юридичні проблеми, допомагає громадянину відстоювати свої життєві інтереси, глибше вивчати стан справ у суспільному, політичному житті. «Нехай ніхто, — писав він, — не заспокоює свою совість тим, що він не робить нічого поганого, шкідливого, коли залишається осторонь політики». Ніщо так не сприяє зловмисникам у досягненні мети, як пасивність так званих добропорядних людей, які, фіксуючи зловживання, і пальцем не поворухнуть, щоб їм запобігти. Більше того, людину, яка без супротиву допускає, щоб від її імені творили зло, не можна вважати добропорядною. Тому система освіти, поширюючи серед молоді знання, має спонукати її до опанування своїх громадянських обов'язків.

Багато наукових висновків Мілля стосуються теорії політики, яку, на його переконання, без експериментів неможливо перетворити на науку. Водночас він визнавав обмеженість можливостей експерименту в політиці, оскільки її факти і явища надзвичайно складні й заплутані. Все це робить висновки вчених, які досліджують політичні процеси і явища, умовними, непевними. Оскільки обставини в суспільстві безперервно змінюються, то політики неможливо навчитися за підручником. Вона визнає лише тих, хто вміє самотужки вчитися: «Наукова політика полягає не в тому, щоб мати кілька рецептів, готових до вжитку за будь-яких обставин, а в тому, щоб задіяти розум, його аналітичні потенції, аби він щоразу міг відкривати істини, які матимуть практичне значення для конкретної ситуації». Факти є матеріалом, за допомогою якого формується світогляд, а розум — знаряддя для «перероблення» цього матеріалу. Факти легше знайти, ніж розмірковувати, що вони означають і як від відомих фактів перейти до невідомих. Найхарактерніша функція людського розуму, що впродовж усього життя людини не втрачає свого значення, — відкривання істини. А до істини розум прямує шляхом спостережень і логічних міркувань.

Мілль простежував зв'язок між логікою і політикою як двома галузями наукових знань. Логіка, за його словами, встановлює «загальні принципи і закони просування до істини», маючи на озброєнні дедуктивний (допомагає правильно мислити на основі відомих положень) та індуктивний (сприяє формулюванню правильних висновків із спостережень) методи. «Будь-яка справжня наука, — стверджував Мілль, — ...вимагає поєднання індукції та дедукції». Якщо політик прагне перебувати на висоті своїх завдань, він має володіти обома ними. Логіка політичної науки є ворогом «темного і заплутаного мислення, вона розганяє морок, в якому криється наше невігластво».

Стан суспільних відносин, можливості досягнення людьми політичної свободи багато в чому залежать від їх розумового розвитку. Індивіди, які не володіють навичками елементарних логічних суджень, «відкриття життєвих істин», ризикують стати знаряддям тих, хто такими навичками володіє. Якщо здатність до логічних суджень переважатиме в головах людей недоброчесних, то вони можуть зробити простаків рабами. Тому логічну впорядкованість розуму треба розвивати на всіх рівнях освіти і виховання, особливо на університетському. Ця проблема є не лише загальнокультурною, освітньою, а й політичною.

Про співвідношення свободи, держави і суспільства. Суть, особливості громадянської свободи, а також межі влади суспільства над індивідом Дж.-Ст. Мілль намагався з'ясувати у праці «Про свободу», яка є найвідомішою у його інтелектуальній спадщині. У вступі до неї він зазначав, що більше цікавиться тенденціями, ніж сучасними реаліями. Ці тенденції проявляються в тиранії більшості. Тиранічними можуть бути не лише акти громадського насильства, а й колективне суспільство та соціальна рівність. Тиранія суспільства реалізується в протистоянні розрізненим індивідам, а його тиранічні засоби не обмежуються діями функціонерів. Якщо дія такого суспільства має хибне спрямування або стосується невластивих йому сфер, то його соціальна тиранія є страшнішою, ніж більшість видів політичного придушення, оскільки вона проникає значно глибше в окремі елементи життя і поневолює душі, а засобів позбавитися її небагато. З огляду на це, захисту від тиранії влади недостатньо, потрібен також захист від «панівних думок і почуттів, проти тенденції суспільства... нав'язувати власні ідеї та дії як правила поведінки тим, хто від них ухиляється...».

Прояснити ці міркування Мілля може стисла характеристика «Вікторіанських часів», що характеризувалися майже цілковитою неспроможністю держави впливати на приватне життя, обмеженням можливостей щодо регулювання економічного та соціального життя, відсутністю публічного контролю. Водночас тоді панували ортодоксія (неухильне дотримання певних поглядів) мислення, моралізаторські погляди на статеву поведінку людей, що нерідко виходили за межі делікатності, одностороннє тлумачення релігії та науки, які претендували на абсолютність, таврували всіх, хто не вписувався в цю систему цінностей. Усе це засвідчує нетолерантність суспільної моралі. Зважаючи на ці особливості, Мілля робить висновок, що поєднання свободи і рівності, якого прагнула освічена буржуазія в боротьбі за участь у політичній владі, було не на користь свободі. Використовуваний для досягнення свободи аргумент рівності є небезпекою для неї, розхитує підвалини лібералізму.

Головною суспільно-політичною цінністю була для Мілля індивідуальна свобода. Загрозу їй він вбачав у суспільному конформізмі, який вважав наслідком розвитку цивілізації, індустріального поступу, розширення можливостей здобути освіту. Якщо в доіндустріальному світі «різні прошарки, різні оточення, різні професії живуть, так би мовити, в різних світах, то нині вони великою мірою живуть в одному й тому самому світі». З огляду на це люди «читають, чують і бачать однакові речі, шукають однакові місця, їх сподівання і страхи спрямовані на ті самі об'єкти, вони мають однакові права та свободи й однакові засоби це їм гарантують». Такій духовній пустелі Мілля протиставляв індивідуальність. Індивід-нонконформіст, який не женеться за духом часу та модою, був для нього борцем за духовну свободу. Тому відмова ставати навколішки перед звичаєм є важливим завданням, бо тиранія думок перетворює ексцентричність на докір, оскільки рівність є духовною уніфікацією. Індивідуаліст, щоб зберегти свою своєрідність в однаковості суспільства, мусить бути якомога ексцентричнішим.

Базовий принцип відносин між суспільством та індивідом, на основі якого мають визначатися легальні примусові й контролюючі дії суспільства, насильницькі дії уряду щодо індивідів, Мілль сформулював так: «Люди, індивідуально чи колективно, можуть справедливо втручатися в дії індивіда лише задля самозбереження... Лише в такому разі кожний член цивілізованого суспільства може бути підданий певним примусовим акціям, якщо це необхідно, щоб запобігти шкідливим для інших людей діям з боку індивіда». Посягання уряду на свободу і приватне життя індивіда допустимі лише тоді, коли його вчинки шкодять іншим: «Влада суспільства над індивідом не повинна виходити за межі його усталеної поведінки щодо інших людей. У діях, що стосуються лише його особисто, індивід має бути абсолютно незалежним — над своїм тілом і духом він повинен бути господарем».

Цей принцип не поширюється на дітей і підлітків, а також людей, статус яких вимагає турботливого ставлення до них з боку інших членів суспільства. Не слід застосовувати його і в суспільствах, які перебувають у «дитячому віці», у стані переходу від варварства до цивілізованого устрою. «Свобода, — зазначав Мілль, — не може бути піднесена до принципу, якщо в суспільстві панує такий порядок речей, за якого люди не здатні до саморозвитку шляхом свободи». В такому разі найкраще, що вони можуть зробити для досягнення прогресу, «це — беззастережно підкорятися якому-небудь Карлу Великому, якщо, звичайно, їм пощастить висунути із свого середовища таку неординарну особистість».

Однак тільки-но вони стануть здатними розвиватися через свободу, будь-яке насильство (пряме чи непряме), будь-які примусові дії, переслідування, покарання можливі лише як засіб захисту інших людей від будь-чиїх шкідливих вчинків, а не як засіб творення добра індивіду, свобода якого порушується примусовими діями, переслідуваннями, покараннями. У житті кожного індивіда завжди є сфера діяльності, що не стосується інтересів суспільства, а стосується лише індивіда і є сферою індивідуальної свободи. До цієї сфери належать свобода совісті, свобода думки, свобода вибору, прагнення до мети, свобода влаштовувати своє життя відповідно до особистих інтересів, свого характеру (незалежно від наслідків цього). Хоч якою б безглуздою видавалася іншим поведінка індивіда, але якщо вона не заважає їм, не обмежує їх, то кожен має право на неї, оскільки це його особиста справа. Не підлягає обмеженням і свобода діяти разом з іншими індивідами, об'єднуватися з ними для досягнення певної мети, яка не перешкоджає іншим людям. У такі асоціації можуть добровільно вступати повнолітні особи.

Як індивід, так і суспільство повинні поширювати свою владу насамперед на сфери, що найбільше стосуються їхніх інтересів: «Та частина людського життя, яка торкається головним чином індивіда, має бути надбанням індивідуальності, а та, що стосується головним чином суспільства, — організовуватися ним». Оскільки кожен індивід перебуває під захистом суспільства (держави), то повинен виконувати певні обов'язки, дотримуватися певних правил поведінки щодо інших людей. Ці правила передбачають недопустимість посягань на інтереси інших людей, особливо на ті, що визнаються законом як право індивідів. Вони вимагають, щоб кожен виконував свої обов'язки щодо захисту суспільства: «Суспільство має повне право на те, щоб примусити кожного виконувати свої обов'язки, коли б хтось надумав від них ухилитися». Але не тільки в цьому полягає влада суспільства над індивідом. Інколи його дії можуть шкодити іншим людям і в тому разі, коли він не порушує установлених законом прав. І тоді нерідко осуд громадської думки не менш відчутний для особистості, ніж кара закону.

Однак якщо дії індивіда не торкаються нічиїх інтересів, крім власних, чи стосуються інтересів осіб, які самі того бажають (йдеться про повнолітніх і душевно здорових осіб), то в такому разі неможливе жодне втручання ні з боку суспільства, його асоціацій, ні з боку держави та її органів. Індивід має право повномасштабно користуватися індивідуальною свободою, діяти на власний розсуд і ризик.

Добробут кожної людини найбільше стосується саме її, інших — побічно або зовсім не обходить. Суспільство зацікавлене в добробуті індивіда опосередковано. Тому кожна людина повинна усвідомлювати, що є для неї благо.

Різноманітні цінності, на думку Мілля, мають неоднакову значимість для людини, а тому підтримуються почуттями, що різняться мірою і якістю. Найважливішим із них є свобода. Однак між свободою і соціальною корисністю також можуть виникати суперечності. І в цьому разі Мілля виступає проти втручання суспільства, навіть якщо воно намагається вплинути на особистість задля її щастя, не роблячи нікого іншого нещасним. Наприклад, суспільство не може заборонити виробництво цигарок, хоча паління шкодить здоров'ю, а його заборона була б корисною багатом, як і не може насильно втримати особистість від паління, що мало б наслідком лише її добробут і не стосувалося б нікого іншого. Цей приклад ілюструє проблему, суть якої полягає в конкуренції суспільної необхідності зі свободою особистості. Цю проблему не завжди легко розв'язати. Мілля займався нею у контексті свободи думки і преси, обґрунтувавши так званий «принцип прагнення істини».

Можна припустити, що свобода думки є нічим іншим, як свобода висловлення думки (у конкретній формі — свобода преси) і стосується лише окремої особистості, а свобода висловлення думки реалізується через соціальні відносини з іншими особистостями. Однак може статися, що поширена думка суперечитиме користі суспільства, навіть якщо вона на певний момент не є злом. Чи має право суспільство протидіяти її поширенню, тобто запровадити цензуру? І чи передбачає це, з огляду на зв'язок приватної думки та публічного її висловлення, право контролю приватної думки? У поглядах на цю проблему Мілля був послідовним, стверджуючи, що свобода думки і свобода її висловлювання нерозривно пов'язані, оскільки думка, яка не може бути поширена, обмежує свободу особистості. Свобода висловлення думки реалізується через принцип прагнення істини. Суспільство не має права перешкоджати жодній людині шукати і проголошувати (можливу) істину, навіть якщо ця (можлива) істина може стати небезпечною для нього. Воно не має також права придушувати жодну істинну або хибну думку, бо робить цим погану послугу істині. Через те, що думка, яку замовчують, може бути цілком істинною, заборона її висловлення означає проголошення особистої безпомилковості. Крім того, навіть придушена помилкова думка може містити істину. Оскільки панівні або загальні істини рідко осягають проблему, це можна надолужити завдяки конкуренції з протилежними думками. Іноді придушена думка може бути не лише істинною, а й містити всю істину. Врешті-решт, етика публічної дискусії виявляється в повазі до кожного (незалежно від того, якої він думки), «хто може спокійно бачити і відкрито пояснювати, що його супротивники та їхні думки є дійсними, хто не перебільшує нічого, щоб викликати недовіру до них, і не приховує нічого, що свідчить або може свідчити на їх користь».

З огляду на це розв'язання проблеми втручання суспільства у вчинки і поведінку людей передбачає розмежування їх життєдіяльності на аспекти, що стосуються: а) індивіда; б) інших людей. Мілля наголошував, що дії індивіда, якими він не порушує свого обов'язку щодо суспільства і які, не заподіюючи помітної шкоди іншим індивідам, є шкідливими для нього, напевне, не можуть вважатися нормальними з

погляду гуманізму. Та суспільство змушене змиритися з цим злом задля вищого блага — утвердження індивідуальної свободи.

Характеризуючи відносини між індивідом і державою, Мілль стверджував, що вона не краща і не гірша від індивідів, які її населяють. І якщо держава замість сприяння духовно-інтелектуальному розвитку індивідів прагне зробити їх слухняним знаряддям у досягненні своїх (навіть і благородних) намірів, послаблюючи їх роль у суспільному житті, то швидко з'ясується, що «з маленькими людьми неможливо зробити нічого великого». І чиновники змушені будуть визнати, що державна машина, для вдосконалення якої вони жертвували всім, «ні на що не придатна через відсутність життєвої сили, яку вони ж такі і придушили, щоб полегшити хід своїй машині». Цією життєвою силою є духовна морально-інтелектуальна могутність індивідів.

Дж.-Ст. Мілль був категоричним у своїх твердженнях, що свобода індивіда, приватної особи є первинною стосовно політичних структур і їх функціонування. Це узалежнює державу від волі й уміння людей створювати і налагоджувати нормальне (відповідно до стандартів європейської цивілізації) людське співіснування. У зв'язку з цим він змушений був переглянути свої ранньоліберальні погляди на державу, відмовившись бачити в ній потворну за своєю природою інституцію, від якої потерпає добросесне суспільство. Держава, на його думку, є такою, як і суспільство, тому воно передусім відповідальне за неї. Головна умова існування гідної держави — високі якості, самовдосконалення народу. Держава, яка гарантує всі види індивідуальних свобод, однаково ставиться до всіх своїх членів, здатна забезпечити і належний порядок, який Мілль розглядав як покору: «Влада, що не вмє змусити коритися своїм наказам, не керує». Покора, слухняність узагалі є, на думку Мілля, першою ознакою цивілізації, а люди не повинні порушувати законні права й інтереси інших індивідів. Дотримуючись загальнообов'язкових правил, вони перейматимуться турботами інших людей, дбаючи про захист суспільства. Вільна особистість обов'язково має бути і законслухняною.

У широкому сенсі порядок означає, що суспільний спокій не порушується насильством приватних осіб, він охороняє існуючі блага. Порядок у державі — неодмінна умова існування людства розумного, морального, соціального.

Як ідеолог історичного прогресу, Мілль вважав, що спрямована на поліпшення людства справа не завжди буває праведною, може суперечити духу свободи, якщо здійснюється насильно, «усупереч бажанню тих, кого це поліпшення стосується, і тоді дух свободи, опираючись такому прагненню, може навіть виявитися заодно із супротивниками поліпшення». Індивідуальна свобода є могутнім, постійним і найнадійнішим генератором усіх поліпшень у суспільстві: «Там, де існує свобода, там може бути стільки незалежних центрів поліпшення, скільки індивідів». Енергія, конструктивні зусилля вільного індивіда, об'єднані з енергією, конструктивними зусиллями його співгромадян, таких же вільних індивідів, є джерелом історичного прогресу.

Індивідуальна свобода, за Міллем, — це право громадянина на автономію в усьому, що не заподіює суспільству шкоди. Структурно вона охоплює три сфери (елементи):

1. Свобода совісті в найширшому сенсі. Це свобода думки щодо всіх предметів: як практичних, так і спекулятивних, як наукових, так і моральних, теологічних. Вона передбачає вільні можливості виражати і поширювати (публікувати, пропагувати) свої ідеї.

2. Свобода вибору мети. Мається на увазі свобода діяти, влаштовувати життя за своїм уподобанням.

3. Свобода об'єднуватися з іншими індивідами. Мотив такого об'єднання — спільна діяльність щодо досягнення будь-якої мети.

Отже, головною особливістю поглядів Мілля є намагання вберегти особистість від тиранії не лише державної влади, а й суспільства.

Ідеальним він вважав соціальний порядок, заснований на свободі розуму. Функції уряду виводив з принципу, згідно з яким свобода є правилом, а обмеження її — винятком. Оскільки людина зобов'язана суспільству лише частиною своєї поведінки (стосується її відносин з іншими людьми), то в питаннях, які стосуються лише її, вона є абсолютно незалежною. Власне політичних питань Мілля розглядав небагато. Його міркування здебільшого стосуються не держави, а суспільства, а дослідження — не боротьби проти політичного придушення, не зміни політичної організації, а особливостей впливу на толерантну суспільну думку. Загрозу свободі він убачав не в уряді, а в толерантній більшості, антиподом особистості вважав не державу, а суспільство, яке намагається нівелювати її якості і поведінку. Його боротьба спрямована не стільки проти «організованої спільноти» в державі, скільки проти неорганізованого суспільства, що виступає як тиранія більшості. Твердження, що ліберальний уряд мусить спиратися на ліберальне суспільство, що свободу неможливо забезпечити лише завдяки людській організації, оскільки для цього потрібне внутрішньо налаштоване на це суспільство, — найважливіший внесок Мілля у політичну філософію. Суспільство при цьому є третім чинником у відносинах особистості з урядом, політичні інститути — частиною соціального комплексу, який визначає спосіб їх діяльності. Це є передумовою репрезентативного (представницького) способу правління, який поважає меншість, зв'язок свободи і демократичного суспільного порядку, внаслідок чого політичний сенс цього порядку стає етичним.

Про репрезентативну демократію і владу. Дж.-Ст. Мілля був переконаний, що неодмінною умовою прогресу є порядок, заснований на свободі, а запорукою міцності і стабільності порядку — належно організована держава. Найкращою її формою вважав представницьке правління, за якого «весь народ чи щонайменше значна його частина користується за посередництва депутатів, яких періодично обирає, вищою контролюючою владою... у всій її повноті». Маючи таку владу, народ повинен керувати «всіма заходами уряду».

Розгортаючи міркування про представницьке правління, Мілля обґрунтовував одну з головних своїх політичних ідей — ідею безпосередньої причетності народу до устрою і діяльності держави, його відповідальності за стан державності. Представницьке правління засновується на виборі народом конкретної форми держави. Крім того, він повинен все зробити задля неї, а також прагнути і бути спроможним «виконувати обов'язки і функції, покладені на нього цією формою правління».

Держава, яка добре організована і правильно функціонує, покликана забезпечити захист інтересів особистості і власності, сприяти зростанню добробуту людей, розвитку позитивних соціальних якостей індивідів. За словами Мілля, для народу найкращим є уряд, здатний допомогти йому йти вперед. Завдання уряду полягає у підтриманні розвитку, передусім духовного, всієї спільноти, а також моральних та інтелектуальних цінностей, оскільки вони впливають на громадські справи. Тобто уряд оцінюють, беручи до уваги його вплив на громадян держави, а також те, чого він разом з ними досягає. Форма правління залежить від людей, вона постійно змінюється, оскільки невпинним є поступ народу. Кожен новий рівень його духовного розвитку вимагає нової форми правління.

Дж.-Ст. Мілль був одним із опонентів теорії доброго правителя, оскільки бути таким правитель не може. Значно важливішою вважав участь народу в правлінні, що є свідченням прогресу людства, хоча за певного рівня розвитку цивілізації можлива деспотія.

На його думку, народне правління має такі переваги:

— кожен є надійним захисником власних прав та інтересів, тому повинен мати змогу брати участь у політичних подіях;

— загальний добробут зростає настільки, наскільки зростає спрямована на це сумарна енергія народу;

— активна участь у громадському житті стимулює громадянина до освіти і вдосконалення, тому демократія передбачає активність, а правління одного стимулює пасивність.

Демократії прагнуть лише високорозвинуті суспільства. На нижчих щаблях суспільного розвитку затребуваними є менш розвинуті форми правління: не обмежене репрезентативними установами королівське право або й деспотія.

Державу, яка добре організована і правильно функціонує, характеризує ефективний державний механізм, вибудований за принципом поділу влади. У своїй праці «Про представницьке правління» Мілль аргументує необхідність чіткого розмежування компетенції законодавчої і виконавчої влади. Законодавча влада в особі парламенту покликана займатися законотворчістю, залишаючи за собою і функції контролю. Загалом його діяльність має відповідати таким вимогам:

1. Публічний контроль за діяльністю уряду, що є однією з гарантій свободи народу.

2. Ухвалення за пропозицією уряду норм, які регулюють податки.

3. Турбота про те, щоб у державі «відповідні люди посідали відповідні місця». Для цього потрібно заздалегідь вивчати їх можливості (принцип продуктивності). На державних посадах можна перебувати відповідно до передбачених термінів служби (нижчий, середній рівень), професійної кваліфікації (вищий рішень). Конкретні функції управління державою має здійснювати освічена еліта.

4. Обрання парламентом лише прем'єр-міністра, інших членів уряду слід призначати. Це нейтралізує владну перевагу парламенту.

5. Здійснюючи контроль за діяльністю уряду, парламент повинен позбавляти посад у ньому осіб, які зловживають своїми повноваженнями або діють наперекір «думці нації».

6. Забезпечення можливостей для оприлюднення і дискутування різних думок, висловлення скарг. Всі аспекти державного життя повинні публічно обговорюватися.

За переконаннями Мілля, діяльності парламентів властиві й негативні тенденції, передусім прагнення втручатися в урядові справи. Однак це не його компетенція. Парламент повинен стежити за дотриманням законів і, якщо вони не виконуються, звертатися до суду для відновлення їх сили чи до виборців — для усунення з посад осіб, які ігнорують закони.

Усі місцеві справи мають вирішувати місцеві органи, організовані так само, як і центральна влада. Центральні органи повинні бути укомплектовані найосвіченішими чиновниками, їх діяльність підлягає контролю суспільної думки, преси. Головне завдання центрального уряду — домагатися виконання своїх інструкцій місцевими органами, тримати у своєму віданні й місцеві справи загальнодержавного інтересу (наприклад, поліцію).

Отже, ліберальна політична доктрина Мілля не лише відстоювала індивідуальну свободу, права особистості, а й виступала за організацію державного механізму на

демократичних, правових засадах. Відповідно, концепція правової держави — одне з органічних надбань ліберальної політико-правової думки. У цьому контексті не менш принциповим є питання про напрями і межі діяльності апарату державної влади. Постановка цього питання була історично обумовлена і мотивувала прагнення соціальних сил, які пов'язували своє майбутнє з утвердженням буржуазних порядків, розтроцяти всевладдя абсолютистсько-монархічних режимів з їх жорстким регламентуванням громадського життя, сковуванням волі індивіда, приватної ініціативи тощо.

Намагаючись окреслити сфери людської діяльності, які повинні бути об'єктами державного впливу, Мілль виходив з того, що «урядові функції змінюються, визначаючись різним станом суспільства: вони ширші у відсталого народу, ніж у передового». Інший важливий висновок — загальновизнані функції державної влади виходять далеко за будь-які обмежувальні бар'єри, і їм не можна знайти обґрунтування, крім усвідомлення практичної доцільності. Не існує і єдиного правила обмеження сфери втручання уряду, за винятком положення, що втручання може бути виправдане лише з міркувань практичної доцільності.

Визначаючи об'єктивну необхідність загальновизнаних функцій держави, усвідомлюючи реальну потребу країн мати держави, Мілль водночас засуджував розширення урядової діяльності як самоціль, прагнення державних чиновників «привласнити необмежену владу і незаконно порушувати волю приватного життя». На його думку, це «посилює урядовий вплив на індивідів, збільшує кількість людей, що покладають на уряд свої надії і побоювання, перетворює діяльних і честолюбних членів суспільства на простих слуг уряду».

Якщо держава підмінює вільну індивідуальну і колективну діяльність людей, активні зусилля народу, це призводить до задоволення насамперед інтересів державної бюрократії, а не народу. Ще більше зло — утвердження серед народу утриманських настроїв, соціальної пасивності, занепад духу свободи, параліч особистої гідності, почуття відповідальності. За таких обставин деградує суспільство, ненабагато випереджаючи деградацію державності.

На відміну від ранніх реформаторів, які стверджували, що лише розширення виборчого права (право голосу для всіх) є гарантією захисту інтересів громадян, Мілль дотримувався думки, що без персонального представництва це породить тиранію більшості. Якщо ранні реформатори виходили з того, що нижчий клас обиратиме кращих своїх представників, то Мілль наполягав на необхідності захисту поглядів найосвіченіших верств суспільства від розчинення в загальному потоці голосів.

Однією з центральних проблем він вважав розрізнення істинної та хибної демократії: «Ідея розумної демократії полягає не в тому, що народ сам керує собою, а в тому, що він має гарантії на добре врядування». Такими гарантіями, за його переконанням, є контроль народу за діяльністю уряду, право «зняти свого правителя, якщо його відданість інтересам народу стає проблематичною». Найкращий уряд має бути урядом наймудріших, на що здатна лише меншість. Тому народ повинен бути «господарем, який наймає слуг вправніших, ніж він сам».

Суть представницької системи він убачав у тому, щоб народ або його частина в особі депутатів здійснювали конституційно обумовлений контроль за діяльністю уряду. Ця діяльність має виражатися не в тому, щоб вирішувати, як повинен уряд працювати, а в турботі, про те, «щоб особистості, які мають це вирішувати, відповідали цьому завданню».

Отже, основою «вікторіанського лібералізму» Мілля є віра в демократію та її переваги та визнання загрози для окремого індивіда у цій демократії через порив до

рівності. Предмет цієї загрози — духовна свобода індивіда, яка у класично-ліберальному сенсі тлумачиться як відсутність будь-якого обмеження або будь-якого примусу з боку інших. Вчення Мілля про суспільство, як і його спроби сформувати теорію державності, закорінені в цьому просторі свободи.

Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда

Мета цього есе — ствердити один дуже простий принцип, котрий дасть змогу безумовно управляти діями суспільства щодо індивіда, там, де це стосується примусу та контролю, чи то через використання фізичної сили у вигляді законних покарань, чи морального примусу, в формі суспільного засудження. Цей принцип полягає в тому, що єдина мета, яка надає людському суспільству право в індивідуальному або колективному порядку втручатися у вільні дії будь-кого зі своїх членів, — це самозахист. Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивілізованої громади проти його волі, — це запобігти шкоді для інших. Його власна користь — фізична чи моральна — не є для цього достатньою підставою. Він не може правомірно бути змушений діяти або утриматися від дії на тій підставі, що це краще для нього; що він стане від цього щасливішим; що, на думку інших, такі дії є мудримі і навіть правильними. Ці підстави годяться, щоб напучувати його, чи сперечатися з ним, чи переконувати, чи попереджувати його, але не на те, щоб його примушувати або приходити до нього з якимись злими намірами — за те лишень, що він робить щось інакше. Щоб виправдати таке втручання, потрібно спочатку вирахувати, чи дії, від яких громада бажає утримати свого члена, можуть спричинити зло комусь іншому. Єдина сфера поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, — це те, що стосується інших. У сфері ж, що стосується лише неї самої, її незалежність, за правом, є абсолютною. Індивід має повне право вільно розпоряджатися собою, своїм власним тілом і розумом.

Мабуть, не так уже й необхідно зазначати, що ця доктрина може застосовуватися лише щодо людських істот, які є повнолітніми в правовому аспекті. Ми тут не маємо на увазі дітей чи молодих людей, що ще не досягли віку, коли за законом вони вважаються повноцінними чоловіками й жінками. Ті, хто ще перебуває у стані, який потребує опікування з боку інших, мають отримувати захист від власних дій, так само, як і від шкоди ззовні. З тих самих міркувань ми повинні вилучити з розгляду ті відсталі стани суспільства, на прикладі яких сам народ може сприйматися як неповнолітній. Ранні ускладнення на шляху стихійного розвитку настільки великі, що рідко буває якийсь вибір засобів їх подолання. І для правителя, сповненого духу вдосконалення, виправданням є використання будь-яких засобів, що приводять до мети, якої навряд чи можливо досягти іншими способами. Деспотизм є законним типом правління у стосунках із варварами, коли метою є їхнє вдосконалення, і засоби виправдовуються реальним досягненням цієї мети. Свобода як принцип не стосується стану речей, що передусє часові, коли люди зможуть удосконалюватися в процесі вільної й рівноправної дискусії. А доти їм не лишається нічого, окрім беззаперечної покори Акбару чи Карлові Великому, якщо їм ще пощастить собі таких знайти. Але як тільки люди досягають спроможності вдосконалення через переконання чи аргументацію (період, що давно вже настав для всіх націй, про які у нас тут піде мова), то примус — чи то в прямій формі, чи в формі утисків та покарань за незгідливість — стає неприпустимим як засіб принесення їм користі й виправдовується лише для забезпечення безпеки інших.

Настав час зазначити, що я утримаюся від спроб підтримувати свої міркування будь-якими аргументами, що походять з ідеї абстрактного теоретичного права як речі, незалежної від користі. Я ставлюся до користі як до вищого аргументу в усіх етичних питаннях, але це має бути користь у найширшому розумінні, базована на вічних інтересах людини як прогресивної істоти. Ті інтереси, які я відстоюю, виправдовують підкорення індивідуальної спонтанності зовнішньому контролю лише щодо тих дій кожного, які стосуються інтересів інших людей. Якщо хтось діє на шкоду іншим, то ми маємо випадок *prima facie* для того, щоб покарати його ім'ям закону або (там, де не можна повноцінно вжити судових заходів) через загальний моральний осуд. Крім того, особу можна законно примушувати до цілого ряду позитивних дій на користь інших, як-от свідчення в суді, належна участь у справі загальної оборони або в іншій спільній роботі, необхідній для суспільства, захистом якого вона користується; здійснення певних благодійних актів, таких,

як рятування життя іншої людської істоти чи втручання для захисту безпомічної людини від жорстокості — тобто, коли очевидно, що певні дії є людським обов'язком, то людину можна правомірно притягнути до відповідальності перед суспільством зате, що вона їх не вчинила. Особа може спричинити зло іншим не лише своїми діями, а й бездіяльністю, і в обох випадках вона справедливо відповідальна за заподіяну шкоду. Останній випадок, щоправда, вимагає м'якшого примусу, ніж перший. Притягнути когось до відповідальності за вчинене зло — це правило; притягнути його до відповідальності за те, що він не запобіг злу, це, певною мірою, виняток. Але існує багато випадків, достатньо очевидних і достатньо складних, щоб цей виняток виправдати. Стосовно всіх речей, що належать до зовнішніх відносин індивіда, він *de jure* відповідальний перед тими людьми, чії інтереси заторкнуті у відповідних справах і, коли потрібно, перед суспільством, що є їхнім захисником. Часто можна навести достатні причини, щоб не притягати його до відповідальності; але ці причини повинні впливати з особливих міркувань доцільності в конкретній справі: або вони полягають у тому, що в даному випадку від нього, назагал, можна очікувати кращих дій, коли залишити за ним свободу, ніж коли контролювати його будь-яким зі способів, що їх має в своєму розпорядженні суспільство; або в тому, що спроби здійснити контроль призведуть до іншого зла, більшого за те, якому вони мають запобігти. Коли подібні причини заважають накласти на особу відповідальність, то вільне суддівське місце повинна посісти совість самої людини, котра має вчинити ту чи іншу дію, — з тим, щоб захистити ці інтереси інших, які позбавлені зовнішнього захисту; і людина повинна судити себе особливо суворо, бо ця справа не передбачає її відповідальності перед судом її подібних.

Але існує сфера дій, де суспільство, на відміну від індивіда, має лише непрямий інтерес, якщо має його взагалі. Ця сфера охоплює ту частину життя чи поведінки людини, що стосується лише її самої або, якщо це стосується ще й інших, то їхня згода і участь у цій сфері є вільною, добровільною і не засновується на ошуканстві. Коли я кажу, що ця сфера стосується тільки самої людини, то маю на увазі лише безпосередній стосунок і лише перший із зазначених випадків, бо все, що якось впливає на людину, може вплинути через неї і на інших. І заперечення, що може ґрунтуватися на цій обставині, я розгляну пізніше. Отже, це є невід'ємною зоною людської свободи. Вона включає в себе, по-перше, внутрішні володіння свідомості, що вимагають свободи совісті в найвичерпнішому розумінні, свободи думки й почуттів, абсолютної свободи міркувань та ставлення щодо будь-яких предметів — практичних чи теоретичних, наукових, моральних чи теологічних. Може здатися, що свобода слова й публікації думок підпадає під інший принцип, оскільки вона належить до тієї сфери поведінки індивіда, яка стосується інших людей. Але маючи майже таке саме важливе значення, як і свобода самої думки, і значною мірою базуючись на тих самих підвалинах, вона практично від неї невід'ємна. По-друге, цей принцип вимагає свободи смаків і занять, свободи оформлювати план нашого життя, що відповідає нашому характеру, свободи робити те, що ми хочемо, і приймати можливі наслідки — без жодних перешкод із боку собі подібних, доки те, що ми робимо, не шкодить їм, навіть якщо наша поведінка здається їм дурною, збоченою чи хибною. По-третє, з цієї свободи кожного індивіда випливає свобода (в тих самих межах) будь-якої сукупності індивідів, — свобода об'єднуватися з будь-якою метою, що не несе шкоди для інших. При цьому маємо на увазі, що особи, які утворюють спілку, є повнолітніми й не знають примусу чи ошуканства.

Жодне суспільство, де немає цих свобод загалом, не є вільним, хоч би якою була його форма правління; і не є повністю вільним жодне суспільство, де вони не існують в абсолютній і безумовній формі. Свобода заслуговує на своє ім'я лише тоді, коли досягнення нашого блага відбувається у наш власний спосіб — доки ми не намагаємося позбавити інших людей їхніх благ або перешкодити їхнім зусиллям тих благ досягти. Кожен здатний сам добре охороняти власне здоров'я, чи то тілесне, чи психічне і духовне. Людству більше йде на користь, коли кожен дозволяє іншим жити так, як здається добре їм самим, ніж коли кожного змушують жити так, як здається добре іншим.

Хоча в цій доктрині немає нічого нового і комусь вона може навіть здатися трохи тривіальною, але немає іншого такого вчення, що настільки суперечило б загальним тенденціям існуючих думок і практики. Суспільство такою ж повною мірою розгорнуло зусилля, спрямовані на спроби (згідно з його можливостями) змусити людей відповідати його уявленням про індивідуальні чесноти, як і його уявленням про чесноти соціальні. Давні держави вважали, що вони вповноважені — і давні філософи підтримували цю тенденцію — здійснювати регуляцію кожного аспекту приватної поведінки своїх підлеглих суспільною владою, на тій підставі, що Держава має глибоку зацікавленість у всеосяжній тілесній та розумовій дисципліні кожного зі своїх громадян — спосіб мислення, що, можливо, був припустимий в оточених потужними ворогами маленьких республіках, які постійно перебували під загрозою руйнації від нападу іноземців або внутрішнього заколоту, і для яких будь-який період послаблення внутрішньої енергії й самоконтролю настільки легко міг виявитися фатальним, що вони не могли собі дозволити чекати на постійні благодотворні результати запровадження свободи. В сучасному світі більші розміри політич-

них утворень і, передусім, розділення між духовною та світською владами (завдяки чому керівництво питаннями, що стосуються людської совісті, й контроль над мирськими стосунками людей опинилися в різних руках) запобігають такому сильному втручанню закону в окремі деталі людського життя; але механізми морального утискування відхилених від панівної громадської думки діють в особистісних питаннях навіть із більшою силою, ніж у питаннях соціальних. Релігія — найпотужніший із чинників, що опанували формування моральних уявлень, — майже завжди керувалася або амбіціями ієрархії, яка прагнула контролю над усіма сферами людського життя, або пуританським духом. І декотрі з сучасних реформаторів, що стають у якнайжорсткішу опозицію до релігій минулого, ніяк не відстають від різних церков та сект у своїх претензіях на духовне панування. Зокрема можна згадати Канта, що в своїй праці «Systeme de Politique Positive» ставить собі за мету встановлення (хоча більшою мірою моральними, ніж законодавчими засобами) деспотизму суспільства щодо індивіда, деспотизму, який перевершує все, про що міркували, як про політичний ідеал, найсворіші поборники дисципліни з давніх філософів.

Окрім специфічних доктрин окремих мислителів, у світі також існує дедалі більша схильність надмірно розширювати межі влади суспільства над індивідом, як силою впливу суспільної думки, так навіть і силою законодавства. А що всі зміни, які відбуваються у світі, мають тенденцію до посилення суспільства й зменшення влади індивідів, то це вторгнення є одним із зол, котрі схильні не зникати спонтанно, а, навпаки, — рости, набуваючи дедалі значніших масштабів. Схильність людського роду — властива і правителям, і простим співгромадянам — нав'язувати іншим власні погляди як правила поведінки, отримувати таке енергійне підживлення з боку певних, як найкращих, так і найгірших із притаманних людській природі емоцій, що їм навряд чи колись могло стримати щось, окрім браку влади; і оскільки ця влада не слабшає, а посилюється, то, — коли проти цього зла не буде зведено міцний бар'єр морального осуду, — в умовах, що нині існують у світі, ми повинні очікувати на його розростання.

Для нашого доведення буде зручніше, коли, перш ніж підступатися до теми загалом, ми спочатку обмежимося одним з її відгалужень, де стверджуваний тут мною принцип, якщо не повністю, то хоча б певною мірою, визнається в рамках нинішніх поглядів. Цим відгалуженням є Свобода Думки, від якої неможливо відокремити споріднені з нею свободу слова і свободу друку. Хоча ці свободи, досить помітним чином, формують певну частину політичної моралі в усіх країнах, що сповідають релігійну терпимість та свободу суспільних інституцій, але як філософські, так і практичні підвалини, на яких вони базуються, напевно не так уже й добре знайомі широкому загалу; ба навіть багато людей, що стоять в авангарді суспільної думки, оцінили їх не такою повною мірою, як можна було б сподіватися. Ці підвалини, якщо правильно їх розуміти, мають ужиток, що далеко не обмежується одним розділом цього предмета, і всебічний розгляд цієї частини питання виявиться найкращим вступом до решти. Ті, для кого нічого зі сказаного мною не виявиться новим, сподіваюся, зможуть вибачити мені, що я наважився на ще одну дискусію з предметом, який вже так багато дискутувався протягом останніх трьох століть. <...>

* * *

Де ж тоді пролягає законна межа суверенності індивіда? Де починається влада суспільства? Яку частину людського життя слід закріпити за індивідуальністю, а яку — за суспільством?

Кожен отримає свою справедливую частку, якщо кожен матиме те, що більшою мірою стосується саме його. Індивідуальності має належати та частина життя, в якій найбільше зацікавлена індивідуальність, а суспільству — та частина, в якій найбільше зацікавлене суспільство.

Хоча суспільство засноване не за договором і хоча впровадження ідеї договору для виведення з неї соціальних зобов'язань не досягає жодної достойної мети, все-таки кожен, хто отримує захист суспільства, повинен відплатити йому за це добро, і той факт, що людина живе в суспільстві, обумовлює необхідність, щоб кожен обмежував себе в стосунках з іншими людьми дотриманням певної лінії поведінки. Ця поведінка полягає, поперше, в тому, щоб особа не завдавала шкоди інтересам інших або, скоріше, певним інтересам, — що визначені в чітких юридичних постановках або випливають із мовчазної угоди, і їх слід вважати правами; і, по-друге, у виконанні кожного особливо її частки (визначеної за якимось справедливим принципом) робіт та пожертвувань, призначених для захисту суспільства або його членів від шкоди та зовнішніх зазіхань. Виправдані будь-які зусилля суспільства примусити до виконання цих умов тих, хто цього уникає. І це не все, що може робити суспільство. Дії індивіда можуть бути шкідливими для інших (або цим діям може бракувати належної уваги до їхнього добробуту) і при цьому не сягати тієї межі, коли вони призводять до порушення якогось із установлених прав. Тоді людина, що завдає такої кривди, може бути справедливо покараною, хоча й не за законом, а через суспільну думку. Як тільки певна частина поведінки людини згубно впливає на інтереси інших, відповідні дії підпадають під юрисдикцію суспільства, і для обговорення відкривається питання про те, чи втручання в ці дії сприятиме загальному добробуту, чи ні. Але

для постановки подібних питань зовсім не залишається місця, коли поведінка особи не впливає ні на чий інтерес, окрім її власних, або коли вона може не впливати на їхні інтереси, якщо вони самі цього не захочуть (вважасмо, що всі особи, про яких тут йдеться, повнолітні й наділені нормальними розумовими здібностями). В усіх таких випадках повинна існувати абсолютна юридична й соціальна свобода виконання дії та прийняття її наслідків.

Величезним нерозумінням цієї доктрини може бути думка (лише егоїстична й байдужа особа може таке собі уявити), ніби людських істот не стосується те, як поведуться в житті інші, і що їм не слід цікавитися добродійністю та добробутом інших, якщо при цьому не заторкнуті їхні особисті інтереси. Існує потреба не в зменшенні, а в зростанні безкорисливих зусиль, спрямованих на сприяння благу інших. Але безкорислива добродійність може знайти інші засоби, щоб переконувати людей діяти собі на благо, ніж справжні чи метафоричні багатоти й кийки. Я останній, хто недооцінюватиме чесноти, що стосуються ставлення людини до самої себе (self-regarding); та вони мають лише вторинне значення (хай навіть вторинне) щодо суспільних. І справа освіти — культивувати і ті й інші. Але навіть освіта використовує засоби умовляння та переконання так само, як і примусу, а коли період освіти завершено, то для прищеплення чеснот, що стосуються ставлення людини до самої себе, вживаються лише перші. Людські істоти мають бути вдячні одна одній за взаємодопомогу в справі розрізнення між кращим та гіршим і заохочення до обрання першого й уникнення другого. Людина повинна завжди стимулювати інших до більшого вживання їхніх найвищих здатностей і чіткішого спрямування їхніх почуттів та прагнень до об'єктів та роздумів, що несуть мудрість, а не дурість, піднесення, а не деградацію. Але ні одна особа, ані будь-яка кількість осіб не вповноважені казати іншій повнолітній людській істоті, що вона для власного добра не повинна робити зі своїм життям те, що вона вирішила з ним зробити. Саме ця особа найбільш зацікавлена у власному добробуті: інтерес, що мають у цій справі всі інші особи, за винятком випадків їхньої сильної особистої прихильності, вкрай незначний порівняно із зацікавленістю цієї першої; а суспільство зацікавлене в долі цієї людини (коли не йдеться про її поведінку, що має стосунок до інших) лише незначною мірою і здебільшого непрямо; тоді як найзвичайніші чоловік чи жінка мають незрівнянно повніші знання щодо власних почуттів та обставин, ніж їх може здобути будь-хто інший.

Втручання суспільства, спрямоване на панування над судженнями та цілями особи, коли це стосується лише її самої, має ґрунтуватися на певних загальних припущеннях, які можуть бути цілком хибними, і навіть якщо вони правильні, то ймовірно, що вони в індивідуальних випадках будуть неправильно вжиті особами, котрі знайомі з обставинами відповідних справ лише як сторонні спостерігачі. Тому ці сфери людських стосунків є невід'ємною цариною діяльності індивіда. Необхідно, щоб у поведінці одних людських істот, яка стосується інших, загальні правила виконувалися здебільшого саме для того, щоб люди знали, чого їм очікувати від оточення; але у справах, що стосуються лише окремої особи, вона має право на вільне виявлення індивідуальної спонтанності. Інші можуть їй пропонувати, навіть накидати міркування, які мають допомогти формуванню її суджень, до неї можуть бути звернені заклики гартувати свою волю — але останнє судження лишається за нею. Зло, котре може бути наслідком обмеження особи тим, що вважають за краще для неї інші, значно переважає всі помилки, які вона, ймовірно, може вчинити, коли не зважає на дані їй поради та попередження.

Я не хочу сказати, що на почуття, з якими інші ставляться до певної особи, ніяк не повинні впливати її якості та вади, що стосуються лише неї самої. Це неможливо й небажано. Якщо вона має певні видатні якості, що сприяють її благу, то являє собою гідний предмет захоплення. Відповідно вона тоді ближча до ідеальної досконалості людської природи. Якщо ж її значною мірою бракує таких якостей, то це спричиняє протилежні до захоплення почуття. Існує певна міра глупства й певна міра того, що можна було б назвати (хоча така фраза може викликати заперечення) ніщию чи відсутністю смаку, які, — хоча вони не можуть спричинити шкоди особі, що їх виявляє, — необхідно їй заслужено викликають у докколишніх неприязнь до неї, а в крайніх випадках навіть презирство. Інша особа, належною мірою наділена протилежними якостями, не може уникнути того, щоб переживати ці почуття. Людина може не чинити нікому ніякої шкоди, але діяти таким чином, що змушуватиме нас ставитися до неї як до дурної чи нижчої за станом або вважати її такою. І оскільки подібні судження та почуття являють собою факт, якого ця людина намагатиметься уникати, то ми зробимо їй добру послугу, коли вчасно попередимо її про ці та інші неприємні наслідки, які вона ризикує на себе накликати. Справді, було б добре, ж. і б ця послуга надавалася набагато частіше, ніж це дозволяють нинішні уявлення про ввічливість, і якби одна особа могла чесно вказати іншій на те, що вона вважає за її помилки, не здобуваючи собі при цьому репутації людини невихованої чи самовпевненої. Ми також маємо право на різноманітні дії, що відповідають нашій несхвальній думці про когось і спрямовані не на придушення його індивідуальності, і на ствердження власної. Ми не зобов'язані, наприклад, шукати товариства того когось; ми маємо право уникати його (хоча й не демонструвати цього), бо маємо право обирати собі най-

прийнятніше для нас товариство. Ми маємо право, — і це може бути нашим обов'язком, — застерігати інших від спілкування з ним, коли вважаємо, що його слова чи дії справляють згубний вплив на тих, хто з ним спілкується. Ми можемо віддати іншим перевагу при наданих неонов'язкових добрих послуг, які можуть сприяти його вдосконаленню. Ось скільки існує різноманітних способів, що дають змогу іншим накласти на особу дуже суворі покарання за помилки, що стосуються лише її самої. Але вона зазнає цих покарань лише настільки, наскільки вони є природними і, по суті, спонтанними наслідками самих цих помилок, а не тому, що їх навмисно накладено на неї заради самого покарання. Людина, яка виявляє необачність, упертість, самовпевненість; яка не може триматися в межах поміркованих витрат; яка не може утриматися від шкідливого потурання собі: яка вдається до тваринних насолод, забуваючи про насолоди тонких почуттів та інтелекту, — має сподіватися нижчої оцінки інших людей і меншої частки їхньої прихильності. Але вона не має права скаржитися на це, якщо тільки не заслужила їхньої прихильності якимись особливими заслугами в суспільних відносинах і не здобула таким чином права на їхню люб'язність, незалежного від власної недбалості до себе.

Що я стверджую, так це те, що незручності, прямо пов'язані з негативними судженнями інших, є єдиними незручностями, яких має зазнавати особа за ті особливості своєї поведінки та характеру, що стосуються її власного добра, але не впливають на інтереси інших в їхніх стосунках із нею. Шкідливі для інших дії вимагають абсолютно іншого ставлення. Порушення їхніх прав, завдання їм будь-яких збитків чи шкоди, не виправдані захистом прав того, хто це заподіює; фальш чи двоєдушність у стосунках із ними; нечесне чи небажорядне використання власних переваг над ними; навіть егоїстичне утримання від того, щоб захистити їх від шкоди, — все це справедливо може стати предметом морального осуду, а в тяжких випадках — моральної відплати та покарання. І не лише ці дії, а й схильності, які до них призводять, справедливо вважаються аморальними й гідними засудження, яке може перейти у відразу. Жорстокі схильності, злоба й брутальність, найбільш антисоціальна та найгидкіша з усіх пристрастей — заздрість, лицемірство та нещирість, гарячковість без достатніх причин та непропорційне до провокації обурення, любов до панування над іншими, пристрасть до здобуття вигоди, що перевищує її законну частку (*πυρονομία*¹ у греків), гордість, яка тішиться приниженням інших; самозакоханість, яка вважає себе й те, що її стосується, важливішим за все інше й вирішує всі питання, що викликають сумніви, на свою користь, — це все моральні пороки, і з них складається поганій та огидний характер; на відміну від згаданих перед цим вад, що стосуються ставлення людини до самої себе, які, власне, не є неморальними й не складають злобної натури, хоч би якої міри вони сягали. Вони можуть свідчити про будь-який ступінь дурості або браку особистої гідності та самоповаги, але вони можуть стати предметом морального осуду лише тоді, коли супроводжуються порушенням обов'язку перед іншими, — перед людьми, заради яких індивід зобов'язаний піклуватися про себе. Те, що називається обов'язками перед собою, не є соціально обов'язковим, якщо тільки обставини не перетворюють ті ж самі речі на обов'язок перед іншими. Коли термін «обов'язок перед собою» означає щось більше за здоровий глузд, він означає самоповагу та саморозвиток, а за жодну з цих речей ніхто не несе відповідальності перед своїми співгромадянами, бо жодна з них не належить до благ людства, за які людина перед ним відповідає.

Різниця між втратою поваги, яку людина може справедливо на себе накликати через брак здорового глузду чи особистої гідності, та осудом, на який вона заслуговує за порушення прав інших, не є лише номінальною. Існує величезна різниця, як у наших почуттях, так і в нашій поведінці щодо такої особи, відповідно до того, чи вона не задовольняє нас у справах, у яких, на нашу думку, ми маємо право її контролювати, чи у справах, про які ми знаємо, що такого права у нас немає. Якщо людина викликає наше невдоволення, ми можемо висловити своє несхвалення й триматися чимдалі від цієї людини, так само, як і від речей, що нас не задовольняють; але ми через це не відчуємо потягу створювати їй незручності в житті. Ми подумуємо, що вона вже повною мірою понесла або понесе відповідальність за свою помилку, — а коли життя людини поєднується через те, що вона не може впорядкувати його, то ми не станемо через це псувати його ще більше. Замість захотіти покарати її, ми радше спробуємо пом'якшити її покарання, показуючи їй, як вона може уникнути того зла, що його приносить їй її поведінка, або виправити його. Вона може бути для нас предметом жалості, можливо, неприязні, але не гніву та обурення; ми не будемо ставитися до неї як до ворога суспільства; найгірша річ стосовно неї, яку ми можемо вважати виправданою, це залишити її напризволяще. Зовсім інакше стоять справи, коли особа порушує правила, виконання яких необхідне для індивідуального або колективного захисту її співгромадян. Тоді шкідливі наслідки її дії уражають не її саму, а інших; і суспільство як оборонець усіх своїх членів мусить вжити проти неї репресій, завдати їй страждань з явною метою покарання, а ще подбати, щоб це покарання було достатньо суворим. У такому випадку ця людина є відповідачем, що сидить перед нами, не-

¹ Жадібність (*грец.*).

мов перед суддями, і наше завдання полягає не лише в тому, щоб винести своє судження, а й у тому, щоб, у тій чи іншій формі, виконати свій вирок; а в іншому випадку—не наша справа завадати цій людині хоч би яких страждань, за винятком тих, які можуть стати випадковими наслідками використання нами тієї ж самої свободи регуляції власних стосунків, що її ця особа дозволяє собі.

Багато хто не погодиться з визначенням тут розрізненням між тією частиною життя особи, котра стосується лише її самої, і тією, що стосується інших. Виникає запитання — як може будь-яка частина поведінки члена суспільства бути справою, байдужою для інших його членів? Жодна особа не є повністю ізольованою істотою. Неможливо, щоб особа робила щось, що серйозно чи постійно шкодило б її самій, і ця шкода не сягала б, принаймні, її найближчого оточення, а часто й набагато далі. Якщо особа шкодить своїй власності, то вона шкодить і тим, хто прямо чи непрямо утримувався за її рахунок; і, звичайно, більшою чи меншою мірою зменшує загальні ресурси суспільства. Якщо вона руйнує свої тілесні чи розумові сили, то не лише чинить зло тим людям, чи щастя якоюсь мірою залежало від неї, а й втрачає здатність виконувати свої обов'язки перед співвітчизниками взагалі й, можливо, стає для них тягарем, користуючись їхньою любов'ю та щедрістю; коли б така поведінка була дуже частим явищем, то напевд якісь інші порушення могли б більше відняти від загальної суми благ. Нарешті, якщо через свої пороки та дурість людина й не завдає прямої шкоди іншим, вона все ж (можуть сказати мої опоненти) шкодить своїм, і її потрібно змусити контролювати себе заради тих, кого видо-вище її поведінки або знання про неї може розбестити чи наштовхнути на хибний шлях.

І якби навіть, — скажуть на додаток мої супротивники, — наслідки неправильної поведінки закінчувалися на порочних чи бездумних індивідах, то хіба суспільство мало б залишити їх на поталу власного досвіду, якщо вони явно для цього не пристосовані? Якщо визнано, що діти чи підлітки вимагають захисту від самих себе, то хіба суспільство рівною мірою не зобов'язане надати його й особам, що досягнули зрілого віку, але так само не здатні самі собою управляти? Якщо азартні ігри, чи пияцтво, чи розбещеність, чи ледарство, чи неохайність — шкідливі для щастя і являють собою таку ж перешкоду на шляху вдосконалення, як багато чи більшали заборонених законом дій, то (може виникнути запитання) чом би закону не намагатися придушити і їх, наскільки це доцільно й наскільки відповідає соціальним інтересам? Тут, — скажуть мені, — не виникає питання стосовно обмеження індивідуально, чи перешкоду спробам проводити нові та оригінальні експерименти в житті. Єдине, чому ми намагаємось запобігти, — це речі, які зазнавали осуду від початку світу й до наших днів — речі, що, як показав досвід, не приносять користі індивідуальності жодної особи. Має пройти певний проміжок часу, і люди повинні набути певного досвіду, перш ніж якусь істину, що стосується моралі чи здорового глузду, почнуть сприймати як установлену. І просто хочеться уникнути того, щоб кожне нове покоління падало в ту саму безодню, яка виявлялася фатальною для їхніх предків.

Я цілковито припускаю, що зло, яке особа заподіює собі, може серйозно впливати на тих, хто найближче пов'язаний з нею — як через їхні симпатії, так і через їхні інтереси, — і (меншою мірою) на суспільство в цілому. Якщо поведінка такого типу призводить особу до порушення явних і визначених зобов'язань перед іншою особою чи особами, то справа вже перестає стосуватися тільки речей, що обходять лише саму цю особу, і стає предметом морального осуду у власному значенні цього слова. Якщо, наприклад, чоловік через непоміркованість та марнотратство стає нездатним сплачувати свої борги, або, прийнявши на себе моральну відповідальність за родину, з тих самих причин стає неспроможним утримувати її чи забезпечити освіту дітям, то він заслуговує на осуд і може бути справедливо покараний; але покараний за невиконання свого обов'язку перед сім'єю чи кредиторами, а не за марнотратство. Якщо навіть кошти, що мали бути витрачені на них, пішли натомість на якісь цілком зважені вкладення, то моральна провина залишатиметься такою ж самою. Джордж Барнвел убив свого дядька, щоб добути гроші для своєї коханки; але якби він зробив це для того, щоб утвердитися в бізнесі, то його так само повісили б. І знов-таки, в поширеному випадку, коли чоловік завдає болю власній родині своєю пристрастю до шкідливих звичок, цей чоловік заслуговує на осуд за те, що він недобрый чи невдячний; але він може заслуговувати на те ж саме й за потурання звичкам, що не є самі по собі згубними, але завдають болю тим, із ким він проводить життя чи тим, чий комфорт, через особисті зв'язки з ним, залежить від нього. Коли хтось не здатен приділити належну увагу інтересам та почуттям інших, не будучи при цьому зв'язаним якимось нагальнішим зобов'язанням, чи коли перевага, яку він віддає власним інтересам, не переходить межі дозволеного, то він підлягає моральному осуду саме за цю нездатність, а не за її причину й не за помилки, що стосуються лише особисто його і могли якоюсь побічно призвести до цієї нездатності. Подібним же чином, коли суто егоцентрична поведінка людини робить її нездатною до виконання певного обов'язку перед суспільством, то ця людина винна у соціальному порушенні. Ніхто не може бути покараний зате, що був п'яним, але солдат чи поліцейський, який був п'яним при виконанні службових обов'язків, повинен зазнати покарання. Сказати б коротше, коли існує певна загроза або

певний ризик загрози чи для індивіда, чи для суспільства, то відповідний випадок перетас належати сфері, де панує свобода, і переходить у сферу моралі або закону.

Але стосовно просто ймовірної чи, як її можуть назвати, умовної шкоди, що особа її завдає суспільству поведінкою, яка не веде до невиконання жодних визначених обов'язків перед соціумом, а також не спричиняє будь-якої відчутної шкоди жодному конкретному індивіду, окрім самої цієї особи, то суспільство може дозволити собі терпіти цю незручність заради більшого добра-добра людської свободи. Якщо дорослих людей слід карати за те, що вони про себе належним чином не дбають, то, на мою думку, краще було б, якби це робилося заради них самих, а не під тим приводом, що треба запобігти втраті їхньої здатності принести суспільству користь, на право вимагати якої суспільство навіть не претендує. Але я не можу погодитися говорити на цю тему так, ніби єдиний шлях, яким суспільство може підняти своїх слабших членів до рівня звичайної норми раціональної поведінки, полягає в тому, щоб дочекатися, поки вони вчинять щось безглузде, а потім уже карати їх за це засобами закону чи моралі. Суспільство мало над ними повну владу протягом першої частини їхнього існування; воно мало у своєму розпорядженні все їхнє дитинство та юність, коли могло з'ясувати, чи в змозі воно зробити їх здатними до розважливої поведінки в житті. Нинішнє покоління є господарем як виховання, так і взагалі обставин життя прийдешнього покоління; воно й справді не може зробити його представників досконало мудрими та праведними, тому що й саме відчуває таку прикру нестачу праведності й мудрості; і його найкращі зусилля в індивідуальних випадках не завжди ведуть до успіху; але у нього чудово виходить зробити підростаюче покоління не менш і навіть трохи праведнішим, ніж воно саме. Якщо суспільство дозволяє якійсь відчутній кількості своїх членів дорослішати, залишаючись при цьому все-таки дітьми, нездатними діяти, керуючись раціональними міркуваннями, заснованими на віддалених мотивах, то суспільство саме винне у відповідних наслідках. Озброєне не лише всіма силами освіти, а й владою, яку авторитет загальноприйнятої точки зору завжди здійснює над умами тих, хто найменш здатний до формування власних суджень; підкріплене допомогою *природних* покарань, які неодмінно падають на голову тих, хто в певних випадках накликає на себе незадоволення та презирство своїх близьких — нехай суспільство не вдає, ніби воно потребує, окрім усього цього, ще й влади віддавати накази й вимагати покори в особистих справах індивідів, стосовно яких, згідно з усіма принципами справедливості та політики, рішення має прийматися тими особами, які потім матимуть справу з наслідками. Ніщо не схильне більшою мірою дискредитувати й марнувати найкращі засоби впливу на поведінку, ніж уживання найгірших з цих засобів. Якщо серед тих, кого намагаються примусити до розважливості та поміркованості, є особи, багаті на матеріал, з якого створюються сильні та незалежні характери, вони неодмінно повстануть проти такого ярма. Жодна з таких осіб ніколи не вважатиме, що в справах, які стосуються лише її, інші мають таке ж право контролювати її, як і у випадках, коли вони намагаються запобігти шкоді, якої вона може завдати їм у їхніх справах. І є всі підстави вважати ознакою міцного духу та відваги ті випадки, коли така особа кидає виклик цій узурпованій владі й демонстративно робить щось абсолютно протилежне тому, що цій владі подобається, щось на кшталт непристойності, яка в часи Карла II стала відповіддю на моральну нетерпимість пуритан. Що ж до тверджень про необхідність захисту суспільства від поганих прикладів, що їх подають іншим порочні особи чи ті, хто потурає своїм бажанням, то це правда, що поганий приклад може справити згубний вплив; особливо ж це стосується прикладу, коли комусь завдано шкоди і шкідник залишається непокараним. Але ми зараз ведемо розмову про поведінку, що, не завдаючи шкоди іншим, вважається надзвичайно шкідливою для самого діяча; і я не розумію, як той, хто дотримується наведеної вище думки, може не вважати, що подібний приклад взагалі є радше благотворним, ніж шкідливим, бо ж коли він і демонструє неправильну поведінку, то покаже також і її болючі або руйнівні наслідки, і якщо ці наслідки зазнають належного осуду, то свідки цієї поведінки мусять визнати, їх усіх або в більшості випадків ці наслідки впливають з відповідної поведінки.

Але найсильнішим з усіх аргументів проти втручання публіки в суто особисту поведінку людей є те, що коли публіка все-таки у неї втручається, то найчастіше вона втручається не там, де треба, і не так, як слід. Стосовно питань суспільної моралі та обов'язку перед іншими, думка публіки чи то панівної більшості буває хибною, але все-таки частіше правильною, тому що для вирішення таких питань нічого й не потрібно, окрім думки публіки про власні інтереси, про спосіб, у який на них впливатиме певний стиль поведінки, якщо його буде дозволено практикувати. Але якщо в ролі законів меншості нав'язано думки такої ж самої більшості з питань поведінки, що стосується лише самої особи, то ці закони можуть виявитися хибними чи правильними з однаковою імовірністю, бо тоді суспільна думка в кращому випадку являє собою думку якихось людей про те, що добре для інших людей, а що погано, й дуже часто вона не являє собою навіть цього — публіка зі зразковою байдужістю не помічає задоволення та зручності тих, чию поведінку вона засуджує, і звертає увагу лише на переваги власної поведінки. Існує багато людей, кого ображає будь-яка поведінка, яка їм не до вподоби, і, вважаючи, що їхні почуття скривдже-

но, вони обурюються; так, відомо, що один релігійний фанатик, відповідаючи на звинувачення в зневажанні релігійних почуттів інших, казав, що це вони зневажають його почуття, вперто дотримуючися своїх огидних культів та вірувань. Але не існує рівності між почуттями особи стосовно власної точки зору й почуттями іншої особи, яку кривдить той факт, що перша цієї точки зору дотримується: тут рівності не більше, ніж між бажанням крадія здобути гаманця й бажанням справжнього власника залишити його при собі. А смаки особи стосуються насамперед її — як її погляди чи гаманець. Будь-хто легко може уявити собі ідеальну публіку, що в усіх неоднозначних випадках не втручається в свободу вибору індивідів і лише вимагає від них, щоб вони утримувалися від тих способів поведінки, які були засуджені світовим досвідом. Але де ми бачили публіку, що, засуджуючи щось, подібним чином обмежувала б межі власного втручання? Або коли публіку цікавив світовий досвід? Втручаючись в особисту поведінку, вона рідко думає про щось, окрім мерзотності дій чи почуттів відрізняються від її власних. І ця, ледве прихована, норма суджень пропонується людству як припис релігії та філософії дев'ятьма десятиями всіх моралістів та мислителів. Вони вчать, що певні речі правильні тому, що вони правильні; себто тому, що ми вважаємо їх такими. Вони пропонують нам шукати обов'язкові для нас та для інших закони поведінки у власних думках та серцях. Як же бідолашна публіка може не накидати свої власні відчуття добра і зла як обов'язкові для всього світу, якщо ці відчуття видаються їй самій достатньо несуперечливими?

Зло, про яке тут йде мова, існує не лише в теорії; і, можливо, можна було б чекати від мене, що я загаду випадки, коли в наш час і в нашій країні публіка недоречно надає власним уподобанням характеру моральних законів. Я не пишу есе про притаманні існуючим моральним поглядам помилки. Це занадто солідний предмет, щоб обговорювати його побіжно та ще й на прикладах. Але приклади необхідні — для того щоб показати, що відстоюваний мною принцип є серйозним практичним питанням і що зло, якому я намагаюся перешкодити, — не уявне. Та це й неважко — на численних прикладах показати, що однією з найуніверсальніших людських пристрасей є поширення застосування того, що можна було б назвати моральною поліцією, доки вона не починає втручатися в беззапечно законні володіння свободи індивіда, які Розгляньмо як перший приклад вирощувану в серцях людей неприязнь, підставою для якої служить лише те, що особи, які дотримуються інших релігійних уявлень, не виконують їхніх релігійних настанов, особливо стосовно утримування від чогось. Досить тривіальний приклад: ніщо у віруваннях та практиці християн не живить ненависті магометан до них більшою мірою, ніж той факт, що вони їдять свинину. Небагато існує фактів, до яких християни та європейці ставилися б зі щирішою відразою, ніж відразою мусульман саме до цього способу вгамовувати голод. Понад усе це кривдить їхні релігійні почуття. Але ця обставина ніяк не пояснює ні міри, ні виду їхньої відразі. Адже вино теж заборонене їхньою релігією, і його вживання всі мусульмани вважають неправильним, але не огидним. Навпаки, їхня відразою до плоті «нечистої тварини» має характер, який робить її подібною до вродженої антипатії: якщо вже ідея нечистоти глибоко проникає у почуття, то вона, здається, завжди збуджує почуття навіть тих осіб, особисті звички яких дуже далекі від скрупульозної охайності, і серед яких почуття релігійної нечистоти (таке інтенсивне у індуйїстів) являє собою дивний виняток. Тепер уявіть собі, що серед народу, де мусульмани утворюють більшість, ця більшість наполягатиме на тому, щоб в межах їхньої країни не дозволялося їсти свинину. Для магометанських країн у цьому не було б нічого нового¹. То чи є це законним уживанням моральної влади суспільної думки, і якщо ні, то чому? Відповідна практика й справді викликає у цих людей відразу. До того ж вони щиро вважають, що вона заборонена Богом і огидна для нього. Так само ця заборона не може бути засуджена як релігійні переслідування. Вона може бути релігійною за своїм походженням, але її не можна вважати переслідуванням за релігійні переконання, бо жодна релігія не вважає поїдання свинини обов'язком для віруючих. Єдина надійна підстава для засудження такої практики полягає в тому, що публіка не має ніякого права втручатися в особисті смаки та справи індивіда, які стосуються тільки його.

Тепер перемістимося трохи ближче до власної домівки: більшість іспанців вважають величезним блюзнірством, найбільшою кривдою для Верховної Сутності, шали їй вклоняються в будь-який інший спосіб, ніж це роблять римо-католики; і всі інші богослужіння вважаються на іспанській землі незаконними. Люди всієї південної Європи ставлять до одружень серед священників не лише як до нерелігійної, а й як до нечотливої, недостой-

¹ Цікавим прикладом, що стосується цієї теми, є справа бомбейських парсів. Коли це працюючі й заповзяті племя нащадків перських вогнепоклонників, утікаючи з батьківщини від каліфів, прибуло до Західної Індії, індуйїстські правителі погодилися ставитися до них терпимо, за умови, що вони не їстимуть яловичини. Коли ж цей регіон потім потрапив під владу мусульманських завойовників, парсів отримали згоду на терпимість і від останніх, за умови, якщо вони утримуватимуться від свинини. Те, що спочатку було виявом покори владі, стало другою натурою, і парсів їй донині утримуються від яловичини та свинини. Хоча це подвійне утримання й не належить до вимог їхньої релігії, воно переросло в племінний звичай. А звичай на Сході дорівнює релігії.

ної брудної, огидної практики. Що протестанти думають про ці бездоганно щирі почуття й про спроби відповідних дій проти некаатоликів? Однак, якщо взагалі виправдовувати людство за втручання у свободу індивіда у справах, що не стосуються інтересів інших, то за яким принципом можна послідовно виключити вищенаведені випадки? Або хто може звинувачувати людей на такій підставі, що вони намагаються придушити те, що вони вважають скандальним перед лицем Бога й людей? Жоден випадок не може слугувати сильнішим прикладом на користь заборони того, що вважається особистою неморальністю, ніж утиск подібних практик перед очима тих, хто вважає їх безбожними. І якщо ми не хочемо» переймати логіку цих переслідувачів і казати, що ми можемо переслідувати інших, бо правда на нашому боці, а вони не повинні переслідувати нас, бо вони неправі, ми маємо стеретися того, щоб припустити вживання принципу, який би нас обурював як величезна несправедливість, коли б вживався проти нас.

Названі приклади можуть викликати заперечення, — хоча й нерезонне, — як такі, що являють собою неможливі в наших умовах випадки: неймовірно, що суспільна думка в нашій країні впроваджувала б утримання від певних різновидів м'яса чи втручалася б у питання про те, що люди мають чи не мають проповідувати і чи повинні вони одружуватися згідно з їхніми віруваннями та схильностями. Однак тепер я наведу приклад втручання в свободу, небезпека повторення якого в нас аж ніяк не минула. Там, де тільки пуритани мали достатньо влади, як це було в Новій Англії або у Великобританії в часи Республіки, вони з помітним успіхом намагалися припинити всі публічні й майже всі приватні розваги, — особливо музику, танці, публічні ігри чи інші здійснювані для розваги зібрання, а також заборонити театральні вистави. У нашій країні досі існують великі угруповання людей, чії уявлення про моральність та релігію спонукають їх проклинати такі види відпочинку. І оскільки такі особи належать здебільшого до середнього класу, що є панівною силою в сучасній соціальній і політичній структурі королівства, то не здається абсолютно неймовірним, що люди з такими настроями в той чи інший час отримають більшість у парламенті. Як тоді решті суспільства сподобається, якщо дозволені їм розваги регулюватимуться релігійними та моральними уявленнями найсучовніших кальвіністів чи методистів? Чи не виникло б у них досить безапеляційне бажання, щоб ці документно побожні члени суспільства займалися власними справами? Саме так і слід відповідати всякому уряду й всякій публіці, які намагаються стверджувати, що жодна особа не повинна дозволяти собі жодних насолод, якщо вони здаються цьому урядові неправильними. Але якщо в принципі такі претензії буде допущено, то ніхто не зможе послідовно заперечувати проти їх поширення на настрої більшості або іншої переважної сили в країні. І всім доведеться бути готовими до того, що їх змусять відповідати ідеї християнської республіки, як її собі уявляли ранні поселенці Нової Англії, коли подібне до їхнього віровизнання колись спроможеться відновити втрачені позиції, як це часто траплялося з релігіями, котрі, здавалося, перебували у стані занепаду.

Можна уявити собі й інші випадки, що, можливо, мають більше шансів на реалізацію, ніж останній із згаданих вище. Важко не визнати, що в сучасному світі існує потужна тенденція до демократичного устрою суспільства, який може супроводжуватися чи не супроводжуватися популярними політичними інституціями. Стверджується, що в країні, де ці тенденції реалізовані найповнішою мірою, — в Сполучених Штатах Америки, де як суспільство, так і уряд є найдемократичнішими, — настрої більшості, яка неприхильно ставиться до будь-яких виявів ефектнішого або розкішнішого стилю життя, ніж той, що вони з ним мають надію змагатися, діють як досить ефективне витратне законодавство, і в багатьох районах Сполучених Штатів людині, котра має дуже високі прибутки, дійсно важко знайти будь-який спосіб витратити гроші, не накликаючи на себе громадського осуду. Хоча твердження, подібні до цього, без сумніву, представляють реальні факти у значно перебільшеному вигляді, зображуваний таким чином стан речей є не лише уявно можливим, а й цілком імовірним результатом поєднання демократичних настроїв з уявленнями про те, що публіка має право вето на певні способи, в які індивіди витрачають свої прибутки. Далі нам залишається лише уявити яесь помітне поширення соціалістичних ідей, і в очах більшості може стати непопулярним, коли хтось володітиме власністю, що перевершує якусь невелику кількість, або матиме якийсь здобутий не фізичною працею прибуток. Точки зору, подібні, в принципі, до цих, уже помітно превалюють серед ремісничього класу й значно тиснуть на тих, хто залежить здебільшого від думки цього класу, тобто якраз на його представників. Добре відомо, що погані працівники, які складають більшість робітників багатьох галузей промисловості, твердо дотримуються думки, що поганий працівник повинен мати таку саму платню, як і хороший, і що нікому не слід дозволяти (через упродовження відрядної праці чи іншим способом) завдяки власному хисту чи працьовитості заробляти більше, ніж можуть заробити, не володіючи цими якостями, інші. І вони вдаються до певних засобів моральної політики, — яка іноді стає фізичною, — щоб утримати вправних працівників від того, щоб вони одержували, а роботодавців від того, щоб вони платили більшу заробітну платню за корисніші послуги. Якщо публіка повинна мати над особистими справами якусь юрисдикцію, то я не вважаю, що ці люди роблять щось неправильно або що оточенню певного окремого індивіда можна до-

рікати за те, що воно стверджує над його індивідуальною поведінкою ту ж саму владу, яку загальна публіка стверджує над індивідами взагалі.

Але можна не затримуватися на уявлених випадках: у наш час значні узурпаторські дії щодо свободи приватного життя відбуваються на практиці; існує загроза ще серйозніших дій подібного характеру, які мають певні шанси на успіх; і можна почути думку, що суспільство має необмежене право не лише проголошувати незаконним усе, що воно вважає неправильним, а й побічно боротися з тим, що воно таким вважає, забороняючи певні речі, яких, з його погляду, не повинно бути.

Під гаслом боротьби з непоміркованістю населенню однієї з англійських колоній та майже половини Сполучених Штатів було заборонено законом уживати спиртні напої для будь-яких потреб, окрім медичних, — бо, як це й замислювалося, заборона їхнього продажу фактично дорівнює забороні на вживання. І хоча впровадження цього закону на практиці виявилось неможливим (що й призвело до його скасування в деяких штатах, де його було прийнято, включаючи й той штат, за ім'ям якого його названо), все-таки деякі удавані філантропи вже певний час досить завзято намагаються агітувати за впровадження подібного закону й у нашій країні. З цією метою утворено відповідну асоціацію (або «Альянс», як вони самі себе називають), яка отримала певну славу завдяки оприлюдненню листування між її секретарем та одним із дуже небагатих англійських суспільних діячів, які вважають, що думки політиків повинні ґрунтуватися на принципах. Участь лорда Стенлі в цьому листуванні розрахована на те, аби ще підсилити вже існуючі сподівання на нього тих, хто вже оцінив певні якості, що проявилися в деяких його публічних виступах, але, на жаль, дуже рідко трапляються у інших політичних діячів. Орган «Альянсу», який «глибоко засуджує визнання будь-яких принципів, що можуть здаватися виправданням фанатизму та переслідувань», вважає своїм обов'язком згадати про існування «міцного нездоланного бар'єра», який відділяє подібні принципи від принципів асоціації. «На мою думку, всі справи, що стосуються думок, поглядів, совісті, — стверджує секретар, — перебувають за межами сфери дії законодавства; а справи, що стосуються соціальних дій, звичок, взаємин між людьми, підлягають лише дискреційній владі, яка за нравом належить не індивіду, а Державі». Тут немає жодної згадки про третій різновид справ, котрий відрізняється від обох зазначених, а саме про дії та звички, що є не соціальними, а індивідуальними; хоча саме до цього різновиду справ, без сумніву, належить уживання алкогольних напоїв. Щоправда, продаж алкогольних напоїв є торгівлею, а торгівля — це соціальна дія. Але ми зараз говоримо не про порушення свободи продавця, а про порушення свободи покупця та споживача, бо Держава, яка навмисне унеможливила придбання вина, могла б з таким самим успіхом заборонити його пити. Однак керівник згаданої організації каже: «Як громадянин, я претендую на право видавати закони, як тільки моїм соціальним правам загрожують соціальні дії інших». І далі замість визначення цих «соціальних прав»: «Якщо щось загрожує моїм соціальним правам, то це, напевно, торгівля річними напоями. Це загрожує моєму первинному праву на безпеку, постійно створюючи й стимулюючи соціальний безлад. Це загрожує моєму праву на рівність можливостей, — бо дає змогу отримувати зиск за рахунок зростання кількості жебраків, на утримання яких ідуть мої податки. Це заважає здійсненню мого права на вільний моральний та інтелектуальний розвиток, бо оточує мій шлях небезпечними чинниками й послаблює та деморалізує суспільство, від якого я маю право вимагати взаємодопомоги та суспільних зв'язків». Подібна теорія «соціальних прав», мабуть, ще ніколи досі не була сформульована настільки чітко — без жодних сумнівів, що кожний індивід має абсолютне соціальне право нате, щоб інші індивіди в усіх відношеннях діяли саме так, як слід; що той, кому це не вдається найменшою мірою, порушує мої соціальні права й дає мені право вимагати від закону, щоб причину мого незадоволення було усунуто. Такий страхотливий принцип набагато безпечніший, ніж будь-який поодинокий утилек свободи; він дає змогу виправдати будь-яке порушення свободи; він не визнає жодних прав на будь-яку свободу, окрім свободи тасемно дотримуватися якихось думок, навіть не викриваючи їх, бо в той самий момент, як думка, яку я вважаю згубною, злітає з чийось вуст, вона порушує усі надані мені «Альянсом» «соціальні права». Вона приписує кожному представникові людства законну зацікавленість у моральній, інтелектуальній і навіть фізичній досконалості інших, і кожний претендент на захист цих своїх прав визначає критерій досконалості сам, за власними нормами.

Іншим важливим прикладом незаконного втручання у сферу невід'ємної свободи індивіда, — що не лише загрозувало нашій країні, а й довго з успіхом реалізовувалося на практиці, — є законодавство про святкування вихідного дня (sabatarian). Без сумніву, утримання, наскільки це дозволяють життєво необхідні речі, від звичайних повсякденних занять протягом одного дня на тиждень, — вкрай благотворний звичай, хоча ні для кого, окрім юдеїв, він і не є жодною мірою обов'язковим. І оскільки цей звичай не може виконуватися на практиці без загальної згоди на те, щоб він поширювався й на працюючих людей (бо такі люди, працюючи самі, можуть накласти таку ж необхідність і на інших), то можна вважати припустимим і правильним, щоб відповідний закон гарантував кожному дотримання цього звичаю іншими людьми, через припинення в певний день будь-яких

значних промислових робіт. Але таке виправдання, засноване на прямій зацікавленості інших в індивідуальному дотриманні цієї практики кожною людиною, не може бути вжитим щодо свідомо обраних особою занять, які, на її думку, годяться для того, щоб займатися ними під час відпочинку, і, так само, воно жодною мірою не може бути підставою для законодавчих обмежень на розваги. Це правда, що чийсь розваги вимагають роботи інших; але задоволення (а тим більше плідний відпочинок) багатьох варте праці небагатьох, за умови, що останні вільно обрали таке заняття й можуть від нього вільно відмовитися. Робітники цілком слушно вважають, що, коли б усі працювали в неділю, то виходило б, що за семиденну роботу сплачується шестиденна платня; але, доки значна кількість робіт зупиняється, невелика частина людей, які повинні продовжувати свою роботу заради насолоди інших, отримують пропорційне підвищення заробітку; і, коли вони віддають перевагу відпочинку над прибутком, вони не зобов'язані залишатися на цій роботі. Якщо й далі шукати компенсації таким людям, то можна знайти її у встановленні звичаю, щоб саме ці розряди осіб мали вихідний у котрийсь інший день тижня. Отже, єдине підґрунтя для захисту обмежень на недільні розваги може полягати в тому, що вони неправильні з релігійного погляду — законодавчий мотив, який ніколи не можна було оскаржувати дуже серйозно. «*Deorum injuriae Diis curae*». Залишається довести, що суспільство (чи хтось з його функціонерів) за будь-яку заповідяну Всемогутньому кривду діями, які не завдають жодної шкоди нашим співвітчизникам, уповноважене мститися. Уявлення про те, що один з обов'язків людини полягає в тому, щоб підтримувати релігійність інших, слугувало обґрунтуванням усіх релігійних переслідувань, які тільки будь-коли відбувалися, і припустити таке уявлення — означає виправдати їх. Хоча настроям, що виражаються у відновленні намагань зупинити недільні поїздки залізницею, в опорі відкриттю музеїв та інших подібних закладів, вже не притаманна жорстокість давніх переслідувачів, але виявлений тут стан свідомості, по суті, лишається таким самим. Він полягає в рішучому небажанні терпіти, щоб інші робили те, що дозволяє їхня релігія, бо це не дозволено релігією переслідувачів. Він полягає в думці, що Бог не лише відчуває відразу від дій невірного, а й не вважатиме нас невинними, якщо ми в ці дії не втручатимемося.

Я не можу утриматися, щоб не додати до цих прикладів того, наскільки мало зазвичай звертається уваги на людську свободу, дещо про лайливу мову відвертих переслідувань, що лунає в пресі нашої країни, як тільки її діячі вважають за потрібне згадати про визначний феномен мормонізму. Можна багато сказати про несподіваний і повчальний факт, що в удаване нове одкровення й ґрунтовану на ньому релігію — продукт явного шахрайства, навіть не підтриманого престижем видатних гостей її засновника, — повірили сотні тисяч людей і поклали її в основу цілого суспільства, і це в епоху газет, залізниць й телеграфу. Що тут стосується нашої справа, так це те, що ця релігія, так само, як і інші, кращі релігії, має своїх мучеників; яво її пророка й засновника за його вчення вбив натовп; що таке саме беззаконне насильство спричинило втрату життя інших його послідовників; що їх усіх разом змусили покинути землю, де виникла їхня спільнота, а тепер, коли вони зупинилися в самотньому вигнанні посеред пустелі, багато хто в їхній країні каже, що було б правильно (мовляв, це просто незручно) надіслати проти них військову експедицію, любово силою змусити їх підлаштуватися під інших людей. Головним чинником, щоб шокував антипатію, яка до такої міри вийшла за межі звичайної релігійної терпимості, є те, що вчення мормонів дозволяє полігамію; і, хоча її дозволено магометанам. Їм, індусам, китайцям, здається, вона викликає непогамовну ворожість, коли практикується людьми, котрі розмовляють англійською мовою й визнають себе одним з різновидів християн. Ні в кого ця інституція мормонів не викликає глибоке незадоволення, ніж у мене, — для цього є різні причини, і одна з них полягає в тому, що згадана інституція не лише жодною мірою не впливає з принципу свободи є прямим порушенням цього принципу, бо, одягаючи кайдани на одну частішу спільноти, вона звільнює іншу від взаємних зобов'язань перед першою. І все-таш» слід пам'ятати, що такий тип відносин є так само добровільним для жінок, яких стосується й яких можна було б вважати його жертвами, як і у випадку будь-якого іншого шлюбного інституту. І хоч би наскільки дивним здавався цей факт, він має пояснення в загальних ідеях та звичаях світу, які привчають жінок до думки, що шлюб є однією з необхідних речей, — отже, стає зрозумілим, що чимало жінок вважають: краще бути однією з кількох дружин, ніж не бути дружиною взагалі. Від інших країн ніхто не вимагає, щоб вони визнавали такі шлюби або звільняли якусь частину своїх мешканців від підкорення місцевим законам через те, що ті дотримуються мормонських поглядів. Але коли інакodomці вже й так відступили під тиском ворожих почуттів інших людей набагато більшою мірою, ніж було б справедливо від них вимагати; коли вони залишили свої землі, де їхня доктрина виявилася неприйнятною, й оселилися у віддаленому кутку землі, що до них його ніхто й не вважав придатним для людського мешкання, — то вже важко побачити, за якими принципами, окрім відверто тиранічних, можна не дозволити їм там жити за тими законами, які їм подобаються, якщо вони тільки не виявляють агресивності проти інших країн і залишають за тими, хто незадоволе-

¹ «Хай самі боги відплачують за заповідяну їм кривду» (*Taunt*).

ний їхнім способом життя, повну свободу їх покинути. Один із сучасних письменників, певною мірою наділений помітними чеснотами, пропонує (вживаючи його власні слова) не хрестовий, а *цивілізаційний* похід проти цієї полігамної спільноти, щоб покласти край тому, що здається йому втраченою позицій цивілізації. Мені теж так здається, але я не вважаю, що будь-яка спільнота має право змушувати іншу бути цивілізованою. Доки люди, які страждають від поганих законів, не просять допомоги інших спільнот, я не можу припустити, що до них повинні приходити абсолютно з ними не пов'язані люди й вимагати зміни стану речей, який задовольняє всіх, кого він безпосередньо стосується, лише тому, що він здається ганебним тим, хто перебуває десь за тисячі миль від відповідного місця й не має до всього цього ніякого стосунку. Нехай вони, якщо хочуть, надсилають до них місіонерів, щоб ті проповідували проти місцевих звичаїв; і нехай вони будь-якими чесними засобами (до яких не належить позбавлення вчителів слова) опираються поширенню подібних ідей серед власного народу. Якщо цивілізація перемогла варварів, коли варварам належав цілий світ, то годі удавати, ніби хтось боїться, що варварство, після того, як його чесно повалено, може відродитися й завоювати цивілізацію. Цивілізація, котра може подібним чином піддатися своєму зниклому ворогу, повинна спочатку настільки виродитися, щоб ані призначені нею священники та вчителі, ані хтось інший не були спроможні її захистити чи подбати про те, аби встати на її захист. Якщо це так, то чим швидше така цивілізація зрозуміє, що її час закінчився, тим краще. Вона може лише просуватися від поганого до ще гіршого, аж доки її буде зруйновано й відроджено енергійними варварами (як Західну Римську імперію).

Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002.

Джон С. Мілль

Про підстави та межі *laissez-faire*, або принципу невтручання

§1. Тепер ми підійшли до останньої частини нашої праці — обговорення, і тією мірою, якою воно узгоджується з цим трактатом (тобто якою йдеться про принципи, а не часткові питання), меж сфери урядування; до питання, на які об'єкти може або має поширюватися державне втручання у справи суспільства, окрім тих об'єктів, які необхідно належать до компетенції держави. Жодної теми не обговорювано так завзято за нинішньої доби, але це обговорення зосереджувалося здебільшого навколо певних обраних пунктів, а про все інше лиш інколи траплялись принагідні побіжні згадки. А ті, хто справді обговорював будь-який конкретний аспект урядового втручання, як-от питання державної освіти (духовної чи світської), регулювання тривалості робочого дня, державного піклування про знедолених і т. ін., часто вдавалися тільки до загальних аргументів, які далеко виходили за межі їхнього конкретного застосування, і засвідчили досить велику прихильність або до невтручання, або до втручання, проте вкрай рідко заявляли або доходили до внутрішньої постанови, якою мірою вони утверджуватимуть той чи той із цих принципів. Прихильники втручання задовольнилися обстоюванням загального права та обов'язку уряду втручатися там, де це втручання може бути корисним, а коли ті, кого називають прихильниками принципу *laissez-faire*, спробували більш-менш точно визначити сферу повноважень уряду, вони звичайно обмежували її захистом індивіда та власності від насильства та ошуканства, але цього визначення, тверезо поміркувавши, не можуть дотримуватися ні вони, ні будь-хто інший, бо воно, як доведено в попередньому розділі, відкидає деякі з найнеобхідніших і однастайно визнаних обов'язків уряду.

Не обіцяючи цілковито надолужити цей гандж загальної теорії в питанні, що, як я розумію, не припускає жодних універсальних розв'язків, я спробую бодай трохи посприяти вирішенню цього типу питань, які виникають ненастанно, вивчивши з найзагальнішого погляду, що ним можна охопити цю тему, які переваги і які лиха або невгоди пов'язані з державним втручанням.

Нам слід почати з визначення різниці між двома формами державного втручання, які, хоч і можуть бути спрямовані до однієї мети, широко різняться за своїм характером та наслідками й вимагають для свого виправдання мотивів, які дуже відрізняються ступенем нагальності. Державне втручання може охоплювати й контроль вільної діяльності індивідів. Уряд може заборонити всім людям робити певні речі або робити їх без його дозволу; може диктувати, що саме їм слід робити, або визначати, як слід виконувати те чи те, лишивши індивідові право діяти чи утримуватись від дій. Таке втручання уряду — *авторитарне*, але є інша форма втручання, далека від авторитарності: уряд, замість видавати укази й запроваджувати їх покараннями, вибирає курс, до якого так рідко вдаються уряди і який може дати величезну користь, — курс порад та поширення інформації; крім того, уряд, лишивши індивідам свободу самим вибирати спосіб виконати певне завдання, що становить загальний інтерес, і не втручаючись у їхню діяльність, проте не покладаючись цілковито на їхні зусилля, засновує, паралельно до структур, сформованих самими індивідами, якусь свою установу, що виконує десь ту саму роботу. Таким чином, одна річ — підтримувати офіційну церкву, і зовсім інша — відкидати толерантність до інших релігій

або до індивідів, які не визнають жодної релігії. Одна річ — засновувати школи та коледжі, і зовсім інша — вимагати, щоб без урядового дозволу жоден індивід не працював як наставник молоді. Можуть існувати й національний банк, і державна фабрика, проте без жодної монополії, спрямованої проти приватних банків та фабрик. Може існувати поштово-служба, проте без будь-яких покарань за доставку листів якимсь іншим способом. Можуть бути державні інженери для виконання цивільних проєктів, проте кожна людина повинна мати вільний доступ до фаху цивільного інженера. Можуть бути державні лікарні, але без жодних обмежень приватної медичної та хірургічної практики.

§2. Навіть із першого погляду очевидно, що авторитарна форма державного втручання має набагато обмеженішу сферу легітимної діяльності, ніж друга форма. Хай там що, вона значно більшою мірою потребує свого виправдання, бо є великі сфери людського життя, де таке державне втручання слід беззастережно й категорично відкидати. Хоч яку теорію організації суспільства ми засвоїмо і хоч за яких політичних інституцій ми живемо, навкруг кожного індивіда є певне коло, якого не має права переступати жоден уряд — представлений однією людиною, кількома чи багатьма; у житті кожного повнолітнього індивіда є така сфера, де має панувати тільки його індивідуальність без контролю з боку чи то іншого індивіда, чи то громадянськості в цілому. Жодна людина, яка бодай трохи поважає людську свободу та гідність, не матиме сумніву, що є або повинен існувати отак захищений з усіх боків певний індивідуальний життєвий простір, недоступний для авторитарного втручання, тож треба тільки визначити, де саме мають пролягати межі і яку завбільшки сферу людського життя охопить ця заповідна царина. Я думаю, вона повинна охопити все, що пов'язане тільки з життям, чи то внутрішнім, чи то зовнішнім, індивіда і не впливає на інтереси решти людей або впливає лише як моральний приклад. А що стосується сумління, думок та почувань, а також великою мірою й поведінки індивіда, яка не має жодних наслідків, принаймні образливих та прикрих, для інших людей, то, як на мене, кожен повинен мати змогу, — а для найрозважливіших та найосвіченіших людей це буде навіть обов'язком, — утверджувати та поширювати, і то з усією силою, на яку він спроможний, свою думку про погане і добре, гідне захвату чи зневаги, проте не повинен змушувати інших погоджуватись із цією думкою, і байдуже, як саме здійснюватимуть примус: вдавшись до незаконної сили чи з допомогою самого закону.

Навіть у тій сфері поведінки, що впливає на інтереси інших людей, увесь тягар доведення слухності своїх дій завжди припадає прихильникам юридичних заборон. Втручання закону у сферу індивідуальної свободи має бути виправдане не просто реальною чи можливою шкодою. Адже коли індивідові не дають робити те, до чого він схильний, не дають йому діяти відповідно до його власних уявлень, що є бажаним, Це не тільки драгує, а й завжди має тенденцію шкодити розвиткові певних фізичних і розумових здібностей, пов'язаних чи то зі сферою сприйняття, чи то сферою дій; тож поки свідомість індивіда не дасть цілком невимушеної згоди на юридичні обмеження, ці обмеження більшою або меншою мірою будуть скидатися на рабську залежність. Навряд чи хоч яка велика користь, хіба що абсолютна необхідність, може виправдати якесь заборонне регулювання, поки воно саме не видалось вартим запровадження громадської свідомості, поки звичайні доброзичливі люди не вважатимуть (або їх можна буде спонукати до такої думки), що заборона — це те, чого вони не повинні бажати.

Зовсім інша ситуація з державним втручанням, яке не стримує вільної діяльності індивіда. Коли уряд забезпечує засоби для виконання певної роботи, лишаючи індивідам свободу самим вибирати спосіб, якому, на їхню думку, слід віддати перевагу, то не буде жодного втручання у сферу свободи, жодних дратливих і принизливих обмежень. Отже, тоді не буде одного з головних заперечень державного втручання. А проте майже в усіх формах діяльності уряду одна річ завжди має примусовий характер — збирання грошових засобів. Джерелом цих засобів є оподаткування, та навіть якщо вони існують у формі асигнувань із боку тих або тих державних установ, то однаково призводять до примусового оподаткування тією мірою, якою коштів від продажу державної власності або щорічних прибутків, одержаних від неї, не вистачатиме на всі потреби¹. Заперечення, які неминуче виникають із приводу примусових стягнень, майже завжди стають ще гучнішими внаслідок засторог, які обходяться недешевим коштом, та обтяжливих обмежень, що до них неминуче вдаються, борючись з ухилянням від примусових податків.

§3. Другий загальний закид проти державного втручання полягає в тому, що будь-яке збільшення функцій уряду означає зростання його влади — як у суто авторитарній формі, так і (ще більшою мірою) у формі непрямого впливу. Важливість цих міркувань, коли йдеться про політичну свободу, загалом, принаймні в Англії, визнано досить широко, але

¹ Єдині винятки, коли урядова діяльність не пов'язана з жодним примусом, — це ті рідкісні випадки, коли уряд, не створюючи будь-якої штучної монополії, сам оплачує свої витрати. Міст, збудований за державні гроші, на якому збирають мостове, достатнє для оплати не тільки всіх поточних витрат, а й відсотків на кошти, вкладені в будівництво, — ось один з таких випадків. Державні залізниці в Бельгії та Німеччині — ще один приклад. Міністерство пошт, якщо буде скасована його монополія, а воно й далі окупуватиме свої витрати, — третій приклад.

останнім часом чимало людей виявляють схильність думати, буцімто обмеження повноважень уряду необхідне тільки тоді, коли сам уряд кепсько конституційований; коли він не репрезентує народу, а є органом якогось класу чи коаліції класів, тож начебто урядові, сформованому на досить широкій народній основі, можна довірити будь-який обсяг владних повноважень, бо його влада буде не чим іншим, як владою самого народу над собою. Напевне, це й було б правдою, якби народ у таких випадках не означав, фактично, простої більшості нації і якби меншини мали здатність тільки утискувати, а не називати утисків. Досвід, проте, доводить, що носії влади, які є просто представниками народу, тобто якоїсь більшості, не менш готові (коли, на їхню думку, вони можуть розраховувати на народну підтримку), ніж будь-який орган олігархічної влади, чинити сваволю й зазіхати без потреби на свободу приватного життя. Громадськість ще й як схильна накидати окремим індивідам як обов'язкові закони не тільки своє, зазвичай, дуже вузьке розуміння власних інтересів, а й свої абстрактні судження і навіть свої вподобання. А нинішня цивілізація має таку сильну тенденцію утверджувати владу людей, які діють у складі маси, як єдину справжню владу в суспільстві, що ще ніколи не було нагальнішою потреби надати притаманній індивідові незалежності думки, слова та поведінки наймогутніший захист, щоб підтримувати ту оригінальність мислення та індивідуальність характеру, що становлять єдине джерело будь-якого реального прогресу й більшості рис, які роблять людство набагато вищим за будь-яке стадо тварин. Отож і за демократичного, як і за будь-якого іншого, типу врядування має не менше значення нешадна критика будь-яких намагань із боку органів державної влади збільшити своє втручання й брати на себе додаткові повноваження, без яких можна легко обійтися. Потреба в ній, мабуть, ще більша за демократію, ніж за будь-якої іншої форми політичної організації, бо там, де суверен — громадська думка, індивід, що зазнає утисків із боку суверена, не має змоги, на відміну від більшості інших форм політичного устрою, знайти конкурентну силу, до якої можна звернутися по допомогу або, хай там як, заручитися її симпатіями.

§4. Третє загальне заперечення урядового втручання спирається на принцип поділу праці. Кожна додаткова функція, яку бере на себе уряд, — це нове завдання, накинута владному органу, вже й так переобтяженому обов'язками. Природним наслідком стає те, що більшість завдань виконується погано, а чимало взагалі не виконується, бо уряд неспроможний упоратися з ними без затримок, згубних для самої мети; найобтяжливіші й найнепомітніші для широкого загалу завдання, які взяв на себе уряд, відкладаються або занедбуються, причому для такої недбалості завжди готове виправдання: адже високі урядовці завжди змушені думати про таку величезну кількість офіційних дрібниць, хоч як формально вони опікуються ними, що вже не мають часу подумати про великі державні інтереси та заходи, спрямовані на вдосконалення суспільства.

Але ці вади, дарма що реальні та серйозні, — більше наслідок кепської організації уряду, ніж обсягу й різноманітності обов'язків, які цей уряд бере на себе. Уряд — це не назва якогось одного функціонера або певної групи функціонерів, тож і в межах самого органу влади може бути який завгодно ступінь поділу праці. Лихо, про яке йдеться, найбільше дається взнаки в деяких континентальних урядах, коли шість або вісім чоловік, що живуть у столиці й відомі як міністри, вимагають, щоб уся діяльність держави відбувалась або мала відбуватися під їхнім невисипущим наглядом. Натомість це лихо можна було б зменшити до цілком стерпних розмірів у країні, де є належний поділ функцій між центральними та місцевими урядовцями і де центральний орган влади поділено на достатню кількість департаментів. Коли парламент вважав за доцільне передати урядові право інспекції й часткового контролю залізниць, він не додав залізниці до Міністерства внутрішніх справ, а створив Раду залізниць. Коли парламент ухвалив здійснювати центральний нагляд за діяльністю служб допомоги знедоленим, то створив Комісію з питань закону про бідних. Є дуже мало країн, де державні урядовці виконували б більше функцій, ніж у деяких штатах Американського Союзу, надто в штатах Нової Англії, проте поділ праці в державних справах досягає там крайньої межі і більшість урядовців навіть не підпорядковані якомусь одному спільному начальникові, а вільно виконують доручені їм обов'язки під подвійним контролем своїх виборців у містах та цивільної і, звичайно, й кримінальної відповідальності перед судовими органами.

Для доброго врядування безперечно необхідно, щоб голови адміністративних органів, байдуже, постійно чи тимчасово вони виконують владні функції, охоплювали своїм вимогливим, хоч і загальним поглядом *ensemble*¹ інтересів, доручених бодай найменшою мірою відповідальності центральних органів влади. Та коли є добра внутрішня організація адміністративної машини, що доручає підпорядкованим урядовцям і, якомога ширше, місцевим урядовцям не тільки виконання окремих доручень, а й дедалі більшою мірою контрольні функції і вимагає з них звіту радше за результати їхніх дій, ніж за самі ті дії (крім випадків, коли ці дії вже підпадають під юрисдикцію судів), а також удається до найефективніших засторог, щоб забезпечити призначення на посади чесних і компетент-

¹ Усю сукупність (франц.).

них людей, і відкриває широкий шлях для просування від нижчих щаблів адміністративної драбини до найвищих, лишаючи функціонерів на кожному етапі широкий діапазон самостійності дій, то, таким чином, на найвищому урядовому рівні адміністратори кожного департаменту мають змогу зосередитися на великих колективних інтересах країни; коли це все буде зроблене, уряд, напевне, не буде переобтяжений жодними завданнями, хоча, з другого боку, матиме цілковиту спроможність розв'язувати їх. А втім, збережеться й переобтяженість — як поважний додаток до незручностей, спричинених тим, що за ці завдання інколи братимуться ті, хто неспроможний розв'язати їх.

§5. Та хоча краща організація урядів значно зменшить переконливість аргументів, спрямованих проти простого зростання кількості їхніх обов'язків, однаково не втратить слушності думка, що в усіх розвинених суспільствах переважна більшість завдань, які постають перед ними, буде виконана з допомогою урядового втручання гірше, ніж їх могли б виконати (або принаймні наглядали за їхнім виконанням) індивіди, найзацікавленіші в них, якби їм ніхто нічого не вказував. Підстави такої думки більш-менш точно сформульовані в поширеному твердженні, що народ краще розуміє свої проблеми та свої інтереси і дбає про них більше, ніж дбає (або можна сподіватися, що дбає би) уряд. Цей принцип справджується в переважній більшості життєвих справ, і там, де він справджується, ми повинні засудити будь-яке урядове втручання, що суперечить йому. Скажімо, незadowільність урядових заходів у будь-якій звичайній промисловій або торговельній діяльності доведено тим, що уряд навряд чи коли спромагається конкурувати нарівні з індивідами, коли ті індивіди мають необхідні навички підприємництва й можуть розпоряджатися потрібно їм для роботи сукупністю засобів. Усі ті структури, завдяки яким уряд має доступ до інформації, всі способи, якими він володіє, щоб винагороджувати, а отже, й командувати, найкращі таланти, які він може придбати на ринку праці, — все це аж ніяк не врівноважує одного величезного ганджу: малої зацікавленості в результатах роботи.

Крім того, слід пам'ятати, що навіть якби уряд перевершував своїм розумом та знаннями будь-якого окремо взятого з-поміж населення країни індивіда, він однаково буде незмірно нижчим супроти всіх індивідів, належних до цього народу. Уряд може мати в своєму складі або найняти собі на службу тільки невелику частку здібних і вправних людей, що живуть у країні і спроможні виконувати будь-яке завдання. Адже є чимало людей, що мають не гіршу кваліфікацію, ніж ті, яких наймає уряд, навіть якщо він добирає своїх службовців, не беручи до уваги жодних інших міркувань, крім професійної придатності. Це ж бо ті самі люди, в чій руці за всіх звичайних ситуацій система індивідуальної активності намагається, природна річ, передати роботу, бо вони здатні виконати її краще або дешевше, ніж будь-хто інший. Якщо це справді так, то очевидно, що уряд, відкидаючи індивідуальну активність чи навіть пропонуючи замість неї свої заходи, або замінює висококваліфікований персонал менш кваліфікованим, або принаймні насаджує свій метод виконання завдань і нехтує все розмаїття методів, до яких би вдалися не менш кваліфіковані індивіди, йдучи до тієї самої мети; відкидає конкуренцію, яка набагато сприятливіша для розвитку вдосконалень, ніж будь-яка однорідна система.

§6. Наприкінці я вирішив подати один з найпереконливіших аргументів проти розширення сфери урядових дій. Навіть якби уряд мав у своєму складі, в кожному своєму департаменті всі найвидатніші та найактивніші таланти нації, однаково було б не менш бажаним, щоб більшістю суспільно важливих справ опікувалися люди, безпосередньо зацікавлені в них. Життєвий досвід — необхідна складова частина практичної освіти народу, і коли його нема, книжок та шкільного навчання, хоч які вони потрібні й корисні, не вистачить, щоб мати достатню кваліфікацію для виконання тих або тих завдань та добору засобів, які не суперечитимуть цілям. Навчання — тільки одна з вимог розумового вдосконалення; друга, й не менш необхідна, — це активне використання діяльної енергії: праця, винахідливість, прозорливість, самоконтроль — і природним стимулом такого використання є життєві труднощі. Цю доктрину не слід плутати з самовдоволенням оптимізмом, що репрезентує життєві лиха як бажані речі, бо вони сприяють формуванню рис, які допомагають давати собі раду в будь-якій ситуації. Адже тільки тому, що ті труднощі існують, риси, які допомагають боротися з ними, мають певну вартість. Як люди практичні, ми зацікавлені в тому, щоб якомога позбавити людське життя цих труднощів, а не громадити їх перед собою, як-от мисливці охороняють дичину, щоб згодом повправлялись у ловах. Та оскільки потреба в активних талантах і практичних судженнях може — навіть за найсприятливіших обставин — тільки зменшитись, а не зникнути взагалі, важливо виховувати спроможності боротися з труднощами не серед жменьки обраних, а в кожній людині, і це виховання має бути набагато різноманітнішим і повнішим, ніж виховання, яке може отримати більшість людей у вузькій сфері своїх суто індивідуальних інтересів. Люди, серед яких нема звички до спонтанних дій задля колективного інтересу, які звичайно кивають на уряд, щоб він дав їм укази або посприяв їм в усіх справах, що становлять спільний інтерес, які сподіваються, що за них хтось усе зробить (окрім того рутинного, що можна робити за звичкою), мають тільки наполовину розвинені здібності, їхня освіта має вади в одній зі своїх найважливіших сфер.

Практичне виховання активних рис, поширене на все суспільство, не тільки само по собі є одним з найнеоціненніших національних надбань, а стає не менше, а ще більш необхідним, коли серед голів адміністрації та державних функціонерів постійно підтримується високий ступінь цієї необхідної культури. Не може бути поєднання обставин, шкідливішого для людського добробуту, ніж те, коли в межах панівної корпорації освіченість і таланти підтримують на високому рівні, але нехтують і знеохочують їх серед широкого загалу. Така система набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша, втілює ідеал деспотизму, озброюючи інтелектуально вищою як додатковою зброєю тих, хто й так уже має юридичну владу. Ця система підступає так близько, як тільки дозволяє органічна різниця між людьми і тваринами, що врядування пастуха над вівцями, не маючи чогось подібного до сильного інтересу пастуха в процвітанні своєї отари. За такої ситуації єдина гарантія від політичного рабства-стримування урядовців; його здійснюють, прищеплюючи урядованим громадянський дух і потяг до освіти та діяльності. Як показує досвід, достатньо високий рівень таких якостей можна підтримувати постійно тільки з великими труднощами; ці труднощі ще більше зростають із розвитком цивілізації та безпеки, що одну за одною усуває перешкоди, скрути й небезпеки, в боротьбі з якими індивіди давніше не мали іншої ради, як покладатись на свою власну силу, вміння та сміливість. Отже, надзвичайно велике значення має те, щоб усі, навіть найнижчі, класи суспільства самі робили для себе якомога більше; щоб до їхнього розуму та чеснот ставилися такі високі вимоги, неначе вони в будь-якому аспекті дорівнюють цим вимогам; щоб уряд не тільки якомога більшою мірою полишав самим людям з усім розмаїттям їхніх здібностей піклуватися тим, що стосується тільки їх, а й дозволяв їм, чи радше заохочував їх, спонукаючи до добровільної співпраці, брати якомога активнішу участь у тому, що становить їхній спільний інтерес: адже обговорення колективних інтересів та турбота про них — це велика школа того громадянського духу і могутнє джерело тієї державної мудрості, що їх завжди вважають за характерні особливості народів вільних країн.

Демократичний державний устрій, не підтримуваний конкретними демократичними інституціями, а обмежений центральним урядом, не тільки не забезпечує політичної свободи, а часто породжує якраз протилежний дух, поширюючи аж до найнижчих суспільних верств прагнення та амбіції політичного панування. В деяких країнах люди прагнуть, щоб над ними не було тиранії, а в інших країнах — просто рівних для кожного шансів стати тираном. На жаль, це друге прагнення не менш природне для людей, ніж перше, і навіть у цивілізованих країнах є чимало промовистих свідчень про його набагато більшу поширеність. Тією мірою, якою народ має звичай сам активно порядкувати своїми справами, а не лишати їх на ласку урядового втручання, його прагнення полягають радше в боротьбі з тиранією, ніж у спробах і самому стати тираном, а тією мірою, якою вся реальна ініціатива та провід зосереджені в руках уряду, а індивіди здебільшого живуть немов під його постійною опікою, демократичні інституції прищеплюють людям не прагнення свободи, а незмірну пожадливість до влади й посад, тож розум і активність країни вже спрямовані не на її найголовніші інтереси, а на згубну конкуренцію за егоїстичні винагороди й дріб'язкове честолюбство у боротьбі за урядові посади.

§7. Досі я подавав головні причини найзагальнішого характеру на користь максимального обмеження втручання державної влади у справи суспільства, і мало хто не погодиться, що ці причини більш ніж достатні, щоб у кожному окремому випадку перекласти весь тягар пошуку обґрунтованих аргументів не на тих, хто опирається державному втручанню, а на тих, хто обстоює його. Одне слово, *laissez-faire* має стати загальною практикою: будь-який відступ від цього принципу, якщо його не вимагає якимсь велике добро, є очевидним злом. <...>

А тепер нам треба звернутися до другої частини нашого завдання і спрямувати свою увагу на випадки, коли деяких із цих загальних заперечень нема взагалі, а ті, що їх ніколи не можна позбутися цілковито, втрачають свою силу під впливом протилежних міркувань, які мають ще більше значення.

Ми зауважили, що, як правило, життєвим справам піде тільки на користь, якщо ними опікуватимуться ті, хто безпосередньо зацікавлений у них, і ніхто не втручатиметься в їхню діяльність: ні закон, що певним чином регулюватиме її, ні якийсь державний функціонер. Індивіди або деякі з індивідів, що виконують певну роботу, напевне, матимуть більше змоги, ніж уряд, судити про засоби досягнення конкретної мети, яку вони ставлять перед собою. Навіть коли припустити, хоч імовірність тут дуже мала, що й сам уряд має ті знання, які здобули на той час індивіди, що найплідніше працюють у певній царині, то й тоді індивідуальні діячі будуть набагато дужче й безпосередніше зацікавлені в результаті, і коли їм доручити неконтрольований вибір засобів діяльності, вони з куди більшою ймовірністю оберуть найефективніші й найдосконаліші засоби. Та якщо виконавець загалом може краще дібрати засоби, чи можна з тим самим ступенем узагальнення стверджувати, що споживач або людина, яку обслуговують, може найкомпетентніше судити про цілі? Чи завжди покупець має достатню кваліфікацію, щоб судити про товар? Якщо ні, тоді в цьому випадку презумпція на користь ринкової конкуренції не має слушності, а якщо це товар, якість якого має велике значення для суспільства, тоді баланс переваг мо-

же порушитись у бік якогось способу чи ступеня втручання, яке здійснюватимуть уповноважені представники колективного інтересу держави.

§8. Отже, з твердженням, що покупець може компетентно судити про товар, можна погодитись, тільки запровадивши численні обмеження та винятки. Загалом він здатний найкраще оцінити (хоча така думка не може мати універсальної слушності) матеріальні предмети, вироблені для його споживання. Ці предмети мають служити певній фізичній потребі або задовольняти певні смаки чи вподобання залежно від тих потреб і вподобань, які має даний індивід; вони можуть бути виробничими засобами та знаряддями, що їх використовують люди, належні до певного фаху і, як можна припустити, цілком спроможні судити про речі, потрібні їм для повсякденної роботи. Але є інші речі, критерієм вартості яких аж ніяк не є ринковий попит; речі, корисність яких не полягає у прищепленні вподобань, які не служать щоденним життєвим потребам і брак яких найменше відчувається тоді, коли потреба в них найбільша. Надто слушне це твердження про речі, здебільшого корисні тим, що мають тенденцію підносити характер людини. Неосвічений не може бути компетентним суддею освіченості. Ті, хто найбільше потребує бути розумнішим і кращим, звичайно бажають цього найменше, а якщо й бажають, то не спромагаються самотужки знайти шлях угору. За добровільної системи всякчас трапляється, що мети не бажають, засобів узагалі не забезпечують, а індивіди, які потребують удосконалення, мають невизначене, а то й узагалі хибне уявлення про те, чого вони хочуть, і пропозиція, породжена ринковим попитом, буде не чим іншим, як тим, чого справді потребують. Отже, будь-який зичливий та досить цивілізований уряд може мати цілком обгрунтовану думку, що він володіє або повинен володіти освіченістю, яка перевершує пересічний рівень освіти в суспільстві, де він править, і тому уряд має бути спроможним запропонувати народіві крашу освіту і навчання, ніж ті, яких спонтанно вимагала б більшість цього народу. Таким чином, освіта — одна з тих речей, щодо яких у принципі можна погодитись, аби уряд забезпечував їх народіві. Це саме той випадок, на який не конче і не завжди поширюється дія принципу невтручання. <...>

А коли йдеться про початкову освіту, виняток зі звичайних правил, я думаю, цілком обгрунтовано можна поширити далі. Адже є певні початкові елементи й засоби пізнання, які найвищою мірою бажано опанувати ще в дитинстві кожній людині, народженій у суспільстві. Якщо батьки дитини або ті дорослі, що дбають про неї, мають спроможність забезпечити їй це початкове навчання й не роблять цього, вони двічі порушують обов'язок: супроти самих дітей і супроти суспільства загалом, бо всі його члени можуть тяжко постраждати від наслідків невігластва і браку освіти в своїх співгромадян. Тож уряду цілком можна дозволити застосувати свої повноваження, щоб накласти на батьків юридичний обов'язок давати своїм дітям початкову освіту. Цього, проте, не можна зробити як слід, не вживши заходів, які завжди мають забезпечувати для них доступність такого навчання — чи то безкоштовно, чи то за мізерну платню.

Тут і справді можна зауважити, що витрати на освіту дітей — одні з тих витрат, що їх батьки, навіть із робітничого класу, мають оплачувати самі, бо це бажано з тих міркувань, щоб вони відчували відповідальність — власним коштом виконати свій обов'язок; адже давати освіту коштом інших людей — це однаково, що давати допомогу, тож унаслідок цього рівень необхідної зарплатні пропорційно зменшиться, а готовність докладати зусиль і обмежувати себе ослабне. В крайньому разі цей аргумент може бути слушним тільки тоді, якби йшлося про те, що система державного навчання замінить те, що за інших обставин індивіди робили б і самі, тобто якби всі батьки з робітничих верств визнали й виконували обов'язок давати своїм дітям освіту власним коштом. Але оскільки батьки не виконують цього обов'язку і не вважають освіту за ті необхідні витрати, які мають бути оплачені коштом їхньої платні, то загальний рівень платні не піднімається досить високо, щоб покрити такі витрати, тож їх треба оплачувати з якогось іншого джерела. І це аж ніяк не один з тих випадків, коли надання допомоги увічнює становище, в якому допомога стає необхідною завжди. Освіта, коли це справді освіта, не ослаблює, а зміцнює активні риси і водночас сприяє їхньому розростанню; хоч яким способом здобута, вона допомагає виховувати дух незалежності, і коли, не даючи її безкоштовно, її не даватимуть узагалі, допомога у формі освіти матиме протилежну тенденцію від тієї, яка в багатьох інших випадках може бути гідною осуду, бо це допомога, спрямована на те, щоб обходитись без допомоги. <...>

Отож я вважаю за обов'язок уряду — надолужити цю нестачу, давши грошову підтримку початковим школам, щоб вони стали доступні для дітей усіх злидарів, чи то безкоштовно, чи то за таку незначну платню, щоб вона була необтяжлива.

Але ось на чому слід щосили наполягати: уряд не повинен проголошувати монополії на освіту як на нижчих, так і на вищих її щаблях; не повинен використовувати ні владу, ні засоби впливу, спонукаючи людей вдаватися до послуг державних учителів, віддаючи їм перевагу перед рештою, і не повинен давати жодних особливих переваг тим, хто вчився в них. Хоча державні вчителі пересічно, напевне, будуть кращі від приватних наставників, вони однаково не втілюватимуть усіх знань та мудрості, які можна знайти в усіх наставників, узятих разом, тож бажано лишити відкритими якомога більше шляхів до обраної

мети. Не можна терпіти, щоб держава або *de jure*, або *de factj* мала цілковитий контроль над освітою народу. Мати такий контроль і реально здійснювати його означає бути деспотом. Уряд, який має змогу формувати думки та почуття народу, починаючи змалку, може робити потім з ним, що йому заманеться. Хоч уряд, таким чином, може і в багатьох випадках повинен засновувати школи та коледжі, він не повинен ні змушувати когось іти вчитися до них, ні вабити туди обіцянками; але й повноваження індивідів засновувати свої конкурентні навчальні заклади жодною мірою не має залежати від схвалення уряду. Було б цілком виправданим, якби держава вимагала від усіх людей, щоб вони володіли певним обсягом знань, та аж ніяк не можна виправдати, коли вона приписує їм, як і від кого вони мають дістати ці знання.

§9. У справах освіти втручання уряду виправдане, бо це не той випадок, коли інтерес і судження споживача становлять достатню гарантію доброї якості товару. Розгляньмо тепер інший клас випадків, де вже немає жодного індивіда в становищі споживача і де інтерес та судження, на які слід покладатися, належать самому діячеві, як-от, скажімо, при будь-якій підприємницькій діяльності, в якій зацікавлений тільки він, або при укладанні контракту чи зобов'язання, дія якого поширюється тільки на нього.

Підставою принципу практичного невтручання тут має бути те, що більшість людей може куди точніше й розумніше оцінити свої власні інтереси та засоби сприяння їм, ніж їх можуть визначити замість них якісь загальнообов'язкові закони або охарактеризувати в кожному окремому випадку якийсь державний функціонер. Цей принцип має безперечну слушність як загальне правило, проте аж ніяк не важко добачити, що з нього є великі та очевидні винятки. Ці винятки можна поділити на кілька категорій.

Перше. Індивід, що, як гадають, найкраще здатний судити про свої власні інтереси, може виявитись неспроможним висловлювати судження та діяти в своїх інтересах, будучи божевільним, недоумком або дитиною; або, хоч і не зовсім неспроможним, може бути неповнолітнім чи незрілим для висловлювання власних суджень. У такому разі підвалини принципу *lasser-faire* просто розвалюються: адже найзацікавленіший індивід виявляється не найкращим суддею і взагалі нездатним висловити яесь компетентне судження. Божевільну людину всюди вважають за належний об'єкт державного піклування. <...> У випадку дітей та молоді звичайно кажуть, що, хоча вони не можуть висловлювати своїх суджень, за них це роблять їхні батьки або родичі. Але ці слова переводять питання в іншу категорію: це вже не питання, чи повинен втручатися уряд у дії індивідів, визначаючи їхню поведінку та інтереси, а питання, чи повинен він абсолютно визначати поведінку та інтереси певних груп людей. Батьківська влада так само може стати об'єктом надуживань, як і будь-яка влада, і, фактично, її постійно надуживають. Якщо закони не перешкоджають батькам брутально ставитись до дітей і навіть убивати їх, тим менше слід сподіватися, що інтереси дітей ніколи не будуть віддані в жертву — куди звичайнішими й не такими обурливими способами — егоїстичності та невігластву їхніх батьків. Якщо вочевидь можна бачити, що повинні робити батьки або від чого вони мають утримуватися задля інтересів своїх дітей, то таку їхню поведінку має гарантувати, якщо може, закон, змушуючи батьків щось робити чи не робити, і закон здебільшого повинен давати такі гарантії. Візьмімо приклад із такої осібної царини, як політична економія: безперечно слушно, щоб діти й незрілі підлітки, тією мірою, якою сягає рука держави, були захищені від надміру тривалої праці. Не можна дозволяти, щоб діти й підлітки працювали багато годин на день або працювали над силу, бо якщо буде дозвіл, то буде й примус. У випадку, коли йдеться про дітей, свобода контракту — це тільки інша назва свободи примусу. Так само й освіта — найкраща, яку можна дістати за даних обставин, — не повинна бути такою річчю, яку батьки або родичі — з байдужості, заздрощів або зажерливості — можуть не дати своїм дітям.

Підстави юридичного втручання на користь дітей трохи меншою мірою, але однак зберігають свою слушність у випадку нещасних рабів та жертв найбрутальнішої частини людства — тварин. Те, що взірцеві покарання дикунства, з яким ставляться до цих безборонних створінь, трактують як втручання уряду у сферу, не належну до його компетенції, як втручання у сферу приватного життя, свідчить про найгрубіше нерозуміння принципів свободи. Приватне життя хатніх тиранів — це те, що потребує негайного втручання з боку закону, й доводиться тільки шкодувати, що метафізичні вагання, пов'язані з характером і джерелом державної влади, спонукають багатьох млявих прихильників законів, спрямованих проти жорстокого ставлення до тварин, шукати виправдання таких законів у випадкових шкідливих для інтересів людей наслідках потурання жорстоким звичаям, ніж у самій цій жорстокості. Те, що мало б правити за обов'язок людей, наділених необхідною фізичною силою, — силою запобігти спробам увчити жорстокість у своїй присутності, — не менше має бути й загальним обов'язком суспільства. <...>

До членів суспільства, чію свободу контрактів має контролювати закон з метою захисту їх (з огляду, як кажуть, на їхнє залежне становище), часто пропонують зарахувати й жінок, і в наявному фабричному законодавстві їхня праця разом із працею підлітків підлягає особливим обмеженням. Проте об'єднання в одну категорію-як для цієї, так і для інших цілей — жінок і дітей видається мені і принципово неправильним, і практично

шкідливим. Діти, молодші певного віку, *не можуть* висловлювати суджень і діяти самостійно, тож до певного, досить дорослого віку вони неминуче більшою або меншою мірою не готові до такої самостійності, натомість жінки не менше, ніж чоловіки, спроможні оцінювати свої інтереси та керувати ними, і єдина перешкода, яка не дає їм діяти, породжена несправедливістю їхнього теперішнього становища в суспільстві. Коли закон робить усе, що придбала дружина, власністю чоловіка, — адже примушуючи її жити з ним, він силує її користися майже необмеженою моральною і навіть фізичною тиранією, до якої може вдатися чоловік, — тоді є певна підстава вважати, що кожен учинок дружини здійснений під примусом, але велика помилка реформаторів та філантропів нашої доби полягає в спробах критикувати наслідки несправедливої влади замість боротися з самою несправедливістю. Якби жінки мали такий самий абсолютний контроль, як і чоловіки, над своєю особою і над своєю спадщиною та надбаннями, вони аж ніяк не мали б підстав вимагати для себе обмеження тривалості робочого дня, щоб мати час для чоловіка в тому, що прихильники такого обмеження називають *його* домом. Жінки, які працюють на фабриках, — єдині представниці робітничих верств, чие становище — це не становище рабів та чорноробів, і то саме тому, що їх не так уже й легко примусити працювати й заробляти гроші на фабриках супроти їхньої волі. Навпаки, для поліпшення становища жінок їм треба дати якнайширші можливості для незалежної праці на промислових підприємствах замість закривати, цілком або почасти, те, що вже відкрите для них.

§10. Другим винятком з теорії, ніби індивіди спроможні найкраще судити про свої інтереси, є ситуація, коли індивід намагається остаточно вирішити нині, що буде найкращим для його інтересів у якомусь далекому майбутньому. Презумпція на користь індивідуального судження легітимна тільки тоді, коли це судження спирається на реальний, надто на теперішній, особистий досвід, а не тоді, коли воно сформоване до цього досвіду й не зазнаватиме змін навіть у тому разі, коли досвід веде його хибність. Коли люди зобов'язані контрактом не просто зробити щось, а робити що-небудь завжди або протягом тривалого часу, не маючи змоги зректися своїх зобов'язань, немає презумпції, що їхнє дотримання цього курсу поведінки зрештою виявиться вигідним для них, і будь-яка така презумпція, яку можна підтримувати тим, що люди з власної волі, можливо, в дуже ранньому віці й не маючи жодних справжніх знань про те, що вони чинять, підписали контракт, здебільшого нічого не варта. Практичний принцип свободи контракту лише з дуже великими обмеженнями можна застосувати у випадку зобов'язань на довгі роки, і закон має вкрай пильно приглядатися до таких зобов'язань: або відмовлятися санкціонувати їх, коли накладені обов'язки мають такий характер, що договірна сторона нездатна компетентно оцінити їх; або, навіть санкціонуючи їх, удаватися до будь-яких можливих засторог, щоб контракти були укладені на основі передбачень та міркувань. Як компенсацію за те, що самі сторони не мають змоги зректися своїх зобов'язань, закон повинен давати їм право розривати контракт, якщо перед якимсь неупередженим авторитетом будуть викладені достатні підстави розриву. Ці міркування надзвичайно великою мірою слухні щодо шлюбу — найважливішого з усіх довільних зобов'язань.

§11. Третій виняток, який я повинен назвати, із твердження, що уряд не може так добре порядкувати справами індивідів, як вони самі, пов'язаний із широким класом випадків, коли індивіди керують якоюсь діяльністю на основі делегованих їм повноважень і коли, фактично, так зване приватне керівництво навряд чи з більшими підставами можна назвати керівництвом зацікавлених осіб, ніж керівництво, яке здійснюють державні урядовці. Геть усе те, що, позбавлене державної опіки, може бути зроблене тільки з допомогою акціонерних товариств, здатна, коли йдеться про реальну роботу, виконати не гірше, а то й краще сама держава. Державне керівництво і справді стало вже притчено воязичех як недбале й неефективне, але здебільшого таким самим є й керівництво акціонерним підприємством. Щоправда, директори акціонерного товариства — завжди акціонери, але й урядовці неодмінно сплачують податки, і коли йдеться про директорів, так само як і про уряд, то їхня пропорційна частка прибутків від доброго керівництва має бути не меншою від вигоди, яку вони, може, матимуть унаслідок кепського керівництва, навіть не беручи до уваги прибутків від акцій. Тут можна заперечити, що акціонери всією своєю громадою здійснюють певний контроль над директорами і майже завжди мають цілковиту змогу усунути їх із посади. Але на практиці труднощі реалізації цих повноважень такі великі, що їх навряд чи коли здійснювали, хіба що в разі такої кричущої невідомості або принаймні невдалого керівництва, які загалом спричинилися б до усунення з посади й управителів, призначених урядом. Таким неефективним засторогам, як збори акціонерів, а також інспекції та розслідування з боку окремих акціонерів, можна протиставити набагато більшу публічність та активність обговорення й коментарів, яких можна сподіватися у вільних країнах, коли йдеться про справи, в яких бере участь центральний уряд. Отже, вади урядового керівництва не конче видаються набагато більшими (якщо вони взагалі мають бути більші) за вади керівництва, яке здійснюють директори акціонерних підприємств.

Справжні підстави на користь того, щоб лишити добровільним товариствам усе, що вони компетентні виконувати, полягатимуть у рівності спроможностей, якщо є впевне-

ність, що саму роботу не гірше, а то й краще виконують державні урядовці. Ці підстави ми вже називали: заклопотаність або надмірна завантаженість провідних державних функціонерів справами, які потребують їхньої уваги, та відвертання їх від обов'язків, що їх керують виконати тільки вони, до завдань, які можна успішно виконати й без них; небезпека непотрібного роздування прямих повноважень та непрямого впливу уряду і збільшення ймовірності зіткнень між урядовими службовцями й окремими громадянами; недоцільність зосередження в масиві панівної бюрократії всього вміння та досвіду керування великими справами і всієї сили організованої дії, що існують у суспільстві; практика, яка підтримує відносини громадян з урядом, подібні до відносин дітей та їхніх опікунів, і така практика є головною причиною меншої здатності до політичного життя, яка досі була характерною для більшості країн на континенті, байдуже, чи в них є ті або ті форми представницького врядування, чи їх немає. <...>

Але хоча, з огляду на ці причини, більшість завдань, що їх, напевне, не менш добре можуть виконати добровільні товариства, слід загалом лишати їм, з цього аж ніяк не випливає, що спосіб, яким ці товариства виконують свою роботу, має бути абсолютно неконтрольованим з боку уряду. Є багато випадків, коли установа (хоч який її характер), що здійснює певну діяльність, з огляду на саму природу виконуваної роботи є, фактично, єдиною, і тоді аж ніяк не можна запобігти практичній монополії з усіма властивими їй повноваженнями оподатковувати суспільство. Я вже не раз говорив про це у зв'язку з компаніями, що постачають воду й газ, серед яких, хоч там існує досконала свобода конкуренції, насправді немає жодної конкуренції, а з практичного погляду вони ще безвідповідальніші й недоступніші для скарг окремих громадян, ніж уряд. Виникають витрати, пов'язані з браком такої переваги, як розмаїття установ, тож оплата послуг, без яких годі обійтися, майже дорівнює, по суті, такому примусовому оподатковуванню, яке може накинути закон; дуже мало родин і справді бодай трохи розрізняє «плату за воду» та інші місцеві податки. У випадку таких особливих послуг існують причини, які промовляють на користь того, щоб їх, як, скажімо, й брукування та прибирання вулиць, виконував, звісно, не центральний уряд держави, а муніципальна влада міста, і кошти для цього забезпечував, як і тепер фактично забезпечує, якийсь місцевий податок. Але в багатьох аналогічних випадках, коли краще вдатися до приватної діяльності, суспільство потребує якихось інших гарантій належного виконання послуг, ніж інтерес управителів, і тут уже обов'язок уряду — або підпорядкувати цю діяльність розумним вимогам задля загальної вигоди, або зберегти стосовно неї такі повноваження, щоб монополійні прибутки принаймні почасті діставалися всьому суспільству. Така позиція цілком слушна у випадку шляхів, каналів або залізниць. Практичні монополії, і то досить великі, існують завжди, і уряд, який беззастережно відступає таку монополію якійсь приватній компанії, чинить майже те саме, якби дозволяв якомусь індивідові або товариству стягувати будь-який податок, який їм заманеться, для своєї власної вигоди, — або на весь солод, вироблений у країні, або на всю імпортовану бавовну. Концесію на якийсь обмежений час загалом можна виправдати на основі того самого принципу, який виправдує реєстрацію патентів за винаходи, але при виконанні великих громадських робіт держава має або лишити собі право майбутньої власності, або зберегти й вільно використовувати право визначати максимум зборів та податків і право від часу до часу змінювати цей максимум. Мабуть, слід зауважити, що держава може бути власником каналів та залізниць, не будуючи їх сама, і що майже завжди краще, коли їх обслуговує якась компанія, орендуючи в держави канал чи залізницю протягом певного обмеженого періоду.

§12. До четвертої категорії винятків я змушений вимагати особливої уваги, бо, на мій погляд, її значущість ще недостатньою мірою усвідомлюється політичними економістами. Є справи, в яких втручання закону необхідне не для того, щоб відхилити судження індивідів, які дбають про свій інтерес, а для того, щоб це судження могло втілитись у життя; індивіди можуть втілити його, тільки діючи спільно, а ці спільні дії можуть бути ефективними лиш у тому разі, якщо їх санкціонує й надасть їм слухності закон. Для ілюстрації, щоб не вивяти жодних упереджень, я можу звернутися до питання про скорочення тривалості робочого дня. <...>

В інтересах кожного робити те, що є добром для всіх, але тільки в тому разі, коли й решта чинитиме так само.

Принцип, що кожен індивід може найкраще судити про свої власні інтереси, — коли розуміти його так, як розуміють деякі критики, — мав би довести, що уряд не повинен виконувати жодного зі своїх загально визначених обов'язків, тобто не повинен, фактично, існувати взагалі. Адже інтересам суспільства здебільшого відповідає, щоб його члени, чи то колективні, чи то індивідуальні, не обкрадали й не дурили одне одного, але однаково зберігається не менша необхідність існування законів, які карають за грабунок і ошуканство, бо, хоча в інтересах кожного, щоб ніхто не крав і не дунив, інтересам не кожної людини відповідає утримання від ошуканства та крадіжок в інших людей, коли всім іншим дозволено обкрадати й дурити його. Кримінальне право загалом існує саме з цієї причини, бо навіть одностайна думка, що певна лінія поведінки відповідає загальним інтересам, не завжди гарантує, що інтерес окремих індивідів полягатиме в дотриманні такої поведінки.

§13. По-п'яте, аргумент проти державного втручання, що спирається на принцип, мовляв, індивіди здатні найкраще судити про свої інтереси, не можна застосовувати до дуже широкої категорії випадків, коли дії індивідів, у які намагається втрутитись уряд, ті індивіди виконують не задля свого інтересу, а задля інтересу інших людей. Серед багатьох інших речей до таких дій належить і така важлива й палко обговорювана сфера, як громадська добродіяльність. Хоч індивідам загалом слід давати нагоду самим робити те, що, як можна розумно сподіватися, вони й самі мають бути спроможні виконувати, за ситуації, коли їх аж ніяк не можна кинути напризволяще й вони потребують допомоги з боку інших людей, постає запитання, що краще: отримувати цю допомогу лише від індивідів, а отже, на невизначених засадах і принагідно, чи на послідовній основі, коли суспільство діє через свій орган -державу.

Ця думка підводить нас до закону про бідних — теми, яка мала б невелике значення, коли б звичай всіх класів суспільства були помірковані та розумні, а розподіл багатства — задовільним, але яка набирає щонайбільшого значення за ситуації, що в обох цих аспектах є протилежністю зображеного стану, і саме така ситуація панує на Британських островах.

Окрім будь-яких метафізичних міркувань, сповнених поваги до основ моралі або суспільства, мабуть, слухним буде припущення, що люди повинні допомогати одне одному, і то залежно від нагальності потреби, а ніхто не потребує такої нагальної помочі, як голодний. Отже, ця вимога допомагати, породжена зубожінням, — одна з найнагальніших, які взагалі існують, і саме в *prima facie* полягає найвагоміша причина зробити задоволення такої гострої потреби для всіх, хто чекає цієї допомоги, настільки певним, наскільки його можуть забезпечити будь-які заходи суспільства.

З другого боку, в усіх випадках допомоги слід звертати увагу на дві низки наслідків: наслідки допомоги і наслідки покладання на неї. Перші наслідки загалом сприятливі, а другі здебільшого згубні, і то такою мірою, що в більшості випадків переважають те сприяння. І з найбільшою ймовірністю це трапляється саме в тих випадках, коли потреба допомоги найгостріша. Є небагато випадків, де була б іще більша шкода від того, що люди покладаються на вже звичну допомогу інших людей, ніж тоді, коли йдеться про засоби існування, і, на жаль, саме цю згубну науку вони засвоюють найшвидше. Тож проблема, яку треба розв'язати, надзвичайно складна й важлива: як дати найбільший обсяг потрібної допомоги, найменше заохочуючи до згубного покладання на неї?

Але енергії й покладанню на свої сили брак допомоги може зашкодити не менше, ніж її надмір. Для будь-яких зусиль куди згубніше зовсім не мати надії домогтись успіху завдяки їм, ніж почути запевнення, що успіх буде й без них. Коли стан якогось індивіда такий небезпечний, що його енергія паралізована зневірою, допомога — стимул, а не снодійне; вона підсилює, а не занепащає активні якості, — за неодмінної умови, що ця допомога не позбавляє необхідності самому дбати про себе й не замінює особистої праці, вміння та розважливості індивіда, а має обмежений характер, зміцнюючи його надії домогтись успіху, послуговуючись цим легітимним засобом. Отже, це критерій, згідно з яким треба оцінювати плани філантропії та добродіяльності, запроваджувани на користь певних індивідів чи верств — як на добровільній основі, так і на основі урядових постанов.

Тією мірою, якою ця сфера діяльності припускає якусь загальну доктрину чи принцип, вони, напевне, мають бути такими: якщо допомогу надають так, що становище індивіда, якому допомагають, не гірше за становище індивіда, який спмагається робити те саме без допомоги, то така допомога, якщо на неї можна заздальгідь сподіватися, шкідлива; та якщо, хоч і доступна кожному, допомога нікого не позбавляє могутнього стимулу обходитись, якщо можна, без неї, то в цьому разі вона здебільшого сприятлива. Саме на цей принцип, застосований до системи державної добродіяльності, й спирається закон 1834 року про бідних. Якщо становище індивіда, який отримує допомогу, не гірше від становища робітника, що підтримує себе своїми зусиллями, то така система допомоги підрубує саме коріння індивідуальної працьовитості та самоврядування і в разі її повної реалізації вимагатиме як свого додатку якоїсь організованої системи примусу, щоб керувати тими (й давати їм роботу, немов худобі), хто вже не відчуває впливу мотивів, які звичайно визначають поведінку людей. Та якщо, водночас із гарантуванням кожному безпеки від крайніх злиднів, становище тих, кого підтримує визначена законом добродіяльність, буде значно гіршим від становища тих, хто сам дає собі раду, то закон, який унеможливить для кожного, хіба що за власним вибором, смерть від нестачі харчів, матиме лише позитивні наслідки. Про можливість реалізації в Англії принаймні цієї пропозиції свідчить багаторічний досвід роботи наприкінці минулого сторіччя, а також досвід багатьох україн пауперизованих районів за недавніх часів; ці райони позбулися злиднів, суворо дотримуючись пунктів, передбачених законом для бідних, а весь робітничий клас мав завдяки тим заходам велику й постійну користь. Напевне, немає країни, в якій, добираючи засоби, які відповідають характерові народу, передбачену законом допомогу знедоленим не можна було б зробити сумісною з забезпеченням умов, необхідних для того, щоб вона не мала згубного впливу.

На мою думку, дуже бажано, щоб серед цих умов була і впевненість, що саме закон передбачатиме допомогу знедоленим дієздатним людям; така допомога не повинна залежати від добродичності. Добродичність, по-перше, робить або дуже багато, або дуже мало: де створено щедрий достаток, а де безперешкодно дає людям помирати з голоду. По-друге, оскільки держава неминуче змушена утримувати неімущих злочинців, поки вони відбувають покарання, то не допомагати тим знедоленим, хто не скоїв жодного злочину, означає винагороджувати злочин. І, нарешті, якщо лишити знедолених на ласку індивідуальної добродичності, неодмінно станеться буйний розквіт жебрацтва. Держава може й повинна доручити приватній добродичності тільки завдання виявляти випадки справді реальних злиднів. Приватна добродичність може дати більшу допомогу найнужденнішим, а держава має діяти відповідно до загальних законів. Вона не повинна брати на себе завдання розрізняти злидарів, які заслуговують і які не заслуговують допомоги. Першим вона зобов'язана дати не більше, ніж підтримку, а другим — не менше, ніж підтримку. Балачки про несправедливість закону, який до просто знедолених ставиться не краще, ніж до знедолених, які чинять правопорушення, спираються на хибне уявлення про сферу компетенції закону та органів державної влади. Урядовці, що розподіляють державну допомогу, не краще мають з'ясовувати найменші подробиці. Опікунам та наглядачам не можна довіряти право давати або не давати гроші інших людей відповідно до своєї думки про моральність індивіда, який потребує їх; крім того, ми б ще раз довели своє незнання людської натури, припустивши, що такі урядовці, навіть у майже неможливому випадку своєї кваліфікованості, візьмуть на себе клопіт оцінювати та зважувати минулу поведінку індивідів, які тепер опинились у скруті, щоб сформулювати про неї раціональне судження. А приватна добродичність спроможна класифікувати різні випадки і, розподіляючи власні кошти, має право розподіляти їх відповідно до своїх суджень. Слід зрозуміти, що це сфера, якою вона може заопікуватися найкраще, і тому такий розподіл їй треба доручати їй, якщо вона виконує це завдання більш-менш ефективно. Проте від розпорядників державних фондів не слід вимагати, щоб вони давали комусь більше, ніж той мінімум, який належить навіть найгіршим. Якщо вони підуть на таке, потурання дуже швидко стане законом, а відмова — більш або менш примхливим чи тиранічним винятком.

§ 14. Ще одна категорія випадків, підпорядкованих тому самому загальному принципу, що й державна добродичність, — дії, які, хоч їх виконали індивіди і вони мали служити лише їхній вигоді, мають незрівнянно ширші наслідки, впливаючи на інтереси всієї нації та майбутніх поколінь, — інтереси, що їх тільки суспільство у своїй колективній якості може й повинно забезпечувати. Один з цих випадків — колонізація. Якщо бажано (і ніхто не заперечить цієї бажаності), щоб заснування колоній відбувалося з огляду не тільки на приватні інтереси перших засновників, а розумно зважаючи й на постійний добробут націй, які сформуються згодом з тих невеликих зародків, то зважати на це можна, тільки з самого початку поставивши заснування колоній під контроль законів, що їх ухвалюють прозорливі законодавці широкими філософськими поглядами, і лиш уряд має досити влади, щоб запроваджувати ці закони та забезпечувати їх дотримання. <...>

§ 15. Той самий принцип, що визначає колонізацію та полегшення долі тубільців як випадки, коли не має слушності головний аргумент проти урядового втручання, поширюється й на розмаїття випадків, коли йдеться про виконання важливих державних функцій і немає жодного індивіда, що був би зацікавлений у їх виконанні, і, крім того, виконання цих функцій не сприяє — природно чи спонтанно — жодна адекватна винагорода. Візьмімо, наприклад, експедицію з метою географічних і наукових досліджень. Інформація, якої шукають, може мати величезне значення для суспільства, проте жоден індивід не матиме з неї ніякого прибутку, що компенсував би витрати на спорядження експедиції, і тут немає жодного способу якось компенсувати вигоду, яка дістається тим, хто має з неї користь, стягуючи певний податок для відшкодування витрачених зусиль і засобів. Ці експедиції споряджають чи можуть споряджати, оголошуючи збір приватних пожертв, але таке джерело коштів дуже ненадійне. Є набагато більше випадків, коли необхідні кошти забезпечують громадські товариства й філантропічні організації, а загалом ці експедиції споряджають коштом уряду, який, таким чином, має право доручати їх індивідам, що, на його думку, найпридатніші для такого завдання. Крім того, саме уряд повинен будувати та доглядати маяки, ставити буї тощо задля безпеки мореплавства: адже нема жодної змоги, щоб кораблі, які в морі визначають курс, зважаючи на сигнали маяків, платили якийсь податок за користування маяками, бо ніхто й не буде маяки задля власної вигоди, ставлячи їх лиш у тому разі, коли витрати відшкодовує якийсь примусовий державний податок. Є дуже багато наукових досліджень, що мають величезне значення для країни та людства й вимагають жертвової відданості, потребуючи багато зусиль і часу, а часто й великих коштів з боку людей, що можуть мати й вищу платню за якісь свої інші послуги. Якщо уряд не має змоги просто відшкодувати ці кошти та винагородити витрачені час і зусилля, то до таких досліджень можуть удатися тільки поодинокі індивіди, що мають якимось незалежне багатство, поєднане з технічними знаннями й працьовитістю, а також могутнє прагнення працювати задля громадського добра або сягнути вершин у науці.

З цією темою пов'язане й питання про засоби підтримки з допомогою винагород чи платні тієї суспільної верстви, яку називають освіченим класом. Піклування про розвиток теоретичних знань, хоч і становить одну з найкорисніших робіт, — це послуга, яку надають суспільству колективно, а не індивідуально, тож за неї *prima face* суспільство, як і можна розумно сподіватися, має платити колективно, бо до жодного індивіда не можна поставити вимоги, щоб він давав за це якусь грошову винагороду; якщо оплату за такі послуги не забезпечує якийсь державний фонд, то не тільки не буде стимулу надавати їх, а станеться й велике знеохочення з огляду на неможливість забезпечити прожиток цією роботою, тож ті, хто був би спроможний виконувати її, будуть неминуче змушені використовувати більшу частину свого часу, щоб заробляти на прожиток. Але насправді це лихо не таке велике, як видається. Адже кажуть, що найвдадніші речі здебільшого роблять ті, хто має у своєму розпорядженні найменше часу, а робота протягом кількох годин на день на звичайній службі часто виявляється цілком сумісною з найближчими досягненнями в царині літератури та філософії. Проте є дослідження та експерименти, які не те що протягом тривалого часу, а постійно вимагають часу й уваги; крім того, є професії, які так поглинають і виснажують розумові здібності, що стають несумісними з будь-яким іншим використанням цих здібностей, навіть під час дозвілля. Отож було б украй бажаним мати якийсь спосіб забезпечити суспільству послуги вчених-винахідників і, можливо, деяких інших категорій вчених, даючи їм засоби підтримки відповідно до кількості часу, який вони присвячують своїм специфічним інтересам. < . > ~ Загалом можна сказати, що все, що є бажаним і що слід робити задля загальних інтересів людства, або інтересів майбутніх поколінь, або задля теперішніх інтересів тих членів суспільства, які потребують чужої допомоги, проте має таку природу, що індивіди й товариства, які беруться за його виконання, не мають належної винагороди, — цілком придатне для того, щоб його виконував уряд, але уряд, перш ніж узятися за таке завдання, завжди повинен поміркувати, чи немає якоїсь розумної можливості забезпечити його виконання на основі того, що називають добровільним принципом, і якщо можна, то яка ймовірність, що його краще та ефективніше виконає якась урядова установа, ніж старанність та щедрість окремих індивідів.

§ 16. На мою думку, попередні параграфи містять уся низку винятків із практичного принципу, що всі справи суспільства найкраще можуть виконуватися на основі приватної та добровільної діяльності. Але слід додати, що втручання уряду на практиці не завжди зупиняється на межі, яка визначає випадки, що за своєю природою потребують цього втручання. За конкретних обставин певної історичної доби чи певної країни навряд чи є якийсь справді важливе для загального інтересу завдання, щоб його не було бажаним, а то й необхідним доручити урядові, і то не тому, що приватні індивіди не можуть ефективно виконати його, а тому, що не хочуть. Інколи та подекуди не було б ні шляхів, ні доків, ні гаваней, ні каналів, ні іригаційних робіт, ні лікарень, ні шкіл, ні коледжів, ні друкарень, якби їх не будував і не засновував уряд, бо населення або надто бідне, щоб мати необхідні ресурси, або надто інтелектуально відстале, щоб оцінити мету, або не має достатніх навичок спільних дій, щоб зосередити необхідні засоби. Більшою чи меншою мірою це твердження слушне про всі країни, які звикли до деспотизму, а надто про ті країни, де існує величезна різниця в розвитку культури між народом та урядом; а так само й про країни, завойовані та поневолені якимось енергійнішим та цивілізованішим народом. У багатьох країнах світу народ не може зробити для себе нічого, що вимагало б великих коштів і спільних дій, і тому всі такі завдання лишаються невиконаними, хіба що за них візьметься сама держава. В цих випадках спосіб, що ним уряд може найпереконливіше продемонструвати щирість, із якою він має намір зробити найбільше добро для своїх підданих, — це виконувати функції, що стали урядовим обов'язком унаслідок безпорадності населення, так, щоб це сприяло не зростанню та увічненню, а зменшенню тієї безпорадності. Добрий уряд так пропонуватиме всю свою допомогу, щоб вона захочувала й живила будь-які можливі зародки духу індивідуальної активності. Він наполегливо усуватиме перешкоди та негативні стимули на шляху добровільного підприємництва й забезпечуватиме всі необхідні засоби та організаційні структури, спрямовуватиме й керуватиме; його грошові засоби підуть, якщо це практично здійсненне, радше на допомогу приватним зусиллям, ніж на заміну їх, і він уживе всю свою машинерію винагород та відзнак, аби посприяти тим зусиллям. Отже, державну допомогу, коли її дають лише тому, що нема приватних ініціатив, слід давати так, щоб вона якомога більшою мірою була курсом навчання для народу, наукою вирішувати найскладніші завдання з допомогою індивідуальної енергії та добровільної співпраці.

Я не вважав, що слід надавати особливої ваги тим урядовим функціям, що їх усі визнають необхідними, — функціям заборони та покарання такої поведінки індивідів (що реалізують свою свободу), яка вочевидь завдає шкоди іншим індивідам, і байдуже, чи то внаслідок насильства, чи то внаслідок ошуканства й недбалості. Прикро думати, яку величезну частку зусиль і талантів у світі навіть за найкращого стану, що його досягав коли-небудь розвиток суспільства, використовують лише для взаємної нейтралізації. Тож слушна мета уряду полягатиме в намаганнях якомога зменшити це згубне марнування, вживши таких заходів, які спрямують енергію, що її нині марнує людство на заподіяння

шкоди іншим людям або на захист від такої шкоди, на правильне використання людських здібностей, змушуючи сили природи дедалі більшою мірою служити матеріальному й духовному благу людини.

Представницьке врядування

Народ, якому призначена певна форма врядування, повинен хотіти її прийняти, чи принаймні не бути до неї таким неприхильним, щоб чинити нездоланий опір її утвердженню. Крім того, народ повинен мати бажання та спроможність виконувати те, що потрібно для її тривалого існування. А щоб конкретна форма врядування досягала своєї мети, народ повинен мати бажання і змогу робити те, чого вона від нього вимагає. Слово «робити» слід тлумачити і як відмову від певних дій, і як виконання певних дій. Потрібно, щоб люди дотримувались умов (або дій, або утримання від дій), необхідних як для підтримки наявного державного устрою, так і для забезпечення його здатності здійснювати власні наміри — здатності, яка формує його репутацію. <...>

* * *

Якщо запитати, що є критерієм визначення якості врядування в усіх його аспектах — від найскромніших до найглобальніших, — то ми з'ясуємо, що критерій, який має найбільше значення та виходить за межі всіх інших, полягає у рисах, притаманних людям, які становлять суспільство і над яким здійснюється врядування.

Першим прикладом могла б слугувати сфера судочинства; цей приклад доволі доречний, оскільки не існує жодної іншої сфери державної діяльності, у якій такого важливого життєвого значення набув би суто механічний бік справи, тобто правила та механізми, що контролюють деталі процесу. Проте навіть тут важливі риси задіяних людей. Чи будуть ефективними процедурні правила, призначені забезпечити мету правосуддя, якщо внаслідок низького морального рівня народу свідки, як правило, брешуть, а судді та їхні підлеглі беруть хабарі? І далі: яким чином інституції можуть забезпечити добре муніципальне врядування, якщо до своїх функцій урядовці ставляться так байдуже, що тих, хто керував би чесно та вміло, неможливо заохотити виконувати ці обов'язки; натомість ці обов'язки віддано тим, хто, виконуючи їх, домагається утвердження власних інтересів? Яка користь від системи найширшого народного представництва, якщо виборці обирають до парламенту не найкращих, а тих, хто витратить більше грошей задля свого обрання? Як представницькі збори можуть давати користь, якщо їхніх членів можна купити або якщо внаслідок свого надмірного темпераменту, неприборканого громадянською дисципліною чи особистою стриманістю, вони не здатні спокійно обговорювати проблеми і під дахом парламенту вдаються до бійки чи стріляють один в одного з гвинтівок? Як люди, такі сповнені заздрощів, що, коли хтось із них досягає в чомусь успіху, його колеги нишком чинять усе, аби він зазнав невдачі, можуть урядувати або взагалі співпрацювати бодай трохи ефективно? Добре врядування неможливе, коли кожен індивід переймається тільки власними егоїстичними інтересами, не концентруючи зусиль на своїй частці інтересів суспільства й ніяк на них незважаючи. Немає потреби ілюструвати те, що брак належного рівня розумових здібностей погіршує функціонування всіх складових елементів доброго врядування. Врядування складається з дій людей; і якщо люди, які вдаються до таких дій, або ті, хто таких людей обирає, або ті, кому вони підзвітні, а також своєрідні наглядачі, чия думка має впливати на політичні процеси та контролювати їх, сповнені невігластва, глупоти і злісних упереджень, то врядування буде жахливим; натомість підвищуючи інтелектуальний рівень людей, дотичних до нього, також можна поліпшувати врядування, доводячи його аж до пункту досконалості, якої хоч і можна досягти, та досі ще ніде не досягнуто. Досконале врядування здійснюють люди, яким притаманний найвищий ступінь чеснот і розуму та які працюють в атмосфері добродесної та освіченої громадської думки.

Оскільки добре врядування передбачає, насамперед, чесноти й розум кожного члена суспільства, то найбільша досконалість, якої може набути будь-яка форма врядування, полягає у розвиткові чеснот і розуму самих людей. Перше запитання про будь-яку політичну інституцію має стосуватися того, якою мірою вона дбає про виховання у членів спільноти різноманітних моральних та інтелектуальних рис, наявність яких дуже бажана, або, дотримуючись вичерпнішої класифікації Бенґама, моральних, інтелектуальних та діяльнісних рис. Врядування, що найкраще впорається з цим завданням, найімовірніше буде найкращим і в решті аспектів, оскільки саме від наявності цих рис залежить те, якою мірою його практичні заходи сприятимуть досягненню добра.

Тому одним із критеріїв доброго врядування можна вважати міру, якою воно культивує серед усіх своїх підданих та в кожній окремій людині позитивні риси: адже, крім того, що добродетель людей — єдина мета врядування, їхні позитивні риси становлять рушійну силу, завдяки якій функціонує державний механізм. Отже, тут підвищується якість самого механізму (ще одного складового елементу доброго врядування), тобто його здатність скористатися з наявних позитивних рис та примусити їх служити потрібній меті. <...>

Протягом тривалого періоду (мабуть, протягом усього існування британської свободи) було звичною річчю казати, що якщо можна було гарантувати царювання доброго деспота, деспотична монархія була б найкращою формою врядування. Я вважаю що думку виявом цілковитого нерозуміння того, що таке добре врядування. І, до речі, саме таке нерозуміння, якого треба якнайшвидше позбутися, завдає непоправної шкоди нашим роздумам про врядування.

Ця думка спирається на гіпотезу, що абсолютна влада в руках видатної особистості гарантує сумлінне та виважене виконання всіх обов'язків врядування. Абсолютний володар будімо запровадить добрі закони, забезпечить їхнє виконання та реформує старе законодавство. На всі відповідальні посади він призначатиме найгідніших людей; судочинство, мовляв, буде таким досконалим, податки та обов'язки громадян — такими легкими й так розумно розподіленими, кожною адміністративною сферою керуватимуть так чесно й розважливо, як тільки дозволяла ситуація в країні та рівень її морального й інтелектуального розвитку. Я готовий, щоб довести хибність цієї думки, навіть погодитися з цим, проте мушу звернути вашу увагу на те, якою значною є моя поступка і якою мірою просте уявлення про «доброго деспота» недостатнє навіть для приблизної реалізації таких результатів. Для здійснення всього, про що йшлося, монарх має бути не тільки добрим, а ще й усе бачити та знати. Він завжди має бути точно проінформований (ця інформація повинна бути оптимально докладною) про роботу кожної з гілок врядування у кожному регіоні країни і щодня протягом двадцяти чотирьох годин (а це все, що даровано королеві, так само як і скромному працівникові) присвячувати належну увагу всім складовим цього величезного масиву роботи та здійснювати належний нагляд за ними. Окрім величезної кількості чесних та активних людей, спроможних під контролем і наглядом працювати в кожній адміністративній сфері, з маси своїх підданих він має вибрати й невеличку групу надзвичайно обдарованих і найгідніших індивідів, яких можна не тільки позбавити такого контролю, — їм можна довірити нагляд за іншими. Оскільки здібності та енергія, необхідні для виконання цього завдання хоч якимсь прийнятним способом, мають бути надзвичайними, то навряд чи можна уявити, що добрий деспот, існування якого ми припустили, погодився б його виконати — якщо, звичайно, цей крок не буде порятунком від нестерпних бід або тимчасовим підготовчим етапом до чогось, виходить за межі цього завдання. Проте наш аргумент зберігатиме свою цінність навіть за відсутності таких трудощів. Уявімо собі, що їх нема: що в такому разі ми матимемо? Одна людина з надлюдськими розумовими здібностями керує справами інтелектуально пасивного народу. Передумова його пасивності міститься вже в самому уявленні про абсолютну владу. Народ у цілому та кожен окремий його член геть позбавлені можливості вирішувати власну долю. Люди ніяк не прагнуть обстоювати спільні інтереси. Чужа воля вирішує за них все; і непокоря розцінюється законодавством як злочин. Яких людей може виторвати такий режим? Якого розвитку їхні розумові та діяльні здібності можуть набути за такого політичного устрою? Можливо, їм дозволять міркувати про суто теоретичні питання, що або зовсім не стосуються політики, або мають лише віддалений зв'язок з політичною практикою. Щонайбільше їм, мабуть, дозволять тільки висувати пропозиції щодо певних практичних проблем, і навіть за найпоміркованішого деспота тільки громадяни, що мають у суспільстві певний авторитет та репутацію, можуть сподіватися, що можновладці зважатимуть на їхні пропозиції або принаймні візьмуть їх до відома. Людині, певно, притаманна вкрай незвична схильність до інтелектуальних вправ самих по собі та заради цих самих, якщо вона береться досліджувати інтелектуальні проблеми, що ніяк не впливатимуть на реальне життя, чи готується до певної діяльності, на яку не матиме дозволу. Єдиною достатньою спонукою до розумових вправ (винятками можуть бути лиш окремі одиниці на ціле покоління) є перспектива, що результатами такого мислення можна скористатися на практиці. З цього аж ніяк не випливає, що народові бракуватиме розумових здібностей. Звичайнісінькі життєві справи, що ними має опікуватися кожна людина та кожна сім'я задля власних інтересів, у певних не надто широких межах стимулюватимуть розвиток розумових здібностей та практичних навичок. Існуватиме, мабуть, певний вибраний клас *savants, ученых*, які братимуться до науки заради її практичного застосування чи задля задоволення від самого дослідження. Існуватиме бюрократія; існуватимуть люди, яких навчатимуть мистецтву державного врядування чи принаймні певним емпіричним принципам, пов'язаним із ним. Задля звеличення деспота найкращі духовні сили нації можна певним чином організувати (створивши, наприклад, елітні військові підрозділи) — і дуже часто монархи саме так і чинили. Але широкий загальний звичайно не мав жодної інформації про ва найважливіші питання політичної практики, і відтак ці питання були йому байдужі. Якщо люди все-таки дещо знали про них, це знання було лише *дилетантським* — на кшталт обізнаності тих, хто ніколи не брав до рук інструмента. з нюансами якогось ремесла. Проте за такої ситуації страждають не тільки їхні розумові здібності. Розвиток їхніх моральних рис такий самий уповільнений. Там, де штучно обмежують сферу діяльності людей, їхні почуття починають звужуватися та зменшуватися у тій самій пропорції. Почуття живиться діяльністю; навіть сімейна злагода

залежить від тих добровільних послуг один одному членів сім'ї. Позбавте людину обов'язку щось робити задля своєї країни, і вона збайдужіє до неї. Колись давно було сказано, що за деспотизму країна має щонайбільше одного патріота — самого деспота. Ця теза спирається на правильне розуміння того, як абсолютна покора впливає навіть на гарного та мудрого володаря. Залишається релігія, і можна було б сподіватися, що принаймні завдяки їй впливові люди зможуть відвернути свої очі від пороку під своїми ногами. Одначе, навіть припустивши, що релігія уникла перекручень і пристосування до цілей деспотизму, вона втрачає за деспотичного врядування свою вагу в суспільстві та звужується до сфери особистих стосунків між людиною та її Творцем, у яких ідеться тільки про її власне спасіння. Релігія в такій своїй формі цілком сумісна з найвузькозорішим егоїзмом, і її роль у зміцненні солідарності вірних стає аж надто малою.

Добрий деспотизм — це врядування, за якого деспот спромігся усунути будь-які утилки з боку державних службовців; натомість сама влада замість громадян опкується всіма їхніми інтересами, думає замість них і, дедалі більше зменшуючи їхню активність та енергійність, формує людей із пасивною свідомістю. Коли полішати урядові клопіт розв'язувати певні проблеми, неначе лишаючи їх на суд провидіння, такий вчинок є вивагом цілковитої байдужості до цих проблем, а згода з негативними результатами таких розв'язань свідчить про готовність прийняти їх як кару природи. Тому, за винятком декількох людей, що беруться до науки та цінують інтелектуальне споглядання заради нього самого, усі, нехтуючи розвиток власного розуму та почуттів, відають перевагу матеріальному інтересам, а задовольнивши їх — розвагам та прикрашанню приватного життя. Одначе це означає (адже свідчення історії чогось-таки варті), що народ занепадає — якщо, звичайно, він перед тим досяг більш-менш високого рівня розвитку. Якщо він ніколи не піднісвся над рівнем якого-небудь азійського народу, то його стагнація триватиме й далі. Проте якщо — на кшталт греків чи римлян — завдяки енергії, патріотизму та духовному зростанню (а спричинити розвиток цих національних рис може тільки свобода) він сягнув вищого рівня, то за кілька поколінь його чекатиме повернення до рівня азійських суспільств. І така стагнація аж ніяк не забезпечує суспільство від змін на гірше; вона часто-густо спричинює ситуацію, коли сильніший деспот чи найближчі варварські народи, що разом зі своєю дикістю зберегли й завзяття свободи, спустошують та загарбують території даного народу, перетворюючи все населення на рабів.

Такими є не просто природні тенденції, а неодмінні риси деспотичного врядування, яких можна уникнути тільки тоді, якщо деспотизм погоджується перестати бути деспотизмом, а той, кого вважають добрим деспотом, утримується від здійснення своєї влади і, зберігаючи її номінально, дозволяє процесу врядування відбуватися таким чином, неначе влада й справді належить народові. Можна навіть уявити деспота, який дотримується багатьох правил та обмежень, визначених конституційним врядуванням, хоча в це, звичайно, надто важко повірити. Він міг би дозволити таку свободу преси й таку свободу дискусій, яка дала б громадськості змогу формувати та висловлювати свою думку про національні проблеми. Він міг би дозволити народові самому, тобто без втручання державної влади давати собі раду у своїх локальних справах. Він міг би навіть оточити себе однією чи кількома урядовими радами, членів яких вільно обирав як весь народ чи певна його частина, і водночас тримати в своїх руках систему оподаткування, найвищу законодавчу та виконавчу влади. Якби він діяв саме так, зрікшись врядувати як деспот, то побув би багатьох негативних рис, властивих деспотизмові. Надалі деспот не перешкоджає би національному зростанню політичної активності та здатності орієнтуватися в державних справах; тимчасом громадська думка стала б самостійною, а не була б лише відлунням урядових інстанцій. Проте такі покращення спричинили б нові труднощі. Адже незалежна від диктату монарха громадська думка має або підтримувати його, або ні. Середньої позиції тут бути не може. Проте за будь-якого способу врядування існує багато людей, яких він не задовольняє; оскільки вже існуватимуть легальні шляхи вислову власної позиції, то часто-густо лунатимуть думки, що суперечать урядовим заходам. Що ж діяти монархові тоді, коли невдоволені ним становитимуть більшість у суспільстві? Чи мусить він змінити свою політику? Чи має він підкоритися позиції власного народу? В такому разі він буде вже не деспотом, а конституційним володарем — знярядям та найпершим слугою народу; те, що відрізнятиме його від решти людей, полягатиме лиш у неможливості повалити його з трону. Якщо ні, то або він знищить опозицію своєю деспотичною владою, або у суспільстві існуватиме постійний антагонізм між народом та однією людиною, антагонізм, який може мати лиш один кінець. І навіть релігійний принцип пасивної покори та «божественного права» невід-верне надовго природних наслідків такої ситуації. Монарх буде змушений або скоритися вимозі запровадити конституційну монархію, або передати трон тому, хто зможе це здійснити. Деспотизмові (за такої ситуації суто номінальному) будуть властиві лише крихта тих переваг, які начебто притаманні абсолютній монархії, і водночас такий політичний устрій аж ніяк не спроможний цілком скористатися з переваг вільного врядування. Адже хоч яким великим буде ступінь свободи, що її надано громадянам, вони ніколи не забудуть, що цю свободу подарував їм монарх зі своєї доброї ласки і що вона — лише його поступка, яку за наявного державного

устрою він може щомиті скасувати; так само вони ніколи не забудуть, що юридично вони — раби, дарма що раби мудрого та милостивого володаря.

Не дивина, якщо нетерплячі чи розчаровані реформатори, нарікаючи на перешкоди, що їх ставити на шляху найпрогресивніших соціальних змін невігластво, байдужість, упертість і якась дурна затятість народу, а також збочений егоїзм, підсилений тією потужною зброєю, якою є вільні інституції, час від часу жалкуватимуть за сильною рукою, яка подолала б усі ці перешкоди та привчила б упертий народ до кращої форми врядування. Проте на одні деспота, який інколи вдається до реформ і виправляє надуживання, припадає дев'яносто дев'ять тих, хто їм якраз і сприяє. Навіть полишивши цей факт поза увагою, слід зауважити, що ті, хто прагне таким чином реалізувати свої сподівання, не помічають в ідеї доброго врядування головну з його складових — вдосконалення самого народу. Одна з переваг свободи полягає в тому, що, коли вона є, володар не може оминати людські душі й покращити життя людей, не вдосконаливши їх самих. Якби й можна було добре правити народом за відсутності зусиль з його боку, таке врядування тривало б не довше, ніж звичайно триває свобода народу, звільненого іноземною армією без допомоги з його боку. Деспот, щоправда, може просвітити свій народ, і, якщо він справді дасть йому освіту, це було б найкращим виправданням його деспотизму. Проте будь-яка освіта, яка прагне створити з людей щось інше, ніж звичайні механізми, врешті-решт спонукатиме їх вимагати права самостійно давати собі раду в своїх діях. Провідні французькі філософи XVIII сторіччя навчалися в єзуїтів. Здається, навіть єзуїтської освіти було досить, аби народився потяг до свободи. А те, що бодай трохи сприяє розвитку людських здібностей, народжує дедалі дужче бажання вільно застосовувати їх, і процес виховання народу може бути успішним тільки тоді, якщо прищеплюватиме народові саме те, що ця освіта спонукатиме його бажати, а то й вимагати для себе.

Я, проте, аж ніяк не схильний засуджувати тимчасове запровадження диктатури абсолютної влади за ситуацій, коли це конче потрібно. За давніх часів вільні народи з власної волі вдавалися до такої влади, яка була чимось на кшталт необхідних ліків від хвороб даного політичного устрою, яких годі було позбутися м'якішими заходами. Проте запровадження такої форми врядування хай навіть на вкрай обмежений термін — можна виправдати лише тоді, коли диктатор (подібно до Солона чи Піттака) застосує всю отриману владу задля знищення перешкод, які не дають народові користуватися своєю свободою. Загалом ідеал доброго деспотизму геть хибний, і наврод чи існує щось химерніше, безглуздіше та небезпечніше, ніж спроба його практичного втілення (за винятком тих ситуацій, коли деспотизм тимчасовий). Зло породжує зло, але й добрий деспотизм у країні, бодай трохи цивілізованій, завдає більшої шкоди, ніж лихий деспотизм, оскільки набагато більшою мірою розслабляє та знесилює думки, почуття та енергію народу. Деспотизм Августа підготував римлян до Тіберія. Якби це м'яке рабство не ламало римський дух протягом майже двох поколінь, римляни, мабуть, мали б у собі силу повстати проти рабства мерзеннішого.

Не складно показати, що найкращою формою врядування є та, за якої верховна влада та найвищі контрольні повноваження належать усьому суспільству і кожному громадянину не тільки дано право голосу у здійсненні цієї верховної влади, а й запропоновано принаймні іноді брати активну участь у врядуванні, виконуючи певні місцеві чи загальнодержавні політичні функції.

Задля перевірки цього твердження слід його дослідити з огляду на два аспекти, на які, як ми показали в попередньому розділі, зручно розподілити дослідження позитивних та негативних рис врядування. Цими двома аспектами є, по-перше, міра здатності цього врядування скористатися з наявних моральних, інтелектуальних та діяльних рис громадян у процесі керування справами суспільства і, по-друге, його роль у піднесенні чи занепаді цих рис.

Хто зна, чи є потреба казати, що найкращою формою врядування є не та, яку можна запровадити на всіх стадіях розвитку цивілізації і яка завжди може виявитися прийнятною, а та, яка за сприятливих для свого запровадження обставин породжує найбільшу кількість позитивних наслідків — безпосередніх і в далекій перспективі. Єдиним політичним устроєм, який може претендувати, що він найкращий, є по-справжньому народне врядування. Воно переважає інші форми врядування за обома складовими досконалості політичного устрою. Народне врядування більше, ніж будь-який інший політичний устрій, спроможне забезпечити добре врядування та сприяти вдосконаленню національного характеру.

Його переваги порівняно з теперішнім станом ґрунтуються на двох найзагальніших та універсально застосовних принципах, які мають характеризувати людське буття. Перший принцип полягає в тому, що права та інтереси кожного індивіда будуть забезпечені тільки тоді, коли сам цей індивід має змогу й бажання обстоювати їх. Другий принцип стверджує, що піднесення та поширення загального процвітання прямо пропорційне тому, наскільки значним та розмаїтим є завзяття людей, які прагнуть його досягти.

Сформулюймо ці два твердження так, щоб вони були придатніші для наших шлей. Люди перебувають у безпеці від зла, що його можуть заподіяти їм інші, лише завдяки са-

мозахисту. І вони досягають значного успіху у своїй битві з природою лише тією мірою, якою *покладаються* суто на себе, розраховуючи радше на те, що вони — окремо чи спільно з іншими — можуть зробити самі, ніж на чийсь допомогу.

Перше твердження, тобто теза, що індивід — один-єдиний надійний охоронець власних прав та інтересів, є одним з тих елементарних принципів здорового глузду, якого дотримується кожен, хто здатен у ситуаціях, коли йдеться про його особистий інтерес, дати собі раду у власних справах. Щоправда, багато хто відчуває глибоку відразу до цього принципу як до політичної доктрини: лисим людям до впадоби закидати її, що це доктрина якогось загального егоїзму. На цей закид можна відповісти, що, відколи люди перестануть віддавати перевагу самим собі над іншими та своїм ближнім над тими, хто чужий їм, відтоді комунізм буде не тільки цілком реальною, а і єдиною прийнятною формою комунального устрою. Коли настануть ці часи, комунізм, без сумніву, буде запроваджений. Щодо мене, то, не вважаючи, що всі люди егоїсти, я з легкістю можу визнати, що серед еліти людства комунізм можна було б запровадити навіть тепер і що він міг би стати цілком здійсненним і для решти. Проте оскільки така думка аж ніяк не популярна серед тих, хто захищає наявні інституції і скаржить на доктрину, що проголошує наскрізне панування приватного інтересу, то вони, як на мене, й справді вірять, що більшість людей вважає радше на власні інтереси, аніж на інтереси інших. Однак для обґрунтування справедливості претензій усіх громадян на участь у здійсненні верховної влади, ми не мусимо наполягати навіть на цьому. Тоді, коли влада належить певному класові, він необов'язково усвідомлено та зумисне жертвуватиме іншими класами заради себе; достатньо вже тієї небезпеки, що за відсутності природних захисників інтересів пригноблених на ці інтереси не зважатимуть; і навіть тоді, коли на них звертатимуть увагу, то бачитимуть їх зовсім іншими очима, ніж бачать ті, для кого ці інтереси є власними. Наприклад, про нашу країну можна стверджувати, що так звані робітничі класи зовсім усунуто від будь-якої прямої участі в урядованні. Я не вважаю, що соціальні верстви, які реально впливають на державну політику, загалом хоч трохи прагнуть пожертвувати робітничими класами заради власного зиску. Колись вони справді бажали такого, і про це свідчать уперті та тривалі законодавчі спроби обмежити зростання заробітної платні. Проте нині їхні прагнення здебільшого цілковито протилежні: задля блага робітничих класів вони дечим охоче поступаються (особливо своїми фінансовими інтересами); їхньою помилкою радше є те, що ці поступки занадто щедрі та занадто нерозважливі. Я не думаю, що коли-небудь якийсь володар минувшини щиріше, ніж британський уряд, бажав виконувати свій обов'язок щодо найбідніших підданих. Проте хіба парламент чи, принаймні, дехто з його членів колись хоча б на мить поглянув на яку-небудь проблему очима робітника? Коли постає питання, яке зачіпає інтереси самих працівників, хіба не розглядають його тільки з погляду роботодавців? Я не стверджую, що загалом у таких питаннях позиція робітників найближча до істини, проте іноді вона принаймні так само близька до неї, як і решта позицій, і, хай там як, до неї слід уважно дослухатися, а не відвертатися від неї чи навіть геть ігнорувати (а саме це тепер і відбувається). Розгляньмо, наприклад, проблему страйків. Серед членів палати навряд чи знайдеться бодай один лідер, який не був би абсолютно переконаний, що саме роботодавці мають беззаперечну рацію, а позиція робітників є просто абсурдна. Ті, хто досліджував цю проблему, добре знають, як погано узгоджується така позиція із реальним станом справ і що обговорення цієї проблеми набуло б геть іншого вигляду, якби класи, що страйкують, мали змогу обстоювати свою позицію в парламенті.

Неодмінною рисою людського буття є те, що жодне, хоч яке щире бажання боронити інтереси інших людей не може повною мірою гарантувати такий захист цих інтересів, який позбавив би тих людей необхідності самим обстоювати себе. І навіть із більшою певністю можна стверджувати, що тільки завдяки їхнім власним зусиллям можна справді поліпшити їхнє життєве становище. Завдяки спільному впливу цих двох принципів усі вільні суспільства повніше позбулися соціальної несправедливості та злочинності й досягли більшого процвітання порівняно з рештою народів та зі своїм власним станом, коли вони втратили свободу. Порівняймо вільні держави за часів, коли вони мали свободу, з державами-сучасницями, що перебували під монархічним чи олігархічним деспотизмом: грецькі міста з перськими сатрапіями; італійські республіки, вільні міста Фландрії та Німеччини з феодалними монархіями Європи; Швейцарію, Голландію та Англію з Австрією чи дореволюційною Францією. Перевага вільних держав у добробуті надто очевидна, аби її ставити під сумнів; водночас цей добробут свідчить про їхню перевагу в організації врядування та соціальних відносинах, яку можна й так помітити на кожному історичному етапі. Якщо ми порівнюватимемо не одну епоху з іншою, а різні типи врядування, що існували за одного історичного періоду, то жоден ступінь безладдя (а перебільшенням є навіть думка, що, коли у вільних державах народ бере участь в урядованні, там панує безлад) не можна ані на мить порівняти з тією презирливою зневагою до народних мас, що пронизала все життя монархічних країн, або з притаманною їм огидною індивідуальною тиранією.

Слід визнати, що тих переваг свободи, якими досі користувалися, досягнуто завдяки поширенню їх привілеїв лише на певні прошарки суспільства, і ми ще й нині можемо ли-

ше прагнути такого врядування, яке подарувало б ці привілеї всьому суспільству. Кожен крок у цьому напрямку цінний сам по собі, та часто-густо наявна ситуація дає можливість здійснити лиш один такий крок, проте вільним можна назвати насамперед те врядування, яке наділяє привілеями свободи всіх громадян. Якщо когось — байдуже, кого саме, — цих привілеїв позбавлено, його інтереси, на відміну від решти, нема кому обстоювати, а відтак ці люди із значно меншим натхненням та завзяттям докладатимуть зусиль для досягнення добробуту (як свого, так і добробуту спільноти). Хтозна, чи слід нагадувати, що добробут суспільства завжди залежить від зусиль, яких докладають його члени.

Отже, саме така складатиметься ситуація, коли йдеться про теперішній добробут, тобто добре керування справами нинішнього покоління. Якщо ми зараз торкнемося впливу тієї чи іншої форми врядування на характер людей, то з'ясуємо, наскільки це можливо, що та перевага, яку народне врядування має над усіма іншими формами врядування, ще очевидніша та безсумнівніша.

Насправді це питання залежить від ще фундаментальнішого питання, а саме: який з двох найпоширеніших типів характеру якнайбільше сприяє добробуту суспільства: активний чи пасивний? Іншими словами, який тип характеру має переважати — той, що чинить опір усіляким негарздам, чи той, що терпить їх; той, що згинається перед обставинами, чи той, що намагається змінити їх на свою користь?

Прихильність до пасивного типу досить поширена серед моралістів і людського загалу. Енергійними людьми можуть захоплюватися, проте більшість віддає перевагу слухняним та покірним. Пасивність наших ближніх підсилює наше чуття захищеності та грає на руку нашим примхам. Пасивні люди, якщо ми не потребуємо якраз їхньої діяльної участі, видаються найменшою перешкодою на нашому власному шляху. Люди, одоволені своїм життям, не є для нас небезпечними супротивниками. Проте аж надто очевидно, що саме праця невдоволених людей є джерелом людського поступу. І також неможливо заперечити, що активна душа набагато легше може стати терплячою, ніж пасивна -енергійнішою. Розгляньмо три види людських чеснот: чесноти інтелектуальні, практичні та моральні. Розвиткові перших двох, без сумніву, сприяє активний тип характеру. Якщо дехто переважає інших інтелектуально, ця перевага завжди є результатом активних зусиль.

Ініціативність, бажання завжди бути в русі, створювати щось нове згин власної користі чи задля користі інших, є джерелом не тільки умовлядних, а і практичних здібностей. Інтелектуальна культура, пов'язана з іншим типом характеру, має бліді та невиразні риси, притаманні душі, яка не йде далі самого лише подиву чи простого споглядання. Критерієм справжнього та енергійного мислення, що полягає в пошуках істини, а не пустому мрійництві, є його успішне практичне застосування. Там, де нема такого пошуку, — а саме він надає мисленню визначеності, точності та зрозумілості, — народжується тільки містична метафізика на кшталт метафізики піфагорійців чи вчення Вед. А з огляду на практичне вдосконалення ситуація ще очевидніша. Поліпшенню людського життя сприяють люди, які борються з природними силами та тенденціями, а не коряться їм. Усі риси, які сприяють зростанню людського добробуту, притаманні саме активному та енергійному характерові, а звички та поведінка, що сприяють збільшенню вигоди кожного окремого члена суспільства, принаймні належать до низки тих особливостей, що врешті-решт спричиняють поступ усього суспільства.

Проте чи можна віддавати перевагу активному характеру і з погляду моралі? Попервах тут ніби з'являється сумнів. Я не маю на увазі релігійне чуття, яке звичайно виступає на захист неактивного характеру, аргументуючи це тим, що він нібито узгоджується з належною покірою божественній волі. Християнство, так само як і інші релігії, виплекало такі уявлення, проте саме воно й має вирішити, відкинути ці та багато інших хибних уявлень чи ні. Абстрагуючись від релігійних міркувань, зауважмо, що пасивні люди, які відступають перед перешкодами замість прагнути їх подолати, насправді навряд чи можуть бути аж надто корисними як собі, так і іншим, проте від них можна принаймні сподіватися, що вони не заподіють зла. Вдоволеність завжди вважали однією з моральних чеснот. Проте абсолютно хибним є погляд, ніби вдоволеність неминуче або природно породжує пасивність і, якщо немає вдоволеності, моральні наслідки такого стану будуть жахливими. Там, де існує бажання досягти ще не досягнених благ, той, кому цих благ бракує та хто не здатен здобути їх власними зусиллями, схильний із ненавистю та злістю ставитися до тих, хто володіє ними. Натомість сповнена енергії та оптимізму людина, яка береться покращити власне становище, відчуває прихильність до тих, хто прагне цієї самої мети чи успішно досяг її. І там, де більшість із натхненням прагне реалізувати свої цілі й покращити власне життя, тих, хто не здійснив своїх намірів, сповнюють почуття, звичайні для народу нашої країни: вони вбачають причину своїх невдач у слабкості докладених зусиль, браку сприятливих нагод і неприхильності долі. А ті, хто, прагнучи благ, що їх набули інші, не докладають для цього жодних зусиль або без упину нарікають на долю, яка буцімто не дає їм того, чого вони, власне, повинні домагатися самі, або сповнені заздрощів та ворожості до людей, хто досяг того, чого б їм кортіло мати. Заздрість стає рисою національного характеру тоді, коли до життєвого успіху ставляться як до результату яко-

їсь фатальності чи випадковості, а не як до наслідку людських зусиль. Найбільшою мірою ця риса притаманна жителям Сходу. Заздрісник — герой східних казок; великої уваги надають йому й моралісти. У реальному житті він нестерпний для всіх, кому належать речі, що можуть стати предметом бажання — чи то палац, чи то гарна дитина, чи навіть добре здоров'я та просто весела вдача. Наслідки, начебто пов'язані з самим його поглядом, є джерелом скрізь поширеного забобону про зурочення. Наступними після азіатів ідуть деякі південні європейці. Іспанці через власні заздрощі переслідували всіх видатних людей, занастали власне життя і взагалі надто рано поклали край власним успіхам. Французам, які за своєю природою є народом південним, подвійний вплив деспотизму та католицизму, всупереч їхньому імпульсивному темпераменту, прищепили покірність та терплячість, які стали рисами національного характеру, а також найпоширеніші серед них уявлення про мудрість та досконалість. І причину того, що заздрощі одне одному та будь-чому досконалому притаманні французам саме такою невеликою мірою, яку ми спостерігаємо, слід вбачати у впливі великої кількості інших позитивних рис французького характеру і, насамперед, величезної індивідуальної енергії. Французька енергійність — хоча вона й менш наполеглива та постійна, ніж енергійність англосаксів, які завжди самі дають собі раду та ніколи не припиняють боротьби, — все-таки виявляла себе скрізь, де її не сковували французькі інституції.

Без сумніву, в усіх країнах існують по-справжньому вдоволені люди, які не тільки не шукають, а й не бажать того, що їм іще не належить, — і такі люди за самою своєю природою не відчують ворожості до тих, чия доля прихильніша. Однак дуже часто ті, хто нібито цілком задоволений своїм життям, насправді відчують постійну вдоволеність. Якщо вони ще й сповнені лінощів та самопотурання, то, ніяк не намагаючись пристойним способом поліпшити своє становище, тішаться нагодою понизити інших до свого власного рівня. І якщо ближче поглянути навіть на приклади цілком безневинної задоволеності, ми побачимо, що такі вдоволені люди гідні нашої прихильності тільки тоді, коли байдуже ставляться тільки до покращення зовнішніх обставин, прагнучи водночас до безупинного духовного зростання чи принаймні незацікавлено допомагати іншим. Задоволена людина чи сім'я, які не прагнуть зробити щасливішим свого ближнього, сприяти добробуту власної країни чи свого регіону або стати морально досконалішим, не викликають у нас ані захоплення, ані схвалення. Ми цілком слушно вбачаємо причину такої вдоволеності суто в браку мужності та рішучості. Те відчуття задоволеності, яке ми схвалюємо, є здатністю легко обходитися без того, чого досягти неможливо, правильно оцінити вартість цінних предметів бажання та охоче відмовитись від невартисних, якщо вони несумісні з вартисними. Проте такі риси більше притаманні людині, яка активно прагне поліпшити власну долю чи долю когось іншого. Той, хто постійно міряється силою з різними перешкодами, з'ясовує, яких перешкод він не спроможний подолати, а які не варті докладених зусиль. Людина, мислення та енергія якої спрямовані на практичну та корисну діяльність, що найменше схильна повнитися невдоволенням через те, чого взагалі не варто досягати, або те, в чому вона не має жодної потреби. Таким чином, активний характер, який вміє сам дати собі раду, — не тільки найкращий з огляду на внутрішню притаманні йому риси, а немов містить ще й те, за що ми цінуємо протилежний тип.

Підставою засудження завзятого темпераменту англійців та американців можуть бути тільки якісь неістотні цілі, на які вони звичайно витрачають свою енергію. І все-таки саме з цим темпераментом слід пов'язувати наші сподівання на повсюдне вдосконалення людства. Хтось влучно зауважив, що якщо когось спіткає невдача, то французи кажуть: «Il faut de la patience», а англійці — «Яка ганьба!». Народ, який вважає невдачу ганьбою, який дотримується думки, що злу можна й слід запобігати, зрештою найбільше сприяє вдосконаленню світу. Якщо бажання доволі невибагливі, якщо вони лише трохи виходять за межі матеріального комфорту та демонстрації власного багатства, безпосередні результати людських зусиль полягатимуть лиш у розширенні людської влади над матеріальними об'єктами, проте навіть це уможливило видатні інтелектуальні й соціальні досягнення та готує ті соціальні механізми, які їм сприятимуть. І коли вже в людей народиться певна енергія, дехто її використовує задля вдосконалення не тільки зовнішніх обставин, а й внутрішньої природи людини, і людські зусилля дедалі більше будуть спрямовані саме в цьому напрямку. Брак активності, брак прагнень і бажань — значно фатальніша перешкода для вдосконалення, ніж будь-яке спрямування людської енергії в хибному напрямку. Внаслідок самого лише браку цих рис, іноді притаманного масам, купка енергійних людей може спрямувати суспільство в хибному напрямку та призвести до жахливих наслідків. Переважно саме з цієї причини більшість людей перебуває у стані варварства чи напівварварства.

Тепер уже не може бути аніякого сумніву, що врядування одного володаря або кількох людей сприяє формуванню пасивного типу характеру, натомість врядування багатьох — характерові активному та самостійному. Безвідповідальні володарі потребують радше пасивності своїх підданих, аніж їхньої активності, якщо цю активність вони не можуть змусити служити собі. Всі типи врядування над політично пасивними людьми прищеплюють їм думку, що приписи володарів зумовлені законами самої природи, й то-

му їм слід коритися. Воля володарів та закон, що є відбитком цієї волі, вимагають пасивної покори. Але жодна людина, чия поведінка демонструє наявність волі, мужності та внутрішньої мотивації, не є суто інструментом чи матеріалом у руках її володаря, однак така людина змушена радше перепрацювати деспота за будь-який вияв цих рис, ніж чекати на його схвалення. Навіть якщо безвідповідальні володарі недостатньо мірою усвідомлюють небезпеку, що її може спричинити духовна активність їхніх підданих, та з цієї причини не вдаються до репресій проти них — це соціальне становище вже є репресивним. Людські зусилля набагато ефективніше стримуються усвідомленням їхньої цілковитої марності, ніж якоюсь реальною протидією їм. Покірність чужій волі за своєю природою несумісна з чеснотами на кшталт самостійності та самоврядування. Ця теза може бути більш або менш слушною залежно від міри деспотичності певної влади. Володарі значно відрізняються один від одного з огляду на той проміжок часу, протягом якого вони контролюють вільну діяльність своїх підданих або керують їхніми справами замість них. Проте ця різниця полягає лише в степені, а не в принципі, і найкращі деспоти часто найсуворіше обмежують вільну діяльність своїх підданих. Поганий деспот, потурбувавшись про власні забаганки, іноді може полишити своїх підданих самим собі, проте добрий деспот наполягатиме, що робить своїм підданим добро, оскільки опікується їхніми справами краще, ніж вони самі спроможлися б провадити їх. Регулятивні заходи, що чітко визначили послідовність виробничих процесів в усіх провідних галузях французької мануфактури, були витвором великого Кольбера.

Людські здібності перебувають в цілковито іншій ситуації там, де людина не відчуває над собою жодних інших зовнішніх обмежень, окрім тих, що їх вимагає природа, та тих урядовчих повноважень, якими суспільство наділяє деяких своїх членів. І кожен індивід у разі, якщо, на його думку, ці урядовчі несумлінно виконують свої функції, завжди має змогу публічно заявити про свою незгоду та активно сприяти їхній заміні. Без сумніву, за частково народного врядування, цією свободою можуть користуватися навіть ті, кому не належать усі привілеї громадянства. Проте значним додатковим стимулом для того, аби кожен сам міг собі зарадити та покладатися на себе, буде ситуація, коли індивіди матимуть рівні права та не відчуватимуть, що їхній успіх залежить від того враження, яке вони справлять на чийсь почуття та настрої. Величезним злом для індивіда, а надто для класу є ситуація, за якої вони не беруть жодної участі у функціонуванні політичного механізму та змушені стояти біля дверей тих, хто вирішує їхню долю без них, і благати. Максимуму цілощого впливу свободи на характер індивіда можна досягти тільки тоді, коли він або є, або дуже прагне стати громадянином із такими самими правами, що й у будь-кого іншого. Проте навіть ще істотношою є та практична дисципліна, якої набуває характер внаслідок необхідності протягом певного терміну виконувати певні соціальні функції. Ще не наголошено на тому, як мало люди у своєму буденному житті керуються власними уявленнями і почуттями. їхня праця — цілковита рутинна; не улюблена справа, а найпримітивніша форма вияву власного інтересу, тобто прагнення задовольнити щоденні потреби. Ця праця ніколи не сприятиме виникненню у душах людей тих думок та почуттів, які свідчили б про вихід їхніх інтересів за вузько індивідуальні межі. Якщо їм доступні певні корисні для їхнього розвитку книги, у них геть відсутній стимул їх читати; і звичайно індивід позбавлений можливості спілкуватися з людьми, освіченістю яких значно вища за його власну. Нагода зробити щось задля суспільства дещо врівноважує ці негативні моменти. Якщо обставини дозволяють, аби обсяг суспільних обов'язків, що їх мусить виконувати цей індивід, був доволі значним, цей індивід стає освіченою людиною. Попри всі недоліки соціальної системи та моральних ідей античності, участь у системі судочинства та народних зборах піднесли інтелектуальний розвиток пересічного афінського громадянина на значно вищий рівень, аніж той, що існував у будь-якій іншій спільноті людей — давній чи сучасній. Це переконливо доводить кожна сторінка творів видатного англійського історика Греції, і нам достатньо звернути увагу лише на ту високу якість промов, якими видатні оратори сподівалися найефективніше вплинути на розум та волю афінян. Таку саму користь, дарма що набагато меншу за ступенем, приніс англійцям нижчої верстви середнього класу їхній обов'язок виконувати функції присяжних у регіональних судових установах, хоча цей обов'язок і не поширювався на велику кількість людей, не був аж надто тривалим та не сприяв ознайомленню з таким розмаїттям піднесених думок, аби його можна було порівнювати з тим громадянським вихованням, яке демократичні інституції надавали кожному громадянину Афін. Проте навіть це, певно, радикально змінило цих англійців, прищепивши їм ідеї та розвинувши їхні здібності, яких не мали ті, хто у своєму житті тільки й робив, що писав якийсь непотріб чи продавав товари з прилавка. Ще кориснішим для людської душі є моральний аспект такого виховання, якому сприяла б участь, бодай епізодична, кожного окремого громадянина у виконанні державних функцій. Якщо його залучено виконувати їх, він має вирішувати щось пов'язане з інтересами інших людей; у разі, якщо домагання різних людей суперечать одне одному, він має уникати будь-якої упередженості. Щокроку він має дотримуватися тих принципів та правил, що сприяють досягненню спільного добра. Звичайно з ним разом працюють люди, обізнаніші з цими проблемами; вони й сприятимуть кращому розумінню

цим громадянином інтересів-суспільства та його ширій зацікавленості у задоволенні цих інтересів. Індивід починає відчувати себе членом суспільства, і все, що корисне суспільству, починає вважатися корисним для себе. Там, де немає цієї школи громадянського духу, навряд чи існує розуміння, що окремі індивіди, хоч і займаючи надто високі шаблі соціальної драбини, не тільки мусять дотримуватися законів та коритися уряду, а й мають певні обов'язки перед суспільством. У такому суспільстві ототожнення зі спільними інтересами має лише егоїстичні мотиви. Будь-які уявлення про інтерес та обов'язок мають, насамперед, індивідуальну і сімейну забарвленість. Людина ніколи не опікується яким-небудь спільним інтересом; для неї ніколи не існує певної мети, якої вона прагнула б разом зі своїми ближніми; натомість вона досягає своїх цілей тільки змагаючись з іншими та певною мірою їхнім коштом. Оскільки людина ніколи не залучена до якоїсь спільної справи, що дає користь багатьом, ближній для неї не союзник чи партнер, а тільки супротивник. Таким чином, зазнає шкоди навіть мораль особистих стосунків, натомість суспільна мораль занепадає. Якби було можливим тільки таке становище, найвищі прагнення законодавців та моралістів полягали лише б у перетворенні основної маси спільноти на стадо овець, які безневинно пасуться собі окремо одна від одної.

З цих міркувань стає очевидно, що тільки те врядування може цілком задовольнити всі потреби суспільства, до якого залучено весь народ; що корисною є будь-яка участь у процесі врядування — навіть виконання найменших громадських функцій; що міра цієї участі має бути такою, яку дозволяє загальний рівень розвитку спільноти, і що немає нічого бажанішого, ніж надана всім людям можливість залучатися до здійснення верховної державної влади. Проте оскільки в спільноті, що перевищує розміри одного окремого містечка, кожен громадянин може подбати тільки про край маленьку частину спільних проблем, з цього випливає, що ідеальним типом досконалого врядування є врядування представницьке.

* * *

Розглядаючи представницьке врядування, слід передусім зважити на розбіжності між уявленнями про нього (його сутність) та тими специфічними формами, яких набуває це врядування внаслідок історичних подій і під впливом інших уявлень, поширених за певного періоду. Сенс представницького врядування полягає в тому, що увесь народ або якась численна його частина через своїх депутатів, яких цей народ періодично обирає, здійснює верховну владу, що контролює суспільні процеси. За будь-якого політичного устрою ця влада має комусь належати, і за представницької системи вся верховна влада має належати народним депутатам. Їм треба надати змогу контролювати всі дії уряду та здійснювати цей контроль коли завгодно. Ці повноваження не обов'язково має санкціонувати якийсь конституційний закон. Наприклад, у Британії такого закону немає. Однак вони, зрештою, випливають з самого державного устрою Британії. За змішаного та збалансованого врядування влада остаточного контролю має так само належати одній інстанції, як і за чистої монархії або демократії. Тож у цьому аспекті почасти мали сутність античні мислителі, думку яких підхопили видатні авторитети наших часів, вважаючи, що врівноважений політичний устрій просто неможливий. Майже завжди існує певний баланс, проте лиш інколи він абсолютно точний. Далеко не завжди, кинувши погляд на наявні політичні інституції, відразу стає зрозумілим, яка шалька терезів переважає. Згідно з британським державним устроєм, кожна з трьох координованих гілок влади наділена повноваженнями, що унеможливили б функціонування всього механізму врядування, якби кожна з цих гілок якнайповніше з них скористалася. Тому номінально кожна з них рівною мірою наділена тим обсягом влади, який дав би їй змогу перешкодити діяльності інших. І якби одна з цих трьох гілок влади могла сподіватися покращити власне становище, то ми, пам'ятаючи про звичайні закони людського існування, навряд чи сумнівалися б у тому, що вона скористалася зі своїх повноважень. І не менш очевидно, що котрась із цих гілок застосує всю свою владу як засіб захисту в разі, якщо відчуватиме тиск з боку інших. Що ж тоді запобігає агресивному застосуванню такої влади? Неписані принципи конституції, тобто наявна в країні політична мораль. І на цю політичну мораль ми мусимо зважати, якщо хочемо зрозуміти, кому належить реальна верховна влада.

Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002.

Основні поняття та категорії

Інтереси (*interests, individual*). Інтереси індивіда пов'язують його політику та дії або політику та дії інших індивідів чи урядів із задоволенням потреб і, можливо, виконанням обов'язків. Інтереси виражають інструментальні відносини між такими політиками тощо і вподобаннями індивіда. В політичному аналізі інтереси важливі тому, що пояснюють поведінку: адже коли щось належить до моїх інтересів, можна сподіватися, що я спробую реалізувати це

щось. Коли зв'язок між певною політикою та її впливом на конкретного індивіда складний, або коли існує нерівний доступ до інформації, або коли індивід перебуває чи був під впливом владних відносин, такий індивід — не завжди найкращий суддя своїх інтересів. Загалом ліберальна політична теорія падає індивідові пріоритет в оцінюванні власних інтересів, і то з двох причин: по-перше, люди знають свої потреби, про які можуть не знати інші; по-друге, на судження індивідів можуть впливати думки інших людей про те, що становить добро. Радикальна політична теорія припускає, що справжні інтереси індивідів — не ті, що спираються на сукупність усіх їхніх теперішніх потреб, а ті, що спираються на потреби, які вони матимуть, звільнившись тим або іншим способом від гетерономії, накинutoї суспільством, у якому вони живуть. Ліберали визнають, що індивіди можуть помилятися щодо впливу певної політики чи дій на задоволення своїх потреб і тому можуть хибно визначати свої інтереси. Радикали припускають, що індивіди можуть послідовно помилятися щодо своїх потреб, тож, навіть правильно визначивши свої інтереси на основі усвідомлених потреб, вони не задовольнятимуть своїх справжніх інтересів [Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Конституційна монархія — різновид монархічної форми правління, за якої влада монарха обмежувалася конституцією, існував виборний законодавчий орган — парламент та незалежні суди. Вперше конституційна монархія виникла у Великобританії в кінці XVII ст. в результаті буржуазної революції. В сучасному світі конституційна монархія існує в двох видах: дуалістичної та парламентської. [Політологія: Словарь-справочник / М. А. Василік, М. С. Вершини и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.].

Конституціоналізм (франц. *constitucionalisme*, від лат. *constitutio* — устрій, установлення, положення) — доктринальне поняття, вживане як у юридичній науці, так і в суспільних науках загалом. Виділяють кілька аспектів цього поняття. Передусім конституціоналізм трактують як політико-правову ідеологію, історично пов'язану з феноменом конституції. З огляду на критерії, прийняті в сучасній юридичній науці, можна сформулювати два визначення конституціоналізму: 1) конституціоналізм — це суспільно-політ. режим, за якого функціонують держава та її інститути, взаємні стосунки людини і держави. Цей режим є системою правових зв'язків між суспільством, державою та індивідом, що виникають у процесі реалізації норм конституції та інших джерел конституційного права. Змістову основу конституціоналізму виражає формула «конституційно-правова норма + практика її реалізації». Виходячи з того, що конституційно-правові норми регламентують і питання організації та діяльності «недержавних» елементів політичної системи (напр., політичних партій), конституціоналізм можна водночас визначити як режим існування та функціонування політ. системи суспільства у цілому. Але таке визначення є допоміжним до наведеного вище. Явище конституціоналізму насамперед кореспондується із поняттям «держава», адже конституція є основним законом держави 2) конституціоналізм є правовою (конституційною) ідеологією, яка відображає і прогнозує розвиток відповідної інормотворчості та нормо-застосування. Йдеться саме про правову ідеологію, формулювання і дослідження якої пов'язане із застосуванням інструментарію юридичної науки. Наведені визначення конституціоналізму як специфічного режиму, що характеризує державу, і власне юридичної за змістом ідеології значною мірою збігаються [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Політична економія (від грец. *πολιτικός* — державний, суспільний та *οικονομία*) — управління домашнім господарством) — галузь наук, знань про економічні відносини і закони суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ на різних ступенях розвитку людст-

ва. Термін «політична економія» було запроваджено в науковий обіг французьким економістом Антуаном де Монкретьєном у книзі «Трактат політичної економії» (1615). Формування 11. с. як самостійної галузі знань належить до періоду становлення капіталізму. Упродовж трьох століть (XVII—XIX) економічна наука розвивалася як політична економія. Цей термін виражав соціальну суть підходу до аналізу суспільного виробництва. З політико-економічних позицій економіка — це сфера боротьби різноспрямованих економічних інтересів різних соціальних класів і верств. Наприкінці XIX ст. поряд з поняттям «політична економія» з'являється термін «економіка» (англ. *economics*), який пов'язують з ім'ям англійського економіста Альфреда Маршалла. У сукупності політична економія і «економікс» — два річища єдиної економічної науки, що виступають не альтернативою, а взаємодоповненням одне одного. В англо-американській економічній літературі ці поняття сприймаються здебільшого як синоніми. Практика ж «казарменого соціалізму» вимагала заперечення «економіки» як науки про заперечення господарської системи на основі економічної свободи її учасників, які вступають у відносини через ринок, несумісний з адміністративно-командною економікою. Водночас поняття «політекономія» і «економікс» не можна вважати абсолютно тотожними. А. Маршалл вважав, що існує чиста і прикладна економічна наука, відповідно «політична економія» та «економікс» [Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Репрезентативна демократія — представницька демократія. Вважається формою демократичного правління, що функціонує в складних сучасних суспільствах. Тільки в таких суспільствах є економічні і культурні засоби, що дають можливість зробити представницьку демократію життєздатною [Большой толковый социологический словарь (Collins), Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Репрезентативний (лат. *representatio* — наочне зображення). Репрезентативність (з франц. *representative* — показовий, представницький, уповноважений) — здатність вибіркового дослідження (зрізу) відображати характеристики даного дослідження [Словарь иностранных слов. — М.: ЮНБЕС. — 1995. — 832 с.].

Справедливість соціальна — одна з фундаментальних цінностей суспільно-політичного життя, що виходить із принципу врівноваженості в соціальних відносинах прав і обов'язків людей, інтересів суспільства і особи. Хоча розуміння конкретного змісту справедливості соціальної, зазнавало змін у ході історії, в цілому її вимоги зводилися і зводяться до певної відповідності між практичною роллю різних індивідів (класів) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між діянням і відплатою, працею і винагородою, заслугами та їх загальним визнанням. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість. Від Аристотеля бере початок традиція розглядати справедливість соціальна як «повну» і «досконалу» добродієність. Оскільки ж вона, крім усього іншого, є також і відповідністю рівності й свободи, то в політиці з повним правом вбачають пошук та постійне творення нової рівності й нової свободи, які стимулюють невпинний розвиток справедливості соціальної. За своєю суттю справедливість соціальна глибоко демократична, тісно пов'язана з життям і ціннісними уявленнями широких народних мас. З ідеалами справедливості соціально пов'язаний вибір історичного майбутнього народом України. Через усю його історію і багатовікову пам'ять проходять як основоположні: ідеї рівності всіх людей, народів і зневага до неправедного багатства; неприйняття як зрівнялівки у винагороді за працю, так і будь-якого паразитизму, дармоїдства; прагнення до утвердження цивілізованого розвитку, демократичної участі населення у управлінні суспільними справами. Справедливість соціальна

тісно переплітається з ідеями гуманізму, справжнього народовладдя, активного служіння Батьківщині [Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Питання до дискусії

---

1. Які суспільно-політичні процеси спричинили зародження і розвиток політично-просвітницької думки у Великобританії?
2. Які базові принципи відносин між суспільством, державою та індивідом стали предметом аналізу англійських просвітників?
3. Наскільки обґрунтованими були погляди англійських просвітників на сутність політики, ролі особи в ній, можливості досягнення людьми політичної свободи?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

---

1. Політологічні аспекти економічного вчення А. Сміта.
2. Дж. Ст. Мілль про проблеми розвитку суспільства.
3. Концептуальні засади політичної теорії Дж.-Ст. Мілля.
4. Спільне і відмінне в політичних вченнях А. Сміта і Дж.-Ст. Мілля.

Завдання для самостійної роботи

---

1. Розробіть схему, в якій відобразить структурно-логічне обґрунтування політичного ідеалу Дж.-Ст. Мілля.
2. Розробіть схему, в якій відобразить структурно-логічне обґрунтування політичного ідеалу за А. Смітом.
3. Впишіть та проаналізуйте проголошені Дж.-Ст. Міллем базові принципи відносин між суспільством, державою та індивідом.
4. Опишіть сфери, які, за розумінням Дж.-Ст. Мілля, охоплює індивідуальна свобода.

Питання до заліку

---

1. Історичні, соціально-економічні і політичні передумови англійського просвітництва.
2. Економічні засади політичної філософії А. Сміта.
3. Вікторіанський лібералізм Дж.-Ст. Мілля.
4. Спільне і особливе в політичних поглядах А. Сміта та Дж.-Ст. Мілля.

Питання до іспиту

---

1. Сутність англійського просвітництва XVIII ст.
2. А. Сміт про природну свободу і доконечну справедливість.
3. А. Сміт про політичний обов'язок і справедливість.
4. Історично-філософська концепція розвитку суспільства за Дж.-Ст. Міллем.
5. Дж.-Ст. Мілль про співвідношення свободи індивіда, держави і суспільства.
6. Дж.-Ст. Мілль про репрезентативну демократію і владу.

Першоджерела

---

1. Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Ліосвий. — К.: Смолоскип, 2002.
2. *Милль Джон-Стюарт*. Представительное правление. — СПб, 1897.
3. *Милль Джон-Стюарт*. Автобиография. — М., 1896.
4. *Милль Джон-Стюарт*. — Утилитаризм. О свободе. — СПб, 1882.
5. *Милль Джон-Стюарт*. Рассуждения и исследования. В 3-х ч. — СПб, 1882.

Рекомендована література

---

1. *Капустин Б. Г.* Три рассуждения о либерализме и либерализмах // Полис. — 1994. — № 3.
2. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби. — К.: Видавничий центр «Академія», 2003.
3. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. — М., 1995.
4. *Шапиро И.* Введение в типологию либерализма // Полис. — 1994. — № 3.
5. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера, Д. Коулмена, В. Конналі, А. Райана. — К., 2002.

II
РОЗДІЛ

**ПОЛІТИЧНІ
ВЧЕННЯ НА ЗЛАМІ
ЕПОХ**

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ДОБИ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- 1. Ліберально-демократичні ідеї Жана-Антуана де Кондорсе.*
- 2. Теорія консерватизму Едмунда Берка.*

Велика французька революція стала найбільшою історичною подією, яка визначила розвиток Європи на десятиліття. Причин, які її спричинили, було дуже багато. Одна з основних полягала в тому, що формувалося нове суспільство, яке несло в собі ідеї Просвітництва, суспільство, яке втратило віру в абсолютистську систему «старого режиму», який на той час повністю і економічно, і політично дискредитував себе.

Французька революція не була сама по собі єдиним політичним і суспільним рухом. У ній перетиналися найрізноманітніші революційні течії. Під знаменами «свободи, братства і рівності» у Франції здійснилася спочатку політична (конституційна) революція, рушійною силою якої була буржуазія. Поряд із нею проходила й народна революція, рушійною силою якої стали політизовані міські прошарки населення. До цього долучилися селянські повстання в провінції.

Довідка

Сутнісні ознаки революційних перетворень

Велика французька революція започаткувала не лише нову ціннісну парадигму, а й нову історичну добу, пов'язану зі становленням капіталізму, переходом суспільства до індустріальної фази розвитку, масовими рухами, формуванням різноманітних ідеологій, посттрадиційних форм суспільного життя відповідних політичних систем і режимів. Ця революція була наслідком суперечностей між системою ринкових економічних відносин та абсолютистсько-аристократичним суспільно-політичним ладом Франції. Визривала вона і під впливом ідей Просвітництва, світоглядні орієнтири якого підривали засади традиційного суспільства.

Системна криза французького суспільства характеризувалася багатьма обставинами. Сувора зима, неврожай і голод у 1788 р. збіглися в часі з економічним спадом і політичною кризою. Для виходу зі скрутного становища король Людовик XVI ініціював податкову реформу, що передбачала однакове оподаткування дворянських, церковних і селянських земель. Прагнучи заручитися підтримкою вищих класів, він скликав у лютому 1789 р. зібрання нотаблів — представників аристократії та вищого духовенства. Однак вони реформу не підтримали, і король змушений був запровадити єдиний земельний податок для всіх станів. Проти цього виступили місцеві парламенти. У зв'язку з цим король скликав Генеральні штати, які не збиралися з 1614 р.

Король, аристократія, вище духовенство, очевидно, не усвідомлювали того, що Франція уже переросла межі традиційного суспільства, а Генеральні штати стануть формою публічної констатації необхідності суспільних змін. У країні вже сформувався третій стан, який зміг протиставити традиційним поглядам дворянства і духовенства нову систему суспільних цінностей.

Реалізація ідеї «народного суверенітету» почалася із зібрання представників третього стану (17 червня 1789 р.), що невдовзі (9 липня 1789 р.) перетворилося на Національні установчі збори. Концентрація навколо Парижа військ і відставка глави уряду Неккера,

який мав репутацію реформатора і не підтримував розгін Національних зборів, спричинили соціальний вибух у Парижі, символом якого став штурм Бастилії 14 липня 1789 р. Відтоді у Франції почалися події, метафорично названі «Великою французькою революцією», яка тривала майже до кінця XVIII ст.

Доба конституційної монархії формально постала з прийняттям у 1791 р. конституції, але фактично повноваження традиційних інститутів управління були обмежені «Декларацією прав людини і громадянина», прийнятою 26 серпня 1789 р. «Декларація», ставши прообразом конституційних документів XIX та XX ст., започаткувала ліберально-демократичну тенденцію. Вона фіксувала природні людські та суспільні права громадян, що означало цілковитий розрив з традиційними цінностями і формування нової системи світобачення. «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах», — проголошувала її перша стаття. Єдине джерело влади — воля народу. Кожному гарантовано право на безпеку, оскільки «ніхто не може бути підданий звинуваченню, затриманню або ув'язненню, крім передбачених законом випадків і за дотримання форм, передбачених законом». Фундаментальний принцип — недоторканність приватної власності: «Оскільки власність є право недоторканне і священне, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у випадках установленій законом безперечної громадської необхідності і за умов справедливої та попереднього відшкодування».

На початку жовтня 1789 р. король змушений був підписати «Декларацію», що покляло край інституту королівської влади. Щоб поєднати владу короля з ідеєю народного суверенітету, було прийнято декрети, які змінювали його титул: до слів «милістю Божою» додавалось «і в силу конституційного закону держави король французів». Цей компроміс ще модернізувала Конституція 1791 р., що визнала короля керівником лише виконавчої влади (з правом «вето» на деякі законодавчі акти), а законодавчі функції закріплювала за Законодавчими зборами. Цим вона засвідчила утвердження конституційної монархії. Було прийнято новий адміністративно-територіальний поділ на департаменти з виборними органами управління; самоуправління міст; судову систему на принципах виборності та участі присяжних у судовому процесі; новий виборчий закон, за яким виборче право мали лише платники податків (поділ на «пасивних» і «активних» громадян).

Після прийняття Конституції почали роботу Законодавчі збори, в яких сформувалися три великі угруповання: праві («фельяни» — прихильники конституційної монархії), центристи («болото») і ліві (жирондисти, назва яких походить від назви департаменту Жиронда). Радикальніші елементи серед лівих називалися «монтаньярами» (назва походить від слова «горці», оскільки вони займали верхні лави у залі засідань Законодавчих зборів).

Наступний етап Великої французької революції розпочався повстанням 10 серпня 1792 р. Він характеризувався посиленням радикальних настроїв, активізацією військових дій проти Франції з боку сусідніх монархічних держав, загостренням суперечностей у Законодавчих зборах, посиленням впливу жирондистів, прийняттям нового виборчого закону, який запроваджував загальне виборче право. За цим законом було обрано Національний конвент, який мав значно радикальніший склад депутатів. Праві позиції у Конвенті зайняли жирондисти, яких серйозно атакували монтаньяри. В умовах гострої боротьби Конвент проголосив Францію республікою, а згодом (21 січня 1793 р.) на вимогу Паризької комуні звинуваченого Конвентом у зраді короля Людовика XVI було страчено.

Протягом 31 травня — 2 червня 1793 р. владу захопили радикали з Якобінського клубу (якобінська диктатура). Виконавчим органом на той час був Комітет громадського порятунку, який очолював колишній адвокат Максиміліан Робесп'єр. Декрети про скасування феодальних повинностей, вирішення аграрного питання, прийняття нової Конституції (29 червня 1793 р.) супроводжувалися посиленням терору, стратою не лише членів королівської родини, зокрема герцога Філіпа Орлеанського, який, будучи депутатом парламенту, взяв собі революційне ім'я «Егаліте» («Рівність»), а й деяких діячів революції. Санкціоновані декретами розподіл між біднотою майна «ворогів народу» і «підозрілих», спрощення процесуальних процедур, які закінчувалися переважно винесенням смертних вироків, стали прикметами революції у майбутньому, зокрема в Російській імперії.

9 термідора 1793 р. незадоволені «політикою» Робесп'єра та його оточення помірковані елементи Конвенту (Баррас, Фуше, Тальєн та їх прибічники), організувавши змову, ліквідували якобінську диктатуру, яка ввійшла в історію як уособлення державного терору проти власного народу. «Термідоріанським» (поняття, що символізує початок контрреволюції) переворотом почалася друга фаза революції, за висловом Пιιτιрима Сорокіна — її «приборкування». Відчутно посилила свої позиції армія, на чолі якої стояли молоді, талановиті й популярні серед військовиків революційні генерали. «Термідор» позначився і на прийнятті нової Конституції, що відступила від багатьох положень якобінської Конституції 1793 р., але залишила багато статей Конституції 1791 р. Зберігаючи республіканську форму правління, нова Конституція знову обмежувала виборчі права. Замість Конвенту створювалися Рада старійшин (250 осіб) і Рада п'ятисот. Вибори до них були двоступеневими. Депутати обирали виконавчу владу — Директорію з п'яти осіб. Ця система проіснувала до 1799 р. і час її функціонування дістав назву «період Директорії».

Влада Директорії трималася завдяки успіхам армії в боротьбі проти антифранцузької коаліції. У цих війнах (в Європі, Єгипті та Сирії) зміцнів авторитет молодого генерала Бонапарта, який 9 листопада (18 брюмера, за революційним календарем) 1799 р. здійснив державний переворот, внаслідок якого виконавча влада зосередилася в трьох консулів. У 1802 р. Бонапарт став першим консулом, а в 1804 р. проголосив себе імператором. Нова Конституція, прийнята 1799 р., закріпила здійснені Бонапартом зміни, зберігаючи водночас основні ідеї попередніх конституційних актів. Бонапарт дозволив багатьом дворянам повернутися до Франції (але відмовився від реституції (лат. restitutio — відновлення) в питаннях власності). Розуміючи живучість традиційних понять та інституцій, відродив титули герцогів, графів, баронів, надаючи їх і вихідцям із середніх та нижчих верств населення. Це надавало легітимності імператору в очах традиційної Європи, а соціальна циркуляція в середовищі французької еліти сприяла зміцненню існуючого ладу.

Попри «реставраційні» тенденції, Наполеон започаткував новий етап у розвитку права. В 1804, 1808 та 1811 роках було прийнято «Кодекси Наполеона» — Цивільний, Комерційний і Карний, які були на той час найвищим досягненням юриспруденції, що ґрунтувалась на засадах римського права. Вони передбачали основні буржуазні свободи: рівність усіх громадян перед законом, свободу совісті та ін.

Хроніка французької революції

- 19 червня 1789 р.** Депутати третього стану проголосили себе Національними зборами.
- Червень 1789 р.** Заснований Бретонський клуб, який у жовтні цього ж року був перетворений у Товариство друзів конституції (Якобінський клуб).
- 14 липня 1789 р.** Падіння Бастилії, початок революції.
- 26 серпня 1789 р.** Декларація прав людини і громадянина.
- 3 вересня 1790 р.** Прийняття першої в історії Франції конституції.
- 1 жовтня 1791 р. — 20 серпня 1792 рр.** Законодавчі збори.
- 1792—1797 рр.** Перша коаліція європейських держав проти Франції.
- 10 серпня 1792 р.** Народне повстання в Парижі й повалення Людовика XVI.
- 21 серпня 1792 р.** Декрет і про ліквідацію королівської влади.
- 22 серпня 1792 р.** Установлення у Франції республіки.
- 21 січня 1793 р.** Страта Людовика XVI.
- 10 березня 1793 р.** Початок контрреволюційного повстання у Вандеї.
- 6 квітня 1793 р.** Створення Комітету громадянського порятунку.
- 31 квітня — 1 червня 1793 р.** Народне повстання в Парижі, яке покінчило з пануванням жирондистів.
- 2 червня 1793 р.** Установлення якобінської диктатури.
- 24 червня 1793 р.** Прийняття Конвентом нової конституції.
- 27—28 липня 1794 р.** Контрреволюційний термідоріанський переворот.
- 11 листопада 1794 р.** Закриття Якобінського клубу.
- 22 серпня 1795 р.** Прийняття Конвентом Конституції III року.
- 22 жовтня 1795 — 9 листопада 1799 рр.** Період Директорії, (уряд — виконавча директорія з 4 листопада 1795 р.).

1. ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ІДЕЇ ЖАНА-АНТУАНА ДЕ КОНДОРСЕ

Ж.-А. Кондорсе був напрочуд багатогранною особистістю і залишив помітний слід у царині математики, філософії, соціології, політичної теорії. Його суспільно-політична теорія визрівала в історичну епоху самоусвідомлення індивіда як суверенної особистості, мислення і діяльності якої розривали усталені протягом багатьох століть суспільно-політичні, моральні обмеження. Це виявлялося в тому, що індустріальна епоха народжувала нову — економічну — особистість, яка реалізовувалася в адекватних цій епосі мотиваційних вимірах, по-новому бачила суспільство, державу, владу, особистість та їхні політичні взаємовідносини.

Марі-Жан-Антуан-Ніколя де Кондорсе народився 17 вересня 1743 року в Рибмонті, поблизу міста Сен-Кантен.

Його діяльність відбувалася на тлі першої буржуазної революції у Франції. А задовго до неї він зарекомендував себе в наукових колах як глибокодумний учений. Завдяки працям з геометрії, інтегрального числення, астрономії його висунули на провідні ролі в Академії наук, у якій він тривалий час був ученим секретарем.

У праці «Спроба застосування математичного методу для одержання вірогідного результату рішень, які приймають більшістю голосів» висловив думку, що математику, зокрема теорію ймовірності, можна застосовувати для аналізу суспільних явищ.

У 1788 р. Кондорсе було обрано до Паризької комуни і доручено організацію роботи муніципалітету, в 1791 р. — до Законодавчих зборів Франції, де він згодом стає віцепрезидентом, активно працює над конституцією, не припиняючи виступів проти якобінського правління Францією. Конвент відкинув проект конституції Кондорсе і видав наказ про його арешт, що змусило Кондорсе переховуватися в домі вдови скульптора Верне. Саме тоді (1795) він пише свій головний філософсько-історичний твір «Нарис історичної картини прогресу людського розуму». У березні 1794 р. його затримали і кинули до в'язниці Бур-ла-Рен, де він 29 березня покінчив життя самогубством.

Вчення Кондорсе пронизане вірою в доброту й безмежну здатність людини і людства до саморозвитку, оскільки він був переконаний, що людиною править її розум.

Політичну діяльність Кондорсе влучно охарактеризував його співвітчизник, поет, історик, політичний діяч Альфонс-Луї-Марі де Ламартін (1790—1869) у своїй праці «Історія жирондистів»: «Кондорсе був політиком настільки безстрашним у діях, наскільки сміливим у думках».

Концептуальні засади політичного вчення. Світоглядно Ж.-М. Кондорсе сповідував *деїзм* (вчення, що визнає Бога першопрчиною світу, заперечуючи його втручання у явища природи і суспільного життя) і *сенсуалізм* (напряму у теорії пізнання, що визнає відчуття єдиним джерелом знань; у матеріалізмі вони тлумачаться як відображення об'єктивної реальності, в ідеалізмі — як суб'єктивний стан свідомості). У «Нарисі історичної картини прогресу людського розуму» зробив спробу дослідити закономірності розвитку історії, її основні етапи, рушійні сили. Перебуваючи під впливом філософських поглядів Ж.-Ж. Руссо, А. Тюрго, значну увагу під час вивчення історії приділяв культурі народу. Був одним із творців ідеї історичного прогресу. Поступальний рух історії пояснював безмежною можливістю розвитку людського розуму. Пов'язував історичні епохи з етапами розвитку людського розуму, розкриваючи роль господарських і політичних чинників у суспільному розвитку. Будучи прибічником теорії природного права, використовував її для заперечення правомірності феодального суспільства, обґрунтування необхідності й раціональності буржуазного ладу. Найвищим ступенем в історії людства вважав суспільство, засноване на приватній капіталістичній власності. Майбутній розвиток людства мислив лише в межах буржуазного правопорядку.

Ідеї Кондорсе відіграли суттєву роль у критиці *провіденціалізму* (тлумачення історичного процесу як здійснення задуму Бога), розвитку просвітницької концепції історичного прогресу. Мірилом суспільного розвитку він вважав людський розум. У філософії сповідував шлях Дж. Локка, в економіці й політиці розвивав ідеї фізіократа А. Тюрго, розглядаючи землю як джерело багатства народу, а землеробство — як єдину продуктивну працю.

Його погляди багато в чому споріднені з концепцією філософського позитивізму, започаткованою Дж. Локком і Д. Юмом, які обмежували сферу і можливості пізнання можливостями людського досвіду. Якщо Локк вважав математичні й моральні ідеї достовірними і всезагальними, а факти й експерименти природознавства достовірними, але не всезагальними, то Кондорсе відносив до абсолютно правдоподібних і всезагальних тільки математичні положення.

Основу для пізнання шляхом досвіду вбачав і в постійно повторюваній послідовності або співіснуванні двох явищ. На цій підставі обґрунтував психологічні основи достовірності пізнання: звичка, віра в необхідний зв'язок двох явищ, у незмінність, постійність природи. Скептицизм, сумніви стосовно доведених положень недопустимі. Тому він відкидав теорію «кінцевих причин», об'єктом яких людина робить саму себе. Космологію ставив на одному рівні з казками, заперечував твердження, що після смерті людини частина її продовжує існувати, вважаючи, що це суперечить законам природи. З цих причин відносив релігійні системи до забобонів, вигадок, які використовуються в політичних цілях. Негативне ставлення Кондорсе до всього містичного, надприродного єднає його з позитивістами і раціоналістами.

На його думку, у питаннях релігії не може бути нічого достовірного, а отже, і всезагального, якщо вона переступає межі, доступні людському розуму. З цих позицій відстоював свободу і терпимість у сфері релігії. В «Нарисі...» зробив спробу дослідити зародження й розвиток думок у сфері релігії, що унеможлиблювали або гальмували успіхи розуму, повертали людину до неосвіченості й темряви. Християнство він назвав «потоком забобонів» за його презирство до науки про людину, особливо до наук природничих, що підривають віру в дива. Позитивним у християнстві вважав його сприяння викоріненню рабства.

Державець, за твердженням Кондорсе, у питаннях релігії має бути нейтральним, визнаючи повну свободу совісті громадян і надаючи кожній релігії рівні права на існування. Водночас жодна релігія не повинна прагнути стати державною, тому що істинна релігія — спільна для всього народу країни. Релігія так само не повинна бути об'єктом законодавства, як і спосіб вдягатися або їсти. Це справа особиста, інтимна і не підлягає розголосу.

Кондорсе дещо переоцінював знання, вплив просвітництва на моральність людської поведінки. Він вбачав тісний зв'язок, навіть залежність між розумовим розвитком людства і його моральністю. Був переконаний, що від утвердження істини залежить людське щастя. Як і Платон, Сократ і особливо Декарт, Кондорсе вірив у необхідність правильно міркувати, щоб правильно діяти, оскільки люди від природи добрі. Він був схильний до абстрактного мислення, переоцінки розуму і знання, але, попри це, так і залишився емпіриком. Його філософські узагальнення ґрунтувалися на фактах і спостереженнях конкретної діяльності.

Особистість, на його думку, не є чимось випадковим. Її життя пов'язане з такими, як і вона, особами, що утворюють суспільство, державу, що жили до неї і житимуть після неї, утворюючи ціле, яке іменується людством. Для Кондорсе особистість завжди є реальністю, тоді як, наприклад, Конт реальним вважав тільки людство.

Публіцистика Кондорсе вплинула на зміст статей Декларації прав 1789 р., що стосувалися права і безпеки. Декларація передбачала захист особистості від свавілля, беззаконня; зобов'язувала розглядати підсудного як невинного доти, доки його вина буде доведена і його визнають винним; проголошувала зворотню дію закону злочином. Кондорсе домагався, щоб покарання були м'які, людяні, пропорційні

злочинам і корисні людству. Така ж гуманність повинна, на його думку, пронизувати міжнародні відносини.

Загалом вчення Кондорсе про природні права громадянина і людини розгортається за принципами свободи і рівності. Основу природних прав він шукав не в божій волі, не в метафізичних глибинах, а в природних властивостях людини. Перше природне право індивіда, на його думку, полягає в свободі розвитку і вияву своїх здібностей, у праві користуватися своїм багатством, задовольняти свої потреби. Така свобода може бути обмежена тільки такими самими правами іншої людини. Це — засадничий принцип етичного і політичного вчення Кондорсе. Згідно з ним усі люди рівні своїми правами, свобода і рівність є основою теорії природних прав, а отже, всієї його конституційної теорії. В останніх працях Кондорсе відносив до громадян не лише негрів і жінок, а й міський пролетаріат, проголошуючи, таким чином, принцип всезагального виборчого права, всезагального голосування.

Еволюція поглядів привела Кондорсе в 1791 р. до заперечення конституційної монархії, сповідування республіканських цінностей, під впливом вересневих подій 1791 р. він відстоював ідею створення у Франції республіки природної форми демократії. Держава, на його думку, виникає внаслідок договору, а початок і сутність соціального життя є еволюційними. Істотного значення надавав землеробству й промисловості. Визнаючи, що промисловість сприяє збагаченню держави, застерігав, щоб це не призводило до розкоші, а податки щоб не звалювалися лише на землеробів, доводячи їх до зубожіння. Заробітна плата має бути вища за вартість життєво необхідних продуктів, що можливе лише в результаті розвитку індустрії. На думку Кондорсе, землеробство відкриває ширший простір для розвитку особистості, ніж фабрично-заводська промисловість, у якій домінують поділ праці, спеціалізація. Надмірну спеціалізацію як соціальне лихо повинна компенсувати система освіти, спрямована на всебічний розвиток духовних сил людини.

Вважаючи свободу торгівлі важливим чинником підвищення заробітної плати, Кондорсе наполягав на свободі міжнародної торгівлі, що дає змогу розвивати найвигідніші для країни форми землеволодіння, торгівлі та промисловості. Принцип свободи сприятиме ліквідації монополій, денонсуванню несправедливих і спірних міжнародних договорів.

Одна з найхарактерніших особливостей політичної теорії Кондорсе — обмеження сфери впливу держави на особистість. Водночас він визнавав за державою значні можливості щодо її прав над громадянами і обов'язків перед ними. Важливим чинником політичної свободи вважав максимальну зацікавленість народу політичним життям країни, активну участь у ньому. Аналіз політичної свободи крізь призму народного суверенітету є найважливішим елементом конституційної теорії Кондорсе.

У державі як організованому союзу критерієм, за яким визначають межі індивідуальної свободи, є законодавство. Закон при цьому повинен бути втіленням спільної волі. Єдинодумне вираження народної волі неможливе, а люди дійшли згоди, за якою воля більшості підпорядковує собі всіх, не порушуючи принципу рівності. Однак не кожен вияв волі більшості є законом, що потребує підпорядкування. Зважаючи на це, Кондорсе тлумачив поняття «закон» як загальне благо, він (закон) доти є розумним, доки не торкається громадянина, доки його натура, справа і воля ні від чого не залежить. Це положення випливає з припущень філософії раціоналізму та *пробабілізму* (лат. *probabilis* — імовірний; філософська концепція, згідно з якою людина не може здобути достовірних знань і мусить вдовольнитися вірогідними). Кондорсе виходив з цього, пояснюючи сутність державної влади, необхідність гнучкої конституції та ін.

У XVII ст. поширеними були погляди, за якими демократія як форма правління гарантує широкі політичні свободи для всіх громадян. Однак Кондорсе вважав її неприйнятною для Франції, з огляду на значні розміри території, багаточисельність населення, політичну некомпетентність, дефіцит вільного часу громадян. Це, на його думку, змушує миритися з поділом на «тих, якими правлять» і «тих, хто править», але за скорочення чисельності і обмеження компетенції правлячих, яких обирають всезагальним голосуванням. Певною мірою під впливом ідей Монтеск'є, Тюрго, Пена, Сієйса він визнавав доцільність представницького керівництва, за якого народ делегує частину своєї влади своїм представникам. До обраних всезагальним голосуванням делегатів треба ставитися як до справжніх народних представників, наділених правом діяти вільно, згідно зі своїми думками, щоб були вони істинними законодавцями, а не редакторами бажань народу.

Розподіл благ і прав між людьми має відбуватися за принципом рівності. Попри те, нерівність між людьми неминуча: породжені природою людини та обставинами, нерівність особиста (фізична і духовна особливості людини), майнова, відмінності у поглядах та в суспільному становищі. Інші види нерівності (пожиттєво закріплені або куплені посади; будь-які прерогативи, що не є наслідком службового становища; нерівність щодо податкових зобов'язань; закони, які передбачають використання власності тощо) він вважав наслідком соціальних умов.

Кондорсе виступав за ліквідацію всіх зовнішніх атрибутів станової нерівності, пропонував Національним зборам скасувати родовідні титули. Намагаючись запобігти формуванню аристократичного сенату, він після тривалих роздумів над питаннями конституційного права, що стосувалися одно-, двопалатної системи, віддав перевагу однопалатній. Крім штучно створеної нерівності, яка є наслідком нераціонального законодавства, Кондорсе бачив різноманітні проблеми, спричинені нерівністю, яка виникає природно і яку він називав єдино законною.

Кондорсе стверджував, що фактична нерівність у суспільстві закорінена в майновій нерівності, спричиненій різними можливостями успадкування майна, здатністю глав сімей забезпечувати їх своєю працею, нерівністю освіти. Природна нерівність повинна ставати дедалі меншою, але вона ніколи не зникне, було б нерозумно і небезпечно намагатися її ліквідувати. Кондорсе усвідомлював неминучість відмінностей у природних можливостях, освіті людей, хоч сам багато робив для урівняння можливостей здобуття освіти. Прагнення до економічної рівності, на думку Кондорсе, не повинно руйнувати суспільну рівновагу.

Політична діяльність Кондорсе виростала з його філософії. Він вірив у божественність розуму, у всемогутність людського розуму, який живився ідеєю свободи. Науку вважав добродієм, розум — божеством. Запліднений наукою розум, здавалося йому, повинен торжествувати над усім, розкрити всі творчі сили природи. Тому він обожавав майбутнє і не приховував відрази до минулого. Кондорсе володів холодною зброєю логіки, мистецтвом переконання. Мислячи себе частиною народу, намагався зробити його армією філософії. Республіки прагнув настільки, наскільки це було необхідно для подолання забобонів.

Про політичну історію людства. Серед дослідників політичної думки побутує твердження, що Ж.-А. Кондорсе започаткував погляди на політику як емпіричну науку, галузь знання, в якій вирішальне значення мають аналіз і ототожнення. Історію людства він розглядав як поступальну дію, рух, усі етапи якого пов'язані природними законами, що піддаються філософському поясненню. У кожній епосі минулого філософія здатна знайти сукупність удосконалень і змін, що впливали на суспільство. Історичний рух Кондорсе вважав закономірним розвитком людського

духу. У «Нарисі про історичну картину прогресу людського розуму» він зазначав: «Якщо розглядати розвиток з точки зору результатів відносної маси індивідів, що одночасно співіснують в певному просторі, і якщо простежити його від покоління до покоління, то він постане як картина історичного прогресу».

Він вірив у безмежність людських можливостей, безкінечність процесу вдосконалення людини. Прогрес, за його словами, підпорядкований законам, що діють у сфері людських індивідуальних можливостей, оскільки він (прогрес) є результатом усього розвитку, який відбувається одночасно в об'єднаних у суспільство індивідів. Результат, який можна здобути в кожний момент, залежить від досягнутих на попередніх етапах результатів і впливає на ті, що будуть досягнуті в майбутньому.

Історичну картину людства Кондорсе розглядав у «Нарисах...» крізь призму десяти епох, у шести з них використав європейську історію, поділивши її на три періоди: давній, середньовічний і новочасний. Розпочав він із дослідження людства на ранній стадії розвитку, коли індивіди могли забезпечити себе найнеобхіднішим. Відтак його погляд торкнувся процесів формування сім'ї, племені, мови, інституту вождів, зародження влади. Є тут відомості про розвиток знарядь праці, зброї, з астрономії, політичної економії (зародження приватної власності і майнової нерівності, вдосконалення ремесел). Досить обґрунтованим є його міркування, згідно з яким соціальна нерівність спричинена перетворенням полонених на рабів, яких раніше вбивали.

Отже, спираючись на природне право, Кондорсе розглядав історичний процес як низку основних етапів (епох) соціального процесу. На його думку, *перша епоха* людства пов'язана з об'єднанням у сім'ї, а відтак — у племена. Людина вперше почала заздалегідь планувати витрачання продуктів споживання. *Друга епоха* характеризується розподілом праці, виникненням приватної власності, нерівності, рабства. На *третю епоху* припадає прогрес землеробських народів, зародження писемності, завоювання одними народами інших, що гальмувало або прискорювало еволюцію. В ті часи стала відчутною потреба у досконалішому законодавстві. З *четвертою епохою* пов'язаний особливий прогрес людського розуму і знань у Греції. Утворення в ній республік, громадяни яких були вільними і мали однакові права, стосувалося і пізнання істини. Безумовно, деякі міста відчували на собі гніт тиранії, але вона була малопоширеною, що не впливало на суспільний дух нації.

Особливість *п'ятої епохи* пов'язана з діяльністю Демокріта, Піфагора, Гомера, Гіппократа і особливо Сократа, Платона, Аристотеля, які зробили вагомий внесок в науку й історію людства.

Шоста епоха — нещаслива, оскільки була уражена теологічними забобонами, релігійною нетерпимістю. Особливо різким був занепад людського духу на Заході. Щоправда, світло розуму тут спалахнуло знову, щоб уже ніколи не згаснути. На Сході занепад був повільнішим, не таким тотальним, але там, як стверджував Кондорсе, ще не настав момент, коли розум зможе його просвітлити і розбити його кайдани. Законодавство країн було заплутаним і варварським. Злочинець міг відкупитися від покарання сумою, яка призначалася за життя людини залежно від її соціального статусу. Злочин розглядався не як замах на суспільну безпеку, а як образа окремого індивіда, а сім'ї жертви дозволялося помститися. Ця епоха, за словами Кондорсе, повинна бути застереженням для людей, щоб вони не нехтували жодними засобами для здобуття і збереження знань, зміцнення своєї свободи і єдності, якщо не хочуть втратити переваг, здобутих завдяки знанням.

Протягом наступних трьох епох людський розум готувався до перевороту, який зробило відкриття книгодрукування. Спочатку (*сьома епоха*) майже всі великі дер-

жави створили конституції, в яких право встановлення податків, видання нових законів було поділено між королем, дворянством, духівництвом і народом або між королем, баронами і комунами. В деяких країнах люди ще не розуміли своїх прав. У Англії і Франції народ намагався відновити свої права, але йому перешкоджало почуття пригніченості.

Книгодрукування посилило прагнення до освіти, урізноманітнило засоби її здобуття, звільнило освіту від політичних і релігійних обмежень. Люди почали самі собі вибирати вчителів.

У цей час (*восьма епоха* — епоха реформації і раціоналізму) людина дістала змогу пізнати земну кулю, вивчити людський рід по всьому світу. Завдяки науці та мистецтву народи, стверджував Кондорсе, зрозуміють свою рівність і волю, дану їм природою. Реформація знищила сповідь, індульгенції, інститут ченців і безшлюбність, очистила мораль. У цей період ще точилася боротьба між авторитетом і розумом. Кондорсе вважав, що перевага буде за розумом: «Людський розум не був ще вільним, але він знав, що створений для волі».

До безперечних завоювань людського розуму в *дев'ятій епоці* він відносив ідею природної рівності людей у прагненні захистити особисті інтереси, права і свободи. В результаті цього, наголошував Кондорсе, «ніхто вже не наважиться поділити людей на дві різні раси, з яких одна призначена керувати, а інша — підкорятися, одна дурити, а інша — бути обдуреною». Оскільки в суспільстві існує нерівність, головним засобом послаблення всіх її видів має стати «мистецтво соціального будівництва», яке Кондорсе називав соціальним мистецтвом. Його мета — забезпечити усім можливості користування спільними правами, до реалізації яких люди покликані природою.

У *десятій (прогностичній) епоці*, Кондорсе змалював прийдешнє, яке має бути кращим за всі інші часи. Воно постане із знання, могутності, якої знання надає людям, щоб вони долали фізичні й моральні перепони на шляху до щастя. Прогрес, на думку Кондорсе, забезпечуватиме дедалі більшу рівність націй, усуватиме класові відмінності, сприятиме загальному розумовому, моральному вдосконаленню, що є наслідком перших двох чинників. Усі нації і раси стануть високо освіченими. Демократія покладе край експлуатації відсталих народів, європейці будуть радше старшими братами, ніж панами чорношкірих. У межах кожної нації не існуватиме суспільно-класової нерівності. Свобода вибору професії, страхування для хворих і літніх людей, заборона війн, ліквідація убогості, розкоші, рівні права для жінок і чоловіків, усезагальна освіта створять однакові шанси для всіх.

Майбутнє Кондорсе описував такими словами: «Настане час, коли сонце осяватиме тільки світ вільних людей, що не визнаватимуть над собою жодного пана, крім власного розуму, коли тирани й раби, священники та їхні дурні чи лицемірні знаряддя існуватимуть хіба що в історії або на сцені». Він сподівався, що прогрес матиме сукупний ефект, оскільки вдосконалення суспільних засад сприятиме розвитку розумових, моральних, фізичних сил людей.

2. ТЕОРІЯ КОНСЕРВАТИЗМУ ЕДМУНДА БЕРКА

Ідеологія консерватизму багатьма своїми сутнісними ознаками протилежна лібералізму. Загалом *консерватизм* (conservatizme — зберігати) виявляється як прихильність до всього узвичаєного, традиційного, як несприйняття нового в суспільс-

тві. Зародження консерватизму наприкінці XVIII — на початку XIX ст. було зумовлено передусім феодально-аристократичною реакцією на Велику французьку революцію. В цьому сенсі консервативна ідеологія мала антибуржуазний характер.

Чи не з самого початку у ньому окреслилося два напрями:

1. Континентальний реакційний, автократичний консерватизм. Його репрезентували французькі філософи Жозеф-Марі де Местр (1753—1821) і Луї-Габріель де Бональд (1754—1840), які категорично не сприймали Велику французьку революцію. Оптимістичним поглядам просвітників на природу людини, розум і воля якої здатні перебудувувати державу на засадах свободи, рівності і братерства, вони протиставили свою ідею одвічної недосконалості людської природи. З огляду на це, всі проекти побудови розумної держави радикальними методами вважали приреченими на невдачу, оскільки вони порушують віками встановлений «божою волею» або історичним розвитком порядок речей. Їх несприйняття капіталізму і демократії базувалося на тому, що держава, яка позбавляється об'єднуючого для всіх ідеалу, духовного консенсусу, перестає бути спільнотою окремих розпорощених індивідів, неспроможна існувати, їй загрожує занепад.

2. Англо-американський поміркований, або класичний, консерватизм. Засновником його вважають Едмунда Берка. Класичний консерватизм виступив з різкою критикою Великої французької революції, зокрема за те, що її провідники плекали абстрактні, далекі від реальності принципи й ідеали. Їм класичні консерватори протиставляли традицію, досвід, історію.

Довідка

Едмунд Берк народився 12 січня 1729 року в Дубліні, в родині протестанта і католички. Батько Берка був юристом і сподівався, що син піде його шляхом. Закінчивши квакерську (різновид протестантизму) школу, а відтак коледж (1750), поїхав до Лондона вивчати право. З'ясувавши, що для його емоційної натури юриспруденція є надто сухою наукою, розпочав кар'єру письменника, яка була не цілком успішною. З 1758 по 1765 рік видавав літературно-політичний «Щорічний огляд». Його численні статті свідчать про широку обізнаність у сфері філософії, мистецтва, історії, права, політики.

У цей період вперше зіткнувся з практичною політикою. Взимку 1759—1765 рр. був особистим секретарем політично амбітного члена парламенту Вільяма Гамільтона. Вивчав проблеми англійської політики щодо Ірландії, передусім дискримінаційне законодавство щодо католиків.

Події 1765 р. визначили подальший життєвий шлях Берка. Залишивши службу в Гамільтона, працював особистим секретарем прем'єр-міністра Англії Рокінгема. Того ж року одержав місце в палаті громад. Політичні переконання Берка, його стосунки з Рокінгемом, письменницький і ораторський талант швидко забезпечили йому впливову роль у політиці, широкі зв'язки в політичних і літературних колах. Перші його виступи в парламенті були такими вдалими, що він отримав незвичний для молодого парламентаря офіційний титул «Новий британський Цицерон». Однак у 1766 р. після відставки Рокінгема Берк пішов у опозицію разом з партією вігів (політична партія Англії, що спиралася на торговців, банкірів, промисловців, великих землевласників), і перебував у ній до кінця своєї парламентської кар'єри.

Того ж року його було обрано до палати обшин від містечка Бендгувер, а в 1774 р. — від м. Бристол. Тут він пропрацював до 1794 р. Будучи депутатом, засуджував прагнення короля до одноосібної влади, інтриги, фаворитизм, виступав проти зловживань британської адміністрації в Індії, за реформування відносин між метрополією і північноамериканськими колоніями, наполягав на публічності парламентських дебатів, усуненні свавілля влади щодо преси. Все це забезпечило йому авторитет одного з кращих ораторів і найповажніших членів палати обшин.

Завершальний етап діяльності Берка пов'язаний з епохою Великої французької революції. Він виступив із критикою революційних перетворень, з обґрунтуванням необхідності поступових змін, здобувши славу найбільшого ідеолога консерватизму Нового часу. Його «Роздуми про революцію у Франції» започаткували консервативний напрям її історіографії. Загалом ця книга викликала негативну реакцію, намагання Берка захистити французьку монархію мобілізували не лише його радикальних опонентів (Томас Пейн і

Річард Прайс), а й більшість соратників по партії вігів, які вбачали у Великій французькій революції послідовне застосування принципу народного суверенітету, вважаючи за необхідне покласти його в основу англійської конституції. У травні 1791 року між ними стався розрив. Берк доводив, що не він змінив свою позицію, а віги, оскільки вони вважають цю революцію зразком для Англії, хочуть переглянути її конституцію. Від неприйняття Великої французької революції не відмовився до останніх своїх днів.

Однак це не вадило йому прийняти економічну теорію Адама Сміта. Він навіть написав полемічний твір «Думки та факти, що стосуються бідності» (1795), спрямований проти політичного втручання в економіку. Не справа уряду, твердив Берк, планувати економічне зростання. І не повинен він вишукувати засоби для пом'якшення становища бідних в умовах економічної конкуренції, бо це не належить до його повноважень.

У 1794 р. Берк відмовився від депутатського мандата. Удари долі (смерть сина і брата), підірване здоров'я змусили його повернутися до приватного життя. Неодноразово доводилося братися за перо, щоб захиститися від нападок або відгукнутися на дискусійні події.

Помер 9 липня 1794 року у своєму маєтку в Бікінсфілді. Навіть його ідейні вороги не могли не визнати, що світ втратив видатного політика і чудового мислителя.

В історії політики значний інтерес викликають міркування Е. Берка про роль партій, умови ефективного правління та ефективно законодавство, правовий порядок тощо.

Концептуальні засади теорії Едмунда Берка. Теоретичні погляди Е. Берка формувалися від перших його літературних творів — «Захист природного суспільства» (1756), «Філософські дослідження витоків наших уявлень про високе і прекрасне» (1757) до знаменитих «Роздумів про революцію у Франції» (1790). Спільним для них є заперечення теорій природного права, суспільного договору, народного суверенітету, які Берк критикував за створення абстрактних схем, нерозуміння органічної природи суспільства і держави. Він вважав їх результатом природного розвитку, частиною створеного Богом світопорядку, а не результатом діяльності людини.

Процеси, що відбуваються в державі, подібні до процесів, властивих живим організмам. Як і вони, держава нездатна пережити розтин, вона є громіздкішою і складнішою за будь-який з її складників. Відносини в суспільстві залежать від повсякденних реакцій його індивідів: поведінки, звичаїв, писаних і неписаних правил, у межах яких відбувається соціалізація людини і які захищають її за допомогою упереджень, що «підносять добродійність в людині до статусу звички». Берк розглядав державний устрій як результат поступового і стихійного розвитку в часі. Тому суспільство, на його думку, не підлягає раціональному дослідженню, оскільки «припасовування» інституцій, звичаїв і життя не підпорядковується жодному з відкритих чи невідкритих законів. Особливо виступив проти прямолінійного застосування концепції громадянського суспільства, теорії природного права, природної держави, вважаючи нерозумним приписувати цивілізованому суспільству «права, існування яких усього лише припускається».

Консерватизм Берка базується на філософськи обґрунтованому скептицизмі щодо можливості пізнання історичних процесів, у перебігу яких розвивається суспільство. Але це не завадило йому мати серед своїх сучасників репутацію реформатора: «Ми маємо проводити реформи для того, щоб вижити» і вважати, що «суспільство без засобів дореформування є суспільством без засобів до виживання». Однак реформи повинні завжди здійснюватися лише для запобігання очевидному злу. Вони не мають бути спрямовані на приведення суспільства у відповідність із раціонально встановленими стандартами.

У концепції Берка помітним є божественний елемент: вважаючи людину «твариною релігійною», виступав за форми людського співжиття за волею Бога.

Політичній думці Берка властиві абстрактність і раціоналізм, згідно з якими людина перебуває поза суспільством і державою. Він відкидав твердження, що суспільство і державу можна створювати і перебудовувати за власним уподобанням, оскільки вважав, що люди живуть в умовах, створених тривалою еволюцією, які окреслюють межі людської діяльності. Вони можуть думати про себе як про вільних від цих умов, здатних діяти на власний розсуд, але це матиме погані наслідки як для окремих осіб, так і для мас. Мудрість зосереджена в досвіді людства, втіленому більше в забобонах і традиціях, ніж у розум, і відкриттях. Людям властива природна повага до королів, парламентів, магістратів, аристократії. У цих звичаях зосереджена мудрість, вони передаються з роду в рід і втілюються в конституції, сила якої визначається її давністю, традицією. Право є результатом віковичної мудрості.

Форму правління, що склалася в Англії, Берк вважав майже бездоганною, оскільки вона ґрунтується на єдності монархічного, аристократичного та демократичного начал, рівновазі короля і парламенту. Він був переконаним опонентом не тільки демократії, а й демократизації аристократичної системи. Гарантією стабільності суспільства вважав збереження нерівності.

У своїх політичних працях Берк орієнтувався на позитивний досвід і британську конституцію, яку вважав найдосконалішою. Цим його погляди близькі до поглядів Монтеск'є, якого він дуже поважав. Найважливіша риса британської конституції полягає, на його думку, в гарантіях політичної свободи, яку він розумів не як можливість «робити, що хочеш», а як право громадян у межах законів жити спокійно і безпечно. Найважливішою передумовою цього є «поміркований уряд», в якому представлені всі найважливіші групи суспільства, а різні влади так стримують одна одну, «що влада гальмує владу». Передбачене конституцією змішане врядування, в основі якого лежить поділ і взаємоконтроль влад, запобігає небезпеці зловживання владою.

Законодавча влада належить народові, репрезентованому представниками буржуазії і шляхти, контрольованими правом вето короля, який призначає виконавчу владу. Однак парламент може не погодитися з призначенням окремих кандидатур.

Загрозу рівновазі, якої досягають завдяки механізму стримувань і противаг, Берк вбачав у практиці короля Джорджа III, який на місце могутніх панівних у парламенті шляхетських сімей посадив своїх фаворитів і намагався всіма засобами ослабити незалежність парламенту. Берк засуджував деспотичні тенденції короля і його таємного кабінету, полемізував з пропагованою двором думкою, що парламентські партії виражають у парламенті свої егоїстичні інтереси, а васали короля є незалежними, керуються лише сумлінням, дбають про загальне благо. Він, навпаки, вважав васалів короля згуртованою навколо нього особистим інтересом зграєю, тоді як партії намагаються «на основі певного принципу сприяти національним інтересам». З іншого боку, традиційній рівновазі англійської конституції, на думку Берка, загрожують радикально-реформістські письменники і політики (Томас Пейн, Річард Прайс, Джозеф Прістлі, Джон Вілкс), які виступали за реформу виборчого права, а отже, за республіканську конституцію. Всі спроби посилити демократичні елементи конституції завдяки частішому проведенню парламентських виборів, реформі виборчих округів, розширенню виборчого права він рішуче заперечував, оскільки вважав, що це може призвести до анархії й абсолютизму. Берк однаково не сприймав як депутата-виконавця наказів корони, так і залежного лише від виборців, бо депутат, зважаючи на волю виборців, не повинен підкорятися їм, коли йдеться про обов'язки перед загалом: «Парламент не є конгресом делегатів з різними ворожими інтересами... це зібрання на раду єдиної нації з єдиним інтересом для загалу...». Абсолютистські претензії корони на практиці були більш небезпечними,

але теоретично вони легко спростовувалися посиланням на небезпеку деспотизму і повторення революційних подій 1689 р. З радикальними реформаторами було складніше. Їх безпосередній політичний вплив був незначним, але вони послуговувалися вагомими аргументами, які впливали на громадську думку.

Дискусія Берка з письменниками і політиками, які, як і він, перебували в опозиції до короля, найповніше розкриває особливості його політичної теорії. Найбільше радикальних реформаторів належало до природноправової традиції політичної думки. Вони виходили з того, що всі люди від природи наділені свободою і рівними правами, в тому числі правом регулювати спільне життя в державі відповідно до угоди. Держава покликана захищати життя, свободу і власність громадян. Громадяни мають право через своїх представників брати участь в управлінні. Їх обов'язком є добровільне підкорення владі, авторитет якої базується на довірі народу. Народ будь-коли може позбавити довіри володаря, який порушує умови суспільної угоди, і по-новому відрегулювати політичну обстановку.

Берк критикував орієнтацію на природне право, людські права, природний стан, вважаючи, що поняття «право» охоплює уявлення про правовий порядок, в якому визнається і захищається право, а несправедливість карається. Тому немає жодного права, яким би послуговувалися люди поза правовим порядком. Однак він не був рафінованим правовим позитивістом, який бездумно й сліпо вірить у чинне законодавство. Берк аналізував і критикував його, посилаючись не лише на стандарти чинного правопорядку, а й на людську природу. Від більшості теоретиків природного права його відрізняло розуміння природи. Він виходив з органічно-телеологічного, а не механістичного її розуміння, вважаючи, що все в розвитку природи заздалегідь зумовлене й доцільне, підпорядковане Божому промислу. Щоб судити, чи відповідає воно природі, необхідно зважати не на окремі елементи, а на структуру цілого, брати за масштаб не вихідний пункт, а апогей розвитку. Це особливо стосується людської природи, оскільки людина є соціальною та історичною істотою, а її природа розгортається в суспільстві й історії. За масштаб оцінки людських відносин слід брати не бажання вільних і рівних індивідів до суспільного природного стану, якого, на думку Берка, ніколи не було, а потреби і ціннісні уявлення соціалізованих індивідів високорозвинутих суспільств.

З телеологічного погляду модерне громадянське суспільство з його соціальними угодами, ієрархічними відмінностями і правовими відносинами є особливим природним утворенням. Тому стан громадянського суспільства є значно природнішим станом, ніж дикий і асоціальний спосіб життя, оскільки людина від природи є розумною і цілком у природному стані ніколи не перебуває, крім того, де б вона могла якнайкраще розвивати свій розум і користуватися своїми перевагами. «Культура — це і є людська природа», — стверджував Берк. Той, хто належить до держави і користується перевагами громадянина держави, повинен відмовитися від природних прав, бо не логічно, вважав Берк, одночасно прагнути жити в державно-громадянсько-цивілізованому і не цивілізованому станах. Хто живе в державі, не може бути суддею у власних справах, не є більше паном собі. Він не може захоплювати володіння, скільки має на це сили. Держава обмежує навіть фундаментальні права при застосуванні сили за необхідної самооборони або допомоги. Громадянин держави поступається своєю природною свободою, щоб здобути свободу, захищену законом. Однак це не означає, що громадяни цілком віддані на добру волю суверена і не можуть ставити жодних вимог перед державою. Доктрину торі (партія, яка об'єднувала великих землевласників і верхівку духовництва, чергувалася при владі з партією вігів, що відображала інтереси великої торговельної і фінансової буржуазії, дворянства. На основі партії торі в XIX ст. створено консервативну партію) про

божественне право королів і пасивний обов'язок підданих підкорятися йому Берк вважав абсурдною. Його позиція полягала в тому, що люди мають відмовитись у своїх уявленнях від прав, якими вони, на їх думку, наділені від природи (бо ці права є фікцією), для того щоб вимагати прав громадян цивілізованої держави. При цьому вони можуть посилатися на загальну мету, яку кожна держава має виконувати (захищати громадян і сприяти їхній користі), а також на ті права, які здобули загальне визнання у процесі розвитку сучасних держав, принаймні християнських. Люди як громадяни, незалежно від їх соціального стану, мають право на плоди своєї праці, на спадщину своїх батьків, на виховання дітей. Правовий порядок цивілізованих держав (Англія, Франція) є конкретним оформленням цих фундаментальних прав.

Берк вірив у розум історії не в сенсі віри в прогрес як послідовний рух історії, а відповідно до переконання, що історичний розвиток правових відносин встановлює масштаб, послуговуючись яким можна стверджувати, що є природним або розумним. Тому він критикував окремі закони і розпорядження уряду, якщо вони суперечили духові конституції, однак вважав безглуздими критику її основ, намагання поновому її обґрунтувати, оскільки вона «тримається на єдиному авторитеті — що вона існує з незапам'ятних часів». Цими словами Берк стверджував, що англійська конституція завдячує своїм авторитетом не факту відповідності абстрактним принципам, зокрема суверенітету народу, а тому, що її закони й інституції зберігалися багатьма поколіннями. Ставлення громадян до правового порядку своєї держави можна витлумачити не як ставлення ремісника до свого знаряддя, а як дітей до своїх батьків, домінуючими ознаками якого є глибока повага і визнання.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Едмунд Берк

Права людини

Тому й не дивно, що з цими ідеями — про незаконність та узурпованість, чи в кращому випадку, як про безглуздий жарт — щодо всього в конституційному ладі або врядуванні вдома, як у церковних, так і державних справах, — вони вдивляються у закордон з пожадливим і пристрасним завзяттям. Допоки вони перебувають під впливом цих уявлень, то марна справа їм щось казати про звичаї предків, фундаментальні закони батьківщини, усталену конституційну форму — здобутки, які підтверджено тривалим досвідом, зростанням громадянської міцці, національним процвітанням. Вони зневажають досвід як вияв мудрості неосвічених людей; що ж до всього іншого, то під ним видлубали таке провалля, в якому одного разу зникнуть усі взірці старовини, всі прецеденти, хартії й законодавчі акти парламенту. У них, бачте, «права людини». Поруч із цими правами не чинні ніякі правила, не дійсна ніяка угода; ні темперамент, ані поступливість не визнаються; усе, що не узгоджується достоту з їхніми вимогами, — обман і несправедливість. Нехай жоден уряд не шукає порятунку в тривалості свого пробуття або в справедливості чи милосердності правління, коли зіткнеться із цими правами. Протести цих розумників залишаються в силі як проти старого й благодотворного правління, так і проти найжорстокішої тиранії або найоміркованішої узурпації, якщо ці управлінські форми не узгоджуються з їхніми теоріями. Вони завжди в незгоді з урядом, але не з приводу зловживань, а правомочності й документального підтвердження власності. Мені нічого сказати щодо незграбної підступності їхньої політичної метафізики. Нехай собі нею тішаються на шкільному рівні — *«I Ha se jactat in aula — Aeolus, et clauso ventorum carcere regnet»*.

— Та, боронь Боже, щоб вони вирвалися із в'язниці й, подібно до східного урагану, змели все на землі й зруйнували глибинні джерела, щоб нас поневолити.

* «...А його володіння — тяжкі скелі...

Тож хай про них і дбає над темницею вітрів

Еол панує міцною» (латин.).— Вергілій, «Енеїда», 1, 140.

Я далекий заперечувати в теорії, — й не менше моя душа противиться перешкоджати цьому на практиці (аби ж я був у змозі дозволяти чи забороняти), — *справжні* права людей. Заперечуючи фальшиві правові вимоги, я не хотів би нашкодити справжнім, які такими й залишаються, коли надумані права повністю зникнуть. Якщо громадянське суспільство було створене для блага людини, то всі ці новостворені блага стають її правами. Це — інституція для добродітності; закон же сам по собі є добродітністю, яка діє як правило. Люди мають право жити за цим правилом; вони мають право належним чином поводитися, наприклад, серед своїх співгромадян, незалежно від того, чи їхні співгромадяни здійснюють громадські функції, а чи займаються приватними справами. Вони мають право на плоди своєї праці, а також на засоби, які сприяють їх примноженню. Вони мають право на надбання своїх батьків, на те, щоб pestити й виховувати нащадків; право на напучування в житті та заспокоєння в годину смерті. Хоч би що робила осібно кожна людина, не завдаючи шкоди іншим, вона має право робити сама для себе; і вона має право на справедливу частку всього, що тільки спроможне зробити для неї суспільство, застосовуючи притаманне йому сполучення вміння та сили. У цьому партнерстві всі люди мають однакові права, але не на однакові речі. Той, хто увійшов до цього партнерства із п'ятьма шилінгами, має на них таке ж повноцінне право, як і той, хто вклав у спільну справу п'ятсот фунтів, має право на свою, більшу частку. Але жоден із них не має права на однакові дивіденди від підсумкового продукту. Я повинен також заперечити те, ніби частка влади, авторитету та відповідного впливу кожного індивіда в управлінні державою належить до прямих природних прав людини в громадянському суспільстві; адже я розглядаю тут громадянську, суспільну людину, і ніяку іншу. Цю справу слід вирішувати на засадах угоди.

Якщо громадянське суспільство є наслідком угоди, то ця угода має бути його законом. Ця угода повинна обмежувати й узгоджувати усі різновиди основного закону, які нею формуються. Хоч би якими були законодавча, судова чи виконавча влада, вони є її витвором. Ні за яких інших умов вони не могли б існувати; і як може будь-яка людина, за наявності домовленостей громадянського суспільства, вимагати прав, які їх навіть не визнають? прав, які абсолютно з ними несумісні? Однією з перших рушійних сил до створення громадянського суспільства, яка потім стала однією з його фундаментальних засад, є думка, *що жодна людина не повинна бути суддею самою собою*. У такий спосіб людина одразу позбавила себе першочергового права не зв'язаного угодою індивіда, цебто — судити як заманеться й нав'язувати свою власну волю. Вона повністю зрікається права бути своїм одноосібним правителем. Виходячи з цього, вона також значно поступається правом самозахисту, яке є головним законом природи. Люди не можуть одночасно користуватися правами цивілізованого та нецивілізованого стану. Заради досягнення справедливості людина відмовляється від права обмежувати її найбільш суттєвими для неї пунктами. Аби забезпечити собі якусь конкретну частку свободи, вона відмовляється від опікування нею в цілому.

Урядкування не виникає із природних прав, які можуть існувати і справді існують незалежно від нього, оприявнюючись дуже чітко і з високим ступенем абстрактної довершеності; але їхня абстрактна довершеність є їхнім же практичним недоліком. Право на все спонукає до безмежних бажань. Урядкування є винаходом людської мудрості для задоволення людських бажань. Люди мають право вимагати, аби ці бажання були розумно задоволені. До цих бажань слід віднести цілком цивілізовану потребу в належному обмеженні всіляких пристрастей. Суспільство не тільки вимагає, щоб пристрасті індивідів було вгамовано, а й того, щоб і в цілому й поодиноки схильності людей можна було швидко притамувати, їхню волю належним чином скерувати, а пристрасті упокорити. Це можливо зробити, лише застосувавши владу *зовнішню щодо них самих* і за виконанням своїх функцій не підпорядковану волі й пристрастям, які їй самій належить приборкувати й підкоряти. У цьому розумінні обмеження, як і свободи людей, слід віднести до їхніх прав. Але оскільки свободи й відповідні обмеження із плином часу та зміною обставин урізноманітнюються й зазнають нескінченних модифікацій, то їх не можна оперти на якийсь абстрактний принцип; отож нема більшої дурниці, як їх обговорювати, виходячи з цього принципу.

Коли ви щось віднімаєте від усєї повноти прав людей, які прагнуть до самоволі і потерпають від штучного, самовпевненого обмеження цих прав, то з цієї миті уся організація урядкування стає предметом домовленостей. Саме це робить конституцію держави й належний розподіл влади справою делікатної і хитромудрої компетенції. Вона вимагає глибокого знання людської природи й людських потреб, а також усього того, що сприяє або перешкоджає досягненню різноманітних цілей через створення механізму установ громадянського суспільства. Держава повинна мати джерела своєї моці та запобіжні заходи проти розладу. Яка користь від дискусій з приводу абстрактних прав людини на харчі та лікування? Адже суть справи — у засобах їх здобуття й практичного ними забезпечення. Під час обговорення цього питання я завжди раджу звертатися по допомогу скоріше до селянина й лікаря, а не до професора метафізики.

Науці розбудови держави, її оновлення чи реформування не можна навчити *a priori*, як і будь-якій іншій експериментальній науці. Та й короткострокового досвіду недостатньо, аби

у цій практичній науці набути знань, тому що реальні наслідки моральних чинників не завжди оприявнюються негайно; отож те, що наразі видається шкідливим, згодом може виявитися бездоганним, а його високі переваги можуть навіть випливати із поганих початкових результатів. Відбувається і навпаки: часто-густо дуже правдоподібні й обнадійливі проекти призводять до ганебних і жалюгідних наслідків. У надрах держав нерідко жевріють приховані й майже непомітні причини й чинники, які на перший погляд видаються невагомими, але від яких далєбі залежить основна частка державного добробуту або скрути. Наука управління є практичною за своєю природою, спрямованою на практичні цілі, а також справою, яка вимагає досвіду, часом набагато більшого, ніж окремішня людина, — нехай найпроникливіша й спостережлива, — спроможна набути протягом усього свого життя; отож необхідно з безмежною осторогою відважуватися на повалення будівлі, яка упродовж століть цілком успішно слугувала загальним цілям суспільства, або ж на її радикальне оновлення, не маючи перед очима моделей чи зразків, корисність яких доведено.

Подібно до променів світла, які пронизують щільну речовину, метафізичні права у суспільному середовищі природно відхиляються від прямої лінії. Справді, у товщі величезної і складної маси людських пристрастей та інтересів первісні права людей зазнають такого різноманіття заломлень і віддзеркалень, що стає абсурдом говорити про них так, ніби вони зберігають простоту свого вихідного напрямку. Природа людини загадкова; чого прагне суспільство, визначити надзвичайно складно; і тому дуже важко спрямувати дії влади так, щоб вони задовольняли природу людини і її ділові потреби. Коли я чую, що в якійсь новій конституції ця проблема розв'язана просто і її за це вихваляють, то зразу ж приходжу до висновку, що її творці або повні невіглиси в цій справі, або зовсім знехтували свій обов'язок. Прості способи врядування є неспроможними по своїй суті, якщо не сказати гірше. Коли розглядати суспільство лише з однієї точки зору, то всі спроби заборони управління виглядають дуже привабливо. Адже кожен із них пасуватиме своїй єдиній меті набагато краще, аніж складніший засіб, здатний досягнути своїх більш складних цілей. Усе ж краще, коли будуть задоволені потреби цілого, нехай недосконало й з відхиленнями, ніж коли окремі його частини забезпечуватимуться якнайретельніше, а інші ігноруватимуться чи потерпатимуть матеріально через надання першим значних переваг.

Лицемірно проголошувані цими теоретиками права — це крайнощі, а їхня метафізична істинність пропорційна моральній і політичній хибності. Права людини нагадують щось *середнє*, тобто таке, що не піддається визначенню, але його можна розпізнати. Права людей в управлінні є їхніми перевагами, а ці останні нерідко баланують між різновидами добра, а то й займають компромісне місце між добром і злом, або в деяких випадках — між злом та злом. Політичний розум — це принцип розрахунку; він допускає — заради моральних переконань — додавання, віднімання, множення, ділення, але на моральній, а не метафізичній чи математичній основі.

Ці ж бо теоретики майже завжди софістично змішують права людей з їхньою владою. Коли цілісний загал спільноти вдається до певних, нехай яких там дій, він може не зустрінути ефективного спротиву; але доки влада й право є одне й те саме, то уся спільнота в цілому не має жодного права, несумісного з чеснотами й, головню, найпершою спосеред них — поміркованістю. Люди не мають права на те, що є нерозумним, що не слугує їхньому благому. Хоч один премилый письменник якось сказав, — *Liceat perire poetis*, коли один з обранців, за оповіддю, холоднокрівно кинувся у полум'я революції, *Ardentem frigidus JEtam insiluit**, я вважаю це радше легковажною та невиправданою поетичною витівкою, аніж правовим привілеєм улюбленців Парнасу.

Консерватизм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смоло-
скип, 1998.

Едмунд Берк

Свобода і влада

Тішу себе тим, що я настільки ж високо шаную гідну людини, моральну, передбачену відповідними установами свободу, як і будь-хто, хоч ким би він був, із Товариства революції; надіюсь, що всією своєю громадською поведінкою дав достатні докази своєї відданості цій справі. Думаю, що я так само, як і вони, не відчуваю розчарування від ширення свободи серед будь-якої нації. Але я не можу шанувати чи ганити будь-що у людських діях чи справах, спрощено розглядаючи предмет, коли його беруть поза всіма його зв'язками, в усій його оголеності та самодостатності метафізичної абстракції. В реальності обставини (які деякі пани вважають за ніщо) надають будь-якому політичному принципу його характерного відтінку та зумовлюють його специфічні наслідки. Якраз обставини роблять будь-яку громадянську чи політичну схему добродійною чи шкідливою для людства. З абстрактного погляду і врядування і свобода є однаково добрими; і все ж, чи міг би я, керуючись здоровим глуздом, десять літ тому вітати Францію з її щастям мати врядування (а вона тоді мала врядування) без дослідження того, яким було це врядування та яким чином воно здійснювалося? І чи можу я тепер вітати ту ж саму націю з її свободою? Може, на тій підставі, що за аб-

стракного підходу свобода зарахована до благодатей людства, я серйозно повинен вітати божевільного, що вирвався із захисного обмеження та щільної темряви *свого* усамітнення, з тим, що він повернув собі вітху від світла та свободи? Чи повинен я вітати грабжника або вбивцю, що вирвався із тюрми, з поновленням його природних прав? Це означало б продовжувати розігрувати сцену зі злочинцями, присудженими до галер, та їх героїчним визволителем — метафізичним лицарем сумного образу.

Коли я бачу дух свободи у дії, то бачу могутній принцип; та це поки що й усе, що я можу знати про нього. Дикий *газ*, стиснуте повітря вириваються на волю. Але ми повинні утриматися від судження, доки не осяде піна, доки рідина не очиститься і доки ми не побачимо щось глибше під збуденою каламутною поверхнею. Перш ніж я відважусь вітати людей з благодатно, я повинен переконатися, що вони дійсно одержали її. Лестоші розбещують і того, хто дає, і того, хто одержує; захвалювання не приносить користі ні людям, ні королям. І тому я повинен утриматися від того, аби вітати Францію з новою свободою, аж доки не дізнаюсь, яким чином цю свободу поєднали з урядованням, із силою громадськості, з дисципліною та послухом армії; зі збором та ефективним розподілом державних прибутків, з моральністю та релігією, з забезпеченням власності, зі спокоєм і порядком, з громадянськими та суспільними звичаями. Кожне із названих є також чимось добрим (у своєму роді); без них свобода, що існує, не є добродійною; та вона без них, вірогідно, й не буде існувати довго. Значення свободи для індивідів полягає в тому, що вони можуть робити те, що їм подобається: але ми повинні бачити, *що* саме їм подобається робити, перш ніж відважимося звертатися до них зі своїми вітаннями, які дуже швидко можуть обернутися шкодуванням. Мудрість вимагає цього навіть у ставленні до кожної окремої приватної особи; але коли люди діють спільно, свобода стає *владою*. Помірковані люди, перш ніж заявити що-небудь, повинні придивитися до того, як використовується *влада*; це особливо потрібно робити, коли маємо справу з новою владою нових людей, про принципи, звички та нахили яких ми знаємо дуже мало — особливо у ситуаціях, коли ті, які здаються диригентами на сцені, можуть і взагалі не бути справжніми рушійними подій.

Консерватизм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смоло-
скип, 1998.

Едмунд Берк

Мораль та історія

Ми не беремо з історії тих моральних уроків, що їх могли би брати. Навпаки: якщо ми не будемо пильні, історію можуть використати для розгління наших умів і зруйнування нашого щастя. Історія розгортає нам у науку довжелезний сувій, щоб ми на матеріалі колишніх помилок і хитань людства вибудували нашу майбутню мудрість. Але історія, при спотвореному її використанні, може постачати матеріал для журнальних статей, аби оснащувати наступальню та захисну зброєю протистояння в церкві та в державі, як засіб для підтримання й розпалювання чвар і злостивості, як і дрова, що їх підкидають до багаття громадянської ворожнечі. Історія переважно складається з нещастя, що їх принесли у світ гординя, шанобство, жадібність, мстивість, хіть, підбурювання до бунту, лицемірство, нестримана запопадливість і все розмаїття надмірних апетитів, що піддають суспільство тим самим

...життєвим бурям, що людину навсебіч шарпають невпинно.

Усі ці вади і є *причини* таких бур. Релігія, моральність, закони, прерогативи, привілеї, вольності, права людини — це лише *приводи*. Приводи завжди підробляють під добропорядний образ істинного блага. Хіба ви забезпечите людей від тиранії та підбурювання до бунту, вириваючи з умів ті принципи, на які покликаються ці ошуканці-приводи? Ні — адже так ви вирвете із коренем усе, що є цінного в людському серці. А оскільки — приводи, то звичайними винуватцями й знаряддями великих суспільних лих стають королі, священники, чиновники, сенати, парламенти, національні збори, судді й полководці. Ви не зцілитеся від зла, коли ухвалите, що не повинно бути ні монархів, ні державних чиновників, ні священнослужителів, ні тлумачів законів, ні воєначальників, ні громадських рад. Ви можете змінити назви, але самі речі, хоч би в якійсь формі, такі мають лишитися. Певний *quantum* влади завжди має існувати в суспільстві, перебуваючи в чиїхось руках і якимось іменуючись. Мудрі люди застосовують ліки до вад, а не до імен, до причин зла, які завжди одні й ті самі, а не до випадкових знарядь, що ними воно послуговується, і не до мінливих машкар, у яких воно виступає. Інакше ви будете володіти історичною мудрістю теоретично, а на практиці виявитеся дурнем. Рідко буває, щоб два віки мали однакові моди на приводи й однакові вияви зла. Зло трохи винахідливіше. Поки ви обговорюєте моду, вона вже пройшла. Одне і те саме зло набуває нової подоби. Дух його переселяється до нового тіла і, аж ніяк не змінивши свого життєвого принципу зі зміною зовнішнього вигляду, воно тільки оновлюється у нових органах, діючи зі свіжим запалом юного пориву. Воно вирушає за кордон, продовжує свою руйнівну діяльність в той час, коли ви вставляєте на посміх його труп чи розбиваєте його гробівець. Ви лякаєте себе привидами й

проявами, а дім ваш тим часом стає пристановищем грабіжників. Таке буває з усіма, хто, зосереджуючи увагу лише на оболонках і шкаралуцах історії, думає, що веде війну з нетерпимістю, гординою і жорстокістю, в той час як, викликаючи відразу до хибних принципів, що були основою давноминутих протистоянь, узаконює і живить ті самі огидні вади в інших, сучасних протистояннях, можливо, навіть гірших, ніж ті, колишні.

Ваші громадяни Парижа раніше, під час ганебної різанини Варфоломійської ночі, далися стати слухняними знаряддями для винищування Кальвінових послідовників. Що нам сказати тим, хто подумає, чи не кара це теперішнім парижанам за лиходійства й жахи того часу? Бо ж їх і справді навчили ставитися з огидою до *мієї* різанини. Хоч які вони кровожерні нині, а не важко пробудити в них відразу до того побойща, оскільки політики й модні настоятелі моралі не зацікавлені в тому, щоб пристрасті їхні були й зараз спрямовані все в тому ж напрямку. І все ж вони зацікавлені в тому, щоб підтримувати цю схильність до дикої хижості. Так, буквально цими днями вони сприяли сценічному зображенню тієї ж самої давньої різанини для розваги нащадків тих, що її воювали²⁾. У цьому трагічному фарсі вони зобразили кардинала Лотарингського³⁾ у священницькому вбранні, коли він видавав наказ про різанину. Чи ж була ця вистава розрахована на те, щоб пробудити у парижан відразу до переслідувань та огиду до кровополиття? Ні — вона була розрахована на те, щоб навчити їх переслідувати своїх власних пастирів, щоб викликати у глядачів відразу й жах до свого духівництва, розпалити в них бажання знищити цілий суспільний стан, який, якщо йому все-таки випало існувати, має існувати не тільки в безпеці, а й тішитися пошаною. Це видовище покликане було розпалити канибальські апетити (а вони й так чи не надто розгорілися) з допомогою різноманітності й приправ, аби глядачі нетерпляче очікували нових убивств і різанин, якщо такі влаштовуватимуть інтереси нинішніх Гізів⁴⁾. Зібрання, де сиділо пребагато священників і прелатів, вимушене було терпіти це паплюження у власних стінах. Автора не запроторили на галери, акторів не посадили до виправного дому. Невдовзі після цього спектаклю ті ж самі актори постали перед Національними зборами, стверджуючи обряди тієї самої релігії, яку вони посміли зобразити, і, поки вони виставляли продажні свої обличчя напоказ у сенаті, архієпископ Паризький⁵⁾, про сан якого народові було відомо лише з його молитов і благословень, а про багатство його — тільки з милостині, що її він роздавав, змушений був покинути свій дім і втікати від своєї пастви, неначе від кровожерних вовків — адже ж у XVI столітті кардинал Лотарингський таки достеменно був бунтівником і вбивцею.

Оце такий результат спотворення історії тими, хто заради тих самих нечестивих цілей спотворив і всяку науку. Але люди, спроможні піднятися на вершину розуму, звідкіля можна озирнути проминулі віки й звідкіля відкривається перспектива, що дозволяє правильно їх порівняти; на вершину, де вже не видно незначних імен і стираються відтінки відмінностей між незначними партіями, куди не долігає ніщо, окрім духовної і моральної цінності людських учинків, — ці люди скажуть настоятелям з Пале-Рояля⁶⁾: кардинал Лотарингський був убивцею у XVI сторіччі, а вам належить слава бути вбивцями у сторіччі XVIII — ото й всієї різниці між вами. Однак, я сподіваюся, у XIX сторіччі історію зрозуміють краще й краще скористаються з її уроків, і вона навчить цивілізованих наших нащадків зневажати лиходійства обох цих варварських віків. Вона навчить священників і суддів майбутнього не помчатися на споглядальних і пасивних атейстах прийдешніх часів за ганебні злочини, коєні практикуючими нині бузувірами й шаленими фанатиками атеїзму — цієї злощасної помилки, яка у своєму спокійному стані сама в собі несе більш ніж достатню покару, що неодмінно уражає її прихильників. Історія навчить нащадків наших не вести воєн в ім'я будь-якої релігії чи філософії — через те зло, на яке лицемірна захисники обох їх обернули ці два щонайцінніші блага, даровані нам щедротами Покровителя всесвіту, який у всіх справах роду людського надає йому свій високий захист і покровительство.

Консерватизм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолюк, 1998.

Едмунд Берк

Збереження та зміни

Я окинув поглядом усе, зроблене властями, що керують Францією. Звісно ж, говорив я про це вільно. Людам, чий принцип — зневажати сукоковничий і неперервний здоровий глузд людства, і чий намір — розробити план суспільства, будованого на нових засадах, слід, цілком природно, сподіватися, що ті з нас, хто розумові здібності людства ставить вище за їхні, повинні розглядати і їх, і їхні новації як людей і плани, що проходять випробування. Ім належить прийняти як щось само собою зрозуміле те, що ми приділяємо багато уваги їхньому розумові, але аж ніяк не їхнім повноваженням. Жоден із великих передсудів, що впливають на думку людей, не промовляє на їхню користь. Вони визнають своє вороже ставлення до думки загалу. Ще б пак: їм годі сподіватися на підтримку від того впливу, який вони позбавили всіх прав разом із усякою іншою владою.

Я ніколи не зможу розглядати ваші Національні збори як щось інше, ніж добровільне скупчення осіб, що, скориставшись обставинами, захопили владу в державі. Вони більше

вже не мають тих повноважень і авторитету, що їх мали, коли зібралися вперше. Члени Національних зборів узяли на себе повноваження вельми відмінного характеру, цілковито змінили й спотворили всі відношення, в яких вони первісно стояли до суспільства. Влада, яку вони здійснюють, не освячується жодним із конституційних законів держави. Вони відступили від наказів народу, що їх туди послав, тоді як накази ці, оскільки Національні збори не діяли на основі хоч би якого давнього звичаю або чинного закону, були єдиним джерелом їхніх повноважень. Найважливіші акти Національних зборів не були ухвалені переважно більшістю, отож саме з урахуванням такого майже рівного розподілу голосів, який і послужив підтримкою владі, нам, стороннім спостерігачам, годиться судити про резони й ухвали цих зборів.

Коли б це нове, експериментальне правління було запроваджене н силу необхідності, на заміну вигнаної тиранії, тоді людство могло б сподіватися, що час і звичка зроблять своє, перетворивши насильницьке напочатку врядування на законне. Всі ті, хто має почуття, що спонукають їх оберігати громадянський лад, визнають за законне, уже в колісці, те дитя, що походить від тих принципів незаперечної доцільності, яким завдячують своє народження усі справедливі уряди і якими вони виправдовують продовження свого правління. Однак ті самі люди не стануть поспішати із підтримкою дій владі, яка не зобов'язана своїм народженням ні законові, ні необхідності, — навпаки, веде своє походження від тих вад і нищих учинків, що часто потрясають суспільну злагоду, а то й руйнують її до самих підвалин. Ваші Національні збори діють добре як рік, не більше. Як стверджують вони самі, вони здійснили революцію. Здійснити революцію — це такий захід, що, *prima froute**, потребує виправдання. Здійснити революцію означає підірвати споконвічну державу в країні, тож *для* такого насильницького діяння мають існувати якісь надзвичайні причини. Здоровий глузд людства уповноважує нас вивчити способи, якими новий уряд захопив владу в *свої* руки, *й поцінувати* використання цієї влади критично, з меншою шанобливістю й трепетом, ніж коли люди звичайно ставлять до влади давно усталеної і загальновизнаної.

Захоплюючись й укріплюючи свою владу, ці Національні збори діють, виходячи із засад, абсолютно протилежних тим, якими, судячи з усього, вони керуються в користуванні владою. Зазначивши цю різницю, ми зуміємо правильно осягнути істинний дух їхніх діянь. Усе, що вони зробили досі чи й продовжують робити, аби здобути й зберегти владу, є щонайгрубіші хитрощі. Вони-бо чинять достеменно так само, як і їхні попередники в царині шанобливості чинили. Ви простежите всі їхні витівки, ошуканства й акти насильства — і не знайдете в них нічого нового. Ваші депутати мавпують прецеденти й взірці зі скрупульозністю помічника адвоката. Вони ніде ні на йоту не відхиляються від щонайширших формул тиранії та узурпації. Однак у всіх своїх запровадженнях, що стосуються громадського блага, вони дотримуються геть-то супротивного духу дій. Тут вони все віддають на поталу невипробуваних побудов, відходять від щонайважливіших для суспільства інтересів, заносяться у ті неолоадні теорії, на які жоден із них не став би покладатися і в найдріб'язковішому зі своїх особистих клопотів. Настільки відмінних підходів вони припускаються тому, що в своєму бажанні здобути й закріпити за собою владу вони винятково серйозні й тому простують уторованою дорогою. Суспільні ж інтереси їх посправжньому не турбують, тож їх вони й полишають цілковито на волю випадку — я кажу «випадку», бо плекані ними прожекти не підкріплюються ніяким досвідом, що підтверджував би їхню корисність.

Ми завжди повинні із жалем, та й не без чималої поваги, дивитися на помилки тих, хто несміливий і сам у собі сумнівається там, де справа торкається щастя людства. А в цих же панів немає ані тіні батьківської турботливості, що боїться погубити дитину заради якогось експерименту. Неосяжністю своїх обіцянок і впевненістю у своїх провіщеннях вони набагато перевищують усі похваляння емпіриків. Бундючність їхніх претензій ніби кидає нам виклик, спонукаючи розібратися в тому, які ж підвалини їхньої діяльності.

Я певен, що серед популярних вождів Національних зборів можна знайти досить здібних людей. Дехто з них у промовах своїх і писаннях проявляє справжнє красномовство, а воно неможливе без потужного й турботливо вишлеканого таланту. Однак красномовство може існувати й без відповідного йому ступеня мудрості. Коли мені доводиться вести мову про таланти, я зобов'язаний проводити розрізнення. Те, що зробили вони для підтримання своєї системи, свідчить, що люди вони аж ніяк не звичайні. В самій же системі, коли її розглядати як проєкт республіки, будованої задля забезпечення процвітання та безпеки її громадян, а також для розвою могутності й величі держави, я, признаюся, не можу відшукати нічого, що бодай в одному-єдиному випадку засвідчувало б роботу широкого й розпорядливого розуму чи хоч якусь там мірку щонайпростішої обачливості. Мета ж їхня полягала нібито в тому, аби всоди, де тільки можливо, уникнути, ухилитися від труднощів. Але ж великі майстри тим і уславилися в своїх мистецтвах, що не боялися давати труднощам бій і вміли долати їх: подолавши першу трудність, вони обертали її в знаряддя для нових здоювань, для перемог над новими труднощами, і так розширювали царину своєї науки, вихоплюючись іноді за межі первісних своїх задумів — віх на шляху людського пізнання. Трудність — це суворий навчитель, поставлений над нами наказом верховного Опікуна і Законодавця, що знає нас краще, ніж ми самі себе зна-

емо, і любить нас дужче, аніж ми самі себе. *Pater ipse colendi hand facilem esse voluit**. Борючись із нами, Він же покріплює наш дух і загострює наше вміння. Наш супротивник — це ж і наш помічник. Цей дружній герць із труднощами змушує нас ближче ознайомитися із предметом, спонукає розглядати його у всіх його зв'язках. Він не дозволяє нам бути поверховими. Саме брак присутності духу, потрібного для двобою з труднощами, калічна пристрасть до всілякого штукарства, що дає змогу скорочувати шлях до мети, та дріб'язкові хитромудрі пристрої і понастворювали у стількох куточках світу уряди, засновані на деспотичній владі. Вони створили колишню французьку деспотичну монархію. Вони ж створили й деспотичну Паризьку республіку. За них брак розуму доводиться надолужувати надміром сили. Тож вони нічого й не досягають. Розпочавши свої труди із принципу неробства, вони поділяють загальну долю всіх ледарів. Труднощі, від яких вони ухилялися, але яких так і не уникали, знов і знов стають на їхньому шляху, множаться, і тягар їх стає дедалі важчий, бо в лабіринті переплутаних частковостей вони збиваються в клубок, якому немає ні меж, ні напрямку, тож насамкінець уся праця цих людей стає нікчемна, порочна й ненадійна.

Саме ця неспроможність боротися із труднощами й змусила свавільні Національні збори Франції розпочати здійснення своєї системи реформ зі скасування й цілковитої руйнації¹. Але хіба справжнє вміння виявляється в руйнуванні й розвалюванні? Голота ваша, принаймні, дасть раду цій роботі, незгірш, ніж ваші Національні збори. Із таким завданням цілком упорається і найповерховіше розуміння, і найгрубіша рука. Шалена лють за півгодини розвалить більше, ніж розважливість, обачливість і далекоглядність можуть вибудувати за сторіччя. Помилки й недогляди дотеперішніх інституцій очевидні й відчутні. Не потрібно багато хисту, аби вказати на них, а там, де панує абсолютна влада, досить одного слова, щоб повністю знищити ваду — разом із самою інституцією. Та сама лівина й неспокійна вдача, що обоєнне неробство і ненавидить спокій, спрямовані політики, коли вони беруться до діла, щоб замінити зруйновані ними. Зробити все навпаки, навиворіт супроти того, що вони бачили досі, — це так само *легко, як і руйнувати*. *Зовсім не тяжко братися за те, чого досі ніхто ще не випробував*. Критика майже цілковито збита з пантелику, бо ж як знайти вади в тому, що досі ще й не існувало, а пристрасний запал та оманлива *надія мають перед собою все широке поле яви, щоб розгулятися на волі, де їм навряд чи й трапиться яка протидія*.

Зберігати й одночасно реформувати — це зовсім інша річ. Коли зберігаються корисні частини старожитніх установлень, а те, що додається згодом, має відповідати збереженому, ось тут і необхідно

вжити енергійного розуму, непослабної уваги, вміння порівнювати й поєднувати, здатності оцінювати доцільність, а всім цим якостям доводиться діяти в безстанній протидії об'єднаній потузі супротивно ополчених вад, упертості, що відкидає будь-яке поліпшення, й легковажності, що швидко стомлюється й відвертається від усього, чим володіє. Але ви можете заперечити: «Подібний процес надто забарний. Він не годиться для зборів, які хизуються тим, що за кілька місяців проробили роботу віків; на такий спосіб реформування може піти багато років». А такі може піти багато років, але так воно й має бути. Одна з чудових переваг цього методу, де час є один із помічників, у тому й полягає, що дія його повільна, а подеколи й майже непомітна. Якщо обачливість і обережність є складові частини мудрості, коли ми маємо справу із матеріалом, не наділеним духом, то вони, безперечно, стають ще й складниками обов'язку, коли предмет руйнування та будівництва — не цегла й дошки, а мислячі істоти, адже різка переміна становища, умов та звичок може кинути маси людей у нещастя. Однак у Парижі, либонь, запанувала думка, що нечуле серце й неприступна для сумнівів совість є єдині передумови, необхідні для взірцевого законодавця. Мої ж увялення про цю високу місію цілковито протилежні. Істинний законотворець таки повинен мати сповнене чулоті серце. Він повинен любити й поважати собі подібних і остерігатись самого себе. Його темпераментові дозволено охопити свою кінцеву мету інтуїцією, проте кроки його в напрямку до цієї мети мають бути обмірковані. Політичні рішення, позаяк вони спрямовані на досягнення суспільних цілей, мають вироблятися лише суспільними засобами, тобто при спільних зусиллях багатьох умів. А для такої злагоди умів, яка одна тільки й спроможна створити все добро, що до нього ми прагнемо, потрібен час. Терпінням ми досягнемо більшого, аніж силою. Якщо мені можна зважитись покликатися на те, що настільки вишло із моди в Парижі, — я маю на увазі досвід, — то я мав би сказати вам, що доля зводила мене з великими людьми (в міру сил я працював спільно з ними), і мені ще не доводилося бачити хоч би один план, що не зазнав би виправлень унаслідок зауважень, зроблених людьми, які своїм розумінням стояли куди нижче за особу, що перебувала на чолі справи. Ідучи шляхом повільного, але добре забезпеченого прогресу, ми стежимо за наслідками кожного кроку; успіх чи неуспіх першого кроку кидає нам світло на крок другий, і так, від одного спалаху світла до наступного, ми надійно посуваємося протягом усього шляху. Ми стежимо, щоб частини системи не заходили у сутички. Недоліки, що таяться у найбагатонадійніших задумах, усуваються в міру їх виникнення. При цьому намагаємося, по змозі, не жертвувати однією перевагою зара-

* «Сам Бог заповідав, щоб шлях селянина був нелегким» (латин.). — Вергілій.

ди іншої. Ми компенсуємо, ми примиряємо, ми врівноважуємо їх. Ми спроможні об'єднати в одне ціле всі різноманітні аномалії та суперечливі принципи, які співіснують в умах і ділах людей. Звідси виростає довершеність, проте довершеність не простоти, а чогось вищого — поєднання. Там, де йдеться про щонайважливіші інтереси людства, пов'язані з довгою низкою поколінь, уся ця наступність повинна мати певний голос на радах, спроможних так глибоко впливати на неї. Як по справедливості, то саме ця робота потребує участі розуму людей, що належать до різних віків. Керуючись саме таким поглядом, найкращі законодавці часто задовольнялися упрощенням якого-небудь певного міцного провідного принципу правління — сили, подібної до тієї, яку хтось із філософів назвав пластичною природою, а впровадивши принцип, вони потім лишали його діяти на свій власний розсуд.

Просуватися вперед ось таким чином, а саме: керуватися якимось панівним принципом і діяти енергійно й плідно — це, як на мене, і є критерій глибокої мудрості. Те, в чому ваші політики добирають знак сміливого, відважного генія, насправді є лише свідченням печального браку здібності. Через шалену свою покvapливність і зневажання природного ходу речей вони сліпо довіряються всякому прожектерові й авантюристу, всякому алхімікові й емпірикові. Вони відчайдушно намагаються не брати до уваги нічого з того, що належить до речей буденних. Серед уживаних ними системи лікування немає місця дієті. Але найгірше тут те, що таке їхнє відчайдушне небажання лікувати звичайні хвороби звичайними ж засобами виникає не тільки від браку розуміння, а й коли б не від якоїсь лиховмисності. *Ваші законодавці чи не склали собі думки про людей усіх фахів, розрядів і санів зі скомороших нападок сатириків, які й самі подивувалися б тому, що їхні описи тлумачаться так буквально.* Дослухаючись лише до таких джерел, ваші проводирі розглядають кожну річ тільки з її зворотного, тіньового, порочного боку, зате ці вади вони бачать з усіма можливими перебільшеннями. Безперечно, саме так воно і є, хоча це й може видатися парадоксальним. Та й взагалі, ті люди, що зазвичай працюють у царині виявлення й зображення недоліків, не годяться для проведення реформ: річ тут не тільки в тому, що розум їхній не засвоїв узірців справедливості й добра, а ще й тому, що вони звикають не знаходити втіхи в розгляданні подібних предметів. Занадто сильно ненавидячи вади, вони зрештою починають занадто мало любити людей. Тож зовсім не дивно, що ось такі викривачі не схильні служити іншим та й не здатні на це. Звідси й виникає у декотрих ваших вождів внутрішня схильність усе трощити щент своєю критикою. У цій лиховмисній грі вони в повному блиску виявляють усю свою *почетверену* енергію. Що ж до всього іншого, то парадокси красномовних письменників, породжені внаслідок простої забави, із бажання випробувати свій хист, привернути увагу й викликати подив, сприймаються такими панями зовсім не в тому дусі, в якому сприймали їх самі автори, мавши їх за засіб розвитку власного смаку та вдосконалення стилю. Такі парадокси для цих панів стають поважними підставами для дій, їх вони беруть до уваги, коли намагаються влаштувати найважливіші державні справи. Ціцерон глузливо описує, як Катон, начитавшись школярських парадоксів, у яких управлялися юні послідовники стоїчної філософії, ладен був на цій основі провадити державні перетворення. Якщо це було слушно стосовно Катона, то ці панове мавпують його у стилі певних осіб, що жили в його часи — *pede nudo Catonem*. Пан Г'юм казав мені, що сам Руссо втаємничив його у свої принципи композиції. Цей проникливий, хоча ексцентричний спостерігач завважив, що, аби вразити й зацікавити публіку, треба подати їй щось дивовижне, а що чудеса язичницької міфології давно вже втратили свій ефект та й романтичні велетні, чарівники, феї і герої, що прийшли на зміну, виснажили мірку легковірності, притаманну їхньому вікові, то тепер письменникові не зосталося нічого іншого, крім того різновиду незвичайного, який ще діє на публіку, й так само сильно, як і раніше, хоча й в інший спосіб, — сказати б інакше, йому лишається незвичайне в житті, у манерах, у характерах і в екстраординарних ситуаціях, те, що дало б початок новим і несподіваним ходам у політиці й моралі. Я вірю, що коли Руссо був би живий і перебував у одному з просвітлених періодів, він був би приголомшений тим, як шаліють на практиці його учні, які в парадоксах своїх лишаются рабськими наслідувачами й навіть у своєму безвір'ї виявляють приховану віру.

Консерватизм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 1998.

Основні поняття та категорії

Велика французька революція (1789—1794) — буржуазно-демократична революція, що була закономірним результатом кризи феодально-абсолютистської і утвердженням капіталістичної системи. На кінець XVIII ст.

* Перш за все (латин.).

протириччя між 3-м станом (буржуазія, селянство, робітники мануфактур, міська біднота) та привілейованим станом досягли критичної межі. Буржуазія була зацікавлена у відміні феодальних порядків, купівлі та продажу землі, торгівлі хлібом вином та іншими товарами сільського господарства. Це створювало умови для союзу буржуазії з народними масами проти абсолютизму і феодалізму. Ліквідація станів і абсолютизму було одним із головних завдань революції. 1-й період революції — 14 липня 1789 — 10 серпня 1792. Початком революції було взяття повсталими Бастилії. Усією країною пройшла хвиля повстань, в результаті яких старі органи влади замінювались новими, буржуазно муніципальними. Установчі збори в 1789 р. проголосили відміну всіх родових привілеїв, конфіскацію церковної землі. Запроваджувався новий адміністративний поділ країни на департаменти, дистрикти, кантони, комуни. Однак не було вирішене аграрне питання [Политическая энциклопедия. — В. 2 т. — Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М., 2000. — 750 с.].

Консерватизм (франц. *conservatisme*, від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — політична ідеологія і практика суспільного-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Вперше термін «консерватизм» був ужитий французьким письменником Ф. Шатобріаном як такий, що означав ідеологію феодально-аристократичної реакції періоду французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Ця ідеологія різко критикувала ідеї просвітництва «справа», аполлозувала феод. цінності й дворянсько-клерикальні привілеї. Первісне теоретичне обґрунтування консерватизму належить духовним батькам цього напрямку Ж. де Местру, Л. де Бональду й особливо Е. Берку. Глибоко вражені спробами радикального політ. переустрою суспільства за часів Великої французької революції 1789 р., вони прагнули утвердити думку про неприродність свідомого перетворення соціальних порядків. Система їхніх поглядів базувалася на пріоритеті наступності перед інноваціями, на визнанні непорушності природного порядку, Богом даної ієрархічності людського співтовариства, а відтак — і моральних принципів, що лежать в основі сім'ї, релігії та власності. Консерватизм не має сталого ідейного ядра і набуває різних форм в окремі історичні періоди. Як правило, ідеологія консерватизм виступає у двох основних формах: як апологія традиційних порядків (політичний консерватизм) і як ностальгія за втраченим соціальним статусом (реакція типу антисемітизму, расизму, ірраціоналізму, націоналізму та ін.). Попри різні форми, консерватизм притаманні спільні ідейні риси: визнання недосконалості людської природи та обмежених можливостей людського розуму; орієнтація на загальний морально-релігійний порядок; переконання про вроджену нерівність людей; ставлення до конституції як до Богом даного порядку; впевненість у необхідності панування закону й законопослушності як форми індивідуальної свободи і т. ін. Можна виділити кілька різних інтерпретацій консерватизм: 1) історична інтерпретація, згідно з якою консерватизм розглядається як аристократично-клерикальна реакція на Велику французьку революцію, як намагання зберегти феодальні порядки, як неприйняття ліберальних прагнень; 2) антропологічна інтерпретація. У даному випадку консерватизм розглядається як вічна загальнолюдська позиція з певними ідеями й цінностями. До останніх відносять традиції, стабільність, авторитет, порядок, свободу разом з відповідальністю, скептицизм тощо. Людина розглядається як істота, яка керується у своїх діях інстинктами, почуттями, розумом. Суспільство стоїть вище за окремого індивіда, а права людини впливають з її обов'язків; 3) ситуаційна інтерпретація. Консерватизм розуміється як засіб думки і дій класів та соціальних верств, які намагаються зберегти існуючі порядки [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний): 1) світоглядна орієнтація, спосіб мислення, умонастрій, які характеризуються зосередженістю на проблемах *емансипації*, розширенні меж та форм свободи, насамперед — свободи особистості; 2) сукупність ідейно-політичних течій, політичних та економічних доктрин, концепцій та програм, які ставили за мету ліквідацію (пом'якшення) різноманітних форм гноблення, державного та суспільного примусу по відношенню до індивіда; 3) різновид політичної ідеології. Становлення Лібералізму відбувалося протягом XVII—XVIII ст. Інтелектуальні передумови утвердження лібералізму створювали Локк, Сміт, Вольтер, Монтеск'є, Манделів, Шефтсбері, Беккарія, Кант (вчення про суспільний договір, додержавний «природний» стан людини, про природжені права людини та ін.); подальший розвиток ліберальний світогляд отримав у творчості Токвіля, Константа, Бентпама, Дж.-См. Мілля, Спенсера, Хобхауза, Грина, Мізеса, Ойкената та ін. Особливу роль в оформленні лібералізму відіграли Американська та Французька революції. Значного поширення лібералізм набув у XIX ст. — «**класичний**» (економічний). Лібералізм обґрунтував невтручання держави в економіку (доктрина «*Laissez faire et laissez passer*»). Лібералізм водночас і узагальнюючий вектор соціальної емансипації (в усіх вимірах, формах та визначеннях), і передумова, засіб цієї емансипації. Є підстави розглядати лібералізм як невід'ємну складову єдиної емансипаторської метаідеології розвитку, в межах якої він уособлює всеохоплюючий рух, швидкість, затвердження нового. Головна функція лібералізму- всебічне обґрунтування необхідності розвитку і змін, відкритості різноманітним інноваціям, в кінцевому підсумку — соціальним трансформаціям. Це зумовлює радикалізм Л., його протистояння звичаю, традиції, усталеному порядку. Оскільки уявлення про свободу, фундаментальні засади та цілі розвитку постійно змінюються, відбувається й еволюція лібералізму — від класичних форм (ринковий, економічний, «буржуазний» лібералізм продовжує зараз існувати як лібертаризм) до сучасних, коли нове розуміння сутності і параметрів соціального розвитку потребує посилення соціальної складової лібералізму, обґрунтування ним відповідних функцій держави («соціальний лібералізм»). Лібералізм зараз репрезентований у діяльності державних та суспільних інституцій, у певних процедурах та принципах управління, що дає змогу практично реалізувати ліберальну політику [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Ліви (*left*). Як політичний термін це слово нині вживають для назви радикальної або прогресивно-соціалістичної частини політичного спектра, проте спершу воно буквально означало просторові відносини. У французьких Генеральних штатах 1789 р. простолоуд сидів ліворуч від короля, бо дворянство займало почесне місце, тобто сиділо з правого боку. Тут простежується зв'язок із головним значенням слова «лівий», яке означало «руку, що звичайно слабша з-поміж двох» (Оксфордський словник англ. мови, значення 1a), і такі зневажливі асоціації притаманні й французькому слову *gauche*, латинському слову *sinister* та їхнім похідним. На зборах, які відбувались під час Французької революції, склалася традиція, що представники радикальних та егалітарних напрямів сідали ліворуч (якщо дивитися з боку голови) і трохи вище, тож частина їх дістала ще назву «гора». Точне визначення терміна «лівий» нині дати дуже важко, бо в різних країнах і за різних часів зміст його був неоднаковий, але звичайно це слово асоціюється в нас із такими ідеями та уявленнями, як егалітаризм, обстоювання інтересів (організованого) робітничого класу, курс на націоналізацію промисловості, нетерпимість до ієрархічної структури суспільства, протести проти націоналістичної спрямованості зовнішньої та оборонної політики [Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Праві — праві, праве крило (*right-wing*). Протилежність лівих. Як і у випадку терміна лівий, слово «правий» теж має численні конотації, що варіюються з плином часу, і їх часто можна зрозуміти лиш у конкретному політичному контексті. В розвинутих ліберальних демократіях, можливо, більше, ніж деінде, правих визначали як тих, хто був в опозиції до соціалізму або соціал-демократії. В результаті ідеології й філософії правих політичних партій містилися елементи консерватизму, християнської демократії, лібералізму, лібертаріанства й націоналізму, а крайньоправих партій — расизму і фашизму [Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Самоуправління: 1) форма народовладдя, що заперечує політичне панування; 2) діяльність місцевих органів влади, що здійснюють процес управління на даній території. Самоуправління як форма народовладдя є засіб управління, заснований на самоорганізації, самодіяльності і саморегулюванні, що унеможлиблює використання спеціального апарату примусу. Характерними рисами самоуправління є: влада належить усьому колективу, однак сама влада здійснюється або безпосередньо членами суспільства, або через виборчі округи [Політологія: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершини и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.].

Судова система — складова правової системи держави, що визначає порядок організації і діяльності органів судової влади та засади здійснення правосуддя. У цій системі виділяються два основні компоненти — судустрой і судочинство. Основи судустрою передбачають структурування судової системи на окремі ланки, гілки та інстанції. Так, традиційним є її поділ на три основні ланки: місцеві суди, апеляційні суди та вищі суди, а також виділення окремих гілок — конституційна, кримінальна, цивільна, адміністративна, військова юстиції. Поділ на інстанції передбачає виділення щонайменше двох рівнів судів, що розглядають прав, спори по суті та переглядають судові рішення. Визначальними для структурної побудови судової системи є правила щодо підсудності та підвідомчості. Поширеним у багатьох країнах світу вважається виділення у судовій системі судів загальної юрисдикції, спеціалізованих та мирових судів. Окремі права, системи передбачають суди присяжних. Територіально судова система структурується або за адміністративно-територіальним поділом, або за поділом на судові округи. Найпоширенішим є утворення місцевих судів за адміністративно-територіальним поділом, а апеляційних — за поділом на судові округи, що не збігаються з адміністративно-територіальним поділом держави. Основи судочинства визначають порядок діяльності судів, але водночас обумовлюють і утворення відповідних установ у судовій системі. Засади побудови судової системи визначаються характером держави та права. З огляду на диференціацію систем права судові системи можуть бути поділені на окремі моделі. Так, для судової системи, що діють у країнах англосаксонського права, характерним є: визнання правотворчої ролі суду та авторитету судового тлумачення; здійснення судочинства виключно на засадах змагальності; використання поряд з нормативно встановленими процесуальних форм, створених судовою практикою; виключно апеляційна форма оскарження судових рішень; широке використання спрощених порядків судочинства; суд присяжних, відносно широка практика обрання суддів. У країнах Європи із системою континентального права засади організації і діяльності судової системи визначаються переважно на підставі закону; допускається на досудових стадіях обмеження засад змагальності; участь народу у здійсненні правосуддя реалізується у формі суду шефенів (ассизів); судові рішення оскаржуються як в апеляційному, так і в касаційному порядку; домінує практика призначення суддів. Щодо правових систем, побудованих на релігійних канонах, окремо слід виділити судові системи, що функціонують за релігійними нормами і звичаями, та судові системи, в яких релігійні суди

становлять лише окрему систему судів [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Термідор: 1) 11-й місяць французького республіканського календаря 1793—1085 19/20 липня — 17/18 серпня. 2) назва контрреволюційного перевороту 9-е термідора II року Республіки — 27/28 липня. 1794 р. — переворот скинув якобінську диктатуру, поклавши кінець Французькій революції [Політологія: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершини и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.]

Центристи (з лат. centrum — центр) — політична позиція (платформа) по відношенню до існуючої влади, не схильна приймати радикальних рішень і дій; поміркованість, схильність до політичних компромісів. Центристські групи створюють рівновагу політичних сил: ліві, центр, праві. Сильний правлячий центр є запорукою політичної стабільності в суспільстві. В цілому філософія центризму сповідує поміркованість, необхідність діалогу, консенсусу, компромісу, орієнтує на поступові перетворення еволюційним шляхом [Политическая энциклопедия. — В. 2 т. — Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М., 2000. — 750 с.]

Якобінська диктатура — революційно-демократична диктатура найвищого етапу Великої Французької революції, встановлена в результаті народного повстання 31 травня — 2 червня 1793 р. Відстоювала інтереси революційного блоку міської буржуазії. Зазнала поразки в результаті термідоріанського перевороту (липень 1794 р.). Феодальні повинності — селян на користь панів з часу становлення феодальних відносин до скасування кріпосного права. Всі феодальні повинності класифікувалися в 3-х головних формах феодальної ренти — відробіткової, натуральної і грошовій, які часто співіснували, але на тому чи іншому етапі переважала одна з них. В країні траплялися такі повинності: відробіток, гвалт, панщина, повоз і шарварок [Радянська енциклопедія історії України. — К. — Т. 4. — 1971].

Питання до дискусії

1. Велика Французька революція була випадковістю чи вона є об'єктивним наслідком історії?
2. У чому виявляється деїзм і сенсуалізм світогляду Ж. А. Кондорсе?
3. Чому Е. Берк не визнавав теорій природного права, суспільного договору, народного суверенітету?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Вчення Ж. А. Кондорсе про природні права людини та політичні свободи громадян.
2. Співвідношення сутності понять «права людини» і «держава» у Ж. А. Кондорсе.
3. Тлумачення Ж. А. Кондорсе історичного розвитку.
4. Е. Берк про людину, суспільство і державу.
5. Політичний консерватизм Е. Берка.
6. Вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки у світі.

Завдання на самостійну роботу

1. Зробіть політичний аналіз розвитку Франції напередодні Великої французької революції.
2. Відберіть та проаналізуйте основні політичні документи періоду Великої французької революції та простежте основні закономірності розвитку політичної думки в цей період.

3. Уясніть сутність прояву основних політичних ідеологій періоду Великої французької революції: ліберальної, демократичної та консервативної.

4. Розтлумачте зміст таких положень із праць К. Маркса та Ф. Енгельса:

«... французька революція породила ідеї, які виходять за межі ідей усього старого світового порядку. Революційний рух, який розпочався 1789 р. у Франції, що на середині свого шляху мав своїми головними представниками Леклерка та Руї, нарешті зазнав тимчасово поразку разом зі змовою Бабефа, — рух цей породив комуністичну ідею, яка після революції 1830 р. знову була введена у Франції другом Бабефа, Буанаротті. Ця ідея, при послідовній її розробці, є ідеєю нового світового порядку».

«Бабувісти були грубими, нерозвинутими матеріалістами, але й розвинутий комунізм походить безпосередньо від французького матеріалізму.

«Французька революція поклала початок демократії в Європі. Демократія, в кінцевому результаті, як і будь-яка інша форма правління, є... протиріччя в собі самій, брехня, не що інше як лицемірство... Політична свобода є уявною свободою, найгірший вид рабства; вона лише видимість свободи і тому насправді — рабство. Те ж і з політичною рівністю; демократія, як і будь-яка інша форма правління, повинна в кінцевому результаті розпастися: лицемірство не може бути довговічним, приховане в ньому протиріччя неминуче вийде назовні; або справжнє рабство, це є неприхований деспотизм, або дійсна свобода та дійсна рівність, це є комунізм».

Питання до заліку

1. Загальна характеристика історичних, економічних, соціальних та політичних передумов Великої французької революції.
2. Ліберально-демократичні ідеї Ж. А. Кондорсе.
3. Теорія консерватизму Е. Берка.

Питання до іспиту

1. Сутність та проблемність політичного розвитку в період Великої Французької революції.
2. Концептуальні засади політичного вчення Ж. А. де Кондорсе.
3. Концептуальні засади теорії консерватизму Е. Берка.
4. Спільне і відмінне у політичних ідеологіях періоду Великої французької революції.

Першоджерела

1. Берк Э. Размышления о революции во Франции. — М., 1993.
2. Местр Жозеф де. Рассуждения о Франции. — М., 1997.
3. Кондорсе Жан А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. — М., 1995.

Рекомендована література

1. Галкин А. А, Рахмишр П. Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем: О социальных корнях консервативной волны. — М., 1987.
2. Гарбузов В. Н. консерватизм: понятие и типология (историографический образ) // Полис. — 1995. — № 4.
3. Голубуцький О., Кулик В. Консерватизм — ідеологія порядку, стабільності і добробуту. — К. 1995.
4. Кирилук Ф. М. Політологія Нової доби. — К., 2003.
5. Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития (материалы «круглого стола») // Полис. — 1995. — № 7.
6. Хрестоматия по новой истории, 1640—1870 / Под. ред. Сиротикна В. Г. — М., 1990.

6 ТЕМА

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

- 1. Іммануїл Кант: мораль, право, політика.**
- 2. Політична філософія Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля.**

Німецька класична філософія визрівала в дуже складних політичних, економічних і духовних умовах, породжених Тридцятирічною війною (1618—1648), роздрібненістю на князівства, що ворогували між собою, різким економічним відставанням від Англії, Голландії, Франції.

Формально «Священну Римську імперію німецької нації» очолював імператор, але помісні монархи майже не зважали на нього. Розвиток країни гальмували державно-правові порядки, що освячували кріпосну систему.

Попри те, на німецькому ґрунті проростали і капіталістичні відносини, сміливіше у внутрішній політиці заявляло про себе бюргерство (вільні міські жителі — ремісники, купці), поступово почала формуватися опозиція існуючому режимові. Інтереси та потреби нових суспільних відносин знаходили й ідеологічне обґрунтування. На останню третину XVIII ст. припадає зародження німецького Просвітництва, яке дало поштовх розвитку німецького суспільства.

Просвітництво в Німеччині стало реальністю завдяки старанням Самуїла Пуфендорфа (1632—1694), Християна Томазія (1655—1728), Вільгельма Гумбольдта (1767—1835), які вперше в історії її політичної культури системно обґрунтували проблеми рівності, різноманітні аспекти держави і влади.

С. Пуфендорф більше переймався питаннями політичної рівності, рівності обов'язків, дотримання основного закону природного права. Політико-правові засади держави, згідно з його міркуваннями, утворюють власне суспільний договір, постанову і договір про підпорядкування. За першим актом індивіди об'єднуються в масштабне і стійке суспільно ціле, ухвалюючи потім постанову; за другим — встановлюються відносини панування (підкорення, влади), узгоджуються форми правління. Постанова зобов'язує носія верховної влади турбуватися про благо громадян, а громадян — підкорятися владі. Держава починає працювати після того, коли обидві угоди набрали чинності. Вона повинна гарантувати порядок, спокій, дбати про безпеку країни, не дозволяти цареві втручатися у світське життя. Свої повноваження держава реалізує за допомогою законів. Право належить до сфери свободи людини, а закони обмежують природну свободу.

Християн Томазія намагався розмежувати мораль і право, вважаючи закони держави передумовою і джерелом суб'єктивних прав індивіда, хоч йому належать і природні права (первісна свобода, батьківська влада). Він допускав монархічне правління за умови, що абсолютизм буде освіченим, а правитель турбуватиметься про благо підданих, оберігатиме мир і спокій у державі, забезпечуватиме розмежування компетенцій держави і церкви.

Ці думки суттєво освіжили духовну атмосферу в країні. Але принципово новим етапом розвитку німецької філософії політики стала філософська, політична творчість великих мислителів, чиїми стараннями було витворено такий феномен, як німецька класична філософія — Іммануїла Канта та Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля.

Довідка

Із хроніки суспільно-політичного життя Німеччини

20 квітня 1792 р. Пруський король Фрідріх Вільгельм II уклав договір з Австрією. В цих умовах революційна Франція оголосила війну Австрії — війну «вільного народу проти несправедливої агресії королів.» На стороні Австрії виступила Пруссія. Розпочалася перша коаліційна війна монархічної Європи проти революційної Франції.

5 липня 1792 р. У Франкфурті-на-Майні імператором Священної Римської імперії був обраний Франц II. Він став наступником свого батька Леопольда II, який помер 1 березня 1792 р. З 1789 р. Франц був головнокомандувачем австрійської армії у війнах проти Терції. Після приходу до влади він у союзі із Пруссією вів війну проти Франції. У внутрішній політиці йому були чужими реформи, він підтримував бюрократію, суворий поліцейський режим, контроль і цензуру. В 1804 р. Франц став першим австрійським імператором.

1792 р. Німецький літературний рух «Буря і натиск», який заявив про свої намагання змінити моральні і суспільні норми, вплинув на цілу епоху в історії культури Німеччини і на розвиток європейської культури в цілому. До цього руху належали письменники і поети Йоганн-Готфрід Герде (1744—1803), Якоб Міхаель Рейнгольд Ленц (1751—1792), Фрідріх-Максиміліан Клінгер (1752—1831), Йоганн-Антон Лейзевіц (1752—1806), Йоганн-Вольфганг Гете (1749—1832). Рух «Буря і натиск» протиставив раціоналізм Просвітництва пристрасть, фантазію і образність. Він вимагав повної індивідуальної самореалізації і заперечував будь-які форми пригнічення. Головною формою свого самовиразу рух обрав драму. Своєю назвою він зобов'язаний драмі Клінкера «Буря і натиск», у якому автор прославляв потяг людини до свободи.

5 квітня 1795 р. Представники короля (Карл Август фон Гарденберг) і Французької республіки (Франсуа Бартелемі) підписали мирну угоду. Пруссія після 3-річної війни виїшла із антифранцузької коаліції Європейських держав. В травні 1794 р. Пруссія оголосила про відправку в Польщу 50 000 солдатів для участі в поваленні повстання під керівництвом Т. Косцюшко. Події в Польщі, а також військові успіхи Франції (завоювання Кельна і Бона в 1794 р.) примусили Пруссію заключити цей мир із Францією, згідно з яким остання відвела свої війська за погоджену лінію.

6 травня 1796 р. Німецький письменник Адольф фон Кнігте, який помер у 43-річному віці, в своїх творах намагався сприяти поширенню ідей Просвітництва. Він з великим задоволенням сприймав французьку революцію, був ілюмінантом — членом таємного релігійно-політичного об'єднання, яке підтримувало ідеї світового громадянства. Найбільш відома праця Кнігте — «Поводження з людьми» (1788), в якій він виклав свої уявлення про світський аристократичний спосіб життя і життя буржуазії, спрямований на буденні цінності, дав багато практичних життєвих порад, які ґрунтувалися на досвіді і знанні людей.

9 грудня 1797 р. Представники Священної Римської імперії і Франції обговорювали на мирному конгресі в Раштатті наслідки Кампоформійського миру (згідно з ним була припинена перша коаліційна війна проти революції Франції). Німецькі князі вимагали компенсації за територіальні втрати на лівому березі Рейну (перехід їх до Франції). Ці переговори завершилися нічим.

4 вересня 1802 р. Німецький філолог Георг Фрідріх Гротенфенд опублікував науковий трактат, який став першою спробою розшифрування клинопису, який записувався у Вавилоні і Ассирії.

23 лютого 1803 р. (особливий) Імперський комітет підписав акт про рецесію в Німеччині. Згідно з ним в Німеччині ліквідувалася незалежність карликових володінь і майже 50 міст, а також церковних курфюршств. Розвивалися (крім Майнדה) володіння німецьких державців, які орієнтувалися на Наполеона (Баварія, Базен, Вюртемберг). Рішення Імперського комітету перешкоджало подальшому дробленню імперії.

18 грудня 1803 р. У Веймарі у віці 59 років помер німецький філософ, теолог і письменник Йоганн-Готфрід Гердер, який мав великий вплив на Європейську духовну культуру. Він вважав історію як процес природного сходження, зростання людини до гуманності, яка досягає своєї завершеності в релігії. На його думку, розвиток народів визначався середовищем, у якому вони жили. Гердер був головним засновником і натхненником літературного руху в Німеччині «Буря і натиск».

12 лютого 1804 р. Помер у віці 79 років німецький філософ Іммануїл Кант. У своєму трактаті «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?», який був опублікований у 1784 р. Кант зробив підсумок основним ідеям Просвітництва, яке, на його думку, намагалося звільнити людей з-під існуючого гніту і закликав їх до того, щоб мірилом усіх речей став власний розум.

24 травня 1804 р. Пруський король Фрідріх Вільгельм III підписав із російським царем Олександром I союз проти Франції. Монархи домовилися про спільний захист і оборону Північної Німеччини.

9 травня 1805 р. У Веймарі (Тюрингія), центрі німецької класики, у віці 46 років помер поет і драматург Фрідріх Шіллер. Він народився 10 листопада 1759 р. в родині лікаря. Спочатку вивчав право. Закінчив військову школу в маєтку Солігуд під Штутгартм. З 1775 р. вивчав медицину. В 21-річному віці завершив навчання і підготував дисертацію «Про зв'язки тваринної природи людини та її духовності». На його творчість дуже вплинула література Просвітництва. (Бунтівне) прагнення до свободи, утвердження людської гідності виражені в його ранніх творах. Шіллер драмою «Розбійники» (1782 р.) настільки роздратував герцога Вюртемберзького Карла Євгенія, що останній наказав заарештувати поета і заборонив йому писати. З 1788 р. Фрідріх Шіллер був професором історії в Ємському університеті. В 1799 р. познайомився з Гете і переїхав на постійне проживання у Веймар. Тут були написані і опубліковані його п'єси «Марія Стюарт» (1800), «Орлеанська дівка» (1801) і «Вільгельм Тель» (1804). Головний твір — трилогію «Валенштейн» закінчив у 1799 р. Зіткнення ідеалів просвітництва з реальністю, інтерес до сильних духом і соціальних потрясінь минулого визначили драматизм трагедій Шіллера, зробили його одним з найпопулярніших поетів XIX ст.

6 серпня 1806 р. Наполеон змусив австрійського імператора Франца I відмовитися від титула німецького імператора. Середньовічна Священна Римська імперія німецької нації перестала існувати. Імперію частково замінив Рейнський союз, який створили 12 липня в Парижі 16 німецьких держав і який був під протекторатом імператора Наполеона I. Франц II із Габсбурзько-Лотарингської династії (1768—1835) був останнім імператором Священної Римської імперії (1792—1806) і першим австрійським імператором (за ім'ям Франц I, з 1804).

9 жовтня 1806 р. Пруський король Фрідріх Вільгельм III оголосив військовий маніфест, який був спрямований проти Франції. Розпочалася війна четвертої антифранцузької коаліції.

14 жовтня 1806 р. В боях під Віднем і Ауерштедтом пруссько-саксонська армія зазнала нищівної поразки від французів. Наполеон I нав'язав Пруссії умови закінчення війни.

27 жовтня 1806 р. Французький імператор Наполеон I окупував Берлін.

11 листопада 1806 р. Саксонія приєдналася до Рейнського союзу. Наполеон I оголосив її королівством.

9 жовтня 1807 р. За ініціативою нового прем'єр-міністра Пруссії Генріха Фрідріха фон Карла Штейна (1857—1831) король Фрідріх Вільгельм III видав едикт про відміну спадкової барщини для селян. Згідно з ним, скасовувалося кріпосне право, селяни отримали особисту свободу. Землю — за викуп — тепер можна було придбати без обмежень. Штейн сподівався, що всі ці заходи будуть сприяти підйому сільськогосподарського виробництва. Однак, будучи позбавленим захисту з боку дворян і короля, селяни, які не змогли викупити землю, були вигнанні зі своїх дворів. З ім'ям Штейна пов'язана ціла низка ліберальних реформ у сфері економіки і державного управління. За його активної участі була введена всезагальна військова повинність.

19 листопада 1808 р. Пруський міністр Карл фон Штейн видав міський статут, згідно з яким у пруських містах впроваджувався принцип самоврядування. 16 грудня пруський реформатор на вимогу Наполеона I був усунений від посади.

21 листопада 1811 р. У віці 34 років разом зі своєю коханою Генріеттою Фогель покінчив життя самогубством німецький поет Генріх фон Клейст. Він походив зі старовинної офіцерської сім'ї. В 1799 р. в чині лейтенанта гвардійського полка полишив військову службу у Потсдамі. Під впливом просвітницьких ідей він розпочав вивчати право, фізику, математику і філософію. Твердження Канта про те, що не існує об'єктивної істини, стало однією з причин духовної кризи Клейста. Поет з великим незадоволенням виконував свої обов'язки в пруських державних установах у 1801, а потім в 1804—1806 рр. Так і не зміг пристосуватися до правлячої і всесильної бюрократії. В 1807 р. вийшов «Амфітріон», у 1808 р. — «Розбитий глек», але так і не дочекався визнання в літературних колах ні в одного з існуючих напрямів.

11 грудня 1812 р. Приблизно 30 000 євреїв, яких охороняли в Пруссії, набули рівноправного статусу (єдиного про громадянське становище євреїв).

24 грудня 1812 р. Пруссія прийняла нав'язаний Наполеоном Паризький договір, згідно з яким погодилася створити додаткову армію і надати французам дозвіл вільно проходити через свою територію. Цей договір мав особливе значення для Франції, армія якої просувалася до Росії.

27 лютого 1813 р. Пруський король Фрідріх Вільгельм III оголосив війну Франції. За десять днів до цього він звернувся до своїх підданих із закликом «боротися за наше існування», «нашу незалежність», «наш добробут». Таким чином монарх очолив народний опір наполеонівській армії.

28 лютого 1813 р. Між Пруссією і Росією було підписано Каліський союзний договір, який започаткував шосту антинаполеонівську коаліцію.

16—19 жовтня 1813 р. Після трьох днів запеклих боїв, у яких були великі втрати, союзники — Росія, Пруссія, Австрія і Швеція — розбили війська французького імператора, внаслідок чого було звільнено всю територію Німеччини. В цій величезній битві в історії, яка отримала назву «битва народів», з обох сторін брали участь понад півмільйона солдатів. Союзники втратили 52 000 чол., а французи — понад 70 000 чол.

1813 р. Остаточно розпався Рейнський союз.

29 січня 1814 р. В Берліні помер Йоганн Готліб Фіхте (нар. 19.05.1762) — німецький філософ, представник німецької класичної філософії.

18 червня 1815 р. На Віденському конгресі було прийнято рішення про створення Німецького союзу, який повинен був об'єднати німецькі князівства і вільні міста, а також частину володінь Австрії і Пруссії. Німецький союз замінив на політичній карті Європи Священну Римську імперію, яка припинила своє існування в 1806 р. Німецький Союз, панівне становище в якому зайняла Австрія, був ліквідований у 1866 р. після розгрому Австрії у війні з Пруссією.

26 вересня 1816 р. Пруський король Фрідріх Вільгельм III, австрійський імператор Франц I і російський імператор Олександр I уклали в Парижі Священний союз, який був спрямований на збереження політичного устрою в Європі, який був установлений Віденським Конгресом, і протидії поширенню революційних та ліберальних ідей. Для придушення демократичних, революційних і визвольних рухів члени союзу використовували як дипломатичний тиск, так і військове втручання. На конгресах Священного союзу провідну роль відігравали міністр закордонних справ Австрії князь Маттерніх і російський імператор Олександр I.

Листопад 1818 р. На першому конгресі Священного союзу у південно-німецькому місті Ахені було прийнято рішення про вступ Союзу до Франції, про виведення окупаційних військ із території Франції, про зниження (з 700 млн до 265 млн фр.) розміру французьких репарацій.

6—31 серпня 1819 р. Придушення студентської опозиції в Німецькому союзі. Причина: вбивство 23 березня 1819 р. членом студентського товариства Карлом Людвігом Зандом письменника Августа фон Коцебу, який виступив проти німецької єдності і як «російський шпигун». Росія і Німеччина на конференції у Карлсбаді (Карлови-Вари) підготували постанову, спрямовану проти студентських опозиційних організацій в університетах. Ці постанови були одобрені 20 вересня 1819 р. зібраним Німецькому союзу у Франкфурті-на-Майні. Постановою заборонялася діяльність студентських об'єднань, вимагалася посилення державного контролю в університетах, за розслідуванням «революційних закатів» і діяльності «ліберальних рухів». Ці заходи були спрямовані проти студентських союзів, які виступали за німецьку єдність, а також проти сепаратистських амбіцій німецьких князів. Студентські об'єднання були найрізноманітніші: від шовіністичних до антифранцузьких, до боротьби за республіку і соціальну рівність.

20 квітня 1821 р. В Сілезії у віці 68 років помер німецький фізик і хімік Франц Карл Ахард. У 1786 р. він винайшов метод, за допомогою якого можна добувати цукор із буряків, які відзначалися високою цукристістю. Наявність цукру в буряках вперше виявив Андреас Сігзмунд Маргграф. З початку XIX ст. Буряківництво стало поступово розвиватися. До цього часу Європа ввозила цукрову тростину із тропічних колоній. У період Континентальної блокади (розпочала 27.11.1806) імпорт тростини був припинений. А відкриття виробництва цукру з буряків стало важливим засобом вирішення проблеми.

20 липня 1823 р. В Лейпцігу помер Фрідріх Арнольд Брокгауз (нар. 04.05.1772) — німецький видавець. З 1808 р. видавав енциклопедію «Брокгауз». У 1890—1907 рр. Брокгауз разом з російською фірмою Єфрон видали в Петербурзі російською мовою «Энциклопедический словарь».

8 жовтня 1826 р. В Гессені помер у віці 39 років Фрідріх Крупп — засновник відомого в світі концерну Круппа. В 1811 р. він заснував «завод з виробництва англійської сталі та всіх сталевих виробів». Через господарські труднощі завод був малорентабельним і не міг конкурувати з англійськими магнатами сталевих промисловості. В 1816 р. Круппу вдалося завоювати своїми виробами німецький ринок, але для розширення виробництва в нього не вистачало засобів. З 1820 р. він постійно бореться з фінансовими труднощами. Своему сину і спадкоємцю Альфреду Крупп залишив лише чотирьох робітників і борги в 10 000 імперських талерів. Після того як завод перейшов до Альфреда Круппа, на ньому розпочали виготовляти гармати і розробляти особливу систему гарантії зброї. Крупп заклав основи одного з найбільших збройних підприємств у світі.

12 січня 1829 р. В Дрездені помер Фрідріх Шлегель (нар. 10.03.1772) німецький філософ, критик, літературознавець, письменник. Ідеолог сієнського гуртка романтиків, ви-

давець журналу «Атенеум». Розвивав ідеї універсальної християнської філософії. Один із засновників німецької санскритології і порівняльного мовознавства.

14 листопада 1831 р. У Берліні помер німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (нар. 27.08.1770) — творець систематичної теорії діалектики, заснований на принципах об'єктивного ідеалізму.

22 березня 1832 р. У Веймарі помер Іоганн Вольфганг Гете, видатний німецький письменник, мислитель, природознавець. Народився у Франкфурті-на-Мальті 28.08.1749 р. Його по праву називають засновником німецької літератури нового часу. В творчості письменника були глибоко осмислені головні тенденції соціального та ідейного розвитку Європи кінця XVII — початку XIX ст.: духовні пошуки Європейського Просвітництва; моральні і політичні колізії Великої французької революції і наполеонівських війн; підйом національної самосвідомості німецького народу. Початковий період творчості Гете пов'язаний з літературним рухом «Буря і натиск» (70—80 рр. XVIII ст.), який успадкував ідейний пафос Просвітництва. В цей період він опублікував сентиментальний роман «Страждання молодого Вертера» (1774), який приніс йому європейське визнання. Супротивник пригнічення і безправ'я особи, він одночасно не сприймав насильницької ломки суспільного порядку. Від драми «Егмонт» (1788), у якій звучить заклик до свободи, він шов до осмислення глибинних взаємозв'язків людини і суспільства в романах «Літа мандрів Вільгельма Мейстера» (1821—1829). У трагедії «Фауст» (1808—1832), підсумковій праці Гете, яка за своєю глибиною збігалася з філософськими і науковими потребами епохи, з незвичайною для новоевропейської літератури глибиною поставленого питання про смисл людського життя, про співвідношення наукового пізнання і вічних цінностей буття. Прагнення до цілісного бачення світу характерно також і для природно-наукових трактатів Гете: «Досід про метаморфозу рослини» (1790).

27—30 травня 1832 р. В річницю баварської конституції поблизу міста Гамбах (Пфальц) зібралися понад 30 000 людей. Їхньою вимогою було об'єднання країни і введення конституційних свобод. Це народне зібрання являло собою кульмінацію діяльності ліберально-демократичного опозиційного руху після липневої революції у Франції 1830 р. Заклик публіцистів Якоба Зібенпфайфера і Іоганна Георга Августа Вірта відзначувати ювілей баварської конституції 1818 р. був підтриманий студентами, ремісниками і селянами; представниками Польського національного комітету в Парижі, які покинули батьківщину після невдачі повстання 1831 р.; французькими демократами із Товариства друзів у Страсбурзі та ін. Учасники зібрання вимагали: створення федеральної Німецької республіки; об'єднання демократичних сил Німеччини, Польщі, Франції, Угорщини, Італії, Іспанії і Греції з метою створення противаги Священному союзу (1815), який намагався відновити монархію; вони також виявляли свою солідарність із польськими повстанцями. Учасникам не вдалося сформулювати конкретну програму і створити міцну організацію руху. Реакцією на ці святкування Німецький союз відповів репресіями: рішенням бундестагу 28 червня і 5 липня посилювалася цензура, заборонялася свобода виступів і зібрань, обмежувалися права депутатів і під загрозою покарання забороняли носити чорно-червону стрічку — символ ліберально-демократичної опозиції.

Осінь 1833 р. Пруссія, Гессен-Дармштадт, Баварія, Вюртемберг, Гессенське курфюрство, Саксонія і тюрингські держави-карлики, всього 18 держав, ратифікували договір про створення німецького Митного союзу, який став першим кроком до об'єднання німецьких держав.

31 червня 1834 р. Георг Бюхнер і Фрідріх Вейдіг опублікували соціально-революційну прокламацію «Гессенський сільський вісник». Розпочиналась вона закликом «Мир хатам! Війна масткам!» і була адресована робітникам.

8 квітня 1835 р. У замку Тегель під Берліном у віці 67 років помер один з видатних представників німецького класичного гуманізму Карл Вільгельм фон Гумбольдт (нар. 22.06.1767), товариш Й. В. Гете і Ф. Шіллера. Він вивчав право, стародавню історію і філософію у Франкфурті-на-Одері і Гетінгені, займався науковою діяльністю, здійснив реформу гімназичної освіти в Пруссії. У 1808 р. заснував Берлінський університет. У філософії історії звертався до досвіду Великої Французької революції. Його твір «Ідеї досвіду встановлення меж діяльності держави» — це роздуми про політичні умови, які повинні забезпечити вільний розвиток окремої людини і народу.

7 травня 1840 р. У Дрездені у віці 67 років помер Каспар Давід Фрідріх (нар. 05.09.1774) — німецький художник, представник раннього романтизму. На відміну від художників класицизму, романтики намагалися відобразити в своїх творах непізнану таємничість навколишнього світу. Песимізм у поглядах на життя, який став відображенням занепаду багатьох просвітницьких ілюзій, поєднувався в них з устремлінням до світлої гармонії і абсолютних ідеалів, з жадобою удосконалення і оновлення, пафосом особистої і громадянської незалежності. Романтизм був першим напрямом у мистецтвах, який визнавав художника суб'єктом творчості і проголошував безумовний авторитет індивідуальних смаків творчої особистості. Найбільшого розквіту романтизм у мистецтві досяг у Франції (Т. Жеріко, Е. Делакруа, Г. Горе). Його представники: в Німеччині — Ф. О. Рунге, К. Д. Фрідріх, П. Корнеліус; у Великобританії — Дж. Констебл, У. Тернер.

4—6 червня 1844 р. У Сілезії було жорстоко придушено повстання ткачів. Із введенням механізмів верстатів ручне ткацтво ставало збитковим для підприємців. Щоб витримати конкуренцію з машинним виробництвом, вони постійно занижували заробітну плату робітників, внаслідок чого величезна кількість останніх залишилась за межею бідності. Справа дійшла до зіткнення з військами. Ткачів підтримали залізничники та інші верстви населення, які почали збір коштів для повстанців.

27 лютого 1848 р. На народних зборах були прийняті вимоги, які стали програмою безрезневої революції: створення об'єднаного німецького парламенту і присяжних суддів, проголошення свободи друку та озброєння народу.

18—19 березня 1848 р. У Берліні розпочалися барикадні бої.

18 травня 1848 р. У Франкфурті-на-Майні в соборі св. Павла відкрилися загальнонімецькі Національні збори. Вони були уповноважені вирішити два завдання: об'єднати країну і виробити загальнонімецьку конституцію.

28 червня 1848 р. Депутати Національних зборів після тривалих дискусій заснували центральний імперський уряд.

Грудень 1848 р. У Пруссії король Фрідріх Вільгельм IV використав армію, розпустив Національні збори і проголосив конституцію, яка фактично відкрила шлях до встановлення абсолютизму.

26 травня 1849 р. Королі Пруссії, Саксонії і Ганновера уклали угоду («Союз трьох королів») і прийняли малонімецький варіант об'єднання Німеччини: без Австрії під гегемонією Пруссії.

26 січня 1850 р. У Берліні помер німецький скульптор, представник просвітницького класицизму — Іоганн Готфрід Шадов (нар. 20.05.1764). До його знаменитих праць належать: квадрига з фігурою Перемоги, яка встановлена на Бранденбурзьких воротах у Берліні; скульптура кронпринцеси Луїзи і принцеси Фредеріки (1795—1797) та склеп А. фон дер Марка (1789—1790).

13 липня 1854 р. Згідно з постановою союзного сейму було заборонено створення робочих об'єднань, які висували соціалістичні та комуністичні ідеали.

26 листопада 1858 р. Принц Вільгельм став регентом королівства через душевну хворобу свого брата короля Фрідріха Вільгельма IV. В Пруссії настанала епоха ліберальних реформ.

21 вересня 1860 р. У Франкфурті-на-Майні помер німецький філософ А. Шопенгауер (нар. 22.02.1788). Основна праця «Світ як воля і уявлення».

2 січня 1861 р. У замку Сан-Сусі в Потсдамі помер король Пруссії Фрідріх Вільгельм IV.

1. ІММАНУЇЛ КАНТ: МОРАЛЬ, ПРАВО, ПОЛІТИКА

Довідка

Іммануїл Кант народився 22 квітня 1724 року в Кенігсберзі (нині — Калінінград), у Східній Пруссії в родині ремісника. Його батько був лимарем. Мати Анна-Реша Рейтер значно впливала на формування світогляду сина. Із шести дітей Кантів до зрілого віку дожив лише Іммануїл.

Спочатку він навчався у відомій суворими методами виховання державній гімназії «Колегії Фрідріха». Пієтистський дух (лат. pietas — благочестя; пієтизм — течія в лютеранстві, представники якої проповідували релігійно-моральне самовдосконалення, благочестя, аскетизм, містику), що панував у ній, був основою морального вчення і поведінки І. Канта.

У 1740 р. він вступив до Кенігсберзького університету, де здобув ступінь магістра. В 1747—1754 рр. був репетитором у багатих сім'ях. В 1755 р. надрукував «Всезагальну природну історію і теорію неба», в якій висунув ідею походження світу і планет із туманності — великої хмари. В астрономії ця теорія відома під назвою «небулярна». В 1770 р. став завідувачем кафедри логіки і метафізики Кенігсберзького університету, відмовившись перед цим від такої посади в м. Галле.

У всьому покладаючись лише на власні сили, він засуджував і зневажав підлабузництво, кар'єризм і протекціонізм і став символом добропорядності нації. Особливо цінував незалежність, обов'язковість, акуратність і точність. За ним місцеві жителі звряли свої годинники. Щоденно в один і той же час він виходив на прогулянку, відмовившись від неї лише один раз, коли поштава карета привезла з Парижа «Суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо, якого він дуже шанував. Портрет Руссо був чи не єдиною окрасою його кабінету. В 57-річному віці Кант розпочав працю над критичною філософією. В 1778 р. вийшов у світ його епохальний твір «Критика чистого розуму», 1788 р. — «Критика практичного розу-

му», 1790 р. — «Критика сили судження», 1793 р. — «Релігія в межах самого лише розуму», яку прусська цензура заборонила через критику релігії.

У 1796 р. У зв'язку з погіршенням здоров'я полишив читання лекцій. Усе життя був одинаком. В останні роки життя осліп. Помер 12 лютого 1804 року.

Свої політичні погляди виклав у працях «Метафізика звичаїв» (1797), «До вічного миру» (1795), «Метафізичні зачатки вчення про право» (1797), «Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському вимірі» (1784) та ін.

Іммануїл Кант першим у Німеччині приступив до систематичного обґрунтування лібералізму як ідей нової платформи буржуазії, що усвідомила своє місце в суспільстві й претендувала на економічну і політичну свободу. Він прагнув витлумачити цю платформу як єдино розумну, намагався підвести під неї філософсько-етичне підґрунтя, що вилилося у вчення про мораль, право і політику.

Категоричний імператив є продуктом філософських пошуків Канта, який, крім пізнання його форм і меж, розглядав проблеми причинності, поведінки людини. Пізнання — це функція теоретичного розуму. Дії — функція практичного розуму або волі. Людина належить одночасно до світу явищ і світу речей у собі. У світі явищ вона підпорядкована закону причинності. Людина діє згідно з обставинами, її дії передбачувані й зумовлені ситуацією за законом причинності. Водночас людина є істотою, наділеною розумом, керується ним (річ у собі), приймає рішення, робить вибір, її дії залежать від її волі. Людина наділена свободою волі, і в цій сфері ніщо її не обмежує. Мораль належить до світу, де не діє закон причинності й панує свобода.

Практичний розум (воля) є здатністю людини до вільних вчинків на основі вищих принципів, які підлягають поясненню і обґрунтуванню. Практичний розум сам диктує собі норми моральної поведінки, без цього не існувало б свободи. Водночас ці норми закладені в розумі як апіорний (незалежний від досвіду) внутрішній потяг, що не залежить від зовнішніх впливів. Норми, які породжує розум, є імперативом — безумовним моральним велінням розуму, що постає як об'єктивний примус до вчинку. Це означає, що якби розум цілком визначав волю, то вчинок повинен був би підпорядковуватися саме цьому правилу. Імперативи, які диктує розум, є умовними (гіпотетичними) і безумовними (категоричними). *Умовний (гіпотетичний) імператив* пов'язаний з певною метою, умовою: якщо хочеш, наприклад, щоб твоя крамниця була популярною і давала прибуток, торгуй чесно. У цьому разі мотив практичний. *Категоричний імператив* не пов'язаний з практичною метою, він є абсолютним і реалізується як вимога морального обов'язку, навіть за рахунок ризику, збитків, заподіяння собі шкоди, ціною власного благополуччя або й життя.

Мораль Кант вибудовує на зневазі до утилітарності, сьогочасної корисливості, вигоди. Основа його вчення — обов'язок. Не щастя, не безпека, не збереження життя і власності людини, а безумовне дотримання обов'язку. Якщо людина робить добро з почуття любові, відданості, вдячності, якщо засуджує, викриває погану людину, яку ненавидить, — це не вияв моралі. Поведінка людини є моральною лише тоді, коли вона, переборюючи в собі благородні або ниці схильності та потяги, абсолютно незалежно від можливих наслідків дій керується тільки почуттям обов'язку.

Політичні погляди Канта ґрунтувалися на принципі, згідно з яким кожна особа наділена гідністю, абсолютною цінністю. Вона не є знаряддям здійснення будь-яких планів, навіть найблагородніших. Людина — суб'єкт моральної свідомості — у своїй поведінці повинна керуватися велінням морального закону. Цей закон апі-

орний, не підлягає впливу зовнішніх обставин і тому безумовний. І. Кант називав його «категоричним імперативом», відповідно розшифрувавши його:

— дій згідно з максимую, керуючись якою, ти водночас прагнеш, щоб вона стала всезагальним законом;

— чини так, щоб ти завжди ставився до людства — і від свого імені, і від імені будь-кого іншого — як до цілі, і ніколи б не ставився до нього як до засобу.

Отже, категоричний імператив, за Кантом, налаштовує людину ставитися до інших так, як вона хоче, щоб ставилися до неї. Дотримання цих вимог можливе за умови, що індивіди можуть вільно віддаватися голосу «практичного розуму» як у сфері етики, так і в сфері права.

Право. І. Кант стверджував, що індивід у принципі здатний стати «господарем самому собі» і саме тому не потребує зовнішньої опіки при здійсненні вибору. Проблема полягає в тому, що не всі використовують власну свободу для реалізації категоричного імперативу. Нерідко вона переростає у свавілля, а тому необхідні певні обмеження. Це має зробити право як сукупність умов, що обмежують свавілля одного щодо інших засобами об'єктивного загального закону свободи. Завдяки цьому унеможливлюються юридичні конфлікти в суспільстві.

У такому трактуванні право регулює зовнішню форму поведінки людей, їхні вчинки. Суб'єктивні мотиви, думки, переживання регулює мораль. Покликання права — надійно гарантувати моралі соціальний простір, у якому вона могла б себе виявляти, в якому без перепон могла б реалізуватися свобода індивіда. В цьому полягає суть ідеї Канта про моральну обґрунтованість права.

Проблеми права є центральними в соціально-політичній доктрині Канта. Основною проблемою приватного права він вважав проблему власності, оскільки правове громадянське суспільство ґрунтується на приватній власності.

Публічне право закріплює правові атрибути людини як громадянина (свободу, рівність юридичну, а не майнову) і громадянську самостійність. До його компетенції належать регулювання відносин між соціальними групами, особою і суспільством.

Право може бути реалізоване лише тоді, коли воно є загальнообов'язковим. Цього можна досягти, наділивши його примусовою силою. Будь-яке право, за Кантом, повинно виступати як право примусове. Надати йому такої якості може лише держава як первинний носій примусу. Саме так Кант установив логічний зв'язок етики, права, держави.

Держава. Необхідність держави як об'єднання підкорених правовим законом людей Кант пов'язує не з практичними індивідуальними, груповими чи спільними потребами членів суспільства, а з категоріями, які належать розсудливому, осягнутому розумом світу. Благо держави, згідно з Кантом, не є вирішення завдань щодо матеріального, соціального, культурного забезпечення громадян. Не слід розуміти його як «благо громадян та їхнє щастя — адже щастя (як стверджує Руссо) може врешті-решт виявитися приємнішим і бажанішим у природному стані й навіть за деспотичного правління; під благом держави слід розуміти стан найбільшої узгодженості державного устрою з принципом права, до чого нас зобов'язує домагатися розум за допомогою категоричного імперативу». Обґрунтування і захист Кантом тези, що благо і призначення держави — в досконалому праві, в максимальній відповідності устрою і режиму держави принципу права, дають підстави вважати його одним із головних творців концепції правової держави.

На думку Канта, актом, згідно з яким ізольовані індивіди утворюють народ і державу, є договір. Суспільний договір укладають між собою морально повноцінні

люди. Саме тому державна влада не повинна поводитися з ними як з істотами, які не знають морального закону і не можуть самі (через моральну нерозвинутість) обрати правильну лінію поведінки. Кант різко заперечував найменше уподібнення державної влади батьківській опіці над дітьми: «...Правління батьківське, за якого піддані, як неповнолітні, не здатні розрізняти, що для них справді корисно чи шкідливо..., — найбільший деспотизм...».

Свобода в межах правового стану держави передбачає передусім свободу критики: «Громадянин держави, до того ж з дозволу самого господаря, повинен мати право відкрито висловлювати свою думку про те, які з розпоряджень господаря здаються йому несправедливими стосовно суспільства».

І. Кант розрізняв три категорії права: *природне право*, яке має своїм джерелом самоочевидні апіорні принципи; *позитивне право*, джерелом якого є воля законодавця; *справедливість* — домагання, не передбачені законом і тому не забезпечені примусом. Природне право, у свою чергу, поділяється на *приватне право* (регулює відносини індивідів як власників) і *публічне право* (визначає взаємовідносини між людьми, об'єднаними в спілку громадян (державу) як елементами політичного цілого).

Центральною в публічному праві є прерогатива народу вимагати своєї участі у формуванні правопорядку шляхом прийняття конституції, яка відображає його волю. По суті, це була прогресивна демократична ідея суверенітету. Водночас Кант виступав проти широкої демократії, пропонуючи поділити всіх громадян на активних і пасивних (позбавлених виборчого права — тих, хто змушений добувати засоби існування, виконуючи розпорядження інших).

На думку Канта, держава втілює *законодавчу* (належить тільки суверенній, колективній волі народу), *виконавчу* (зосереджену у правителя і за законом підпорядковану законодавчій, верхівній владі) і *судову* (призначається виконавчою владою *влади*). Їх субординація та узгодженість здатні запобігти деспотизмові й гарантувати благополуччя держави.

Загальноприйнятій класифікації державних форм правління за їх устроєм Кант не надавав особливого значення, виділяючи (за кількістю законодавчих осіб) три види: автократію (абсолютизм), аристократію і демократію. На його думку, основу проблеми державного устрою становлять способи, методи управління народом, тому розмежовував республіканську (засновану на відокремленні виконавчої влади від законодавчої) і деспотичну (засновану на злитті законодавчої та виконавчої влад) форми правління. Найпридатнішим устроєм держави, якого можна реально досягнути, Кант вважав конституційну монархію.

Громадянське суспільство. Найважливішим завданням, на думку Канта, є досягнення загального правового громадянського суспільства, оскільки «тільки в суспільстві — і саме в такому, в якому особистості надається найбільша свобода, а отже, не створюються перепони для розвитку всепроникного антагонізму і в якому водночас межі цієї свободи визначені й забезпечені найбільш точно і повно, щоб вона могла співіснувати із свободою інших, — тільки в такому суспільстві може бути досягнуто вище призначення природи — розвиток усіх її дарувань, втілених в людстві, — то природа хоче, щоб цю мету, як і всі інші призначені йому цілі, воно само здійснило. Таке суспільство, в якому свобода під охороною зовнішніх законів поєднується в найвищому ступені з непереборним примусом, тобто досконале правове громадянське влаштування, повинно бути вищим завданням природи для людського роду».

Суть загального правового громадянського суспільства полягає в досягненні стану найвищої свободи для кожної людини, яка не обмежує повної свободи інших

людей. Це положення, як і низка інших, свідчить про прихильність Канта до ідей Ж.-Ж. Руссо, висловлених передусім у «Суспільному договорі». Водночас Кант стверджує, що досягнення правового стану є винятково важким завданням, оскільки людина потребує добродія, повелителя, який би підпорядковував її волю загальній волі.

Воліючи мати закон, повелитель інколи схильний ставити себе у виняткове становище. А «кожний наділений владою зловживатиме своєю свободою, коли він сам не буде підпорядкований жодному закономірному авторитету». Розв'язати цю проблему можна, маючи правильні поняття про природу державного устрою, історичний досвід, добру волю. Домогтися єдності цих елементів, на думку Канта, не просто, а тому ця проблема буде розв'язана не скоро.

Розглядаючи форми державного правління, Кант наголошував, що лише республіканський лад цілком відповідає праву людей. Однак встановити його вкрай важко, оскільки люди мають егоїстичні схильності й не готові прийняти таку форму устрою. Кант не вважав республіку синонімом демократії, як і самодержавну форму влади деспотією. Прийнявши ідею поділу влади в державі, він погоджувався з думкою, що законодавча влада належить колективній волі народу, виконавча має бути зосереджена у підпорядкованого законодавчій владі правителя, судова — призначатися виконавчою владою. За відокремлення виконавчої влади від законодавчої монархічна форма правління цілком узгоджується з республікою.

Проголосивши положення про суверенітет народу, Кант водночас обмежив його сферу. На його думку, обов'язок народу — терпіти будь-які зловживання виконавчої влади, а зміни в державному устрої повинні бути наслідком не революцій, а реформ. Однак це не означає, що революційний шлях перетворення суспільного порядку недопустимий у принципі. Якщо революція здійснилася, якщо вона привела до встановлення нового суспільного ладу, то обов'язок підданих — підпорядковуватися новому порядку. Кант не був категоричним противником революційного перетворення суспільства. Його непокоїло тільки, що насильницька боротьба може завершитися встановленням ще жорстокішої тиранії, згубно позначитися на правосвідомості.

З іншого боку, він розумів, що в процесі поступального розвитку суспільства постає необхідність зміни політико-юридичних установ. Відбуватися вони повинні поступово, шляхом «плавних» реформ зверху, без насильства, збройної боротьби, яка неминуче призводить до хаосу, анархії. У цьому полягає особливість його реформістських устремлінь.

Виражаючи настрої молоді німецької буржуазії, інтереси третього стану, широких верств населення Німеччини, які страждали від загарбницьких війн, він різко засуджував ці війни. У праці «До вічного миру» виступав за дотримання міжнародних договорів, невтручання у внутрішні справи держав, розвиток між ними торговельних і культурних зв'язків.

Г. Кант запропонував проект установа «вічного миру». На його думку, це стане можливим у далекому майбутньому завдяки створенню федерації самостійних рівноправних держав, побудованих на республіканських засадах. Він був переконаний, що такий космополітичний союз неминучий, і його утворення забезпечать відповідна освіта і виховання народів, розсудливість і добра воля правителів, а також економічні, комерційні потреби націй.

Таким чином, Кант успадкував і продовжив традиції Просвітництва, сповнені вірою в людський розум, гідність особи, моральний прогрес суспільства тощо. Він є не лише родоначальником німецької класичної філософії, а й класиком політичної науки Нової доби.

К вечному миру

1. «Ни один мирный договор не должен считаться таковым, если при его заключении тайно сохраняется основа новой войны».

Ибо иначе это было бы только перемирие, временное прекращение военных действий, а не мир, который означает окончание всякой вражды и присоединять к которому прилагательное «вечный» есть уже подозрительный плеоназм. Мирный договор уничтожает все имеющиеся причины будущей войны, даже те, которые, может быть, в данный момент не известны самим договаривающимся сторонам и которые впоследствии могут быть хитро и изворотливо выисканы в архивных документах.

2. «Ни одно самостоятельное государство (большое или малое, это безразлично) ни по наследству, ни в результате обмена, купли или дарения не должно быть приобретено другим государством».

<...> Государство — это общество людей, повелевать и распоряжаться которыми не может никто, кроме его самого. Поэтому всякая попытка привить его, имеющее подобно стволу собственные корни, как ветвь к другому государству означала бы уничтожение первого как моральной личности и превращение моральной личности в вещь и противоречила бы идее первоначального договора, без которой нельзя мыслить никакое право на управление народом.

3. «Постоянные армии со временем должны полностью исчезнуть».

Ибо, будучи постоянно готовы к войне, они непрестанно угрожают ею другим государствам <...>. К тому же нанимать людей, для того чтобы они убивали или были убиты, означает пользоваться ими как простыми машинами или орудиями в руках другого (государства), а это несовместимо с правами человека, присущими каждому из нас. Совершенно иное дело — добровольное, периодически проводимое обучение граждан обращению с оружием с целью обезопасить себя и свое отечество от нападения извне <...>.

4. «Государственные долги не должны использоваться для целей внешней политики».

5. «Ни одно государство не должно насильственно вмешиваться в политическое устройство и управление другого государства».

Ибо что может дать ему право на это? <...> Сюда, правда, нельзя отнести тот случай, когда государство вследствие внутренних неурядиц распалось на две части, каждая из которых представляет собой отдельное государство, претендующее на самостоятельность. Если одному из них будет оказана помощь посторонним государством, то это нельзя рассматривать как вмешательство в политическое устройство другого (ибо в противном случае возникла бы анархия). Но до тех пор, пока этот внутренний спор не решен, вмешательство посторонних держав означает нарушение прав независимого народа, борющегося лишь со своей внутренней болезнью. Такое вмешательство, следовательно, является дурным примером для других и угрожает автономии всех государств.

6. «Ни одно государство во время войны с другим не должно прибегать к таким враждебным действиям, которые сделали бы невозможным взаимное доверие в будущем, в мирное время, как, например, засылка тайных убийц, отравителей, нарушение условий капитуляции, подстрекательство к измене в государстве неприятеля и т. д.»

Это бесчестные приемы борьбы. Ведь и во время войны должно оставаться хоть какое-нибудь доверие к образу мыслей врага, потому что иначе нельзя было бы заключить никакого мира и враждебные действия превратились бы в истребительную войну. Война есть печальное, вынужденное средство в естественном состоянии... утвердить свои права силой. <...> Отсюда следует, что истребительная война, в которой могут быть уничтожены обе стороны, а вместе с ними и всякое право, привела бы к вечному миру лишь на гигантском кладбище человечества. Итак, подобная война, а также использование средств, которые открывают пути к ней, должны быть, безусловно, воспрещены [С. 23—29].

«Гражданское устройство каждого государства должно быть республиканским».

Устройство, основанное, во-первых, на принципах свободы членов общества (как людей), во-вторых, на основоположениях зависимости всех (как подданных) от единого общего законодательства и, в-третьих, на законе равенства всех (как граждан государства), есть устройство республиканское — единственное, проистекающее из идеи первоначального договора, на которой должно быть основано всякое правовое законодательство народа.

<...> Если... для решения вопроса: быть войне или не быть? — требуется согласие граждан, то... они хорошенько подумают, прежде чем начать столь скверную игру.

Ведь все тяготы войны им придется взять на себя: самим сражаться, оплачивать военные расходы из своих средств, в поте лица восстанавливать опустошения, причиненные войной, и в довершение всех бед навлечь на себя еще одну, отравляющую и самый мир, — никогда (вследствие всегда возможных новых войн) не исчезающее бремя долгов. <...>

Чтобы республиканское устройство не путать... с демократическим, нужно отметить следующее. Формы государства могут быть разделены или по различию лиц, обладающих верховной государственной властью, или по способу управления народом его верховного главы, кем бы этот последний ни был. Первая форма называется собственно формой господства, и возможны лишь три вида ее... (автократия, аристократия, демократия; власть монарха, дворянства, народа). Вторая форма есть форма правления и касается того способа, каким государство распоряжается полнотой своей власти; этот способ основан на конституции... и в этом отношении форма управления может быть или республиканской, или деспотической. Республиканизм есть государственный принцип отделения исполнительной власти... от законодательной; деспотизм — принцип самовластного исполнения государством законов, данных им же самим... Из трех форм государства демократия в собственном смысле слова неизбежно есть деспотизм, так как она устанавливает такую исполнительную власть, при которой все решают по поводу одного, и во всяком случае, против одного... [С. 30—33].

«Международное право должно быть основано на федерализме свободных государств».

Поэтому должен существовать особого рода союз, который можно назвать мирным союзом и который отличался бы от мирного договора тем, что последний стремится положить конец лишь одной войне, тогда как первый — всем войнам и навсегда. Этот союз имеет целью не приобретение власти государства, но лишь поддержание и обеспечение свободы каждого государства для него самого и в то же время для других союзных государств, причем это не создает для них необходимости подчиниться публичным законам и их принуждению. Можно показать осуществимость (объективную реальность) этой идеи федерации, которая должна охватить постепенно все государства и привести таким путем к вечному миру [С. 36—37].

Если долг, если основанная на нем надежда состоят в том, чтобы реализовать хотя бы в бесконечном приближении состояние публичного права, то вечный мир, о котором до сих пор ложно возвещали мирные договоры (закрепляющие всего лишь состояние перемирия), представляет собой не пустую идею, но задачу, решение которой достигается постепенно и (так как время, необходимое для одинаковых успехов, становится все короче) непрерывно приближается к осуществлению [С. 74].

Республиканское устройство есть единственное, вполне соответствующее праву людей, но установить, а тем более сохранить подобное устройство до такой степени трудно, что, по мнению многих, оно должно быть государством ангелов, так как люди со своими эгоистическими склонностями не способны к столь возвышенному по форме устройству. Но здесь общей, основанной на разуме воле, почитаемой, но на практике бессильной, природа оказывает поддержку с помощью как раз тех же эгонистических склонностей, так как лишь от хорошей организации государства... зависит так направить силы этих склонностей, чтобы каждая из них или сдерживала разрушительное действие другой, или уничтожала его. С точки зрения разума результат получается такой же, как если бы этих склонностей не было совсем и тем самым человек принуждался бы быть если не морально хорошим человеком, то все же хорошим гражданином [С. 46—47].

(Философия политики. Хрестоматия у 4-х т., Т. 2. — К.: Знання України, 2003).

2. ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ГЕОРГА-ВІЛЬГЕЛЬМА-ФРІДРІХА ГЕГЕЛЯ

Політична філософія Г.-В.-Ф. Гегеля є вершиною німецької класичної філософії. Він уперше знайшов для філософії нову реальність саму філософію у своїй історії. Гегель описує і спостерігає ту діалектику розвитку суспільства, яка існувала в історії. Проблеми політичної філософії перебували в центрі уваги Гегеля на всіх етапах його творчості. Їм присвячено такі праці, як «Конституція Німеччини», «Філософія історії», «Філософія права» та багато інших.

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель народився 28 серпня 1770 року в м. Штутгарт, у родині фінансового чиновника. В 1778—1793 рр. навчався на богословському факультеті Тюбінгенського університету, після закінчення якого відмовився від кар'єри пастора і присвятив себе вивченню філософії. У 1790 р. проживав в одній кімнаті з майбутнім поетом Фрідріхом Гольдерліном і майбутнім філософом Фрідріхом Шелінгом. З-поміж студентів вирізнявся схильністю до системи і порядку, намаганням вникнути в суть предмета. Схвалював антифеодалну і антидеспотичну спрямованість Великої французької революції, її намагання побудувати суспільство на раціональних засадах. Засуджуючи яacobинську диктатуру, симпатизував напалеонівському режиму. Працював домашнім учителем.

У 1798 р. опублікував «Довірчі листи про формальні державно-правові відносини кантону Ваадт (Во) і міста Берн». Того ж року написав перший політичний твір «Про найостанніші внутрішні відносини Вюртенберга, особливо про порушення конституції магістрату», який не був опублікований.

У 1804 р. стає приват-доцентом, а в 1805 р. — екстраординарним професором (без оплати) Єнського університету. Цю кар'єру перервало вторгнення Наполеона в 1806 р., яким Гегель захоплювався, називав «світовою душею». У Сні він написав знаменитий твір «Феноменологія духу», який побачив світ у 1807 р.

У 1808 р. очолив гімназію в Нюрнбергу, де викладав філософію та основи законодавства. У 1816 р. опублікував «Науку логіки», яка принесла йому популярність, професорську кафедру. У 1818 р. перебрався до Берліна, де прожив до смерті.

Був одружений (1811) з Марією фон Тауер, з якою мав двох синів. У 1821 р. вийшов друком головний його політичний твір «Нариси філософії права. Природне право і наука про державу в нарисах». У 1830 р. став ректором Берлінського університету. Помер у Берліні 14 листопада 1831 року від холери.

В історії суспільно-політичних учень філософську систему Гегеля справедливо вважають однією з вершин філософії Нового часу.

Філософські засади політики. Місце філософії в політичному житті суспільства Гегель визначає у праці «Філософія права», в передмові до якої наголошує: «У нас філософія не те, що в греків вільне мистецтво, вона має публічний характер і перебуває переважно або винятково на службі державній».

Аналізуючи світові потрясіння, він стверджував, що все це відійшло в минуле, а оспівдені монархи і професори почнуть облаштовувати життя суспільства на розумних засадах. Гегель застерігав від розширення прав народу, що може зробити його самостійною силою і призвести до революції.

Гегель був об'єктивним ідеалістом. Основною категорією його філософії є *«абсолютна ідея»* — первинна реальність, те, що не має початку, основа всього суцього. Розвиток її охоплює такі фази (етапи):

1. Розкриття абсолютної ідеї — розвиток понять від найзагальніших, абстрактних до конкретних, різноманітних.
2. Саморух абсолютної ідеї — втілення її в природі, розкриття в природі свого сутнісного змісту.
3. Розкриття абсолютної ідеї — повернення її до самої себе через природу. Природа, розвиваючись від нижчих форм до вищих, сходиться до духу і знову залишається з абсолютною ідеєю.

Трьома основними ступенями діалектичного розвитку духу, за Гегелем, є *суб'єктивний дух* (індивідуальна душа, антропологія — душа як чуттєва субстанція тіла; феноменологія — перетворення душі на свідомість; психологія теоретичні і практичні здібності душі), *об'єктивний дух* (право мораль, моральність), *абсолютний дух* (мистецтво, релігія, філософія).

Визначальна для гегелівської філософії ідея тотожності мислення і буття переходить у його філософії держави і права в тезу про тотожність розумного і дійсного (дійсним він вважає не все існуюче, а лише необхідне та істотне в ньому). Сенс знаменитої гегелівської формули такий: «Що розумне, те дійсне, що дійсне, те розумне». Вона виражає органічну єдність духу і природи, свідомості й буття.

Чи не найважливішим внеском Гегеля в політичну філософію є діалектична логіка, яка розкриває закономірності мислення і буття. Суть діалектичного методу полягає в тому, що мислення і дійсність перебувають у постійному безперервному русі, а рушієм їх розвитку є суперечність. Кожне поняття спершу відкидається, спростовується, породжує свою протилежність, а в єдності і боротьбі протилежностей виникає нова єдність.

Отже, розвиток долає три стадії: тезу, антитезу і синтез, названі «гегелівською тріадою». Розвиток через суперечність відбувається в природі, людській історії, свідомості.

З огляду на це, гегелівську формулу «все розумне дійсне, все дійсне розумне» можна тлумачити і як консервативну, і як революційну. З одного боку, вона проголошує, що все суще закономірне, тобто є втіленням розуму. Але за законами діалектики ця «розумність» не вічна, на зміну їй повинна прийти нова дійсність, яка для свого часу стане також «розумною». Історія — закономірний шлях розвитку світового духу, який є втіленням її сутності. При цьому «розумний» характер історії далеко не очевидний і виявляється не прямолінійно, а через зіткнення і боротьбу людських пристрастей, через страждання і жертви людей, які плекають свої цілі. Гегель називає це «хитрістю розуму».

На відміну від позитивної юриспруденції, яка вивчає юридичні закони (позитивне право), філософська наука про державу і право покликана, за Гегелем, до досягнення думок, що є основою права. «Наука про право, — наголошує він, — є складовою філософії. Тому вона повинна розвинути із поняття ідею, яка являє собою розум предмета, чи, що те ж саме, спостерігати іманентний розвиток самого предмета».

Право. Гегель передбачав виокремлення правової науки із філософії, намагався розглядати право як спеціальну галузь філософії. Тому не випадково дав своїй праці «Основні напрями філософії права» другу назву — «Природне право та наука про державу в нарисах». Якщо перша назва відображає взаємозв'язок права і розуму, то друга позначає проблему цього взаємозв'язку. Природне право виростає не з природного ґрунту. Основу права становить духовне; творення його потребує значних зусиль. Найважливішим чинником права є воля, те, що людина вільно визначається в праві та завдяки праву. Право є сформульованою і реалізованою в правових законах, свободою. «Правова система (є) царством здійсненої свободи». Право, що походить із воління духу та свободи, стає «другою природою людини».

Гегель розрізняв природні закони і правові закони. Останні є «законами, що походять від людини». Розбудова правових законів здійснюється і завершується в державі, яка є достеменним місцем права і завдяки цьому правовою державою.

Поняття «право» Гегель використовує в таких значеннях:

1. *Право як свобода (ідея права).* Суть його полягає в тому, що на ступені об'єктивного духу, де весь розвиток визначається ідеєю свободи, поняття «свобода» і «право» відображають єдиний сенс. В такому аспекті гегелівську філософію права можна трактувати як філософію свободи.

2. *Право як закон (позитивне право).* Його Гегель вважав одним із основних прав. Те, чим є право в собі, закладено в його об'єктивному бутті, тобто визначено

для свідомості думкою, і відоме, як те, що є і визнано правом. Постаючи як закон, воно реалізується як позитивне право.

3. *Право як новий ступінь і форма свободи («особливе право»)*. Система права як царство реалізованої свободи є ієрархією «особливих прав» (від абстрактних його форм до конкретних). Кожний ступінь ідеї свободи — це певне буття свободи, а отже, і «особливе право». На вершині ієрархії «особливих прав» перебуває право держави. Оскільки «особливі права» всіх ступенів (особи, її совісті, злочинця, сім'ї, суспільства, держави) дані одночасно, перебувають у реальній чи потенційній колізії, то істинним є лише право вищеозначеного ступеня.

У гегелівському вченні головними формоутвореннями вільної волі і відповідно основними ступенями розвитку поняття права є абстрактне право, мораль і моральність.

Абстрактне право. На думку Гегеля, воно охоплює проблематику власності, договору і правопорушення. Це право є сферою можливого вияву свободної волі людини. Його основою є особа. Свободна воля, за Гегелем, виявляється через єдність таких взаємопов'язаних елементів, як власність, договір і правопорушення. У власності право реалізується волелюбністю особи; у договорі — узгодженою волею двох або кількох осіб; у правопорушенні співвідносяться різні особи, між якими існує протиріччя. Гегелівське розуміння права відрізняється від тлумачень, які існували до нього і розгорталися в координатах абстрактного права. Абстрактність права полягає в тому, що воно приносить лише зовнішню свободу. Найвиразніше це виявляється в праві на власність, яке є основним правом людини на свободу, але недостатнім. Воно гарантує «зовнішню сферу свободи», оскільки власність є «зовнішньою справою». Це — свобода у справах. Громадянське право за своєю суттю є правом власності, а громадянське суспільство — суспільством власників. Якщо немає суспільства власників, то немає і держави.

Розглядаючи взаємозалежність власності, абстрактного права, зовнішньої свободи, Гегель запровадив поняття «приватна власність». За його висловлюванням, право робить із володіння власність. Тобто наявність чогось у зовнішньому розпорядженні утворює володіння так само, як особливий аспект того, що людина робить щось зі своєї природної потреби, спонукання чи волі, становить особливий інтерес володіння. При «володінні, яке є власністю», долучається до природного моменту те, що спонукає людину до володіння, те власне політичне, завдяки якому володіння перетворюється на власність. При установленні права власності людина прагне, щоб її володіння визнавалось іншими. Це визнання можливе лише за умови визнання людиною кожного іншого в його володінні. Володіння стає власністю завдяки взаємному визнанню. Воно ґрунтується на акті установлення права. Цей акт є актом політичним, або, за Гегелем, актом моральнісним. Власність існує лише завдяки моральності, спільності, політичному взаємозв'язку. Це є підґрунтям духовного, яке він розглядає у філософії права і яке, за його твердженням, варто культивувати в моральнісному (політичному) розумінні.

Мораль. Гегель розглядав її як другу ланку об'єктивного духу. Вона обмежує абсолютну свободу суб'єкта абстрактного права. Мораль контролює сферу належного, а не можливого, вона є оцінкою поведінки людини, ставлення до своїх учинків. Гегель розглядав її через розгортання принципу суб'єктивності. Що є морально добрим або поганим, визначається людиною, «в її серці, умонастрої, совісті, благорозумності і т. д.» Гегель наголошував на величч, «вищій основі» суб'єктивності в моралі, яка певною мірою становить і небезпеку. Одночасно він стверджував, що поступ в усвідомленні свободи уповільнюється, коли людина хоче піднятися від зо-

внішніх благ (власність) до внутрішнього блага (добра воля як вища основа моралі). Досягнення цього залежить від реалізації добра: «В цій сфері «мораль» є те, що залежить від мого бачення наміру і моєї мети, завдяки чому зовнішність постає байдужою. Але добро, що тут є загальною метою, не має бути суто моїм внутрішнім, а має реалізуватися. Саме суб'єктивна воля вимагає, щоб підтримувалося внутрішнє, себто її мета, щоб, таким чином, здійснювати добро в зовнішньому існуванні». Коли власність гарантує зовнішню свободу, а мораль гарантує внутрішню свободу, досягається «єдність та істинність» обох цих абстрактних моментів у моральності: «Моральність є... живим благом, що має в самосвідомості своє знання, волю, а завдяки їх дії — свою дійсність».

Отже, моральність, за Гегелем, є єдністю абстрактного права і моралі. При цьому він розрізняє мораль і моральність, а його розуміння їх суті не відповідає сьогоднішнім значенням. За Гегелем, мораль має індивідуальний, суб'єктивний, а тому і нефіксований характер, а моральність належить до суспільної сфери, в якій людина є частиною спільноти, об'єднання, взаємодії з іншими людьми. Моральність має в собі соціальний зміст, вищий від суб'єктивної думки або бажання. Таких об'єднань (систем), до яких належить людина, є три: сім'я, громадянське суспільство і держава. Вони і становлять тріаду, яка розкриває сутність моральності. Сім'я — природне об'єднання, засноване на взаємній любові й допомозі. Їй протистоїть громадянське суспільство, в якому не вистачає прив'язаності, підтримки, доброзичливості. Воно є царством приватних інтересів і всезагального відчуження. Об'єднати і примирити різноманітні елементи, синтезуючи принципи сім'ї і громадянського суспільства, створити належні умови для реалізації права і моралі здатна лише держава — вища форма моральності. Громадянське суспільство не спроможне завдяки своїм внутрішнім можливостям розв'язати проблему бідності. Діалектика внутрішніх суперечностей змушує його (суспільство) вийти за власні межі в пошуках нових можливостей (міжнародна торгівля, колонізація).

Громадянське суспільство. Гегель розумів як систему потреб, що ґрунтується на приватній власності і загальній формальній рівності людей. Формування такого суспільства пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Цей суттєвий факт новітнього соціально-економічного розвитку Гегель проаналізував у контексті проблем держави, права, політики. Його теоретичними заслугами є і порушення питання про взаємозв'язок і співвідношення соціально-економічної та політичної сфер громадянського суспільства та політичної держави, про необхідний, закономірний, діалектичний характер цих зв'язків і співвідношень.

Держава. Головне завдання філософії права він убачав у науковому пізнанні держави і права, а не у вказівках, якими вони повинні бути. «Ця праця, — писав Гегель, — оскільки в ній міститься наука про державу, буде тому спробою осягнути і відобразити державу як дещо розумне в собі. Як філософській твір вона має бути далі від того, щоб конструювати державу такою, якою вона повинна бути...».

Держава, за Гегелем, — це ідея розуму, свободи і права, оскільки ідея є дійсненістю поняття у формах зовнішнього буття: «Держави — це хід Бога у світі; його основою служить влада розуму, яка здійснює себе як волю». Хоч Гегель і визнавав можливість існування поганой держави, яка не є внутрішньою необхідністю, однак її він залишав за межами своєї філософії, що виходила з ідеї держави, тобто розумної держави. Ідея держави, за Гегелем, виявляється: а) як безпосередня дійсність у формі індивідуальної держави (про державний лад, внутрішнє державне право); б) у відносинах між державами як зовнішнє державне право; в) у всесвітній історії.

Держава як дійсність конкретної свободи є індивідуальною державою. Така держава заснована на розподілі влад, як правило, це — конституційна монархія.

Політична влада, на думку Гегеля, поділяється на законодавчу, урядову і владу господаря. Належний розподіл влади він вважав у державі «гарантією публічної свободи».

Гегель критикував демократичну ідею народного суверенітету, обґрунтував спадкоємність конституційного монарха, оскільки у добре влаштованій конституційній монархії об'єктивність державної справи визначається законами, а монарху залишається лише приєднати до цього своє суб'єктивне «Я хочу». В філософії держави Гегеля монарх постає реальною вершиною розуму та свободи: «Монарх об'єднує їх в собі і моментом остаточного рішення як самовизначення, в якому все інше є другорядним, а з цього [моменту] починається дійсність». Монархія «як дійсна індивідуальність є волею індивіда, що ухвалює рішення». У монаршій владі наявна «всеутримувальна, ухвалювальна воля держави, вищу вершину якої становить всепроникна єдність». Конкретна єдність держави, в яку включений кожний її громадянин, має в монархові «вершину» і «початок цілого», він є міцним, безпосереднім вузлом цілого». В його рішення з позиції розуму як самовизначення вільно повертається все інше і звідси бере початок дійсність. Оскільки в монархії розум і свобода зливаються, то для Гегеля «монархічний устрій... є устроєм розвинутого розуму. Всі інші устрої належать нижчим ступеням розвитку та реалізації розуму».

Урядова влада, до якої Гегель відносив і судову владу, визначається ним як «влада підводить особливі сфери і окремі випадки під загальне». Завдання урядової влади — виконання рішень монарха, дотримання існуючих законів. Членів уряду і державну бюрократію Гегель вважав головною складовою середнього стану, в якому зосереджена свідомість і освіченість. Чиновництво, за його словами, — головна опора держави «щодо законності й інтелігентності».

Отже, ядром політичної теорії Гегеля є концепція держави. Саме державу як цілісність, вищу форму моральності він проголошував істинним носієм світового духу. Держава — це дійсність «моральної ідеї», «здійснений розум», «реалізована свобода».

Аналізуючи концепції минулих і сучасних йому мислителів про походження держави, Гегель зазначав, що держава не може бути створена, як це може мислитися, наприклад, у суспільному договорі. Держава не виростає також із природи, не виникає із «соціальності потягу». «Держава є дійсністю моральної ідеї», вперше згаданої Платоном. У державі політична дійсність цілковито і повністю пронизана моральнісною ідеєю. Розум держави, розум з огляду на політичну відносність окремого до держави полягає «в єдності об'єктивної свободи, себто загальної субстанціальної волі та суб'єктивної свободи як індивідуального знання та його волі, що шукає особливу мету». Оскільки ця «єдність загальної, сутісної волі та суб'єктивної» здійснюється державою, то вона становить «моральне ціле», «дійсність моральної ідеї».

Мета держави — здійснювати розум. У загальному сенсі вона є державою розуму. Тому «держави існують не задля громадян». З огляду на мету дійсності розуму, у відносинах держави і громадян не йдеться про проблему, чи існує громадянин задля держави. Це «відношення мети та цілі сюди не підходять. Бо держава не є абстрактом, що протистоїть громадянам; а вона є моментом, як це має місце в органічному житті, де жоден член не є метою, жоден не є засобом». Держава і громадяни утворюють органічну єдність. Людина має стати органічним членом або моментом держави, щоб таким чином досягти можливого для неї розуму. Оскільки в державі

об'єднується суб'єктивна воля із волею спільності, держава унеможлиблює «моральнісне життя», а її сутність є «моральнісною життєвістю».

Для Гегеля «кращою державою» є та, «в якій найбільш панує свобода». Найбільшу свободу він трактує не як можливість брати цю свободу, приходити до величезної індивідуальної свободи. Найбільша свобода досягається лише тоді, коли кожен відмовляє своїй волі в її «особливості». Така відмова робить можливою державу, оскільки кожен вирішує на користь об'єктивної і загальної волі, в якій полягає природа держави. Найбільша свобода можлива завдяки тому, що людина досягає ідентичності розумного, себто політичного стану». «Всім, чим є людина, вона завдячує державі; в цьому вона має свою сутність. Всю цінність, що має людина, всю духовну дійсність вона має тільки через державу». Гегель розглядав людину в державі як частину в цілому. Подібно до того, як Арістотель вбачав у полісі існування, в якому людина може здійснювати свою певну визначену нусом сутність, Гегель вбачав у державі «завершену реальність» духу, в якій «лише... людина [досягає] розумного існування».

Влада. Законодавча влада, за Гегелем, — це влада визначати і встановлювати всезагальне. Законодавчі зібрання мають складатися з двох палат. Палата перів (вище дворянство) формується за принципом спадковості й складається з власників майоратних (спадкове право, за яким власність передається старшому в роді, сім'ї) маєтків. Палата депутатів формується з усіх інших частин громадянського суспільства, причому депутатів висувають корпорації, общини, товариства, а не обирають індивідуальним голосуванням.

Гегель відстоював публічність дебатів у палатах станових зборів, свободу друку і публічних повідомлень. Свій політичний ідеал — конституційну монархію — він конструював, орієнтуючись на компроміс між дворянством і буржуазією, на можливість поступової мирної заміни існуючого на той час у Німеччині напівфеодального ладу буржуазним.

Загалом політичні погляди Гегеля були на той час історично прогресивними: він обґрунтовував необхідність буржуазних перетворень, розвивав помірковані буржуазні погляди, був прибічником конституційної монархії і законності, буржуазних прав і свобод, приватної власності та свободи договорів, буржуазної реформи судів тощо. Його політичне вчення справило суттєвий вплив на історію політичної думки, відкривало широкий простір для обґрунтування як консервативних, реакційних, так і радикально прогресивних поглядів.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Г.-В.-Ф. Гегель

[СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА]

[Приватна власність та особистість]

Особа повинна дати собі зовнішню *сферу своєї свободи* для того, щоб бути як ідея. Оскільки особа є в собі та для себе існуюча безкрайня воля в цьому першому, ще зовсім абстрактному визначенні, то це відмінне від нього, що може скласти сферу його свободи також передбачено як *безпосередньо відмінне та віддільне* від нього.

Додавання. Розумність власності має на увазі не задоволення потреб, а те, що знімається гола суб'єктивність особистості. Лише у власності особа є як розум. Нехай ця перша реальність моєї свободи знаходиться у зовнішній речі і, відповідно, є дурна реальність, але абстрактна особистість саме в її безпосередності не може володіти ніяким іншим наявним буттям, крім наявного буття у визначенні безпосередності.

[Природа громадянського суспільства]

Одним із принципів громадянського суспільства є конкретна особистість, яка служить для себе метою як *особлива*, як цілокупність потреб та суміш природної необхідності та свавілля, але особлива особа, як та, що суттєво знаходиться у *ствійдоношенні* з іншою такою особистістю, так що воно заявляє свої претензії та задовольняє себе лише як опосередковане іншою особливою особою і разом з тим як суцільно опосередковане формою *всезагальності* — *іншим принципом* громадянського суспільства.

Додавання. Громадянське суспільство є роз'єднанням, яке з'являється посередині між родиною та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, чим розвиток держави, так як у якості роз'єднання воно передбачає наявність держави, яку воно повинно мати перед собою як дещо самостійне, щоб існувати. А втім, громадянське суспільство утворилось лише у сучасному світі, який один лише воздає своє кожному визначенню ідеї. Коли державу представляють як єдність різних осіб, як єдність, яка є лише общністю, то цим розуміють лише визначення громадянського суспільства. Багато з найновіших державознавців не могли додуматися до іншого погляду на державу. У громадянському суспільстві кожен для себе — мета, всі інші сутність для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягти обсягу своїх цілей; ці інші сутність тому засоби для цілей особливого. Але особлива мета за допомогою співвідношення з іншими надає собі форму всезагальності та задовольняє себе, задовольняючи разом з тим благо інших. Так як особливість пов'язана з умовою всезагальності, то ціле є ґрунтом опосередкування, на якому надають собі свободу всі частковості, всі випадковості народження щастя, в який вливаються хвилі всіх пристрастей, що керуються лише проникаючим в них сянням розуму. Особливість, що обмежена всезагальністю, є одна єдина міра (Mass), за допомогою якої будь-яка особливість сприяє своєму благу.

З одного боку, особливість як розповсюджуюче у всі боки задоволення своїх потреб, випадкового свавілля та суб'єктивного капризу рушить у своїх насолах саме себе та свої субстанціальне поняття; з іншого ж боку, задоволення необхідних та випадкових потреб як те, що піддається нескінченному збудженню, що знаходиться у всебічній залежності від зовнішньої випадковості та зовнішнього свавілля, а також обмежене владою всезагальності випадково. Громадянське суспільство являє нам у цих протилежностях та їх переплетенні картину настільки ж незвичайного розкошу, надмірності, наскільки і картину убогості та спільного для обох фізичного та морального виродження.

[Економічні відносини як система потреб]

Існують відомі всезагальні потреби, як, наприклад, потреба у їжі, воді, одязі і т. п., і все ж таки залежить від випадкових обставин спосіб, яким ці потреби задовольняються. Ґрунт тут чи там більш чи менш родючий; роки розрізняються між собою за своєю урожайністю; одна людина працелюбна, інша — лінива. Але це всебічне свавілля народжує з себе загальні визначення, та факти, як здаються розкиданими та вільними від будь-якої думки, управляються необхідністю, яка сама собою виступає. Пошук тут цієї необхідності є задачею політичної економії, науки, що робить честь думці, тому що вона, маючи перед собою масу випадковостей, відшукує їх закони. Цікаво бачити, як всі залежності здійснюють тут протилежну дію, як особливі сфери групуються, впливають на інші сфери та відчувають від них собі підтримку чи перешкоду. Цей взаємозв'язок, у існування якого спочатку не віряться, тому що здається, ніби все тут віддано на волю свавілля окремого індивіда, відзначається головним чином тим — та схожий в цьому з планетною системою, — що він завжди являє лише невірні рухи, та все ж можна зрозуміти його закони.

[Проблема праці]

На основі розмаїття цікавих для людини визначень предметів розвивається *теоретична культура*, не лише розмаїття уявлень та пізнань, але й рухливість та швидкість уявлення та переходу від одного уявлення до іншого, схоплення заплутаних та загальних відносин і т. д. Взагалі розвиток (die Bildung) розуму, взагалі та, відповідно, також мови. — *Практична культура*, що набувається за допомогою праці, являє собою *потребу та звичку* взагалі чим-небудь займатися і, далі, *обмеження свого роблення*, погоджуючись частково з природою матеріалу, частково ж та переважно зі свавіллям інших, та набутий завдяки цій дисципліні звичці до об'єктивної діяльності та загальнозначущим вмінням.

Безпосереднього матеріалу, який не потрібно обробляти, дуже мало. Навіть повітря доводиться купувати, так як його потрібно нагрівати; лише воду, мабуть, можна пити у тому вигляді, в якому ми її знаходимо. Людський піт та людська праця добувають для людини засоби задоволення його потреб.

Загальне та об'єктивне у праці заключається в *абстракції*, яка приводить до специфікації засобів та потреб, тим самим специфікує також і виробництво та створює *розподіл робіт*. Праця окремої людини *спроцюється* завдяки цьому розподілу, та завдяки якому

збільшується ступінь його вмілості у абстрактній праці, також як і кількість вироблених ним продуктів.

Разом з тим ця абстракція в області вмінь та засобів завершує *залежність та взаємодію* людей у справі задоволення решти потреб, перетворюючи цю взаємну потребу у повну необхідність. Абстракція у виробництві робить, далі, працю все більше та більше механічною і тим самим робить її підготовленою до того, щоб людина відійшла від неї та поставила на своє місце машину.

[Володар та раб. — *Володарювання*.] — Володар є свідомість, існуюче для себе, але вже не одне лише поняття свідомості, а існуюча для себе свідомість, яка опосередкована з собою *іншою свідомістю*, а саме такою, до сутності якої відноситься те, що вона синтезована із самостійним *буттям* чи речовністю взагалі. Володар співвідноситься з обома цими моментами: з деякою *річчю* як такою — з предметом жадання та зі свідомістю, для якої речовність є суттєвою; і оскільки а) у якості поняття самосвідомості володар є безпосереднє відношення *для-себе-буття*, а б) тепер він разом з тим існує як опосередкування для-себе-буття, яке є для себе тільки завдяки деякому іншому, то він співвідноситься а) безпосередньо з обома та б) опосередковано з кожним через інше. Володар відноситься *до раба через постійне посередництво самостійного буття*, бо воно саме і тримає раба; це — його ланцюг, від якого він не міг абстрагуватися у боротьбі, і тому виявилось, що він, будучи несамостійним, має свою самостійність у речовності. Між тим володар володарює над цим буттям, бо він довів у боротьбі, що воно має для нього значення тільки у якості негативного; так як він володарює над цим буттям, а це буття володарює над іншим (над рабом), то внаслідок цього він підкоряє собі цього іншого. Точно також володар співвідноситься з *річчю через посередництво раба*, раб як самосвідомість взагалі співвідноситься з річчю також негативно і знімає її; але в той же час вона для нього самостійна, і тому своїм негативним відношенням він не може розправитися з нею аж до знищення, іншими словами, він лише *обробляє її*. Навпроти того, для володаря *безпосереднє* відношення *стає* завдяки цьому опосередкованим чистою неогоцією речі чи *споживанням*; те, що не вдавалось жаданню, йому вдається — розправитися з нею та знайти свої задоволення у споживанні. Жаданню це не вдавалось через самостійність речі, але володар, який поставив між річчю та собою раба, зустрічається завдяки цьому лише з несамостійністю речі та споживає її повністю; бік же самостійності (речі) він залишає рабу, який її обробляє.

У обох цих моментах для володаря виходить його визнання крізь деяку іншу свідомість; бо це останнє стверджує себе в цих моментах як те, що несуттєве, один раз — у обробці речі, наступний раз — в залежності від визначеного наявного буття; в обох випадках вона не може стати володарем над буттям та досягнути абсолютної неогоці. Тут, відповідно, маємо момент визнання, який міститься в тому, що інша свідомість знімає себе як для-себе-буття і цим сама робить те, що перша свідомість робить по відношенню до неї. Таким же чином бачимо тут і другий момент, який включає в себе те, що це роблення другої свідомості є власне роблення першої, бо те, що робить раб, є, власне, роблення володаря; для останнього лише для-себе-буття є сутністю він — чиста негативна влада, для якої річ — ніщо, і, відповідно, за таких умов він є чисте суттєве роблення; раб же є деяке не чисте, а несуттєве роблення. Але для визнання за власним змістом невістачає моменту, який складається з того, щоб те, що робить володар по відношенню до іншого, він робив також по відношенню до себе самого, і те, що робить раб по відношенню до себе, він робив також по відношенню до іншого. Внаслідок цього визнання виявилось *однобічне та нерівне*.

Несуттєва свідомість тут для володаря є предмет, який складає *істину* достовірності його самого. Зрозуміло, однак, що цей предмет не відповідає своєму поняттю, а в тому, в чому володар здійснив себе, виникло для нього, напроти, дещо зовсім інше, ніж самостійна свідомість. Для нього вона не самостійна свідомість, а, навпаки, свідомість без самостійності; він достовірно знає, відповідно, не для-себе-буття як істину; його істина, навпаки, є несуттєва свідомість та несуттєва діяльність останньої.

Тому *істина* самостійної свідомості є рабська свідомість. Насправді, ця остання виявляється на перших порах *поза себе* та не як істина самосвідомості. Але подібно до того, як володарювання показало, що його сутність є обернене до того, чим воно бажає бути, так, мабуть, і рабство у своєму здійсненні стає скоріше протилежністю тому, що воно є безпосередньо; воно як *відтиснута обернена* до себе свідомість ввійде у себе та звернеться до істинної самостійності.

Праця, навпаки тому, є *загальмоване* жадання, *затримане* зникнення, іншими словами, вона утворює. Негативне відношення до предмета стає *формою* його та чимось *постійним*, тому що саме для працюючого предмет наділений самостійністю. Це *негативний* середній термін чи формуюча діяльність є в той же час *одиничність* чи чисте для-себе-буття свідомості, яка тепер в праці, що спрямована назовні, вступає у стихію постійності; працююча свідомість приходить, відповідно, цим шляхом до споглядання самостійного буття як *себе самого*.

[Протириччя буржуазного суспільства]

Коли громадянське суспільство діє без перешкод, його *народонаселення та промисловість* зростають. — Завдяки тому, що зв'язок людей між собою, що створюється їх потребами, та способи виготовлення та доставки засобів для задоволення останніх отримують *загальний* характер, *накопичення багатства* збільшується, бо з цієї подвійної всезагальності видобуваються, з одного боку, найбільші вигоди точно також, як, з іншого боку, ця ж подвійна всезагальність веде до відрозненості та обмеженості особливої праці, а відповідно, до залежності та бідності прикріпленого до цієї праці класу, з чим також пов'язана нездатність відчувати та насолоджуватися далі свободами та особливо духовними перевагами громадянського суспільства.

Зниження життя маси людей нижче рівня деякого відомого існування, який сам собою встановлюється як необхідний для члена суспільства, та пов'язана з цим зниженням рівня життя втрата почуття права, правомірності та честі існування власною діяльністю, власною працею приводить до виникнення чорноти, а це в свою чергу полегшує разом з тим концентрацію зайвих багатств у небагатих руках.

Найнижчий рівень життя, рівень життя чорноти, встановлюється сам по собі; цей мінімум, однак, дуже відрізняється у різних народів. У Англії найбідніший вважає, що він має деяке право; це право являє собою дещо зовсім несхоже на те, чим задовольняються бідні в інших країнах. Бідність сама по собі нікого не робить чорнотою; чорнотою робить лише настрої розуму, що приєднується до бідності, внутрішнє обурення проти багатих, суспільства, уряду і т. д. з цим, далі, пов'язано й те, що людина, яка добуває засоби до існування тільки випадково, робиться легковажною та починає уникає праці подібно, наприклад, до неаполітанських лаццароні. Таким чином, у людини, що належить до чорноти, виникає дурна риса, яка полягає у тому, що вона не має честі заробляти собі засоби до існування своєю власною працею та все ж претендує як на своє право на отримання цих засобів до існування. Від природи ніхто не може шукати свого права, але у суспільному стані людей нестачі в той же час набувають форми несправедливості, що скоюється по відношенню до того чи іншого класу. Важливе питання про те, як боротися з бідністю, хвилює та мучить переважно сучасні суспільства.

Якщо б на багаті класи покладався прямий тягар утримувати безпомічну масу населення на їх попередньому рівні існування чи якщо б знайшлися кошти для цього в інших публічній власності (у багатих лікарнях, благодійних закладах, монастирях), то існування нужденних було б забезпечене, не будучи опосередковане працею, а це було б протилежно принципу громадянського суспільства, рівно як і почуттю незалежності та честі індивідуумів, що входять до нього; якщо ж ці засоби для існування були б опосередковані працею (наданням роботи), то збільшилась би маса продуктів, між тим як дуже велика кількість цих продуктів та відсутність споживачів, які самостійно виготовляють відповідно до споживання, самі і складає те зло, проти якого борються і подвійним чином його лише збільшують. В цьому відображається та обставина, що при *зайвому багатстві* громадянське суспільство *недостатньо багате*, тобто не володіє достатнім власним майном, щоб боротися з великою кількістю бідноти та виникненням чорноти.

Ця діалектика змушує громадянське суспільство вийти за свої межі, спочатку за межі цього *визначеного суспільства*, щоб шукати споживачів і, відповідно, необхідні засоби існування у інших народів, що є відсталими по кількості тих засобів, які є в нього в надлишку, чи взагалі за своїм марнотратством і т. д.

Цей більш широкий зв'язок дає також і колонізація, до якої — до спорадичної чи до систематичної колонізації, розвинене громадянське суспільство примушується і яка частково надає частці свого населення можливість повернутися на новому ґрунті до сімейного принципу, частково надає собі тим самим нового споживача та нове поле для прикладання своєї праці.

Додавання. Громадянське суспільство бачить себе вимушеним засновувати колонії. Вже один приріст народонаселення сам по собі впливає на нього в цьому напрямку, але особливо має значення та обставина, що частина населення не може задовольняти свої потреби працею, якщо виробництво перевищує потребу споживання. В найновіший час колоніям не надавались однакові права з населенням метрополії; такий стан приводило до війн і, в кінці кінців, до отримання колоніями самостійності, як це показує історія англійських та іспанських колоній. Звільнення колоній виявляється найбільшим благом для метрополії, таким же чином як і звільнення рабів виявляється найбільшим благом для їх власників.

[Сутність держави]

Держава є реальність моральної ідеї, моральний дух як явна, самій собі зрозуміла субстанціальна воля, яка мислить та знає себе. У моралі вона має своє безпосереднє існування, а у самосвідомості одиничної людини, в її знанні та діяльності — своє опосередковане існування, також як і самосвідомість одиничної людини завдяки настрою її

розуму має в ній як у свої сутності, меті та продукті своєї діяльності свою субстанціальну свободу.

Держава як дійсність субстанціальної волі, якою (дійсністю) вона володіє у возведеній у свою загальність особливій свідомості, є в собі та для себе розумне. Ця субстанціальна єдність є абсолютна, нерухома самоціль, в якій свобода досягає найвищого відповідного їй права, також як ця самоціль наділена найвищою правотою по відношенню до одичинної людини, *найвищим зобов'язанням* якої є бути членом держави.

Примітка. Якщо зміщують державу з громадянським суспільством та вважають його призначення у забезпеченні захисту власності та особистої свободи, то визнають *інтерес одичинних людей, як таких*, тією кінцевою метою, для якої вони поєднані, а з цього випливає також, що ми можемо по свавіллю бути чи не бути членами держави. — Але держава насправді знаходиться у зовсім іншому відношенні до індивідуума; так як вона є об'єктивний дух, то сам індивідуум лише настільки об'єктивний, істинний та моральний, наскільки він є членом держави. *Поєднання*, як таке, саме є істинним змістом та метою, й індивідууми призначені вести загальний образ життя; їх подальше особливе задоволення, особлива діяльність, особливий характер поведінки мають за вихідну точку та результатом це субстанціальне та те, що має всезагальну силу. — Розумність, що розглядається абстрактно, складається взагалі з взаємопроникаючої єдності всезагальності та одичинності, а тут, де вона розглядається конкретно, за своїм змістом, вона складається з єдності об'єктивної свободи, тобто всезагальної субстанціальної волі, та суб'єктивної свободи як індивідуального знання та такої, що шукає свої особливі цілі волі, і тому вона за формою містить діяльність, що визначає себе згідно *мислимим*, тобто *засальним* законам та основоположенням. — ця ідея є у собі та для себе вічне та необхідне буття духу. — А питання про те, яким є чи було історичне походження держави, її прав та визначень, чи виникла вона первісно з патріархальних відносин, зі страху чи довіри, з корпорації і т. д. і як розумілася свідомістю та кріпилася у ній те, на чому засновані такі права, як божественне чи ж як позитивне право чи як договір, звичай і т. д., — це питання не має відношення до ідеї держави, а у якості явища цей спосіб виникнення держави являє собою для наукового пізнання, про яке тут й іде мова, історичну проблему; що ж стосується авторитета дійсної держави, то, оскільки наукове пізнання входить до пояснення основ такого авторитету, останні позичаються з форм права, що має силу у даній державі. — Філософський розгляд повинен займатися лише внутрішньою стороною всього цього, *мислимим поняттям*. По відношенню до знаходження цього поняття *Руссо* має ту заслугу, що він виставив як принцип держави дещо, що являє собою *думку* не лише з боку своєї форми (наприклад, тяжіння до спілкування, божественний авторитет), але й зі сторони свого змісту, і при тому дещо, що являє собою не лише *думку*, але саме *мислення*, а саме *волю*. Але він розумів цю волю лише у вигляді визначеної форми *одичинної* волі (як це потім робив також і Фіхте), а всезагальну волю розумів не як у собі та для себе розумне у волі, а лише як *загальне*, виникаюче з цієї одичинної волі як свідомої; таким чином, поєднання одичинних людей у державі перетворюється в нього у *договір*, який, відповідно, має за свою основу їх свавілля, погляд та добровільна, чітко виражена згода, а з цього випливають подальші розумові висновки, що руйнує у собі і для себе існуюче божественне — його абсолютний авторитет та велич. Тому коли перераховані абстракції зробились вирішальною силою, почали керувати державною владою, вона, правда, з одного боку, надала нам перше з часів існування людського роду вражаюче видовище — повалення всього існуючого і даного для того, щоб створити стрій великої, дійсно існуючої держави зовсім з початку та з *думки*, що *прагне* покласти в основу цього строю лише *німморозумне*; але так як, з іншого боку, це були тільки абстракції без ідеї, то вони призвели до найжахливіших та кричущих подій. — Всупереч принципу одичинної волі слід нагадати основне поняття, яке заключається в тому, що об'єктивна воля, пізнається вона чи не пізнається одичинною людиною, бажана вона чи не бажана їй свавіллям, є у собі, у своєму *понятті* розумне, — слід нагадати, що протилежний їй принцип, суб'єктивність свободи, знання та бажання, котрі *єдині* лише фіксуються у вищезгаданому принципі *Руссо*, містять в собі лише *один* і тому одичинний момент *ідеї розумної* волі, бо розумна воля мається тільки завдяки тому, що вона є стільки ж *в собі*, скільки і *для себе*. — Іншу протилежність думки про розуміння держави у пізнанні як деякого самого по собі розумного являє собою напрямок, що приймає *зовнішності* явища, випадковості нужденності, потреби у захисті, сили, багатства і т. д. не за моменти історичного розвитку, а за *субстанцію* держави. Тут також одичинність індивідуумів складає принцип пізнання; однак тут принципом пізнання є навіть не думка цієї одичинності, а, навпаки, емпіричні одичинності з боку їх випадкових властивостей, сили та слабкості, багатства та бідності і т. д. Якщо за сутність держави приймається замість субстанціальної сфера випадкового, то послідовність при такому змісті саме і містить повну непослідовність нісенітниць, яка ковзає без озирання та відчуває себе однаково гарно також і в протилежному їй тому, що вона тільки що схвалила.

Держава є божественна ідея як вона існує на землі. Таким чином, вона є більш точно визначений предмет всесвітньої історії, в якому свобода отримує свою об'єктивність та існує, насолоджуючись цією об'єктивністю. Адже закон є об'єктивність духу і волі у своїй істинності; і

лише така воля, яка підкоряється закону, вільна, тому що вона підкоряється самій собі та з'являється у самій собі та вільною. Так як держава, вітчизна означає спільність наявного буття, так як суб'єктивна воля людини підкоряється законам, то протилежність свободи та необхідності зникає. Розумне необхідне як субстанціальне, і ми вільні, коли ми визнаємо його як закон слідуємо йому як субстанції нашої власної істоти; тоді суб'єктивна та об'єктивна волі приміряються та створюють єдине ціле. Адже моральність держави є не моральною, рефлексивною, при якій господарює власна думка; така моральність більш доступна новому часу, між тим як істинна та апатична моральність коріниться в тому, що кожен виконує свій обов'язок. Афіїнський громадянин виконував як би за інстинктом те, що йому подобало; якщо я роздумую про предмет, на який спрямована моя діяльність, то я повинен усвідомлювати, що моя воля мала значення. Але моральність є обов'язок, субстанціальне право, друга натура, як її правильно назвали, тому що першою натурою людини є її безпосереднє тваринне існування.

Додавання. Що стосується расової різниці між людьми, то слід насамперед зазначити, що у філософії нас зовсім не цікавить чисто історичне питання про те, чи виникли всі людські раси від однієї пари прабатьків чи від багатьох. Цьому питанню надавали відому важливість тому, що гадали, що за допомогою цього припущення виникнення рас від декількох пар можна пояснити духовну перевагу однієї людської раси над іншою і навіть сподівалися довести, що за своїми духовними здібностями люди в такій мірі розрізняються від природи, що над деякими з них можна володарювати, як над тваринами. Однак з факту походження неможна видобути ніякої основи для визнання чи невизнання за людьми права на свободу чи на володарювання. Людина сама по собі розумна; в цьому заключається можливість рівноправності всіх людей, звідси витікає нікчемність різниці, що так наполегливо відстоюється, на привілейованих та безправних.

Народ, оскільки це слово означає особливу частину членів держави, являє собою ту частину, яка не знає, чого вона бажає. Знання того, чого бажаєш, а тим більше того, чого бажає в собі і для себе існуюча воля, розум, є плід глибокого пізнання та проникнення, яке саме і не є ділом народу.

[Про війну]

Війна з її станом, в якому сприймається серйозно суцільність тимчасових благ та речей, що в інші часи є звичайно лише повчальним оборотом мови, є, відповідно, в той момент, в якому ідеальність *особливого домагається свого права* і стає дійсністю; високе значення війни полягає в тому, що завдяки їй, як я це виразив в іншому місці, «зберігається моральне здоров'я народів, його байдужість до застигання кінцевих визначеностей; подібно до того як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно б трапилось при довгому безвітрі, так і війна зберігає народи від загинання, яке б неодмінно явилось б наслідком довготривалого, а тим більше вічного миру». — Що це, між тим, є *лише* філософська ідея чи, як це звичайно виражають інакше, виправдання *провидіння* та що дійсні війни потребують ще й в іншому виправданні, — про це скажемо нижче. Що вдалі війни не давали розвинути внутрішнім смутам та закріплювали державну владу; що народи, які не бажали переносити суверенності всередині країни чи ті, які боялися її, підпадали під іго інших народів і з тим меншим успіхом та честю боролися за свою незалежність, чим менше всередині країни міг встановитися устрій державної влади (їх свобода померла внаслідок страху перед смертю), все це являє собою явища того ж порядку.

У мирний час громадське життя розширюється, всі сфери розташовуються на постійне проживання, і в кінці кінців люди засмоктуються болотом, їх власні особливості все більше та більше закріплюються та костеніють. Але здоров'я передбачає єдність тіла, і, коли частини стають твердими всередині себе, настає смерть. Часто виставляється як ідеал вимога вічного миру, якого люди повинні прагнути. Кант, наприклад, пропонував утворення союзу князів, який повинен згладжувати суперечки між державами, та Священний союз мав намір стати приблизно такою установою. Але держава являє собою індивідуум, а індивідуальність суттєво вміщує у собі заперечення. Якщо через це відома кількість держав поєднається в єдину родину, то цей союз повинен буде у якості індивідуальності створити свою протилежність та породити ворога. З війни народи не лише виходять зміцненими, але й нації, всередині, яких існують непримиренні антагонізми, набувають внутрішній спокій завдяки зовнішнім війнам. Війна, правда, приносить із собою незабезпеченість власності, але ця реальна незабезпеченість є не що інше, як необхідний рух. Нам часто проповідують з амвона про незабезпеченість, тлінність та непостійність речей, що переходять, але, як би ми не були розчулені, кожен з нас думає при цьому: своє я все ж таки збережу. Але коли ця незабезпеченість дійсно настає у формі загрози з боку гусарів з оголеними шаблями і діло починає набувати серйозний оборот, тоді це розчулене благочестя, яке все це передбачало, починає проклинати загарбників. Не дивлячись на це, війни виникають там, де вони викликаються природою речей; посіви знову дають паростки, і пuste белькотіння змовкає перед важливими повтореннями історії.

(Філософія політики. Хрестоматія у 4-х т., Т. 2. — К.: Знання України, 2003).

Громадянське суспільство — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни. Держава, в свою чергу, захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Але якщо державі властиві різні форми правління (демократична, диктаторська, монархічна), то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії. Високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів. Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні законних прав людини. Особа має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси. Становлення громадянського суспільства є невпинним процесом удосконалення громадянина, суспільства, влади, політики, права, який охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності. Його розвиток для тих народів, які досягають відчутних результатів на цьому шляху, не втрачає якості від нескінченності довічного удосконалення. Корені поняття і самої ідеї громадянського суспільства сягають Давніх Греції і Риму, а саме — політико-юридичної думки тих часів. Його знаходимо в ідеї поліса Аристотеля, *societas civilis* Цицерона та в ідеях природничого права. На той час громадянського суспільства і держава були, по суті, взаємозамінними термінами. Дослідники політичних теорій мислителів Давньої Греції визнавали, що в них «політичне» обіймало всі важливі сфери життя суспільства: сім'ю, релігію, освіту, художню літературу, мистецтво та ін. Бути членом *politike* означало бути громадянином, тобто жити і діяти відповідно до законів, а також не завдавати шкоди іншим громадянам. Тоді ж виникло й розуміння суспільства як сукупності громадян [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Категоричний імператив (від лат. *imperativus* — владний, наказовий) — припис, що виражає універсальний, апріорний закон моралі, сформульований Кантом. Обґрунтування категоричного імперативу в системі кантівської філософії пов'язане з принциповим протиставленням світу моралі як світу свободи, розуму й світу природи, де діють закони причинності. Категоричний імператив має два основних визначення: «Чини так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства» (т. зв. «формула універсалізації») та «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» (т. зв. «формула персональності»). На відміну від гіпотетичних імперативів — імперативів уміння й розсудливості, які виводяться з досвіду, категоричний імператив є приписом суто раціональним, що має апріорну цінність. Моральна вимога, виражена в категоричному імперативі, є абсолютно вільною від чуттєвих, природних нахилів і переживань людини. Це — «чиста форма» обов'язку, безумовний регулятивний принцип, що вказує лише на загальний напрям дій та вчинків. Водночас категоричний імператив — така форма універсальності, яка встановлюється всезагальністю волі окремого розумного індивіда. Автономна воля розумної людської істоти — ще одна підвалина категоричного імперативу.

Якщо об'єктивно моральний закон представлений у правилі категоричного імперативу, то суб'єктивно він представлений в цілі як такої, що її суб'єктом виступає розумний індивід як найвища цінність світу. Підпорядковуючись велінню категоричного імперативу, розумний індивід засвідчує свою владу над природою, здатність стати над особистими інтересами й уподобаннями та автономію власної моральної волі. В історії філософії кантівське витлумачення категоричного імперативу неодноразово піддавалося критиці за ригоризм, формалізм, монологічність. Спроби оновленого формулювання категоричного імперативу в рамках різних напрямів сучасної філософії й етики належать Шелеру, Йонасу, Апелю та ін. [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Політична філософія — розділ філософського знання, предметом якого є ціннісно-світоглядні принципи легітимності політики. У попередні часи Ф. п. як самостійний розділ не виділялася, розчиняючись у ширшому понятті «політична наука». За сучасних умов постає потреба розрізняти теорію політики, яка розробляє й вивчає принципи організації і порядок функціонування політичних систем та структур і власне політико-філософську теорію, котра доповнює й конкретизує теоретичні складові політики глибинними елементами позаполітичного, узагальнено-смыслового характеру. У доіндустріальний період історії суспільства витоками легітимності політики були такі соціальні інститути, як звичай, традиція, релігія. З розвитком індустріалізації відбувається перехід до світських інстанцій легітимності, джерелом яких стає насамперед раціональність. Тепер у пошуках підтвердження своєї легітимності політика апелює до розуму, раціонального дискурсу. Проте сама раціональність ще не гарантує моральної цінності політики, як це досить чітко продемонструвала ще політична філософія Н. Макіавеллі. Але з плином часу політика все більше має потребу саме в морально-ціннісних підвалинах своєї легітимності. Так, французька буржуазна революція, окрім культу розуму, висунула й цінності свободи, рівності та братерства, посилення на які та апеляція до яких стали вважатися джерелом легітимності здійснюваної політики. Відтоді витоки легітимності розглядаються як такі, що повинні бути і морально цінними. Найчіткіше цю позицію відобразив І. Кант, який вважав, що теорія політики повинна розглядатись як прикладна етика. А на думку Г. Гегеля, політика повинна збігатися з моральністю. Поширення цієї позиції привело до становища, коли для набуття легітимності політика повинна була орієнтуватися на такі засади, які або були б безпосередньо моральними цінностями, або були б спроможними виступати в подібній ролі, тобто бути морально релевантними (напр.: свобода, справедливість, солідарність, рівність, демократія, незалежність, права людини, національне самовизначення та ін.). Обґрунтування критеріїв легітимності політичних систем, відносин, діяльності саме як морально-ціннісних принципів і стало основним завданням сучасна політична філософія. Відтак сучасна політична філософія може виступати як спеціальна, політико-філософська теорія. Як політична макро-філософія вона репрезентує собою підсистему макроетики і на цьому рівні розробляє принципи легітимації політики загального порядку [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Правова держава — тип держави, основними ознаками якої є зв'язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави. Доктрина правової держави становить складне, детально розроблене вчення, яке пояснює не тільки взаємодію держави і права як своєрідних і самостійних суспільних явищ, а й багатьох явищ у сфері політики, соціального управління, етики тощо. Зародження ідей, які стали складовими цієї доктрини, можна простежити вже в концепціях великих мислителів античності (Платона, Аристотеля, Полібія, Ци-

церона) і середньовіччя тією мірою, якою в тогочасній історичній період відбувалося становлення, розвиток, впорядкування держав з різними формами правління, з перспективними і ефективними державно-правовими інститутами (парламент, суд присяжних, міське самоуправління та ін. Принцип зв'язаності держави правом передбачає, що влада державна, як влада, організована правом, може здійснюватись лише в правових формах. Засобами зв'язування державної влади є: конституція як засіб формального обмеження діяльності державної влади; форми діяльності державної влади, які встановлені в конституції та інших законах; межі, що встановлюються закономірностями соціально-психологічного життя людей; громадянської свободи як об'єктивний обмежувач державної активності. У правовій державі панівне становище повинні займати лише законні підзаконні акти, що суперечать законам, скасовуються або приводяться у відповідність із законом. За змістом закони не повинні виходити із правових меж, встановлених для втручання державної влади в особисте і суспільне життя. В основу конструкції правової держави покладено засаду поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Питання до дискусії

1. У чому полягає об'єктивність появи німецької класичної політичної філософії?
2. Які категорії політичної науки були ґрунтовно наповнені новим змістом і набули подальшого розвитку в німецькій класичній філософії? В чому суть цієї новизни?
3. До якої політичної ідеології слід віднести вчення І. Канта і Г.В.Ф. Гегеля?
4. У чому суть думки І. Канта про суспільний та народний суверенітет як «регулятивні ідеї»?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Політична сутність категоричного імперативу І. Канта.
2. Проблеми взаємодії держави і права в політичній спадщині І. Канта.
3. Теорія громадянського суспільства за І. Кантом.
4. Теоретичні засади політичної науки за Г.В.Ф. Гегелем.
5. Г.-В.-Ф. Гегель про державу, владу і право.
6. Природа громадянського суспільства в політичній теорії Г.В.Ф. Гегеля.

Завдання для самостійної роботи

1. Уважно прочитайте рекомендовані першоджерела з цієї теми. Випишіть із них основні поняття політичної науки та наповніть їх зміст тлумаченнями класиків, твори яких ви опрацювали.
2. Зробіть порівняльну характеристику обґрунтування політичного ідеалу в науковій політологічній спадщині І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля.

Питання до заліку

1. Соціально-політичні та економічні чинники виникнення німецької класичної філософії.
2. Політична теорія І. Канта.
3. Політична теорія Г.В.Ф. Гегеля.

Питання до іспиту

---

1. Об'єктивні та суб'єктивні фактори виникнення німецької класичної політичної філософії.
2. Політичний зміст категоричного імперативу І. Канта.
3. І. Кант про взаємодію держави і права.
4. Теорія громадянського суспільства І. Канта.
5. Політичний аспект вчення Г.В.Ф. Гегеля про абсолютну ідею та абсолютний дух.
6. Особливість гегелівського вчення про право та громадянське суспільство.
7. Спільне та особливе в політичних поглядах І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля.

Першоджерела

---

1. *Гегель Г.-В.-Ф.* Философия права. — М., 1990.
2. *Гегель Георг-Вильгельм-Фридрих.* Политические произведения. — М., 1978.
3. *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения в 6-ти т. — Т. 6. — М., 1965.
4. *Кант И.* К вечному миру // Кант И. Сочинения в 6-ти т. — Т. 6. — М., 1965.
5. *Кант И.* Метафизические начала учения о праве // Кант И. Сочинения в 6-ти т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.

Рекомендована література

---

1. *Гулыга А. В.* Кант сегодня // Кант И. Трактаты и письма. — М., 1980.
2. *Гулыга А. В.* Кант. — М., 1994.
3. *Гулыга А. В.* Учение Канта о вечном мире // Философия Канта и современность. — М., 1974.
4. *Гулыга А. В.* Гегель. — М., 1970.
5. *Дробницкий О. Г.* Теоретические основы этики Канта // Философия Канта и современность. — М., 1974.
6. Історія філософії / За ред. В. І. Ярошовця. — К.: Видавець Парапан, 2002.
7. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби. — К.: Видавничий центр «Академія», 2003.
8. *Нерсесянц В. С.* Гегелевская философия права: история и современность. — М., 1974.
9. *Нерсесянц В. С.* Гегель. — М., 1979.
10. *Пионтковский А. А.* Теория права и государства Канта // Философия Канта и современность. — М., — 1974.
11. *Семенов В. Г., Шульженко Ф. П.* Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К., 1995.
12. *Соловьев Э. Ю.* Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права // Философия Канта и современность. — М., — 1974.
13. Философия права Гегеля и современность. — М., 1977.
14. *Хейде Л.* осуществление свободы: Введение в гегелевскую философию права. — М., 1995.
15. Хрестоматия по новой истории, 1640—1870 / Под ред. Сироткина В. Г. — М., — 1990.

- 1. Політичний технократизм і сцієнтизм Клода Анрі де Рувруа Сен-Сімона.***
- 2. Соціально-психологічний і політичний прагматизм Франсуа Марі Шарля Фур'є.***
- 3. Комуно-реформізм Роберта Оуена.***

Наприкінці XVIII — на початку ХІХ ст. умами багатьох мислителів заволоділи соціально-політичні утопічні доктрини, які прийнято називати критично-утопічний соціалізм і комунізм. Загалом проблемами держави, права, політики в Новий час переймалися представники всіх ідеологічних течій і напрямів. Саме в цей період і сформувалися соціально-політичні утопії, що виражали інтереси третього стану, передусім його революційно-демократичного крила. З-поміж різноманітних ідей, теорій їх вирізняли пошук оптимальних політико-правових форм організації суспільства, які дали б змогу покласти край нерівності, експлуатації людини людиною, тиранії та насильства. Особливості сконструйованих творцями цих теорій суспільно-політичних систем були зумовлені тогочасним рівнем розвитку історичних знань, ступенем зрілості суспільств, специфічним світобаченням третього стану. Певний вплив на них мали антична і середньовічна літературні традиції.

За змістом ці політичні доктрини формувалися як різноманітні самостійні інтелектуальні рухи, кожен з яких вважав бездоганним саме свій проект політичної організації суспільства, обґрунтовував і відстоював власні принципи функціонування нового світопорядку. Головними принципами переважно проголошувалися раціональність, свобода, рівність. Ці соціально-утопічні проекти віддзеркалювали різний історичний досвід і суб'єктивне його тлумачення. Серед найрозвинутіших соціально-політичних утопій виокремлюють технократизм Сен-Сімона, соціально-психологічний політичний прагматизм Ш. Фур'є, комуно-реформізм Р. Оуена, революційний комунізм Т. Дезамі й о. Бланкі, комунізм Е. Кабе, робітничий комунізм В. Вейтлінга та ін.

1. ПОЛІТИЧНИЙ ТЕХНОКРАТИЗМ І СЦІЄНТИЗМ КЛОДА-АНРІ ДЕ РУВРУА СЕН-СІМОНА

Погляди К.-А. Сен-Сімона формувалися під впливом Великої французької революції, участі в боротьбі північноамериканських колоній за незалежність.

Клод-Анрі де Рувруа Сен-Сімон народився 17 жовтня 1760 року в Парижі в аристократичній родині. Його вихованням і освітою займалися обдаровані вчителі, серед яких був і відомий французький енциклопедист Д'Аламбер.

У 13-літньому віці він відмовився від першого причастя, заявивши, що не вірить у таїни релігії. Був він амбітним і самовимогливим юнаком, про що свідчить веління слуги будити його вранці такими словами: «Вставайте, графе: великі справи ждуть». Через чотири роки вступив на військову службу, а ще через три роки відправився в складі французького експедиційного корпусу на допомогу повстанцям американських колоній у боротьбі проти Англії. Повернувшись звідти, полишає військову службу, хоч йому прогнозували там успішну кар'єру, і вирушає в мандрівку Голландією та Іспанією.

У перші роки революції Сен-Сімон виступив з пропагандою принципів свободи і політичної рівності громадян, закликав Національні збори скасувати привілеї дворянства і духівництва, відмовився від дворянського звання і графського титулу. Розчарувавшись у її спроможності вирішити основні суперечності суспільного ладу Франції, він з 1802 р. всю енергію віддає науково-літературній праці, зосередившись, передусім, на проблемах перебудови людського суспільства. Основні його праці: «Нарис науки про людину» (1813—1816), «Промислова система» (1821), «Катехізис промисловців» (1823—1824), «Нове християнство». Помер Сен-Сімон 19 травня 1825 року.

Маючи глибокі знання з природничих наук, Сен-Сімон намагався пізнати універсальні закони, що діють у природі та суспільстві, принцип побудови раціонального суспільства з урахуванням тенденцій розвитку людства.

Соціально-політична філософія. Соціальну філософію Сен-Сімона характеризує чітко визначений історизм. Поділяючи оптимізм просвітницької філософії, він намагався з'ясувати закономірності історичних змін на різних її етапах, науково обґрунтувати майбутнє. У зв'язку з цим наголошував на взаємодії науки (теоретичного знання) та індустрії (будь-якої виробничої діяльності) як ключових чинників формування розвинутих типів суспільства.

Сен-Сімон був переконаний, що вся попередня філософія мала на меті лише руйнування існуючих систем, тому своє завдання вбачав у створенні нової філософії, заснованої на фактах соціальної науки про людину, яка б більше орієнтувалася не на теоретичні узагальнення соціального життя, а на практичні проблеми.

Сен-Сімон був глибоко обізнаний із надбаннями французької раціоналістичної філософії, що протиставляла існуючому суспільному устрою свої теоретичні моделі устрою «розумного», намагалася обґрунтувати його вічні і незмінні закони, покликані забезпечити в суспільному житті торжество розуму. До таких намагань він ставився з обережністю, оскільки найпродуктивнішою вважав ідею, якою, на його погляд, має послуговуватися історія, якщо хоче бути наукою. Відповідно, ядром політичних дискусій повинно бути вивчення розвитку цивілізації, що допомагатиме державним людям у плануванні своєї діяльності.

Історія людства, на його думку, переконає, що всі великі перевороти в економічному і політичному житті суспільства були наслідками перевороту у філософських поглядах. Людство в своєму розвитку пододало такі великі фази: теологічну (період панування релігії, що охоплює рабовласницьке і феодальне суспільства), метафізичну (занепад феодальної і теологічної систем), позитивну (заснований на науці майбутній суспільний лад).

Сен-Сімон одним із перших мислителів охарактеризував основні риси індустріального суспільства «індустріальної системи», спробував окреслити ймовірні шляхи його розвитку, послуговуючись положенням, згідно з яким кожен тип суспільства вибудовується на особливій системі філософських переконань. Як тільки ця

система перестає бути актуальною, суспільний лад розпадається. Наприклад, руйнування феодальної системи було спричинено наступом Просвітництва на теологію. З цього випливав висновок, що лише нова, альтернативна феодальній система світобачення «позитивна наука» може сформувати засади постфеодального, індустріального ладу.

Основу політичної філософії Сен-Сімона становить критика лібералізму, його індивідуалістичної моралі, які з метафізичних позицій розглядали соціальні питання. Такий підхід він розцінював як недостатньо динамічний, а тому не придатний для нового, прогресивного суспільного ладу. Найістотношою вадою лібералізму вважав його неспроможність поліпшити умови життя переважної більшості людей, які, будучи причетними до створення майже всіх суспільних благ, потерпають від негараздів і нестатків. Відповідальність за це, на його думку, повинна взяти на себе церква (особливо католицька), оскільки, переймаючись проблемами моралі, вона нічого не зробила для забезпечення рівноправності в суспільстві, хоч до цього зобов'язує її вчення Ісуса Христа.

Утвердження буржуазних порядків спровокувало розвиток егоїзму та індивідуалізму, породило культ грошей, прагнення наживи, конкуренцію між людьми. Сен-Сімон не міг вважати такі порядки розумними і справедливими, оскільки з ними він пов'язував нову, не менш глибоку за попередню, соціальну та політичну кризу суспільства. Тогочасне політичне становище у Франції він характеризував як дивне «видовище перевернутого до гори дном світу», оскільки суспільними справами керують цілком не придатні для цього люди («Міркування літературні, філософські та промислові»). В іншій праці — «Притча» («Парабола») він звертав увагу на те, що «соціальна організація недосконала і незавершена, що люди дозволяють керувати собою насиллю та хитрощам і незавершена, що людський рід політично перебуває в аморальному стані». Гостро критикував капіталістичне суспільство за провокування в людині індивідуалізму, жадоби, егоїзму, які називав «гангреною людського роду», що стала загальною хворобою суспільства.

Не менш жорстко критикував він інститути управління, вважаючи чиновницький апарат надто роздутим, на утримання якого народу доводиться витратити великі кошти (податки).

Серед вищих урядових чиновників, членів уряду ледве не узаконені хабарництво і підкуп. Усе це, на думку Сен-Сімона, є беззаперечним свідченням глибокої суспільної кризи.

Егоїзм і конкуренція, якими вражене суспільство, породжують війни, боротьбу націй. Засуджуючи війну, він заперечував і можливість зміни існуючих порядків немирними способами. Водночас поділяв війни на справедливі і несправедливі.

Потворні риси капіталізму, на думку Сен-Сімона, свідчать про необхідність докорінних змін існуючої соціальної системи: «Необхідність у цьому настільки назріла, що вони (зміни) неодмінно повинні здійснитися» («Про промислову систему»). Вважаючи, що ці зміни відбудуться в найближчому майбутньому, він називав тогочасну епоху перехідною («Катехізис промисловців»).

Аналіз історії підвів Сен-Сімона до висновку, що людське суспільство розвивається по висхідній лінії. Долаючи стадії розвитку, воно має прийти до свого «золотого віку». На відміну від мислителів XVII—XVIII ст., які вважали «золотим віком» людства ранні стадії його розвитку, звертали свої погляди в минуле, Сен-Сімон стверджував, що до ідеального ладу воно ще має прийти, тобто «золотий вік» — у майбутньому. Запропонована ним *концепція «соціальної фізіології»* тлумачить процес розвитку людства аналогічно процесу росту людини. Її особливість

полягає в тому, що Сен-Сімон не вважав можливим у майбутньому занепад людства, а навпаки, переконував у настанні його «золотого віку».

Історичний процес Сен-Сімон розглядав певною мірою з діалектичних позицій, виходячи з того, що різні історичні періоди характеризуються формами власності, взаємовідносинами експлуататорів і експлуатованих. З огляду на це, високо цінував праці політекономістів Адама Сміта, Жана-Батіста Сея. Цей процес не є прямолінійним. Розвиток людства він розглядав крізь призму органічних (спокійного розвитку) і критичних (порушення суспільної рівноваги, боротьби соціальних груп) періодів історії, пішовши значно далі мислителів XVII ст.

Сен-Сімону не було властиве матеріалістичне розуміння історії. Він констатував, що в суспільстві періодично змінюються форми власності, але не пов'язував це з появою і зміною класів. Так, у «Листах женевського обивателя», Сен-Сімон виокремив три основні класи: 1) учених; 2) власників, за винятком осіб, які належать до першого класу; 3) найманців (тих, хто не має власності). Дещо пізніше вів мову про класи паразитів і промисловців («Промислова система»). До паразитичного класу відносив дворян, військових, рантиє, державних чиновників і юристів, яким, за його словами, протистоїть клас промисловців, що становить більшість нації, — клас працюючих, а також фабрикантів, торговців, банкірів.

Досить складним, радше — негативним було його ставлення до пролетаріату як класу, що складається з осіб, які не мають власності. Вони, на його думку, втягнули країну в хаос під час революції 1789 р.

Пізніше він уже не вбачав у пролетарях загрози соціальному спокою і навіть визнавав за ними організаційні здібності в господарській сфері. Оскільки поняття «класи» Сен-Сімон формулював дуже специфічно, а критерії, за якими він визначав різні класи, були невизначеними, цілком можливо, що він мав на увазі лише пролетарів, коли писав: «Народний клас, велика більшість нації, досяг такого високого розумового рівня, що у Франції без усяких незручностей для громадського спокою, а навпаки, з великими перевагами для всіх класів людства може бути встановлено громадський устрій, який має своєю безпосередньою ціллю всезагальний добробут». Однак він не виділив пролетаріат в особливий клас; антагонізм між пролетаріатом і капіталом не вважав невіршеним, оскільки, на його думку, він виник на підставі непорозуміння.

Вважаючи сучасне йому суспільство недосконалим і передбачаючи його крах, Сен-Сімон розробив план його докорінної зміни, виходячи зі своєї впевненості у важливій ролі суспільного для життя «індустріала» (промисловця), а також ставлення до організації промисловості як до найважливішого фактора досягнення суспільного блага. Щоб уможливити перехід від одного суспільного устрою до іншого, писав він, необхідно чітко уявити промисловий режим і ознайомити з ним найвпливовіших промисловців, дбаючи про максимальне використання їх можливостей в інтересах промисловості та виробників. У цьому він вбачав своє завдання.

Утопічний соціалізм. Становлення нового суспільства Сен-Сімон уявляв як тривалий процес, що має розпочатися зі створення у Франції політичної партії промисловців. Це повинно прискорити появу таких партій і в країнах Європи, що забезпечить торжество нового суспільного устрою — промислової системи. В основі його вчення про нову промислову систему — погляд на суспільство як на особливий організм. Чим кращим є життя цього організму, тим краще почуваються його елементи.

Державну владу він розглядав як чинник організації виробництва. Вважаючи політику «наукою про виробництво», головне завдання уряду вбачав у створенні

умов для розвитку виробництва, захисту його від безпорядків і різноманітних перепон. Цей принцип поширював і на суспільство, яке ще не стало «промисловою системою». В асоціативному суспільстві державна влада, на думку Сен-Сімона, повинна бути замінена суспільним самоврядуванням. У такому суспільстві найважливіші питання його буття вирішуватимуть не чиновні люди, а сили всього суспільного організму.

Ідея суспільного плану виробництва є визначальним аспектом вчення Сен-Сімона, викликом анархії, властивої капіталізму на етапі його зародження, що дає право вважати описаний ним новий суспільний устрій асоціацією.

Розцінюючи промислову систему як ефективний засіб подолання суспільних вад, гармонізації суспільства, Сен-Сімон основним джерелом добробуту, економічного зростання вважав організацію машинного виробництва, централізацію управління промисловістю відповідно до науково обґрунтованого плану. Тому «асоціація», як він її уявляв, має бути об'єднанням промисловості, що можливе внаслідок централізації виробництва. У новому суспільстві все повинно підпорядковуватися промисловості й науковому прогресу, а політика як наука про суспільство має стати наукою про виробництво, сприяти розвитку всіх його видів. Це означає, що політика повинна дбати передусім про організацію промисловості, основні принципи централізованого управління єдиним господарством, тобто бути наукою про управління. Здатність до управлінської діяльності, за його переконаннями, залежить не від людини, а від її «позитивних здібностей». Люди рівні в тому сенсі, що кожен, незалежно від походження, може стати управлінцем. Водночас вони не можуть бути рівними, бо лише окремі з них мають дар до управління.

Проект справедливого суспільства передбачав можливість кожної людини працювати, збереження приватної власності, вирішальну роль фабрикантів, купців і банкірів в управлінні економічними процесами. Домінування в управлінні наукових принципів повинно нейтралізувати одвічну проблему управлінців і підлеглих, оскільки в ньому буде зжито суб'єктивізм. Нове адміністративне управління виходитиме з інтересів цілого, що забезпечуватиме процвітання суспільства і підтримку більшості громадян. У новому суспільстві не буде більше управління людьми, а всі завдання керівництва ними полягатимуть в управлінні речами. Сукупна дія всіх цих чинників забезпечить довіру до могутніх правителів, оскільки «справа управління буде зведена до нуля або майже до нуля».

У політичних аспектах проект організації майбутнього промислового ладу зберігав традиційну для тодішньої Франції спадкоємну королівську владу, яку повинні були доповнювати й урівноважувати кабінет міністрів і двопалатний парламент.

У багатьох творах Сен-Сімона фігурують думки про освіченого монарха, можливість реформ зверху (внаслідок королівських декретів). Наприклад, у «Катехізисі промисловців» він наголошував, що пропонувані ним реформи не є ворожими королівській владі, навпаки, вони покликані принести королю більше спокою. На його сторінках було обґрунтовано необхідність «проголосити промисловий режим, промислову монархію», у межах якої між королем і палатами парламенту мала б працювати рада вчених, яка розробляла б наукові плани соціальних перетворень, і рада промисловців у складі найвидатніших представників промисловості, торгівлі й банківського капіталу, чийм завданням були б розгляд прийнятих радою вчених проектів соціальних перетворень, складання проекту бюджету, після чого його можна було б надсилати на розгляд кабінету міністрів і парламентських палат.

Акт королівської влади, який закликає до управління країною «освічених промисловців» і вчених, а не дворян і духовенство, Сен-Сімон вважав простим, раціо-

нальним і безкровним способом переходу від нерозумної феодальної до нової, справедливої «промислової» системи, від системи «урядової» — до «адміністративної», яка управляє виробництвом, а не людьми.

Як й інші утопісти, Сен-Сімон вибудовував свої плани суспільної перебудови на засадах мирного вирішення усіх соціальних проблем, рішуче заперечуючи революційне насильство, класову боротьбу. Головним засобом суспільних перетворень вважав проповідь нової моралі. Дбаючи про цілісність своєї теорії, він в останні роки життя головну увагу приділяв її духовним аспектам. Оскільки, за його спостереженнями, людство поріднилося з ідеєю Бога, Сен-Сімон намагався пристосувати релігію до потреб свого вчення саме в координатах моральних проблем. Водночас він наголошував, що досягнення науки, мистецтва, моралі змушують її до подальшого розвитку. Оновлена в його процесі релігія («нове християнство») повинна сприяти зміцненню «промислової системи», об'єднуючи людей, «змушуючи ставитися один до одного по-братськи», дбати про «поліпшення морального та фізичного становищ найбіднішого класу». Все це має забезпечити розквіт суспільства загалом. Концепція «нового християнства» не була запереченням традиційного світосприйняття, Сен-Сімон лише намагався використати її для пропаганди й реалізації свого вчення.

Сен-сімонізм. Після смерті Сен-Сімона його ідеї кожен по-своєму розвивали Беджамен-Оленд Родріг (1794—1851), Бартелемі Проспер Анфантен (1796—1864) й Сент-Авіан Базар (1791—1832), засвідчивши цим існування сен-сімоністської наукової школи. Хоч серед послідовників Сен-Сімона не було цілковитої єдності поглядів, вони усвідомлювали, що їх протистояння зруйнує засади школи, тому протягом тривалого часу йшли один одному на поступки, не демонструючи своїх розходжень. Особливо переймався цим найобдарованіший серед них С.-А. Базар. Дещо інакше поведився Б.-П. Анфантен, намагаючись емоційними засобами демонструвати свою причетність до сен-сімоністського вчення. Б.-О. Родріг подав себе прямим ідейним спадкоємцем Сен-Сімона.

Сен-сімоністи, намагаючись продовжити справу свого вчителя, зосередили свої зусилля на систематизації його ідейної спадщини, представленні її як наукової теорії. Певною мірою це вилилося у нове вчення, оскільки немало положень Сен-Сімона у редакції його послідовників набули нового значення, а дещо було ними додумано. З метою популяризації цього вчення вони організували у 1828 р. читання лекцій, а 1829 р. видали їх окремою книжкою під назвою «Переказ вчення Сен-Сімона». Цій меті були підпорядковані публікації в журналі «Виробник» (1825—1826).

Найсильнішими аспектами цієї системи поглядів є положення про «критичні» та «органічні» епохи, асоціацію й експлуатацію. Саме в їх інтерпретації сен-сімоністи найближче підійшли до формулювання соціалістичних принципів. Передусім вони стверджували, що протягом свого існування суспільство переживає два етапи: тимчасовий, який належить минулому, та кінцевий, призначений для майбутнього, а також стани антагонізму та асоціації. Історичний процес є процесом поступового занепаду антагонізму і формування асоціації, яка розвивається від найпростіших до ускладнених форм: сім'я — місто — національні об'єднання — федеративні союзи.

У розвитку людства чергуються органічні та критичні епохи. Для органічних епох характерна єдність усіх елементів асоціації, спрямування зусиль на досягнення спільної мети. Критичні епохи сповнені міжусобиць, руйнування соціальних відносин, вибухів егоїзму. Не варто думати, що в цей період панують розруха і хаос. Особливістю критичних епох є ліквідація відносин, що віджили своє, підготовка

основи для утвердження нового, досконалішого порядку, тобто для наступної органічної епохи. Саме в такому напрямі (до органічної епохи) розвивається людство.

Оскільки принцип асоціації завжди переважає над принципом антагонізму, то з розвитком людства межі асоціації безперервно розширюватимуться, а на певному етапі встановиться «всесвітня асоціація, тобто асоціація всіх людей по всій землі і у всіх сферах їх відносин». Настане епоха, яку сен-сімоністи назвали завершальною. Ця назва зовсім не означала закінчення будь-якого розвитку. Навпаки, суспільство розвиватиметься ще швидше. Умовою такого розвитку буде всесвітня асоціація. Саме тому ця епоха охарактеризована як завершальна. У новому суспільстві, за уявленнями сен-сімоністів, має утвердитися принцип «Кожному за здібностями, кожній здібності за її справами». Ці міркування впритул наблизили їх до проголошення принципу соціалізму.

Сучасна сен-сімоністам історична епоха вже знала кризи виробництва, що спонукало їх до проголошення необхідності замінити хаос і анархію капіталістичного виробництва планомірністю й доцільністю, організовуючи його так, щоб у жодній галузі ніколи не було ні дефіциту, ні надмірного нагромадження. У майбутньому суспільстві експлуатація повинна бути замінена гармонійною взаємодією людей з природою, що унеможливило б хижацьке використання її багатств.

Однак сен-сімоністи не спромоглися вийти за межі утопізму. Більше того, будучи спочатку прогресивним рухом, сен-сімонізм трансформувався у своєрідну релігійну систему. З часом виявилася різка розбіжність поглядів С.-А. Базара та Б.-А. Анфантена, що спричинило у 1831 р. вихід з їх рядів Базара і кількох його однодумців. На той час Анфантен почав проповідувати «нове євангеліє», тобто релігійну частину вчення Сен-Сімона, зійшов на шлях сектантства, заснував сен-сімоністську церкву. Дійшло до того, що плотську любов було проголошено основоположним принципом нового суспільства. Сен-сімонівська школа поступово втрачала своїх прихильників, відповідно згасала її роль у суспільному житті Європи. У середині 60-х років XIX ст. вона остаточно розпалася.

Проте й нині не вщухають дискусії щодо сен-сімонівського вчення. Серед західних теоретиків поширена думка, що Сен-Сімон є основоположником деяких напрямів сучасної буржуазної ідеології. Робилися спроби проголосити його родоначальником позитивізму, духовним батьком теорії «постіндустріалізму», представити його вчення як релігійну систему, а його праці — ледве не «божими трактатами». Попри новизну, вченню Сен-Сімона властиві ідеалістичне сприйняття історії, елементи містики.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Сен-Сімон

I. Про теорію суспільної організації

До теперішнього часу правителі дивилися на народи як на свої вотчини; всі їхні політичні розрахунки по суті були спрямовані на експлуатацію цих вотчин чи на їх збільшення. Навіть ті з цих розрахунків, які були корисними для керованих, були задумані правителями тільки як засоби зробити свою власність більш прибутковою чи більш міцною. На вигоди, що випливали з цього, навіть самі народи дивилися не як на обов'язок правителів, а як на їх благодіяння.

Цей порядок речей, безперечно, зазнавав з часом великих змін, але то були одні тільки зовнішні зміни; іншими словами, прогрес освіти невинно все більше й більше обмежував коло дій правлячої влади, але суті її він ще не змінив. В тому вигляді, в якому вона існує в даний час у нас, ця влада проявляє себе менш вільно і в більш обмеженому колі,

але вона зберігає той же характер. Колишній принцип, згідно якого королі є за божественним правом природженими власниками своїх народів, визначається до цього часу, по крайній мірі в теорії, основним принципом; доказом служить те, що всяка спроба його спростувати розглядається законом як посягання на суспільний лад.

Але, з другого боку, керованими був висунутий новий загальний принцип політики. Було визнано, що правителі — тільки адміністрація суспільства, що вони зобов'язані керувати ними згідно з інтересами і волею керованих, одним словом, щастя народів є єдина й виключна мета суспільної організації. Цей принцип був прийнятий правителями чи по крайній мірі визнаний ними поряд з бувши принципом; інакше кажучи, правителі визнали, що вони зобов'язані управляти у вищевказаному розумінні, не переставачи, однак вважати себе адміністраторами по праву народження. Новий принцип можна вважати таким, що утвердився, оскільки до конституційних функцій однієї з трьох парламентських властей (палати общин) відносяться захист і підтримання його в силі.

Встановлення цього принципу є, безперечно, важливіший в усіх відношеннях крок на шляху до організації нової політичної системи; тим не менш цей принцип у його сучасному вигляді не може мати ніяких дійсно значних наслідків. Не можна не визнати, що він до цього часу був і тепер ще залишається тільки обмежувачим, але не керівним принципом. Це відбувається тому, що він надто визначений, щоб дійсно стати основою й пунктом відправлення нового суспільного порядку. Він тільки тоді прийме ясний характер, коли буде уточнений чи, краще сказати, доповнений. Надалі ми постараємось розвинути й обґрунтувати це положення.

В даний час визначається, що постійним і єдиним обов'язком уряду є праця на щастя суспільства. Але якими засобами досягається щастя суспільства? Ось питання, по якому громадська думка до цього часу ще зовсім не висловилася. Можливо навіть, що по цьому питанню немає єдиної визначеної та загальноприйнятої думки. Що ж з цього виходить? Що загальне керівництво суспільством по необхідності цілком надане довільному розсуду правителів. Сказати їм: «Зробіть нас щасливими», не наказуючи їм, якими саме засобами, — це значить надати мимоволі їм самим визначити й здійснювати ті заходи, які вони повинні приймати для нашого щастя; це значить, отже, підкорити самих себе їхній повній сваволі. Звідси ясно, що якщо наші правителі честолюбні, вони організують нас для завоювань чи в інтересах своїх монополій. Якщо в них є пристрасть до розкоші, вони будуть намагатися нас ошасливити, будуючи для себе чудові палаци і влаштовуючи пишні свята. Якщо вони благочестиві, вони будуть нас об'єднувати для досягнення раю і т. п., адже правителі, як це природно випливає з їх становища, дуже схильні щиро вважати те, що задовольняє їх власності потяги чи їх пануючі смаки, превеликою користю для народів.

Уявіть навіть, що правителі прониклись бажанням скласти постійний план управління, — до цього їх спонукає до певної міри парламентська організація; оскільки єдиними методами, до яких до теперішнього часу опинилися здатними правителі (і при тому при всіх формах правління) є насильство й підступність, то оскільки через насильства й підступності вони навмисно піднесуть благодіяння суспільства.

Не виходячи в більш детальні міркування, кожний, хто подумав трохи про це питання, переконується, що поки суспільство по відношенню до правителів буде обмежуватися тільки туманним наказом зробити його щасливим, не визначаючи своїх поглядів на засоби досягнення цього щастя, до того часу свавілля неминуче буде царювати в найголовнішій і найістотнішій галузі, бо правителі опиняться здатними поєднати з їхньою природною функцією — вести суспільство по вказаному напрямі — другу функцію, також дуже важливу — визначити цей напрям¹. А звідси випливає, що основне завдання публіцистів у даний час повинно полягати в тому, щоб привернути увагу до шляху, на який суспільство повинно стати для свого розквіту, і спонукати його обрати цей шлях.

Отже, запитаємо себе тепер, які ж загальні засоби досягнення щастя суспільства? Ми не боїмося їх сміливо вказати, і кожна розсудлива людина легко знайде тому доказ: немає інших засобів, крім наук, мистецтв і ремесел. Адже люди можуть бути щасливими тільки тоді, коли вони задовольняють свої фізичні та моральні потреби, а в цьому й полягає єдиний і більш менш безпосередній предмет наук, мистецтв і ремесел.

Усі дійсно корисні для суспільства праці стосуються цих трьох галузей і тільки до них; поза ними залишаються тільки паразити й володарі. З усього, що було зроблено теперішнього часу і що можна буде коли-небудь зробити для щастя людей, ніколи не було і ніколи не буде нічого корисного для поліпшення їх життя, крім того, що сприяє прямо чи посередньо застосуванню, розповсюдженню чи вдосконаленню знань у галузі наук, мистецтв і ремесел. Ми ніколи не втомимось повторювати, що немає іншої корисної праці

¹Що ж дивного після цього, що свавілля не знищено. Очевидно, що можна звалити всю вину в цьому на одних правителів. Свавілля завжди повинно було існувати, поки суспільство не поставило перед собою позитивної мети асоціації. Більш того, очевидно, що зовсім не змінюючи форми правління можна знищити свавілля, тому все те, про що ми говоримо, зовсім не залежить від форм правління і відноситься в рівній мірі до всіх них.

людини, крім впливу її на речі. Вплив людини на людину завжди само по собі шкідливо для людства внаслідок подвійної втрати сил, що викликає вона; він корисний лише настільки, наскільки він посередньо призводить до посилення її впливу на природу.

Звичайно, ми дуже далеко від твердження, що при сучасному становищі речей немає інших корисних людей, крім учених, художників і ремісників, і немає іншої корисної праці, крім їхньої праці. Оскільки при існуючому устрої суспільства ці три класи знаходяться під пануванням паразитів, то всі люди, які, не належачи жодному з цих класів, зайняті звільненням їх від цього панування, роблять не тільки дуже корисну, але й цілком необхідну справу. Їхній вплив, хоча й посередній, безперечно приносить користь наукам, мистецтвам і ремеслам. Та кому не зрозуміло, що користь такого роду праці залежить, так би мовити від обставин і що вона повинна припинитися разом з тим явищем (за необхідністю тимчасовим), яке її викликало? До того ж не можна організувати суспільство на основі критики, а оскільки ми зараз шукаємо принципу, здатного стати основою нової суспільної системи, то ми повинні цілком абстрагуватися від усього, що має перехідний характер.

Отже, нам здається, можна встановити в принципі, що в новому політичному ладі єдиною й постійною метою суспільної організації повинно бути можливо краще застосування для задоволення потреб людини знань, добутих науками, мистецтвами й ремеслами, розповсюдження цих знань, їх вдосконалення і можливо більше накопичення, одним словом, можливо більш корисне поєднання всіх окремих робіт в галузі наук, мистецтв і ремесел.

Тут зовсім не місце детально викладати, якого дивовижного ступеню розквіту могло б досягнути суспільство при такій організації; а втім, це легко уявити собі, і ми обмежимося тим, що накреслимо це в наступному міркуванні.

До теперішнього часу люди виявили чисто індивідуальний і ізольований вплив на природу. Більш того, їх зусилля в дуже значній мірі завжди взаємно знищувались, тому що до теперішнього часу людство було розділено на дві нерівні частини, з яких менша постійно витрачала всі власні сили і навіть нерідко сили більшої частини з метою панування над останньою, між тим як більша вживала значну частину своїх сил для боротьби проти цього панування. Безперечно, однак, що при такій величезній витраті сил людство досягло все ж у найбільш цивілізованих країнах досить значного ступеню достатку й добробуту. А тому міркуйте, чого досягло б воно, якби не розтрачувалося даремно жодного зусилля, якби люди, переставши панувати одні над одними, організувалися, щоб виявляли об'єднаний вплив на природу, і якби народи в своїх взаємовідносинах дотримувались тієї ж системи.

Ми намагались обґрунтувати необхідність для суспільства поставити перед собою позитивну мету організації замість туманної мети щастя. Тепер, коли мета визначена, ми можемо скласти собі більш точне уявлення про її необхідність. Для цього досить порівняти дві можливі суспільні системи, з яких одна має невизначену мету, а інша — позитивну мету, яку ми встановили. Ця паралель покаже з нової точки зору значення виставленого нами принципу.

Уявіть собі багаточисельний караван, який каже своїм начальникам: «ведіть нас туди, де нам буде краще за все». З цього моменту начальники каравану — все, а караван — ніщо, він іде наосліп, оскільки для того, щоб такого роду подорож могла продовжуватися, хоча б тільки 24 години, необхідно, щоб караван мав необмежене довір'я до своїх начальників, виявляв їм цілком пасивну покору. Тому він повністю знаходиться у владі їхньої недобросовісності та нецятв. Він залишає за собою тільки право заявити, що така-то пустиеля, куди його приведуть, йому не подобається, і що його треба вести в інше місце, але це право може повести тільки до того, що він піддається цілому ряду експериментів, які не принесуть йому ніякої користі до тих пір, поки він буде надавати своїм начальникам визначати мету подорожі.

Припустимо, навпаки, що караван каже своїм начальникам: «ви знаєте дорогу в Мекку, ведіть нас туди». При цьому новому становищі речей начальники вже не ватажки, вони тільки провідники; їхні функції, хоча й дуже важливі, мають тепер вже тільки підлеглий характер, головна ж роль належить самому каравану. Кожний мандрівник має право, кожний раз як вважає це потрібним, робити критичні зауваження з приводу обраного шляху і пропонувати, згідно власних знань, зміни, які він вважає корисними. Так як суперечка може завжди відбуватися лише з приводу дуже визначеного й доступного обговоренню питання («Чи наближаємось ми до Мекки чи віддаляємось від неї»), то караван підкоряється вже не волі провідників (припускаючи, що він володіє деякими знаннями), — він підкоряється своєму власному переконанню, що склалося в результаті проведених йому доводів.

Перший приклад є образ суспільства, що дає своїм керівникам тільки загальний наказ зробити його щасливим; другий відповідає суспільству, що організувалось для підвищення свого добробуту за допомогою наук, мистецтв і ремесел. Можна навіть стверджувати, що величезна різниця, що існує між двома вказаними положеннями каравану, дає лише неповну уяву про різницю між такими двома суспільними системами. Нам здається, що їх

протилежність правильно виражається в слідуючи небагатьох словах: «при старій системі суспільства по суті управляється людьми, при новій — воно управляється принципами». Ми вже досить роз'яснили першу частину цього твердження, займемося другою.

У суспільстві організованому з визначеною метою — прагнути до процвітання за допомогою наук, мистецтв і ремесел, найбільш важливий політичний акт, що полягає у визначенні напрямку, в якому суспільство повинно йти, не здійснюється більше людьми, які займають громадські посади, — він здійснюється самим суспільним організмом. Тільки таким чином суспільство як колектив може проявляти в дійсності свій суверенітет, який в даному випадку представляє зовсім не довільну думку, розведену масою в закон, але принцип, виведений з самої природи речей, і людям потрібно лише признати його справедливості і проголосити його необхідність. При такому порядку речей громадяни, обов'язком яких є різноманітні, навіть найвищі громадські функції, відіграють з відповідної точки зору лиш підлеглі ролі, тому що їхні обов'язки, якими б важливими вони не були, полягають в тому, щоб йти в напрямку, не ними обраному. Більш того, мета й предмет такої організації так ясні, так визначені, що не залишається місця ні для свавілля людей. Ні для свавілля законів, тому що і те й друге можуть проявлятися тільки завдяки невизначеності, яка є, якщо так можна сказати, їхньою природною стихією. Справа управління тоді зводиться до нуля чи майже до нуля, тому що воно полягає в повелінні. Всі питання, які повинні вирішуватися при такій політичній системі, а саме: якими заходами суспільство може збільшити свій добробут за допомогою сучасних знань у галузі наук, мистецтв і ремесел, які заходи потрібно вжити для поширення цих знань і для можливо більшого їх розвитку, якими, нарешті, засобами ці різні завдання можуть бути здійснені з найменшими затратами й в короткий час, — всі ці питання, кажемо ми, а також всі питання, які вони можуть порадити, безумовно позитивного характеру й доступні обговоренню; рішення їх можливо тільки на основі наукових доводів, зовсім не залежних від людського свавілля і доступних обговоренню усіма, хто володіє в достатній мірі освітою. Потім, при такій системі всі громадські функції мають позитивний характер і ясно виражену мету; тому необхідні для їх виконання здібності настільки очевидні, їх так легко констатувати, що ніколи не може бути вагань у цій справі, і кожний громадянин буде природно намагатися обмежитися роллю, до якої він найбільш здатний. І подібно до того як кожне питання громадського характеру буде тоді необхідно вирішуватися відповідно до набутих в даний момент знань, то і всі громадські обов'язки будуть неминуче покладені на людей, найбільш здібних виконати згідно до загальної мети асоціації.

При такому порядку речей зникнуть усі три основних пороки сучасної політичної системи: свавілля, нездібність та інтрига.

Якщо в нашому короткому міркуванні про мету, до якої відтепер повинна прагнути соціальна організація, ми не згадали про підтримання порядку, це тому, що підтримання порядку, є основна умова, при якій суспільство може присвятити себе якій-небудь діяльності, але її не можна вважати метою суспільства. Погляд, згідно якого політична система повинна мати своєю єдиною й виключною метою підтримання порядку, погляд, засвоєний і поділяється усіма шановними людьми, оснований на тому, що при сучасному порядку речей уряди дійсно приносять реальну користь лише настільки, наскільки вони більш чи менш забезпечують спокій і безпеку всім окремим видам праці. Усіма визнано, що майже всі заходи, через які уряди намагаються впливати на суспільний добробут, в кінцевому результаті виявлялися лише шкідливими для суспільства; звідси й виходило прислів'я, що найкраще, що можуть зробити уряди для щастя суспільства, це не втручатися. Але ця точка зору, вірна тільки по відношенню до нині існуючої політичної системи, явно помилкова, коли її розуміти абсолютно; вона може застосовуватись до тієї пори, поки ми не піднеслись до уяви про іншу політичну систему.

Функції, спеціальною метою яких є підтримання порядку, займають у новій суспільній організації тільки місце, відповідне їх природному значенню, інакше кажучи, будуть функціями підлеглими, чисто поліційними, бо головними функціями вони, очевидно, можуть бути тільки до того часу, поки суспільство не має визначеної мети; з того ж моменту, як воно придбає яку-небудь мету, хоча б навіть помилкову, вони відступають на другий план. Зауважимо тепер, що ця галузь громадської діяльності являє собою в новій системі єдину галузь, що вимагає деякого панування людей один над одним, тоді як в усьому іншому, як ми показали, діють принципи. Звідси виходить, що діяльність по управлінню у власному розумінні слова буде тоді, наскільки можливо, обмежена. Отже,

* І в даний час користується визнанням принцип, згідно з яким посади повинні займатися найбільш здібними людьми, але цей принцип не має нічого спільного з принципом, який ми намагаємося встановити. Здібність, яку відстоюють підтримуючи цей принцип люди, є здібність до насильства й підступності, а це не тільки не має нічого спільного зі здібністю, про яку тут іде мова, але й, більше того, ми глибоко переконані, що було б дуже прикро, якби цією здібністю володіла відюділна політична влада, бо необхідним результатом цього було б продовження існування спотвореної соціальної системи поза її природні межі. Теперішня нездібність набагато краща від цієї здібності.

при цьому порядку речей люди користуватимуться вищим ступенем свободи, сумісної з станом суспільства. Треба зауважити, що функція підтримання порядку зможе тоді легко стати майже цілком загальною справою всіх громадян — чи при затриманні порушників порядку чи при вирішенні суперечок. Таким чином, частка влади, яку потрібно буде вручити людям, спеціально уповноваженим на підтримання порядку, зможе бути дуже малою і буде тим не менш загрозлива для свободи, що ці люди займатимуть лиш підлегле становище. Тільки тоді буває потрібний великий урядовий апарат для підтримання порядку, коли політична система не намагається визначено до суспільного процвітання, тому що в цьому випадку на народну масу неминуче доводиться дивитися як на ворога встановленого порядку. Але коли кожний ясно бачить мету, до якої суспільство йде, — підвищення добробуту, і послідовні кроки, що наближають до неї, тоді маса населення користується пасивною силою, якої однієї майже досить для приборкання протигромадської меншості.

Протилежність, існуючу між двома системами в указаному відношенні якнайкраще можна показати через слідувачі порівняння, взятого з галузі конкретних і загальновідомих фактів.

Політехнічна школа є найвищим з будь-яких існуючих навчальних закладів. Коли виникло питання про її створення, її засновники зайнялись, з одного боку, розробкою плану навчання, який дав би можливість масі учнів набути якомога більше знань, і при тому найважливіших, за найкоротший час, а з другого боку — передачею найбільш здібним людям обов'язків виконання. Коли обидва ці завдання були вирішені, вони вважали свою місію виконаною: установу було засновано. Вважаючи, однак, що за характером цієї установи в ній повинні мати місце деякі адміністративні функції, вони розподілили ці другорядні посади між різними професорами, які час від часу збиралися, створюючи адміністративну раду. Нарешті, рахуючися з тим, що в багаточисельних зборах молодих людей необхідно додержувати відповідний порядок, щоб вони могли одержати з викладання всю можливу користь, засновники поклали турботу про це на гідну поваги службову особу, яка не володіла в достатній мірі здібностями, щоб бути професором, та й сама зараховувала себе до людей більш низького порядку. Відомо, як процвітала ця установа.

З'являється Бонапарт. Він знаходить таку організацію надто простою, і щоб внести в неї трохи свого, хоче придати їй те, що він називає гідністю і значенням. Що ж він робить? Він підпорядковує цю установу правителю з середовища своїх придворних, помічників правителя в чині полковника та директору, причому кожний з них має по декілька підлеглих і разом з іншими несе обов'язки по підтриманню дисципліни; він скасовує адміністративну раду і на її місце становить головного адміністратора, оточеного багатьма чиновниками різних рангів. І все це зібрання даремних і бездарних людей виступає на першому плані, в них бачать душу установи, вони користуються вищою повагою, вони затьмарюють професорів. Початковий і природний порядок зовсім перевернутий; другорядна частина установи стає головною, дійсно важливі функції відсутні на задній план. Не треба говорити, що цей новий, ще тепер існуючий лад коштує набагато дорожче попереднього, що саме найменш корисні та найменш здібні службові особи коштують дорожче інших.

Зроблене нами порівняння, взяте у більшому масштабі й поширене на всі сторони суспільного ладу, дає можливість гідно оцінити перевагу нової політичної системи над попередньою.

Попереднім викладом ми, сподіваємось, довели, що єдина дійсно важлива справа, яка може бути зараз зроблена для вдосконалення суспільного порядку, полягає в тому, щоб спонукати громадську думку виразно висловитися за організацію такої політичної системи, яка мала б за мету працю для суспільного добробуту за допомогою наук, мистецтв і ремесел. Ми не думаємо, що нам слід обмежитися цим доказом. Ми вважали б наше завдання виконаним тільки наполовину, якби ми не встановили далі, що ця політична система, незалежно від її переваг, природно повинна здійснитися в житті в даний час в силу самої ходи подій і в силу розвитку людського розуму.

Сен-Симон. Избранные сочинения. — Т. 1. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1948, С. 435—452.

2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРАГМАТИЗМ ФРАНСУА-МАРІ-ШАРЛЯ ФУР'Є

Ф.-М.-Ш. Фур'є належить особливе місце в історії соціально-політичних вчень Франції. Його негативне ставлення до нового суспільства, як і в Сен-Симона, було наслідком розчарування результатами буржуазної революції 1789—1794 рр., оскі-

льки проголошені нею принципи свободи, рівності й братерства різко відрізнялися від реалій капіталістичного устрою, в якому домінували конкуренція, експлуатація, влада грошей.

Довідка

Франсуа-Марі-Шарль Фур'є народився 7 квітня 1772 року в м. Безансоні, в родині багатого купця. Батько помер, коли хлопчику було 9 років. Він дуже рано вступив у конфлікт зі своєю сім'єю і середовищем, вважаючи, що там панують омана і шахрайство.

У 1790 р., після закінчення місцевого єзуїтського коледжу, в якому діти буржуа отримували класичну освіту, він подався до Парижа, де вивчав юридичні науки. Але на вимогу сім'ї їде на навчання в торговий дім Леона, де впродовж двох років набуває практики торгового підприємця. Вивчав торговельну справу в Парижі, Руані, Марселі, Бордо. Спостереження під час цієї практики дали імпульс для серйозної критики торгівлі як основи буржуазної «цивілізації».

У 1792 р., отримавши від батька першу частину спадщини, Фур'є розпочав у Ліоні самостійну торгівлю. Відвідавши у справах багато міст Франції, Німеччини, Нідерландів, здобув ще більше матеріалу для осмислення буржуазної «цивілізації». Особливим поштовхом став крах його комерційної кар'єри у 1791 р., що було наслідком повстання ліонської крупної буржуазії проти Конвенту. Його майно було конфісковане контрреволюційною владою, а його було мобілізовано до війська заколотників. Після звільнення Ліону революційними військами Фур'є був заарештований, але невдовзі він втік у Безансон.

Вступив до лав революційної армії, де прослужив з 10 липня 1794 року до 26 січня 1796 року, звільнившись за станом здоров'я.

У 1800 р. Фур'є почав публікувати у різних видавництвах статті, нотатки й вірші. На той час він працював торговим маклером, характеризуючи своє становище, як «становище людини, яка широко торгує чужою брехнею, до якої додає свою».

У 1811 р. Фур'є — експерт військового відомства з постачання сукна. Сто днів перебував на посаді завідувача бюро статистики департаменту Рони. Друга Реставрація позбавила Фур'є цієї посади. У 1816 р. він залишає Ліон і поселяється в окрузі Бюже департаменту Ен, у передгір'ї Юри, де протягом шести років працює над «Трактатами про асоціацію».

У 1825—1828 рр. працює касиром в одному з торговельних підприємств Ліона, кореспондентом американської газети в Парижі. У 1828 р. за матеріальної підтримки сім'ї та близьких товаришів-послідовників цілком віддається науковій роботі.

У 1828—1829 рр., мешкаючи в Безансоні, пише працю «Про новий господарський і соціетарний світ», яку видав у Парижі. Тут минає решта його життя, наповненого літературною і пропагандистською роботою.

Життєві негаразди і крах сподівань на швидке здійснення «соціетарного плану» надломли його морально і фізично.

Помер Ф.-М.-Ш. Фур'є 10 жовтня 1837 року.

Політичне вчення Ф.-М.-Ш. Фур'є вибудовується на критиці буржуазної цивілізації, яка спричиняє спотворення людських пристрасей. Йї він протиставляв гармонійне суспільство, в якому ці пристрасі реалізуються природно. Саме з цих позицій розглядав Фур'є і проблеми держави, влади.

Критика капіталізму. У своїх працях Фур'є характеризував «устрій цивілізації» (капіталізм) як «світ навиворіт», наголошуючи, що властивий йому розвиток торгівлі та промисловості повсюдно породжує злидні, оскільки головним його принципом є конкуренція, у процесі якої виникають і загострюються протиріччя колективного й індивідуального інтересів. Внаслідок цього людина перебуває в стані війни з масою. Фур'є доводив, що за капіталізму значна частина населення не бере участі у суспільно корисній праці. Хаос в економіці, зумовлений анархією і непослідовністю розвитку виробництва, проявляється в негосподарському використанні сил та засобів, чим користуються спекулянти і торгівці, яких він називав паразитами. Засноване на найманій праці, виробництво перетворює робітників на рабів, а конкуренція, яка є основним законом господарського життя спричинює зниження заробітної плати, доводить працівників до злиднів: «Люди періоду циві-

лізації дуже нещасні, це значить, що сім восьмих чи вісім дев'ятих з них доведені до злочастя, що лише одна восьма уникає загального нещастя і насолоджується ласим шматком».

Вирішального значення Ф.-М.-Ш. Фур'є надавав не виробництву, а торгівлі, водночас послідовно критикував капіталістичну торгівлю. Торгівці, за його словами, не тільки висмоктують соки з виробників і покупців, а й ведуть один з одним жорстоку війну і, намагаючись розорити конкурента, не зупиняються ні перед підлістю, ні перед злочинними діями. Результатом цього є те, що «устрій цивілізації плаває у крові, щоб угамувати торгіву суперечку».

Конкуренція, протиріччя інтересів, здириство, спрага наживи — основа буржуазного суспільства, принципи його лицемірної і жорстокої моралі. Критикуючи капіталістичне суспільство, Фур'є наблизився до розгляду проблеми відчуження праці. За капіталізму, вважав він, «робітником рухає лише потреба, необхідність продавати свою робочу силу», а тому процес праці є безрадіним. Водночас він вважав капіталізм необхідною сходинкою на шляху соціального розвитку людства, оскільки він створює велике виробництво, високу науку і витончене мистецтво, які є основою розвитку до більш досконалого суспільства.

У зв'язку з тим, що з розвитком капіталізму буржуазна ідеологія перейшла від осмислення високих загальнолюдських проблем до буденних, обґрунтування справ, суспільство розучилося думати, говорити чи писати про що-небудь інше, крім процвітання комерції. Внаслідок цього найпопулярнішим є той, хто у своїх творах роз'яснює таємниці біржі. Наука теж прислуговує комерції. Занепали поезія, витончені мистецтва, бо відтоді, як філософія спалахнула ніжною пристрастю до комерції, політика устилає квітами її шлях.

Концепція розвитку суспільства. Важливе місце у вченні Фур'є посідає філософсько-історична концепція розвитку людського суспільства, яка базується на висновку, що основу світу утворюють три начала — Бог (активне начало), матерія (пасивне начало) і математика (начало, з яким мав узгоджуватися рух). Головною силою, що приводить світ у рух, активним принципом буття Фур'є називав Бога, хоч і не вважав його творцем матерії та математики.

У своїй філософії Фур'є вибудував схему розвитку людського суспільства, який, за його твердженнями, налічував на той час до 80 тис. років. Цей розвиток є аналогічним розвитку індивідів. Згідно зі схемою людство у своєму розвитку пододало чотири фази (дитинство, зростання, зрілість, старість) і 32 періоди. Перша і четверта — фази «соціального розладу, охоплюють нещасливі часи», друга і третя — «фази соціальної єдності, охоплюють віки щастя, тривалість яких у сім разів довша, ніж тривалість віків злочасних». У першій і останній фазах Фур'є виділяв сім періодів, а в другій і третій — дев'ять. Якісна ознака кожного періоду — рівень організації матеріального виробництва, яке є джерелом суспільного розвитку. Вдосконалення знарядь виробництва багато в чому зумовлює рух людського суспільства, особливості його форми.

Кожен період має свої стадії розвитку. Зміна одного періоду іншим, вищим, перехід з нижчої сходинки на вищу є закономірною необхідністю. Суспільству суперечить застій, його призначення — рухатись уперед. На думку Фур'є, існуючий устрій цивілізації — не кінцева соціальна доля людства, а лише один з перших етапів історичного розвитку.

Якщо протягом першого періоду люди стихійно підкорялися пристрастям, організовували асоціації, що відповідало даним Богом соціальним законам, то з часом ці асоціації почали розпадатись, настав період несправедливості, віроломства, примусу,

зливнів. Тодішній соціальний рух нагадував людину, що відступила перед прірвою, намагаючись розбігтися і перестрибнути її. Отже, людське суспільство, готуючись перейти в нову фазу, створювало засоби для цього. Період цивілізації є попереднім, підготовчим, у межах якого створюються передумови для перетворення суспільства.

Нове суспільство також змушене буде подолати у своєму розвитку кілька етапів: гарантизм — період напівасоціації, неповної асоціації; соціантизм — період простої асоціації; гармонізм — період тяжкої асоціації.

Соціально-історична концепція Фур'є інтуїтивно передбачає такі положення історичного матеріалізму:

а) визнання рівня організації матеріального виробництва визначальною ознакою історичного періоду;

б) визнання закономірності зміни кожного періоду іншим у процесі історичного розвитку людства;

в) твердження, що всередині кожного періоду визрівають передумови для переходу до наступного;

г) проголошення неминучості зміни кожного періоду вищим, зокрема, існуючого устрою «цивілізації» устроєм «соціетарної гармонії».

Обґрунтування нового суспільного устрою. Фур'є заперечував революційний шлях зміни суспільних відносин, вважаючи ці зміни «різновидами насолод», а не руйнівними революціями. Його план перетворення тогочасного капіталістичного суспільства базувався на історико-філософській концепції, згідно з якою Бог як одна з першооснов світу дає людині соціальні закони, але при цьому не прагне цілком підкорити ті своїй волі, визнаючи за нею певну свободу дій. Це знаходить часткове втілення і в спроможності людини впливати на суспільний розвиток. Тому для переходу до гармонійного суспільного устрою необхідно не тільки досягнути певного рівня розвитку виробництва, а й мати кодекс соціальних законів. Відкриття цього кодексу Фур'є приписував собі.

Для досягнення загальної людської гармонії необхідно повсюдно створити асоціації (фаланги) — об'єднання людей для спільної трудової діяльності. Такі асоціації повинні бути привабливими для мас, залучати їх до трудової діяльності, мобілізуючи їх самолюбство, інші рушійні сили. З огляду на це, Фур'є мав на меті створити першу експериментальну асоціацію. Її перевагами він вважав «різноманітні насолоди», запоруку того, що люди забудуть про свої суперечки і поспішать створити асоціацію, «адже повсюди люди невпинно прагнуть до багатства і задоволень». Завдяки цьому процес перетворення суспільства стане процесом поширення асоціацій. Створюватимуться вони як акціонерні підприємства, маючи у своїх рядах до 1800 осіб. Кожен учасник при вступі вносить певні кошти, від розмірів яких залежатиме його дохід. Попри це, кожен член асоціації повинен займатися трудовою діяльністю. Водночас Фур'є допускав певну відмінність між родом занять багатого пайовика і бідного. Асоціація передусім повинна займатися сільським господарством, промислове виробництво мало виконувати побічну роль, залежати від вимог сільськогосподарського.

Для остаточного переходу людства до нового суспільного устрою, на думку Фур'є, потрібно майже шість років. Він не допускав примусових відносин між асоціаціями, їх організація мала привести до «світової єдності», досягнення якої вважав неможливим в умовах устрою цивілізації.

Головний принцип внутрішнього життя асоціації — вільний вибір праці, яка має стати однією з основних потреб людини. Але для цього праця повинна бути вільною,

різноманітною, творчою. За припущенням Фур'є, у новому суспільстві вона стане забавою, грою. Розмірковуючи над проблемою привабливості праці, він обґрунтував теорію «пристрастей», яка вважається фундаментом його вчення. Згідно з нею в кожній людині таїться багато пристрастей, з яких дванадцять основних. У людини устрою цивілізації пристрасті протистоять одна одній: честолюбність коханню, батьківство — дружбі і т. д., внаслідок чого вона перебуває у стані війни з собою. Тому необхідно дати цим пристрастям змогу реалізуватися і завдяки цьому забезпечити їх внутрішню і зовнішню гармонію, що можливе лише за нового суспільного устрою.

Найкращі умови для вивільнення пристрастей здатні забезпечити союзи асоціативних груп, створені «за пристрастями до певної діяльності». Сформований у такий спосіб новий соціальний світ використовуватиме всі смаки, характери, інстинкти, всі пристрасті. У цих нових утвореннях (за пристрастями) люди матимуть змогу чергувати різні заняття, що урізноманітнюватиме їх працю. Одним з найголовніших принципів організації їх діяльності стане змагання, яке підніматиме «продукцію на найвищий ступінь за якістю і кількістю», реалізовуватиме такі важливі пристрасті людини, як честолюбне прагнення відзначитися, бути попереду інших. У гармонійному суспільному устрої воно повинно замінити капіталістичну конкуренцію, створити ефект задоволення працею і гарантувати наполегливість людства у праці.

Розробляючи принцип нового суспільного устрою, Фур'є виступав прихильником достатку, проголошував неодмінність досягнення задоволень, передусім чуттєвих і душевних, оскільки «соціетарний порядок... не допускає ні невибагливості, ні рівності... він хоче пристрастей палких і витончених». При цьому людські бажання повинні задовольнятися навіть у дрібницях, інакше неможливо буде досягнути гармонії в суспільстві. (З цих міркувань він стверджував, що потрібно двадцять сім сортів хліба, аби група з трьох осіб мала гармонійний обід.) В іншому разі можливі розколи в групах через дрібниці, здатні в майбутньому перерости у серйозні конфлікти.

У соціальному аспекті Фур'є уявляв гармонію як досягнення згоди між різними класами, ліквідацію класового антагонізму. Тому новий суспільний устрій повинен встановити «єдність поглядів, інтересів і дій між усіма класами». Фур'є не тільки не вів мову про ліквідацію класів і класових відмінностей, а, навпаки, вважав їх існування природним і правомірним. Це певною мірою знайшло своє втілення і в соціальному експерименті Фур'є. Намагаючись створити експериментальну фалангу (асоціацію) і не маючи на це засобів, він був змушений звернутися до багатих меценатів. Щоб зацікавити їх, гарантував багатим акціонерам прибуток від їх капіталу і полегшену працю порівняно з працею бідних сектаріїв (членів фаланги).

Класова нерівність поширювалася і на принципи розподілу в асоціації прибутків, який передбачалося ділити на три частини: праці належало від 5/12 до 6/12 прибутку, таланту — від 2/12 до 3/12, а 4/12 — капіталу, тобто спрямовувалося на виплату дивідендів акціонерам — засновникам фаланги. Завдяки цьому багаті члени асоціації мали б позбутися огиди до праці, а разом із нею — зневажливого ставлення до працюючих. Водночас вони мали право, навіть не працюючи, користуватися всіма благами асоціації. Існуючу за «устрою цивілізації» систему власності Фур'є вважав неприйнятною для гармонійного суспільства. Проте він не виключав у майбутньому устрої приватної власності як засобу протидії зрівнялівці. При цьому не вважав її недоторканою і навіть передбачав можливість видозміни її в інтересах суспільства.

У контексті побудови нового суспільства Фур'є відстоював необхідність зміни системи виховання «устрою цивілізації», оскільки вона «придушує і спотворює задатки дитини», робить для неї ненависною працю і спонукає її до «руйнівної діяльності». Замість існуючого в капіталістичному суспільстві виховання він пропонував

перейти до соціетарного виховання, покликано забезпечити «розвиток фізичних і розумових здібностей, використовувати їх усі, навіть розвагу, для виробничої праці». Цією тезою Фур'є обстоював необхідність формування у людини потреби працювати з дитячих років. Процес виховання він поділяв на кілька фаз залежно від віку дитини. Їх об'єднував принцип, згідно з яким дитина з раннього віку повинна залучатися до трудової діяльності. Першим етапом цього процесу має стати «праця — гра». Участь дітей у різних роботах мала б у майбутньому вирішити проблему непривабливої праці. Формування любові до праці Фур'є вважав настільки важливою і відповідальною справою, що заради неї можна навіть нехтувати економією. Адже діти, беручи участь в трудових процесах, з раннього віку стають корисними працівниками фаланги.

Фаланга є ядром гармонійного суспільства. Сім'я в ній втрачає значення господарської одиниці. Сільськогосподарське і промислове виробництво організовано в системі серій. Домашнє господарство замінено громадською кухнею і громадським обслуговуванням. Гармонія забезпечує повну емансипацію жінок, які нарівні з чоловіками беруть участь у праці різноманітних серій. Сім'я позбавляється необхідності займатися вихованням дітей. Гармонійний устрій визнає її лише як шлюбний союз певної тривалості, заснований на потязі жінок і чоловіків, вільному укладанню і розриву шлюбу.

За суспільного устрою, в якому все засновано на системі природних пристрастей, природних потягів людини, немає необхідності примусу ні щодо організації виробництва, ні щодо розподілу продуктів. Не потрібний він і в сфері сім'ї, виховання дітей. Відсутній примус і у відносинах між фалангами, сформованих на основі вільних угод.

Отже, гармонійне суспільство, за уявленнями Фур'є, вибудовується на ідеї мирного співробітництва капіталу і праці, примирення класів у фаланзі. Фур'є мріяв, що капіталісти, зберігаючи свій нетрудовий дохід, займатимуться корисною працею, перейматимуться долею робітників, які поступово ставатимуть маленькими капіталістами. Тому основним завданням суспільства вважав не знищення власності, а її поширення і зміцнення. Майбутнє суспільство він уявляв як систему дрібних, самодостатніх господарських одиниць, де зберігається приватна власність на засоби виробництва у формі акцій фаланги, класовий поділ, нетрудові доходи класу капіталістів, а, відповідно, і експлуатація трудящих.

Загалом теорія гармонійного суспільства суттєво вплинула на подальший розвиток політичних ідей, особливо ідей соціалізму і комунізму.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Ш. Фур'є

НОВИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ І СОЦІЕТАРНИЙ СВІТ, ЧИ ВІДКРИТТЯ СПОСОБУ ПРИВАБЛИВОЇ ТА ПРИРОДОВІДПОВІДНОЇ ПРАЦІ, РОЗПОДІЛЕНОЇ В СЕРІЯХ ПО ПРИСТРАСТІ

Передмова

Стаття перша

Загальні виклади й підготовчі поняття

Заголовок «Новий господарський світ» здалося мені найбільш точним для позначення цього чудового соціетарного порядку. Який серед інших властивостей володіє властивістю створювати трудове притягання: при ньому побачать, як наші марнолюбці, навіть

чепурухи, будуть на ногах з чотирьох годин ранку, зимою як і влітку, щоб з запалом віддаватися корисним роботам — догляду за садами і за пташниками, зайняттям домоводством, фабричним виробництвом і іншим, по відношенню до яких механізм ладу цивілізації навівася огиду всьому багатому класу.

Всі ці роботи стануть привабливими завдяки впливу зовсім не відомого розподілу, який я буду називати **серіями по пристрасті** чи **серіями контрастних груп**: це — механізм, до якого тягнуться всі пристрасті, єдиний порядок, що відповідає вимогам природи. Дикун ніколи не засвоїв виробничої праці, доки не побачить, як вона здійснюється в серіях по пристрасті.

При цьому ладі практика правдивості й справедливості стає шляхом до багатства, а більшість ведучих до занепаду, за нашим моральним поглядом, пороків, як гурманство, стає шляхом трудового змагання. Так що гастрономічна витонченість тут заохочується як рушійна сила мудрості, — така система являє собою протилежність механізмові ладу цивілізації, що веде до багатства шляхом обману, що приписується мудрості умертвіння плоти. В силу цього контрасту лад цивілізації, де панують обман і відштовхуюча праця, названий **світом навиворіт**, а соціетарний лад — **світом у прямому розумінні**, основаному на застосуванні правдивості й привабливої праці.

Особливо для вчених і діячів мистецтва соціетарний лад буде **новим світом і світом у прямому розумінні**: вони знайдуть тут одразу предмет своїх жаданих бажань — безмірне багатство, у двадцять і в сто разів більше, ніж те, на яке вони можуть сподіватися при стані цивілізації, справжній тернистий шлях для них: там вони завантажені всілякими неприємностями, попадають у всякого роду залежність.

Що стосується інших класів, яким я повідомляю почетверенний доход, то вони спочатку почнуть підозрювати мене в перебільшенні; але соціетарна теорія так легка для розуміння, що кожний зможе бути їй суддею та оцінити найсправедливішим чином, чи вірно, що відповідний природі спосіб дій, описаний тут під назвою серій по пристрасті, повинен дати продукцію, вчетверо більшу, ніж продукції нашого виробництва, роздрібного й підрозділеного на стільки господарств, скільки є подружніх пар.

Один забобон в усі часи перешкоджав дослідженням відносно асоціації; казали: «неможливо об'єднати у веденні домашнього господарства три-чотири родини без того, щоб вже під кінець тижня тут не почалися сварки, особливо серед жінок: тим більш неможливо об'єднати в асоціації тридцять-сорок родин, а триста чи чотириста тим більш».

Це — надто хибне міркування, бо коли бог бажає економії й механіки, він міг будувати рахунки лише на асоціацію можливо найбільшої численності; тому неуспіх з невеликими об'єднаннями з трьох і тридцяти родин був провісником успіху з більшим числом, якщо тільки попередньо знайти теорію природо відповідної асоціації, чи угодним богу і відповідний вимозі при тяжіння спосіб дій, що є провідником волі бога в галузі соціетарної механіки. Він управляє матеріальним світом за допомогою притягання; якби він живив іншу рушійну силу для управління соціальним світом, то в його системі не було б єдності, а була б двоїстість дій.

Вивчення притягання за пристрастю веде безпосередньо до відкриття соціетарного механізму; але коли хочуть вивчати асоціацію до при тяжіння, то ризикують відхилитися протягом віків у галузь хибних методів, упасти духом і прийти до думки про її неможливість, що й відбувається тепер, коли проблема асоціації, якою нехтували протягом трьох тисячоліть, починає, нарешті, притягувати увагу вченого світу.

Вже декілька років пишуть з приводу слова **асоціація**, не знаючи суті справи, навіть не визначивши мету соціетарного зв'язку, форм і методів, які вона повинна засвоїти, умов, які вона повинна виконати, результатів, які вона повинна дати. Цей предмет розроблявся так неясно, що навіть не подумали про те, щоб відкрити конкурс з питання про шлях, яким належить іти в такому новому дослідженні. Конкурс цей призвів би до визнання того, що неможливо добитися успіху за допомогою відомих засобів і що слід шукати інших в науках невинних і недоторканих, особливо в науці про притягання за пристрастю, науці, упущеною Ньютоном, який зовсім близько підійшов до неї. Доведемо, який єдиний шлях успіху в асоціації.

Якщо бідняки, робітничий клас, нещасні про соціетарному ладі, вони почнуть його порушувати злюбителством, крадіжками, заколотом — такий порядок не досягне мети, якою є асоціювання, що відноситься до матеріального життя, примирення всіляких пристрастей, характерів, смаків, інстинктів і нерівностей.

Але якщо для того, щоб задовольнити бідний клас, йому забезпечують деякий добробут, аван достатнього **мінімуму** у справі продовольства, одягу та інш., то це означатиме спонукання його до ледарювання; доказ тому ми бачимо в Англії, де щорічна допомога бідним у двісті мільйонів призводить тільки помноження числа жебраків.

Засобом же від такого неробства, та інших пороків, які розстроїли б асоціацію, є пошуки й відкриття механізму трудового притягання, що перетворює працю в насолоду й гарантує стійкість народу в праці та покриття **мінімуму**, який буде йому авансований.

З цих міркувань, коли б побажали діяти методично в галузі соціетарної теорії, слід було б перш за все поставити на конкурс вивчення притягання за пристрастю шляхом

аналізу й синтезу тим, щоб визначити, чи дає вона рушійні сили трудового притягання. Такий повинен бути вірний хід, якого не передбачили ті, що розпливчато й поверхово писали про асоціації. Коли б вони вивчали притягання, вони відкрили б теорію серій за пристрастю, без якої неможливо заснувати соціетарний механізм, бо без серій за пристрастю неможливо виконати першочергові умови, як трудове притягання, пропорційний розподіл, рівновага народонаселення.

Крім писань, були зроблені практичні спроби відносно асоціації, досліди в Америці та Англії. Секта, керована паном Оуеном, стверджує, що вона засновує соціетарний лад; робить же вона зовсім протилежне: в силу хибності її способу дії, в усіх розуміннях супротивного природі, чи притяганню, вона трудами своїми підриває довір'я до ідеї асоціації. Тому секта Оуена не спокусила ні дикунів, ні людей ладу цивілізації, що живуть по сусідству: жодна орда, жодна провінція Сполучених Штатів не побажала прийняти цей монастирський режим спільності благ, цей напіватеїзм, чи відсутність божественного культу, та інші дивовижні речі, які пан Оуен прикрашає назвою асоціації. Він грає на слові, що користується довір'ям; він робить з нього предмет спекуляції, прикрашаючись філантропічними формами; а байдужість учених корпорації відносно цієї великої проблеми, їх нехтування уточненням умов, які належить виконати, і мету, якої слід досягти, дають інтриганам сприятливі можливості, щоб ввести громадську думку в оману з цього питання.

Жоден з письменників чи підприємців не підходить до суті питання, до проблеми асоціювання при веденні землеробського і домашнього господарства не тільки грошових і трудових даних маси нерівних по достатку родин, але й асоціювання пристрастей, характерів, смаків, інстинктів; розвитку їх в кожній окремій людині без того, щоб зачіпати масу; розкриття з самого раннього віку трудових покликань, яких багато в дитині; визначення кожного на різні місця, куди його покличе природа; часті перемиї робіт і підтримання зачарування достатнього для того, щоб породжувати трудове притягання.

Замість того, щоб так розглядати завдання, обмежились тільки тим, що поверхово торкнулися предмету, проявили відносно асоціації деяку дотепність без теорії; здається, що це питання підняли тільки для того, щоб зам'яти його. А тому слово **асоціація** споганено, позбавлено впливу. Одні беруть його як прикриття виборчих інтриг і підступів біржової гри; інші бачать в ньому рушійну силу атеїзму, тому що секта Оуена, внаслідок скасування божественного культу, накликає на себе в Америці кличку секти безбожників. Всі ці пригоди поширюють на справжню **асоціацію** стільки недовір'я, що я не вважав підходящим помістити в заголовок мого короткого нарису це слово **асоціація**, яке стало позбавленим сенсу з того часу. Як воно служить прикриттям для всіляких підступів.

Наш вік стверджує, що він відрізняється духом асоціації; як же це трапилось, що в галузі землеробства він засвоїв розподіл по родинах, що є найменшим з можливих сполучень. Не можна уявити об'єднання менші, більш анти економічні та більш антисоціетарні, ніж ці землеробські об'єднання в наших селах, обмежені подружною парою чи родиною з п'яти-шести чоловік, в селах, що будують триста комор, триста погребів, розташованих і обслуговуючих найгіршим чином, тоді як при асоціації достатньо було б однієї комори, одного льоху, добре розташованих, добре забезпечених пристроями і які займають лише десяту частину числа виконавців, якого вимагає розпорошене ведення господарства, чи породинний лад.

Інший раз агрономи друкували в газетах деякі статті про величезні вигоди, які землеробство отримало б від крупних соціетарних об'єднань, якби змогли примирити пристрасті двох чи трьох сотень родин, що ведуть обробіток землі узгоджено, і здійснити асоціацію **відносно пристрастей як і в матеріальному відношенні**.

Вони залишилися з марними побажаннями з цього питання, нарікання на неможливість, яку обґрунтовують нерівністю майна, різниці характерів і т. ін. Ці прояви неоднаковості далеко не будучи перешкодою, представляють собою, навпаки, істотну рушійну силу; неможливо організувати серії за пристрастю без великої нерівності майна, характерів, смаків і інстинктів; коли б не існувало цього роду ступенів нерівностей, треба було б його створити, встановити в усіх відношеннях, раніше ніж отримати можливість асоціювати те, що відноситься до пристрастей.

При режимі цивілізації ми бачимо праобраз асоціації **тільки матеріального порядку**, зародки, які зобов'язані інстинкту, а не знанню. Інстинкт учить сотню сільських родин тому, що спільна піч коштуватиме багато менше у розумінні кладки й палива, ніж сто маленьких печей родинних господарств, і що нею будуть краще завідувати два чи три досвідчених пекарів, ніж сотнею маленьких печей сто жінок, які два рази з трьох помилятимуться відносно належного ступеню нагріву печі й випеченості хліба.

Здоровий глузд навчив жителів Півночі тому, що коли б кожна родина хотіла виготовляти своє пиво, воно б коштувало дорожче, ніж добрі вина. Монашеські об'єднання і військова артіль інстинктом розуміють, що одна єдина кухня, що готує на тридцять співтрапезників, буде краще і дешевше тридцяти окремих кухонь.

Селяни Юри, бачачи, що з молоком одного тільки родинного господарства неможливо було б приготувати сиру, названого грюйер, об'єднуються, несуть кожний день молоко

в загальну сироварню, де внески кожного враховують, відмічаючи їх цифрами на обрізках дерева, і з збору цих малих мас молока роблять з незначними витратами у величезному казані великий сир.

Як це наш вік, що має високі досягнення щодо економізму, не думав про те, щоб розвинути ці маленькі зародки асоціації, створити з них повну систему, застосовану до сукупності семи видів трудової діяльності, а саме:

- 1 — домогосподарської праці,
- 2 — землеробської праці,
- 3 — промислової праці,
- 4 — торговельної праці,
- 5 — освітянської праці,
- 6 — вивчення й застосування наук,
- 7 — вивчення й застосування красних мистецтв.

видів діяльності, якими слід займатися сумісно в можливо більшому об'єднанні? З наступної теорії буде видно, що воно повинно складатися з 1800 чоловік. Перевищивши 2000, воно розпочало б вироджуватися в давці, впало б в ускладнення; нижче 1600 воно було б слабким відносно зв'язків, що піддаються впливові недоліків механізму, прогалин в трудовому притяганні.

Однак можна було б зробити з невеликими витратами дослід, скорочений до третини вказаного числа, до 600—700 чоловік; результати будуть менш блискучими, менш вигідними, але їх буде досить, щоб довести, що об'єднання, доведене до достатнього числа, до 1800, здійснило б повністю вигоди і прояви згоди, описані в наступній далі теорії.

Як тільки цим дослідом буде встановлено, що механізм, який називається фалангою серій за пристрасною, створює трудове притягання, ми побачимо наслідування таке ж швидко, як блискавка: всі дикуни, всі негри Африки візьмуться за виробничу діяльність: через три-чотири роки вони матимуть цукор в обмін на зерно вага на вагу і відповідно інші харчові продукти гарячого поясу.

Іншою перевагою серед тисяч буде раптове погашення державних боргів у всіх країнах внаслідок почетвертиння доходів: коли продукція Франції, що оцінюється в шість мільярдів, піднесеться до двадцяти чотирьох, казні буде набагато легше збирати два мільярди з двадцяти чотирьох, аніж зараз один з шести. Виходить **відносно** полегшення податкового тягаря наполовину, незважаючи на **наявність** подвоєння податку.

Доречно уявити цю перспективу французьким і англійським читачам, особливо Англії, де тягар повинностей настільки гнітючий. Франція швидко йде до цього підводного каменя і тим більш потребує відкриття, яке я обнародую.

Чи слід дивуватися, що відкриття теорії, яка незабаром змінить лице світу, затрималося до наших днів. Її ніколи не шукали — вона повинна була залишитися невідомою. Можна, звичайно, випадково знайти скарб, золоту жилу; але теорія, що вимагає розрахунків, не відкривається, поки її зовсім не шукають і не пропонують її на конкурс.

А втім, адже одно тільки сторіччя, як займаються теоріями господарювання. Стародавній світ зовсім не займався вивченням цього предмету; йому перешкоджало рабство, яке робило б багато перешкод відкриттю соціетарного механізму, не здійсненого при наявності рабів.

Люди нового часу, які не були більше обмежені звичаєм рабства, могли б розраховувати на землеробську й домогосподарську асоціацію, та економістів утримував забобон, який навівав, що розпорощеність, чи обробіток землі, розділений по родинях, є природною справою людини, її незмінною долею. Всі їхні теорії спираються на цю першочергову помилку, що дуже підтримується мораллю, яка бачить мудрість лише в сімейних відносинах, у примноженні халуп.

Таким чином, економісти освятили як необхідні два корінних пороки, які вони виявили сталими: **розпорощеність землеробства й обманний характер торгівлі**, наданої індивідуальній конкуренції, яка є цілком обманною й ускладненою, підвищуючи численність агентів в двадцять разів більше, ніж займав би правдивий лад.

На цих двох пороках тримається суспільний уклад, **найменований ладом цивілізації**, який, далеко не будучи призначенням роду людського, є, навпаки, наймерзеннішим з господарських суспільних укладів, які він може організувати: бо це — суспільний уклад найбільш підступний, до такої міри, що збуджує презирство навіть у варварів.

А втім, лад цивілізації займає в послідовному ряді ступенів руху важливу роль, тому що саме він створює рушійні сили, необхідні для того, щоб піти по шляху до асоціації: він створює крупне виробництво, високі науки, красні мистецтва. Треба було спростуватися, цими засобами, щоб піднятися вище по висхідних ступенях суспільного розвитку, не косніти навічно в цій безодні страждань і смішних явищ, що називаються цивілізацією, яка, за всіх своїх виробничих успіхів і потоків хибної освіти, не вміє забезпечити народові працю й хліб.

На інших планетах, як і на нашій, людство змушено проходити біля сотні поколінь при невірному й розпорощеному механізмові, що охоплює чотири періоди — дикунства,

патріархальності, варварства й цивілізації, і томитися при цьому до тих пір, поки не вийде двох умов:

- створити велике виробництво, високі науки й красні мистецтва, оскільки ці рушійні сили необхідні для встановлення соціетарного режиму, не сумісного з бідністю й неучтвом;
- винайти цей соціетарний механізм, цей новий господарський світ, протилежний розпорошеності.

Щоб досягти успіхів у цьому, було дуже багато шляхів, про які я говоритиму в ході даного короткого переказу; усіма ними нехтували, серед інших — і обчисленням притягання за пристрастю, яке підказували успіхи Ньютона в обчисленні матеріального притягання.

Перша умова була дуже добре виконана; ми вже давно просунули виробництво, науки й мистецтва на достатній ступінь. Вже афіняни могли заснувати соціетарний режим, замінивши рабство викупам, що виплачувалися щорічними платежами.

Але друга умова зовсім не була виконана: за сто років, з того часу як починають займатися питанням господарювання, не подумали про те, щоб винайти механізм, протилежний розпорошеності, дрібним родинним господарствам; навіть не запропонували дослідження режиму узгодженого господарювання в домовнзавських і землеробських заняттях. Пропонують сотнями премій за незначні вчені суперечки, за марні твори, але жодної маленької медалі за відкриття природо відповідного соціетарного способу дії.

Між тим кожний помічає, що соціальний світ аж ніяк не досяг мети і що успіхи виробництва — тільки засіб обману маси. В Англії, так звеличеної, половина населення доведена до того, що працює по шістнадцять годин на день, почасти навіть у смердючих майстернях, заради того, щоб заробити сім французьких су в країні, де засоби до існування дорожчі, ніж у Франції. Як мудра природа, коли вона навівася дикунам глибоке презирство до цієї виробничої праці ладу цивілізації, фатальному для тих, хто нею займається і вигідний тільки для людей, що нічим не займаються і для небагатих начальників! Коли б виробництво мало призначенням тільки викликати ці ганебні наслідки, то бог не створив би його чи, в усякому разі, не наділив би людей цієї жадібністю багатства, яку виробництво ладу цивілізації й варварства не може задовольнити, бо воно ввергає у злидennість усю працюючу масу заради того, щоб збагачувати декількох улюбленців долі, які вважають ще себе бідними, якщо їм в цьому вірити.

У відповідь софістам, які так вихваляли нам цей соціальний хаос як швидка хода до зростаючої досконалості, будемо наполягати на трьох першочергових умовах соціальної мудрості, жодна з яких не може бути виконана за режиму цивілізації, яким є: трудове притягнення, пропорційний розподіл, економія рушійних сил.

Це зовсім новий предмет, відносно якого треба не один раз повторювати те, що було вже сказано, щоб звільнити читача від його багато численних упереджень і підвести його до вірних засад.

Я звертав увагу на те, що якби народ ладу цивілізації користувався достатнім **мінімумом**, гарантією харчування і пристойного утримання, він віддався б бездіяльності, тому що виробництво ладу цивілізації є дуже відштовхуючим; тому потрібно, щоб за соціетарного режиму праця була так же привабливою, як зараз наші свята й видовища: в цьому випадку покриття авансового мінімуму буде забезпечено трудовим притяганням, або пристрастю, яка зможе зберігатися постільки, оскільки буде ігнорувати спосіб справедливого розподілу, що відпускає кожній особі — чоловікові, жінці чи дитині — три дивіденди, визначених за його трьома виробничими даними — **капіталу**, **праці** й **таланту** та цілком достатніх для нього.

Який би не був цей добробут, народ швидко впав би в крайню бідність, якби він розмножувався без обмеження, подібно простонароддю ладу цивілізації — мурашником Англії, Франції, Італії, Китаю, Бенгалії та ін. Треба, отже, відкрити засіб гарантії проти невизначеного заходу проти лиха, проти якого теорія притягнення за пристрастю дає чотири гарантії, з яких жодна не може бути введена за ладу цивілізації, оскільки цей суспільний уклад несумісний з соціальними гарантіями, як це побачать у шостому й сьомому розділах.

Є багато інших пороків, проти яких соціальний лад повинен буде володіти дійсними гарантіями; розкрадання одного було б достатньо, щоб привести до невдачі всі спроби асоціації: ці попереджуючі засоби знаходяться у механізмі серій за пристрастю, і лад цивілізації не може привласнити жодного з них; він терпить провал по відношенню до всіх гарантій, досвід застосування яких він хоче зробити: часто він обтяжує зло, як це видно було в справі работоргівлі неграми і в справі фінансової відповідальності. Існує спеціальна теорія гарантій, і наші науки упустили її як і теорію асоціації.

Остання відкриває особистому честолюбству, безумовно, чудову можливість: ми бачимо, як мало осіб, помітних за своїм становищем, багатству, знанням, турбуються протягом довгих років заради того, щоб домогтися посади міністра, а нерідко й менших посад; часто ми бачимо, як вони терплять невдачу після тяжких зусиль і наживають на цьому вічний сум.

Ось для шановних честолюбців зовсім нова кар'єра, що володіє цілком іншим блиском, ніж кар'єра міністра, яка замінюється! Тут успіх не буде ні сумнівним, ні відстроченим, — роль засновника асоціації не вимагає ж ніякої інтриги і зразу же піднімає претендента на вершину багатства і слави.

Всякий вільний чоловік чи всяка вільна жінка, який чи яка має капітал в сто тисяч франків, з правом на закладну, і який чи яка користуються повагою, достатньою для того, щоб виступити як глава пайового товариства з капіталом в двох мільйонів, може заснувати **природовідповідну асоціацію**, чи **привабливе виробництво**, відразу поширити цю справу на всю земну кулю, привернути дикунів до землеробства, варварів — до навів, більш культурних, ніж наші, здійснити звільнення **за згодою** рабів, без повернення до стану залежності, встановлення по всьому світі єдності відносин в галузі мови, мір, монет, друкованих знаків і т.ін.; зробити сотню інших чудес, за які отримати блискучу нагороду за однотайним волевиявленням царів і народів.

Вигоди, забезпечені цьому засновнику та його пайовиками чи співучасниками, так безмежні, що слід відкласти ознайомлення з ними. Я розгляну це питання в післямові, в статті **Кандидатура**.

Я наполягаю на бідності теперішніх можливостей слави й вигоди; вони вимагають страшної праці, піддають численним неприємностям. Покійний герцог Ларошфуко-Ліанкур відзначився на корисному поприщі сприяння промисловості; він здобув при цьому багато прикостей і, вважаю, мало користі; до того ж він не досяг своєї мети, яка полягала в тому, щоб покращити долю робітничих класів. Далі буде видно, що успіхи промисловості представляють собою для народу тільки зайву загрозу, доки продовжує існувати лад цивілізації.

В 1827 році один банкір з високим кредитом склав план командитного промислового товариства і вже зібрав двадцять п'ять мільйонів з надією довести цей фонд до ста мільйонів. З цього могли б вийти чудові підприємства, які прославили б їхнього зачинателя; але невдовзі з'явилися перешкоди, і товариству довелося розпуститися.

Той же банкір, бажаючи зробити спробу створення великого господарського комбінату на основі тридцяти семи пивоварних заводів Парижу і об'єднання їх в одне єдине підприємство, створив для цієї справи компанію з капіталовкладенням у тридцять мільйонів: вона зустріла перешкоди, опір, потерпіла невдачу після багатьох тяжких турбот.

Таким чином, фактами підтверджено, що багатим людям не залишається жодного легкого, корисного і вільного від неприємностей шляху до слави.

Той шлях до слави, що відкривається для них тепер, поєднує всі переваги і не являє собою жодної перешкоди. Він служить інтересам урядовців і народів, багатих і бідних; він забезпечує швидкість дії: менш ніж за два місяці діяльності питання буде вирішено без будь-якої невпевненості; за два місяці засновник визначить зміни долі всього світу, відмову від трьох суспільних укладів — цивілізації, варварства і дикунства — і прихід людського роду до соцітарної єдності, яка є її призначенням.

А щоб досягти цього торжества, стократ більш блискучого, ніж торжество завойовників, хіба треба великого багатства? Ні, досить такого буржуазного спадкоємного достатку, як достаток **володаря права бути обраним**, тобто трьохсот тисяч франків, з яких сто тисяч у вільній наявності, які він призначить під закладну і по високій процентній ставці на основі досвіду соцітарного механізму.

Легкість цього підприємства, гарантія швидкого успіху спираються на тому, що воно узгоджується з усіма пристрастями. Я довів це на великому питанні про звільнення рабів. Воно відбувається **за добровільним рішенням, схваленню** і навіть **спонуканню** власників, які з нетерпінням прагнуть можливості використати вигоди соцітарного ладу; відтепер жодний клас не буде зачеплений у своїх грошових інтересах, тоді як, наслідуючи відомим методам, методам якихось Брісо, Уілберфорсів і товариств відміни работоргівлі, порушують інтереси рабовласників.

Замітимо добре цю властивість, притаманну соцітарному механізмові, — **задовольняти всі класи**, всі партії; саме з цих міркувань успіх у даному випадкові виявиться таким легким, і невеликий дослід, пророблений на семистах людей, зразу вирішить загальне перетворення, тому що тут побачать здійсненими всі благодіяння, про які філософія тільки мріє: справжню свободу, єдність дії, царство правди й справедливості, що стали шляхами до багатства; за ладу же цивілізації, де правда й справедливість не ведуть до багатства, неможливо, щоб їм віддавали перевагу, — тому видно, як шахрайство й несправедливість панують у всьому законодавстві ладу цивілізації та зростають у міру успіхів виробництва й наук.

В передчуттях, що стосуються призначення, народ є кращим суддею, ніж вчені: він дає стану цивілізації назву **світу навиворіт** — поняття, що включає в себе можливість **світу в прямому розумінні**, теорію якого залишається відкритою.

Клас вчених не передчував цього нового соціального світу, який йому вказувала аналогія; ми бачимо в матеріальній природі подвійний розподіл, розподіл невірний і справжнього: порядок узгодженості та правильності — серед планет; порядок неузгодженості та неправильності — серед комет.

Чи не підкорені і соціальні відносини цій подвійності руху? Чи не може існувати порядок правди й свободи як протилежність стану кривди й примусу, який ми бачимо пануючим на нашій земній кулі? Прогрес виробництва та освіти служить тут тільки збільшенню загальної неправильності відносин і бідності класів, які несуть тягар виробництва; наші плебеї, наші робітники, набагато більше нещасні, ніж дикун, що живе в безтурботності, свободі, а часом і в достатку, коли мисливство чи рибальство виявились вдалими.

Філософи, за власним їхнім вченням, повинні були б передбачити справжнє призначення людини та подвійність механізму в галузі соціального руху, як і в галузі руху матеріального всі вони сходяться на тому, щоб вчити, що в системі всесвіту є єдність і аналогія; послухаємо відносно цього основного положення одного з наших прославлених фізиків:

«Всесвіт побудований за зразком душі людської і аналогія кожної частини всесвіту з сукупністю її в цілому така, що одна і та ж ідея постійно відбивається від цього цілого в кожній частині в цілому» (Шеллінг).

Немає нічого більш вірного, ніж цей принцип: звідси автор і його послідовники повинні були заключити, що якщо матеріальний світ піддається двом механізмам — планетарної узгодженості та кометарної неузгодженості, зовсім не існувало би єдності в системі всесвіту. А оскільки очевидно, що наші суспільні уклади ладу цивілізації, варварства й дикунства уявляють собою стан неузгодженості та неправильності, **світ навиворіт**, слід шукати шляхом **світу в прямому розумінні**, чи ладу правди й соціальної гармонії, застосованого до пристрастей і до виробничої діяльності, і заохочувати цей пошук за допомогою конкурсів і премій.

Після того, як щасливий випадок подав мені в 1798 році зародок цієї теорії, за тридцять років праці я досяг спрощення її до такого ступеню, щоб зробити її доступною найменш освіченим людям, і навіть особам легковажним і ворожим до наукових занять: це — розрахунок вітх, він відноситься до кола обов'язків жінок. Як і чоловіків.

Кожна жінка, що бажає прославитися і має деякі грошові засоби, може домагатися пальми засновниці всесвітньої єдності та влаштуватися главою досвідченої компанії. Ця роль добре підійшла б пані де Сталь, яка домагалася більшої слави і володіла майном разів у двадцять більшим ніж достатнім для того, щоб стати на чолі справи заснування.

Деякі люди без великих засобів також можуть домагатися на такий блискучий успіх: письменник, що користується визнанням, може спонукати якого-небудь друга людства, подібного до короля Баварії, до рішення зробити соціетарний дослід. В цьому випадку людина, яка сприяє цій справі заснування як оратор чи зачинатель, отримує частку блиску та винагороди засновника.

Це — підприємство, для якого можна вказати в Європі сто тисяч кандидатів, забезпечених необхідними засобами; не буде важко схилити одного з них до рішення, довівши йому, що він скоро отримає від цього величезне багатство й славу. Я повернувся до цього предмету, який тут був би дуже блискучим. Найщасливіший улюбленець двору не може отримати й малого спадкоємного королівства, — як же повірили б, що засновник соціетарного ладу отримає обширну імперію? Це було б суворо доведено.

Шарль Фурье. Избрание сочинения. — Т. III. — Л.: Из-во АН СССР. — 1954. — С. 113—469.

3. КОМУНО-РЕФОРМІЗМ РОБЕРТА ОУЕНА

Роберт Оуен належить до тих соціальних утопістів, які добре засвоївши закони капіталістичного устрою в Англії та США, перейшли на позиції працюючих мас і вирішили на практиці довести переваги нового суспільного устрою.

Довідка

Роберт Оуен народився 14 травня 1771 року в містечку Ньютаун (Північний Уельс), у родині дрібного ремісника. Він був шостим із семи дітей. Навчившись читати і писати в парафіяльній школі, у сім років став помічником учителя і репетитором, а в дев'ять, залишивши школу, працював прикажчиком у бакалійному і галантерейному магазинах. У десятирічному віці без копійки в кишені вирушає до Лондона. Упродовж чотирьох років працював учнем у торговельному підприємстві містечка Стамфорд, потім прикажчиком у галантерейному магазині в Лондоні. У 1787 р. переїхав до Манчестера, де в 1789 р. разом з товаришем на позичені гроші заснував заводик з виробництва прядильних машин. Невдовзі вони розійшлися, а Р. Оуен зайнявся створенням власної фабрики. Довелось йому недовго попрацювати і управителем великої фабрики.

Манчестер відіграв істотну роль в інтелектуальному розвитку Оуена. Тут він вступив у філософсько-літературне товариство, читав доповіді на соціальну тематику.

У 1797 р. під час поїздки до Глазго він знайомиться з Анною Кароліною Дейл, донькою власника великої прядильної фабрики в Нью-Ленарці (Шотландія). Через два роки Р. Оуен викупив фабрику, взявши на себе управління нею.

До 1813 р. Оуен в основному завершив роботу над своїм вченням і приступив до його пропаганди. Після 1815 р. очолив кампанію за вдосконалення фабричного законодавства і скорочення тривалості робочого дня, ліквідацію безробіття.

У 1824 р. Оуен виїхав до Америки, де купив 12 тис. га землі з будівлями і заснував трудову комуну «Нова гармонія», яку розглядав як прообраз нового суспільства. Цей досвід поглинув усі його заощадження, закінчившись повним крахом. У 1829 р. він повернувся в Англію.

Сімейне життя його складалося невдало. Через розбіжності у поглядах між ним, переконаним атеїстом, і дружиною, фанатичною кальвіністкою, яка негативно ставилася до його реформаторських ідей. Лише старший син підтримував батька і брав участь у його експериментах.

У 30-ті роки XIX ст. Р. Оуен вступив до профспілкового руху, а у 1833 р. заснував Велику національну спілку професій, стараннями якої намагався об'єднати виробників і власників, і таким чином реформувати промислову і соціальну систему. Спілка у 1835 р. розпалася, а Р. Оуен відійшов від профспілкового руху.

У 1839—1845 рр. він намагався організувати трудову комуну «Гармоні-Холл», але ця спроба була невдалою. Після цього займався пропагандою свого вчення. Помер 17 листопада 1858 року.

Найпомітніші його праці — «Досвід про формування характеру», «Доповідь графству Ленарк», «Автобіографія» та ін.

Центральним у системі поглядів Р. Оуена є вчення про характер людини, який він тлумачив як результат взаємодії її природної організації та навколишнього середовища, яке відіграє при цьому головну роль. У такий спосіб, тобто під впливом зовнішніх обставин (умов життя), формуються характери суспільних класів: «Будь-якому суспільству за допомогою належних засобів можна задати певний характер, починаючи з найгіршого і до кращого, з найрозвинутішого до найнеосвіченішого». Оуен був упевнений, що це вчення відкриє людям шлях до розумного і справедливого суспільства. Ці міркування, як і його експерименти в Нью-Ленарці, були негативно сприйняті церквою, оскільки підривали догмат про гріховність природи людини.

Критика капіталізму. Р. Оуен багато уваги приділяв критиці капіталістичного суспільства. Передусім вона стосувалася нестерпних умов життя робітників, які перебували у «стані незрівнянно більш ганебному і нищівному, ніж це було до виникнення... промисловості, від успіху якої залежить тепер саме їх існування». Тяжке їх становище погіршувалося впровадженням машин, що скорочувало людську працю.

Р. Оуен обурювався поширенням пияцтва і грабіжництва, вважаючи, що вони спричинені неправильним вихованням народу. З особливим співчуттям описував становище дітей робітників, які з ранніх років змушені працювати, будучи відданими самими собі, переймають нездорові звички. Вони погано одягнуті, погано харчуються. У разі смерті батьків стають нікому не потрібними. Серед них висока смертність.

Не менше непокоїло Оуена існуюче в капіталістичному суспільстві протиріччя інтересів. «Зернини роз'єднання і відокремлення людей глибоко і широко розсіюються в течії їх дитинства. Їх привчають протиставляти свої інтереси чужим і відверто чи таємно протидіяти всім іншим людям». Внаслідок такого виховання і неправильного управління в суспільній системі утвердилася індивідуальна конкуренція, що призводить до «бідності, злодійства і пороків, а також до збереження неосвіченості».

Характеризуючи загалом капіталістичну систему, Р. Оуен стверджував, що про неї «зайве говорити що-небудь, крім того, що я вважаю її зовсім непотрібною». Він був єдиним представником критичного утопічного соціалізму, хто найбільше зло капіталістичного суспільства вбачав у приватній власності, яка «відчужує людські розуми», спричинює ворожнечу в суспільстві, є «незмінним джерелом обману і злодійства серед людей». В усі часи вона породжувала війни і спонукала до численних убивств». В існуванні приватної власності, на його думку, криється основа шлюбів за розрахунком. Критикуючи вади капіталістичного устрою, визнаючи необхідність його заміни, Р. Оуен не виступав за його насильницьке повалення. Своє завдання він вбачав у поліпшенні умов життя «бідних і робітничих класів», не завдаючи ніякої шкоди жодному класу, жодній людині. У його працях неодноразово наголошується, що перехід до нового суспільного устрою повинен відбутися без насильницьких дій, мирним шляхом.

Характеристика нового суспільства. Відстоювання Р. Оуеном необхідності перетворення суспільства мирним шляхом було логічним наслідком його *вчення про формування людського характеру*. Заявивши, що він «формується для людини, а не людиною», тобто спосіб думок людини, її поведінка, звички, смаки зумовлюються навколишнім середовищем, він доводив, що нове суспільство буде створене завдяки новій системі виховання. А виховання людських характерів зумовить форму суспільного устрою. Метою цієї роботи повинна бути «розумна і мисляча істота, здатна створювати умови, які забезпечать щастя для її потомства і дозволять їй вести довге і щасливе життя». У таких міркуваннях закорінена його впевненість у недопустимості насильницького переходу до нового суспільства. Це повинно бути зроблено «зверху», тобто освіченими урядами, які усвідомлюють, що «вони зобов'язані запроваджувати нові порядки, щоб усунути ту грубу неосвіченість і ту дефектність, з якою ведуться тепер життєво важливі справи в усіх країнах світу».

Найвищою метою Р. Оуен вважав досягнення людського щастя, яке забезпечувало б розквіт людської особистості, оскільки «щастя кожної окремої людини є розумною ціллю суспільства». Цим його погляди відрізнялися від поглядів представників казарменного комунізму XVI—XVIII ст., які для досягнення цієї мети жертвували інтересами людської особистості. Для Оуена людство — це кожна людина окремо. Турбота про благо кожного — головна мета його вчення.

Досягнення щастя він вважав можливим лише за цілковитою рівністю людей. Проголошуючи принцип «або всі люди повинні бути щасливими, або ніхто», Оуен виходив з того, що без рівності у вихованні та у зовнішніх умовах не може бути ніякої справедливості серед людей.

Для досягнення щастя потрібні гармонійний розвиток фізичних, розумових, моральних якостей людини, можливість постійно збільшувати запас знань, особиста свобода, звільнення від марновірства. Не менш важлива умова — добре організоване і кероване суспільство, яке він називав асоціацією. Найголовніше її призначення полягає в об'єднанні людей для спільної праці. Коли вони працюють разом для спільного блага, то кожен виконує свою частину роботи з більшою для себе і суспільства віддачею, ніж коли працює для інших з поденною чи відрядною оплатою. В асоціативному суспільстві вирішується проблема конфлікту інтересів. Воно влаштоване так, що індивід у ньому краще піклуватиметься про себе, якщо більше зробить на благо суспільства.

Передумовою нормального існування нового суспільного організму є організація правильного виховання та навчання, від яких залежатиме його безпека, праця і добробут окремої людини, а також добробут усіх.

Перехід до асоціативного устрою суспільства повинен був покласти край війнам, забезпечити розпуск армій, встановити добросусідські відносини між народами.

Розмірковуючи над особливостями нового суспільного устрою, Р. Оуен вважав, що перші асоціації нараховуватимуть до 2000 осіб. Територіально вони формуватимуться на викупленій урядом у приватних власників землі, а називатимуться «поселеннями спільності». Населення буде займатися як фабричним виробництвом, так і сільським господарством. Оуен детально розробляв план цих поселень, передбачивши навіть проекти і розташування будинків. Зі збільшенням кількості поселень утворюватимуться їх федеративні союзи, які поширяться по всій Європі, а потім на всі інші частини світу і об'єднають людей в одну велику республіку, з'єднану спільними інтересами. За його прогнозом, для перетворення суспільства в Європі й Америці потрібно п'ять років, а в усьому світі до десяти.

В асоціативному суспільстві повинен існувати комуністичний принцип розподілу. Адже з ліквідацією суперечності приватних і суспільних інтересів розподіл стане справедливим і «перетвориться на просту видачу речей, щоденно необхідних для споживання і для потреб». Такий розподіл має забезпечити задоволення розумних людських потреб. У цьому суспільстві повинні широко використовуватися машини «для заміни ручної праці в усіх сферах, у тому числі й домашнє господарство». Механізація покликана звільнити людину від брудної, тяжкої, непривабливої праці.

Значну увагу зосереджував Р. Оуен на проблемах виховання гармонійно розвинутої людини, наголошуючи на необхідності правильної організації виховання і навчання, критикуючи принципи виховання в капіталістичному суспільстві. Свою систему виховання він вибудовував на розробленій ним класифікації суспільства, яке поділяв на вісім класів (за віковими відмінностями — єдиним видом нерівності, можливим в асоціативному суспільстві). Особливо активну виховну роботу, за його твердженнями, потрібно проводити з представниками перших чотирьох груп. До 5 років дітям слід передусім прищеплювати милосердя і любов, систематично тренувати на свіжому повітрі. Від 5 до 10 років заняття дітей будуть зосереджуватись на набутті корисного досвіду, що зробить їх помічниками дорослих під час домашньої роботи. Навчання дітей віком від 10 до 15 років передбачає ознайомлення з різними видами виробництва і участь у деяких із них, що, однак, не повинно нашкودити їх фізичним силам, розумовим здібностям і моральним почуттям. При цьому всі люди зможуть отримати однакове виховання, щоб надалі уникнути нерівності.

Реалізація принципів виховання повинна сприяти формуванню «всєбічно розвинутих, розумних чоловіків і жінок».

Подальший розвиток вчення Р. Оуена здійснювали У. Томпсон, Д. Грей, Д. Брей, Т. Годскін, Т. Едмондс, кожен з яких, по-своєму сприйнявши його ідеї, намагався обґрунтувати свій соціальний ідеал на основі законів політичної економії. Водночас вони спродукували й оригінальні ідеї щодо перебудови суспільства. Наприклад, Д. Брей виступав за необхідність перехідного періоду від капіталізму до комунізму. За його словами, потрібно використати перехідний суспільний етап, який належав би частково до сучасної, частково до майбутньої систем, в якій суспільство вступило б з усіма своїми ексцесами й божевіллями, щоб потім вийти з нього з новими якостями і властивостями, що становили б життєву умову системи, заснованої на спільній власності. Одна з головних рис нової системи — можливість для всіх членів суспільства отримувати рівну винагороду за рівну працю. Внаслідок цього в майбутньому суспільстві не буде «ні багатих, ні бідних, ні наймачів, ні найманців..., господарюватиме рівність умов і політичної влади».

За уявленнями У. Томпсона, в новому суспільстві буде вижито егоїзм, індивідуалізм, приватну власність. У ньому абсолютно вільні робітники житимуть невеликими общинами (які створюватимуть вони самі, а не правлячий клас), обмінюючись між собою результатами своєї праці.

Можливість кожного члена общини отримати весь продукт його праці забезпечуватиме справедливість у цьому суспільстві.

Будучи палким прихильником ідей колективізму, Д. Грей вважав, що щастя людей не в руках окремої людини, а в руках колективу. На його думку, асоціацію повинні спершу створити люди, які володіють землею чи капіталом. Після того, як вона досягне певного рівня розвитку, до неї буде запрошено всіх інших людей.

Завдяки старанням послідовників вчення Р. Оуена суттєво еволюціонувало. Але їх праці за своїм масштабом немогли зрівнятися з надбанням учителя, з якого почерпнули немало ідей К. Маркс і Ф. Енгельс.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Р. Оуен

«ПРО УТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ХАРАКТЕРУ»

Перший нарис¹

З останніх статистичних звітів про численність населення видно, що число осіб бідних і робочих класів Великобританії й Ірландії перевищує 12 мільйонів, тобто складає майже три четверті населення Британських островів.

Характери осіб цих класів створюються в даний час без будь-якого керівництва, в багатьох випадках навіть при таких обставинах, які прямо штовхають людей на шлях крайнього убогства й пороку. Таким чином, вони робляться самими поганими і небезпечними членами держави, тоді як більшість останніх членів суспільства виховується в принципах, що зовсім не відповідають людській природі; ці принципи неминуче повинні примушувати людей робити вчинки, негідні розумних істот.

У такому нещасному становищі знаходяться дві групи людей. До першої відносяться ті бідні, неосвічені й зіпсовані члени робітничого класу, яких у даний час примушують робити злочини; і за ці злочини їх же потім і карають.

До другої категорії належить остання маса населення, яку тепер учать **вірити** чи, в крайньому разі, **признавати**, що деякі принципи безумовно істинні, але при цьому вчать поступати так, як начебто вони були у **вищому ступені хибні**. Таким чином, завдяки цьому, свят наповнюється безумством і протиріччями, а в усіх верствах суспільства панує нещирість і розбрат.

У такому становищі знаходиться світ і тепер; його нещастя зростають з кожним днем; вони голосно вимагають енергійних заходів поліпшення, і якщо ми будемо гаяти з проведанням реформ, то повинен наступити загальний розлад і безладдя.

Але, говорять особи, що не вникли в суть справи, вже багато разів робились спроби застосувати різні засоби для знищення цих зол, але всі вони потерпіли фіаско. В даний час нещастя досягли таких розмірів, що їх не можна вже більше усунути; потік надто сильний, щоб можна стримати його, і нам залишається тільки чекати з трепетом чи тихою покірністю того моменту, коли він зруйнує все на своєму шляху, не відрізняючи правого від винного.

Ось які погляди сучасного нам суспільства на це таке важливе питання.

І якщо не буде вжито заходів до того, щоб ці погляди не розповсюджувались, то можна чекати найсумніших результатів. Наші законодавці значно піднесли б себе в громадській думці, якщо б вони, замість того, щоб міркувати таким чином, ґрунтовно дослідили питання і, забувши дріб'язкові та принизливі суперечки релігійних сект і політичних партій, постарались зупинити і подолати це могутнє зло.

¹ Перший нарис був написаний у 1812 році, а вийшов з друку в 1813 р. Другий нарис був написаний і опублікований у кінці 1813 року. Третій і четвертий нариси були написані й надруковані, приблизно, у той же час; вони були розповсюджені між видатними політиками, вченими і священиками Англії і континенту, а також між урядами Європи, Америки і Британської Індії. Для продажу вони були видані в перший раз у липні 1816 р.

Ці нариси я писав з метою допомогти і сприяти розвитку тих досліджень, які мають величезне значення для добробуту моєї батьківщини й людського суспільства взагалі.

Погляди, які тут розвиваються, є результатом більш ніж двадцятирічного досліджування і перевірки їх на практиці, що багато разів проводилась протягом цього цілком підтвердила їх правильність і важливе значення. Але для того щоб уникнути звинувачення в самовпевненості та поспішності, я представив свою ідею і виведені мною результати на розгляд найбільш учених і компетентних осіб теперішнього часу. Якщо б вони знайшли, що я помиляюсь, то, керовані почуттям обов'язку та інтересами держави, вони вказали б мені мої помилки. Навпаки, всі вони признали незаперечну правильність і практичну можливість моїх принципів і наслідків, що випливають з них.

Таким чином, переконавшись у правильності своїх принципів, я з спокійним серцем приступаю до справи і ретельним та добросовісним чином розробляю питання, роблячи це в інтересах людства й моїх братів — людей, мільйони яких зазнають жахливі страждання; коли б ці страждання були розкриті в усій своїй повноті, то особи, які стоять у владі, не могли б утриматися, щоб не вигукнути: «Хіба може існувати подібне становище речей, і ми не мали про це ніякого поняття?».

Так, на жаль, воно існує, і навіть факти, що надраивають душу, і які відкрилися під час дебатів з приводу знищення інституту рабства, блідніють перед тими жахливими сценами, які відбуваються щоденно в різних частинах світу, внаслідок несправедливості суспільства до самого себе, внаслідок байдужості людей до оточуючих їх умов і внаслідок того, що люди, в руках яких знаходяться долі людства, надто поверхово знайомі з людською природою.

Коли б ці сумні умови не досягли в даний час таких величезних і прямо таки неймовірних розмірів, то було б цілком зайвим боротися заради людства за принцип, який сам по собі так ясний і зрозумілий, що досить було б тільки просто викласти його. Осць цей принцип: всякому суспільному організму і навіть усьому людству можна за допомогою відповідних засобів привести який завгодно характер, — починаючи з кращого і до гіршого, із самого неосвітченого і до самого освіченого, і ці засоби в широких розмірах знаходяться в руках тих осіб, які мають вплив на долю людства.

Цей принцип заключає в собі дуже багато; якщо він виявиться вірним, то він, без сумніву, придасть законодавчим заходам новий характер, вкрай сприятливий для добробуту людства.

Але що цей принцип вірний у самому широкому розумінні слова — це підтверджується досвідом усіх минулих віків і кожним наявним фактом наших днів.

Хіба люди всіх країн, починаючи від царів і кінчаючи селянином, витримували найрізноманітніші та жахливіші нещастя і знаючи причини і засоби до подолання їх, все ж відмовляться використовувати їх?

Ця справа дуже важка, і труднощі її можуть подолати тільки ті люди, які мають вплив у країні, і які, передбачаючи практичні результати цього підприємства, будуть боротися проти всіх труднощів; їх зможуть подолати ті, хто, ясно усвідомивши і відчувши вигоди такої справи, залишать осторонь всялякі чисто особисті міркування.

Щоб підготувати ґрунт для введення цих принципів, тут зовсім не місце приводить детальні факти для доказу того, що виховання може прищепити дітям будь-яку мову й почуття, будь-які вірування, будь-які фізичні звички й нрави, які не суперечать, звичайно, людській природі.

Правильність цього твердження доводить історія всякої нації, про яку ми маємо відомості; а що це продовжується і тепер і може продовжуватися далі — в цьому нас переконують факти, які мають місце щоденно навколо нас в усіх країнах.

Знаючи про існування такої важливої сили, — сили, яку можна застосовувати з вірністю закону природи, і яка може поступово позбутися усіх нещастя, особливо пригноблюючих людство, — хіба ми допустимо, щоб вона залишалася невикористаною, щоб нещастя і страждання пригнічували суспільство, постійно збільшуючись у своїх розмірах?

Ні, настав час, коли суспільна думка нашої країни, загальний стан усього світу рішуче вимагають застосування цього всеохоплюючого принципу не лише в теорії, але й на практиці.

Ніяка людська сила не може зупинити його швидких успіхів. Замовчування не зупинить його розповсюдження, протидія тільки збільшить швидкість його останнього. Справді, початок справи гарантує завершення. Тоді поступово зникнуть всяке роздратування, всякий гнів, які являють собою результат незнання справжньої причини утворення фізичних і розумових якостей, і замість них між людьми будуть панувати саме щире і примирне довір'я і симпатія.

Так само порівняно небагаточисленна група осіб буде в майбутньому позбавлена можливості ненавмисно ставити решту людства в умови, які неминуче будуть сприяти утворенню таких характерів, за які вона буде почувати себе морально зобов'язаною карати навіть смертю, хоч сама вона і сприяла утворенню цих характерів. Такий спосіб дій не тільки приносить величезні нещастя небагато чисельному пануючому класу, але й є для них і для величезної більшості суспільства істотною перешкодою для досягнення справ-

жнього щастя. Замість того, щоб карати за злочини, яким сприяв пануючий клас, становлячи людину в такі неможливі умови, будуть взяті заходи до того, щоб попередити ці злочини.

На велике щастя бідній, обмовленій і приниженій людській природі, принцип, за який ми тут боремося, скоро зриве з неї покривало смішної і безглуздой таємничості, в яке вона була втілена, внаслідок неуцтва минулих віків; всі незчисленні, заплутані, суперечливі мотиви моральної поведінки будуть зведені до одного основного принципу, який, завдяки своїй всеохоплюючому значенню й очевидності, зробить зайвою колишню заплутану систему й замінить її в усіх країнах світу. Цей принцип полягає в прагненні до досягнення правильно розуміючого особистого щастя. Хто хоче досягти особистого щастя, той **повинен сприяти щастю** всього суспільства.

Справа в тому, що та сила, яка управляє всесвітом, створила людину так, що вона повинна переходити від стану неуцтва до розумового розвитку, межі якому вона не може сама визначити; постійно прогресуючи, вона приходить до переконання, що її особисте щастя може бути збільшено тільки тоді, коли вона сама прикладатиме зусилля до збільшення загального щастя оточуючих її людей. Цей принцип не допускає ні винятків, ні обмежень. І при теперішньому розумовому стані суспільства можна бути гарантованим, що воно тепер прийме й дорожитиме цим принципом, як найбільш цінним благом, якого йому можна було досягти. Тоді з'явиться в справжньому світлі помилковість усіх протилежних мотивів, а неуцтво, результатом якого вони з'явилися, стане таким очевидним, що навіть самі некультурні люди швидко відмовляться від цих помилок.

Видатні події останнього часу значною мірою сприяли такому становищу речей і підготували ґрунт для всіх тих поступових змін, які передбачаються в майбутньому.

Навіть останній владар Франції¹, хоч і знаходився під безпосереднім впливом найхирріших принципів честолюбства, — сприяв цьому щасливому результативі тим, що він підірвав до кореня багато тих забобонів і святенності. Які протягом століть накопичувалися в Європі; вони до такої міри придавили людський розум, що до звільнення від них, всіляка спроба покращення була заздалегідь приречена на невдачу. Тим же, що він на практиці довів до краю помилкові, еґоїстичні принципи, в яких до цього часу виховувалось людство, він знайшов помилковість цих принципів і не залишив жодного сумніву відносно хибності цього джерела, з якого вони походять.

Ці події, за яких мільйони людей гинули, робились жebraками, втрачали друзів і рідних, залишають у літописах нашого часу і нададуть можливість майбутнім поколінням правильно оцінити ті принципи, які в теперішній час ми хочемо ввести на практиці; таким чином, ці події будуть надавати велику користь усім наступним поколінням.

Жахливі наслідки наполеонівського режиму збудили глибоку зневагу до думки, що поведінка Наполеона була начебто славною чи могла збільшити щастя навіть тієї людини, яка пішла по цьому шляху.

Останні досліди й методи поважного доктора Белля і Джозефа Ланкастера підготували ґрунт до наступних змін, хоча цілком протилежним. Та не менш дійсним чином; вони досягли цього тим, що звернули увагу суспільства на ті благо діяльні дії, які можуть вплинути на молодий розум, що не піддався ніяким впливам, навіть те обмежене виховання, яке запроваджено в їхні системи.

Вони довели, що всі ті заходи в галузі виховання юнацтва, які в даний час мається на увазі провести, можуть бути з успіхом проведені. Ці люди завжди і скрізь рахуватимуться в числі найбільш видатних благодійників людства, тому що наслідки їхніх реформ не обмежаться одними Британськими островами. В усякому випадку в майбутньому буде зовсім зайвим ламати списи через яку-небудь виключну систему: суспільний розум надто розвинутий, надто далеко вже від можливості йти по шляху регресу, щоб допустити існування подібного зла протягом ще тривалого часу.

Адже цілком ясно, що така система не тільки повинна діяти згубним чином на щастя виключених — вони будуть бачити, як інші насолоджуються тим, чим вони самі не можуть володіти, — але також зменшувати щастя привілейованих, тому що в виключених заговорить справедливе ображене, скривджене почуття і спонукає їх проводити опозицію, відповідно до розмірів виключення. Тому найбільш привілейованим немає рації стояти за збереження такої виключної системи.

Якщо ж, однак, внаслідок нерозумних принципів, на основі яких досі управлявся світ, окремі особи чи релігійні секти, чи політичні партії робитимуть спроби сповільнити за допомогою своїх виключних планів удосконалення суспільства і перешкоджати тому, щоб вищеназаний принцип, що не знає винятків, був проведений на практиці, то тоді прийдесться обнародувати такі факти, про які повинні, безумовно, розбитися всі їхні зусилля та прагнення. Тому, привілейовані класи поступлять більш розумно, якщо вони сумлінно, широко й любовно працюватимуть разом з тими, хто хоче зробити максимум щастя як привілейованим особам, так і всьому суспільству; не треба забувати, що такі люди не хочуть ні на йоту

¹ Тут Оуен має на увазі Наполеона I.

обмежувати теперішніх мнимих вигод привілейованого класу суспільства. Треба тільки привілейованим хоч трошки вникнути в суть справи, і вони, безумовно, прийдуть до такого рішення. Тоді світ опиниться підготовленим — без будь-якого внутрішнього перевороту, без війни й кровопролиття, навіть без передчасної ломки існуючих умов — до прийняття принципів, які тільки одні зможуть дати щастя і усунути всі ворожі почуття; останні тільки тому так довго пригнічували суспільство, що люди не знали справжніх засобів, за допомогою яких можна створити найбільш корисні й зразкові характери.

Коли це неучтво буде усунуто, досвід покаже нам, як можна створити людський характер, щоб зробити максимум щастя як окремії людині, так і всьому людству.

Потрібно тільки зрозуміти ці принципи і тоді вони утворяться самі собою; тоді ясно уявимо собі схему нашого майбутнього способу дій, і тоді вони також не дадуть нам більш збитися з вірного шляху. Ці принципи вимагають, щоб урядова влада всіх країн видала розумні плани виховання і загального розвитку характеру своїх підданих.

Ці плани повинні бути складені так, щоб вони прищеплювали дітям гарні звички з самого раннього віку; зрозуміло, що тоді діти не зможуть звикати до неправди й обману.

Потім треба давати дітям раціональне виховання й спрямовувати їх зусилля на корисні цілі.

Такі звички і таке виховання вселяють в них енергію, просто таки пристрасне бажання сприяти щастю окремої людини, не роблячи винятку ні для жодної релігійної чи політичної партії, країни чи клімату. Всі вони (за дуже небагатьма винятками) будуть сильними й здоровими, тому що людина може бути щасливою тільки тоді, коли тіло її здорове, а дух спокійний.

Але для того, щоб люди зберігали до старості фізичне здоров'я і спокій духу, потрібно так спрямувати неперборні природні нахили людини (які в даний час приносять людству безконечні й постійно зростаючі нещастя), щоб вони збільшували щастя людства, а не ставили йому всіляких перешкод.

Зрозумівши це, ми зрозуміємо, що більша частина нещастя, які пригнічують людину, легко може бути усунена; ми також зрозуміємо. Що можна — з абсолютною точністю — поставити людину в такі умови, які повинні поступово збільшувати її щастя.

Коли широкі верстви суспільства переконуються в тому, що ці принципи витримають той іспит, якому вони неминуче повинні піддаватися, коли неосвічені і освічені люди однаково переконуються в їхній вірності, тоді вони, внаслідок неперборної сили істини, звільненої від обману й помилок, так глибоко вкоріняться в головах людей. Що тільки цілковитий розлад духовних здібностей людини могло б згладити їх з пам'яті, — тоді буде вияснено їх практичне застосування, і тоді буде легко користуватися ними.

Нічого боятися, що введення цих принципів потягне за собою будь-яке нещастя! Вони не тільки нешкідливі, але саме вони призводять до тих благодіяльних результатів, яких більш усього може бажати кожний член суспільства.

Та деякі з співчуваючих нам осіб, які належать до різних суспільних класів, мабуть, заперечать нам: «Так, все це чудово в теорії, але тільки одні фантазери можуть сподіватись на те, що це коли-небудь здійсниться на практиці».

На це можна і треба дати тільки одну відповідь, а саме: що ці принципи з великим успіхом були вже застосовані на практиці¹.

Ці нариси написані мною не для спекулятивного мислення, й не для забави пустого фантазера, який тільки віддавався роздумам у своєму відлюдненому кабінеті, але ніколи не діє на практиці; ні, вони написані з метою спонукати людей до діяльності, примусити суспільство зрозуміти його власні інтереси і спрямувати громадську думку до важливішої мети, а саме — до раціональної постановки виховання й створення характеру тієї величезної маси населення, яка при даному становищі речей скрізь здійснює всілякі злочини. Хіба увагу політиків і міністрів будуть займати питання чисто місцевого і минушого значення, остаточне вирішення яких зводиться до того, щоб відібрати матеріальні вигоди в одного класу людей і передати їх іншому? Хіба тільки ці питання будуть викликати петиції від зацікавлених землеробських і промислових округів? І хіба добробут мільйонів бідняків, напівголих, напівголодних, без всякої освіти й виховання, число яких в нашій країні зростає щогодинно до страшних розмірів, не викличе жодної петиції, жодної депутації, жодного раціонального й дійсно законодавчого виходу? Ні, цього не може бути! На жаль, ми виховані так, що не вагаємось ні хвилини витратити роки життя і розтрачувати мільйони на розкриття й покарання злочинів і досягнення цілей, які порівняно з цією метою зовсім не значні. І все ж ми не зробили ще жодного кроку, щоб попередити злочини й зменшити величезне зло, яке гнітить в даний час людство. Хіба ці хибні принципи, що керують поведінкою правителів світу, будуть постійно впливати на людство? А якщо ні, то як і коли почнуться переміни?

Обговорення цих важливих питань буде предметом наступного нарису.

¹ А саме в Нью-Ленарці в Шотландії, де Оуен виховував за своєю системою дітей робітників, які працювали на його заводі.

Відкритий лист

директорам фабрик і, взагалі, всім тим особам, які, даючи заняття масі населення, можуть легко скористатися засобами для утворення почуттів і звичок цих людей

Я такий же фабрикант, як і ви, і також хочу заробляти гроші. Але я вже давно дію відповідно до принципів, які в багатьох відношеннях діаметрально протилежні тим, в яких ви були виховані. Прийшовши до висновку, що мій спосіб дій вигідний як іншим, так і мені — навіть з матеріальної точки зору, — я хочу викласти тут ці цінні принципи, щоб ви і ваші робітники могли добути з них користь.

В перших двох нарисах я розвинув ці принципи; нижче ви знайдете пояснення багатьох інших принципів, а також деякі подробиці їх практичного застосування, обумовлені особливими місцевими умовами, при яких я взяв на себе управління фабрикою й фабричним селищем в Нью-Ленарці.

З цих деталей ви побачите, що я з самого початку своєї служби дивився на довірених мені людей, на меншини і на всі інші відділи фабрики, як на складну систему, що складається з багатьох частин; при цьому я вважав своїм обов'язком комбінувати ці частини так, що кожний робітник, кожна пружина. Кожний важіль, кожне колесо приносили халявну фабрику як найбільше матеріальної вигоди.

Багато з вас, що мають справу з фабриками, вже давно зрозуміли, яку велику користь приносить солідна, добре продумана і добре зроблена машина.

Так само з досвіду ви знаєте, як різні результати, що отримуються від машини, яка знаходиться в чистоті, порядку й цілковитій справності і від грізної, що неохайно утримується машини, в якій не попереджують зайвого тертя, і яка через це погано працює і часто потребує виправлень.

У першому випадкові машиною можна вигідно користуватися, і всіляка фабрична діяльність проходить без затримки і цілком успішно. В другому випадку ми бачимо зворотнє, і між усіма факторами та знаряддями, які беруть участь в загальному процесі виробництва, настають тертя, безпорядок і дисгармонія, внаслідок чого фабрикант, звичайно, терпить великі збитки.

Але якщо ви, турбуючись відповідним чином про ваші бездушні машини, можете отримати такі блискучі результати, то яких самих вигод можна чекати, коли ви звернете ту ж частку уваги на ваші живі машини, що відрізняються значно кращою організацією?

Вивчіть як слід ці живі машини, їх дивовижний механізм, їхні саморегулюючі сили, прикладіть їхній відповідний головний двигун до їхніх різних рухів, — і тоді ви зрозумієте їх справжню цінність; тоді ви відчуєте себе схильними звертати на них більше уваги, ніж на ваші неживі машини; тоді ви зрозумієте, що їх можна легко навчити й спрямувати так, щоб вони приносили значно більшу грошову вигоду, і в той же час ви будете відчувати глибоке й дійсне задоволення від такого способу дій.

Отже, хіба ж ви витратите багато грошей на те, щоб купувати найбільш дотепно виготовлені дерев'яні, мідні, залізні машини, постійно підтримувати їх в порядку, ретельно турбуватися про усунення непотрібного тертя і обертати їх від передчасного псування? Хіба ви будете роками витратити свої сили на те, щоб зрозуміти зв'язок між різними частинами цих неживих машин, збільшити їх сили і з математичною точністю вираховувати всі їх окремі й складні рухи? І якщо ви, при ваших розрахунках, розраховуєте ваш час хвилинами, а доход з капіталу, затраченого в надії отримати більший прибуток — копійками, то хіба ви не звернете увагу на те, що, витративши частину часу й капіталу на поліпшення ваших живих машин, ви придбали б значно більшу вигоду?

На основі точного досвіду я можу поручитися, що ваш час і гроші, застосовані таким чином і спожив лєні з точним знанням справи, принесуть вам не 5, не 10, не 15 відсотків на затрачений капітал, а часто 50, а іноді навіть і 100.

Я витратив багато часу і грошей на поліпшення живих машин, і вже тепер час і гроші, затрачені мною на фабрику в Нью-Ленарці, приносять понад 50 відсотків доходу, хоч ці поліпшення тільки вводяться, і поки що досягнута лише половина їх благодіяльних результатів; в найближчому майбутньому такі витрати, без сумніву, будуть приносити 100 відсотків вигоди.

Справді, після того як люди зрозуміли, які благодіяльні результати дає належний нагляд за механічними знаряддями виробництва, вдумлива людина легко може зрозуміти, що коли турбуватися такою самою про живі знаряддя, то останні принесуть, щонайменше, таку саму вигоду, як і машини. І коли помітили, що нежива машина дуже багато виграє від того, коли її зробити міцною, і що всю суть економії становить утримання її в чистоті та порядку, в усуненні непотрібного тертя шляхом регулярного змазування кращими мастильними речовинами та в постійному відповідному ремонті, то тоді було легко прийти до висновку, що так само можна поліпшити значно більш ніжний і складний живий механізм, розвинувши вихованням його силу й енергію, тоді неважко зрозуміти, що набагато вигідніше тримати його в чистоті, поводитися з ним добре (щоб його розум не відчував

надто сильних роздратувань), спробувати всі засоби, щоб зробити його можливо більш досконалим, постачати його достатньою кількістю здорової їжі та задовольняти інші життєві потреби, щоб тіло було здоровим, працездатним, не вимагало «лагодження» і не руйнувалось передчасно.

Досвід підтвердив правильність усього вище висловленого.

З того часу, як на британських фабриках були повсюдно введені машини, майже всі почали вважати людину другорядною і нижчою машиною, і люди почали звертати значно більше уваги на те, щоб вдосконалити сировинні матеріали, дерево й метали, ніж на людське тіло й душу. Та якщо вникнути в суть справи, то виявиться, що людина здібна до ще більшого прогресу, якщо навіть дивитися на неї, тільки як на знаряддя для здобування багатств.

Але, друзі мої, є ще одне більш цікаве і важливе міркування. Застосуйте заходи, які скоро стануть очевидними кожній людині, і ними можна не тільки почасті поліпшити живі інструменти, але зробити їх такими досконалими, що вони далеко залишать за собою інструменти нашого часу та минулих віків.

Цей предмет дійсно заслуговує вашої уваги, і замість того, щоб присвячувати всі свої здібності на винахід бездушних машин, спрямуйте їх, хоча б почасті, на пошуки більш досконалих способів комбінації матеріалів тіла й душі, здатність яких до постійного поліпшення буде доведена на добре продуманому досліді.

Отже, якщо все це для нашої свідомості ясно як день, і ми твердо переконані в правильності наших поглядів, то не будемо увіковічувати дійсно непотрібне зло, гнітюче, завдяки нашим безглуздим системам, більшу частину наших спів братів. Якщо навіть ви, йдучи по вказаному мною шляху, трохи втратитеся у матеріальному відношенні, то ж багато з вас настільки спроможні, що для вас були б зовсім нечутливі видатки, пов'язані з веденням і утриманням тих установ, які сприяли б прогресові живих машин. Але якщо вам наочно доведуть, що застосування раціональних засобів для утворення характеру та збільшення зручностей осіб, які знаходяться в вашій залежності, не причинить вам грошових збитків, а, навпаки, значно збільшить їх, і якщо ви навіть тоді не будете ретельно турбуватися про зайнятих у вас живих машинах, то це значить, що ви не усвідомлюєте своїх власних вигод; діючи вказаним мною способом, ви б попередили накопичення людських нещасть, розміри яких тепер важко собі навіть уявити.

Переконати вас у цій, вкрай цінній істині, яка, як ви побачите по зрілому міркуванню, ґрунтується на безсумнівних фактах — ось щире бажання автора.

Роберт Оуэн. Образование характера. Новый взгляд на общество. — СПб: Вестник знания, 1909. — С. 6—12; 25—28.

4. РЕВОЛЮЦІЙНО-КОМУНІСТИЧНІ УТОПІЇ 30—50-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Революційно-комуністичні утопії цього періоду значною мірою відмінні від критично-утопічного соціалізму Сен-Сімона, Фур'є, Оуена передусім незавершеностю концепцій, романтизмом ідей, радикалізмом суджень.

Романтичний комунізм Етьєна Кабе. Філософські ідеї французького соціаліста-утопіста Етьєна Кабе (1788—1856) мають багато спільного з баченням світу і його перспектив французькими просвітниками. Цей висновок є закономірним результатом аналізу утопічної картини загальної рівності, змальованої в його творі «Мандрівка в Ікарію». За стилем він близький до мандрівного роману, більш характерного для соціальних утопій XVI—XVII ст.

Е. Кабе вважав, що природа є безкінечно розумною і справедливою. Все нею створене належить усьому людству. Але помилки, допущені людьми на ранніх стадіях розвитку внаслідок їх неосвіченості, спричинилися до утвердження в суспільстві духу боротьби і нерівності. Людство розпалося на ворогуючі класи і касты.

І все-таки воно розвивається, зі збагаченням досвіду поглиблюються і розширюються його знання. Рано чи пізно у світі запанують принципи розуму, сформується нова соціальна організація.

Сучасну йому соціальну систему Кабе вважав несправедливою, погрузлою в таких пороках, як жадібність, егоїзм, сваволя, конкуренція. Йй він протиставляв новий устрій далекої утопічної країни Ікарії.

Соціально-політична концепція Кабе ґрунтується на принципах загальної рівності і спільної власності. Відповідно, всі члени суспільства (громадяни з рівними правами і обов'язками) утворюють асоціацію, єдину сім'ю, пов'язані узами братерства. І «вся рухома власність членів асоціації, зі всіма продуктами землі і промисловості, становить суспільний капітал. Суспільне земельне надбання і суспільний капітал належать народу, який обробляє їх спільно, який управляє ними сам або через своїх уповноважених і відтак розподіляє порівну всі продукти».

Гіпертрофована ідея рівності надає вченню Кабе досить вираженого егалітарного (порівняльного) характеру. В його ідеальному суспільстві однакові будинки, меблі, одяг і харчі людей. Обов'язковою є для всіх громадян праця, хоч кожен обирає собі вид заняття, який йому до душі. Організація праці повинна ґрунтуватися на плановому господарюванні. Республіка щорічно визначає, які засоби необхідно виробити для харчування, одягу і будівель народу. Суспільство не тільки організовує національні майстерні для виробництва потрібних йому продуктів, а й керує розподілом праці. Шкідливі й некорисні виробництва підлягають знищенню. Важлива роль у виробництві відводиться машинам, що мають замінити людей, коней на важких, небезпечних, шкідливих та інших роботах. Завдяки використанню машин Кабе намагався розв'язати проблему привабливості праці. З цією метою він передбачав 6—7-годинний робочий день, хоча тогочасні продуктивні сили не змогли б у такому разі задовольнити суспільні потреби.

У сільському господарстві Кабе вважав можливим індивідуальне фермерство, яке належало б загальній господарській системі. Вся продукція ферми має надходити на державні склади, за винятком того, що потрібно для власних потреб фермера.

Як і інші утопісти, Кабе зосереджувався і на проблемі виховання, яке вважав головним чинником формування нової соціально-політичної системи. Його він поділяв на розумове, моральне, фізичне та ін., передбачаючи для кожного виду певний порядок, час, предмети. Мету виховання вбачав у тому, щоб сформувати людину здоровою, обізнаною, професійно підготовленою, виховати в неї громадянські якості. Кожен має добре знати національну історію, конституційні закони, права і обов'язки громадян. Вважав, що одночасно з прагненням миру необхідно налагоджувати і військове виховання.

Ікарія не є замкнутим суспільством. Вона охоче співпрацює із зовнішнім світом, проголошуючи принцип братерства народів. Для неї неприйнятне захоплення чужих територій і навіть їх добровільне приєднання. В кожній країні люди повинні усвідомити неминучість утвердження принципу спільності і створення асоціації.

Досить детально охарактеризував Кабе державний устрій ідеального суспільства. Головне в ньому — суверенітет народу. Тому в Ікарії встановлено пряме народне законодавство. Вся країна поділена на 100 рівних за територією і населенням провінцій, у кожній з яких — по 10 комун. Щомісяця в комунах 3—4 рази проводять народні збори, на яких обговорюють національні та місцеві справи, висувають законодавчі ініціативи. Законодавча влада належить національному представництву — палаті, до якої кожна коммуна делегує двох депутатів. У палаті 15 головних комітетів і 60 підкомісій. Закони розробляє національне представництво, але найголовніші з них приймає весь народ на своїх зборах.

За зразком національного влаштоване провінційне представництво, покликане стежити за дотриманням законів у комунах, радитися і видавати декрети лише з метою забезпечення виконання законів або для вирішення важливих справ провінції.

Отже, утопічне соціально-політичне вчення Е. Кабе є ще одним свідченням різноманітності соціально-політичних концепцій першої половини XIX ст.

Соціальна утопія Теодора Дезамі (1803—1850) є помітним явищем у суспільно-політичній думці Франції першої половини XIX ст. Загальноприйнято вважати його мислителем матеріалістичного напрямку у французькому утопічному комунізмі. Головний твір, у якому сформульовано положення соціально-політичної доктрини Дезамі — «Кодекс спільності» (1842). Відомий він і як автор багатьох статей.

Філософським підґрунтям соціальної концепції Дезамі був матеріалізм. «Елементом світу, — писав він, — є атом, його основа — рух. Світ існує сам по собі». Основним законом життя, причиною всіх явищ вважав силу тяжіння. На цій підставі стверджував, що обґрунтований ним закон спільності це відповідна духу природи закономірність і необхідність.

Дезамі не сприймав моралі тогочасного суспільства, в якій домінував дух торгівлі, яка мирилася з існуванням багатства і злиднів. Таке суспільство називав гнилим і аморальним. Різко висміював ідеологів, які вели мову про політичні держави як про єдину сім'ю, заплющуючи очі на існуючу нерівність. Не раз наголошував, що стихійне формування суспільства завжди матиме наслідком численні диспропорції, що й сталося, тому в побудові нового суспільства слід дотримуватися наукових принципів. Дезамі вважав, що в цій справі треба брати за основу людський організм з його властивостями і потребами. Звідси — витoki його твердження, що в основу суспільної організації має бути покладено такі принципи: щастя, свобода, рівність, братерство, єдність, спільність. Головний із них — принцип спільності «як здійснення єдності і братерства».

Спільність, на його думку, є найповнішою єдністю в усьому — єдністю виховання, мови, праці, володіння, способу життя, законодавства, політичної діяльності тощо. Тому вона є найдосконалішим видом асоціації, а отже — і новим типом соціального устрою. Така модель нового суспільства багато чим нагадує утопію XVIII ст. Так, існуючому світовому порядку, «в якому все поставлено догори дном», протиставляється суспільство природного порядку, що походить з природи людей, природних законів. Тому закони, які є першоосновою соціальної конструкції, він вважав вічними і незмінними.

У новому суспільстві повинен бути інститут трудових армій. У них праця чергуватиметься зі святкуваннями, комуни будуть якнайкраще ставитися до членів цих армій «богатирів промисловості». Силами трудових армій можна буде реалізувати найграндіозніші проекти, освоїти нові земельні площі і завдяки цьому створити нові облаштовані території для нових комун. Як і Фур'є, провідним у господарюванні Дезамі вважав сільське господарство, сподіваючись, що саме в цій сфері найповніше виявляться переваги устрою спільності. Промисловості, відповідно, відводилася другорядна роль. Уміле використання на сільськогосподарських роботах домашніх тварин, машин, наприклад механічної коси, має значно полегшити працю. Від непогоди працівників у полі захищатимуть пересувні непромокаючі шатра, а до місця роботи їх доставлятимуть у колясках. Передбачалося і впровадження досягнень хімічної науки.

Устрій спільності суттєво змінить і побут людей. Всі члени комуни житимуть в одному великому палаці, в якому будуть окремі квартири, школи, магазини, оранжереї, майстерні. Шкідливі й брудні виробництва знаходитимуться за межами палацу, що дасть змогу підтримувати в ньому надзвичайну чистоту. Істотно зміниться і людина. Гігієна допоможе подолати хвороби. Подовжиться тривалість життя людей, вони стануть фізично сильнішими. Кожен матиме змогу здобути знання, а добровільне навчання приноситиме радість. Досягнення наук і мистецтв стануть доступні кожному.

У науці й мистецтві буде подолано кастовість. Тому всі будуть майстрами, художниками, літераторами, вченими, відчуватимуть потребу використовувати свої здібності. Усвідомлюючи, що поважаючи волю своїх братів і працюючи для спіль-

ного щастя, вони зможуть насолоджуватися істинною свободою, досягнути повноти щастя. Завдяки цьому суспільство майбутнього стане суспільством гармонії, краси й освіченості. Між людьми, як і між комунами, утвердиться спільність інтересів і бажань. Людство стане єдиною сім'єю.

Політична організація нового суспільства теж має ґрунтуватися на законах природи. Оскільки в ньому всі суспільні відносини стануть втіленням законів природи, політичні функції будуть другорядними. Головна мета законів — стимулювати і координувати розвиток промисловості, науки і мистецтва, регламентувати спільні роботи й насолоди.

Політичний устрій нового суспільства — демократія, в основі якої — спільна праця, достаток, поширення знань, спільне виховання. Усе це має забезпечити рівність, свободу і братерство людей. Ідеалом Дезамі вважав чисту демократію — суспільний устрій, за якого закони приймають не лише тому, що за них проголосувала більшість громадян, а тому, що наукою доведено їх відповідність інтересам всіх членів суспільства.

Загалом доктрина Дезамі має гуманістичний характер. У ній простежуються симпатії автора до ідей французьких просвітників XVIII ст. Однак у другій половині 40-х років XIX ст. він відійшов від революційних позицій, пропонуючи план «кредитної реформи», яка, на його думку, може поліпшити становище працюючих і знищити експлуатацію, не торкаючись основ буржуазного суспільства.

Революційна утопія Луї-Огюста Бланкі. Розквіт творчої діяльності Луї-Огюста Бланкі (1805—1881) припадає на період, значних політичних подій у Франції — повстання ліонських ткачів 1831 і 1834 рр., буржуазно-демократичної революції 1848 р., Паризької комуни, які справили великий вплив на його світогляд. Соціально-політичні ідеї Л.-О. Бланкі не мають системного викладу, він не розробив завершеного вчення, яке б містило опис суспільства майбутнього. Його ідейним спадком є статті, нотатки, виступи.

На ранніх етапах (1830—1834) погляди Л.-О. Бланкі були виражені недостатньо чітко, статті і виступи рясніли термінологічними невідповідностями. Він не чітко уявляв класову структуру існуючого на той час у Франції суспільства. Однак його промова на процесі «П'ятнадцяти» (січень 1832 р.) засвідчила готовність відстоювати інтереси упосліджених класів. Рішуче виступивши протикласу власників, яких називав неробами і дармоїдами, проти існуючого державного устрою, він змалював злиденне становище народу, закликав «скинути ярмо безчестя і злиднів».

Після невдалого повстання у Ліоні та Парижі почали виникати таємні спілки, які прагнули радикальних соціально-політичних змін. У 1835 р. за безпосередньої участі Бланкі було створено «Спілку родин». Програму її характеризує збірник запитань (їх було 15) і відповідей на них, з якими мав погодитися новобранець спілки. Так, на запитання «Що ти думаєш про теперішній уряд?» відповідь була такою: «Він є зрадником народу і країни»; на запитання «Що таке народ?» — «Народ — це спільність людей, які працюють»; «Який принцип повинен бути основою правильно організованого суспільства?» — «Рівність».

За підготовку змови Бланкі було засуджено. Проте це не зупинило його, і в 1837 р. він заснував товариство «Суспільство пір року», програмними вимогами якого були: знищення королівської влади й аристократії, скасування привілеїв, утвердження самоуправління народу. Але невдовзі його знову було заарештовано і ув'язнено. Звільнила його революція в 1848 р.

Бланкі — активний учасник подальших революційних подій. Тоді змінилися і його погляди. Передусім він став активним прихильником революційного правлін-

ня, заявляючи, що республіка — це звільнення робітників, кінець експлуатації, настання нового порядку, за якого праця буде вільною від тиранії капіталу.

Після поразки революції 1848 р. Бланкі неодноразово піддався арештам і засланням. Попри це, він не припиняв літературної діяльності, виявляючи у своїх нарисах прихильність до комуністичних ідей. В одному з них («Комунізм — майбутнє суспільство») Бланкі переконував, що соціальний прогрес веде до комунізму. Комунізм він характеризував як порятунок для індивіда, індивідуалізм як його загибель.

У соціально-політичному аспекті комунізм — це устрій спільності, перемога ідей асоціації працюючих: «Устрій спільності — це повне об'єднання всієї країни, утворене поступово з окремих асоціацій і розширене за рахунок послідовного об'єднання федерацій». Водночас комунізм — це суспільство освічених людей. Освіченість і комунізм взаємно сприяють поширенню одне одного. І тому дуже важливим є навчання народних мас.

Створення нового соціального організму не може бути справою однією чи кількох осіб. Стверджуючи це, Бланкі не тільки опонував ідеологам утопічного соціалізму, а й деякою мірою визнав помилковою тактику змови, якої він дотримувався, будучи причетним до таємних спілок. «Це справа усіх, — наголошував він. Перехід до нового соціального устрою є справою часу, але можливий він лише в результаті революційної діяльності мас.

Рішуче виступав Бланкі проти намірів відмовитися від політичної боротьби, які живилися сподіваннями змінити існуюче суспільство шляхом створення кооперативів. Це, стверджував він, є пасткою для працюючих, новими оковами. Насправді потрібно їх розбити, тобто здійснити державні перетворення. Одним із способів боротьби проти експлуатації Бланкі вважав страйк як єдину народну зброю в боротьбі з капіталом. На відміну від кооперації, яка в умовах буржуазного суспільства об'єднує лише десятки робітників, страйк об'єднує їх десятки тисяч. Будучи «природним і доступним» засобом боротьби, він сприяє здійсненню соціальної реформи.

Важливим етапом у житті Бланкі була Паризька комуна (1871). І хоча безпосередньої участі в її подіях не брав (перебував тоді в тюрмі), авторитет його був настільки великий, що його було обрано членом комуни і навіть її почесним головою.

Звільнення прийшло до нього лише через 8 років (1879). Останні два роки життя Бланкі цілком присвятив політичній діяльності.

Робітничий комунізм Вільгельма Вейтлінга. Вільгельм Вейтлінг (1808—1871) був відомим діячем німецького робітничого руху, учасником революції 1848—1849 рр. у Німеччині. В історію політичної думки він увійшов як один із ідеологів утопічного «порівняльного» комунізму. Основні положення його вчення сформульовані в праці «Гарантії гармонії і свободи», які багато в чому споріднені з утопічними системами мислителів, які вийшли на арену політичної думки раніше за нього. Характеризується упевненістю Вейтлінга в тому, що зміна суспільного устрою може відбутися лише революційним шляхом.

Своє вчення Вейтлінг, як більшість утопістів, розпочинав з характеристики сучасного йому суспільства, якому притаманні «обурлива нерівність», гнітюче становище працюючих. Причину нерівності, як і інших соціальних хвороб, вбачав у приватній власності. У своєму первісному стані люди її не знали, все було спільним. Вони жили відповідно до законів природи, яка забезпечувала їх усім необхідним для існування. Вони були щасливі, оскільки «кожен мав усе, що йому було потрібно, і міг мати все, що було доступне іншому».

З поділом праці люди стали зивкати до понять «мое» і «твое», до права власності. Стався поділ власності, що спричинило появу багатих і бідних, соціальну нерів-

ність. Упровадження спадкоємництва породило нероб. Усе це призвело до порушення природних законів, ворожості інтересів, спустошливих війн між народами. У суспільстві утвердилися користолюбство, обман. Сильний відкрито грабує слабого, називаючи це грабіжництво невідкарними поняттями: «контрибуція», «податок», «власність», «спекуляція», «відсотки», «арешт майна», «скорочення заробітної плати», «біржова гра» та ін. Слабкий теж обкрадає сильного, але таємно.

Власне вся наша історія сама по собі не що інше, як довга історія про розбійників, в якій усі чесні люди завжди ставали обдуреними.

Подолати вади буржуазного суспільства можливо, на думку Вейтлінга, завдяки новій організації суспільства, хоч і майбутній суспільний устрій він не вважав абсолютно ідеальним. Людство ніколи не досягне ідеалу досконалості, інакше настав би застій у його розвитку. Новий суспільний устрій передбачає прогрес, який є природним законом суспільства. Можливість прогресу в добре організованому суспільстві забезпечується злиттям приватних інтересів у єдиний суспільний інтерес.

Ведучи мову про деякі риси нового суспільства, Вейтлінг, як і Фур'є, стверджував, що його розвиток визначатимуть людські пристрасті. Він мислив їх не як порочний потяг до чого-небудь, а як будь-яке бажання, спрагу, задуми, прагнення, надії і потреби людини. Індивід не може задовольнити свої пристрасті завдяки лише власним якостям. Для цього він повинен обмінюватися ними з іншими індивідами. Створення можливостей для такого обміну Вейтлінг вважав найкращою організацією суспільства. Пристрасті він поділяв на три класи: пристрасть до придбання, пристрасть до насолоди і пристрасть до знання.

Особливістю правильно організованого суспільства є гармонія пристрастей як заповідь його соціального здоров'я, відсутності пороків і злочинів. Досягти цього можна завдяки правильному керівництву, яке в новому суспільстві буде досить складним за структурою. Очоловатиме державу Тріо — рада з трьох наймудріших філософів. Їм підпорядкована Центральна колегія майстрів, яку обирає Тріо. Далі — Колегія майстрів округів, земель і районів. У кожній Колегії майстрів існує виконавчий орган — Робоча президія. Поряд із Колегіями майстрів Академії і Комісії з охорони здоров'я. Функції керівництва повинні здійснювати найталановитіші люди, які володіють найкращими ідеями. Персонал управління немає жодних привілеїв. Навіть найвища посада оплачується не краще найнижчої. Організація праці й розподіл продуктів засновані на суворому дотриманні принципу рівності. Відповідно до цього встановлюється рівна для всіх тривалість робочого дня, кожному надається вільний вибір праці.

Розподіл продуктів праці здійснюється через спеціальні комерційні книжки, які замінюють усі інші документи. Гроші скасовуються, оскільки вони погано регулюють обмін.

Перейти до нового суспільного устрою можна лише революційним шляхом: «Будь-яка значна реформа може бути здійснена за допомогою революції, тому що будь-яка заміна старого новим є революцією». Це означає, що революції завжди були і будуть відбуватися. Проте не завжди вони супроводжуватимуться кровопролиттями. У майбутньому суспільстві нові ідеї пробиватимуть собі дорогу не фізичною силою, а силою розуму.

Утвердження нового суспільства станеться не одразу. Потрібен перехідний період, протягом якого треба буде скасувати всі боргові зобов'язання, конфіскувати майно емігрантів, збільшити кількість шкіл тощо. Особливо важливо дотримуватися дисципліни, навіть завдяки чинності деяких старих законів.

Революція, за уявленнями Вейтлінга, можлива не тільки «знизу», а й «зверху», оскільки не варто виключати, що на неї зважиться монарх, хоч це й малоімовірно.

Загалом ідею революції він пов'язував з новим месією. У своїх міркуваннях припустив, що розвиток революції може призвести до громадянської війни або військових дій проти революційного уряду і народу з боку інших держав. Тому слід бути готовим у перехідний період не лише будувати нове суспільство, а й боротися з внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Основні поняття та категорії

Оуенізм — теорія яка мала поліпшити умови життя робітників в умовах капіталістичного ладу, а також радикальної перебудови суспільства шляхом створення самокерованих «общинних поселень співпраці», які позбавлялися приватної власності, класів.

Політичний прагматизм (від грец. *πράγματος* — справа, дія) — властивість політичної діяльності, за якої головним критерієм і чинником стає досягнення поставленої мети (нерідко за будь-яку ціну). Політичний прагматизм характеризується жорсткістю, а іноді й використанням аморальних та протизаконних засобів, що далеко не завжди дає бажані наслідки. Політичний прагматизм часто протиставляють політичному ідеалізмові, але ідеалізм «на словах» у політиці нерідко поєднується з жорстким прагматизмом у практичній діяльності. Прагматизм як теоретична концепція виник у 70-і рр. XIX ст. у США. Основположителем цього вчення був американський філософ та логік Ч. Пірс (1839—1914). За Пірсом, прагматизм — це готовність діяти особливим чином, що спирається на віру, прагнення до емоційною спокою, психологічного задоволення від подолання сумніву. З метою забезпечення «зацікавленому суб'єкту» його цілеспрямованої діяльності. Доктрину прагматизму розробляли також У. Джемс, Дж. Дьюї, Ф. К. Шиллер, Дж. Г. Мід. Родоначальником політичного прагматизму вважається американський мислитель Дж. Дьюї (1859—1952), згідно з ученням якого еталоном людського досвіду виступає морально-політичний досвід. Політичний прагматизм — це не тільки утилітарний підхід до повсякденних проблем, що відзначається вузьким практицизмом і одіозним ототожненням істини з корисністю. Це насамперед теорія про доцільну діяльність людини, важливими принципами якої є: справа, потреба практичних дій, матеріальний інтерес, вирішальна роль волі у здійсненні людського досвіду та ін. Головна позитивна ідея політичного прагматизму — необхідність діяти, не покладаючись на авторитет, на апріорні ідеї, на випадок тощо; шукати кращі способи та варіанти, випробовувати й перевіряти їх, відбирати лише найефективніші, приймати обґрунтовані рішення, тобто керуватися розумом. Суть демократії, демократичного суспільства, з позиції політичного прагматизму, полягає в умінні компетентно робити справу в процесі вільного необмеженого експериментування [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Політичний сцієнтизм (від лат. *scientia* — знання, наука) — ідейна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як найвищу цінність і фактор орієнтації людини в світі. При цьому в якості ідеала самої науки, як правило, розглядається матеріалістичне суспільствознавство. Проявом сцієнтизму в політичній свідомості виступає розуміння цілей і завдань соціальної побудови суспільства, директивного планування й раціоналізації на «основі наукового знання» всіх сторін людської життєдіяльності знайшов найбільш послідовне вираження в ідеології й практиці марксизму-ленінізму, що обґрунтовував всесилля свого навчання претензіями на науковість. Подібна гіпертрофія в принципі властива всім сцієнтистсько-технократії, утопіям, що ігнорують складність і багатоплановість реального життя, що не піддається всеохоплюючій раціоналізації [Политическая энциклопедия. В 2-х т. — Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.].

Політичний технократизм (під грец. τέχνη — мистецтво, ремесло, майстерність і κράτος — влада) — влада технічних фахівців (технократів), а також ідейно-теоретичне обґрунтування цієї влади, тип політичного режиму, в якому технократи посідають домінуюче становище, ідея особливого значення в житті суспільства людей тех. знання, фахівців була виразно сформульована А. Сен-Симоном. Вона знайшла ґрунтовну розробку в контексті теорії індустріалізації суспільства, у зв'язку з проблемою раціоналізації соціуму (М. Вебер), його новітні модифікації (Дж. Гелбрейт, Д. Велл, У. Росстоу, О. Тоффлер). Центральне місце в концепції технократизму посідає ідея про владу, засновану на знаннях, компетентності, професіоналізмі, про можливість заміни політичних рішень науково-технічними рішеннями. На думку Дж. Гелбрейта, до влади, до процесу прийняття політичних рішень має бути залучена вся техноструктура суспільства. Відображаючи одну з визначальних тенденцій суспільного прогресу — зростаюче значення науково-технічних і технологічних чинників, — технократична доктрина з часом дедалі більше набирає політичного спрямування. Зусиллями А. Берла, А. Фріша, Дж. Гелбрейта положення про технократів як «клас управляючих», соціальну еліту (Р. Мілс) перетворилося на визначальну рису характеристики суспільного ладу, життєдіяльність якого визначається «високими технологіями», складними комп'ютерними системами, інформатикою, телемеханікою тощо. На думку представників неотехнократизму, «соціальний інтелект», уособлений у досягненнях НТП, здатний розв'язати всі нагальні суспільні проблеми, здійснити гуманізовану калькулюючу експертизу політичного рішення та їх соціальних наслідків (неомарксизм, франкфуртська школа, «новий гуманізм»). Вони, зокрема, фіксують факт виникнення технобюрократії, звертають увагу на посилення мілітаристського сектора технологічної та виробничої бази суспільства, констатують появу нового («технологічного», «інформаційного») відчуження людей [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Сен-сімонізм — вчення графа Сен-Сімона і його учнів. Сен-сімонізм — це теорія рівності, націлена на керування суспільством за принципом «Від кожного по здатностям, кожному по праці». Являє собою одночасно й щось на зразок релігії (проповідниками якої були Анфантен і Базар), і соціалістичну теорію, що засуджує приватну власність — джерело експлуатації трудящих. Мета сен-сімонізму — припинити експлуатацію людини людиною. Він вважає, що потрібно скасувати приватну спадщину, розподіляючи її залежно від потреб і здатностей. Він також передбачає програму технічного навчання, придатну для індустріального суспільства. Вчення Сен-Сімона про рівність було підхоплено його учнями: Байї, Леоном Алеві, Дюверже, пізніше — Анфантеном, Базаром, Леру, Бланкі й Гарньє. Цей рух знаменує собою цілу епоху, що закінчилася в 1839 р. — Дідьє Жюла. [Философский словарь: Пер. с. франц. — М.: Международные отношения, 2000. — 544 с.].

Соціально-політична утопія (від грец. *υ* — ні і *τοπος* — місце якого не існує) — різновид соціально-політичної фантазії, нездійсненна мрія. Термін «соціально-політична утопія» пішов від назви книги «Утопія» (1516), першозасновника утопічного соціалізму Т. Мора. У праці зображувався ідеальний устрій на вигаданому острові. Саме з цієї праці бере свій початок цілісний напрям суспільно-політичної думки — соціалістична утопія [Тадєвоян Э. В. Словарь-справочник по социологии и политологии. — М.: Знание, 1996. — 272 с.].

Утопічний комунізм — вчення про майбутнє суспільство що конструюється на основі абстрактних ідей справедливості, рівності, свободи. Представники: Т. Кампанелла (1568—1639) Ж. Мельє (1664—1729) Ф. Н. Бабеф (1760—1797) утопічний комуніст Л. О. Бланкі (1805—1881). комуніст Т. Дезамі (1803—1850) утопічний комуніст Е. Кабе (1788—1856). Зокрема,

В. Вейтлінг (1808—1871) у праці «Держава як вона є і як вона повинна бути» (1838) зазначає про всезагальну гармонію, благополуччя і рівності розподілу матеріальних благ. Всі перераховані мислителі будували ідеальне суспільство на основі абстрактних ідей свободи, рівності, справедливості, братерства [Политическая энциклопедия. — В 2-х т./ Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.].

Утопічний соціалізм (utopian socialism) — ранні форми соціалістичної думки нового часу (що включали ідеї Сен-Сімона, Фур'є, і Оуена), критикувалися Марксом як «утопічні», оскільки вони вважалися заснованими на неадекватній науковій концепції динаміки капіталістичного суспільства і необхідності класової боротьби [Большой толковый социологический словарь (Collins). — В 2 т. — Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Утопія — (utopia) з грец., τόπος — місце, якого не існує. У літературі цим поняттям визначають ідеї, уявлення про ідеальні суспільства, які є продуктом абстрактного мислення і не ґрунтуються на знанні реальних процесів суспільного життя. Розрізняють два основних типи утопій — абстрактні проекти (як прогресивні, так і реакційні) покращення суспільного устрою і конструктивні соціальні моделі, які в цілому неадекватно відбиваючи соціальну дійсність, містять у собі раціональні положення [Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Фур'єризм — теорія майбутнього суспільства «гармоїї», в якому повинні були втілитися всі людські можливості. Первиною складовою нового суспільства мала стати «фаланга» яка поєднувала б промислове і сільсько-господарське виробництво. Нове суспільство мало утворитися шляхом світової пропаганди соціалістичної ідеї.

Питання до дискусії

1. Чи є соціально-політичні утопії XIX ст. самостійними інтелектуальними рухами?
2. Інтереси яких верств населення виражали представники соціально-політичних утопій XIX ст.?
3. Які політичні ідеології переслідували і розвивали представники соціально-політичних утопій XIX ст.?
4. Чи є соціалісти-утопісти одними із засновників сучасних суспільно-технократичних теорій?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Соціальний утопізм політичної концепції К.-А.-Р. Сен-Сімона.
2. Історична та соціально-політична обмеженість політичних поглядів Р. Оуена.
3. Соціально-утопічна спрямованість психологічно-політичного проекту Ш. Фур'є.
4. Сутність революційно-комуністичних утопій 30—50 років XIX ст.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте зміст понять «соціалізм», «комунізм».
2. Обґрунтуйте або спростуйте твердження про те, що Сен-Сімон і Фур'є не передбачали ліквідації приватної власності.
3. Прокоментуйте такі судження Сен-Сімона та Фур'є:

«Промисловець — це людина, яка працює для виробництва або доставки різним членам суспільства одного або декількох матеріальних засобів, які задовольняють їх потреби або фізичні схильності; землероб, який сіє зерно або розводить домашніх птахів і тварин, є промисловцем; каретник, коваль, слюсар, столяр — промисловці. Усі промисловці разом трудяться для виробництва або для доставки всім членам суспільства всіх матеріальних засобів, які задовольняють їх потреби або фізичні схильності; вони складають три великі класи, які називаються землеробами, фабрикантами і торговцями» (Сен-Сімон).

«Помітив добре цю властивість, характерну для соціетарного механізму, — задовольнити всі класи, всі партії; саме за цими переконаннями успіх у даному випадку буде здаватися таким легким, і невеликий дослід, проведений на семистах особах, зразу вирішить загальне перетворення, тому що тут здійсненні всі благоденства, про які філософія тільки мріє; справжню свободу, єдність дій, царювання правди та справедливості, що стали шляхами до багатства; при устрої ж цивілізації, де правда та справедливість не ведуть до багатства, неможливо, щоб їм віддавали перевагу, — тому видно як шахрайство та несправедливість панує в усьому законодавстві устрою цивілізації і збільшується в міру успіхів виробництва та наук» (Фур'є).

4. Розробіть порівняльну таблицю політичних ідеологій, які розвивалися різними представниками соціально-політичних утопій XIX ст.

Питання до заліку

---

1. Історичні, соціально-економічні та політичні передумови виникнення і розвитку соціально-політичних утопій XIX ст.
2. Критично-утопічний соціалізм Сен-Сімона.
3. Критично-утопічний соціалізм Ш. Фур'є.
4. Критично-утопічний комунізм Р. Оуена.
5. Революційно-комуністичні утопії 30—50-х років XIX ст.

Питання до іспиту

---

1. Сутність політичного технократизму і соцієтизму К.А.Р. Сен-Сімона.
2. Соціально-психологічний політичний прагматизм Ф.М.Ш. Фур'є.
3. Комуно-реформізм Р. Оуена.
4. Утопічно-революційний комунізм 30—50-х років XIX ст.

Першоджерела

---

1. *Бланки О.* Избранные произведения. — М., 1952.
2. *Дезами Т.* Кодекс общности. — М., 1956.
3. *Кабе Е.* Путешествие в Икарию. — М., 1958.
4. *Оуэн Р.* Избранные сочинения. — Т. 1—2. — М. — Л., 1950 — Т. 2.
5. *Сен-Симон.* Избранные произведения. — Т. 1—2. — М. — Л., 1948. — Т. 2.
6. *Фурье Ш.* Избранные сочинения. В 4-х т. — Т. 3.

Рекомендована література

---

1. *Волгин В. П.* Очерки истории социалистических идей первой половины XIX в. — М., 1976.
2. *Застенкер Н. Е.* Роберт Оуэн как мыслитель // Очерки истории социалистической мысли. — М., 1985.

3. *Зильберфарб И. И.* Социальная философия Ш. Фурье. — М., 1964.
4. Изложение учения Сен-Симона. — М., 1947. Лекции 1—8.
5. *Кирилук Ф. М., Ковш А. Г.* Западно-европейские социально-политические учения XIX в. — К., 1991.
6. *Кирилук Ф. М.* Політологія Нової доби. — К.: Видавничий центр «Академія», 2003.
7. *Кучеренко Г. С.* Сенсимонизм в общественной мысли XIX в. — М., 1975.
8. *Плеханов Г. В.* Утопический социализм XIX в. Избр. филос. произв.: В 5-и т. — М., 1957. — Т. 3.

**III
РОЗДІЛ**

**НОВИЙ ТИП
СОЦІАЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ**

8 ТЕМА

КЛАСИЧНИЙ (ОРТОДОКСАЛЬНИЙ) МАРКСИЗМ

- 1. Основні теоретико-методологічні засади марксизму.**
- 2. Революційно-комуністична теорія марксизму.**

До 40-х років XIX ст. соціально-політична думка в західноєвропейських країнах розвивалася нерівномірно і суперечливо, що було зумовлено особливостями економічного і політичного розвитку цих країн. На політичній арені дедалі виразнішою ставала діяльність третього стану. В революційно-демократичному русі сходилися всі прогресивні сили того часу: буржуазія, пролетаріат, інші трудові верстви суспільства. Європу потрясли антифеодальні рухи, Велика французька революція, долинали до неї відгомін боротьби американських колоній за незалежність. Цей період К. Маркс називав «дитинством сучасного суспільства».

Відчутно зросла політична активність робітничого класу, який посилив свої виступи проти існуючих порядків, почав створювати перші професійні спілки тощо. Це знайшло відображення в соціально-політичній літературі. Так, у 30—40-х роках з'явилися друком праці «Що таке власність» П. Прудона, «Про організації праці» Л. Блана, «Мандрівка до Ікарії» Е. Кабе, «Ні палаців, ні хатин» і «Комунізм не утопія» Ж.-Ж. Пійо, «Кодекс Спільності» Т. Дезамі та інші, в яких пропонувалися різноманітні проекти майбутнього суспільства. Ці утопічносоціалістичні теорії розгортались у відриві від існуючих соціальних відносин.

Сутність назрілих соціально-економічних, політичних і духовних суперечностей нового суспільного ладу та механізми їх вирішення були науково обґрунтовані в марксизмі.

Традиційно марксизм прийнято вважати економічною теорією і політичною діяльністю, започаткованою Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом і розвинутою їх послідовниками.

Цей новий тип суспільно-політичного вчення успадкував основні соціально-політичні цінності лібералізму, християнської ідеології, консерватизму та утопічного соціалізму. Їх головні положення були суттєво переосмислені й трансформовані у нове політичне вчення. Йдеться, наприклад, про такі фундаментальні ідеї лібералізму, які проголошують політику як мистецтво досягнення компромісів між носіями антагоністичних інтересів, а демократичні процедури — єдино можливим способом їх досягнення; про положення Гегеля, що суспільство є рухомою рівновагою супротивних сил, які своїми протистоянням і боротьбою породжують соціальні зміни, а соціальна історія — внутрішньою революцією цих сил.

Розвиваючи гегелівську діалектику, Маркс створює філософію історії, серцевиною якої є принцип реалізації вищих моральних цінностей. Як і Гегель, рушійною силою соціальних змін Маркс і Енгельс вважали боротьбу між соціальними класа-

ми, а визначальним їх фактором — владу, яка у своїй основі є економічною (політична влада — наслідок влади економічної). Засновники марксизму були переконані, що їхнє вчення виллється в певну форму соціалізму, соціальну рівність, непідробну свободу.

Водночас соціальна філософія (філософія історії) марксизму містила суперечливі моменти, які радикально заявили про себе в комуністичній версії революційного марксизму.

Як філософська ідейно-політична система класичний (ортодоксальний) марксизм пов'язаний з діяльністю Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які завдяки своєму критичному аналізу капіталістичного суспільства сформулювали теоретичні засади ідейно-політичного руху, який дотепер відчутно впливає на суспільне життя людства.

Довідка

Карл Маркс народився 5 травня 1818 року в м. Трір (Пруссія) в родині відомого адвоката, який перейшов до протестантизму, і нідерландки Генрієти. Протягом 1830—1835 рр. навчався у гімназії, після закінчення якої (1835) вивчав право в університеті м. Бонн. Одним із його викладачів був філософ Август-Вільгельм Шлегель. Маркс брав активну участь у студентському житті, був учасником «Трірського земляцтва». У 1836 р. його навіть засудили на одностороннє ув'язнення в карцері «за нічний гамір, що порушує громадський порядок, і пияцтво». На той час припадають його поетичні спроби.

Після двох семестрів (1836) за згодою батька перейшов на юридичний факультет Берлінського університету, який був у той час центром наукового життя Німеччини, де, крім правознавства, вивчав історичні та філософські дисципліни, особливо захоплювався філософією Гегеля.

У 1841 р. захистив дисертацію «Про відмінність натурфілософії Демокріта та Епікура». У квітні 1842 р. почав співпрацювати з редакцією ліберальної «Рейнської газети» в Кьольні, а в жовтні став її головним редактором (спричинено це було крахом сподівань на академічну кар'єру). Зазнавши переслідувань, у березні 1843 р. склав із себе повноваження головного редактора і подався до Парижа (по дорозі туди одружився з Женні фон Вестфален, якій задля цього довелося порвати зі своїм аристократичним середовищем), де взявся видавати «Німецько-французький щорічник». У 1844 р. з'явився перший (і єдиний) його том. За публікацію статей у щорічнику та емігрантській газеті «Форвертс» на вимогу пруського уряду Маркса було вислано з Парижа, і він оселився в Брюсселі, де подружився з Фрідріхом Енгельсом.

У Брюсселі Маркс відмовився від свого німецько-прусського громадянства, вступив разом з Енгельсом до «Союзу комуністів» (місце знаходження — в Лондоні), від якого восени 1848 р. отримав доручення розробити партійну програму на основі його історичної та соціальної теорії. Ця програма — «Маніфест Комуністичної партії» вийшла друком у лютому 1848 р. Після революції 1848 р. Маркса було виселено з Брюсселя, він повернувся до Німеччини (м. Кьольн), щоб там разом з Енгельсом та іншими друзями-однодумцями впливати на перебіг революції, налагодивши випуск «Нової рейнської газети», однак особливого успіху на цій ниві не було досягнуто. В 1849 р. революція в Німеччині поступилася силам реакції та реставрації. Маркса притягнули до суду за «підбурювання до повстання». Невдовзі його було звільнено і вислано з Німеччини як особу, що не має підданства. У серпні 1849 р. Маркс вирушив до Лондона, основного місця європейських політичних вигнанців, де працював переважно в бібліотеці Британського музею. Багато сил віддавав журналістсько-публіцистичній, політично-агітаційній та науково-економічній діяльності.

Свою публіцистику він поставив на службу міжнародному робітничому руху, який після розпуску «Союзу комуністів» (1852) та із заснуванням у 1861 р. «Міжнародного товариства робітників» — Першого Інтернаціоналу — зазнав значних організаційних змін. Розроблений ним установчий маніфест міжнародного товариства робітників охоплював аналіз зовнішньополітичної ситуації, накреслював основи статуту товариства. Маркс гостро полемізував із політичних питань з російським ідеологом анархізму і народництва Михайлом Бакуніним та французьким соціологом, ідеологом анархізму П'єром-Жозефом Прудоном. Після розпуску I Інтернаціоналу Маркс зосередився на розвитку німецького робітничого руху. Так, у 1875 р. він критично коментував програму Готського з'їзду, на якому в одну партію об'єдналися прибічники Бабеля та Лібкнехта, опублікувавши статтю «Критика Готської програми».

Майже всю свою лондонську еміграцію він присвятив дослідженням політичної економії. Стрижнем його теорії стала фундаментальна праця «Капітал». Над нею Маркс працював з 1850 р. до останніх днів життя. Перший том «Капіталу» вийшов у 1867 р. Закінчити другий і третій том він уже не зміг. Енгельс видав їх у 1885 і 1894 роках. У 1910 р. К. Каутський опублікував під назвою «Теорія додаткової вартості» чотири томи економічних досліджень із Марксової спадщини. Коли в грудні 1882 р. померла дружина Маркса, а в січні 1883 р. — і донька Женні, виснаженого роботою і тривалою хворобою Карла Маркса покинули останні сили. Він помер у Лондоні 14 березня 1883 року.

Фрідріх Енгельс народився 28 листопада 1820 року в м. Бармен (тепер — Вуперталь) у родині текстильного фабриканта. Йому не вдалося закінчити гімназію, оскільки на вимогу батька змушений був займатися комерційною діяльністю. Однак уже тоді він багато читав і виявляв схильність до літературної діяльності. Спочатку його захоплювало вчення Гегеля, децю пізніше — і Фюєрбаха, співпрацював з «Рейнською газетою». У 1842—1844 рр. проживав у Манчестері (Англія) і працював менеджером прядильної фабрики, співвласником якої був його батько. Ознайомлення з робітничим рухом Англії спонукало його до аналітичної політичної діяльності. Саме тоді були написані праці «Нариси до критики політичної економії» та «Становище робітничого класу в Англії».

У серпні 1844 року на шляху з Англії до Німеччини Ф. Енгельс зупинився в Парижі, де зустрівся з К. Марксом. Відтоді розпочалася їх спільна праця. Першою була книга «Свята родина», в якій були піддані критиці молодогегельянці. В «Німецькій ідеології» та інших працях Маркс і Енгельс розробляли основи теорії історії та суспільства. У цей час намагаються встановити контакти з німецькими політичними емігрантами і міжнародним робітничим рухом.

Для політичної теорії особливо важливі праці Енгельса «Анти-Дюрінг» (опублікована в 1877—1878 рр. як серія статей, спрямованих проти одного з критиків марксизму Євгена Дюрінга), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), в якій на історичному матеріалі розкрито марксистське розуміння сутності держави, «До критики проекту соціал-демократичної програми» (1891), яка своїм змістом перегукується з «Критикою Готської програми» К. Маркса.

До 1869 р. Ф. Енгельс поєднував політичну і наукову діяльність з активною роботою фірми. Згодом відійшов від «проклятої комерції» і оселився в Лондоні. Помер 5 серпня 1895 року.

У контексті суспільно-політичної думки марксизм спозиціонував себе як світогляд та ідеологія пролетаріату, стратегія і тактика міжнародного комуністичного руху. Водночас він категорично відкидав утопічні тлумачення комуністичних ідей.

1. ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МАРКСИЗМУ

Ставши редактором «Рейнської газети» (1842), Маркс вирішив зорієнтувати її діяльність на захист політично і соціально знедолених мас, на боротьбу за демократичні перетворення в Німеччині. Ще до того в ній публікували свої статті молодогегельянці. Маркс ставив перед ними вимоги: «якнайменше розпливчастих суджень, голосних фраз, самовдоволеного милування собою і якомога більше визначеності, більше уваги до конкретної дійсності, більше знання діла». Він засудив прийоми цих авторів — вмонтовувати комуністичні й соціалістичні положення, тобто новий світогляд, у випадковій публікації, оскільки необхідно було обґрунтоване осмислення комунізму.

У той час у «Рейнській газеті» публікувалися статті, в яких проголошувалося, що найголовнішим завданням ХІХ ст. є ліквідація протилежності між трудящими масами і аристократією, забезпечення соціальної єдності в суспільстві. Це дало підставу для звинувачень «Рейнської газети» в пропаганді комунізму. Маркс відкинув їх, зазначивши, що «Рейнська газета» «не визнає навіть теоретичної реальності за комуністичними ідеями в їх теперішній формі, а отже, ще менше може бажати їх

практичного відтворення або хоча б вважати його можливим...». Це свідчить, що Маркс не приймав комуністичних ідей у їх утопічній формі.

Комунізм він розглядав як ідею, висунуту самим життям, боротьбою класів, в основі якої — реальні інтереси найбідніших прошарків населення: «Стан, який в теперішній час не володіє нічим, потребує частки в багатстві середніх класів, — це факт, який... кожному впадає у вічі на вулицях Манчестера, Парижа та Ліона». На його думку, сила комуністичного руху полягає передусім у його ідеях. «Ми твердо впевнені, — зазначав він, — що по-справжньому небезпечні не практичні досліди, а теоретичне обґрунтування комуністичних ідей, адже на практичні досліди, якщо вони будуть масовими, можуть відповісти гарматами, як тільки вони стануть небезпечними; ідеї ж, які оволодівають нашою думкою, притягують до себе наші переконання і до яких розум приковує нашу совість, — це кайдани, з яких неможливо вирватись, не розірвавши свого серця, це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм».

Маркс вважав, що його знання не дають змоги висловлюватися про зміст соціалізму і комунізму. Він лише прагнув не приписувати дійсності догматичних рецептів, як це робили утопісти, а ретельно аналізувати її, шукати шляхів вирішення суперечностей.

Ознайомлюючись із працями англійських чартистів (учасників революційного руху англійського пролетаріату) і соціалістів-оуеністів, Ф. Енгельс помітив, що вони дуже мало знають про соціальний рух у країнах Європи. Оскільки він не один рік цікавився цими проблемами, вирішив поділитися своїм баченням соціалістичних і комуністичних рухів у Франції, Швейцарії та Німеччині у статті «Успіхи руху за соціальні перетворення на континенті». У ній він проаналізував соціальне коріння і специфіку утопічного соціалізму і комунізму, зробив першу спробу узагальнення історії соціалістичних вчень. Виникнення і розвиток соціалістичних і комуністичних ідей розглядаються у статті як результат соціального процесу, який має інтернаціональний характер. Передумовами їх є суперечності буржуазного суспільства, соціальна нерівність, пригноблення трудящих.

Бурхливий розвиток капіталізму в Західній Європі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. супроводжувався виступами не лише робітничого класу, а й середніх класів.

У Англії, Франції та Німеччині, зазначав Ф. Енгельс, дійшли висновку, що радикальна революція в суспільному устрої, яка має утвердити колективну власність, стала настійною необхідністю. До усвідомлення цієї необхідності кожна нація прийшла самостійно. «Англіїці прийшли... практичним шляхом, внаслідок швидкого зростання бідності, деморалізації і пауперизму в їх країні; французи — політичним шляхом, відштовхуючись від вимог політичної свободи і рівності, але, переконавшись, що цього недостатньо, вони приєднали до своїх політичних вимог вимоги соціальної свободи і соціальної рівності; німці стали комуністами філософським шляхом, шляхом роздумів над основними принципами». Цими словами Енгельс підкреслив специфіку національних шкіл утопічного соціалізму і комунізму, зауважуючи, що за певної подібності форм передбачення майбутнього суттєву роль відіграють особливості розвитку і традиції конкретної країни.

Особливість розвитку Франції полягала в тому, що вона була переважно політичною державою. Насильницькі зміни «зверху» тут відбувалися одна за одною, до конституції вносилися різноманітні поправки — то демократичні, то реакційні, — які невдовзі відкидалися і замінювались іншими. Французька буржуазна революція започаткувала демократичні зміни в Європі, але не забезпечила справжньої рівності, що покликало до життя різні комуністичні проекти перебудови суспільства.

В Англії протягом майже 150 років після буржуазної революції конституція була основним законом країни, будь-які зміни відбувалися законним шляхом, у конституційних формах. Водночас розвиток капіталізму супроводжувався зростанням бідності, деморалізацією експлуатованих мас, що знаходило своє відображення в різноманітних утопічних соціальних проектах.

У Німеччині, починаючи з часів селянської війни, не було прихильників радикальних перетворень. Тут порівняно слабо розвивалася промисловість, через жорстоку експлуатацію багато робітників емігрували до Швейцарії, Франції. Не маючи політичних і професійних прав, робітники-емігранти змушені були самотужки захищати себе. З цією метою вони створювали таємні товариства, в ідейні програми яких вписували вже існуючі соціалістичні і комуністичні доктрини.

Соціалістичні і комуністичні ідеї народжуються, на думку Енгельса, і в процесі визвольної боротьби трудящих. Так, ідеали вождя плебейських мас у Селянській війні в Німеччині (1524—1525), ідеолога Реформації Томаса Мюнцера виникли як результат невдоволення селян і плебейських елементів міст насиллям і грабунком феодалів та церкви. Бабувізм (утопічне вчення про досягнення рівності шляхом революційного перевороту силами змовницької організації) постав на хвилі невдоволення французьких трудящих результатами буржуазної революції. Поширення в 30—40-х роках XIX ст. ідей Фур'є, Сен-Сімона, Оуена та інших соціалістів-утопістів свідчило про зростаючий протест робітництва проти існуючого устрою. В Англії чартистський рух став першою спробою робітників створити свою політичну організацію.

Суттєве значення для розуміння дійсності, нового суспільного ідеалу має проаналізована Енгельсом відмінність між соціалістичними і комуністичними вченнями. *Соціалістичні вчення* виражали сподівання розореного крупним капіталом середнього стану. З концентрацією виробництва, пролетаризацією середнього стану загострювалася класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом, наслідком якої могла стати соціальна революція. Соціалісти пропонували зберегти, хоч і обмежено, приватну власність, заперечували революцію як засіб соціального визволення. Вони виступали за поступове перетворення буржуазного суспільства шляхом реформ, нової організації виробництва, об'єднання інтересів капіталу і праці. До соціалістичних вчень у Франції Енгельс відносив вчення Сен-Сімона та сен-сімонізм, Фур'є та фур'єризм.

Проміжні позиції між комуністичними і соціалістичними вченнями належать поглядам Прудона, який основним засобом поліпшення становища середніх класів (ремісників, селян — дрібних власників) вважав реформи. Однак, на його думку, держава не здатна на такі реформи, тому неминучим є її знищення. Це дало підстави віднести вчення Прудона до анархічного соціалізму.

Комуністичні вчення були радикальнішими, вимагали повалення буржуазного суспільства шляхом ліквідації приватної власності насильницькими методами. До них він зараховував бабувізм — вчення французького утопіста Гракха Бабефа, справжнє ім'я якого — Франсуа Ноель (1760—1797), що пропагувало ідею соціальної рівності, якої можна досягти внаслідок революційного перевороту, ікарійські соціальні доктрини, що розвивали вчення Е. Кабе про утвердження комуністичних ідеалів у буржуазному суспільстві шляхом переконання, мирних реформ, утворення асоціацій. Всі вони виступали за здійснення радикальної революції, встановлення колективної власності, досягнення соціальної свободи і соціальної рівності.

Виникнення комуністичних вчень Енгельс пов'язував з буржуазними революціями у Франції, що здійснювалися пригнобленими і експлуатованими масами і що-

разу оберталися проти них. Тому пролетарі повинні усвідомити, що жодне політичне самоутворення не спроможне змінити їхнього становища. Необхідна соціальна революція, яка б знищила приватну власність.

У Німеччині існував специфічний напрям, який своїми витокami не був пов'язаний ні з англійським, ні з французьким комунізмом, а визрів у лоні філософії, оскільки в країні не було масового робітничого руху. Енгельс назвав його *філософським комунізмом*, вирізнивши в ньому два напрями. Представники першого не вбачали у пролетаріаті головної сили перетворення суспільства. Вони не спиралися на жодну потужну партію в суспільстві. Другий напрям філософського комунізму визрів восени 1842 р., коли окремі діячі партії дійшли висновку, що тільки соціальна революція, наслідком якої буде утвердження колективної власності, встановить суспільний лад, який відповідав би їх абстрактним принципам. Це положення фіксує перехід Маркса і Енгельса до діалектичного й історичного матеріалізму.

Отже, те, що Ф. Енгельс називав «німецьким шляхом» до комунізму, було одним із наслідків поширення комуністичних і соціалістичних ідей у країні, де ще не склалися соціально-економічні умови для масового пролетарського руху. Водночас він вважав, що комунізм — неминучий результат суспільного процесу, і жодна нація не може відмовитися від нього, якщо не хоче зрестися всього прогресивного у своєму культурному спадку.

Від відчуження до присвоєння навколишнього світу. Реальність економічного і політичного буття спонукала К. Маркса і Ф. Енгельса розглянути сутність людського суспільства зсередини. За основу аналізу вони взяли проблему відчуження, до якої підступалися і їх попередники, але розв'язати не змогли. Вона була предметом досліджень у ранніх творах Маркса «До єврейського питання», «До критики гегелівської філософії права. Вступ», «Злиденність філософії», «Свята родина».

Сутність відчуження. Стрижневим аспектом у вченні Маркса є людина. Її він розглядає і як фізичну, і як суспільну істоту. Людина, за його словами, не може існувати без діяльності, без продукту цієї діяльності. Вона працює, вкладає у предмет діяльності свої духовні й фізичні якості. Сили людські починають опредмечуватися. Кінцевий продукт діяльності належить не їй, а іншій людині. Товар, який вона виробила, відчужується від неї, стає ворожим їй. Також відчужується людська діяльність, стає ворожою людині. Починається розмежування, розшарування людей: одні накопичують товари, гроші, а інші не мають такої змоги. У цьому процесі відчужується людина від людини.

Людей можна відрізнити від тварин, беручи за критерій свідомість, релігію тощо. Люди почали відрізнити себе від тварин, як тільки стали виробляти необхідні їм засоби до життя. Природа постачає матеріал, в якому здійснюється праця і з допомогою якого людина створює продукти праці. Продуктом праці є праця, втілена в конкретному предметі. Це і є опредмечування. Отже, опредмечування — результат будь-якої трудової (предметної) діяльності. Опредмечуючи свої життєві сили, людина перестає володіти ними, оскільки вони знаходять об'єктивне існування ззовні щодо працівника. Оскільки будь-яке відокремлення життєвих сил людини є відчуженням, це означає, що відчуження — процес, властивий усій історії людства. Відчуження робітника в продукті його праці є і набуттям працею предметного, зовнішнього існування, і втіленням у предметі праці ворожої працівнику сили.

К. Маркс і Ф. Енгельс доводять, що перетворення опредмечування на відчуження означає: чим більше предметів працівник виробляє, тим меншою їх кількістю він може володіти і тим сильніше потрапляє під владу свого продукту. Оскільки до

продуктів праці належать засоби праці, засоби для життя, то врешті-решт робітник залишається без них обох.

Відчуження предмета, тобто ставлення працівника до предмета своєї праці як до чужої, є лише однією стороною відчуження праці. Друга — відчужене ставлення працівника до виробництва, виробничої діяльності. Це означає, що продукт праці як відчуження можливий тому, що виробництво його є діяльним відчуженням, тобто відчуженням діяльності. Цей аспект відчуження виявляється в тому, що праця є для працівника «чимось зовнішнім, таким, що не належить до його сутності», а також у тому, що він у своїй праці не утверджує, а заперечує себе, вважає себе нещасливим, не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свої духовні сили. Тому робітник тільки поза працею володіє собою, а в процесі праці є відірваним від себе. Сама праця ще не стала потребою, є лише засобом отримання заробітної плати, тобто засобом для задоволення інших потреб.

Відчуження родового життя людини проявляється у відчуженні її не тільки від продуктів праці, її трудової діяльності, а й від її родової сутності як людини, усіх видів її родової життєдіяльності. Людині властиві різні види діяльності: споживання їжі, води та ін. Справжня людська діяльність виражена настільки, наскільки вона пов'язана з працею. Лише в перетворенні предметного світу людина утверджує себе як родова істота. Але відчужена праця віднімає в неї цей світ і сам акт його виробництва, а отже — її родове життя, зводячи його до індивідуального існування.

Ці аспекти відчуженої праці (відчуження предмета, самовідчуження в акті виробництва, відчуження родового життя) безпосередньо проявляються в аспекті відчуження людини від людини: «Якщо продукт праці не належить працівнику, якщо він протистоїть йому як чужа сила, то це можливо лише внаслідок того, що продукт належить іншій людині, не працівнику».

Відчуження продукту праці проявляється у відчужених, ворожих взаєминах працюючого і не працюючого, працівника і капіталіста. Приватна власність є продуктом, результатом відчуженої праці, ставлення працівника до природи, до самого себе. Однак цей результат не є необхідним. Отже, приватна власність — не причина, а наслідок відчуженої праці. Такий висновок логічно випливає з поглядів К. Маркса, який запровадив поняття «відчужена праця», щоб не брати за основу факт приватної власності, як це робили буржуазні економісти, а пояснити цей факт, тобто вивести його в результаті аналізу. Лише пізніше, пояснював Маркс, приватна власність стає основною причиною відчуження праці.

Етапи розвитку відчуження. На ранніх етапах розвитку людства праця слугувала безпосередньому задоволенню потреб людини, створюючи засоби до існування (їжу, одяг, помешкання). Продукт праці споживався самим виробником, тому людина виробляла не більше того, в чому мала потребу. Обміну ще не існувало. Точніше, він зводився до обміну своєї праці на продукт своєї праці, який був прихованою формою справжнього обміну. Це дало Марксу підстави для висновку, що спочатку капітал і праця були об'єднаними, оскільки вся накопичена праця була працею самого виробника. За таких умов немає місця для відчуження.

Згодом у виробника виник надлишок вироблених ним продуктів і потреба в продуктах інших виробників. Так з'явився обмін. Спочатку він удосконалювався в «грубій формі відчуження приватної власності та в міновій торгівлі». Метою виробництва було задоволення безпосередніх потреб виробника, а утворення надлишків і обмін були чимось випадковим, на що виробник не розраховував. Водночас наявність обміну стала джерелом доходу. Це різко змінило мету і буття праці. Нагрома-

джена праця перестала бути цілком своєю працею, ставши водночас і чужою, хоч і безпосередньо обмінною на свою працю.

Зі стабілізацією виробництва надлишкової продукції, з розширенням потреб у продуктах праці інших виробників люди починають свідомо виробляти продукти для обміну. Виробляючи раніше безпосередньо для себе, вони були індивідами самі для себе. З появою обміну та поділу праці виникли відповідні форми суспільного зв'язку між ними. Потребуючи продуктів праці інших людей, вони могли задовольняти цю свою потребу тільки шляхом обміну на продукт власної праці, тобто шляхом втрати цього продукту. Так відбулося відчуження продукту від виробника, а соціальне спілкування стало зовнішнім, відчуженим родовим актом. Якщо взаємний обмін продуктами людської діяльності є міною торгівлею, то взаємний обмін діяльності є розподілом праці, що розвивається разом із цивілізацією. Праця цілком стає працею задля заробітку. Це означає, що поряд з відчуженням продукту відбулося відчуження від виробника і самої мети його праці.

Це відчуження сутнісних сил людини набуває свого зовнішнього, предметного вираження в появі універсального еквівалента обміну — грошей. Сутність грошей полягає насамперед не в тому, що в них відчужується власність, а в тому, що в них відчужується і стає властивістю матеріальної речі, яка знаходиться поза людиною, властивістю грошей, та опосередкована діяльність, той опосередкований рух, людський, громадянський акт, у результаті якого продукти людини взаємно доповнюють один одного.

Наявність цього посередника призвела до того, що людина розглядає свою волю, свою діяльність, свої відносини з іншими людьми як силу, незалежну від себе і від них. Таким чином, її рабство доходить апогею.

Усі процеси відчуження зумовили виникнення накопиченої чужої праці, тобто капіталу, і його протиставлення безпосередній праці. Першою формою існування капіталу була земельна власність. Протилежність праці й капіталу постає тут у формі протилежності аграрної праці і земельної ренти. Ця протилежність склалася давно і є чітко вираженою, але її сутність, як і протилежність між працею і капіталом, маскується багатьма обставинами: рента виступає як специфічна якість специфічної земельної власності, тобто власності, одягненої в природну оболонку. Аграрна праця також є специфічною працею, об'єктом якої постає природа, і тому вона безпосередньо прилучається до дії природних сил. Водночас ця праця оточена різноманітними становими відносинами, що надає їй громадсько значущої родової діяльності.

Промисловість формується на протигагу земельній власності. Спочатку промислова праця як праця специфічна ще не протистояла землеробській праці, але згодом відмінності між ними зникли, в суспільстві залишилося тільки два класи — працівників і капіталістів. Відтоді відчужена праця остаточно утвердилась як сутність будь-якої праці й таємниця капіталу: «Тільки тепер приватна власність може перестати панувати над людиною і стати всесвітньо-історичною силою у своїй найбільш загальній формі».

Вищу стадію протилежності між працею і капіталом становить перетворення їх на протилежність кожного щодо самого себе: капітал «розпадається на самого себе і на відсоток та прибуток; праця розпадається на саму себе та заробітну платню. Праця перетворюється на засіб отримання заробітної плати, тобто на виробництво діяльності, чужої собі, людині і природі, і тому цілком чужої свідомості і життєвому прояву. Абстрактне існування людини є існуванням її лише як людини праці. Протистояння праці та капіталу, доведене до краю, неминуче стає найвищим ступенем і загибеллю всіх породжених ними відношень».

Форми комунізму. К. Маркс та Ф. Енгельс вбачали певну відповідність розвитку науки про суспільство логіці реальної історії суспільства. Ця логіка виявляється в уявленнях про ліквідацію в майбутньому існуючого ладу і в розвитку політичних рухів, які керуються цими уявленнями. Пізнання минулого й теперішнього, а також уявлення про майбутнє, рух за досягнення цього майбутнього відбуваються як два паралельні процеси, що долають у своєму розвитку однакові етапи. Тому весь рух історії є, з одного боку, актом народження комунізму, а з іншого рухом осягнення і пізнання його становлення. Цей висновок дав Марксу і Енгельсу об'єктивні критерії оцінки соціалістичних, комуністичних теорій і рухів, що розвиваються у трьох формах, які змінюють одна одну.

Розкриваючи сутність першої форми комунізму «брутального комунізму», Маркс наголошував, що він створений протилежністю між відсутністю власності і власністю. Ця протилежність не сприймається як протилежність між працею і капіталом. Вона є наслідком того надто сильного панування речової власності над бідняком. Цими словами Маркс звертав увагу на нерозвиненість виробничих сил суспільства, зазначаючи, що за таких умов для бідняка безпосереднє володіння власністю є єдиною метою його існування. Відчуття володіння і прагнення до нього стає домінуючим, що свідчить про відчуження інших людських почуттів. Основним принципом такого суспільства є всезагальна приватна власність, тобто рівне право всіх на існуючу приватну власність. При цьому приватну власність оцінюють лише з об'єктивного боку: всі вади суспільства розглядаються як закорінені у факторі власності, нерівномірному розподілі предметів, багатства; відчуження у сфері політики і духовного життя до уваги не береться. Категорія «робітник» поширюється на всіх людей; відношення приватної власності залишається відношенням усього суспільства до світу речей; усі відносини в суспільстві виявляються у формі відчуттів. Маркс виокремлював і такі особливості «брутального комунізму», як обмеження в усьому, заперечення культури та цивілізації, повернення до надзвичайної простоти, бідної, з мінімальними потребами людини. «Цей комунізм, який всюди заперечував особистість людини, — писав він, — є лише послідовним вираженням приватної власності, яка є цим запереченням».

Аналізуючи другу форму комунізму, Маркс наголошував, що сутність приватної власності становить праця, а її форму — капітал, що вимагає знищення капіталу як такого. Однак загалом він залишився на позиціях «брутального комунізму», який усі потворні риси суспільства вбачав тільки у факті приватної власності, в нерівномірному розподілі предметного багатства і не звертав уваги на відчуження у сфері політики і духовного життя, самовідчуження людської особистості, її талантів, почуттів.

Представники другої форми комунізму вимагали не лише знищення приватної власності, встановлення гідного людини розподілу предметного багатства, а й виступали за скасування відчуження у сфері політичного життя, повернення людині її політичної сутності. Вони ще не розуміли, що приватна власність максимально розвивала суспільні зв'язки людини і довела її суспільну природу, тобто ще не усвідомлювали позитивної сутності приватної власності.

У вищій своїй формі комунізм виступає як позитивне скасування приватної власності і завдяки цьому як справжнє присвоєння людської сутності людиною і для людини. Якщо капіталізм максимально відчужує людину від себе, то справжній комунізм, зберігаючи все багатство досягнутого розвитку, повертає людину до себе як до людини суспільної. Постаючи як заперечення, тобто як заперечення приватної власності, яка заперечує людину, комунізм є самоствердженням людини. Однак

вихідним пунктом комунізму як революційного руху є породжені приватною власністю матеріал праці і людина. У формуванні цього вихідного пункту реалізується історична необхідність приватної власності. В різних країнах цей вихідний пункт має свої особливості: у Німеччині — це самосвідомість; у Франції це рівність, тому що там переважає політика; в Англії справжня матеріальна практична потреба.

Реальною основою скасування будь-якого відчуження є знищення приватної власності. Позитивне скасування приватної власності як утвердження людського життя є позитивне скасування будь-якого відчуження, тобто повернення людини з релігії, родини, держави тощо до свого людського, тобто суспільного буття.

Комунізм — необхідна форма і енергетичний принцип найближчого майбутнього, але він не є метою людського розвитку, формою людського суспільства. Між капіталістичним і комуністичним суспільством неминучий перехідний період, оскільки комуністичне суспільство формується не на власній основі, а виходить з капіталістичного суспільства, яке в економічному, моральному і розумовому сенсі зберігає його родимі плями.

Аналіз соціально-політичних учень минулого. У своїх працях «Свята родина», «Німецька ідеологія» К. Маркс і Ф. Енгельс зауважували, що ідеологами революційної буржуазії були просвітники-матеріалісти XVII—XVIII ст. Виступаючи проти феодалізму, релігії, вони створювали передумови глибинного аналізу соціальних відносин, формували основи радикальних змін суспільного устрою. Тому ідейні джерела утопічного соціалізму і комунізму беруть свій початок у матеріалістичній традиції (Бекона, Декарта, Локка), а проповідування політичної рівності Руссо та інших просвітників передувало вимогам соціальної рівності.

Матеріалізм і утопічні теорії. Заглиблюючи свій погляд в основні положення матеріалістичної філософії, що жили соціалістичні та комуністичні теорії, К. Маркс та Ф. Енгельс зосереджувалися на тих аспектах, які тлумачили людину як продукт середовища і як істоту політичну, суспільну. Передусім вони зазначали, що французький матеріалізм, розвиваючи теорію Локка про походження знань із чуттєвого досвіду, пристосував сенсуалізм до вчення про людину, до теорії виховання в найширшому значенні. Заслуговують на увагу вчення матеріалістів XVII ст., згідно з якими черпання людиною відчуттів, знань із зовнішнього світу, надбаного в ньому досвіду зобов'язує так влаштовувати цей світ, щоб він був гідним її. Потрібно сформувати істинно людські відносини, в яких вона почувалася б людиною. Якщо людина є суспільною істотою, то лише в суспільстві може розвинути свою істинну природу, а про силу її природи слід судити на підставі не сили індивідів, а сили всього суспільства. Оцінюючи Гельвеція як одного з видатних представників цього напрямку, Маркс і Енгельс зазначали, що саме виховання, яке Гельвецій розумів як сукупність усіх умов життя індивіда, формує людину. З огляду на це, Гельвецій виступав за перетворення, які б усунули суперечність між інтересом окремої людини і суспільним інтересом, а для цього потрібна докорінна зміна свідомості людей. Серед головних аспектів його системи Маркс і Енгельс виділяли природну рівність людських розумових здібностей, єдність успіхів розуму і успіхів промисловості, природну доброту людини, всемогутність виховання.

З інших французьких матеріалістів, учення яких прислужилося формуванню ідей утопічного соціалізму і комунізму, чільне місце належить Гольбаху, у вченні якого теорію моралі багато що ріднить з поглядами Гельвеція. Зокрема, Маркс і Енгельс наголошували на положеннях, що розкривають її гуманістичну спрямованість: а) усяка мораль, яка відокремлює інтереси індивіда від інтересів суспільства,

є неправильною, суперечить природі; б) добродійність є не що інше, як користь людей, об'єднаних у суспільство.

Відзначаючи зв'язок утопічного соціалізму Фур'є з французьким матеріалізмом XVII ст., Маркс передусім звертав увагу на обґрунтування Фур'є соціального кодексу, який видавався йому не системою закономірностей суспільного життя, а своєрідним різновидом «натурального права». У Фур'є — це сукупність норм, що забезпечують соціальну гармонію. Спосіб встановлення цих норм тісно пов'язаний з його філософією освіти. Поштовхом до розвитку суспільства він вважав труднощі в задоволенні потреб, а також ті, що пов'язані зі зростанням населення планети. Запозичивши у Руссо важливий для матеріалістичної соціології принцип боротьби людини з природою, Фур'є робить інші висновки. Система Руссо (дефіцит засобів існування нова система виробництва — новий соціальний устрій) у Фур'є має іншу послідовність: дефіцит засобів існування, новий соціальний устрій — нова система виробництва.

Вчення Оуена про людський характер, суспільний розвиток також примикає до теоретичних побудов французьких матеріалістів XVIII ст. Оуен стверджував, що проблеми, які переживає суспільство, спричинені помилками пращурів, невіглаством керівників і керованих. Невігластво та оману вважав джерелом зла, а розум і знання джерелом щастя. Історію він розглядав крізь призму історії людського розуму. Розумна суспільна система повинна, на його думку, базуватися на законах природи. Для утвердження щастя свідомість людей має бути звільнена від неправильних ідей, народитися заново. Сама по собі природа людини добра. Погані характери створені поганими умовами життя. Для розвитку як найкращих якостей людини потрібні нові умови, які б найповніше відповідали їй природі.

К. Маркс і Ф. Енгельс, не ототожнюючи філософських принципів матеріалістів-просвітників і соціалістів-утопістів, стверджували, що їх об'єднує постійне апелювання до природи та розуму як головних критеріїв. Соціалісти-утопісти не механічно повторювали деякі положення просвітників, а намагалися використовувати їх, пристосовуючи до нових завдань, пов'язаних із критикою буржуазного суспільства, пошуками способів його подолання.

Критика філософії Гегеля. Антагоністичною реальному гуманізму, соціалістичному та комуністичному рухам К. Маркс і Ф. Енгельс вважали ідеалістичну філософію, яка на місце справжньої індивідуальної людини ставить «самосвідомість» чи «дух». Необхідність пропаганди комуністичних ідей спонукала Маркса і Енгельса до рішучих виступів проти «спекулятивного ідеалізму», найреакційнішими проявами якого вони вважали його інтерпретацію історії суспільства, ролі в ній народних мас і особистостей.

Наприклад, Гегель найважливішим джерелом розвитку історії визнавав світовий дух, що виявлявся в «народному русі». Сутністю його є держава, право, релігія, мистецтво, філософія. Суспільство розглядав як один з виявів абсолютної ідеї, світового духу, народні маси пасивним матеріалом його творчості. В кожну історичну епоху на передній план виходить дух певного народу, покликаного відіграти все-світньо-історичну роль. У зв'язку з цим виділяв східний, грецький, римський, німецький періоди розвитку світової історії. Німецький період, на його думку, вінчає всю історію, уособлює «об'єктивну істину і свободу».

Філософія історії Гегеля, за твердженням Маркса та Енгельса, збігалася з феодално-монархічними теоріями, згідно з якими Бог править світовою історією через «обрані» ним народи і своїх «помазаників». Гегель зневажливо ставився до англосаксів, слов'ян, індусів та інших народів, вважаючи їх не здатними до самостійного

розвитку. Ці ідеї було використано для пропаганди націоналізму, возвеличення пруської монархії.

Критика молодогегельянців. Молодогегельянці розглядали історію людства крізь призму протилежності самосвідомості і маси. Самосвідомість вони видавали за сутність філософії, держави, права, прогресу взагалі; народ вважали неодоухотвореною матерією, стихійною консервативною масою, доводили, що не він, а ідея є рушійною силою соціального прогресу.

Спростовуючи це положення, К. Маркс і Ф. Енгельс запропонували матеріалістичне розуміння ролі ідей: «Ідеї ніколи не можуть виводити за межі старого світового порядку... Ідеї взагалі нічого не можуть здійснювати. Для здійснення потрібні люди, які повинні використовувати практичну силу». Розвиток матеріального виробництва, техніки, науки, культури, суспільно-політичні зміни — все це пов'язано з суспільними потребами, інтересами і діями мас, висуває їх на авансцену історії. Маса починають усвідомлювати, що їхні потреби протилежні потребам панівної меншості, вони дедалі свідоміше й рішучіше залучаються до суспільно-історичного процесу.

Ворожість молодогегельянців до трудящих мас найвиразніше проявлялась у їх ставленні до робітничого класу. У «Святий родині» наводяться різні приклади. Так, французькі соціалісти стверджували, що робітники створюють все, виробляють все і не мають ні прав, ні власності. Економісти вважали, що пролетаріат одержує у формі заробітної плати ціну його праці. Молодогегельянці вустами Б. Бауера заявляли, що робітник нічого не має тому, що нічого не робить, а нічого не робить він тому, що його робота завжди є чимось поодиноким, розрахована на задоволення його особистої потреби та ін. Піддаючи критиці положення буржуазної політекономії, що фіксувала суперечність між прибутком і заробітною платою, молодогегельянці намагалися довести, що в суспільстві існує класова гармонія, що пролетарі та буржуа утворюють єдину «фабричну партію». Боротьбу проти класового ворога вони оголошували помилковою, а вирішення класових суперечностей — справою чистої свідомості.

Заперечуючи ці твердження, Маркс і Енгельс підкреслювали, що важливу роль у житті суспільства відіграє трудова діяльність, особливо робітничого класу як головного творця матеріального добробуту. Умови життя робітничого класу дають йому своєрідну практичну освіту, яка не залишає місця для ідеалістичних уявлень. Робітники не вважають, що за допомогою «чистого мислення» можуть позбавитися своїх господарів і приниження. Вони болісно відчують різницю між буттям і мисленням, між свідомістю і життям. Вони знають, що власність, капітал, гроші, наймана праця є не привидами уявлень, а практичними, конкретними продуктами їх самовідчуження. Тому вони повинні бути усунуті практичним і конкретним способом, щоб людина могла стати людиною не лише подумки, у свідомості, а й у масовому бутті.

На основі всебічного вивчення реального життя К. Маркс і Ф. Енгельс розвивали свої судження про працю, роль народних мас в історії, про всесвітньо-історичну роль пролетаріату. Пролетаріат вони розглядали як внутрішньо властиве буржуазному суспільству заперечення його економічної основи — приватної власності. Це заперечення безпосередньо виявлялося в тому, що пролетаріат є класом без приватної власності, і це обумовлює його соціальну місію. Пролетаріат і багатство є протилежностями, що утворюють єдине ціле, форми існування приватної власності, дві сторони буржуазних відносин. Вони взаємообумовлені, не можуть існувати одна без одної. При цьому кожна зі сторін займає характерне лише для неї положення і

виконує різні функції. Вони не перетворюються одна на іншу, не міняються місцями. Боротьба між ними призводить до знищення однієї сторони і докорінної зміни іншої.

Приватна власність (багатство) змушена зберігати своє існування, а отже, й існування своєї протилежності — пролетаріату. Вона є позитивною стороною антагонізму і не виходить за межі існуючої суперечності. Навпаки, пролетаріат змушений нехтувати самим собою і, таким чином, обумовлює свою протилежність, яка й робить його пролетаріатом, — приватну власність. Він є негативною стороною антагонізму.

Панівний клас (буржуазія) вбачає у відчуженні засобів праці від робітників свою могутність. Пролетаріат почувається за цих умов безсилим, приреченим на безглузде існування. У такій ситуації важливо мати на увазі марксистське розмежування двох типів людського відчуження — відчуження буття буржуазії і відчуження праці пролетаріату. Дія першого спрямована на збереження антагонізму, другого — на його знищення.

Соціалізм і пролетарський рух взаємопов'язані, зливаються в єдиний потік. Цей рух сприяє засвоєнню існуючих, виробленню нових соціалістичних ідей, обґрунтуванню суспільного устрою, за якого антагонізм перестане бути законом соціального прогресу, що свідчить про високий гуманістичний характер соціалістичних і комуністичних ідеалів. Треба бути ознайомленим, як стверджують Маркс і Енгельс, із потягом до науки, з жагою знання, моральною енергією, невпинним прагненням до саморозвитку французьких та англійських робітників, щоб скласти уявлення про людську шляхетність цього руху.

Критика Л. Фюєрбаха. Важливе значення для розвитку соціалістичних ідей має критика К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Німецькій ідеології» вчення Людвіга Фюєрбаха, ідеалістичне розуміння історії яким співіснувало з матеріалістичною філософією. Він, зокрема, стверджував, що визначальною силою історії є людські почуття, пристрасті, потяги, не замислюючись над об'єктивною обумовленістю ідеальних спонукальних мотивів, конкретно-історичними змінами їх змісту. На протигагу таким поглядам, Маркс і Енгельс пропонують матеріалістичні принципи, в основі яких — погляд на історію не крізь призму понять, а через соціально-економічну діяльність, матеріальне виробництво, життя конкретних людей. Аналіз процесу виробництва дає змогу зрозуміти пов'язані з конкретним способом виробництва і породжені ним відносини, тобто громадянське суспільство на його різних щаблях як основу всієї історії. Відтак з'ясувати діяльність громадянського суспільства у сфері державного життя, а також вивести з нього різні теоретичні побудови і форми свідомості — релігію, філософію, мораль, простежити процес їх виникнення, що дасть змогу уявити процес загалом і взаємодію його різних сторін.

К. Маркс і Ф. Енгельс доводять, що наявна в конкретному суспільстві сукупність форм існування (виробничих відносин), які виникли на основі сформованих продуктивних сил, відповідає їх характеру і умовам розвитку, з часом гальмує зростання продуктивних сил, вступає у суперечність з ними. Розв'язанням цієї суперечності є поява замість попередньої форми відносин нової, яка відповідає більш розвинутих продуктивним силам. Всі історичні колізії закорінені в цій суперечності, і щоразу вона повинна прориватися через революцію.

Розвиток продуктивних сил визначає не лише розвиток відносин спілкування, а й формування, зміну свідомості, мислення людей, які є продуктами своїх уявлень, зумовлених певним розвитком продуктивних сил. Це знаходить свій вияв у політиці, моралі, релігії, законодавстві.

Критика істинного соціалізму. На основі матеріалістичного розуміння історії Маркс і Енгельс критикували і так званий *істинний соціалізм* — специфічну форму німецького утопічного соціалізму, яка в той час мала немало прихильників серед робітничого класу.

Прибічники цієї течії правомірно стверджували, що розвиток промисловості та примноження багатства за капіталізму супроводжуються зростанням злиднів, що породжений цим розкол суспільства на багатих і бідних призводить до боротьби між ними. Однак вони обрали своєю зброєю лише проповідь: багатим намагалися довести, що багатство не приносить щастя, оскільки щастя полягає в тому, щоб стати «справжньою людиною» (соціалістом), і свідченням цього має бути «звичайна» («істинна») власність дрібних виробників, яка протиставлялася крупній капіталістичній власності як такій, що приносить нещастя і капіталістам, і всій країні. «Істинні соціалісти» проголосили кожну людину соціалістом, проповідували загальне багатство, засуджували класову боротьбу як гіршу форму самовідчуження, як самообман. На їхню думку, для подолання соціальних негараздів необхідно мати розумні плани реформи і переконати людей в їх доцільності. Передусім слід звертатися не до пролетаріату, а до прогресивної частини буржуазії, яка, будучи освіченою, придатна до здійснення реформ. Ця доктрина поєднувала гуманізм і соціалізм методом трансформації французьких соціалістичних ідей у контекст німецької ідеології, її вони вважали вищою формою соціалізму. К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що «істинні соціалісти за допомогою гегельянської та фейєрбахівської ідеологій намагалися з'ясувати сутність соціалістичної і комуністичної літератури, цілком незрозумілої для них. Вони відривали комуністичні системи від реального духу, а відтак цілком свавільно ув'язували їх з німецькою філософією, не замислюючись, що ці системи базуються на практичних потребах, сукупності умов життя певних класів у конкретних країнах. Вони відривали свідомість певних, історично обумовлених сфер життя від самих цих сфер і, отже, збочували з реального історичного підґрунтя.

Хоч як це не парадоксально, але «істинні соціалісти» зневажливо ставилися до французьких і англійських соціалістичних, особливо комуністичних доктрин. Комунізму, наприклад, докоряли, що він вульгарно матеріалістичний і прагматичний, оскільки не цікавиться сутністю людини, а переймається лише матеріальними питаннями, не може дорости до розуміння сутності вільної діяльності людей тощо. Однак, як зазначають Маркс і Енгельс, комуністичні системи з'являлися тоді, коли пролетаріат та його революційна свідомість були ще слабко розвинуті, і вчення комунізму найлегше було пропагувати у формі утопічних романів. Німецькі дрібнобуржуазні ідеологи, переповідаючи зарубіжні комуністичні й соціалістичні ідеї, нерідко перекручували їхній зміст.

Критика позиції Прудона. Наприкінці 1846 р. К. Маркс ознайомився з працею П. Прудона «Системи економічних протиріч, або філософія злиднів» і визнав її аморфною та претензійною. В одному з листів до П. Аненкова він стверджував, що Прудон виявив цілковите нерозуміння історичного розвитку людства, буржуазного устрою, його справжніх суспільно-політичних відносин. Всесвітню історію він подав як послідовність ідей розуму, який ніколи не помиляється, як гіпотезу «соціального генія». У «Злиденності філософії» Маркс звертає увагу на те, що Прудон перейняв багато неправильних ідей з англійської політичної економії та німецької філософії (у Д. Рікардо запозичив уявлення про буржуазні відносини як вічні). Вважаючи економічні відносини втіленням економічних категорій, він намагався побудувати програму реформування капіталізму, яка б відповідала інтересам дріб-

ної буржуазії. Його концепція ґрунтувалася на принципі асоціації. Суть її полягає в тому, що індивід не може задовольнити свої різноманітні потреби власною працею і власним виробництвом, тому змушений укладати певні угоди, встановлюючи розподіл праці та обмін. Для цього Прудон пропонував організувати народний банк, куди можна було здавати вироблені товари і отримувати взамін інші. Робітники, які об'єдналися в такі асоціації, мали б змогу володіти знаряддям виробництва. В асоціаціях існували б і наймана праця, і нерівномірна оплата праці, і відповідна участь у розподілі прибутку. Поряд з асоціаціями функціонували б і окремі виробники, сім'ї, інші вільні об'єднання громадян. На землі, яка належала б індивідуальним власникам, також утворювалися б общини, асоціації, в яких торжествували б справедливість і рівність.

Дрібнобуржуазна сутність поглядів Прудона найповніше виявилася в його трактуванні єдності протилежностей, негативних і позитивних сторін економічних категорій. Він намагався стати вище буржуазних економістів і соціалістів, але, як стверджує Маркс, не пішов далі ідеалу дрібного буржуа. Його поглядам на єдність протилежностей Маркс протиставив діалектичний підхід, стверджуючи, що саме боротьбою протилежностей створюється рух, в якому вирішальну роль відіграє та сторона, яку Прудон називає «дурною». Крім того, рух утворює нову єдність, в якій немає попередніх позитивної і негативної сторін. Тому капіталістична система — це не реформована усуненням негативних сторін феодальна система, а нова антагоністична система, якій властивий рух, відмінний від руху за феодалізму. Саме цей рух, створений боротьбою класів, передусім боротьбою пролетаріату проти буржуазії, не сприймав Прудон, що пояснює його ворожість до робітничих коаліцій, страйків тощо. Він переконував, що будь-який рух, спрямований на підвищення заробітної плати, призведе до зростання цін, а отже, до розширення потреб. По цій лінії вибудовуються його протистояння пролетаріату, проголошення незаконними страйків, оскільки так трактує їх кримінальний кодекс, вони руйнують економічну систему. Визнаючи свободу кожного робітника розпоряджатися своєю особою і своїми руками, суспільство, на його переконання, не може дозволити їм засобами коаліцій вчиняти насилля над монополією. Будучи прихильником приватної власності, виступаючи проти будь-яких зазіхань на її принципи, Прудон не підтримував заходів, які були спрямовані на полегшення становища дрібного товаровиробника, заторкували інтереси великого капіталу. Вельми показовим щодо цього є його розмірковування про прогресивний податок на прибуток: якщо цей податок не забиратиме у капіталістів усього капіталу, він буде брехнею, а коли забиратиме — конфіскацією власності, експропріацією без будь-якої користі для суспільства.

Прудон не вважав себе комуністом, рідко причисляв себе до соціалістів. Ними у 40-х роках XIX ст. вважали себе помірні реформатори, які визнавали приватновласницькі відносини. Прудон репрезентував праве крило соціал-реформізму, цінності якого гостро конфліктували з метою робітничого руху.

Критичний аналіз утопічних, псевдосоціалістичних концепцій допоміг Марксу та Енгельсу викристалізувати своє розуміння соціалістичного і комуністичного ідеалу, зробити найважливіші висновки щодо змісту, на їхню думку, об'єктивно неминучої комуністичної революції, прогнозування історичного майбутнього людства.

Матеріалістична інтерпретація історії та економічний детермінізм. Думки про те, що економічне становище і економічні інтереси впливають на політичні інститути, політичну боротьбу, уявлення людей, відомі з прадавніх часів. Платон зазначав, що будь-яка держава складається з двох партій — партії бідних і партії багатих. Упродовж розвитку людства його хвилювали проблеми нерівності і

несправедливості. На ранніх етапах багато мислителів економічне становище людей пояснювали властивостями їх характерів. Томас Мор, буржуазні економісти причину всіх негараздів суспільства вбачали у приватній власності. Руссо зазначав різке протиріччя між природою і суспільною нерівністю, а Прудон, який оголосив власність крадіжкою, визнавав, що вона є основою суспільства.

Маркс і Енгельс, розвиваючи думки про сутність приватної власності, намагалися проникнути углиб майнових і суспільних суперечностей, стверджували, що вони ґрунтуються на системі виробництва і відносинах, у які люди вступають у процесі виробництва, виробничих відносинах. Тип цих відносин об'єктивно зумовлений, наперед визначений рівнем розвитку продуктивних сил, тобто засобів виробництва. Виробничі відносини (спосіб виробництва) визначають устрій життя суспільства і зумовлюють його розвиток. Щодо способу виробництва всі інші аспекти суспільства є похідними, наслідком, над будовою над економічним базисом. Ці ідеї обґрунтовані в «Німецькій ідеології», «Маніфесті комуністичної партії», «Капіталі», але найбільш цілісно висвітлені у праці «До критики політичної економіки». У передмові до неї подано міркування щодо теорії та історії суспільства, які Маркс охарактеризував як «провідну нитку» своїх досліджень.

Суть їх можна звести до того, що люди вступають у певні, незалежні від їхньої волі, виробничі відносини, які відповідають певному ступеню їх продуктивних сил. Сукупність цих сил утворює економічну структуру суспільства, базис, над яким височить юридична і політична надбудова і який відповідає певним формам свідомості. Спосіб виробництва, матеріальне життя зумовлюють соціальне, політичне і духовне життя, тобто не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість. На певному шаблі розвитку продуктивні сили суспільства вступають у суперечність із виробничими відносинами (відносинами власності), які вже гальмують їх розвиток. Так настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи суспільства кардинально змінюється його надбудова, тому слід розрізняти зміни економічних умов виробництва і зміни юридичні, політичні, релігійні, мистецькі, філософські, тобто ідеологічні форми, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і доводять його до кінця. Як не можна судити про окрему людину на підставі її думок про себе, так само не можна судити про епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, свідомість необхідно пояснити із суперечностей матеріального життя, з конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. На підставі цього з певною мірою умовності можна виокремити азіатський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва. Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва. Цей антагонізм виростає із суспільних умов життя індивідів, але продуктивні сили, що розвиваються в лоні буржуазного суспільства, створюють умови для розв'язання цього антагонізму. Тому цією суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства.

Перша частина праці «До критики політичної економії» формулює, передусім, на основі обґрунтованої в «Німецькій ідеології», історико-матеріалістичної науки про людину, універсально-історичну перспективу. В центрі її визначення людини як суспільно-історичної виробничої істоти, що працює; сюди належать виробничі відносини (суспільні відносини, що характеризуються становищем класів один щодо одного, конкретними панівними відносинами власності щодо засобів виробництва, а також відносинами обміну, розподілу і споживання), які в конкретно-історичній ситуації відповідають певним продуктивним силам (людській робочій силі, засобам виробництва, формам поділу праці, стану технології та науки). Разом

усе це утворює загальну економічну структуру суспільства, тобто суспільну формацію, а вона — реальний базис суспільства, який є визначальним для суспільних форм свідомості, оскільки, за Марксом, суспільне буття визначає свідомість. Це *перший аргумент*.

На цьому ґрунтується *другий аргумент*, націлений на з'ясування «закону руху» історії. Рух виникає з напруження (суперечності) між динамічними матеріальними продуктивними силами і менш динамічними виробничими відносинами (відносинами власності), які, будучи спершу сприятливими формами розвитку продуктивних сил, з часом починають сковувати їх. У цих суперечностях виникає суспільна та економічна кризова ситуація, що передує епосі соціальної революції, в процесі якої відбувається заміна віджилих виробничих відносин новими.

Третій аргумент, зосереджуючись на відмінностях між базисом і надбудовою, наголошує, що джерелом, рушійною силою суспільних перетворень (революцій) є ненадбудова, а базис, тобто суперечність між економічними продуктивними силами і виробничими відносинами, які реалізуються як класова боротьба. Форми і зміст свідомості, відповідно, зумовлюються суперечностями суспільного життя.

Четвертий аргумент стосується структури історичного процесу. Йдеться про історичні завдання, які постають лише там і лише тоді, де і коли для них визріли матеріальні умови.

П'ятий аргумент повертається до універсально-історичної перспективи першого, за яким всесвітній історичний розвиток на підставі економічних засад поділяють на п'ять епох, охарактеризованих як *азіатський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва*. Кожен із них відіграв прогресивну роль з огляду на розвиток продуктивних сил. Суперечності та класова боротьба зумовили перехід від попереднього способу виробництва до наступного.

Сучасний йому буржуазний спосіб виробництва Маркс розглядає як останню антагоністичну епоху — епоху класових битв, оскільки буржуазне суспільство формує у своєму лоні нові продуктивні сили, які здолають буржуазні виробничі відносини та класове суспільство. Такою силою є пролетаріат. Подібну думку він висловив і в «Маніфесті комуністичної партії», стверджуючи, що буржуазія не тільки викувала зброю, яка принесе їй смерть, а й витворила людей — пролетарів, які приведуть цю зброю в дію.

Пролетаріат приречений на звільнення людства, оскільки він у суспільних та економічних умовах буржуазного суспільства є «станом пригноблених», «класом із найміцнішими кайданами», цілковитою втратою людини, а отже, може здобувати себе через повне повторне здобуття людини. Тому він є матеріальною основою революції. Разом із «ліквідацією» суспільного та економічного антагонізму буржуазного суспільства завдяки пролетаріату буде завершена «передісторія людського суспільства»; почнеться власне історія — історія звільненої від відчуження людини.

2. РЕВОЛЮЦІЙНО-КОМУНІСТИЧНА ТЕОРІЯ МАРКСИЗМУ

Революції — локомотиви історії. Концепція класових інтересів, уявлення про історію як безперервність класових суперечностей і конфліктів — ще один внесок Маркса та Енгельса в методологію політичної науки. Історія суспільств, зазначали вони, є історією класової боротьби. Однак існування класів відкрили не вони. Як

зазначав Маркс у листі до Вайдемайєра, це задовго до нього зробили буржуазні літератори, обгрунтувавши такі положення:

а) існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами в розвитку виробництва;

б) класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату;

в) сама диктатура є тільки переходом до ліквідації всіх класів і до безкласового суспільства.

Засновники марксизму доводили, що зміна будь-якого ладу завжди відбувається шляхом революції, завданням якої є завоювання влади, а кожен клас, який прагне до панування, повинен передусім завоювати політичну владу. Відчувши на собі всю глибину проблем, пов'язаних з відчуженням, пролетаріат найбільше зацікавлений у ліквідації всіх відносин, за яких «людина є приниженою, поневоленою, покинутою, знехтуваною істотою». Ліквідація цих відносин в економічній, соціальній, політичній сферах і є революцією. У зв'язку з цим ідея революції у Марксовій політичній теорії стає центральною, з часом набуває певного розвитку. У ранніх творах він надавав перевагу революції, націленій на повернення відчуженої людяності людині. Пізніше її стратегічною метою стає завоювання пролетаріатом політичної влади. Маркс не поділяв поглядів прихильників *волютаристської революції* (Бакуніна, Бланкі), які найголовнішим для революційного нанесення удару вважали сильне вольове рішення. Успіх революції він убачав в економічних передумовах, був переконаний, що суспільна формація не зійде зі сцени, доки не будуть розвинуті всі продуктивні сили, для яких їй достатньо, а нові, вищі виробничі відносини не з'являються, доки матеріальні умови їх існування не будуть виношені в лоні старого суспільства. Тому людство ставить завжди ті завдання, які воно здатне вирішити, бо реальні завдання виникають лише там, де наявні умови їх вирішення. З цих позицій він аналізував причини поразки революцій у Франції та Німеччині (1848).

Революції, маючи насильницький характер, завжди були локомотивами історії. У праці «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельс зауважував, що насильство відіграє не лише негативну, а й прогресивну роль, є, за словами К. Маркса, повітряною старим суспільства, коли воно вагітне новим, тому пролетаріат, можливо, змушений буде вдатися до нього.

Аналіз революції 1848—1849 рр. започаткував новий період у розвитку Марксом і Енгельсом матеріалістичної методології дослідження політичних вчень. Якщо раніше соціалістичні ідеї досліджувалися у процесі критики утопічних ідеалістичних теорій і переконань, то Маркс і Енгельс аналізували їх на конкретних історичних прикладах. Розглядаючи революційні події у Західній Європі, вони зосереджувалися на ідеології, настроях, соціальній психології різних класів. Щодо цього характерною є теза Маркса про необхідність розрізняти об'єктивні, матеріальні, спонукальні мотиви дій конкретних учасників визвольної боротьби і те, як ці мотиви оволодівають їх свідомістю, як впливають на їх переконання і принципи.

Порівнюючи революції 1789 і 1848 рр., Маркс і Енгельс з'ясували, що із мобілізацією пролетаріатом сили, організованості, усвідомленості й політичної активності буржуазія покидає реформістські позиції, вступає у спілку з феодальною реакцією, зближується з контрреволюцією. На цій підставі вони зробили висновок, що прогресивність буржуазії під час буржуазно-демократичних революцій пропорційна силі робітничого класу. З виникненням передумов для втрати буржуазією влади вона перестає бути зацікавлена в повній перемозі буржуазної революції і намагається зупинити її. Буржуа, які ще недавно вважали себе лібералами щодо трудівників, починають їх боятися. Так поводитися буржуазні депутати Національних збо-

рів Франції, відхиляючи навіть законопроекти, що пропонували найменші демократичні зміни. Нічим не відрізнялася і поведінка депутатів від буржуазії Франкфуртського парламенту, які відмовлялися включити до конституції як одне з основних прав право народу на працю. Це дало Енгельсу підставу зробити висновок, що хоч німецька буржуазія і виступає проти феодалізму, її супроводжує страх перед пролетаріатом. Такою була її політика і щодо селянства. Замість того щоб радикальним знищенням феодальних повинностей у селі підірвати економічну основу господарювання юнкерства (дворян-землевласників), було зроблено все, щоб ще міцніше закріпити феодальні повинності. Селянство в Пруссії та Австрії піднімалося на революції, намагаючись позбавитися від феодальної залежності, але прусська буржуазія повернулася проти нього, якого тривалий час вважала своїм союзником, а тому феодалізм був реконструйований її ж руками, хоч донедавна вона була антифеодальною.

Узагальнюючи досвід революційних подій 1848 р., Маркс характеризував прусську буржуазію як безініціативну, зневірену в собі і народі, позбавлену все-світньо-історичного покликання — як руїну. На середину XIX ст. помітно деградувала і французька буржуазія порівняно з тією, якою вона була в період Великої французької революції, тому революція 1848 р. розвивалася по низхідній, керівну роль у ній перехоплювали праві партії. Вона розкололася на дві великі групи, які по черзі перебирали владу: великі землевласники (в період Реставрації), фінансова аристократія і промислова буржуазія (в період Липневої монархії). Однак попри їх жорстоку міжусобну боротьбу за економічне і політичне панування загальне становище буржуазії в економічній системі й антагонізм її щодо пролетаріату об'єднують їх. Бо як тільки з боку пролетаріату повіє загрозою існуванню буржуазії, вона забуває про внутрішні незгоди, об'єднуючись навколо найконсервативніших і найреакційніших груп.

З огляду на місце і роль в економічній системі класом була і дрібна буржуазія на першій стадії розвитку товарного господарства, коли панувало дрібне ремесло. У процесі розвитку буржуазного суспільства вона залишалася впливовою силою, оскільки поряд з великомасштабним існувало дрібне виробництво. Маркс і Енгельс простежили своєрідну тенденцію її подальшого розвитку, згідно з якою одна її частина постійно поповнювала клас буржуазії, інша — пролетаріату. Це об'єктивно зумовлено розвитком великого капіталістичного виробництва, коли у процесі концентрації і централізації капіталу і праці скорочується кількість власників засобів виробництва і зростають лави людей найманої праці.

Подвійна природа дрібної буржуазії зумовлює і відповідну політичну поведінку, головне в якій — забезпечення умов для дрібної власності. Дбаючи про це, вона ініціювала заходи щодо стримування зростання капіталу, усунення тиску великого капіталу на дрібний. Будь-які соціально-політичні ідеї, в тому числі й соціалістичні, теоретиків дрібної буржуазії мають на меті саме її інтереси. Їх ідеал заперечує класову боротьбу, тому вступає у конфлікт із пролетарським ідеалом.

Як і велика буржуазія, дрібна буржуазія боялася революції і революційного пролетаріату, фанатично боролася за збереження своєї власності. Роздвоєність дрібної буржуазії засвідчувала намагання піднятися до рівня великого чи середнього буржуа і страх перед ймовірністю опинитися в рядах пролетаріату, бідноти; домагання участі в управлінні суспільними справами і небажання конфліктувати з урядом або збурити до революційних дій пролетаріат. Відчуваючи тиск великої буржуазії, вона робить своїм прапором лібералізм, а коли та перебирає до своїх рук владу, починає діяти з демократичних засад.

Характерно, підкреслювали Маркс і Енгельс, що після перемоги великої буржуазії над пролетаріатом дрібна буржуазія також опиняється під її контролем попри те, що в цій перемозі є й її заслуга, оскільки боротьба точилася в ім'я власності. Однак плоди перемоги пожинає великий капітал і його уряд.

З таких методологічних засад Маркс і Енгельс аналізують розвиток селянства. Будучи у певні часи провідною продуктивною силою, воно виступало щодо феодалів і поміщиків єдиним цілим, тобто класом. З розвитком товарного виробництва селяни поступово ставали товарними виробниками, втрачаючи колишню єдність. Серед них виокремилися два протилежні класи — сільськогосподарські робітники і дрібні буржуа.

Енгельс вирізняв у селянстві дві основні групи: орендарів, яким однаково, кому належить земля — державі чи великим землевласникам, і селян-власників. Цю категорію він поділяв на три групи: заможних селян, які за своєю політичною суттю є реакційною силою; середній прошарок, представники якого прагнуть більшого, ніж мають, багатства і, як правило, діють з реакційних позицій; власники, які весь час борються з боргами, балансуючи на межі розорення. Ці міркування він висловив у листі до Маркса від 1 листопада 1869 року.

Використовуючи таке становище селянства, буржуазія, великі землевласники втягували його в орбіту своєї політики, протиставляючи пролетаріату. Однак між селянами і пролетаріатом більше однакових рис, ніж відмінностей. Експлуатація селянства лише за формою відрізняється від експлуатації промислового пролетаріату. Їх експлуататор — капітал. Розвиток свідомості селян, поглиблення суперечностей між ними і буржуазією обов'язково спонукають селян до союзу з робітничим класом.

Аналізуючи розвиток класової структури суспільства, класову боротьбу, особливо в революційні періоди, роль у цій боротьбі партій, К. Маркс і Ф. Енгельс вважали своїм завданням довести нездатність буржуазних лібералів і дрібнобуржуазних демократів до керівництва революційними діями мас. Ця нездатність характерна, на їхню думку, передусім для дрібної буржуазії, яка займає проміжне становище в суспільстві і яку розривають суперечності, оскільки в її свідомості поєднуються антикапіталістичні і антипролетарські елементи.

Розвиток пролетаріату Маркс і Енгельс пов'язували з розвитком продуктивних сил суспільства, промислової буржуазії. Масові рухи пролетаріату спершу не були наслідком його самоусвідомлення, класового розвитку. Здебільшого пролетаріат втягувала в політичну боротьбу буржуазія, яка мала власні політичні цілі. Таким чином, вона кувала зброю проти себе. Коли розвиток виробничих сил і самої буржуазії створив можливості для захоплення нею політичної влади, вона вже не могла давати робітникам обіцянки, які не збиралася виконувати, бо це неминуче породжувало конфлікти між ними. Поки буржуазія була політично безправною, її політичну відмінність від робітничого класу згладжувала спільна боротьба за реформи. Тому на початкових етапах розвитку пролетаріат відстоював інтереси разом з інтересами буржуазії замість того, щоб висунути їх як революційні інтереси всього суспільного розвитку. В Англії, наприклад, у 1832 р. буржуазія з допомогою пролетаріату завоювала парламентську владу. Подібні наслідки мала революція 1848 р.

У Франції буржуазія, взявши владу, відразу розвіяла ілюзії пролетаріату. Це ще один доказ того, стверджували Маркс і Енгельс, що навіть найменше поліпшення його становища в межах буржуазної республіки є утопією, а будь-які спроби пролетаріату зробити це розцінюються як злочин. Саме цей аспект, за словами Маркса, є «вирішальним для розуміння пролетаріатом своїх класових інтересів у тій прірві,

яка відділяє його від буржуазії». Глибинна суперечність між пролетаріатом і буржуазією як джерело соціальних конфліктів між ними є підставою для того, щоб пролетаріат, виокремившись із буржуазних партій, створив партію робітничу. Момент, коли пролетаріат робить цей вирішальний крок, і є моментом його становлення як конституйованого класу, що протистоїть класу буржуазії. Свої цілі й завдання він формулює у програмних документах, що означає початок його політичної та ідеологічної боротьби зі своїм класовим противником.

Становлення пролетаріату як конституйованого класу є тривалим і складним процесом, у якому відбувається його політичний, ідейний і моральний розвиток, визрівання і кристалізація соціальних ідеалів. Боротьба пролетаріату поступово стає боротьбою за соціалізм. У цьому полягає докорінна відмінність пролетарського ідеалу від ідеалів інших класів — учасників революції.

Проблеми єдності і солідарності в суспільстві. К. Маркс і Ф. Енгельс були переконані, що соціалістична революція повинна перемогти одночасно в усіх провідних капіталістичних країнах. Її мета — знищення експлуатації людини людиною, побудова безкласового суспільства. Це передбачає ліквідацію приватної власності, піднесення виробництва, розвиток культури і добробуту мас. Ці завдання є суспільними, класовими. З їх вирішенням тісно пов'язані людські виміри комунізму — розквіт особи, її гармонійне існування в суспільстві. В комуністичному суспільстві, наголошується в «Маніфесті комуністичної партії», вільний розвиток кожного є запорукою вільного розвитку всіх. Формування такого суспільства — тривалий процес, результат об'єднання зусиль усіх пролетарів та їх прихильників.

Ідеї єдності і солідарності в класовому суспільстві ніколи не втрачали своєї живучості. Кожен клас по-своєму усвідомлював і реалізовував їх. Панівні класи використовували ці ідеї у боротьбі з революційними рухами експлуатованих мас. У середні віки проти повстань селян, ремісників імператори, королі, князі, дворяни і буржуазія виступали єдиним фронтом. Історії відомі й хрестові походи проти «єретиків» (повстання селян у Північній Італії, гуситів). Особливу класову солідарність виявили панівні класи Німецької імперії під час Селянської війни 1525 р. Уроки Великої французької революції солідарність панівних класів набула міжнародного масштабу. Під ударами реакційних сил феодалного суспільства європейських країн французька революційна буржуазія разом із пролетаріатом протиставили їм солідарність сил нового суспільства. Запропоновані нею гасла «Братерство, рівність і свобода» і «Мир хатам, війна палацам» відчутно вплинули на класову свідомість, революційну діяльність пролетаріату.

Єдину тактику пролетарської боротьби Маркс і Енгельс виклали в програмних документах — Установчому маніфесті і Тимчасовому Статуті Міжнародного Товариства Робітників, поклавши в їх основу принципи, сформульовані в «Маніфесті комуністичної партії». Розглядаючи в Установчому Маніфесті політичні події в Європі у 1848—1850 рр., Маркс зазначав, що розвиток капіталізму суттєво погіршив становище широких мас робітничого класу. «Приголомшливе» зростання багатства капіталістичного світу підтвердило, що ні технічний прогрес, ні використання науки у виробництві, ні відкриття нових континентів, розширення ринків, ні все це разом не подолає бідності трудящих мас. Навпаки, розвиток продуктивних сил «поглиблює суспільні контрасти і загострює суспільні антагонізми».

На підставі розвитку кооперативного руху Маркс доводив, що великомасштабне виробництво відповідно до вимог сучасної науки можливе лише за відсутності класу хазяїв. Цей рух довів, за його словами, неспроможність буржуазних концепцій, які проголошували організаторські функції справою лише капіталістів, прирікали

робітничий клас на роль технічного виконавця творчих задумів буржуазії. Виробничі кооперативи засвідчили, що велика промисловість не потребує монополізації праці буржуазією. Буржуазія робить найману працю головним знаряддям збагачення, грабує пролетаріат. Розвиток кооперації переконує, що наймана праця є перехідною, нижчою формою праці, її повинна замінити добровільна праця в асоціаціях.

Масштабне втілення ідеї кооперації можливе лише в демократичному суспільстві. Кооперативна праця витіснить найману капіталістичну працю лише після того, як робітничий клас завоює політичну владу. Маркс і Енгельс вважали це можливим за інтернаціональної єдності, співпраці, союзу робітників усіх націй. Інтернаціональна єдність є передумовою звільнення пролетаріату як класу. «Боротьба за звільнення робітничого класу означає боротьбу не за класові привілеї і монополії, а за рівні права і обов'язки і за знищення будь-якого класового панування. Накреслюючи шляхи досягнення цього ідеалу, Маркс переконував, що звільнення пролетаріату від політичної залежності, соціальної знедоленості, розумового і духовного приниження можливе за подолання економічної залежності від експлуататорів, передумовою якого є ліквідація соціально-економічних основ існуючого ладу. Засобом соціально-економічного звільнення є політична боротьба.

Саме тому політичний рух повинен бути підпорядкований економічному звільненню як засобу. Магнати землі і магнати капіталу, за словами Маркса, завжди використовуватимуть свої політичні привілеї для захисту і увічнення своїх економічних монополій, протидію чи справі звільнення праці.

Основні програмні документи I Інтернаціоналу були пройняті духом пролетарського інтернаціоналізму, єдності робітників усіх країн в їх боротьбі за звільнення. Йдеться в них про рівноправність націй, їх союз після перемоги пролетаріату.

Боротьба К. Маркса і Ф. Енгельса за соціалістичну загальнотеоретичну програму I Інтернаціоналу почалася з перших днів діяльності цієї організації. Створення такої програми, яка б враховувала рівень робітничого руху в окремих країнах, була привабливою і для багатьох представників різних течій дрібнобуржуазного соціалізму, не допускала розвитку сектантських поглядів, вважалось великим успіхом основоположників марксизму.

Конкретизація соціалістичних ідеалів стосувалася проблем власності, передусім земельної. Прибічники Маркса висунули тезу, згідно з якою пролетаріат повинен домагатися передання землі у власність суспільства, що унеможливило б перетворення робітничих кооперативів на буржуазні акціонерні товариства. Проти ідеї усуспільнення земельної власності виступали прудоністи, які відстоювали інтереси дрібноселянської власності, вважали кооперативи єдино можливим шляхом людства до соціалізму. Маркс стверджував, що кооперативний рух є лише однією з сил, здатних перетворити капіталістичне суспільство. Сам по собі він безсилий перед капіталізмом. Рабство найманої праці і соціальну невлаштованість можна подолати лише з переходом державної влади до робітників.

На противагу твердженням прудоністів, які вважали індивідуальну власність на землю гарантом незалежності і свободи індивіда, на Лозаннському конгресі (1867) було порушено питання про передання державі всіх засобів виробництва, великих промислових підприємств. Не заперечивши цього, прихильники ідей Прудона категорично виступили проти усуспільнення земних надр і земельної власності.

З огляду на це лише резолюція Брюссельського конгресу (1868) проголошувала, що всі копальні, шахти, канали, залізниці, телеграфні лінії та інші засоби зв'язку, землі під сільськогосподарськими угіддями і ліси повинні перейти до суспільства і стати колективною власністю. Цю резолюцію підтвердив і Базельський конгрес

(1870), на якому наголошувалося, що економічний розвиток тогочасного суспільства (створення масштабних виробництв, які використовували б досягнення агрономії, високопродуктивну техніку) потребує усупільнення землі, а відтак передання її від імені держави сільськогосподарським товариствам на умовах, що забезпечать раціональний обробіток землі. Упевненість у необхідності суспільної власності на землю, у важливій ролі машинного виробництва стали передумовою обґрунтування Марксом економічних засад соціалістичного суспільства. Розкриваючи негативні наслідки капіталістичного використання машин (інтенсифікація праці робітників, тривалий робочий день, експлуатація праці жінок і дітей тощо), Маркс доводив, що воно є технічною базою соціалізму, оскільки має важливим наслідком організовану працю. Історична роль машинного виробництва полягає, з одного боку, в забезпеченні асоційованої праці, а з іншого — в руйнуванні існуючих доти суспільних і сімейних відносин. Використання машин якнайсильнішої зброї деспотизму створило матеріальні передумови для заміни найманої праці суспільною системою виробництва.

Важливою особливістю діяльності I Інтернаціоналу було спрямування міжнародного робітничого руху на боротьбу за демократичні свободи. У зверненні до Лінкольна з нагоди переобрання його президентом США, Маркс вітав наміри Лінкольна покінчити з рабством на континенті, реалізувати основні положення «Декларації незалежності». Він звертав увагу на порушення американською буржуазією і великими землевласниками таких основних демократичних принципів, як свобода особистості, рівність громадян перед законом, народний суверенітет тощо, оскільки вони (буржуазія і землевласники) не допускали народні маси до участі в політичному житті і зберігали інститут рабства. Війну проти рабства в Америці Маркс розглядав як початок епохи панування робітничого класу.

Діяльність I Інтернаціоналу передбачала боротьбу за економічні інтереси робітничого класу, перетворення профспілок на захисників його інтересів. Уже в перших резолюціях із цього питання зазначалося, що профспілки повинні використовувати свої організаторські сили для остаточного звільнення робітничого класу, тобто ліквідації системи найманої праці. Особлива роль відводилася інтернаціональному об'єднанню їхніх дій щодо скорочення робочого дня, праці дітей і підлітків, кооперативної праці. Резолюція Женевського конгресу про профспілки визнала їх законним і необхідним явищем за капіталізму, в його наступі на капітал.

К. Маркс і Ф. Енгельс домагалися, щоб політика I Інтернаціоналу була наскрізь соціалістичною, ставили завдання ліквідації класової структури суспільства, класів узагалі. Всупереч різним ідейним рухам, що відкидали політичну боротьбу, віддаючи перевагу стихійним бунтам, вони, аналізуючи досвід Паризької комуни, дійшли висновку, що першочерговою за тогочасних умов є не безпосередня боротьба за негайне знищення капіталізму, а об'єднання пролетаріату, формування і розвиток його класової свідомості, домінантою якої було б прагнення до політичного панування. Політичне гноблення змушує робітників, як стверджував Енгельс на Лондонській конференції, займатися політикою. Агітація за утримання від політики означала б виштовхування їх в обійми буржуазної політики. Це тим більше неможливо після Паризької комуни, яка актуалізувала політичну діяльність пролетаріату. Вважаючи революцію «вищим актом політики», він переконував у необхідності «політичних дій, які виховують робітників для революції». З огляду на це робітнича партія повинна конституюватися не як додаток буржуазної партії, а як партія незалежна, що має власну мету, власну політику. Зброєю робітничої партії є політичні свободи, право зібрань і союзів, свобода друку, а оскільки правлячі класи прагнуть

позбавити її цієї зброї, тим більше не слід уникати політики. Навіть при тому, що будь-які політичні дії рівносильні визнанню існуючого стану речей. Однак якщо такий стан речей озброює робітників засобами боротьби проти нього, то використання цієї зброї не означає визнання існуючого стану. У резолюції Лондонської конференції зазначалося, що пролетаріат може діяти як клас, тільки об'єднавшись у політичну партію, яка протистоятиме всім партіям, створеним правлячими класами.

К. Маркс і Ф. Енгельс наполягали на політичній та економічній єдності робітників у їх боротьбі з буржуазією, яка неминуче завершиться здобуттям ними політичної влади. Шлях до неї, її форми залежатимуть від історичних обставин. Де це буде можливим, вони домагатимуться влади мирними засобами, де необхідно — використовуватимуть зброю.

Вироблення основних принципів пролетарського інтернаціоналізму, як і інших ідеалів соціалізму, відбувалося в жорсткій боротьбі як усередині І Інтернаціоналу, так і поза ним. Наскільки ці принципи були сприйняті різними партіями, свідчить їх ставлення до національно-визвольної боротьби пригноблених народів, до національного питання загалом. Під час революції 1848 р. Маркс і Енгельс виступили за незалежність Польщі, переконуючи, що відбудова демократичної Польщі є умовою відбудови демократії в Німеччині. З самого початку діяльності І Інтернаціоналу вони піднімали питання про надання незалежності Польщі на соціальній і демократичній основі, вважаючи, що воно є відправною точкою революції в Європі, політичного виховання, залучення до політичної боротьби європейського пролетаріату, подолання національної упередженості і вироблення єдиної пролетарської тактики.

Проти незалежності Польщі виступили Прудон і його прихильники. Свою позицію вони аргументували тим, що це питання політичне і не стосується завдань І Інтернаціоналу, який, на їхню думку, має перейматися розв'язанням соціальних проблем. У такий спосіб вони відривали політичну боротьбу від соціально-економічної. Прудоністи не брали до уваги, що загарбання Польщі російським, пруським та австрійським самодержавством підтримували всі уряди Європи. Маркс і Енгельс вбачали в цьому його ворожість і європейській демократії, адже без демократичної Польщі Німеччина стане форпостом Священного Союзу, за інших умов змушена буде співпрацювати з республіканською Францією. Доки цього не станеться, робітничий рух натикатиметься на перепони, зазнаватиме поразок, а його розвиток уповільниться. Енгельс критикував позицію прудоністів за те, що національне питання вони вважали вигадкою бонапартистів. Розглядаючи суть бонапартистського «принципу національностей», він підкреслював, що Наполеон III використовував прагнення пригноблених націй до самовизначення у контрреволюційних цілях.

Вважаючи Англію найбільш визрілою для революції країною, вивчаючи боротьбу англійського пролетаріату, Маркс і Енгельс бачили, наскільки революціонізуючим фактором є боротьба Ірландії за національну незалежність. Відокремлення Ірландії від Англії неминуче спричинило б там аграрну революцію проти лендлордизму (великого землевласництва), що підірвало б його основи і в Англії. Ще одним наслідком такого відокремлення було б ослаблення англійської буржуазії, яка експлуатувала дешеву ірландську робочу силу; що конкурувала з робочою силою в Англії, породжуючи національний антагонізм між англійськими та ірландськими робітниками. Панівний клас штучно підтримував цей антагонізм, який був джерелом його влади. Водночас цей антагонізм свідчить і про безсилля англійського робітничого класу, хоча він був одним із найорганізованіших на той час. Тому І Інтернаціонал вважав за необхідне вироблення в англійського пролетаріату політично правильного ставлення до національно-визвольної боротьби ірландського народу.

Одна з тез Маркса щодо цього полягала в тому, щоб пролетаріат Англії вимагав відокремлення Ірландії, надання ірландцям можливості самостійно вирішувати земельне питання.

Домагаючись інтернаціональної солідарності англійських робітників з ірландським національно-визвольним рухом, Маркс обґрунтовував право ірландських патріотів на повстання проти буржуазного панування, законність їхніх домагань. Аналізуючи процес насильницького обезземелення ірландських селян на користь англійських лендлордів і буржуазії, наголошував, що ірландське питання є не просто питанням національним, а питанням про землю, про право на існування. З такого контексту логічно випливав висновок, що національне гноблення одного народу іншим є гальмом міцного союзу між робітниками. З цих засад Маркс і Енгельс розкривали намагання урядів Росії, Пруссії, Австрії, Франції та Англії використовувати національно-визвольні рухи у власних цілях. Наприклад, уряд Бісмарка загравав з робітничим класом, ліберальною буржуазією, яка, лякаючись революційних виступів народу, підтримувала мілітаристський курс пруського уряду. Ця підтримка була зумовлена прагненням буржуазії мати сильну армію для «національних подвигов» в імперії та за її межами.

Свої погляди на регулярну армію Маркс виклав у «Інструкції», в якій йшлося про згубний вплив великих постійних армій. Зважаючи на це, він пропонував: а) всезагальне озброєння народу і всезагальне навчання користування зброєю; б) можливість тимчасового існування невеликих постійних армій, у яких відбували б вишкіл командний склад міліції, кожний чоловік. Війну Маркс вважав варварством, оскільки в інтересах сильних світу вона знищує народ, проливає його кров, відриває від мирної праці, гальмує розвиток цивілізації.

На противагу пролетарському мирному ідеалу ліберальна і дрібна буржуазія висували своє розуміння його. Узагальнено воно зводилося до знищення постійних армій, створення федерації вільних штатів Європи. Очолила цей рух міжнародна організація — Ліга миру і свободи. Маркс вважав її неспроможною боротися з причинами, що породжують війни, принагідно наголошуючи, що пролетаріат не повинен допускати змішування своїх принципів збуржуазно-національними. Вироблені І Інтернаціоналом під впливом Маркса і Енгельса антимілітаристські принципи діяльності робітничого класу розглядалися у нерозривному зв'язку з його політичною діяльністю. Вони ґрунтувалися на усвідомленні того, що джерелом війни є не окремі правлячі особи, не конкретна форма правління, а недосконалість соціально-економічного ладу, за докорінну зміну якого повинен боротися робітничий клас. Існування чисельних армій є однією з причин його бідності, тому що мільйони людей руйнують матеріальні цінності, знищують одне одного, а безкінечна гонка озброєнь має своїм наслідком розруху і деградацію.

Щоразу із початком війни або виникненням напруження між державами Генеральна Рада Інтернаціоналу обговорювала ситуацію, що склалася, ухвалювала відповідні резолюції. Так, навесні 1864 р., коли до краю загострилися відносини між Англією і США, вона прийняла підготовлене Марксом звернення до американського Національного робітничого союзу, в якому закликала американських робітників протистояти війні, що могла заподіяти непоправної шкоди робітничому руху по обидва боки Атлантики.

Маркс вважав серйозним випробуванням для міжнародного пролетаріату франко-пруську війну. Він акцентував на єдності інтересів німецьких і французьких робітників, які опинилися перед випробуванням завойовницьких домагань панівних кіл обох держав. Війна з боку Німеччини була, на його думку, оборонною. Од-

нак це не знімало завдання німецьких робітників не допустити перетворення її на загарбницьку. Водночас Маркс критикував правлячі кола Пруссії за безпосереднє розв'язання війни, доводив їх відповідальність за це, що свідчило про усвідомлення ним відмінностей між національними інтересами німецького народу і династично-завойовницькими прагненнями пруської еліти. Енгельс вважав, що ці Марксові розмірковування прояснюють те, що лише у робітників є справжня зовнішня політика. Після війни вони відновлять перервану боротьбу.

Під час війни значна частина німецького робітничого класу не брала участі в організованих урядом маніфестаціях на користь оборонної війни, виступала проти зазіхань пруських правителів на Ельзас і Лотарингію. З протилежних позицій діяли представники ліберальної, дрібної буржуазії. Наприклад, лассальянці, прибічники Швейцера, розглядали війну і як національну, і як «війну за соціалізм», обстоювали «громадянський мир», оголошували усіх інакомислячих зрадниками. Маркс вважав, що війна дала багатьом їм чудову нагоду зганьбити себе перед світом, а її наслідки є переконливою пропагандою принципів пролетарської солідарності.

Держава і влада: історичний досвід і перспективи майбутнього. Проблеми держави і права є одними з ключових у політичній творчості К. Маркса і Ф. Енгельса. У праці «До критики гегелівської філософії і права. Вступ» Маркс писав, що правові відносини, як і форми держави, не можуть бути зрозумілими ні з самих себе, ні з так званого людського духу, вони закорінені в матеріальних відносинах, анатомію яких слід шукати в політичній економії. З огляду на це, не держава визначає власність, а власність визначає сутність держави. Він критикував намагання розглядати державу як самостійну сукупність, відкидав висунутий у «Готській програмі» лозунг «вільної народної держави». Держава, згідно з концепцією Маркса і Енгельса, виникає й існує у класовому суспільстві. Вона є формою реалізації панівними класами своїх політичних інтересів. З цих позицій було потрактовано в «Маніфесті» європейські держави середини ХІХ ст. як комітет управління спільними справами буржуазії. Але це не означає, що держава реалізує лише інтереси панівного класу. В «Капіталі» Маркс підкреслював, що діяльність держави охоплює проблематику, яка стосується всього суспільства, а також специфічні функції, що впливають із протилежності між урядом і народними масами. Він також зазначав, що інтереси панівного класу не слід розглядати в чистому вигляді, оскільки він, взаємодіючи з іншими соціальними прошарками і класами, змушений певною мірою рахуватися з ними.

У «Німецькій ідеології» виникнення держави пов'язано із суспільним поділом праці, появою приватної власності та антагоністичних класів. Енгельс розвинув цю тезу в «Походженні сім'ї, приватної власності і держави». На відміну від більшості своїх попередників, він не ототожнював державу з публічною владою. На його думку, держава обов'язково охоплює управління спільними справами, але не зводиться тільки до цього. Її характеризує ще одна ознака — класовість влади. Обидві ці властивості (реалізація загальних управлінських функцій і класовість) Енгельс вважав нероздільними.

За первісних (додержавних) відносин усе було інакше. Публічна влада та її органи (вождь, народні збори) ще не виокремилися в особливу корпорацію. Вона спиралася на все населення, а всі чоловіки, будучи озброєними, становили і реальну частину влади, і її захисника. Авторитет влади базувався на повазі до звичаїв, вождів і старійшин, примус застосовувався у виняткових ситуаціях. За таких умов публічна влада справді виражала спільні інтереси.

З поділом суспільства на класи виник особливий, виокремлений із суспільства апарат влади, який оберігає верхівку і спирається на підпорядковану йому силу, а не на озброєний народ. Саме на цьому етапі започатковується держава, яка, крім вирішення спільних справ, переймається й інтересами привілейованої меншості. Саме в цьому марксизм вбачає принципову відмінність держави від публічної влади. Як стверджували Маркс і Енгельс, держава — це і є публічна влада в класовому суспільстві. Вона до останку віддана інтересам панівного класу (рабовласників, феодалів, буржуа), а не спільному благу, як вважала більшість мислителів минулого.

Таке трактування держави передбачає і концепцію її відмирання. Енгельс прогнозував, що «суспільство, організувавши виробництво на основі вільної і рівної асоціації виробників, ліквідує державну машину». Однак це не означатиме настання анархії. Маркс і Енгельс усвідомлювали необхідність управління в суспільстві з високим розвитком продуктивних сил, але таке управління не матиме класового характеру, повернеться до своєї первісної сутності, будучи, за словами Сен-Сімона, управлінням речами, а не людьми. За передбаченням марксистів, станеться це на вищому щаблі суспільного розвитку, на вищій стадії комунізму, після перехідного періоду, державність якого не може бути нічим іншим, як диктатурою пролетаріату. Термін «диктатура пролетаріату» Маркс уперше використав у праці «Класова боротьба у Франції». В «Маніфесті» він не вживається, але ця ідея пронизує положення, які проголошують, що пролетаріат утворює своє панування насильницьким поваленням буржуазії, а найближча його мета завоювання політичної влади; перший крок у революції перетворення пролетаріату на панівний клас.

За Марксом, диктатура пролетаріату не означає нав'язану силою владу одного класу. Вона відкрита до об'єднання з революційними елементами дрібної буржуазії та селянства. У «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» Маркс писав, що селяни знаходять свого природного союзника і вождя в міському пролетаріаті, який приречений повалити буржуазний порядок. Думки Маркса і Енгельса про можливість мирних шляхів здійснення соціалістичної революції і визнання ними Паризької комуни, якій був властивий високий рівень диктатури пролетаріату («Громадянська війна у Франції»), свідчать, що вони не абсолютизували і не відкидали жодної з її форм.

Про буржуазну державу і владу. Розпочавши аналіз буржуазної держави у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», Маркс значно поглибив його у праці «Громадянська війна у Франції». Буржуазна держава, зауважував він, стала зброєю влади капіталу над працею, суспільною силою, організованою для закріпачення мас. Цей аспект буржуазної державної влади дедалі помітніший з розвитком класової боротьби, особливо відчутний під час революційних виступів народу. Цю тезу Маркс ілюстрував послідовною централізацією буржуазної державної влади у Франції після революції 1848 р., що виявлялася в діях армії, бюрократії, поліції, духовенства і судової системи. Ще одним аспектом експлуаторської держави, на думку Маркса, є наростаюча відкрита гнітючість державної влади, яка стає очевидною після перемоги кожної революції (йдеться про буржуазні, буржуазно-демократичні революції). Наприклад, напередодні Паризької комуни буржуазія ще безжалісніше використовувала державну машину як засіб війни капіталу проти праці. Розмірковуючи про еволюцію буржуазної державної влади від її зародження до періоду розвинутого буржуазного суспільства, Маркс писав: «Режим імперії є найгнилішою і останньою формою тієї державної влади, яку почало створювати буржуазне суспільство (на стадії становлення) як засіб свого звільнення від феодалізму, і яку розвинуте буржуазне суспільство врешті-решт перетворило на засіб

підкорення праці капіталом». У замітках до «Громадянської війни у Франції» він звернув увагу на те, що в процесі свого розвитку буржуазна машина у Франції перетворилася із засобу насильницького панування буржуазії над пролетаріатом ще й на засіб, який доповнював пряму економічну експлуатацію народу вторинною його експлуатацією, закріпивши за буржуазією всі прибуткові місця в державному господарстві. Ця державна машина під час придушення народної революції і після нього завжди безжально використовувалася проти робітничого класу, тому вона є засобом класового деспотизму. З урахуванням цього у другій замітці до «Громадянської війни у Франції» Маркс дав таке визначення державної влади: «Державна влада завжди була владою, що охороняє порядок, тобто існуючий суспільний лад, і, відповідно, підкорення та експлуатацію виробничого класу привласнюючим». У ньому Маркс акцентує на тому, що державна влада охороняє порядок, який задовольняє панівний клас, а оскільки порядок у буржуазному суспільстві є буржуазним порядком, пролетаріат «не може просто оволодіти готовою державною машиною і використати її для власних цілей, тому що політичні засоби закріпачення пролетаріату не можуть бути політичними засобами його звільнення».

На думку Маркса, Паризька комуна була революцією не проти конкретної форми експлуататорської держави, а революцією «проти самої держави», тобто держави експлуататорської. Вона ставила за мету знищення цієї машини класового панування. На досвіді Паризької комуни основоположники марксизму проаналізували суть державних органів. Це дало їм підстави для висновків, що органи урядової влади повинні не вивищуватися над суспільством, а бути його відповідальними слугами.

Марксистське розуміння *злої буржуазної державної машини* несумісне із запереченням усіх попередніх державно-правових інститутів, йому чужі анархістські пристрасті. Воно полягає в усвідомленні необхідності зруйнувати її органи гноблення (військово-бюрократичний апарат, антинародні армію і поліцію, відірваний від мас корпус чиновників). Правомірні функції центральної влади, зумовлені головними і загальними потребами суспільства, мають бути передані «відповідальним силам суспільства», а держава повинна цілком підпорядковуватися суспільству.

Про суть держави і влади нового типу. К. Маркс стверджував, що комуна в найпростішому трактуванні означає руйнування старої урядової машини і заміну її справжнім самоуправлінням народу, яке в Парижі було представлено урядом робітничого класу. Отже, зруйнувавши старий державний апарат, комуна створила організацію нового типу. Досвід Паризької комуни дав змогу Марксу і Енгельсу розглядати пролетарську державу як новий і вищий історичний тип держави. Особливість її як держави вони вбачали у тому, що вона була урядом робітничого класу, «політичною формулою, завдяки якій могло здійснитися економічне звільнення праці». Справжній соціальний характер Паризької комуни полягав у тому, що нею керували робітники.

Тезі прихильників одного з російських ідеологів анархізму і народництва Михайла Бакуніна (1814—1876), що соціалістичний переворот руйнує всяку державність, комуна протиставила державу пролетарської диктатури. Створення її, на думку Маркса, було наслідком поглинання суспільством державної влади, коли на місце сил, які підкоряли і закріпачували суспільство, виходять його власні живі сили, переходом влади до народних мас. Перехід усіх суспільних, політичних та інших функцій до паризьких робітників, реалізація такою державною владою інтересів абсолютної більшості нації Енгельс вважав принциповою особливістю пролетарської держави.

Досвід комуни актуалізував, на думку Маркса і Енгельса, проблему союзників робітничого класу. Комуна спиралася на широку соціальну основу. Її політика цілком відповідала інтересам селянства, що мало забезпечити його довіру до пролетарської держави. Ще одним союзником пролетаріату в боротьбі за загальнодемократичні цінності може бути дрібна і середня буржуазія.

Крім того, вони зазначали, що економічна діяльність пролетарської держави матиме після революції найвагоміше значення, тому що ця держава покликана перебудувати всю економіку задля звільнення робітничого класу.

Розвиваючи досвід Паризької комуни, основи вчення про перехідний період від капіталізму до соціалізму, Маркс і Енгельс зосередилися на особливостях класової боротьби у цей період. Робітничий клас, зауважував Маркс у першій замітці до «Громадянської війни у Франції», має пройти різні стадії класової боротьби. Комуна не відкидає класову боротьбу взагалі, завдяки якій пролетаріат добивається ліквідації класів. Більше того, Маркс доводив, що боротьба робітничого класу за нове суспільство уповільнюватиметься через опір традиційних інтересів і класовий егоїзм. Комуна лише започатковує процес звільнення праці, а захоплення пролетаріатом влади не припиняє класової боротьби. З цього моменту змінюється лише її форма.

Пролетаріат має бути готовий до жорсткого опору його владі переможених класів, який може вилитися і в громадянську війну. За таких обставин він змушений буде вдатися до крайніх заходів. Війну «рабів проти їх гнобителів».

Маркс вважав правомірною. Пролетаріат, що приходить до влади, повинен не ухилятися від класової боротьби, а, використовуючи всі сили своєї держави, вести її проти скинутих експлуаторських класів рішуче, енергійно і цілеспрямовано. Нехтування цією вимогою, на думку Маркса, було однією з причин поразки Паризької комуни. Водночас взяття пролетаріатом влади створює умови, за яких класова боротьба може відбутися раціональним і гуманним шляхом.

Маркс наголошував, що Паризька комуна була принципово відмінною від усіх експлуаторських держав не лише своєю класовою суттю, а й формою організації державної влади. Як демократична республіка нового типу, вона уособлювала народ, що діяв сам і для самого себе. Її важливу особливість Маркс вбачав у демократичній організації державної влади, заснованої на принципі рішучої, постійної участі мас в управлінні державними справами. Республіканський устрій комуни відкидав не представницьку систему, а лише ієрархічну структуру.

Критикуючи систему буржуазного парламентаризму і буржуазної демократії, Маркс не виключав можливості використання традиційних демократичних інститутів, пристосованих до народних інтересів. Йшлося про ставлення до парламентаризму, всезагального виборчого права тощо.

Відомо, що Паризька комуна була сформована в результаті міських публічних, прямих виборів на основі всезагального виборчого права. Вона не передбачала жодних привілеїв депутатам, навпаки, було вжито заходів для унеможливлення їх відірваності від народу, безконтрольності. Своєю відкритою діяльністю (публікувала звіти засідань, повідомляла про свою діяльність) вона, за словами Маркса, поклала край ілюзії, ніби робітничий клас і трудящі не здатні управляти державою.

Паризька комуна не встигла і не змогла за тих умов поширитися на всю територію Франції, хоча вважала себе вільним союзом автономних комун, який забезпечує єдність Франції (Декларація до французького народу від 19 квітня 1971 року). Маркс і Енгельс наголошували й на такій особливості комунальної організації влади, як послідовний інтернаціоналізм.

Система міркувань, аргументів, використаних Марксом у праці «Громадянська війна у Франції», а також у замітках до неї, свідчать, що він вбачав у комуні форму соціалістичної держави. За його словами, проголошений під час революції 1848 р. заклик до «соціальної республіки» виражав ще не зрозуміле прагнення до організації державної влади, яка б усунула не лише монархічну форму класового панування, а й саме класове панування. Формою такої республіки стала комуна. У найпростішому трактуванні вона є формою держави, в якій робітничий клас бере у свої руки політичну владу. Отже, Маркс розглядав Паризьку комуна як соціалістичну державу.

Ще у праці «Вісімнадцятого брюмера Луї Бонапарта» Маркс дійшов висновку, що оволодіння пролетаріатом владою неможливе без знищення старої державної машини. «Усі перевороти, — писав він, — удосконалювали цю машину замість того, щоб повалити її». Досвід Паризької комуни ще раз переконав його в цьому. Злам військово-бюрократичної машини буржуазної держави він вважав обов'язковою умовою народної революції. Особливості Комуни вбачав у заміні старої державної машини народним самоуправлінням, постійної армії — всезагальним озброєнням народу, поліції — робітничими загонами, у виборності всіх посадових осіб, які будь-коли могли бути відкликанні населенням. Ліквідувавши поділ законодавчої і виконавчої влади (представницькі органи займалися не тільки законодавчою, а й організаторською діяльністю), комуна стала, за Марксом, «не парламентською, а працюючою корпорацією». Її він вважав відкритою формою держави, в якій може здійснитися звільнення праці.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

К. Маркс, Ф. Енгельс

НІМЕЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ

Фюєрбах Протилежність матеріалістичного та ідеалістичного поглядів

Як проголошують німецькі ідеологи, Німеччина вчинила за останні роки переворот, який не має собі рівного. Процес розкладу гегелівської системи, що почався від Штрауса, перетворився у всесвітнє заворушення, яке охопило всі «сили минулого». У загальному хаосі виникали могутні держави, щоб відразу ж знову зникнути, появлялися на мить герої, яких більш сміливі і сильні суперники знову звергали в морок. Це була революція, в порівнянні з якою французька революція — лише дитяча гра, це була світова боротьба, перед якою боротьба діадохів здається незначною. З нечуваною швидкістю одні принципи витіснялися іншими, одні герої думки трощили інших, і за три роки — з 1842 по 1845 — у Німеччині була проведена чистка більш ґрунтовна, ніж раніш за три століття.

[1. Ідеологія взагалі, німецька особливо]

Німецька критика аж до своїх останніх силкувань не покидала ґрунту філософії. Всі проблеми цієї критики, — дуже далекої від того, щоб досліджувати свої загальнофілософські передпосилки, — вирости на ґрунті певної філософської системи, а саме — системи Гегеля. Не тільки в її відповідях, але вже і в самих її запитаннях була містифікація. Ця залежність від Гегеля — причина того, чому ні один з цих новоявлених критиків навіть не спробував узятися до всебічної критики гегелівської системи, хоч кожний з них твердить, що вийшов за межі філософії Гегеля, їх полеміка проти Гегеля і одного проти одного обмежується тим, що кожний з них вихоплює яку-небудь одну сторону гегелівської системи і спрямовує її як проти системи в цілому, так і проти тих сторін, які вихопили

інші. Спочатку вихоплювали гегелівські категорії в їх чистому, непідробленому вигляді, як, наприклад, «субстанція» і «самосвідомість»; потім профанували ці категорії, назвавши їх більш мирськими іменами, як наприклад, «рід», «єдиний», «людина» і т. д.

Уся німецька філософська критика від Штрауса до Штірнера обмежується критикою *релігійних* уявлень. Відправною точкою були справжня релігія і теологія у власному розумінні слова. Що таке релігійна свідомість, релігійне уявлення — це далі визначалося по-різному. Весь прогрес полягав у тому, що мнимо пануючі метафізичні, політичні, правові, моральні та інші уявлення так само зводилися до галузі релігійних, або теологічних, уявлень, та ще в тому, що політична, правова, моральна свідомість оголошувалась релігійною, або теологічною, свідомістю, а політична, правова, моральна людина — кінець кінцем «людина взагалі» — проголошувалась релігійною людиною. Панування релігії припускалось наперед. Поступово всякі панівні відносини почали оголошуватися релігійними відносинами і перетворюватися в культ — культ права, культ держави і т. ін. Всюди фігурували тільки догмати і віра в догмати. Світ канонізувався в усе більшому обсязі, поки, нарешті, високоповажний святий Макс не зміг огососити його святим en bloc і таким чином покінчити з ним раз назавжди.

Старогегельянці вважали, що вони все *зрозуміли*, як тільки підвели під ту чи іншу гегелівську логічну категорію. Молодогегельянці все *критикували*, підставляючи всюди релігійні уявлення або оголошуючи все теологічним. Молодогегельянці поділяють із старогегельянцями їх віру в те, що в існуючому світі панують релігія, поняття, загальне. Але одні повстають проти цього панування як проти узурпації, а інші прославляють його як щось законне.

Оскільки в цих молодогегельянців уявлення, думки, поняття, взагалі продукти свідомості, перетвореної ними у щось самостійне, вважаються справжніми оковами людей, — цілком так само, як у старогегельянців вони оголошуються справжніми скріпами людського суспільства, — то стає зрозумілим, що молодогегельянцям тільки проти цих ілюзій свідомості і належить вести боротьбу. Оскільки, згідно з їх фантазією, відносини людей, усі їхні дії і вся їхня поведінка, їхні окови і межі є продуктами їхньої свідомості, то молодогегельянці цілком послідовно ставлять людям моральну вимогу замінити їхню теперішню свідомість людською, критичною або егоїстичною свідомістю і таким способом усунути границі, що їх обмежують. Ця вимога змінити свідомість зводиться до вимоги інакше витлумачити існуюче, що означає визнати його, давши йому інше витлумачення.

Молодогегельянські ідеологи, всупереч їх ніби «світопотрашаючим» фразам, найбільш консерватори. Наймолодші з них знайшли точний вираз для своєї діяльності, заявивши, що вони борються тільки проти *«фраз»*. Вони тільки забувають, що самі не протиставляють цим фразам нічого, крім фраз, і що вони аж ніяк не борються проти дійсного, існуючого світу, коли борються тільки проти фраз цього світу. Єдиний результат, якого могла добитися ця філософська критика, полягає в кількох, та й то однобічних, історико-релігійних роз'ясненнях щодо християнства; а всі інші їхні твердження, це — тільки дальші прикрашування їх претензії на те, що вони цими незначними роз'ясненнями зробили нібито всесвітньо-історичні відкриття.

Жодному з цих філософів і на думку не спадало поставити собі питання про зв'язок німецької філософії з німецькою дійсністю, про зв'язок їхньої критики з їхнім власним матеріальним середовищем.

[2. *Передумови матеріалістичного розуміння історії*]

Передумови, з яких ми починаємо, — не довільні, вони — не догми; це — дійсні передумови, від яких можна абстрагуватися тільки в уяві. Це — дійсні індивіди, їхня діяльність і матеріальні умови їх життя, як ті, що їх вони знаходять уже готовими, так і ті, які створені їхньою власною діяльністю. Таким чином, передумови ці можна встановити суто емпіричним шляхом.

Перша передумова всякої людської історії — це, звичайно, існування живих людських індивідів. Тому перший конкретний факт, який треба констатувати, — тілесна організація цих індивідів і зумовлене нею відношення їх до іншої природи. Ми тут не можемо, зрозуміло, заглиблюватися ні у вивчення фізичних властивостей самих людей, ні у вивчення природних умов — геологічних, оро-гідрографічних, кліматичних та інших відношень, які вони застаною. Усяка історіографія повинна виходити з цих природних основ і тих їх видозмін, яких вони завдяки діяльності людей зазнають у ході історії.

Людей можна відрізнити від тварин за свідомістю, за релігією — взагалі за чим завгодно. Самі вони починають відрізнити себе від тварин, як тільки починають *виробляти* необхідні їм життєві засоби — крок, зумовлений їхньою тілесною організацією. Виробляючи необхідні їм життєві засоби, люди посередньо виробляють і саме своє матеріальне життя.

Спосіб, яким люди виробляють необхідні їм засоби до життя, залежить насамперед від властивостей самих життєвих засобів, які вони знаходять у готовому вигляді і що підлягають відтворенню.

Цей спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще більшою мірою це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*. Яка життєдіяльність індивідів, такі й вони самі. Те, що вони собою являють, збігається, отже, з їх виробництвом — збігається як з тим, *що* вони виробляють, так і з тим, *як* вони виробляють. Отже, що являють собою індивіди — це залежить від матеріальних умов їхнього виробництва.

Це виробництво починається вперше із *зростанням населення*. Саме воно знов-таки передбачає *стосунки* [Verkehr] індивідів між собою. Форма цих стосунків, у свою чергу, зумовлюється виробництвом.

[3. Виробництво і стосунки. Поділ праці і форми власності: племінна, антична, феодална]

Взаємовідносини між різними націями залежать від того, наскільки кожна з них розвинула свої продуктивні сили, поділ праці і внутрішні стосунки. Це положення загально-визнане. Але не тільки відносини однієї нації до інших, а й вся внутрішня структура самої нації залежить від ступеня розвитку її виробництва та її внутрішніх і зовнішніх стосунків. Рівень розвитку продуктивних сил нації виявляється найбільш наочно в тому, в якій мірі розвинутий у неї поділ праці. Всяка нова продуктивна сила, — оскільки це не просто кількісне розширення відомих уже доти продуктивних сил (наприклад, обробіток нових земель), — тягне за собою дальший розвиток поділу праці.

Поділ праці в межах тієї чи іншої нації приводить насамперед до відокремлення промислової і торговельної праці від праці землеробської і, тим самим, до відокремлення *міста* від *села* і до протилежності їх інтересів. Дальший розвиток поділу праці приводить до відособлення торговельної праці від промислової. Одночасно, внаслідок поділу праці всередині цих різних галузей, розвиваються, в свою чергу, різні підрозділи індивідів, які співробітничать в тій або іншій галузі праці. Становище цих різних підрозділів у відношенні один до одного зумовлюється способом застосування землеробської, промислової і торговельної праці (патріархалізм, рабство, стани, класи). При більш розвинутих стосунках ті самі відносини виявляються і у взаємовідносинах між різними націями.

Різні ступені в розвитку поділу праці є разом з тим і різними формами власності, тобто кожний ступінь поділу праці визначає також і відносини індивідів один до одного відповідно їхньому ставленню до матеріалу, знарядь і продуктів праці.

Перша форма власності, це — племінна власність. Вона відповідає нерозвинутій стадії виробництва, коли люди живуть полюванням і рибальством, скотарством або, шонайбільше, землеробством. В останньому випадку вона передбачає силу-силенну ще неосвоєних земель. На цій стадії поділ праці розвинутий ще дуже слабо і обмежується дальшим розширенням існуючого в сім'ї природно виниклого поділу праці. Тому суспільна структура обмежується тільки розширенням сім'ї: патріархальні голови племені, підлеглі їм члени племені, нарешті, раби. Рабство, яке у прихованому вигляді існує в сім'ї, розвивається лише поступово, разом із зростанням населення і потреб і з розширенням зовнішніх стосунків — як у вигляді війни, так і у вигляді мінової торгівлі.

Друга форма власності — це антична обцинна і державна власність, яка виникає головним чином завдяки об'єднанню — шляхом договору чи завоювання — кількох племен в одне *місто* і при якій зберігається рабство. Поряд з обцинною власністю розвивається вже і рухома, а згодом і нерухома, приватна власність, але як форма, що відходить від норми і підпорядкована обцинній власності. Громадяни держави лише спільно володіють своїми працюючими рабами і вже через це зв'язані формою обцинної власності. Це — спільна приватна власність активних громадян держави, змушених перед лицем рабів зберігати цю природно виниклу форму асоціації. Тому вся основана на цьому фундаменті структура суспільства, а разом з нею і народовладдя, занепадає в тій самій мірі, в якій розвивається приватна власність, особливо нерухома. Поділ праці має вже більш розвинутий характер. Ми зустрічаємо вже протилежність між містом і селом, згодом — протилежність між державами, з яких одні представляють міські, а другі — сільські інтереси; всередині міст існує протилежність між промисловістю і морською торгівлею. Класові відносини між громадянами і рабами вже досягли свого повного розвитку.

З розвитком приватної власності тут уперше з'являються ті відносини, які ми знов зустрінемо — тільки в більшому масштабі — при розгляді сучасної приватної власності. З одного боку, — концентрація приватної власності, що почалася в Римі дуже рано (доказ — аграрний закон Ліцінія) і розвивалась дуже швидко з часу громадянських воєн і особливо за імператорів; з другого боку, у зв'язку з цим — перетворення плебейських дрібних селян у пролетаріат, який, однак, внаслідок свого проміжного становища між імущими громадянами і рабами, не дістав самостійного розвитку.

Третя форма, це — феодална або станова власність. Якщо для античності вихідним пунктом було *місто* і його невелика округа, то для середньовіччя вихідним пунктом було *село*. Ця зміна вихідного пункту була зумовлена рідкістю і розкиданістю по великій пло-

щі первісного населення, яке приплив завойовників не набагато збільшував. Тому, на протилежність Греції і Риму, феодальний розвиток починається на значно ширшій території, підготовлений римськими завоюваннями і зв'язаний з ними на початку поширенням землеробства. Останні віки занепадаючої Римської імперії і саме завоювання її варварами зруйнували дуже багато продуктивних сил; землеробство занепало, промисловість, через відсутність збуту, захиріла, торгівля завмерла або була насильно перервана, сільське і міське населення зменшилось. Усі ці умови, з якими зіткнулися завойовники, і зумовлений ними спосіб здійснення завоювання розвинули, під впливом військового устрою германців, феодальну власність. Подібно до плеємної і обшинної власності, вона базується знов-таки на певній спільності [Gemeinwesen], якій, однак, протистоять, як безпосередньо виробляючий клас, не раби, як в античному світі, а дрібні кріпаки. Разом з повним розвитком феодалізму виникає і антагонізм у відношенні до міст. Ієрархічна структура землеволодіння і зв'язана з нею система озброєних дружин давали дворянству владу над кріпаками. Ця феодальна структура, як і антична обшинна власність, була асоціацією, спрямованою проти поневоленого виробляючого класу; різними були лише форма асоціації і відносини до безпосередніх виробників, бо в наявності були різні умови виробництва.

Цій феодальній структурі землеволодіння відповідала в містах корпоративна власність, феодальна організація ремесла. Власність полягала тут переважно в праці кожного окремого індивіда. Необхідність об'єднання проти об'єднаного розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях у період, коли промисловець був одночасно і купцем, зростання конкуренції з боку кріпаків-утікачів, які сходилися в розквітаючі тоді міста, феодальна структура всієї країни — все це породило *цехи*; завдяки тому, що окремі особи серед ремісників, кількість яких лишалася незмінною при зростаючому населенні, поступово нагромаджували, шляхом заощаджень, невеликі капітали, — розвинулась система підмайстрів та учнів, яка створила в містах ієрархію, подібну до ієрархії, що існувала на селі.

Таким чином, головною формою власності у феодальну епоху була, з одного боку, земельна власність, разом з прикованою до неї працею кріпаків, а з другого — власна праця при наявності дрібного капіталу, що панував над працею підмайстрів. Структура обох цих видів власності зумовлювалась обмеженими відносинами виробництва — недостатнім і примітивним обробітком землі і ремісничим типом промисловості. В епоху розквіту феодалізму поділ праці був незначний. У кожній країні існувала протилежність між містом і селом; станова структура мала, правда, різко виражений характер, але, крім поділу на князів, дворянство, духовенство і селян на селі і на майстрів, підмайстрів, учнів, а незабаром також і плебей-поденників у містах, не було скільки-небудь значного поділу праці. У землеробстві він утруднювався парцелярним обробітком землі, поряд з яким виникла домашня промисловість самих селян; а в промисловості, всередині окремих ремесел, зовсім не існувало поділу праці, а між окремими ремеслами він був лише дуже незначним. Поділ між промисловістю і торгівлею в старіших містах уже існував раніше; в новіших він розвинувся лише згодом, коли міста вступили у взаємовідносини одне з одним.

Об'єднання більших територій у феодальні королівства було потребою як для земельного дворянства, так і для міст. Тому на чолі організації пануючого класу — дворянства — всюди стояв монарх.

[4. Суть матеріалістичного розуміння історії. Суспільне буття і суспільна свідомість]

Отже, справа має такий вигляд: певні індивіди, які певним способом займаються виробничою діяльністю, вступають у певні суспільні і політичні відносини. Емпіричне спостереження повинно в кожному окремому випадку — на досвіді і без усякої містифікації та спекуляції — виявити зв'язок суспільної і політичної структури з виробництвом. Суспільна структура і держава постійно виникають з життєвого процесу певних індивідів — не таких, якими вони можуть здаватися у власному або чужому уявленні, а таких, якими вони є *в дійсності*, тобто як вони діють, матеріально виробляють і, отже, як вони дією проявляють себе при наявності певних матеріальних, незалежних від їх волі меж, передумов і умов.

Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, у мову реального життя.

Утворення уявлень, мислення, духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім подоланням їх матеріальних дій. Те саме стосується духовного виробництва, як воно проявляється в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т. д. того чи іншого народу. Люди самі виробляють свої уявлення, ідеї і т. д., але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їх продуктивних сил і відповідним цьому розвиткові спілкуванням, аж до його найвіддалених форм. Свідомість [das Bewußtsein] ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям [das bewußte Sein], а буття людей є реальний процес їх життя. Якщо в усій ідеології люди та їх відносини постав-

лені на голову, наче в камері-обскурі, то і це явище так само походить з історичного процесу їх життя, як зворотнє зображення предметів на сітківці ока походить з безпосереднього фізичного процесу їх життя.

У пряму протилежність німецькій філософії, що спускається з неба на землю, ми тут підносимося з землі на небо, тобто ми виходимо не з того, що люди говорять, думають, уявляють собі, — ми виходимо також не з існуючих тільки на словах, мислимих, уявних, уявлених людей, щоб від них прийти до справжніх людей; для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди, і з їхнього дійсного життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень і відгуків цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення в мозку людей, і вони є необхідними продуктами, свого роду випарами їх матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який зв'язаний з матеріальними передумовами. Таким чином, мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології і відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість. При першому способі розгляду виходять із свідомості, як начебто вона була живим індивідом; при другому, що відповідає дійсному життю, виходять із самих дійсних живих індивідів і розглядають свідомість тільки як їхню свідомість.

[6. Висновки матеріалістичного розуміння історії: наступність історичного процесу, перетворення історії у всесвітню історію, необхідність комуністичної революції]

Історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює старі умови за допомогою цілком зміненої діяльності. Але в спотворено-спекулятивному уявленні справі надається такий вигляд, ніби подальша історія є метою для попередньої, ніби, наприклад, відкриття Америки мало своєю основною метою допомогти спалахнути французькій революції. Завдяки цьому історія дістає свої особливі цілі і перетворюється в якусь «особу поряд з іншими особами» (як-от: «Самосвідомість», «Критика», «Єдиний» і т. д.). Насправді ж те, що позначають словами «призначення», «мета», «зародок», «ідея» попередньої історії, є не що інше, як абстракція від пізнішої історії, абстракція від того активного впливу, який робить попередня історія на подальшу.

Чим ширшими стають у ході цього розвитку окремі впливаючі одне на одне кола, чим далі йде знищення первісної замкнутості окремих національностей завдяки більш удосконаленому способу виробництва, спілкуванню, що розвинулось, і стихійно виниклому внаслідок цього поділові праці між різними націями, тим усе більшою мірою історія стає всесвітньою історією. Так, наприклад, якщо в Англії винаходять машину, яка позбавляє хліба безліч робітників в Індії і Китаї і робить переворот в усій формі існування цих держав, то цей винахід стає всесвітньо-історичним фактом; так само цукор і кава виявили в XIX столітті своє всесвітньо-історичне значення тим, що викликана наполеонівською континентальною системою нестача цих продуктів штовхнула німців на повстання проти Наполеона і, таким чином, стала реальною основою славних визвольних воєн 1813 року. Звідси виходить, що це перетворення історії у всесвітню історію не є якийсь абстрактне діяння «самосвідомості», світового духа або ще якого-небудь метафізичного привиду, а є цілком матеріальна, емпірично встановлювана справа, така справа, доказом якої є кожний індивід, який він є в житті, як він їсть, п'є і вдягається.

У попередній історії емпіричним фактом є, безперечно, також і та обставина, що окремі індивіди, в міру розширення їхньої діяльності до всесвітньо-історичної діяльності, все більше підпадали під владу чужої їм сили (в цьому гніті вони вбачали підступи так званого світового духа і т. д.) — під владу сили, яка стає все більш масовою і зрештою проявляється як *світовий ринок*. Але так само емпірично обґрунтовано і те, що ця така таємнича для німецьких теоретиків сила знищиться внаслідок повалення існуючого суспільного ладу комуністичною революцією (про що нижче) і внаслідок тотального з цієї революцією знищення приватної власності; при цьому звільнення кожного окремого індивіда здійсниться в тій же самій мірі, в якій історія цілком перетвориться у всесвітню історію. Те, що дійсне духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин, ясно із сказаного вище. Тільки внаслідок цього окремі індивіди звільняються від різних національних і місцевих рамок, вступають у практичний зв'язок з виробництвом (також і духовним) усього світу і для них стає можливим здобути собі здатність користуватися цим усебічним виробництвом усієї земної кулі (всім тим, що створили люди). *Всебічна* залежність, ця форма, що стихійно склалася, *всесвітньо-історичної* спільної діяльності індивідів, перетворюється завдяки комуністичній революції в контроль і свідоме панування над силами, які, будучи породжені впливом людей один на од-

ного, досі здавалися їм цілком чужими силами і як такі панували над ними. Цей погляд можна знов-таки трактувати спекулятивно-ідеалістично, тобто фантастично, як «самопородження роду» («суспільство як суб'єкт»), уявляючи собі весь ряд індивідів, що йдуть один за одним і зв'язані між собою, як одного-єдиного індивіда, який здійснює таїнство породження самого себе. Тут виявляється, що хоч індивіди як фізично, так і духовно творять *один одного*, проте вони не творять самих себе ні в душі нісенітниць святого Бруно, ні в розумінні «Єдиної», «створеної» людини.

Нарешті, ми одержуємо ще такі висновки з розвинутого нами розуміння історії: 1) у своєму розвитку продуктивні сили досягають такого ступеня, на якому виникають продуктивні сили і засоби спілкування, що приносять з собою при існуючих відносинах самі тільки лиха і є вже не продуктивними, а руйнівними силами (машини і гроші); разом з цим виникає клас, який змушений нести на собі всі тяготи суспільства, не користуючись його благами, який, будучи витіснений із суспільства, неминуче стає в найрідше місце суперечність з усіма іншими класами; цей клас становить більшість усіх членів суспільства, і від нього виходить усвідомлення необхідності докорінної революції, комуністична свідомість, яка може, звичайно, завдяки розумінню становища цього класу, утворитися і серед інших класів; 2) умови, за яких можуть бути застосовані певні продуктивні сили, є умовами панування певного класу суспільства, соціальна влада якого, що випливає з його майнового становища, знаходить щоразу своє *практично-ідеалістичне* вираження у відповідній державній формі, і тому всяка революційна боротьба спрямовується проти класу, який панував доги; 3) при всіх минулих революціях характер діяльності завжди лишається незайманим, — завжди йшлося тільки про інший розподіл цієї діяльності, про новий розподіл праці між іншими особами, тоді як комуністична революція виступає проти існуючого досі *характеру* у діяльності, усуває *працю* і знищує панування яких би то не було класів разом із самими класами, тому що ця революція здійснюється тим класом, який у суспільстві вже не вважається більше класом, не визнається як клас і є вже вираженням розкладу всіх класів, національностей і т. д. в теперішньому суспільстві, і 4) як для масового породження цієї комуністичної свідомості, так і для досягнення самої мети необхідна масова зміна людей, яка можлива тільки в *практичному* русі, в *революції*; отже, революція необхідна не тільки тому, що ніяким іншим способом неможливо повалити *пануючий* клас, а й тому, що *повалюючий* клас тільки в революції може скинути з себе всю стару мерзоту і стати здатним створити нову основу суспільства.

[7. Резюме матеріалістичного розуміння історії]

Отже, це розуміння історії полягає в тому, щоб, виходячи саме з матеріального виробництва безпосереднього життя, розглянути дійсний процес виробництва і зрозуміти зв'язану з цим способом виробництва і породжену ним форму спілкування — тобто громадянське суспільство на його різних ступенях — як основу всієї історії; потім треба зобразити діяльність громадянського суспільства у сфері державного життя, а також пояснити з нього всі різні теоретичні породження і форми свідомості, релігію, філософію, мораль і т. д. і т. д., і простежити процес їх виникнення на цій основі, завдяки чому, звичайно, можна буде зобразити весь процес у цілому (а тому також і взаємодію між його різними сторонами). Це розуміння історії, на відміну від ідеалістичного, не розшукує в кожній епосі ту чи іншу категорію, а залишається весь час на *грунті* справжньої історії, пояснює не практику з ідей, а ідейні утворення з матеріальної практики і внаслідок цього приходить теж до того висновку, що всі форми і продукти свідомості можуть бути знищені не духовною критикою, не розчиненням їх у «самосвідомості» або перетворенням їх у «привиди», «примари», «химери» і т. д., а тільки практичним зруйнуванням реальних суспільних відносин, з яких постала вся ця ідеалістична нісенітниця, — що не критика, а революція є рушійною силою історії, а також релігії, філософії та іншої теорії. Ця концепція показує, що історія не розчиняється в «самосвідомості», як «дух від духа», але що кожний її ступінь застає в наявності певний матеріальний результат, певну суму продуктивних сил, історично створене ставлення людей до природи і один до одного, застає передавану кожному наступному поколінню попереднім йому поколінням масу продуктивних сил, капіталів і обставин, які, хоч, з одного боку, і вимозмінюються новим поколінням, але, з другого боку, диктують йому його власні умови життя і надають йому певного розвитку, особливого характеру. Ця концепція показує, таким чином, що обставини в такій же мірі творять людей, в якій люди творять обставини.

Та сума продуктивних сил, капіталів і соціальних форм спілкування, яку кожний індивід і кожне покоління застають як щось дане, є реальна основа того, що філософи уявляли собі як «субстанцію» і як «сутність людини», що вони обожнювали і з чим боролися, — реальна основа, діянно і впливу якої на розвиток людей нітрохи не перешкоджає та обставина, що ці філософи як «самосвідомість» і «Єдині» повстають проти неї. Умови життя, що їх різні покоління застають у наявності, вирішують також і те, чи будуть періодично повторювані на протязі історії революційні потрясіння достатньо сильні, чи ні, для того, щоб зруйнувати основу всього існуючого; і коли нема в наявності цих матеріа-

льних елементів загального перевороту, а саме: з одного боку, певних продуктивних сил, а з другого, формування революційної маси, що повстає не тільки проти окремих умов колишнього суспільства, а й проти самого колишнього «виробництва життя», проти «сукупної діяльності», на якій воно засноване, — коли цих матеріальних елементів немає в наявності, то, як це доводить історія комунізму, для практичного розвитку не має ніякого значення та обставина що вже сотні разів висловлювалась *ідея* цього перевороту.

[8. Неспроможність усього колишнього, ідеалістичного розуміння історії, особливо — німецької післягегелівської філософії]

Все дотеперішнє розуміння історії або зовсім ігнорувало цю дійсну основу історії, або ж розглядало її тільки як побічний фактор, позбавлений якого б то не було зв'язку з історичним процесом. При такому підході історію завжди повинні були писати керуючись якимсь масштабом, що лежить поза нею; дійсне виробництво життя уявлялось чимось доісторичним, а історичне — чимось відірваним від звичайного життя, чимось, що стоїть поза світом і над світом. Цим самим з історії виключається ставлення людей до природи, в результаті чого створюється протилежність між природою і історією. Тому ця концепція могла бачити в історії тільки гучні політичні діяння та релігійну, взагалі теоретичну, боротьбу, і щоразу, змальовуючи ту чи іншу історичну епоху, вона змушена була *поділяти ілюзії цієї епохи*. Так, наприклад, коли яка-небудь епоха уявляє, що вона визначається суто «політичними» або «релігійними» мотивами — хоч «релігія» і «політика» є тільки форми її дійсних мотивів, — то її історик засвоює собі цей погляд. «Поняття», «уявлення» цих певних людей про свою дійсну практику перетворюється в єдино визначальну і активну силу, яка панує над практикою цих людей і визначає її. Якщо та примітивна форма, в якій поділ праці існує в індійців і єгиптян, породжує кастовий устрій в державі і в релігії цих народів, то історик думає, ніби кастовий устрій і є та сила, яка породила цю примітивну суспільну форму.

У той час як французи і англійці дотримуються принаймні політичної ілюзії, яка все-таки найближча до дійсності, німці обертаються у сфері «чистого духа» і зводять релігійну ілюзію в рушійну силу історії. Гегелівська філософія історії — це останній плід усієї цієї німецької історіографії, що досяг свого «найчистішого вираження», з точки зору якої вся справа не в дійсних і навіть не в політичних інтересах, а в чистих думках. Ця філософія історії потім з необхідністю уявляється також і святому Бруно у вигляді ряду «думок», де одна пожирає другу і під кінець зникає в «самосвідомості». Ще послідовніший святий Макс Штірнер, який нічого і ніколи не знає про дійсну історію і якому історичний процес уявляється всього лише «історією ричарів, розбійників та привидів», історією, від примар якої він може врятуватися, звичайно, тільки «безбожністю». Ця концепція насправді релігійна: вона має на увазі релігійну людину як первісну людину, від якої походить уся історія, а дійсне виробництво життєвих засобів і самого життя вона заміняє в своїй уяві релігійним виробництвом фантазій...

[9. Ідеалістичне розуміння історії і мнимий комунізм Фоєрбаха]

З усього цього аналізу видно також, до якої міри помиляється Фоєрбах, коли він («Wigand's Vierteljahrsschrift», 1845, т. 2) за допомогою визначення «суспільна людина» оголошує себе комуністом, перетворюючи це визначення в предикат «Людини» і вважаючи, таким чином, що можна знов перетворити в голу категорію слово «комуніст», яке означає в існуючому світі прибічника певної революційної партії. Вся дедукція Фоєрбаха в питанні про відносини людей один до одного спрямована лише на те, щоб довести, що люди мають потребу і *завжди мали потребу* один в одному. Він хоче зміцнити усвідомлення цього факту, отже, хоче, як і інші теоретики, добитися тільки правильного усвідомлення якогось *існуючого* факту, тоді як завдання справжнього комуніста полягає в тому, щоб зруйнувати це існуюче. А втім, ми цілком визнаємо, що Фоєрбах, прагнучи добитися усвідомлення саме *цього* факту, іде настільки далеко, наскільки взагалі може піти теоретик, не перестаючи бути теоретиком і філософом. Але характерне те, що святі Бруно і Макс негайно підставляють фоєрбахівське уявлення про комуніста на місце справжнього комуніста, що почасти робиться вже для того, щоб вони і з комунізмом могли боротись як з «духом від духа», як з філософською категорією, як з рівним противником, а в святого Бруно це робиться ще і з прагматичних інтересів.

Як приклад, що ілюструє визнання і водночас нерозуміння існуючого, — а це визнання і це нерозуміння Фоєрбах усе ще поділяє з нашими противниками, — нагадаємо те місце в «Філософії майбутнього», де він доводить, що буття якої-небудь речі або якої-небудь людини є разом з тим і її сутністю, що певні умови існування, спосіб життя і діяльність якого-небудь тваринного або людського індивіда є те, що дає його «сутності» почуття задоволення. Всякий виняток цілком певно розглядається тут як нещасний випадок, як ненормальність, яку не можна змінити. Отже, коли мільйони пролетарів аж ніяк не задоволені умовами свого життя, коли їх «буття» навіть найменшою мірою не відповідає їх

«суті», — то, згідно із згаданим місцем, це є неминучим нещастям, яке потрібно, мовляв, спокійно переносити. Однак ці мільйони пролетарів або комуністів думають зовсім інакше і в свій час доведуть це, коли вони практично, шляхом революції приведуть своє «буття» у відповідність із своєю «суттю». Через це в подібних випадках Фоєрбах ніколи не говорить про світ людини, але кожного разу рятується втечею в сферу зовнішньої природи, і до того ж такої природи, яка ще не підпорядкована пануванню людей. Але з кожним новим винаходом, з кожним кроком уперед промисловості від цієї сфери відривається новий шматок, і той ґрунт, на якому виростають приклади для подібних фоєрбахівських положень, стає таким чином дедалі меншим. Обмежимося одним положенням: «суть» риби є її «буття», вода. «Суть» річкової риби є вода річки. Але ця вода перестає бути її «суттю», вона стає вже невідходящим середовищем для її існування, як тільки ця річка буде підпорядкована промисловості, як тільки вона буде забруднена барвниками та іншими покійками, як тільки її почнуть борознити пароплави, як тільки її воду буде відведено в канали, де рибу можна позбавити середовища для її існування, просто припинивши подачу води. Проголошення всіх подібних суперечностей неминучою ненормальністю по суті не відрізняється від того втішання, яке святий Макс Штірнер дає незадоволеним, говорячи, що ця суперечність є їх власною суперечністю, це погане становище — їх власним поганим становищем, причому вони можуть або заспокоїтися на цьому, або залишити своє власне незадоволення при собі, або ж фантастичним чином збунтуватися проти цього становища. Так само мало відрізняється ця концепція Фоєрбаха і від докору святого Бруно: ці нещасні обставини постають, мовляв, з того, що ті, кого спіткало нещастя, застрягли в багнюці «субстанцій», не дійшли до «абсолютної самосвідомості» і не пізнали ці погані відносини як дух від свого духа.

[III]

[1. Пануючий клас і пануюча свідомість. Як склалося гегелівське уявлення про панування духа в історії]

Думки пануючого класу є в кожному епоху пануючими думками. Це значить, що той клас, який являє собою пануючу *матеріальну* силу суспільства, є разом з тим і його пануюча *духовна* сила. Клас, що має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє разом з тим і засобами духовного виробництва, і внаслідок цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, виявляються загалом підпорядкованими пануючому класові. Пануючі думки є не що інше, як ідеальне вираження пануючих матеріальних відносин, як виражені у вигляді думок пануючі матеріальні відносини; отже, це — вираження тих відносин, які якраз і роблять один цей клас пануючим, отже, це думки його панування. індивіди, які становлять пануючий клас, мають, між іншим, також і свідомість і, отже, мислять; оскільки вони панують саме як клас і визначають дану історичну епоху в усьому її обсязі, вони, само собою зрозуміло, роблять це в усіх її галузях, значить панують також і як мислячі, як виробники думок; вони регулюють виробництво і розподіл думок свого часу; а це означає, що їх думки є пануючі думки епохи. Наприклад, у країні, де в даний час за панування борються королівська влада, аристократія і буржуазія, де, таким чином, панування поділене, там пануючою думкою виявляється вчення про поділ влад, яке і оголошується «вічним законом».

Поділ праці, в якому ми вже вище знайшли одну з головних сил дотеперішньої історії, проявляється тепер також і в середовищі пануючого класу у вигляді поділу духовної і матеріальної праці, так що всередині цього класу одна частина виступає як мислителі цього класу (це — його активні, здатні до узагальнень ідеологи, які роблять головним джерелом свого прожитку розроблення ілюзій цього класу про самого себе), тимчасом як інші ставляться до цих думок та ілюзій більш пасивно і з готовністю сприйняти їх, тому що насправді ці представники даного класу і є його активними членами і мають менше часу для того, щоб робити собі ілюзії і думки про самих себе. Всередині цього класу таке розщеплення може розстися навіть до деякої протилежності і ворожнечі між обома частинами, але ця ворожнеча сама собою відпадає при всякій практичній колізії, коли небезпека загрожувє самому класові, коли зникає навіть і видимість, ніби пануючі думки не є думками пануючого класу і ніби вони мають владу, відмінну від влади цього класу. Існування революційних думок у певну епоху вже передбачає існування революційного класу, про передумови якого необхідне сказано вже вище.

Однак, коли, розглядаючи хід історії, відокремлюють думки пануючого класу від самого пануючого класу, коли наділяють їх самостійністю, коли, не беручи до уваги ні умов виробництва цих думок, ні їх виробників, задовольняються твердженням, що в дану епоху панували такі-то і такі-то думки, коли, таким чином, зовсім не зважають на основу цих думок — індивідів та історичну обстановку, — то можна, наприклад, сказати, що в період панування аристократії панували поняття «честь», «вірність» і т. д., а в період панування буржуазії — поняття «свобода», «рівність» і т. д. Загалом, сам пануючий клас створює собі подібні ілюзії. Це розуміння історії, властиве — починаючи переважно з XVIII століття — всім історикам, з неминучістю натрапляє на те явище, що до панування прихо-

дять дедалі абстрактніші думки, тобто такі думки, які дедалі більше набирають форми загальності. Справа в тому, що всякий новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представити свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства, тобто, висловлюючись абстрактно, надати своїм думкам форми загальності, зобразити їх як єдино розумні, загальнозначущі. Клас, який здійснює революцію, — вже саме через те, що він протистоїть іншому *класові*, — з самого початку виступає не як клас, а як представник усього суспільства; він фігурує у вигляді всієї маси суспільства на противагу єдиному пануючому класові. Це відбувається тому, що спочатку його інтерес дійсно ще зв'язаний більш або менш із спільним інтересом усіх інших, непануючих класів, не встигнувши ще під тиском відносин, що існували доти, розвинути в окремий інтерес окремого класу. Тому багатьом індивідам з інших класів, які не піднімаються до панування, перемога цього класу також іде на користь, проте лише остільки, оскільки вона ставить цих індивідів у становище, яке дає змогу їм піднятися в ряди пануючого класу. Коли французька буржуазія скинула панування аристократії, перед багатьма пролетарями відкрилась через це можливість піднятися над пролетаріатом, але це досяглося лише остільки, оскільки вони ставали буржуа. Таким чином, основа, на якій кожний новий клас встановлює своє панування, ширша від тієї основи, на яку спирався клас, що панував до нього; зате згодом також і протилежність між непануючим класом і класом, що здобув панування, розвивається тим гостріше і глибше. Обидві ці обставини приводять до того, що боротьба, яку непануючому класові доводиться вести проти нового пануючого класу, спрямована, в свою чергу, на рішучіше, радикальніше заперечення попереднього суспільного ладу, ніж це могли зробити всі попередні класи, що добивалися панування.

Вся ця видимість, ніби панування певного класу є тільки панування певних думок, зникне, звичайно, сама собою, як тільки панування класів перестане взагалі бути формою суспільного ладу, отже, як тільки зникне необхідність у тому, щоб представляти окремий інтерес як загальний або «загальне» як панівне.

Після того як пануючі думки були відокремлені від пануючих індивідів, а головне, від відносин, породжених даним ступенем способу виробництва, і таким чином був зроблений висновок, що в історії завжди панують думки, — після цього дуже легко абстрагувати від цих різних думок «думку взагалі», ідею і т. д. як те, що панує в історії, і тим самим представити всі ці окремі думки і поняття як «самовизначення» Поняття, яке розвивається в історії. В такому разі цілком природно, що всі відносини людей можуть виводитися з поняття людини, з уявної людини, із сутності людини, з «Людини». Це і робила спекулятивна філософія. Гегель сам визнає в кінці «Філософії історії», що він «розглядав поступальний рух самого тільки *поняття*» і в історії зобразив «істинну *теодицею*» (ст. 446). І ось після цього можна знов повернутися до виробників «поняття», до теоретиків, ідеологів та філософів, і зробити висновок, що, мовляв, філософи, мислителі як такі, споконвіку панували в історії, — висновок, який, як ми бачили, був висловлений уже Гегелем.

[10. *Необхідність, умови і результати знищення приватної власності*]

Таким чином, справа дійшла тепер до того, що індивіди повинні привласнити собі існуючу сукупність продуктивних сил не тільки для того, щоб добитися самодіяльності, а вже взагалі для того, щоб забезпечити своє існування.

Це привласнення насамперед зумовлене тим об'єктом, який повинен бути привласнений, продуктивними силами, які розвинулися в певну сукупність і існують тільки в рамках універсального спілкування. Уже через це привласнення мусить мати універсальний характер, який відповідає продуктивним силам і спілкуванню. Саме привласнення цих сил являє собою не що інше, як розвиток індивідуальних здатностей, відповідних матеріальним знаряддям виробництва. Вже через це привласнення певної сукупності знарядь виробництва рівнозначне розвитку певної сукупності здібностей у самих індивідів.

Далі, це привласнення зумовлене привласнюючими індивідами. Тільки сучасні пролетарі, цілком позбавлені всякої самодіяльності, можуть добитися своєї повної, вже не обмеженої, самодіяльності, яка полягає у привласненні всієї сукупності продуктивних сил і у впливаючому звідси розвитку всієї сукупності здібностей. Усі попередні революційні привласнення були обмеженими: індивіди, самодіяльність яких була скована обмеженим знаряддям виробництва і обмеженим спілкуванням, привласнювали собі це обмежене знаряддя виробництва і приходили внаслідок цього тільки до деякої нової обмеженості, їх знаряддя виробництва ставало їх власністю, але самі вони залишались підпорядкованими поділові праці і своєму власному знаряддю виробництва. При всіх попередніх привласненнях маса індивідів залишалась підпорядкованою якому-небудь єдиному знаряддю виробництва; при пролетарському привласненні маса знарядь виробництва повинна бути підпорядкована кожному індивіду, а власність — усім індивідам. Сучасне універсальне спілкування не може бути підпорядковане індивідам іншим способом, як тільки тим, що воно буде підпорядковане усім їм разом.

Привласнення зумовлене, далі, тим способом, яким воно повинно бути здійснене. Воно може бути здійснене тільки за допомогою такого об'єднання, яке внаслідок властивостей, притаманних самому пролетаріатові, може бути знов-таки тільки універсальним, і за допомогою такої революції, в якій, з одного боку, повалюється влада старого способу виробництва і спілкування, а також старої структури суспільства, а з другого — розвивається універсальний характер пролетаріату і енергія, необхідна йому для здійснення цього привласнення, причому пролетаріат скидає з себе все, що ще лишилось у нього від його колишнього суспільного становища.

Тільки на цьому ступені самодіяльність збігається з матеріальним життям, що відповідає розвиткові індивідів у цілних індивідів і усуненню всякої стихійності. Так само відповідають одне одному перетворення праці в самодіяльність і перетворення дотеперішнього обмеженого спілкування в таке спілкування, в якому беруть участь індивіди як індивіди. Привласнення всієї сукупності продуктивних сил об'єднаними індивідами виступає приватну власність. У той час як досі в історії та чи інша особлива умова завжди виступала як випадкова, тепер випадковим стає саме відособлення індивідів, особлива приватна професія того чи іншого індивіда.

Громадянське суспільство охоплює все матеріальне спілкування індивідів у рамках певного ступеня розвитку продуктивних сил. Воно охоплює все торговельне і промислове життя даного ступеня і остільки виходить за межі держави і нації, хоч, з другого боку, воно знов-таки повинно виступати назовні як національність і будуватися всередині як держава. Вираз «громадянське суспільство» виник у XVIII столітті, коли відносили власності вже звільнилися від античної і середньовічної спільності [Gemeinwesen]. Громадянське суспільство як таке розвивається тільки разом з буржуазією; однак тією ж назвою завжди означалася суспільна організація, що розвивається безпосередньо з виробництва і спілкування і в усі часи становить базис держави та іншої ідеалістичної надбудови.

[11. Відношення держави і права до власності]

Перша форма власності як в античному світі, так і в середні віки, це — племінна власність, зумовлена у римлян переважно війною, а в германців — скотарством. В античних народів, внаслідок того, що в одному місті жило разом кілька племен, — племінна власність мала форму державної власності, а право окремого індивіда на неї обмежувалося простим володінням (possessio), яке, однак, як і племінна власність взагалі, поширювалось тільки на земельну власність. Приватна власність у власному розумінні слова з'являється у стародавніх, як і в сучасних народів, лише разом з рухомою власністю. — У народів, що ведуть своє походження від середньовіччя, племінна власність проходить ряд різних ступенів — феодалної земельної власності, корпоративної рухомої власності, мануфактурного капіталу, — перш ніж перетвориться в сучасний, породжений великою промисловістю і загальною конкуренцією, капітал, у чисту приватну власність, що відкинула всяку видимість спільності [Gemeinwesen] і усунула який би то не був вплив держави на розвиток власності. Цій сучасній приватній власності відповідає сучасна держава, яка, за допомогою податків, поступово бралася на відкуп приватними власниками і, завдяки державним боргам, опинилась цілком в їхній владі; саме існування цієї держави, регульоване підвищенням і зниженням курсу державних цінних паперів на біржі, цілком залежить від комерційного кредиту, що його надають їй приватні власники, буржуа. Оскільки буржуазія вже не є більше *станом*, а являє собою *клас*, то вона змушена організуватися не в місцевому, а в національному масштабі і повинна надати своїм звичайним інтересам загальної форми. Завдяки звільненню приватної власності із спільності [Gemeinwesen], держава здобула самостійне існування поряд з громадянським суспільством і поза ним; але насправді держава є не що інше, як форма організації, якої неминуче повинні набрати буржуа, щоб — як зовні, так і всередині країни — взаємно гарантувати свою власність і свої інтереси. Самостійність держави існує в наші часи тільки в таких країнах, де стани ще не до кінця розвинулися в класи, де стани, скочані вже в більш передових країнах, ще відіграють деяку роль, утворюючи певну суміш, — де через це ні одна частина населення не може добитися панування над іншими його частинами. Саме таке становище в Німеччині. А найбільш досконалим прикладом сучасної держави є Північна Америка. Новітні французькі, англійські й американські письменники одночасно висловлюються в тому розумінні, що держава існує тільки заради приватної власності, так що ця думка вже проникла і в звичайну свідомість.

Оскільки держава є та форма, в якій індивіди, що належать до пануючого класу, здійснюють свої спільні інтереси і в якій все громадянське суспільство даної епохи знаходить своє концентроване вираження, — то з цього виходить, що всі загальні установи опосередковуються державою, набирають політичної форми. Звідси і походить ілюзія, нібито закон ґрунтується на волі, і до того ж на відірваній від своєї реальної основи, *вільній* волі. Так само і право, в свою чергу, зводять потім до закону.

Приватне право розвивається одночасно з приватною власністю з розкладу природно виниклої форми спільності [Gemeinwesen]. У римлян розвиток приватної власності і при-

ватного права не мав дальших промислових і торговельних наслідків, бо весь їх спосіб виробництва залишався незмінним. Для сучасних народів, у яких промисловість і торгівля розклали феодальну форму спільності [Gemeinwesen], з виникненням приватної власності і приватного права почалась нова фаза, що виявилась здатною до дальшого розвитку. А перше місто, яке в середні віки розгорнуло велику морську торгівлю, Амальфі, виробило і морське право. Як тільки промисловість і торгівля — спершу в Італії, а пізніше і в інших країнах — розвинули далі приватну власність, відразу ж було знов сприйнято і дістало силу авторитету ретельно розроблене римське приватне право. Коли згодом буржуазія так посилилась, що государи стали захищати її інтереси, щоб з її допомогою розбити феодальну знать, тоді в усіх країнах — у Франції в XVI столітті — почався справжній розвиток права, який відбувався всюди, за винятком Англії, на основі римського кодексу. Але і в Англії для дальшої розробки приватного права (особливо в тій його частині, що стосується рухомого майна) довелося вдатися до принципів римського права. (Не треба забувати, що право так само не має своєї власної історії, як і релігія).

У приватному праві існуючі відносини власності виражаються як результат загальної волі. Одне вже *jus utendi et abutendi* (право вживання і зловживання, тобто право розпоряджатися річчю по своїй волі) свідчить, з одного боку, про те, що приватна власність стала цілком незалежною від спільності [Gemeinwesen], а з другого — про ілюзію, ніби сама ця приватна власність ґрунтується виключно на приватній волі, на довільному розпоряджанні річчю. На практиці поняття *abutendi* (зловживати) має дуже визначені економічні межі для приватного власника, коли він не хоче, щоб його власність, а отже і його *jus abutendi* перейшли в інші руки; бо взагалі річ, розглядувана тільки щодо його волі, не є зовсім річ; вона стає річчю, дійсною власністю, тільки в процесі спілкування і незалежно від права (*відношення*, те, що філософи називають ідеєю). Ця юридична ілюзія, що зводить право до чистої волі, неминуче приводить — при дальшому розвитку відносин власності — до того, що та чи інша особа може юридичне мати право на яку-небудь річ, не володіючи нею фактично. Якщо, наприклад, внаслідок конкуренції яка-небудь земельна ділянка перестає давати ренту, то власник її все ж продовжує юридичне мати право на неї разом з *jus utendi et abutendi*. Але йому нічого робити з цим правом: як земельний власник він не має нічого, якщо тільки не володіє крім того достатнім капіталом для обробітку своєї землі. Цією ж ілюзією юристів пояснюється те, що для них і для всякого кодексу є взагалі простою випадковістю, що індивіди вступають між собою у відносини, наприклад, укладають договори; ці відносини вони розглядають як такі, і які за бажанням можна вступати або не вступати і зміст яких цілком залежить від індивідуального розсуду договірних сторін.

Щоразу, коли розвиток промисловості і торгівлі створював нові форми спілкування, наприклад страхові і т. ін. компанії, право змушене було їх санкціонувати як нові види придбання власності.

Маркс К., Енгельс Ф. Соч., 2 изд., Т. 4.

К. Маркс, Ф. Енгельс

МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

І. Буржуа і пролетарі¹

Історія всіх суспільств², що існували до цього часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер³ і підмайстер, коротше кажучи, гнобителі і гноблені перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну, то приховану, то явну боротьбу, яка завжди кінчалася революційною перебудовою всієї суспільної будови або загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу.

¹ Під буржуазією розуміється клас сучасних капіталістів, власників засобів суспільного виробництва, які застосовують найману працю. Під пролетаріатом розуміється клас сучасних найманих робітників, які, будучи позбавлені своїх власних засобів виробництва, змушені продавати свою робочу силу для того, щоб жити. (*Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.*)

² Тобто вся історія, яка дійшла до нас у письмових джерелах. В 1847 р. передісторія суспільства, суспільна організація, що передувала всій писаній історії, була ще майже зовсім невідома. За час, що відтоді минув, Гакстгаузен відкрив общинну власність на землю в Росії, Маурер довів, що вона була суспільною основою, яка стала вихідним пунктом історичного розвитку всіх германських племен, і поступово з'ясувалося, що сільська община із спільним володінням землею є або була в минулому всюди первісною формою суспільства, від Індії до Ірландії. Внутрішню організацію цього первісного комуністичного суспільства, в її типовій формі, з'ясував Морган, який увінчав справу своїм відкриттям справжньої суті *роду* і його становича в племені. З розкладом цієї первісної общини починається розшарування суспільства на окремі і кінець кінцем антагоністичні класи.

³ Цеховий майстер — це повноправний член цеху, майстер усередині цеху, а не старшина його.

В попередні історичні епохи ми знаходимо майже скрізь повне розчленування суспільства на різні стани, — цілу градацію різних суспільних становищ. У Стародавньому Римі ми зустрічаємо патриціїв, вершників, плебеїв, рабів; у середні віки — феодальних панів, васалів, цехових майстрів, підмайстрів, кріпаків, і до того ж майже в кожному з цих класів — ще особливі градації.

Сучасне буржуазне суспільство, що вийшло з надр загиблого феодального суспільства, не знищило класових суперечностей. Воно тільки поставило нові класи, нові умови гноблення і нові форми боротьби на місце старих.

Проте наша епоха, епоха буржуазії, відзначається тим, що вона спростила класові суперечності: суспільство дедалі більше розколюється на два великі ворожі табори, на два великі класи, які стоять один проти одного, — буржуазію і пролетаріат.

З кріпаків середньовіччя вийшло вільне населення перших міст; з цього стану гродян розвинулися перші елементи буржуазії.

Відкриття Америки і морського шляху навколо Африки створило для буржуазії, що піднімається, нове поле діяльності. Ост-індський і китайський ринки, колонізація Америки, обмін з колоніями, збільшення кількості засобів обміну і товарів узагалі дали нечуваний доти поштовх торгівлі, мореплавству, промисловості і тим самим викликали швидкий розвиток революційного елемента в феодальному суспільстві, що розпадалося.

Колишня феодальна, або цехова, організація промисловості не могла вже задовольнити попиту, що зростав разом з новими ринками, її місце зайняла мануфактура. Цехові майстри були витіснені промисловим середнім станом; поділ праці між різними корпораціями зник, поступившись місцем поділові праці всередині окремої майстерні.

Але ринки все зростали, попит усе збільшувався. Задовольнити його не могла вже і мануфактура. Тоді пара й машина здійснили революцію у промисловості. Місце мануфактури зайняла сучасна велика промисловість, місце промислового середнього стану зайняли мільйонери-промисловці, проводирі цілих промислових армій, сучасні буржуа.

Велика промисловість створила всесвітній ринок, який підготувало відкриття Америки. Всесвітній ринок викликав колосальний розвиток торгівлі, мореплавства і засобів сухопутного сполучення. Це, у свою чергу, вплинуло на розширення промисловості, і такою ж мірою, якою зростали промисловість, торгівля, мореплавство, залізниця, розвивалася буржуазія, вона збільшувала свої капітали і відтісняла на задній план усі класи, успадковані від середньовіччя.

Отже, ми бачимо, що сучасна буржуазія сама є продукт тривалого процесу розвитку, ряду переворотів у способі виробництва і обміну.

Кожний з цих ступенів розвитку буржуазії супроводився відповідним політичним успіхом. Пригноблений стан при пануванні феодалів, озброєна і самоврядна асоціація в комуні¹, тут — незалежна міська республіка, там — третій, податний стан монархії, потім, у період мануфактури, — противага дворянству в

Комуна — так називали городяни Італії і Франції свою міську громаду, після того як вони відкупили або відвоювали у своїх феодальних панів перші права самоврядування.

становій або в абсолютній монархії і головна основа великих монархій взагалі, нарешті, з часу встановлення великої промисловості і всесвітнього ринку, вона завоювала собі виключне політичне панування в сучасній представницькій державі. Сучасна державна влада — це тільки комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії.

Буржуазія відіграла в історії надзвичайно революційну роль.

Буржуазія, скрізь, де вона досягла панування, зруйнувала всі феодальні, патріархальні, ідилічні відносини. Безжално розірвала вона строкаті феодальні пута, що прив'язували людину до її «природних повелителів», і не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, безсердечного «чистогану». В крижаній воді егоїстичного розрахунку втопила вона священний трепет релігійного екстазу, рицарського ентузіазму, міщанської сентиментальності. Особисту гідність людини вона перетворила в мінову вартість і поставила на місце незлічених дарованих і набутих *одну* безсовісну свободу торгівлі. Словом, експлуатацію, прикрити релігійними і політичними ілюзіями, вона замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствою.

Буржуазія позбавила священного ореолу всі роди діяльності, які до того часу вважалися почесними і на які дивилися з побожним трепетом. Лікаря, юриста, священника, поета, людину науки вона перетворила у своїх платних найманих працівників. Буржуазія зірвала з сімейних відносин їх зворушливо-сентиментальний покрив і звела їх до суто грошових відносин.

Буржуазія показала, що грубий вияв сили в середні віки, що викликає таке захоплення у реакціонерів, природно доповнювався лінощами і нерухомістю. Вона вперше показала, чого може досягти людська діяльність. Вона створила чудеса мистецтва, але зовсім

¹ «Комунами» називалися у Франції виникаючі міста навіть до того часу, коли вони відвоювали у своїх феодальних владик і панів місцеве самоврядування і політичні права «третього стану». Взагалі кажучи, тут як типову країну економічного розвитку буржуазії взято Англію, як типову країну політичного розвитку — Францію.

іншого роду, ніж єгипетські піраміди, римські водопроводи і готичні собори; вона здійснила зовсім інші походи, ніж переселення народів і хрестові походи.

Буржуазія не може існувати, не викликаючи раз у раз переворотів у знаряддях виробництва, отже, не революціонізуючи виробничих відносин, а значить, і всієї сукупності суспільних відносин. Навпаки, першою умовою існування всіх попередніх промислових класів було збереження старого способу виробництва у незмінному вигляді. Безперестанні перевороти у виробництві, безперервне потрясіння всіх суспільних відносин, вічна непевність і рух відрізняють буржуазну епоху від усіх інших. Усі застигли, заіржавілі відносини, разом із супутніми їм, віками освяченими уявленнями і поглядами, руйнуються, всі нововиникаючі виявляються застарілими, раніше ніж встигають заkostenіти. Все станове і застійне зникає, все священне оскверняється, і люди, нарешті, змушені подивитися тверезими очима на своє життєве становище і свої взаємні відносини.

Потреба в дедалі збільшуваному збуті продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь повинна вона вкоренитися, скрізь влаштуватися, скрізь встановити зв'язки.

Буржуазія шляхом експлуатації всесвітнього ринку зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним. На превеликий жаль реакціонерів вона вирвала з-під ніг промисловості національний ґрунт. Споконвічні національні галузі промисловості знищені і далі знищуються з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, запровадження яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй, — галузі, які переробляють уже не місцеву сировину, а сировину, що привозять з найвіддаленіших країв земної кулі, галузі, які виробляють фабричні продукти, що їх споживають не тільки всередині даної країни, а й в усіх частинах світу. Замість старих потреб, що задовольнялися вітчизняними продуктами, виникають нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і найрізніших кліматів. На зміну старій місцевій і національній замкнутості та існуванню за рахунок продуктів власного виробництва приходять всебічний зв'язок і всебічна залежність націй одна від одної. Це однаковою мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна однобічність і обмеженість стають все більш і більш неможливими, і з багатьох національних та місцевих літератур утворюється одна всесвітня література.

Буржуазія швидким удосконаленням усіх знарядь виробництва і безмежним полегшенням засобів сполучення втягує у цивілізацію всі, навіть найбільш варварські, нації. Дешеві ціни її товарів — ось та важка артилерія, з допомогою якої вона руйнує всі китайські мури і примушує капітулювати найупертішу ненависть варварів до чужоземців. Вона під страхом загибелі змушує всі нації прийняти буржуазний спосіб виробництва, змушує їх заводити у себе так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою.

Буржуазія підпорядкувала село пануванню міста. Вона створила величезні міста, великою мірою збільшила чисельність міського населення в порівнянні з сільським і вирвала таким чином значну частину населення з ідіотизму сільського життя. Подібно до того як вона зробила село залежним від міста, так само варварські і напівварварські країни вона поставила в залежність від країн цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу.

Буржуазія все більше і більше знищує роздробленість засобів виробництва, власності і населення. Вона згусила населення, централізувала засоби виробництва, концентрувала власність в руках небагатьох. Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, зв'язані майже тільки союзними відносинами області з різними інтересами, законами, урядами і митами, виявилися з'єднані в одну націю, з одним урядом, з одним законодавством, з одним національним класовим інтересом, з одним митним кордоном.

Буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті. Підкорення сил природи, машинне виробництво, застосування хімії в промисловості і землеробстві, пароплаводство, залізниця, електричний телеграф, освоєння для землеробства цілих частин світу, пристосування річок для судноплавання, цілі, немов з-під землі викликані, маси населення, — яке з попередніх століть могло передбачати, що такі продуктивні сили дримають у надрах суспільної праці!

Отже, ми бачили, що засоби виробництва і обміну, на основі яких склалася буржуазія, були створені у феодальному суспільстві. На певному ступені розвитку цих засобів виробництва і обміну відносини, за яких відбувалися виробництво і обмін у феодальному суспільстві, феодальна організація землеробства і промисловості, одним словом, феодальні відносини власності, уже перестали відповідати розвинутих продуктивним силам. Вони гальмували виробництво, замість того щоб розвивати його. Вони перетворилися в його окови. Їх необхідно було розбити, і вони були розбиті.

Місце їх зайняла вільна конкуренція, з відповідним їй суспільним і політичним ладом, з економічним і політичним пануванням класу буржуазії.

Такий же рух відбувається на наших очах. Сучасне буржуазне суспільство, з його буржуазними відносинами виробництва і обміну, буржуазними відносинами власності, що

немов чарами створило такі могутні засоби виробництва і обміну, схоже на чарівника, що уже неспроможний справитися з підземними силами, які він викликав своїми заклинаннями. Ось уже кілька десятиріч історія промисловості і торгівлі являє собою лише історію збурення сучасних продуктивних сил проти сучасних виробничих відносин, проти тих відносин власності, які є умовою існування буржуазії та її панування. Досить указати на торговельні кризи, які, періодично повертаючись, дедалі грізніше ставлять під сумнів існування всього буржуазного суспільства.

Під час торговельних криз кожного разу знищується значна частина не тільки виготовлених продуктів, а навіть створених уже продуктивних сил. Під час криз вибухає суспільна епідемія, яка всім попереднім епохам здалася б безглуздя, — епідемія надвиробництва. Суспільство несподівано виявляється відкинутим назад у стан варварства, що раптово настало, неначе голод, загальна спустошлива війна позбавили його всіх життєвих засобів; здається, що промисловість, торгівлю знищено, — і чому? Тому, що суспільство має надто велику цивілізацію, у нього надто багато життєвих засобів, надто велика промисловість і торгівля. Продуктивні сили, які є в його розпорядженні, не служать більше розвиткові буржуазних відносин власності; навпаки, вони стали непомірно великими для цих відносин, буржуазні відносини затримують їх розвиток; і коли продуктивні сили починають долати ці перешкоди, вони розладнують усе буржуазне суспільство, ставлять під загрозу існування буржуазної власності. Буржуазні відносини стали занадто вузькими, щоб вмістити створене ними багатство. — Яким шляхом буржуазія переборює кризи? З одного боку, вимушеним знищенням цілої маси продуктивних сил, з другого боку, завоюванням нових ринків і ґрунтовнішою експлуатацією старих. Отже, чим? Тим, що вона готує більш усебічні і більш руйнівні кризи і зменшує засоби протидіяння їм.

Зброя, якою буржуазія повалила феодалізм, спрямовується тепер проти самої буржуазії. Але буржуазія не тільки викувала зброю, що несе їй смерть; вона породила і людей, які спрямують проти неї цю зброю, — сучасних робітників, *пролетарів*.

Так само, як розвивається буржуазія, тобто капітал, розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу, а знаходять її лише до того часу, поки їх праця збільшує капітал. Ці робітники, що змушені продавати себе поштучно, являють собою такий же товар, як і всякий інший предмет торгівлі, а через те в такій же мірі зазнають усіх випадковостей конкуренції, усіх коливань ринку.

Внаслідок зростаючого застосування машин і поділу праці, праця пролетарів втратила всякий самостійний характер, а разом з тим і всяку привабливість для робітників. Робітник стає простим придатком машини, від нього вимагають тільки найпростіших, найодноманітніших, найлегше засвоюваних прийомів. Витрати на робітника через це зводяться майже виключно до життєвих засобів, необхідних для його утримання і продовження його роду. Але ціна всякого товару, а отже і праці, дорівнює витратам його виробництва. Через це такою ж мірою, якою зростає непривабливість праці, зменшується заробітна плата. Більше того: такою ж мірою, якою зростає застосування машин і поділ праці, зростає і кількість праці, чи то за рахунок збільшення кількості робочих годин, чи внаслідок збільшення кількості праці, яка потрібна в кожний даний проміжок часу, прискорення ходу машин і т. д.

Сучасна промисловість перетворила маленьку майстерню патріархального майстра у велику фабрику промислового капіталіста. Маса робітників, скупчені на фабриці, організуються по-солдатському. Як рядових промислової армії, їх ставлять під нагляд цілої ієрархії унтер-офіцерів і офіцерів. Вони — раби не тільки класу буржуазії, буржуазної держави, щодня і щогодини поневолені їх машина, наглядача і передусім сам окремих буржуа-фабрикант. Ця деспотія тим дріб'язковіша, ненависніша, вона тим більше озлобляє, чим відвертіше її метою проголошується нажива.

Чим менше вміння і сили потребує ручна праця, тобто чим більше розвивається сучасна промисловість, тим більше чоловіча праця витісняється жіночою і дитячою. Щодо робітничого класу відмінності статі і віку втрачають усяке суспільне значення. Існують лише робочі інструменти, що потребують різних витрат залежно від віку і статі.

Коли кінчається експлуатація робітника фабрикантом і робітник одержує, нарешті, готівкою свою заробітну плату, на нього накладаються інші частини буржуазії — домовласник, крамар, лихвар та ін.

Нижчі верстви середнього стану: дрібні промисловці, дрібні торговці і рантьє, ремісники і селяни — всі ці класи опускаються в ряди пролетаріату, почасти через те, що їх маленького капіталу недостатньо для ведення великих промислових підприємств і він не витримує конкуренції з більшими капіталістами, почасти через те, що їх професійна майстерність знецінюється в результаті запровадження нових методів виробництва. Так рекрутується пролетаріат з усіх класів населення.

Пролетаріат проходить різні ступені розвитку. Його боротьба проти буржуазії починається разом з його існуванням.

Спочатку боротьбу ведуть окремі робітники, потім робітники однієї фабрики, далі робітники однієї галузі праці в одній місцевості проти окремого буржуа, який їх безпосе-

редньо експлуатує. Робітники спрямовують свої удари не тільки проти буржуазних виробничих відносин, а й проти самих знарядь виробництва; вони знищують конкуруючі іноземні товари, розбивають машини, підпалюють фабрики, силою намагаються відновити втрачене становище середньовічного робітника.

На цьому ступені робітники становлять розкидану по всій країні і роздроблену конкуренцією масу. Згуртування робітничих мас поки ще є не наслідок їх власного об'єднання, а лише наслідок об'єднання буржуазії, яка для досягнення своїх власних політичних цілей повинна, і поки ще може, приводити в рух весь пролетаріат. Отже, на цьому ступені пролетарі борються не із своїми ворогами, а з ворогами своїх ворогів — із залишками абсолютної монархії, землевласниками, непромисловими буржуа, дрібними буржуа. Весь історичний рух зосереджується, таким чином, у руках буржуазії; кожна здобута в таких умовах перемога є перемогою буржуазії.

Але з розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає кількісно; він скупчується у великі маси, сила його зростає, і він дедалі більше її відчуває. Інтереси і умови життя пролетаріату дедалі більше зрівнюються в міру того, як машини дедалі більше стирають відмінності між окремими видами праці і майже скрізь зводять заробітну плату до однаково низького рівня. Зростаюча конкуренція буржуа між собою і спричинювані нею торговельні кризи призводять до того, що заробітна плата робітників стає дедалі більш несталою; невпинне вдосконалювання машин, яке дедалі швидше розвивається, робить життєве становище пролетарів дедалі менш забезпеченим; сутички між окремим робітником і окремим буржуа дедалі більше набувають характеру сутичок між двома класами. Робітники починають з того, що утворюють коаліції проти буржуа; вони виступають спільно для захисту своєї заробітної плати. Вони засновують навіть постійні асоціації для того, щоб забезпечити себе коштами на випадок можливих сутичок. Подекуди боротьба переходить у відкриті повстання.

Робітники час від часу перемагають, але ці перемоги лише минуші. Дійсним результатом їх боротьби є не безпосередній успіх, а дедалі більш поширюване об'єднання робітників. Йому сприяють дедалі зростаючі засоби сполучення, які створює велика промисловість і які встановлюють зв'язок між робітниками різних місцевостей. Лише цей зв'язок і потрібен для того, щоб централізувати велику кількість місцевих вогнищ боротьби, яка має всюди однаковий характер, і злити їх в одну національну, класову боротьбу. А будь-яка класова боротьба є боротьба політична. І об'єднання, для якого середньовічним городянам з їх польовими дорогами потрібні були століття, досягають сучасні пролетарі завдяки залізницям, протягом небагатьох років.

Ця організація пролетарів у клас, і тим самим — у політичну партію, щохвилини знову руйнується конкуренцією між самими робітниками. Але вона виникає знову і знову, стаючи щоразу сильнішою, міцнішою, могутнішою. Вона примушує визнати окремі інтереси робітників законодавчим порядком, використовуючи для цього чвари між окремими верствами буржуазії. Наприклад, закон про десятигодинний робочий день в Англії.

Взагалі сутички всередині старого суспільства у багатьох відношеннях сприяють процесові розвитку пролетаріату. Буржуазія веде безперервну боротьбу: спочатку проти аристократії, пізніше проти тих частин самої ж буржуазії, інтереси яких заходять у суперечність з прогресом промисловості, і завжди — проти буржуазії всіх зарубіжних країн. В усіх цих битвах вона змушена звертатися до пролетаріату, кликати його на допомогу і втягувати його таким чином у політичний рух. Отже, вона сама передає пролетаріатові елементи своєї власної освіти, тобто зброю проти самої себе.

Далі, як ми бачили, прогрес промисловості зштовхує в ряди пролетаріату цілі верстви пануючого класу або, принаймні, ставить під загрозу умови їх життя. Вони також приносять пролетаріатові велику кількість елементів освіти.

Нарешті, у ті періоди, коли класова боротьба наближається до розв'язки, процес розкладу всередині пануючого класу, всередині всього старого суспільства набуває такого бурхливого, такого різкого характеру, що невелика частина пануючого класу відривається від нього і приєднується до революційного класу, до того Класу, якому належить майбутнє. Ось чому, як раніше частина дворянства переходила до буржуазії, так тепер частина буржуазії переходить до пролетаріату, а саме — частина буржуа-ідеологів, які піднесли до теоретичного розуміння всього ходу історичного руху.

З усіх класів, що протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас. Усі інші класи занепадають і знищуються з розвитком великої промисловості, а пролетаріат є її власний продукт.

Середні стани: дрібний промисловець, дрібний торговець, ремісник і селянин — всі вони борються з буржуазією для того, щоб урятувати від загибелі своє існування, як середні стани. Отже, вони не революційні, а консервативні. Навіть більше, вони реакційні: вони прагнуть повернути назад колесо історії. Якщо вони революційні, то оскільки, оскільки має відбутися їх перехід в ряди пролетаріату, оскільки вони захищають не свої теперішні, а свої майбутні інтереси, оскільки вони покидають свою власну точку зору для того, щоб стати на точку зору пролетаріату.

Люмпен-пролетаріат, цей пасивний продукт гниття найнижчих верств старого суспільства, подекуди втягується пролетарською революцією в рух, але внаслідок всього свого життєвого становища він значно більш схильний продавати себе для реакційних підступів.

Життєві умови старого суспільства вже знищені в життєвих умовах пролетаріату. У пролетаря немає власності; його ставлення до дружини і дітей не має уже нічого спільного з буржуазними сімейними відносинами; сучасна промислова праця, сучасне ярмо капіталу, однакове як в Англії, так і у Франції, як в Америці, так і в Німеччині, стерли з нього всякий національний характер. Закони, мораль, релігія — все це для нього не більш як буржуазні передсуди, за якими приховуються буржуазні інтереси.

Всі попередні класи, завоювавши собі панування, прагнули зміцнити вже здобуте ними життєве становище, підпорядковуючи все суспільство умовам, що забезпечують їх спосіб привласнення. А пролетарі можуть завоювати суспільні продуктивні сили, лише знищивши Свій власний нинішній спосіб привласнення, а тим самим і весь дотеперішній спосіб привласнення в цілому. У пролетарів немає нічого свого, що треба було б їм охороняти, вони повинні зруйнувати все, що досі охороняло і забезпечувало приватну власність.

Усі рухи, що відбувалися дотепер, були рухами меншості або здійснювалися в інтересах меншості. Пролетарський рух є самостійний рух величезної більшості в інтересах величезної більшості. Пролетаріат, найнижча верства сучасного суспільства, не може піднятися, не може випростатися без того, щоб при цьому не висадити в повітря всю надбудову, що височить над ним з верств, які становлять офіційне суспільство.

Якщо не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є спочатку боротьба національна. Пролетаріат кожної країни, звичайно, повинен спочатку покінчити із своєю власною буржуазією.

Описуючи найзагальніші фази розвитку пролетаріату, ми простежували більш чи менш прикрити громадянську війну всередині існуючого суспільства аж до того пункту, коли вона перетворюється у відкриту революцію, і пролетаріат засновує своє панування шляхом насильницького повалення буржуазії.

Всі дотепер існуючі суспільства ґрунтувались, як ми бачили, на антагонізмі між класами пригноблючими і пригнобленими. Але, щоб можна було пригноблювати який-небудь клас, треба забезпечити умови, за яких він міг би, принаймні, по-рабському жити. Кріпак у стані кріпацтва вибився до становища члена комуни так само, як дрібний буржуа під ярмом феодального абсолютизму вибився до становища буржуа Навпаки, сучасний робітник з прогресом промисловості не піднімається, а дедалі більше опускається нижче умов існування свого власного класу. Робітник стає паупером, і пауперизм зростає ще швидше, ніж населення і багатство. Це ясно показує, що буржуазія нездатна залишатися більше пануючим класом суспільства і нав'язувати всьому суспільству умови існування свого класу як регулюючий закон. Вона нездатна панувати, бо нездатна забезпечити своєму рабові навіть рабського рівня існування, бо змушена дати йому опуститися до такого становища, коли вона сама повинна його харчувати, замість того щоб харчуватися за його рахунок. Суспільство не може більше жити під її владою, тобто її життя більше несумісне з суспільством.

Основною умовою існування і панування класу буржуазії є нагромадження багатства в руках приватних осіб, утворення і збільшення капіталу. Умовою існування капіталу є наймана праця. Наймана праця тримається виключно на конкуренції робітників між собою. Прогрес промисловості, мимовільним носієм якого є буржуазія, безсила чинити йому опір, ставить на місце роз'єднання робітників конкуренцією революційне об'єднання їх через асоціацію. Таким чином, з розвитком великої промисловості з-під ніг буржуазії виривається сама основа, на якій вона виробляє і привласнює продукти. Вона виробляє насамперед своїх власних могильників, її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі.

Філософія політики. Хрестоматія. — К., 2003.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМИ НІМЕЦЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

1. «Праця в джерело всякого багатства і всякої культури, а тому що праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і через суспільство, то дохід від суспільної праці належить в неурізаному вигляді і на рівних правах усім членам суспільства»

Перша частина параграфа: «Праця є джерело всякого багатства і всякої культури». Праця не є джерело всякого багатства. Природа в такій же мірі джерело споживних вартостей (а саме з них і складається речове багатство!), як і праця, що сама є лише прояв однієї з сил природи, людської робочої сили. Наведену вище фразу ви зустрінете в кожному дитячому букварі, і вона правильна остільки, оскільки в ній мається на увазі, що праця здійснюється при наявності відповідних предметів і знарядь. Але соціалістична програма не повинна допускати подібних буржуазних фраз, що обминають мовчанням ті

умови, які одні тільки їй надають їм смислу. Оскільки людина наперед ставиться до природи, цього першоджерела всіх засобів і предметів праці, як власник, поводить з нею як з належною їй річчю, остільки її праця стає джерелом споживних вартостей, отже, і багатства. У буржуа є дуже серйозні підстави приписувати праці надприродну творчу силу, бо саме з природної зумовленості праці випливає, що людина, яка не мав ніякої іншої власності, крім своєї робочої сили, в усякому суспільному й культурному стані змушена бути рабом інших людей, що заволоділи матеріальними умовами праці. Тільки з їх дозволу може вона працювати, отже, тільки з їх дозволу — жити.

Але лишімо вже цю фразу, як вона є, хоч би які були її хиби. Якого ж висновку слід чекати? Очевидно, такого: «Тому що праця є джерело всякого багатства, то ні один член суспільства не може їй привласнювати собі багатство інакше, як привласнюючи продукт праці. Якщо ж він сам не працює, то він живе чужою працею, і свою культуру він теж набуває за рахунок чужої праці».

Замість цього за допомогою словечок «а тому що» до першого речення пристібується друге, щоб висновок зробити з цього другого речення, а не з першого.

Друга частина параграфа: «Праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і через суспільство».

Згідно з першим положенням, праця була джерелом усякого багатства і всякої культури, отже, ніяке суспільство не можливе без праці. Тепер же ми довідемося, навпаки, що ніяка праця, «яка дає користь», не можлива без суспільства.

З таким самим успіхом можна було б сказати, що тільки в суспільстві некорисна чи навіть шкідлива для суспільства праця може стати галуззю промисловості, що тільки в суспільстві можна жити, нічого не роблячи, і т. д. і т. д., — коротше, переписати всього Руссо.

А що таке праця, «яка дає користь»? Адже це всього лише така праця, яка досягає наміченого корисного результату. Дикун (а людина — дикун, після того як вона перестала бути мавпою), який убиває каменем звіра, збирав плоди і т. д., виконує працю, «яка дає користь».

По-третє. Висновок: «А тому що праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і через суспільство, то дохід від праці належить в неурізаному вигляді і на рівних правах усім членам суспільства».

От так висновок! Якщо праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і через суспільство, то дохід від праці належить суспільству, а окремому робітникові припаде з цього доходу лише те, що не потрібне на утримання «умови» праці — суспільства.

І справді, за всіх часів захисники кожного даного суспільного ладу висували це положення. Насамперед виступають домагання уряду і всього того, що до нього липне, — адже уряд є, мовляв, суспільним органом для збереження суспільного порядку; потім ідуть домагання різних видів приватної власності, тому що різні види приватної власності становлять, мовляв, основи суспільства, і так далі. Ці пусті фрази можна, як бачите, крутити і перевертати як завгодно.

Скільки-небудь розумний зв'язок перша і друга частини параграфа можуть мати лише в такій редакції:

«Джерелом багатства і культури праця стає лише як суспільна праця», або, що те саме, «в суспільстві і через суспільство».

Це положення, безперечно, правильне, бо якщо відособлена праця (припускається, що її речові умови наявні) і може створювати споживні вартості, то ні багатства, ні культури вона створити не може.

Але так само безперечно й інше положення:

«У міру того як відбувається суспільний розвиток праці і таким чином праця стає джерелом багатства й культури, розвивається бідність і нездоленість на стороні робітника, багатство і культура на стороні неробітника».

Це — закон усієї історії до нинішнього часу. Отже, замість загальних фраз про «працю» і «суспільство» треба було ясно показати, як в сучасному капіталістичному суспільстві були, нарешті, створені ті матеріальні й інші умови, які роблять робітників здатними знищити це суспільне прокляття і змушують їх це зробити.

А насправді весь цей параграф, невдалий формою, помилковий змістом, встановлено тут лише для того, щоб лас-салівську формулу про «неурізаний трудовий дохід» написати як перший лозунг на партійному прапорі. Я ще повернусь до «трудового доходу», до «рівного права» та ін., бо те саме повторюється в трохи іншій формі і далі.

2. «У сучасному суспільстві засоби праці є монополією класу капіталістів. Зумовлена цим залежність робітничого класу є причина злиднів і поневолення в усіх формах»

Це запозичене з статуту Інтернаціоналу положення в даній «виправленій» редакції хибне.

У сучасному суспільстві засоби праці становлять монополію земельних власників (монополія земельної власності є навіть основою монополії капіталу) і капіталістів. У

відповідному пункті статуту Інтернаціоналу не називає ні того, ні другого класу монополістів. Він говорить про «монополію на засоби праці, тобто на джерела життя». Додаток «джерела життя» достатньо показує, що в засоби праці включена також і земля.

Виправлення було зроблене тому, що Лассал з мотивів, тепер усім відомих, нападав тільки на клас капіталістів, але не на земельних власників. В Англії капіталіст здебільшого не є власником навіть тієї землі, на якій стоїть його фабрика.

3. «Визволення праці вимагає зведення засобів праці у власність усього суспільства і колективного регулювання сукупної праці при справедливому розподілі трудового доходу»

«Зведення засобів праці у власність усього суспільства» (!) означає, очевидно, їх «перетворення у власність усього суспільства». Але це лише мимохідь.

Що таке «трудоий дохід»? Продукт праці чи його вартість? А в останньому випадку, чи вся вартість продукту, чи тільки та частина вартості, яку праця додала до вартості спожитих засобів шіробництва?

«Трудоий дохід» — розпливчате уявлення, висунуте Лассалом замість певних економічних понять.

Що таке «справедливий» розподіл?

Хіба буржуа не твердять, що сучасний розподіл «справедливий»? І хіба він не є справді єдиною «справедливим» розподілом на базі сучасного способу виробництва? Хіба економічні відносини регулюються правовими поняттями, а не навпаки, чи не виникають правові відносини з економічних? І хіба різні соціалістичні сектанти не додержуються найрізноманітніших уявлень про «справедливий» розподіл?

Щоб знати, що в даному разі розуміють під словами «справедливий» розподіл, ми повинні зіставити перший параграф з цим параграфом. Останній має на увазі таке суспільство, в якому «засоби праці становлять суспільну власність і сукупна праця регулюється колективно», а в першому параграфі ми бачимо, що «дохід від праці належить в неурізаному вигляді і на рівних правах усім членам суспільства».

«Усім членам суспільства»? Навіть і тим, що не працюють? Де ж тоді «неурізаний трудоий дохід»? Тільки тим членам суспільства, що працюють? Де ж тоді «рівне право» всіх членів суспільства? Але «всі члени суспільства» і «рівне право» — очевидно тільки фрази. А суть справи в тому, що в цьому комуністичному суспільстві кожний працівник повинен одержати лассалівський «неурізаний трудоий дохід».

Якщо вислів «трудоий дохід» ми візьмемо спочатку в розумінні продукту праці, то колективний трудоий дохід виявиться сукупним суспільним продуктом. З нього треба тепер відрахувати: по-перше, те, що потрібне для заміщення спожитих засобів виробництва.

По-друге, додаткову частину для розширення виробництва.

По-третє, резервний або страховий фонд для страхування від нещасних випадків, стихійних лих і так далі.

Ці відрахування з «неурізаного трудового доходу» — економічна необхідність, і їх розміри повинні бути визначені на основі наявних засобів і сил, почасти на основі теорії ймовірності, але вони ніяким способом не піддаються обчисленню на основі справедливості.

Лишається друга частина сукупного продукту, призначена служити предметами споживання.

Перш ніж справа дійде до індивідуальної діляби цієї частини, що лишилася, з неї знову відраховуються:

По-перше, загальні виграї управління, які не стосуються безпосередньо виробництва.

Ця частка відразу ж дуже значно скоротиться порівняно з тим, яка вона в сучасному суспільстві, і буде все більше зменшуватися в міру розвитку нового суспільства.

По-друге, те, що признається для спільного задоволення потреб, як-от: школи, заклади охорони здоров'я і так далі.

Ця частка відразу ж значно зростає порівняно з тим, яка вона в сучасному суспільстві, і буде все більше зростати в міру розвитку нового суспільства.

По-третє, фонди для непрацездатних та ін., коротше — те, що тепер відноситься до так званого офіційного опікування бідних.

Лише тепер ми підходимо до того «розподілу», який програма, під лассалівським впливом, так обмежено тільки й має на увазі, а саме до тієї частини предметів споживання, яка ділиться між індивідуальними виробниками колективу.

«Неурізаний трудоий дохід» непомітно перетворився вже в «урізаний», хоч усе, що відраховується з виробника як приватної особи, прямо або посередньо йде на користь йому ж як членові суспільства.

Подібно до того як зникла фраза про «неурізаний трудоий дохід», так зникає тепер і фраза про «трудоий дохід» взагалі.

У суспільстві, ґрунованому на началах колективізму, на спільному володінні засобами виробництва, виробники не обмінюють своїх продуктів; так само мало праця, затрачена на виробництво продуктів, проявляється тут як вартість цих продуктів, як якась притаманна їм речова властивість, тому що тепер, на протилежність капіталістичному суспільству, індивідуальна праця вже не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці. Вислів «трудоий дохід», неприйнятний і тепер через свою двозначність, втрачає таким чином всякий смисл.

Ми маємо тут справу не з таким комуністичним суспільством, яке розвинулось на своїй власній основі, а, навпаки, з таким, яке тільки що виходить якраз з капіталістичного суспільства і яке через це в усіх відношеннях, в економічному, моральному й розумовому, зберігав ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло. Відповідно до цього кожний окреий виробник одержує назад від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки сам дає йому. Те, що він дав суспільству, становить його індивідуальний трудоий пай. Наприклад, суспільний робочий день являє собою суму індивідуальних робочих годин; індивідуальний робочий час кожного окремого виробника — це доставлена ним частина суспільного робочого дня, його частка в ньому. Він дістає від суспільства квитанцію в тому, що він доставив таку-то кількість праці (після відрахування його праці на користь суспільних фондів), і по цій квитанції він одержує з суспільних запасів таку кількість предметів споживання, на яку затрачено стільки ж праці. Ту ж саму кількість праці, яку він дав суспільству в одній формі, він одержує назад в іншій формі.

Тут, очевидно, панує той самий принцип, який регулює обмін товарів, оскільки останній є обмін рівних вартостей. Зміст і форма тут змінилися, тому що при змінених обставинах ніхто по може дати нічого, крім своєї праці, і тому що, з другого боку, у власність окремих осіб не може перейти ніщо, крім індивідуальних предметів споживання. Але щодо розподілу останніх між окремими виробниками, то тут панує той самий принцип, що й при обміні товарними еквівалентами: певна кількість праці в одній формі обмінюється на рівну кількість праці в іншій.

Тому рівне право тут за принципом усе ще є правом буржуазним, хоч принцип і практика тут уже не суперечать одно одному, тоді як при товарообміні обмін еквівалентами існує лише в середньому, а не в кожному окремому випадку.

Незважаючи на цей прогрес, це рівне право в одному відношенні все ще обмежене буржуазними рамками. Право виробників є пропорціональне праці, яке вони доставляють; рівність полягає в тому, що вимірювання робиться рівною мірою — працею.

Але одна людина фізично або розумове переважав іншу, отже, доставляє за той самий час більшу кількість праці або ж здатна працювати довше; а праця, для того щоб вона могла служити мірою, повинна бути визначена за тривалістю або за інтенсивністю, інакше вона перестала б бути мірою. Це рівне право є нерівне право для нерівної праці. Воно не визнає ніяких класових відмінностей, тому що кожний є тільки робітником, як і всі інші; але воно мовчазно визнає нерівну індивідуальну обдарованість, отже, і нерівну працездатність природними привілеями. Тому воно своїм змістом с правом нерівності, як усяке право. За своєю природою право може полягати лише в застосуванні рівної міри; але нерівні індивіди (а вони не були б різними індивідами, якби не були нерівними) можуть бути вимірювані однією і тією самою мірою лише остільки, оскільки їх розглядають під одним кутом зору, беруть тільки з однієї певної сторони, як у даному, наприклад, випадку, де їх розглядають тільки як робітників і нічого більше в них не бачать, абстрагуються від усього іншого. Далі: один робітник одружений, другий ні, у одного більше дітей, у другого менше, і так далі. При рівній праці, отже, при рівній участі в суспільному споживному фонді один одержить насправді більше, ніж другий, буде багатшим від другого і тому подібне. Щоб уникнути всього цього, право, замість того щоб бути рівним, повинно б бути нерівним.

Але ці хиби неминучі в першій фазі комуністичного суспільства, в тому його вигляді, як воно виходить після довгих мук родів з капіталістичного суспільства. Право ніколи не може бути вище, ніж економічний лад і зумовлений ним культурний розвиток суспільства.

На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний по здібностях, кожному по потребах!

Я спинився докладніше на «неурізаному трудоому доході», з одного боку, і на «рівному праві» та «справедливному розподілі» — з другого, для того щоб показати, який великий злочин роблять, коли, з одного боку, намагаються знову нав'язати нашої партії як догми ті уявлення, які у свій час мали деякий смисл, але тепер перетворились у застарілий словесний мотлох, а з другого боку, хочуть перевернути реалістичне розуміння, яке з таким трудом було прищеплене партії, але тепер уже пустило в ній коріння, ідеологічни-

ми, правовими та іншими нісенітницями, такими звичними для демократів і французьких соціалістів.

Крім усього сказаного вище, було взагалі помилкою бачити суть справи в так званому розподілі і ставити на ньому головний наголос.

Усякий розподіл предметів споживання є завжди лише наслідок розподілу самих умов виробництва. А розподіл останніх виражає характер самого способу виробництва. Наприклад, капіталістичний спосіб виробництва ґрунтується на тому, що речові умови виробництва у формі власності на капітал і власності на землю перебувають у руках неробітників, тимчасом як маса володіє тільки особистою умовою виробництва — робочою силою. Раз елементи виробництва розподілені таким способом, то звідси сам собою випливає і сучасний розподіл предметів споживання. Якщо ж речові умови виробництва становитимуть колективну власність самих робітників, то в результаті вийде також і розподіл предметів споживання, відмінний від сучасного. Вульгарний соціалізм (а від нього і деяка частина демократії) перейняв від буржуазних економістів манеру розглядати й трактувати розподіл як щось незалежне від способу виробництва, а звідси змальовувати справу так, нібито соціалізм обертається переважно навколо питань розподілу. Але коли справжнє відношення давним-давно вже вяснене, навіщо ж знову повертатися назад?

ПЕРЕХОДЖУ ТЕПЕР ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗДІЛУ:

А. «Вільна основа держави».

Насамперед, згідно з II розділом, німецька робітничка партія добивається «вільної держави».

Вільна держава — що це таке?

Зробити державу «вільною» — це аж ніяк не є метою робітників, що позбулися обмеженого вірогідданого способу думок. У Німецькій імперії «державу» майже так само «вільна», як у Росії. Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з органу, який стоїть над суспільством, в орган, цьому суспільству цілком підпорядкований; та й за наших часів більша чи менша свобода державних форм визначається тим, в якій мірі вони обмежують «свободу держави».

Німецька робітничка партія — принаймні якщо вона приймає цю програму, — показує, як неглибоко пройнялась вона соціалістичними ідеями; замість того щоб розглядати існуюче суспільство (а це зберігає силу і для всякого майбутнього суспільства) як «основу» існуючої держави (або майбутнє суспільство як основу майбутньої держави), вона, навпаки, розглядає державу як певну самотійну сутність, що має свої власні «духовні, моральні, вільні основи».

Та до того ж ще грубе зловживання в програмі словами: «сучасна держава» і «Сучасне суспільство», а також і ще грубіше нерозуміння тієї держави, якій вона ставить свої вимоги!

«Сучасне суспільство» є капіталістичне суспільство, що існує в усіх цивілізованих країнах, більш або менш вільне від домішки середньовіччя, більш або менш видозмінене особливостями історичного розвитку кожної країни, більш або менш розвинуте. Навпаки, «сучасна держава», змінюється з кожним державним кордоном. У прусько-німецькій імперії вона зовсім інша, ніж у Швейцарії, в Англії зовсім інша, ніж у Сполучених Штатах. Отже, «сучасна держава» є фікція.

Однак, незважаючи на строкату різноманітність їх форм, різні держави різних цивілізованих країн мають між собою те спільне, що вони стоять на ґрунті сучасного буржуазного суспільства, більш або менш розвинутого капіталістично. Тому в них є деякі спільні істотні ознаки. В цьому розумінні можна говорити про «сучасну державність» на протилежність тому майбутньому, коли відіме теперішній її корінь, буржуазне суспільство.

Постає питання: якого перетворення зазнає державність у комуністичному суспільстві? Інакше кажучи: які суспільні функції залишаться тоді, аналогічні теперішнім державним функціям? На це питання можна відповісти тільки науково; і скільки б тисяч разів не сполучати слово «народ» з словом «державу», це анітрохи не посує його розв'язання.

Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату.

Але програма не займається ні цією останньою, ні майбутньою державністю комуністичного суспільства.

Її політичні вимоги не містять нічого, крім усім відомих демократичних переспівів: загальне виборче право, пряме законодавство, народне право, народне ополчення та інше. Це звичайний відголос буржуазної Народної партії, Ліги миру і свободи. Все це вимоги, які, оскільки вони не переходять у фантастичні уявлення, вже здійснені. Тільки держава, що здійснила їх, перебуває не в межах Німецької імперії, а в Швейцарії, Сполучених

Штатах і так далі. Подібного роду «держана майбутнього» є сучасна держава, хоч вона й існує поза «рамками» Німецької імперії.

Проте забули про одне. Оскільки німецька робітничка партія виразно заявляє, що вона діє в межах «сучасної національної держави», отже, своєї держави, прусько-німецької імперії,— та інакше і вимоги її були б здебільшого безглузді, бо вимагають тільки того, чого не мають,— то вона не повинна була б забувати найголовнішого, а саме, що всі ці чудові речі ґрунтуються на визнанні так званого народного суверенітету і тому доречні тільки в демократичній республіці.

Раз уже не вистачило мужності вимагати демократичної республіки, як це робили французькі робітничі програми за Луї-Філіппа та Луї-Наполеона,— і розумно, бо обставини диктують обережність,— то нічого було вдаватися і до цього викрутку, який не є ні «чесним», ні гідним,— вимагати речей, які мають смисл лише в демократичній республіці, від такої держави, яка являє собою не що інше, як обшитий парламентськими формами, змішаний з феодальними придатками і разом з тим вже перебуваючий під впливом буржуазії, бюрократичне збитий, поліцейській охоронюваний військовий деспотизм, і крім того ще урочисто запевняти таку державу, що думають добитися від неї чого-небудь подібного «законними засобами»!

Навіть вульгарна демократія, яка в демократичній республіці бачить здійснення царства божого на землі і зовсім не підозріває, що саме в цій останній державній формі буржуазного суспільства класова боротьба і повинна бути остаточно розв'язана зброєю,— навіть вона стоїть все ж незмірне вище такого сорту демократизму, який тримається в межах поліцейськи дозволеного і логічно недопустимого.

Що під «державою» на ділі розуміють урядову машину або державу, оскільки вона в силу поділу праці утворює, свій власний, відособлений від суспільства організм, на це досить вказують уже слова: «Німецька робітничка партія вимагає як економічної основи держави: єдиного прогресивного прибуткового податку» і так далі. Податки — це економічна основа урядової машини, і ніщо інше. В «державі майбутнього», яка існує в Швейцарії, ця вимога майже виконана. Прибутковий податок передбачав різні джерела доходів різних суспільних класів,— отже, передбачає капіталістичне суспільство. Тому нема нічого дивного в тому, що ліверпульські поборники фінансової реформи — буржуа на чолі з братом Гладстона — виставляють ті самі вимоги, що й розглядувана програма.

Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-изд., Т. 19.

К. Маркс, Ф. Енгельс

ДО ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ

2) Бруно Вауер. «Здатність сучасних євреїв і християн стати вільними». «Двадцять один аркуш з Швейцарії». Збірник, виданий Георгом Гервегом. Цюріх і Вінтертур, 1843, с. 56—71

I

БРУНО ВАУЕР. «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ». Брауншвейг, 1843

Німецькі євреї добиваються емансипації. Якої ж емансипації добиваються вони? Державно-громадянської, політичної емансипації.

Бруно Вауер відповідає їм: ніхто в Німеччині не емансипований політично. Ми самі невольні. Як же нам визволити вас? Ви, євреї, — еґоїсти, коли вимагаєте для себе, як для євреїв, особливої емансипації. Як німці, ви повинні були б працювати для справи політичної емансипації Німеччини, як люди — для справи людської емансипації, і особливий рід вашого гніту і вашої ганьби ви повинні були б сприймати не як виняток з правила, а, навпаки, як підтвердження правила.

Чи, може, євреї вимагають зрівняння п правах з християнськими підданими? В такому разі вони визнають правомірною християнську державу, отже, визнають систему загального поневолення. Чому ж їм не подобається їх особливо іго, якщо загальне іго їм до душі? Чому німець повинен цікавитись визволенням єврея, якщо євреї не цікавиться визволенням німця?

Християнська держава знає тільки привілеї. Євреї користуються в цій державі привілеєм бути євреєм. Як євреї, пін має права, яких немає у християн. Чому ж він добивається прав, яких немає у нього, але якими користуються християни?

Коли євреї хоче емансипуватися від християнської держави, то він тим самим вимагає, щоб християнська держава відмовилась від свого релігійного забобону. Але хіба він, євреї, відмовляється від свого релігійного забобону? Чи має він, в такому разі, право вимагати від інших цього відречення від релігії?

Християнська держава по своїй суті не може емансипувати єврея; але — додає Вауер — євреї по своїй суті не може бути емансипований. До того часу, поки держава лишається християнською, а євреї лишається євреєм, обоє так само мало здатні дати емансипацію іншим, як і дістати її від інших.

Християнська держава може ставитись до єврея тільки так, як це властиво християнській державі, тобто за принципом привілеїв, дозволяючи єврею відособитися від інших підданих, але змушуючи його зате називати гніту інших відособлених сфер, і з тим більшою гостротою, що єврей перебуває в релігійній протилежності до пануючої релігії. Але і єврей може ставитись до держави тільки по-єврейському, тобто ставитись до держави як до чогось чужого, протиставлячи дійсній національності свою химеричну національність, дійсному законі — свій ілюзорний закон, вважаючи себе вправі відособлятися від людства, принципіально не беручи ніякої участі в історичному русі, покладаючи надії на майбутнє, що не має нічого спільного з майбутнім усього людства, вважаючи себе членом єврейського народу, а єврейський народ — обраним народом.

Отже, на якій підставі ви, євреї, вимагаєте емансипації? Заради вашої релігії? Вона — смертельний ворог державної релігії. Як громадяни держави? В Німеччині взагалі немає громадян держави. Як люди? Ви в такій же мірі не люди, як і ті, до кого ви апелюєте.

Бауер по-новому поставив питання про емансипацію євреїв після того, як піддав критиці всі попередні постановки і розв'язання цього питання. Він питає: які властивості єврея, що його треба емансипувати, і християнської держави, яка повинна емансипувати? І він відповідає критикою єврейської релігії, він аналізує релігійну протилежність між іудейством і християнством, роз'яснює суть християнської держави, — і все це з сміливістю, гостротою думки, ґрунтовністю, в такій же точній, як і виразистій і сповненій енергії формі викладу.

Як же Бауер розв'язує єврейське питання? До якого висновку він приходить? Формулювання питання є його розв'язання. Критика єврейського питання є відповідь на єврейське питання. Отже, його висновки зводяться ось до чого:

Ми повинні емансипувати самих себе, перш ніж зможемо емансипувати інших.

Найбільш уперта форма протилежності між євреєм і християнином є релігійна протилежність. Як можна усунути протилежність? Для цього треба зробити її неможливою. Як зробити релігійну протилежність неможливою? Для цього треба знищити релігію. Як тільки єврей і християнин починають розглядати свої, одна одні протипоставлені релігії всього лише як різні ступені розвитку людського духу, як різні зміни шкури, які складає з себе історія, а саму людину — як змію, що міняє шкіру, — з цього моменту, гадає Бауер, єврей і християнин перебувають уже не в релігійному, а в критичному, науковому, людському взаємовідношенні. Наука є тоді їх єдністю. А протилежності в науці усуваються самою наукою.

Німецький єврей натрапляє, насамперед, па відсутність політичної емансипації і на офіційно визнаний християнський характер держави. Але в бауєрівському розумінні єврейське питання має загальне значення, яке не залежить від специфічно німецьких умов. Це — питання про відношення релігії до держави, про суперечність між релігійною обмеженістю і політичною емансипацією. Емансипація від релігії стає умовою як єврею, що хоче бути політично емансипований, тик і державі, що повинна емансипувати інших і сама стати оманси-пованою.

«Це вірно, — говорять нам, і сам єврей говорить це, — єврей повинен бути емансипований не як єврей, не тому, що він єврей, не тому, що він має такий чудовий загальнолюдський принцип моральності; навпаки, єврей сам відійде на задній план перед громадянським держави, і він стане громадянином держави, незважаючи на те, що він єврей і повинен лишитися євреєм. Це значить, він — єврей і лишається євреєм, незважаючи на те, що він громадянин держави і живе в загальнолюдських умовах: його єврейська і обмежена сутність завжди, кінець кінцем, бере верх над його людськими і політичними обов'язками. Передсуд продовжує існувати, незважаючи на те, що його перемогли загальні принципи. Та коли він продовжує існувати, то він, навпаки, перемагає все інше». «Тільки софістично, тільки з видимості єврей міг би лишитися в державному житті євреєм; отже, якби він хотів лишитися євреєм, проста видимість була б його сутністю і перемогли б, тобто його життя було б тільки видимістю або тільки моментальним винятком з суті і правила» («Здатність сучасних євреїв і християн стати вільними», «Двадцять один аркуш», стор. 57).

Послухаймо, з другого боку, як визначає Бауер завдання держави.

«Франція», — читаємо ми у нього, — «показала нам недавно» (дебати в палаті депутатів від 26 грудня 1840 р.) «щодо єврейського питання, — як і завжди в усіх інших політичних питаннях, — картину вільного життя, яке, проте, в своїх законах звало нанівець цю свободу і, значить, визнало її видимістю, а з другого боку, на ділі спростувало свій вільний закон» («Єврейське питання», стор. 64).

«Загальна свобода ще не стала у Франції законом, єврейське питання також ще не розв'язане, бо проголошена законом свобода — рівність усіх громадян — обмежена в житті, над яким ще панують і яке розділяють релігійні привілеї, і ця несвобода життя справляє протилежну дію на закон і змушує його санкціонувати поділ самих по собі вільних громадян на пригноблених і гнобителів» (стор. 65).

Отже, коли єврейське питання було б розв'язане для Франції?

«Єврей, наприклад, неминуче перестав би бути євреєм, якби він перестав зважати на свій закон, що перешкоджає йому виконувати свої обов'язки щодо держави і своїх спів-

громадян, отже, якби він, наприклад, щосуботи ходив до палати депутатів і брав участь в публічних засіданнях. Всякий взагалі релігійний привілей, а значить також і монополія привілейованої церкви, мав би бути знищений, і якби деякі люди, або багато людей, або навіть величезна більшість, продовжували ще вважати своїм обов'язком виконання релігійних обов'язків, то це слід було б полишити їм самим як цілком приватну справу» (стор. 65). «Немає взагалі більше релігії, якщо немає ніякої привілейованої релігії. Відніміть у релігії її дух виключності, — і релігія перестане існувати» (стор. 66). «Цілком так само як пан Мартен дю Нор витлумачив пропозицію винести в законі згадку про неділю як пропозицію сповістити, що християнство перестало існувати, — з таким же правом (а це право цілком обгрунтоване) декларація про те, що закон про суботу не має більше обов'язкової сили для євреїв, була б проголошенням про те, що іудейство перестало існувати» (стор. 71).

Отже, Бауер вимагає, з одного боку, щоб євреї відмовилися від іудейства, а людина взагалі — від релігії, для того щоб емансипуватися як громадянин держави. З другого боку, Бауер послідовний в тому, що політичне скасування релігії сприймає як скасування релігії взагалі. Держава, яка передбачає релігію, не є ще істинна, дійсна держава.

«Звичайно, релігійне уявлення дає гарантії державі. Але якій державі? Якого роду державі?» (стор. 97).

Саме в цьому пункті і виявляється одностороннє зрозумілий єврейського питання.

Ні в якому разі не можна було обмежитися дослідженням питань: Хто повинен емансипувати? Хто повинен бути емансипований? Критиці слід було б зробити що і третє. Вона повинна була поставити питання: Про якого роду емансипація йде мова? Які умови впливають з суті жаданої емансипації? Лише критика самої політичної емансипації є вичерпною критикою єврейського питання і його дійсним перетворенням у «загальне питання часу».

Оскільки Бауер не піднімає питання на таку висоту, він впадає в суперечності. Він висуває умови, які по ґрунтуються на суті самої політичної емансипації. Він висуває питання, які не входять в коло його завдання, і розв'язує завдання, що не дають відповіді на питання, яке він розглядає. Коли Бауер говорить про противників єврейської емансипації: «їх помилка полягала тільки в тому, що вони вважали християнську державу єдиною істинною і не піддали їй тій самій критиці, якій вони піддали єврейство» (стор. 3), — то, на нашу думку, помилка Бауера полягає в тому, що він піддає критиці тільки «християнську державу», а не «державу взагалі», що піп по досліджує відношення політичної емансипації до людської емансипації і тому висуває умови, які пояснюються лише некритичним змішанням політичної емансипації з загальнолюдською. Коли Бауер питає євреїв: чи маєте ви право, з вашої точки зору, вимагати політичної емансипації? — то ми, навпаки, питаємо: чи має точка зору політичної емансипації право вимагати під євреїв відмовлення від іудейства, вимагати від людини взагалі відмовлення від релігії?

Єврейське питання дістає різне формулювання залежно від того, в якій державі живе євреї. В Німеччині, де не існує політичної держави, держави як держави, єврейське питання — чисто теологічне питання. Євреї перебуває в релігійній протилежності до держави, яка визнає християнство своєю основою. Ця держава є теолог ex professo. Критика є тут критикою теології, обоюдостою критикою — критикою християнської теології і критикою іудейської теології. Але ми все що обертаємось у сфері теології, як би критично ми в ній по обертались. У Франції, в конституційній державі, єврейське питання є питання конституціоналізму, питання про половинчастість політичної емансипації. Оскільки тут збережена видимість державної релігії, — хоч і в такій формі, яка нічого не говорить і сама собі суперечить, у формі релігії більшості, — то відношення євреїв до держави зберігає видимість релігійної, теологічної протилежності.

Лише в Сполучених Штатах Північної Америки — принаймні в частині їх — єврейське питання втрачає своє теологічне, значення і стає дійсно світським питанням. Ліпне там, до політична держава існує в своїй цілком розвинутій формі, відношення іудея, взагалі релігійної людини, до політичної держави, отже — відношення релігії до держави, може виступити в усій його своєрідності, в усій його чистоті. Критика цього відношення перестає бути теологічною критикою, як тільки держава перестає відноситись до релігії теологічна, як тільки вона починає відноситись до релігії як держава, тобто політична. Тоді критика стає критикою політичної держави. Починаючи з того пункту, де питання перестає бути теологічним, критика Бауера перестає бути критичною.

«У Сполучених Штатах немає ні державної релігії, ні визнаної релігії більшості, ні переваг одного культу перед іншим. Держава стоїть осторонь від усякого культу». (Г. де-Бомон. «Марія, або рабство в Сполучених Штатах, і т. д.», Париж, 1835, стор. 214). Існують навіть окремі штати в Північній Америці, де «конституція не робить релігійні вірування і ту чи іншу релігійну відправу умовою політичних привілеїв» (там же, стор. 224). І все ж «у Сполучених Штатах не думають, що людина, яка не має релігії, може бути порядною людиною» (там же, стор. 224).

І все ж Північна Америка є переважно країна релігійності, як це в один голос твердять Бомон, Токвіль і англієць Гамільтон. Але ми беремо Північно-Американські Штати

тільки як приклад. Питання полягає в тому: як відноситься завершена політична емансипація до релігії? Коли ми бачимо, що навіть у країні з завершеною політичною емансипацією релігія не тільки існує, але проявляє життєздатність і силу, то цим доведено, що буття релігії не суперечить довершеності держави. Але оскільки буття релігії є буття недосконалості, то джерело цієї недосконалості треба шукати лише в сутності самої держави. Релігія для нас уже не причина світської обмеженості, а тільки її прояв. Тому ми пояснюємо релігійні пута вільних громадян держави їх світськими путями. Ми не говоримо, що громадяни держави повинні покінути з своєю релігійною обмеженістю, щоб знищити свої світські пута. Ми говоримо, що вони покінуть з своєю релігійною обмеженістю тільки тоді, коли знищать свої світські пута. Ми не перетворюємо світські питання в теологічні. Ми перетворюємо теологічні питання в світські. Після того як історію досить довго пояснювали забобонами, ми забобони пояснюємо історією. Питаних про відношення політичної емансипації до релігії стає для нас; питанням про відношення політичної емансипації до людської емансипації. Ми критикуємо безсилля політичної держави щодо релігії, критикуючи політичну державу в її світській формі, незалежно від її безсилля щодо релігії. В суперечності між державою і певною релігією, — наприклад, іудейством, — ми розкриваємо людський характер цієї суперечності, як суперечності між державою і певними світськими елементами, суперечності між державою і релігією взагалі, як суперечності між державою і її передумовами взагалі.

Політична емансипація іудея, християнина, релігійної людини взагалі, є емансипація держави від іудейства, від християнства, від релігії взагалі. На свій лад, тим способом, який відповідає її сутності, держава емансипується від релігії як держава, коли вона емансипується від державної релігії, тобто коли держава як держава не відстоює ніякої релігії, а, навпаки, відстоює себе як державу. Політична емансипація від релігії не є доведена до кінця, вільна від суперечностей емансипація від релігії, тому що політична емансипація не є доведений до кінця, вільний від суперечностей спосіб людської емансипації. Межа політичної емансипації вже з самого початку проявляється в тому, що держава може звільнити себе від будь-якого-обмеження без того, щоб людина стала дійсно вільною від цього обмеження, що держава може бути республікою без того, щоб людина була вільною людиною. Сам Бауер мовчазно допускає це, коли висуває таку умову політичної емансипації:

«Всякий взагалі релігійний привілей, а значить також і монополія привілейованої церкви, мав би бути знищений, і якби деякі люди, або багато людей, або навіть величезна більшість, продовжували ще вважати своїм обов'язком виконання релігійних обов'язків, то це слід було б полишити їм самим як цілком приватну справу.

Держава, таким чином, може цілком емансипуватися від V релігії навіть тоді, коли величезна більшість ще лишається релігійною. А величезна більшість не перестає бути релігійною через те, що вона лишається релігійною тільки *privatim*.

Але ж відношення держави, особливо республіки, до релігії є не що інше, як відношення людей, з яких складається держава, до релігії. Звідси випливає, що людина звільняється від будь-якого обмеження через посередництво держави, звільняється політично, коли, в суперечності з самою собою, вона підноситься над цим обмеженням абстрактним і обмеженим, частковим способом. Далі виходить, що людина, звільняючись політично, досягає свободи кружним шляхом, через посередню — хоч і необхідну — ланку. Звідси ж випливає, нарешті, що людина навіть тоді, коли вона через посередництво держави оголошує себе атеїстом, тобто коли вона оголошує державу атеїстом, все ще лишається релігійно-обмеженою саме тому, що визнає себе саму лише кружним шляхом, лише з допомогою посередньої ланки. Релігія і є визнання людини кружним шляхом, визнання через посередника. Держава є посередник між людиною і свободою людини. Як Христос є посередник, на якого людина перекладає всю свою божественність, всю свою релігійну обмеженість, так і держава є посередник, в якого вона вкладає всю свою небожественність, всю свою людську свободу.

Політичне піднесення людини над релігією поділяє всі хиби і всі переваги політично-го піднесення взагалі. Держава, як держава, анулює, наприклад, приватну власність, людина оголошує приватну власність скасованою в політичному відношенні, тільки-но вона скасовує майновий ценз для активного і пасивного виборчого права, як це і сталося в багатьох штатах Північної Америки. З політичної точки зору Гамільтон був цілком правий, коли він витлумачив цей факт в тому розумінні, що «простий люд здобув перемогу над власниками і грошовим багатством»⁹⁷. Хіба приватна власність не скасована в ідеї, коли неімущий став законодавцем для імущого? Ценз — це остання політична форма визнання приватної власності. І все ж політичне анулювання приватної власності не тільки не скасовує приватної власності, але навіть передбачає її. Держава на свій лад скасовує відмінності походження, стану, освіти, професії, коли оголошує неполітичними відмінностями походження, стан, освіту, професію, коли проголошує, коли звертаючи уваги на ці відмінності, кожному людину рівноправним учасником народного суверенітету, коли розглядає всі елементи дійсного народного життя з точки зору держави. Незважаючи на все це, держава дає змогу приватній власності, освіті, професії діяти властивим їм способом і

проявляти їх особливу сутність як приватну власність, освіту, професію. Дуже далека від того, щоб скасувати всі ці фактичні відмінності, держава, навпаки, існує лише при умові, що ці відмінності існують, держава почуває себе політичною державою і здійснює свою загальність лише на протилежність до цих своїх елементів. Гегель через це цілком правильно визначає відношення політичної держави до релігії, коли говорить:

«Щоб держава досягла існування як знаюча себе моральна дійсність духа, треба розрізняти її і форму авторитету та віри; але це ропріішчінн виступає лише остільки, оскільки церковна сторона доходить, до поділу всередині себе самої; тільки піднісшись над окремими церквами, держава, здобуває і здійснює загальність думки, принцип своєї форми» (Гегель. «Філософія права», 1-е вид., стор. 346).

Звичайно! Тільки піднісшись над окремими елементами, держава конститує себе як загальність.

Завершена політична держава є по своїй суті родовим життям людини, на протилежність її матеріальному життю. Всі передумови цього егоїстичного життя продовжують існувати поза державною сферою, в громадянському суспільстві, саме як властивості громадянського суспільства. Там, де політична держава досягла своєї дійсно розвинутої форми, людина не тільки в думках, у свідомості, але й у дійсності, в житті, веде подвійне життя, небесне і земно, життя в політичній спільності, в якій вона визнає себе громадською істотою, і життя в громадянському суспільстві, в якому людина діє як приватна особа, розглядає інших людей як засіб, зводить себе саму до ролі засобу і стає іграшкою чужих сил. Політична держава відноситься до громадянського суспільства так само спиритуалістично, як небо відноситься до землі. Політична держава перебуває щодо громадянського суспільства в такій же протилежності, переборює його тим же способом, яким релігія переборює обмеженість земного світу; тобто так само як релігія щодо земного світу, держава змушена знову визнати громадянське суспільство, відновити його і підкоритися його пануванню. У своїй найближчій дійсності, в громадянському суспільстві, людина — мирська істота. Тут, де вона для себе та інших має значення дійсного індивіда, вона є явищем, позбавленим істинності. Навпаки, в державі, де людина визнається родовою істотою, вона — мнимий член уявлюваного суверенітету, вона позбавлена тут свого дійсного індивідуального життя і пройнята недійсною загальністю.

Конфлікт, в якому людина, як послідовник окремої релігії, перебуває сама з собою, як з громадянською державою, і з іншими особами, як членами суспільного цілого, — цей конфлікт зводиться до мирського розколу між політичною державою і громадянським суспільством. Для людини, як громадянина, «життя в державі є тільки видимість або моментальний виняток з суті і правила». Дійсно, громадянин, як і єврей, лише софістично лишається в сфері державного життя, подібно до того як громадянина лише софістично лишається євреєм або громадянином. Але ця софістика — не особистого порядку. Де — софістика самої політичної держави. Відмінність між релігійною людиною і громадянином держави є відмінність між купцем і громадянином держави, між поденщиком і громадянином держави, землевласником і громадянином держави, між живим індивідом і громадянином держави. Суперечність, в якій релігійна людина перебуває з політичною людиною, є та сама суперечність, в якій перебувають *bourgeois* і *citoyen*, в якій перебувають член громадянського суспільства і його політична лев'яча шкура.

Цей мирський конфлікт, до якого кінець кінцем зводиться єврейське питання, це відношення політичної держави до своїх передумов, — чи то будуть матеріальні елементи, як приватна власність і т. п., чи духовні, як освіта, релігія, — цей конфлікт між загальним інтересом і приватним інтересом, розкол між політичною державою і громадянським суспільством, ці світські протилежності Бауер лишає непорушними, коли він полемізує проти їх релігійного виразу.

II

БРУНО БАУЕР. «ЗДАТНІСТЬ СУЧАСНИХ ЄВРЕЇВ І ХРИСТІЯН СТАТИ ВІЛЬНИМИ» («Двадцять один аркуш», стор. 50—71)

Під таким заголовком Бауер досліджує питання про відношення єврейської і християнської релігії одна до одної і про відношення їх до критики, їх відношення до критики і є, за Бауером, їх відношення «до здатності стати вільними».

Бауер приходиться до такого висновку:

«Християнинові треба перейти через один тільки шабель, а саме через свою релігію, щоб відмовитись від релігії взагалі» і, значить, стати вільним; «єврею, навпаки, треба буде порвати не тільки з своєю єврейською сутністю, але й з дальшим розвитком своєї релігії, а її завершенням, — з тим її розвитком, який лишився чужим для нього» (стор. 71).

Отже, Бауер перетворює тут питання про емансипацію євреїв у чисто релігійне питання. Теологічне мудрування на тему про те, у кого більше шансів здобути блаженство, — у єврея чи християнина, — прибирає тут освітню форму: хто з них більше здатний до емансипації? Правда, питання вже не ставиться по-старому: що робить людину віль-

ною, єврейство чи християнство? Навпаки, питання ставиться тепер уже так: що робить людину більш вільною — заперечення єврейства чи заперечення християнства?

«Якщо євреї хочуть стати вільними, вони повинні увірувати не в християнство, а в знищене християнство, в знищену релігію взагалі, тобто в освіту, в критику та її результати — у вільну людяність» (стор. 70).

Мова все ще йде про те, що євреї повинен увірувати, — що не в християнство, а в знищене християнство.

Бауер ставить євреям вимогу порвати з сутністю християнської релігії, вимогу, що — як він сам говорить — не впливає з розвитку єврейської сутності.

Після того як Бауер в кінці «Єврейського питання» визнач ми єврейство лише як грубу релігійну критику християнства, визнавши за ним, таким чином, «тільки» релігійне значення, — неважко було передбачити, що і емансипація євреїв перетвориться у нього в філософсько-теологічний акт.

Бауер приймає ідеальну абстрактну сутність єврея, його релігію, за його сутність в цілому. Тому Бауер послідовно робить висновок: «Євреї нічого не дає людству, коли він нехтує своїм обмеженим законом», коли він відрікається від усього свого єврейства (стор. 65).

Відношення євреїв і християн визначається, за цим, так: єдиний інтерес християн у справі емансипації євреїв є загальнолюдський, теоретичний інтерес. Єврейство є зневажачий для релігійного ока християнина факт. Як тільки око християнина перестає бути релігійним, цей факт перестає бути зневажливим. Емансипація євреїв сама по собі не є справа християнина.

Навпаки, євреї, щоб звільнити себе, повинен справитись не тільки з своєю власною справою, але разом з тим і з справою християнина, пройти через «Критику синоптиків» і «Життя Ісуса» і т. д.

«Хай вони самі придивляться до стану справ: їх доля — в їхніх власних руках; але історія не дозволить жартувати над собою» (стор. 71).

Спробуємо розбити теологічне формулювання питання. Питання про здатність єврея до емансипації перетворюється для нас у питання: який особливий суспільний елемент треба подолати, щоб скасувати єврейство? Бо здатність до емансипації сучасних євреїв є відношення єврейства до емансипації сучасного світу. Це відношення неминуче впливає з особливого становища єврейства в сучасному поневоленому світі.

Постарасємось вдивитися в дійсного єврея-мирянина, не в єврея суботи, як це робить Бауер, а в єврея буднів.

Пошукаємо таємниці єврея не в його релігії, — пошукаємо таємниці релігії в дійсному євреї.

Якою є світська основа єврейства? Практична потреба, своєкорисливість.

Яким є світський культ єврея? Торгашество. Хто його світський бог? гроші.

Але в такому разі емансипація від торгашества і грошей — отже, від практичного, реального єврейства — була б самоемансипацією нашого часу.

Організація суспільства, яка скасувала б передумови торгашества, а значить і можливість торгашества, — така організація суспільства зробила б єврея неможливим. Його релігійна свідомість розвіялася б у дійсному, животворному повітрі суспільства, як похмурий туман. З другого боку, коли євреї визнає цю свою практичну сутність мізерною, працює над її скасуванням, — тоді він звільняється з рамок попереднього свого розвитку, працює прямо для справи людської емансипації і бореться проти крайнього практичного виразу людського самовідчуження.

Отже, ми знаходимо в єврействі прояв загального сучасного антисоціального елемента, доведеного до нинішнього свого ступеня історичним розвитком, в якому євреї взяли, в цьому поганому напрямі, завзяту участь; цей елемент досяг того високого ступеня розвитку, на якому він неминуче повинен розпастися.

Емансипація євреїв в її кінцевому значенні є емансипація людства від єврейства.

Євреї уже емансипував себе єврейським способом.

«Євреї, який, наприклад, у Відні тільки терпимий, визначає своєю грошовою владою долю всієї імперії. Євреї, який може бути безправним у найдрібнішій німецькій державі, вирішує долю Європи. Тимчасом як корпорації і цехи закриті для єврея або ще продовжують стішитись до нього недоброзичливо, а практичний дух єврейства став середньовічних установ» (Б. Бауер. «Єврейське питання», стор. 114).

І це не поодинокий факт. Євреї емансипував себе єврейським способом, він емансипував себе не тільки тим, що присвоїв собі грошову владу, але й тим, що через нього і незалежно від нього гроші стали світовою владою, а практичний дух єврейства став практичним духом християнських народів. Євреї настільки емансипували себе, наскільки християни стали євреями.

«Благочестивий і політичне вільний житель Нової Англії», говорить, наприклад, полковник Гамільтон, — «є свого роду Лаокоон, який не робить ні найменших зусиль, щоб звільнитися від змії, що обплутали його. Маммона — їх ідол, вони поклоняються їй не тільки своїми вусами, але й всіма силами свого тіла і душі. В їх очах вся земля не що ін-

ше, як біржа, і вони переконані, що у них немає іншого призначення на землі, як стати багатшими за своїх сусідів. Торгашество заволоділо всіма їх помислами, заміна одних предметів торгашества іншими — єдиний для них спочинок. Подорожуючи, вони, так би мовити, носять з собою на плечах свою крамничку або контору і не говорять ні про що інше, як про проценти і прибутки. Коли ж вони на хвилину і випувають з уваги свої справи, то тільки для того, щоб пронюхати, як ідуть справи у інших».

Мало того, практичне панування єврейства над християнським світом досягло в Північній Америці свого недвозначного, викінченого виразу в тому, що сама проповідь євангелія, сан християнського віровчителя стає товаром, що збанкрутований купець починає промишляти євангелієм, а розбагатілий проповідник євангелія береться за торгівлю махінації.

«Чоловік, якого ви бачите на чолі вельмишановної конгрегації, був спочатку купцем; коли він у цій справі зазнав краху, він став священнослужителем; другий почав з служіння богам, але як тільки у нього в руках появилася певна сума грошей, він проміняв кафедрі проповідника на торгівлю. В очах більшості духовний сан — це справжній доходний промисел» (Бомон, вказ. тв., стор. 185, 186).

Бауер вважає «фальшивим такий стан речей, при якому в теорії за євреєм не визнаються політичні права, тимчасом як на практиці єврей користується величезною владою і проявляє свій політичний вплив у великому масштабі, коли цей вплив обмежений для нього в деталях («Єврейське питання», стор. 114).

Суперечність між політичною владою єврея на практиці і його політичними правами є суперечність між політикою і грошовою владою взагалі. Тимчасом як за ідеєю політична влада підноситься над грошовою владою, на ділі вона стала її рабинею.

Єврейство вдержалося поруч з християнством не тільки як релігійна критика християнства, не тільки як вітлений сумнів у релігійному походженні християнства, але також і тому, що практично-єврейський дух — єврейство — вдержався в самому християнському суспільстві і навіть досяг тут свого найвищого розвитку. Єврей, як особлива складова частина громадянського суспільства, є лише особливий прояв єврейського характеру громадянського суспільства.

Єврейство збереглося не всупереч історії, а завдяки історії.

Громадянське суспільство з власних своїх надр постійно породжує єврея.

Що було, само по собі, основою єврейської релігії? Практична потреба, егоїзм.

Тому монотеїзм єврея являє собою в дійсності політеїзм численності потреб, політеїзм, який навіть відхоже місце робить об'єктом божественного закону. Практична потреба, егоїзм — ось принцип громадянського суспільства, і цін виступив у чистому вигляді, як тільки громадянське суспільство остаточно породило з своїх власних надр політичну державу. Бог практичної потреби і своєкорисливості — це гроші.

Гроші — це ревнивий бог Ізраїля, перед лицем якого не повинно бути ніякого іншого бога. Гроші зводять всіх богів людини з висоти і обертають їх у товар. Гроші — це загальна, усталена як дещо самостійне, вартість усіх речей. Тому вони позбавили весь світ — як людський світ, так і природу — їх власної вартості. Гроші — це відчужена від людини сутність її праці та її буття; і ця чужа сутність панує над людиною, і людина поклоняється їй.

Бог євреїв став мирським, став світовим богом. Вексель — це дійсний бог єврея. Його бог — тільки ілюзорний вексель.

Погляд на природу, який складається при пануванні приватної власності і грошей, є дійсна зневага до природи, практичне приниження її; природа хоч і існує в єврейській релігії, але тільки в уяві.

В цьому розумінні Томас Мюнцер визнавав нестерпним, «що всі створіння стали власністю — риби у воді, птахи в повітрі, рослини на землі; але ж кожне створіння повинно стати вільним».

Те, що в єврейській релігії криється в абстрактному вигляді — зневага до теорії, мистецтва, історії, зневага до людини, як самоцілі, — це є дійсною, свідомою точкою зору грошовитої людини, її добросесність. Навіть відносини, зв'язані з продовженням роду, взаємовідносини чоловіка і жінки і т. д. стають предметом торгівлі! Жінка тут — предмет купівлі-продажу.

Химерична національність єврея є національність купця, взагалі грошовитої людини. Безгрунтовний закон єврея є лише релігійна карикатура на безгрунтовну мораль і право взагалі, на формальні лише ритуали, якими оточує себе світ своєкорисливості.

Також і в цьому світі своєкорисливості найвищим відношенням людини є визначуване законами відношення, відношення до законів, які мають для людини значення не тому, що вони — закони її власної волі і сутності, а тому, що вони панують, і що відступ від них карається.

Єврейський єзуїтизм, той самий практичний єзуїтизм, що його Бауер знаходить у талмуді, є відношення світу своєкорисливості до пануючих над ним законів, хитрий обхід яких становить головне мистецтво цього світу.

Самий рух цього світу в рамках цих законів неминує є постійним скасуванням закону.

Єврейство не могло далі розвиватись як релігія, розвиватись теоретично, тому що світогляд практичної потреби через свою природу обмежений і вичерпується небагатьма штрихами.

Релігія практичної потреби могла по самій своїй суті знайти своє завершення не в теорії, а тільки в практиці — саме тому, що її істиною є практика.

Єврейство не могло створити ніякого нового світу; воно могло лише втягувати в коло своєї діяльності нові, утворювані світи і світові відносини, тому що практична потреба, розсудком якої є своєкорисливість, поводить пасивно і не може довільно розширяться; вона розширяється лише в результаті дальшого розвитку суспільних умов.

Єврейство досягає своєї найвищої точки з довершенням громадянського суспільства; але громадянське суспільство довершується лише в християнському світі. Тільки при пануванні християнства, яке перетворює всі національні, природні, моральні, теоретичні відносини в дещо зовнішнє для людини, — громадянське суспільство могло остаточно відокремитися від державного життя, порвати всі родові узи людини, поставити на їх місце егоїзм, своєкорисливу потребу, перетворити людський світ у світ атомістичних індивідів, які вороже протистоять один одному.

Християнство виникло з єврейства. Воно знову перетворилося в єврейство.

Християнин був з самого початку теоретизуючим євреєм; тому єврей є практичним християнином, а практичний християнин знову став євреєм.

Християнство тільки на позір пододало реальне єврейство. Християнство було надто піднесеним, надто спіритуалістичним, щоб усунути грубість практичної потреби інакше, як піднісши її на небеса.

Християнство є перенесена в надхмарні висоти думка єврейства, єврейство є низьке утилітарне застосування християнства, але це застосування могло стати загальним тільки після того, як християнство, як викінчена релігія, теоретично завершили самовідчуження людини від себе самої і від природи.

Тільки після цього змогло єврейство досягти загального панування і обернути відчужену людину, відчужену природу у відчужувані предмети, в предмети купівлі-продажу, які перебувають в рабській залежності від егоїстичної потреби, від торгашества.

Відчуження речей є практика самовідчуження людини. Подібно до того як людина, поки вона облуптана релігією, вмє об'єктивувати свою сутність, лише перетворюючи її в чужу фантастичну істоту, — так при пануванні егоїстичної потреби людина може практично діяти, практично створювати предмети, лише підпорядковуючи ці свої продукти, як і свою діяльність, владі чужої сутності і надаючи їм значення чужої сутності — грошей.

Християнський егоїзм блаженства неминуче перетворюється, у своїй завершеній практиці, в єврейський егоїзм плоті, небесна потреба — в земну, суб'єктивізм — у своєкорисливість. Ми поєнюємо живучість єврея не його релігією, а, навпаки, людською основою його релігії, практичною потребою, егоїзмом. Оскільки реальна сутність єврея дістала в громадянському суспільстві своє загальне здійснення, своє загальне світське втілення, то громадянське суспільство не могло перекопати єврея в недійсності його релігійної сутності, яка лише виражає в ідеї практичну потребу. Отже, сутність сучасного єврея ми знаходимо не тільки в п'ятикнижжі або в талмуді, але й в сучасному суспільстві, — не як абстрактну, а як найвищу емпіричну сутність, не тільки як обмеженість єврея, але як єврейську обмеженість суспільства.

Як тільки суспільству вдасться скасувати емпіричну сутність єврейства, торгашество та його передумови, сирой стане неможливим, бо його свідомість не матиме більше об'єкт, бо суб'єктивна основа єврейства, практична потреба, олюдниться, бо конфлікт між індивідуально-чуттєвим буттям людини і її родовим буттям буде ліквідований.

Суспільна емансипація єврея є емансипація суспільства від єврейства.

Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-изд., Т. 2.

Основні поняття та категорії

Відчуження політичне — ситуація, в якій людина сприймає політику, державу, владу як сторонні, чужі сили, які панують над нею, пригнічують її. Відчуження політичне — одна з форм соціального відчуження, що фіксує наявність розриву між суспільством (об'єкт) та людиною (суб'єкт) і, як наслідок, спотворення характеру взаємин між ними, їх дегуманізацію. Проблема відчуження політичного — одна з традиційних у політології, охоплює питання про сутність і різновиди цього феномену суспільного життя, його чинники, історичні форми, шляхи і засоби впливу (можливість подолання). Відповідно до обраної методологічної парадигми існують різні теоретичні

пояснення відчуження у сфері політичного життя (антропологічний, соціокультурний, формаційний, цивілізаційний типи та ін.). Преважна більшість сучасних політологів щодо проблеми відчуження політичного концентрують увагу на з'ясуванні залежності політичної несвободи від економічного фактора (проблема власності), досліджують нетрадиційну прояви відчуження політичної людини: нові фактори суспільно-політичної нестабільності, екологічної загрози, можливості «тотального комп'ютерного контролю» за населенням, «нестандартні» форми втручання держави в приватне життя громадян тощо. Залежно від розуміння сутності відчуження політичного і механізмів його відтворення існують різні типи ставлення до нього: подолання, мінімізація негативних наслідків, адаптація як до неминучого лиха [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Економічний детермінізм (від лат. *determinate* — визначати) постановка і вирішення економічних завдань, за яких їхні умови формуються з повною визначеністю, без врахування ознак невизначеності, випадковості [Большой энциклопедический словарь / Под. ред. А. Н. Азриляна. — 4-е изд.: М. — 1999. — 1248 с.].

Ідеалістичне розуміння історії — філософське тлумачення суспільного розвитку як заснованого на ідеях, волі, вірі, прагненнях, теоріях, вченнях, свідомості людей. Ідеалістичне розуміння історії постає як поширення принципів ідеалізму на осмислення історичних подій, процесів, явищ. Якщо матеріалістичне розуміння історичного процесу в його радикальному варіанті перебільшує значення матеріальних начал життєдіяльності суспільства, то ідеалістичне розуміння історії гіпертрофує роль чинників духовних (релігійних, моральних, філософських, наукових, правових тощо). Залежно від того, що закладається в основу історичного процесу — об'єктивний дух, надіндивідуальне духовне начало, абсолютна ідея, надприродні сили чи ідеї, бажання, програми та концепції окремих історичних, політичних або ж культурних діячів, розрізняють об'єктивне та суб'єктивне — ідеалістичне розуміння історії [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Класичний марксизм — (*Marxism*) нові, оригінальні ідеї, концепції та теорії, що їх сформулювали Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, стали основою вчення, що стало відоме згодом як марксизм, але яке самі мислителі визначали як «науковий соціалізм». Маркс і Енгельс присвятили своє життя аналізу історичних сил, що, на їхню думку, неухильно наближають крах капіталістичної системи і виникнення революційної кризи, яка уможливить перехід до соціалізму, а зрештою — й до повного комунізму. Особливої ваги вони надавали тим економічним процесам і структурам, що, як їм видавалося, становили головні «матеріальні» чинники формування соціальної структури і класових відносин, а також держави й політичної влади. Марксизм, крім того, можна вважати і за своєрідний підхід до аналізу суспільства, надто історичних процесів суспільних змін. Цей підхід справив величезний вплив на розвиток соціології й гуманітарних наук. Навряд чи існує така сфера соціально-економічних, політичних чи культурологічних досліджень, де б не застосовували методи марксистського аналізу. Цей аналіз передусім пов'язаний із використанням історичного матеріалізму як нескитного методологічного підходу, в основі якого лежить переконання, що структура суспільства й людських відносин в усіх їхніх формах є результатом матеріальних умов та обставин, а не певних ідей, переконань чи свідомості. Саме покладання на такий аргумент породжує проблему «детермінізму» в марксизмі, бо наголос на матеріальних чинниках економічного виробництва й характері суспільних виробничих відносин (тобто міжкласових відносин) неминуче припускає, що це головні фак-

тори, які визначали й далі визначають процес історичних змін. Зокрема тут проступають реальні намагання наголосити, що системи мислення, тобто й системи політичних поглядів, і такі «продукти» культури, як мистецтво й література, є, по суті, виявами класових інтересів та соціально-економічного становища певних суспільних груп. Отож марксистський аналіз капіталістичного суспільства зосереджується здебільшого на питаннях влади та панування, і то не тільки в розумінні прямого політичного верховенства, а й верховенства, набутого завдяки домінантній позиції в класовій структурі (що, як вважають, пов'язано з політичною позицією), а також домінантній позиції у сферах ідей, вартостей і культурних норм. Марксистський аналіз капіталізму і обставин, що спричиняють економічні кризи, які зрештою ведуть до соціально-політичних революцій, надміру складний і, по суті, економічний за своєю орієнтацією. Та оскільки після смерті Маркса та Енгельса капіталізм і далі розвивався і змінював свій характер, багато мислителів-марксистів, починаючи з Леніна, доповнили марксизм новими теоретичними аспектами, адаптувавши його, скажімо, до нових умов глобального економічного виробництва, імперіалізму та колоніалізму, до змін становища робітничого класу, або ж пролетаріату, який марксистки завжди вважали за клас, що його найнещадніше експлуатує капіталістичне суспільство, і тому саме йому приписували вирішальну роль у майбутньому поваленні капіталізму [Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.]

Марксизм — одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки в новітній історії людства. Марксизм, джерелом якого є класична німецька філософія, англійська політика економія та французький утопічний соціалізм, ґрунтується на таких стрижневих політичних ідеях: істинне народовладдя можливе лише за умов подолання приватної власності на основні засоби виробництва та їх усупільнення; досягнення в суспільстві повної соціальної справедливості, побудова його на соціалістичних засадах знайде практичну реалізацію або мирними засобами, або шляхом збройного повстання народу; визначальними у політ. розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису і надбудови, соціального буття, класова боротьба тощо; головною умовою перемоги революції й переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоча б у наймогутніших державах, є диктатура пролетаріату; авангардом робітничого класу має бути Комуністична партія, яка ставить за мету організацію його класової боротьби, керівництво нею, завоювання політичної влади; робітничий клас і його партія у своїй діяльності повинні керуватися не девізом «Усі люди брати», а гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», тобто принципом пролетарського інтернаціоналізму; не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи; державні і правові відносини можуть бути зрозумілими не із самих себе, а з матеріальних відносин, не закон фундамент для суспільства, а суспільство — фундамент для закону; громадян, суспільство — це сама людина у її суспільних відносинах, воно складається не з окремих індивідів, а відображає суму зв'язків і відносин, у яких індивіди перебувають один щодо одного; анатомія громадянського суспільства — у політичній економії; держава — механізм економічно наймогутнішого класу, який за його допомогою стає і політично панівним, але вона не є силою, зовні нав'язаною суспільству, вона є продуктом суспільства на певному ступені розвитку, прагне весь час стати над цим суспільством; право — зведена в закон воля правлячого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада — організоване насильство одного класу задля придушення інших [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Матеріалістичне розуміння історії — складова частина марксистської доктрини. Вихідним пунктом матеріалістичного розуміння історії є визнання того факту, що передумовою будь-якої людської історії виступає тілесна організація індивідів та опосередковане останньою ставлення людей до природи. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність виробництва індивідами засобів життя. Спосіб, яким люди виробляють усі необхідні для свого життя засоби, є не тільки відтворенням їхнього фізичного існування, а й постає як певний спосіб життєдіяльності. Отже, першим моментом історичного процесу, згідно з матеріалістичним розумінням історії, є виробництво людьми засобів для задоволення своїх життєвих потреб. Другий момент — це породження нових потреб, викликаних виробництвом засобів для задоволення первинних потреб, що спонукає до нового виробництва. Третім моментом є виробництво індивідами інших індивідів, тобто розмноження, яке передбачає наявність певних суспільних стосунків, або сім'ї. Поділ праці, що супроводжує виробництво, має своїм наслідком нерівномірний розподіл суспільного продукту, відчуження індивідів від продуктів власної праці та концентрацію відчуженого продукту в руках окремих індивідів; це уможливило становлення та формує ґрунт для появи держави. Протиріччя між приватним і суспільним інтересами та між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин постають як рушійна сила історичного розвитку. Виходячи з цього, метою історичного процесу виявляється досягнення такого стану, коли внаслідок розвитку світового ринку та всебічної взаємозалежності спільної діяльності індивідів ці протиріччя (шляхом комуністичної революції) скасовуються, що призводить до подолання відчуження та свідомого контролю над силами, від яких індивіди до цього часу залежали. Принциповим положенням матеріалістичного розуміння історії є теза про залежність свідомості від стану матеріального виробництва та від суспільних відносин, продукованих цим виробництвом; свідомість — це суспільний продукт. Попри тезу Маркса, що всі моменти історичного процесу не існують окремо один від одного та відведення в цьому процесі певної ролі індивідові, ортодоксальний марксизм зосередився головним чином на процесі матеріального виробництва, що зумовило тлумачення історичного розвитку в дусі економічного редуccionізму. Попри очевидну однобічність матеріалістичного розуміння історії, деякі його аспекти увійшли до методологічного активу соціальної філософії; зокрема, це стосується підходу до історії на основі аналізу економічних відносин як одного із чинників історичного поступу [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.].

Молодогегельянці — послідовники німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля, які наголошували на необхідності радикального теологічного і політичного застосування гегелівської думки й об'єдналися заради цього. Концепцію Гегеля вони розглядали як викриття «суперечностей» і містифікацій, на яких були вибудовані релігія та пруська монархія (як і інші монархії). Це спричинилося до конфлікту зі старими, або правовірними гегельянцями, котрі слідували думці свого вчителя про те, що реальне є раціональним, що протестантське християнство втілює філософські істини на практиці і що пруська монархія та служіння громаді наближають час створення раціональної держави, у якій існуватиме неподільна суверенна воля, а бюрократія працюватиме нею перед же но і справедливо задля загального блага. Збільшуючись кількісно за рахунок тих, хто був налаштований антитеологічно, а також республіканців, демократів і навіть революціонерів молодогегельянці виступали за визволення людства замінивши особисту свідомість або загальну свідомість людського роду на гегелівський об'єктивний дух. Вони проповідували необхідність самовизначення і подолання відчуження та розмежування, а особливо в суспільному житті.

Тому вони без вагань відстоювали кантівські та фіхтеанські положення, викладені в гегелівських працях, зокрема возвеличення Кантом автономності й універсальності без підпорядкування їх таким «зовнішнім» структурам, що їх Гегель вважав необхідними для набуття свободою раціональності. Провідними членами гуртка були Давид Фрідріх Штраус (1808—1874), Людвіг Фюєрбах (1804—1872), Бруно Бауер (1809—1882) та його брат Едгар (1820—1886), Арнольд Руге (1803—1880), Маке Штірнер (справжнє ім'я Йоганн-Каспар Шмідт, 1806—1856) і Мозес Гесс (1812—1875). У період з 1839 до 1842 р. з членами цієї групи, які справили на них досить сильний вплив, спілкувалися — кожен окремо — молодий Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Ще до 1844 р. Маркс та Енгельс почали гостро критикувати молодогегельянців за возвеличення теоретичного критицизму і свідомості та за нехтування соціальною й матеріальною дійсністю; у 1845—1846 рр. вони піддали їх осуду в «Німецькій ідеології». Поразка революції 1848 р. і зниження авторитету філософії Гегеля в Німеччині 1850—1860-х років означали крах молодогегельянців як руху. Кожен з них пішов своїм шляхом і тепер їх згадують в основному у зв'язку з їх роллю в ідеологічному розвитку марксизму. Людвіг Фюєрбах, блиск авторитету якого довго затмарював усіх інших молодогегельянців, у 1840-х роках усе далі й далі відходив від гегельянства, але він залишається вагомим постаттю в релігієзнавстві та історії теології.

Опортунізм — у політології термін «опортунізм» найчастіше використовується для характеристики одного з інститутів сучасного парламентаризму. В деяких країнах парламентський опортунізм має офіційний статус, його лідер затверджується главою держави і отримує заробітну плату (Великобританія). Парламентському опортунізму гарантовано право на отримання від уряду необхідних документів і необхідної інформації. Права парламентського опортунізму гарантовані правом звернення певної частини депутатів до конституційного суду. Один із перших теоретиків опортунізму англієць Белінгбрук у XVIII ст. обґрунтував конституційний принцип, який визначав сферу діяльності опортунізму. Зміст цього принципу полягає в постійному забезпеченні балансу влади, контролю і критики з боку опортунізму. В політичній науці розрізняють форми політичного опортунізму — стосовно влади, який може бути лояльним та нелояльним; за місцем дії — парламентський і непарламентський; за способом дії — системний і ситуаційно-орієнтований та ін. Ефективність діяльності опортунізму залежить від факторів — законодавчого закріплення права на свободу об'єднань, зібрань, свободу думки, визнання прав парламентської меншості при прийнятті рішень [Политическая энциклопедия. — В 2 т. Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.]

Прудонізм — різновид соціалізму, в основі якого лежать погляди Прудона. Критикуючи велике капіталістичне виробництво, Прудон закликав до увіковчення дрібного виробництва. Відкидаючи політичну боротьбу та профспілки, Прудон висловлював утопічні проекти стосовно ліквідації експлуатації шляхом створення кредитно споживчих асоціацій, безгрошового товарообігу та ненасильницької ліквідації держави.

Істинний соціалізм — німецький соціалізм, один з різновидів соціалізму, що отримав поширення в 1844—1847 рр. серед інтелігенції і ремісників Німеччини. Головні представники реального соціалізму К. Грюн, М. О. Люннінг. В ідеологічному відношенні істинний соціалізм — своєрідний синтез ідеалістичних сторін фюєрбахіанства (пропаганда любові і до абстрактної людини, ігнорування соціальних відносин). Під виглядом критики капіталізму представники істинного соціалізму виступали з ідеалізацією докапіталістичних відносин, зокрема ремісничих цехів, поширювали думки про можливість Німеччини перейти до соціалістичного ладу, перескочивши через стан великої капіталістичної промисловості.

Ревізіонізм (від лат. *revisio* — перегляд) — будь-який критичний відступ від первісної інтерпретації марксистської теорії. Цей термін виник у роки існування II Інтернаціоналу і пов'язаний з критикою, яку Бернштейн спрямував проти теоретичних засновків і політичних стратегій марксизму. Бернштейн стверджував, що передбаченої Марксовим аналізом загальної кризи капіталізму насправді не сталося. Монополістичний капітал виявився стійким до криз виробництва і скористався імперіалістичною експансією як запобіжним клапаном для вилучення додаткової вартості. Ніякої соціальної поляризації не відбувається. Процес зубожіння робітничого класу припинився. Формується новий середній клас, і селянство як клас не зникає. Бернштейн вірив у можливість руху до соціалізму в межах тодішньої демократичної системи, коли масові соціалістичні партії шукатимуть у процесі виборів співпраці з іншими прогресивними силами. На світогляд Бернштейна вплинули фабіанські ідеї про розростання функцій держави. Бернштейн стверджував, що він лише спробував виробити концептуальний погляд на ситуацію, яка на той час уже існувала в Німеччині та Англії. Згодом термін ревізіонізм вживали в зневажливому значенні для назви будь-якої начебто спрямованої в бік реформізму суттєвої реінтерпретації класичної марксистської теорії [Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.].

Реформізм (*reformism*) визначення дане політичним і соціальним напрямом щодо зміни політичної практики чи аспекту соціального законодавства без фундаментальної перебудови політичної і соціальної структури [Большой толковый социологический словарь (Collins). — Т. 2. — М.: Вече, АСТ, 1999. — 528 с.].

Соціал-демократизм (демократичний соціалізм) — теорія і практика партій, що входять до Соціалістичного інтернаціоналу. В середині соціал-демократії існують національні і регіональні варіанти ідеології, і політичних напрямів. Існує «скандинавська», або «шведська» модель, «інтегральний соціалізм», що ґрунтується на австро-марксизмі. Виокремлюють також «фабіанський соціалізм», гільдійський соціалізм та ін. Соціал-демократія виникла як альтернатива капіталізму, тому спочатку вона поділяла марксистські настанови: усупільнення засобів виробництва, всезагальна рівність, соціальна справедливість та ін. Саме поняття «демократичний соціалізм» увійшло в науковий і політичний лексикон у кінці XIX ст. Під ним розуміли ідеологічну політичну, економічну і культурну інтеграцію робітничого класу. Великий вплив на розвиток соціал-демократії справили представники англійського фабіанського та гільдійського соціалізму, реформістський рух французького соціалізму; австромарксизм, особливо його ідеологічне керівництво, М. Адлер, К. Реннер та ін. Після Другої світової війни настав новий період демократичного соціалізму. В 1951 р. Соцітерн затвердив програму принципів — Франкфуртську декларацію, в якій були сформульовані основні цінності демократичного соціалізму. Останню крапку над «і» в цьому питанні поставила Бад-Годесбергська програма СДПН 1959 р. Соціал-демократичним партія належить створення і інституціоналізація держави загального благоустрою, без якого не уявляється сучасна суспільно-політична система сучасного індустріального розвитку світу [Политическая энциклопедия. — В 2 т. Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.].

Соціал-демократія — політичний рух та ідеологія, що поєднують соціалістичні уявлення про суспільство соціальної справедливості з деякими ліберальними ідеями і цінностями. Базові цінності соціал-демократії — свобода, справедливість, солідарність і рівність. Сучасна соціал-демократія сягає своїм корінням масового робітничого руху кін. XIX ст., який знайшов своє оформлення у II Інтернаціоналі (1889—1914), у самостійну течію в робітничому русі соціал-демократії виділилася на початку XX ст., коли відбу-

лося розмежування революційних та реформістських сил. Ідеологія соціал-демократії ґрунтується на доктрині демократичного соціалізму. Джерелами соціал-демократія є філософія І. Канта, елементи марксизму, християнство, соціальна філософія «франкфуртської школи», ідеї Е. Брнштейна та К. Каутського. Ідеологія демократичного соціалізму викладена в Декларації «Цілі та завдання демократичного соціалізму», прийнятій на установчому конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в липні 1951 р. (м. Франкфурт, Німеччина). Демократичний соціалізм — це довготривалий процес суспільних перетворень, новий ступінь розвитку людської цивілізації. Основними етапами становлення суспільства демократичного соціалізму є: здійснення політичної та економічної демократії; створення «держави загального добробуту», встановлення соціальної демократії — демократії всіх сфер життя суспільства. Політична демократія передбачає багатопартійність, свободу діяльності для опозиції, забезпечення прав і свобод людини, заперечення диктатури. Економічна демократія розвивається на мікрорівні як безпосередня участь трудящих в управлінні підприємствами, а на макрорівні (у масштабах економіки держави) передбачає наявність органів соціального партнерства (Німеччина), органів економічного самоврядування (Франція) або залучення профспілок до співволодіння підприємствами через підвищення частки їх участі в доходах цих підприємств (Швеція). Економічна демократія протистоїть як одержавленню засобів виробництва, яке не може гарантувати залучення трудящих до управління економікою, так і ринковому господарству, яке виключає індивіда зі сфери прийняття рішень. Найвпливовішими концепціями сучасної соціал-демократії є «функціональний соціалізм», «ліберальний соціалізм» та «раціональний соціалізм». Концепція «функціонального соціалізму» (Н. Карлебу, Е. Унден, Г. Адлер-Карлсон та ін.) більш відома як «шведська модель», заснована на визнанні необхідності збереження основних засобів виробництва у приватній власності при одночасному вилученні та соціалізації низки функцій права власності. Вирішальне значення надається політичному управлінню окремими функціями власності — контролю над виробництвом і розподілом його продуктів шляхом проведення відповідної податкової політики. Виробничі комітети як важливий важіль громадського контролю за власністю забезпечують співучасть найманих працівників в управлінні підприємствами, створюючи модель «виробничої демократії». Концепція «ліберального соціалізму» (Н. Боббіо, Л. Пеллікані, фабіанці) обґрунтовує необхідність обмеження функцій держави у розв'язанні соціальних проблем. Соціалістичний проект, на думку прихильників даної концепції, має базуватися на вирішенні питань не про характер способу виробництва, а на вирішенні питань «про спосіб справедливого розподілу продуктів виробництва. Концепція «раціонального соціалізму» (О. Лафонтен, Е. Епплер, «нові лейбористи») ґрунтується на врахуванні реальних можливостей існуючої економічної системи, всебічному розгортанні демократії, здійсненні завдань щодо самовдосконалення особистості [Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.]

Питання до дискусії

1. Чи є К. Маркс засновником теорії відчуження?
2. Чому К. Маркс і Ф. Енгельс позитивно і конструктивно оцінювали капіталістичну політичну систему?
3. У чому полягає сутність революціаризму К. Маркса і Ф. Енгельса?
4. Чи існує проблема двох Марксів?
5. Які з політичних положень марксизму підтвердила, а які спростувала історична практика?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Сутність теорії «еволюційного соціалізму».
2. Спільне і особливе між ортодоксальним і критичним марксизмами.
3. Обґрунтування К. Марксом основних політологічних положень у «Капіталі».
4. Марксистське вчення про шляхи подолання відчуження в суспільстві.
5. Проблеми марксизму і антимарксизму в сучасних політичних дослідженнях.
6. Соціал-демократичний аналіз капіталізму та його перспектив.

Завдання для самостійної роботи

1. Обов'язково прочитайте рекомендовану літературу, дайте коротку характеристику основних етапів розвитку марксизму.
2. Спробуйте описати основні поняття і категорії політичної науки, які були вперше введені в науковий обіг або суттєво збагачені на основі історичного досвіду.
3. Зробіть порівняльний аналіз класичного (ортодоксального) і критичного соціал-демократичного марксизмів.

Питання до заліку

1. Історичні, економічні, соціальні, політичні, духовні передумови виникнення марксизму.
2. Оцінка К. Марксом і Ф. Енгельсом суспільно-політичних вчень минулого.
3. Погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на проблему приватної власності, її виникнення і розвитку.
4. Основні етапи розвитку марксизму та їхня характеристика.
5. Розуміння К. Марксом і Ф. Енгельсом проблем розвитку держави і влади в майбутньому.

Питання до іспиту

1. Ідейно-теоретичні та соціально-економічні джерела марксизму.
2. Особливості формування марксизму до 1848 р.
3. Марксизм і досвід революцій 1848—1850 рр.
4. Марксизм і досвід Паризької Комуні.
5. Соціал-демократична критика марксизму.
6. Марксизм і міжнародний робітничий рух у XIX ст.
7. Проблеми розвитку марксизму після К. Маркса і Ф. Енгельса.

Першоджерела

1. *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 20.
2. *Маркс К.* Гражданская война во Франции // Сочинения. — 2-е изд. — Т. 17.
3. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции // Сочинения. — 2-е изд. — Т. 7.
4. *Маркс К.* Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія» // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 18.
5. *Маркс К.* Критика Готской программы // Сочинения. — 2-е изд. — Т. 19.
6. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 г. // Сочинения. — Т. 42.
7. *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии // Сочинения. — Т. 4.
8. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // Сочинения. — Т. 3.
9. *Маркс К., Энгельс Ф.* Нищета философии // Сочинения. — Т. 4.
10. *Маркс К., Энгельс Ф.* Святое семейство // Сочинения. — Т. 2.

9 ТЕМА

КРИТИЧНИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ МАРКСИЗМ

- 1. Критичний марксизм Карла Каутського.**
- 2. «Антимарксизм» Едуарда Бернштейна.**

Концептуальні засади класичного марксизму як ідеології піддавалися суворій критиці різними опонентами. Особливого значення для політологічної науки має конструктивна критика марксизму на завершальних етапах його формування, зокрема після поразки Паризької комуни. Яким шляхом іти до завоювання політичної влади, які форми і методи застосовувати — ці питання стали для робітничого руху нагальними. Особливо вони дискутувалися серед його теоретиків і практиків. Їх називали реформістами, ревізіоністами, опортуністами тощо. Розбіжності між двома суперечливими уявленнями про шляхи і цілі соціалізму (революційний і реформістський) так і не було подолано.

На той час серед партій і рухів, що орієнтувалися на марксизм, посилювалися суперечності в самосвідомості. Особливо це торкнулося німецької соціал-демократії: Август Бебель (1840—1913) — лідер німецького робітничого руху; Едуард Бернштейн (1850—1932) — засновник ревізіонізму в німецькій соціал-демократії; Карл Каутський (1854—1938) — авторитетний інтерпретатор і «продовжувач» марксизму; Вільгельм Лібкнехт (1826—1900) — провідний теоретик німецької соціал-демократії та ін.

Соціал-демократія бере свій початок від часів Великої французької революції та ідей соціалістів-утопістів. Головним стимулом утвердження та інституціалізації соціал-демократії було посилення наприкінці XIX — початку XX ст. ролі робітничого руху в індустріально розвинутих країнах Європи. Спершу майже всі соціал-демократичні партії виникали як позапарламентські, покликані відстоювати інтереси робітничого класу в політичній сфері.

Соціал-демократія спочатку поділяла налаштованість марксизму на ліквідацію капіталізму і докорінне перетворення суспільства на принципах диктатури пролетаріату, відокремлення засобів виробництва, загальної рівності. Згодом соціал-демократичні партії стали парламентськими партіями, і подальшу історію соціал-демократії можна розглядати як історію поступового відходу від марксизму.

Майже всі соціалістичні і соціал-демократичні партії ставили своєю метою «розрив з капіталізмом». Їх програми наприкінці XIX — початку XX ст. не були повсякчасно революційними, хоч і містили радикальні лозунги.

Поняття «демократичний соціалізм» вперше використав у 1888 р. англійський драматург і громадський діяч Джордж-Бернард Шоу (1856—1950) для позначення соціал-демократичного реформізму. Пізніше його вжив німецький соціал-демократ, один із лідерів II Інтернаціоналу Едуард Бернштейн, а остаточною утвердженню сприяв один із лідерів німецької, австрійської соціал-демократії, II Інтернаціоналу, теоретик австромарксизму Рудольф Гільфердінг (1877—1941). В основу концепції

демократичного соціалізму було покладено розроблену в середині XIX ст. Л. фон Штайном програму політичної, економічної і культурної інтеграції робітничого руху в існуючу систему. Представники цієї традиції вважають правову державу важливим чинником поступового реформування і трансформації капіталістичного суспільства.

У програмі відсутні руйнівні установки марксизму, реалізація яких у Росії та інших країнах призвела до встановлення тоталітарного режиму. (Йдеться про знищення старого світу (капіталізму), встановлення диктатури пролетаріату, непримиренну класову боротьбу, соціальну революцію як єдиний шлях.) Заперечення ідеї диктатури пролетаріату поєднано з проголошенням необхідності переходу соціал-демократії до парламентської діяльності, народного представництва, народного законодавства, які суперечать цій ідеї. Соціал-демократія відмовляється від насильницьких форм переходу до прогресивнішого соціального устрою, оскільки, як стверджував Бернштейн, класова диктатура належить більш низькій культурі.

Нинішня соціал-демократія є ідеологічною і політичною течією, що виступає за реалізацію ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства. Вона охоплює теорію і практику партій, які входять до соціалістичного інтернаціоналу. До неї належать соціальні і політичні сили, які утворюють ці партії. У політичній практиці реалізується і як соціально-політичний рух, і як ідейно-політична течія, що охоплює різноманітні регіональні та національні варіанти.

1. КРИТИЧНИЙ МАРКСИЗМ КАРЛА КАУТСЬКОГО

Погляди і політична діяльність Карла Каутського як провідного теоретика німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу відіграли помітну роль у розвитку соціал-демократичного руху. Його політична творчість є своєрідним відображенням долі ідейної спадщини Маркса й Енгельса у соціалістичній теорії й практиці наприкінці XIX — на початку XX ст. В історію соціалізму Каутський увійшов як творець каутськіанства — самостійної версії марксизму, в межах якої теоретичне знання марксизму ототожнювалося з ідеологією революційного класу (партії), а соціалістична доктрина Маркса й Енгельса сприймалась як програма конкретних дій соціал-демократичного руху. Його погляди формувалися в історичних умовах, коли випрацьовувались і реалізовувались основи соціалістичної політики (відбувалося об'єднання марксизму з робітничим рухом, створювалися на марксистських засадах національні соціал-демократичні партії, зміцнювалися міжнародні зв'язки соціалістів у межах створеного 1889 р. (II Інтернаціоналу). Це був період парламентського успіху соціал-демократичних партій (особливо в Німеччині) й інтенсивного розвитку профспілкового руху. Усі ці процеси, що розгортались на тлі бурхливого капіталістичного розвитку (концентрації й монополізації виробництва, розширення світового ринку, зростання чисельності пролетаріату), покликали до життя особливу соціалістичну стратегію, орієнтовану на безпосередню підготовку і здійснення соціалістичної революції.

Маючи теоретичний склад розуму, К. Каутський прагнув виявити взаємозв'язки між теоретичними принципами марксизму й політичною практикою, завдяки яким можна було довести абсолютну істинність соціал-демократичної ідеології, що гарантувало б її перемогу. Марксистський соціалізм він вважав наукою про суспільство, що перебуває на позиції пролетаріату.

За своє 84-річне життя Каутський був членом трьох партій (Соціал-демократичної партії Австрії, Соціал-демократичної партії Німеччини, Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини), трьох Інтернаціоналів, свідком трьох російських і трьох європейських революцій, сталінських репресій і гітлерівської диктатури.

Довідка

Карл Каутський народився 16 жовтня 1854 року в Празі. Його мати була письменницею, батько — театральним директором. У 1863 р. сім'я переїхала до Відня. У 1874—1879 рр. Каутський вивчав історію, політичну економію, юридичні науки у Віденському університеті. У 1875 р. вступив до австрійської Соціал-демократичної партії. У ті роки соціалістичні ідеали черпав з історичних романів Жорж Санд, творів французького соціаліста-утопіста Луї Блана (1811—1882), діяча німецького робітничого руху Фердинанда Лассаля (1825—1864). Захоплювався теорією Чарлза Дарвіна, читав «Капітал» Маркса, цікавився економічними теоріями А. Сміта, Д. Рікардо, Дж.-С. Мілля, різноманітними соціалістичними доктринами. У 1880 р. переселився до Цюриха й почав співпрацю з періодичними соціал-демократичними виданнями. Через рік познайомився в Лондоні з Марксом та Енгельсом. Згодом став редактором першого теоретичного журналу робітничої партії «Die Neue Zeit», який очолював упродовж 35 років. Головною метою своєї редакторської діяльності вважав поширення наукових знань і просвітництво в робітничих масах.

Відомим Каутський став у 80—90-ті роки. Брав участь у створенні Ерфуртської програми — партійної програми Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), яка трактувала марксизм як позитивне знання про закономірності розвитку антагонізмів капіталістичного способу виробництва. Ідею економічного розвитку вважав головним пунктом соціал-демократичного світогляду. На початку ХХ ст. Каутський вивчав проблеми революції, держави, диктатури пролетаріату. Першу світову війну розглядав як початок догоцюваної соціалістичної революції. У 1917 р. вийшов із СДПН, яка мала на меті перекоротити кризу соціал-демократизму, спровоковану початком війни. Однак партія проіснувала недовго, і в жовтні 1920 р. на з'їзді у Галлі більшість її членів проголосувала за приєднання до КПН, з чим Каутський не міг погодитися. У 1922 р. він повернувся до СДПН.

Смерть Каутського в Амстердамі 17 жовтня 1938 року не була помічена його сучасниками. Можливо, тому що він був одним з небагатьох мислителів, які встигли за життя сказати все, що хотіли й могли.

Передумовою практики (предметної доцільної діяльності) як форми життєдіяльності суспільної людини Каутський вважав не цілеспрямованість, не самовідданість і самовизначення індивіда як вільного у своїй творчості суб'єкта, а біологічну доцільність. На його думку, людина, почувавши себе вільною, вважаючи, що діє згідно зі своїми цілями, помиляється, оскільки це відчуття спирається на нерозуміння того, що видима свобода людської діяльності є одним із виявів історичної закономірності, а мета — продуктом попереднього досвіду. Доцільність властива лише органічному світу. А світ як ціле не має мети. Вона полягає в самому індивіді: його частини пристосовані до того, щоб слугувати цілому — індивіду.

Суспільство, за Каутським, є своєрідною системою зв'язків і відносин між людьми у процесі їх життєдіяльності як організмів. Метою суспільства він вважав збереження суспільного цілого. Водночас, на його думку, людині властиві й соціальні інстинкти — альтруїстичні спонуки, які закріплюються й розвиваються в суспільстві через основні форми людської діяльності суспільного індивіда (працю, поділ праці, мову). З розвитком суспільства, виникненням приватних, групових інтересів, які послаблюють орієнтовані на підтримання суспільної консолідації інстинкти, вони руйнуються.

Концепція матеріалістичного розуміння історії Карла Каутського ґрунтується на тезі про посилення соціальних інстинктів у процесі біологічної еволюції. З марксистських позицій він заперечував можливість пізнання історії як одного з фрагментів

природи, а історичної закономірності — як окремого Випадку закономірності біологічної. Людину характеризував як *homo fader* (тварину, що виготовляє знаряддя праці), частину тваринного світу. Олюднення її сталося внаслідок виробництва знарядь праці. Це дало поштовх безпрецедентним процесам — прагненню збільшити могутність людини за межами, встановленими для неї природою. Соціальний прогрес він ототожнював із розвитком матеріального виробництва. Як і сучасні йому марксистки, абсолютизував роль технічного прогресу в суспільному житті. Відмінність позиції Каутського полягала в переконанні, що кожний крок у розвитку техніки є свідомим і цілеспрямованим. Але це твердження, що акцентує на ролі свідомості, інтелектуальної творчості в історії, спростовується його трактуванням пізнання як однієї з пристосувальних функцій тваринного організму.

Одним із принципів матеріалістичної концепції історії Каутський вважав технологічний детермінізм (лат. *Deter minare* — обмежити, визначити: філософська концепція, що визнає об'єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства та людської психіки): «Кожне суспільство складається з технічного апарату... й людей, що приводять його до дії, які заради досягнення цієї мети вступають між собою в найрізноманітніші зносини». Будучи прихильником географічного детермінізму в традиціях матеріалізму XVIII ст., він, однак, відмовився від притаманної цій традиції ідеї про пряму залежність культурно-історичного прогресу від розвитку продуктивних сил. Певною мірою своєрідним є його погляд на розвиток людського суспільства («Етика і матеріалістичне розуміння історії»). За його твердженнями, розвиток техніки, поділ праці, поява додаткового продукту зумовлюють виникнення приватної власності, яка в усіх її формах стає засобом технічного розвитку, породжуючи водночас конкуренцію, конфлікти, егоїзм і, що найголовніше, — економічну нерівність, жорстоку соціально-класову диференціацію.

Як і Марксу, Енгельсу та багатьом їх послідовникам, які діяли на рубежі XIX—XX ст., йому була властива ідеалізація класових інтересів пролетаріату, що поєднувалася з біологічним трактуванням соціуму. Капіталістичний спосіб виробництва, розвиток якого, на думку Каутського, породжує егоїзм, конкуренцію, стан «війни усіх проти всіх» і формує відповідний тип особистості, послаблює соціальні інстинкти. Загальнолюдські цінності, інтереси і потреби суспільства як цілісності знаходять своє втілення лише в інтересах експлуатованих, пригноблених класів, які усвідомлюють свій рабський стан. Каутський зробив висновок, що пролетаріат в умовах тотального відчуження, дегуманізації, характерних для класово-антагоністичного суспільства, є носієм вищих соціальних інстинктів, сформованої природою солідарності людського суспільства. Так у лоні матеріалістичного розуміння історії відродилось уявлення про ідеальну людину, що є метою суспільного розвитку.

Розглядаючи моральний ідеал як «енергійне прагнення до чогось відмінного від існуючого, чогось цілком протилежного йому», Каутський вважав його лише властивістю людини: «Лише людина спроможна формулювати ідеали і прагнути до них». Зміст морального ідеалу, на його думку, завжди є соціальним і виражає потребу не людства загалом, а різноманітних соціальних груп. Поки моральний ідеал не відображає інтересів певних суспільних сил, він не відіграє жодної ролі в історії. Його дієвість Каутський виводив зі здатності морального судження адекватно відображати реальні історичні тенденції.

К. Каутський першим поставив у центр концептуального марксистського аналізу проблему демократії як базового принципу, мети й ідеалу соціалістичного перетворення. Демократію він розглядав як атрибут соціальної природи людини, стверджуючи, що «людина за своєю природою не лише соціальна, але й демократична

істота... прагнення до демократичної діяльності є однією із сторін її соціальної природи, яку вона успадкувала від своїх тваринних предків». На його думку, демократичні форми невід'ємні від людського співіснування: вже у первісному суспільстві стало очевидним, що існування і благополуччя кожної окремої людини залежить від існування і благополуччя суспільства, в якому вона живе. «Ніхто не може отримати владу над суспільством; кожний повинен йому служити, воно є вищою інстанцією», — у цьому Каутський вбачав сутність первісної демократії. Виникнення нових соціальних структур (класів, держави), що фіксувало нову якість суспільства (експлуатацію) і новий тип взаємовідносин у ньому (відносини експлуатації та антагонізму) означало зруйнування первинних демократичних форм. Історію соціалістичних пошуків людства він тлумачив як історію боротьби за соціальну рівність.

Каутський не визнавав тези Маркса про те, що сутнісною ознакою класу є його місце у відносинах власності як на знаряддя й засоби виробництва, так і на робочу силу. Невлаштовували його і міркування Енгельса, що формування класів і держави спричинене суспільним розподілом праці й виникненням приватної власності. У цих формулюваннях Каутський вбачав надмірно політизоване пояснення історії, що не перешкоджало з'ясуванню природи, функцій таких складних соціальних утворень, як клас, держава, демократичні інститути. Очевидно, він певною мірою спрощував погляди Маркса й Енгельса на цю проблему. За його переконаннями, класом можна вважати лише таку групу, яка щодо іншої групи або класу є експлуатуючою або експлуатованою, прагне в одному випадку ліквідувати такі відносини, а в іншому — встановити їх. Невлаштовувало його і марксистське трактування держави як органу класового панування, оскільки воно, на його думку, не вичерпувало багатства державних функцій не лише у новітній, а й у давній історії. Каутський пов'язував походження держав з насильницьким захопленням територій общин і племен (війнами), а експлуатацію — з виникненням держави як союзу общин, у якому одна община (переможниця у війні) панує над іншими общинами і племенами. Поняття «клас» він тісно пов'язував з поняттям «держава». Про це свідчить його твердження, що наскільки історія людства є історією класових конфліктів, настільки вона є й історією держави. Державу вважав абстракцією, бо вона «не має волі, прагнення, бажань. Усім цим наділені люди, що здійснюють у державі й через державу свою владу». Справжнім суб'єктом історії він називав людське суспільство — різноманітні соціальні групи, класи, людство загалом.

Аналіз Каутського до капіталістичних суспільств своєрідно доповнював дослідження Маркса, який прагнув побачити в попередній історії підтвердження всезагальних закономірностей розвитку капіталістичного способу виробництва. Каутський, узагальнивши великий (більший, ніж свого часу був доступний Марксу) фактичний матеріал з давньої історії, привернув увагу марксистських дослідників до парадоксального, з точки зору історичного матеріалізму факту — більша частина людської історії є історією безкласового суспільства. Він наголошував, що навіть за класових антагонізмів і класового панування, як було, наприклад, у давніх європейських державах і східних деспотіях, класова боротьба не могла бути вирішальним фактором розвитку цих суспільств.

Каутський побачив відмінну від капіталістичної епохи динаміку розвитку соціальних структур давніх цивілізацій, показав, що соціальні колізії й політичні зіткнення в античному суспільстві не відображали і не могли відобразити процесів визрівання нових виробничих сил, політичної легітимації нових виробничих відносин. Розвиток продуктивних сил відбувався лише на догоду експлуататорам, а експлуатовані верстви суспільства жили по-старому, не відчуваючи жодної потреби в но-

вих виробничих відносинах. Докапіталістичні суспільства були або приреченими на стагнацію, або поступово переходили від розквіту до занепаду, причому і розквіт, і занепад зумовлювалися не внутрішніми причинами, а були лише наслідком підкорення колишніх цивілізацій завойовниками.

На підставі аналізу давніх цивілізацій Каутський дійшов висновку про неможливість застосування стосовно докласових суспільств формули класового антагонізму, за якого суперечності між новими продуктивними силами й існуючими на той час виробничими відносинами є свідченням історичної неминучості нового способу виробництва, зміни однієї суспільно-економічної формації іншою. Усі тодішні політичні перевороти, обмежуючись зміною соціального статусу окремих груп і класів, зміною інститутів управління, не торкалися економічного базису суспільства. Цим він пояснював стабільність і міць держави як інституту класового панування, нерозвиненість демократичних суспільних форм, соціальну нерівність.

Лише з появою промислового капіталізму конфлікти почали відображати реальні економічні антагонізми, динаміку відповідності продуктивних сил виробничим відносинам. Ця теза була для Каутського основною в його аналізі співвідношення політичної та соціальної революцій.

2. «АНТИМАРКСИЗМ» ПОГЛЯДИ ЕДУАРДА БЕРНШТЕЙНА

У контексті світової політичної думки теоретичний доробок німецького соціал-демократа, одного з лідерів II Інтернаціоналу Е. Бернштейна асоціювався з реформістським соціалізмом та ревізіонізмом марксизму. Свого часу його погляди еволюціонували від теорії соціалізму Є. Дюрінга до марксизму, що сталося внаслідок ознайомлення з працею Енгельса «Анти-Дюрінг». Однак невдовзі він відійшов від основних положень марксизму, приступивши до формування альтернативної йому теорії соціалізму. Спершу ці ідеї були критично сприйняті світовою соціал-демократією, але з середини ХХ ст. багато соціал-демократичних партій визнали їх своїми. Близькими до них є соціал-демократичні партії, зареєстровані в Україні.

Довідка

Едуард Бернштейн народився 6 січня 1850 року в робітничій родині (батько був машиністом) у Берліні. В 1872 р. вступив до Соціал-демократичної партії Німеччини, а згодом став одним із провідних її журналістів. Закони, спрямовані проти соціалістів, змусили його емігрувати до Англії, де він потрапив під вплив фабіанців — членів англійського реформістського угруповання, створеного в 1884 р., яке пропагувало реформістські ідеї поступового перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне шляхом реформ. Назва походить від імені римського державного діяча і полководця, прихильника вибіркової тактики Фабія Максима (275—203 рр. до н. е.). Повернувшись до Німеччини, Бернштейн став одним із провідних захисників ревізіонізму, що спричинилося до палких суперечок, оскільки його вважали (разом із Каутським) спадкоємцем ідей Маркса та Енгельса. Як депутат рейхстагу, він виступив проти війни 1914—1918 рр. і вийшов з партії соціал-демократів. Пізніше повернувся і до партії, і до рейхстагу. Помер 18 грудня 1932 року. Його перу належать такі праці: «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899), «Парламентаризм і соціал-демократія» (1906), «Німецька революція» (1921) та ін.

Бернштейн вбачав своє завдання в узгодженні ідей Маркса з нагальними потребами тогочасного суспільного розвитку. Підсумовуючи свої погляди, він писав: «Селянство не занепадає, середній клас не зникає, криза не поглиблюється; злиден-

ність і кріпацтво не зростають». На основі вивчення новітніх тенденцій і статистичних даних Бернштейн стверджував, що капіталізм стабілізується завдяки утворенню картелів та монополій. Однак у той час, як контроль над капіталом дедалі більше зосереджувався в одних руках, установи на зразок акціонерних компаній навіть розширювали коло своїх акціонерів. Підвищувалася реальна заробітна платня і зростав середній клас. Неминучим наслідком усього цього в політичній та ідеологічній сфері стало те, що наступником лібералізму слід вважати соціалізм: капіталізм довів, що він цілком здатен виправдати надію на поступове перетворення на соціалізм, який таким чином вважається більш-менш мирним спадкоємцем повністю розвиненого капіталізму.

Критичні аргументи проти марксизму. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. у європейському робітничому русі сформувалися реформістський і ортодоксально-революційний напрями, теоретичні і політичні дискусії між якими значною мірою визначили світоглядні позиції соціал-демократії у перші десятиліття XX ст. Виникнувши у зв'язку з теоретичними відмінностями в тлумаченні марксизму, вони поступово переросли в самостійні ідейно-політичні течії всередині соціал-демократії, що різнилися світоглядними установками, політичними і програмними цілями. Ці тенденції, ще за життя Енгельса, обґрунтував у своїх працях Бернштейн. Відтоді реформізм як течія пролетарського соціалізму набув самостійного статусу, що засвідчували його теоретична позиція і політична програма.

Соціалістичні теоретики на той час дискутували навколо питання про можливість еволюції капіталістичних суспільних відносин у соціалістичні внаслідок реформ, чи загальної кризи капіталізму як умови соціалістичної перспективи. Бернштейн у тій дискусії переконував, що в складному за своєю структурою капіталістичному суспільстві можливе лише поступове перетворення економічних, політичних, ідеологічних інститутів; вимоги демократії і солідарності реалізуються в процесі перетворення існуючих суспільних структур, будь-яке намагання перервати цю поступовість загрожувє кризою.

Чимало лідерів соціал-демократії, дотримуючись на практиці політики реформ, спиралися на марксистське вчення, вважаючи його науковим прогнозом. Бернштейн намагався надати якісно нового розвитку марксистській теорії, що забезпечило б єдність теорії і практики. Саме в такому контексті він вів мову про «ревізію» марксистської теорії, усвідомлюючи, що його погляди прямо протилежні поширеному в соціал-демократичних колах до середини 90-х років спрощеному уявленню про марксистську теорію як доктрину економічного детермінізму. Бернштейн протиставляв такій інтерпретації своє розуміння марксизму.

Він першим намагався теоретично обґрунтувати політичний реформізм у Марксовому соціалізмі, поширив у соціал-демократичній ідеології елементи буржуазної критики Марксової філософії, насамперед помилкову тезу про тотожність Марксового і Гегелевого діалектичних методів. Ревізіонізм Бернштейна став ідеологічним втіленням об'єктивних процесів урізноманітнення соціал-демократичного руху.

У соціалістичних ідеях бернштейніанства втілились ідеї «розподільчого соціалізму» Прудона, підсилені ліберальними теоріями держави. Аналізуючи з цих позицій соціалістичне вчення Маркса і Енгельса, Бернштейн переконував, що марксизм лише переглядає традиційний для немарксистського соціалізму спосіб завоювання політичної влади, форми «економічного використання політичної влади залишаються ті самі». Він був упевнений, що в марксистському соціалізмі наявна «суто уможлизна передумова зрілості економічного і соціального розвитку», тому зосере-

джував свої зусилля на виявленні властивого, за його словами, марксистському вченню дуалізму як наслідку розриву між теоретичними прогнозами і політичними орієнтирами.

Бернштейн розглядав марксизм очима емпірика-соціолога, вважаючи політичні, світоглядні, логічні висновки Марксового аналізу історичною дійсністю капіталізму, які не підтвердилися наступною суспільною практикою, «утопічними моментами в марксизмі», що дискредитують його теоретичну значущість. «Утопізм» Марксового вчення Бернштейн пов'язував з діалектико-матеріалістичним обґрунтуванням об'єктивності історичного розвитку та історичної неминучості соціалізму. Марксистську діалектику він вважав перепоною на шляху будь-якого послідовного тлумачення речей, заперечував її матеріалістичний характер, об'єктивність, а отже, разом з матеріалістичною діалектикою заперечував і марксовий матеріалізм.

Аналіз капіталізму і його перспектив. Політекономічні погляди Бернштейна синтезували поширені в тодішній соціалістичній і буржуазній літературі ідеї, що були наслідком спостережень за новими тенденціями в розвитку капіталізму і не відповідали багатьом марксистським положенням.

Бернштейн критикував економічне обґрунтування неминучості загальної кризи капіталізму, послуговуючись основними поняттями і категоріями марксистської політекономічної теорії. Передусім — це вчення про вартість, теорія кризи, відтворення і реалізації капіталу. За його висновком, ні Маркс, ні Енгельс не довели неминучості кризи «сучасного суспільства», оскільки воно не може бути доведеним. Адже з розвитком капіталістичного виробництва зростає багатство суспільства, поліпшується становище робітників, тому висновок Маркса про неминучість кризи капіталізму не підтверджується дійсністю. У зв'язку з цим марксистська політекономічна теорія потребує суттєвих доповнень і уточнень.

Свою критику Бернштейн спрямовував передусім проти Марксової теорії трудової вартості, заявляючи, що вона не містить критеріїв оцінки «справедливості чи несправедливості розподілу продуктів праці», а також концепцію цінової вартості, яка, на його погляд, неправильно трактує механізм ціноутворення, не відображає конкретних особливостей ринкового обміну, для якого корисність предмета для суспільства, попит і пропозиція є основними детермінантами. Неприйняття Бернштейном Марксової концепції вартості пов'язане з його уявленням про суспільство як сукупність індивідів. Вважаючи базовими споживчу вартість, людську потребу і корисність предмета, Бернштейн пояснював економічні суперечності капіталізму відношенням індивід — річ, її здатністю задовольнити потреби індивіда. З цих причин він так і не зміг подолати межі товарного фетишизму.

Не прийняв Бернштейн і Марксову аргументацію основних тенденцій капіталістичного розвитку. Навпаки, він вважав, що загальна криза капіталізму є малоймовірною, оскільки капіталізм, капіталістична економіка виявляють все більшу життєздатність, про що свідчать, на його думку, дедалі рідші кризи капіталістичного виробництва; зростання чисельності середнього класу, що є наслідком або постійної диференціації галузей виробництва, або переходу робітників у середній клас.

Важливим аспектом економічної концепції Бернштейна є його теорія демократизації капіталу. Зростання кількості, посилення ролі акціонерних товариств, випуск дрібних акцій Бернштейн вважав важливим чинником децентралізації та демократизації капіталу, що має своїм наслідком збільшення чисельності власників, підвищення добробуту робітників, пом'якшення класових конфліктів. Усе це сукупно сприяє соціалістичній трансформації буржуазного суспільства.

Значну увагу приділяв він проблемам концентрації виробництва, виступаючи проти абсолютизації ролі великих підприємств у процесі економічного розвитку. Доводячи на обсяговому статистичному матеріалі, що ступінь концентрації виробництва в різних сферах народного господарства неоднаковий, відстоював життєздатність і необхідність для економіки малих підприємств. Історична практика підтвердила це.

Бернштейн один із перших марксистських дослідників почав вести мову про зміну соціальної структури суспільства, про виникнення нових соціальних прошарків і груп. У своїй економічній теорії Бернштейн переніс питання про власність із сфери відносин «капітал-праця» у сферу «багатство-бідність». Сенс соціалістичних перетворень він убачав не в ліквідації антагоністичного суспільного устрою, який породжує нерівність у розподілі багатства, а в перетворенні злиденних на незлиденних через удосконалення механізму капіталістичного розподілу. Обґрунтовуючи принципи економічного перетворення суспільства на соціальних засадах, Бернштейн наголошував на необхідності розвитку виробничих і споживчих кооперативних утворень як важливої форми демократизації економічного життя, дієвого механізму самоуправління робітників.

Теорія «еволюційного соціалізму». Теоретичні погляди Бернштейна пов'язані з його політичною орієнтацією на реформізм. Обґрунтування ним неминучості переходу до політики реформ водночас заперечувало марксистські твердження про визрівання в лоні капіталізму передумов соціалістичного способу виробництва. Абсолютизуючи тезу про життєздатність капіталізму, Бернштейн ототожнював передумови розвитку соціалізму із самим соціалізмом, роблячи висновок, що соціалістичні суспільні відносини розвиваються всередині капіталістичного суспільства, а сам капіталізм еволюціонує в соціалізм. Конституюючим елементом соціалізму вважав споживчу кооперацію як його економічну основу, демократію — як політичне втілення принципу кооперації. Марксистській теорії соціалістичної революції Бернштейн протиставляв ідеали *«розподільного соціалізму»* Прудона, які абсолютизували роль сфери розподілу, вважаючи її суттєвим аспектом соціалізму, а його зародковою формою — споживчі товариства. Бернштейн виходив із своїх міркувань про те, що основу споживчої кооперації становить загальнолюдський інтерес, який полягає в забезпеченні трудящих благом, а тому споживча кооперація постає як єдність економічних та ідеологічних чинників руху суспільства до соціалізму. Саме в акті споживання, на його думку, стихійно встановлюються відносини рівності (демократії), втілені у виробничій кооперації, яка впливає з об'єктивної неминучості диференціації функцій учасників матеріального виробництва.

Розвиток кооперативних форм знайшов, на думку Бернштейна, своє правове відображення у принципах демократії, засвоївши які, соціал-демократія зможе активно впливати на темпи соціалізації. Трактуючи демократію Бернштейном має багато спільного з традиційними уявленнями буржуазного лібералізму: демократію він розглядав як позаісторичний, надкласовий феномен, як «стан суспільства, в якому жоден клас не має привілеїв». У ній він вбачав аналог економічної кооперації, форму здійснення соціалізму. Виняткового значення надавав формальній стороні буржуазної демократії, стверджуючи, що лібералізм і соціалізм єдині у своєму прагненні забезпечити справжню свободу особистості в суспільстві шляхом звільнення її від економічного примусу, надання свободи в її інтелектуальному і матеріальному розвитку через розвиток демократичних інститутів.

Тези Бернштейна про кооперацію і демократію як форми суспільного переустрою покладені в основу його доктрини «*демократичного соціалізму*», яка наголошує на першочерговій ролі демократичних інститутів у соціальному бутті. Утвердження «демократичного соціалізму» відбувається завдяки розвитку споживчої кооперації. Якщо споживча кооперація покликана забезпечити присвоєння більшості населення торговельного прибутку, то професійні спілки беруть під свій контроль прибуток промисловий, а демократизація державних інститутів створить можливості для контролю за процесами, що стихійно виникатимуть у капіталістичній економіці.

Визнаючи неминучість стихійності економічного розвитку, Бернштейн надавав перевагу спонтанним формам економічної боротьби робітничого класу. Його уявлення про суспільний розвиток як процес диференціації соціальних структур обумовили симпатію до федералістських принципів суспільного самоуправління. Впевненість у винятковій прогресивності економічного розвитку не завадила Бернштейну прийняти марксистську ідею суспільного управління за типом комун, а також ідею про єдність законодавчої і виконавчої влади, оскільки це передбачало узаконення неприпустимого, на його думку, втручання держави в політику. Водночас він відстоював ідею про державу як орган управління суспільством, вважаючи, що з розвитком демократичних форм правління, загального виборчого права вона перетворюється на знаряддя творення соціалізму, втрачає функції органу класового панування і забезпечення привілеїв.

Бернштейн аргументував свої твердження про те, що капіталістична держава за наявності кооперації і професійних спілок стає конституюючим елементом соціалізму. Соціалізм він розумів як процес поступового усупільнення, зумовлений об'єктивним розвитком капіталістичних форм, а також демократизацією суспільства під впливом організованого пролетаріату. Демократичний соціалізм, переконував він, знімає основне для соціалістичного руху питання про співвідношення боротьби за демократію і боротьби за соціалізм, проголошуючи тотожність демократії та соціалізму. Він доводив неможливість захоплення політичної влади пролетаріатом, оскільки вважав, що сучасний йому пролетаріат не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, який дав би йому змогу управляти суспільними процесами, «взяти на себе державну владу».

Не заперечуючи твердження, що політичний переворот відкриває шлях до соціалізму, вважав політичним атавізмом ідею про диктатуру пролетаріату як необхідну умову розвитку соціалізму, вкотре наголошуючи, що завоювання пролетаріатом політичної влади може бути лише наслідком розвинутого в лоні капіталізму соціалізму, але не політичною його передумовою. Тому соціалістична боротьба пролетаріату зводиться до боротьби за соціальні реформи, які Бернштейн пов'язував з організацією кооперації, обмеженням капіталістичної експлуатації, розширенням громадського контролю. Суб'єктивні чинники революції (політична активність пролетаріату, його вміння захищати свої економічні інтереси) Бернштейн вважав головними чинниками соціалізму, розглядав профспілкову та економічну боротьбу пролетаріату як засіб прямої соціалізації. Ця позиція, виражена в його формулі «ціль — ніщо, рух — усе», свідчить, що марксистське розуміння соціалізму, згідно з яким економічне звільнення пролетаріату можливе лише завдяки революції, є абстрактною, без конкретно-історичного наповнення схемою, що потребує свого уточнення відповідно до реальних обставин «соціалістичної еволюції».

Демократичний соціалізм — соціально-економічна і політична концепція, яка проголошує трансформацію капіталізму в соціалізм шляхом перманентних реформ, поглиблення і розвитку демократії. Термін «демократичний соціалізм» з'явився наприкінці XIX ст. в робітничому русі Німеччини, Австрії та Великій Британії. Ідеї демократичного соціалізму розроблялись і вдосконалювались теоретиками II Інтернаціоналу, головним чином Е. Бернштейном і представниками «австромарксизму». Суть концепції демократичного соціалізму на початку XX ст. полягала в необхідності поєднання принципів соціалізму з цінностями лібералізму і досягнення більш справедливої суспільного устрою здійсненням прогресивних соціально-економічних і політичних реформ. Принципи демократичного соціалізму поступово викристалізувались у боротьбі з більшовицьким крилом II Інтернаціоналу, яке мало на меті захоплення політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату. Після революції 1917 р. в Росії соціал-демократія вважала демократичний соціалізм альтернативою суспільно-політичному ладові, встановленому в колишньому СРСР. На I Конгресі Соцінтерну (Франкфурт, 1951) було прийнято декларацію «Цілі й завдання демократичного соціалізму», яка стала офіційною доктриною Соцінтерну і партій, які входили до нього, а також моделлю майбутнього суспільства. Майбутнє соціалістичне, суспільство трактувалось у названій декларації як суспільство свободи, що утворюється демократичними засобами. «Без свободи, — відзначалося в цьому документі, — немає соціалізму. Соціалізм може бути здійсненим через демократію, демократія може бути реалізована тільки через соціалізм». Наприкінці 70-х років ряд партій Соцінтерну вилучають із своїх програм поняття «соціалістичне суспільство», запроваджуючи термін «соціальна демократія».

Згідно з концепцією, демократичного соціалізму можна досягти лише на базі, в межах і засобами послідовної демократії в усіх сферах життя суспільства — політичній, економічній, соціальній. Будь-які інші форми боротьби вважаються як такі, що деформують соціалістичну мету і роблять її недосяжною. Соціалізм проголошується загальнодемократичною течією, яка ґрунтується на соціальному партнерстві, співробітничтві всіх класів і верств у здійсненні реформ, покликаних забезпечити «загальний добробут», «свободу особи», «справедливий розподіл національного доходу». В економічній сфері постулюються регулювання державою виробничого комплексу шляхом програмування, оподаткування, участі в прибутках, сприяння «соціалізації господарства», різних форм участі трудящих в управлінні виробництвом як на підприємствах, так і в межах усього суспільства. Політичною передумовою реалізації ідей демократичного соціалізму оголошується «плюралістична демократія» як різноманітність форм розподілу влади і контролю над владою, забезпечення всіх прав і свобод громадян, багатопартійності, панування закону. Передбачаються також соціальні права трудящих (на працю, освіту, відпочинок, лікування, житло, соціальне забезпечення), ліквідація всіх форм гноблення, дискримінації й експлуатації. Під впливом істотних зрушень, які відбулися останніми десятиріччями в економіці і в соціальній структурі більшості країн світу, спостерігається подальший розвиток та уточнення концепції демократичного соціалізму. Першочергового значення набувають питання модернізації виробництва на основі використання досягнень науково-технічної революції, розв'язання проблем зайнятості і соціального захисту, екологічних проблем, проблеми збереження миру на землі й запобігання регіональним конфліктам.

Соціал-демократія — політичний рух та ідеологія, що поєднують соціалістичні уявлення про суспільство соціальної справедливості з деякими лі-

беральними ідеями й цінностями. Базові цінності соціал-демократії — свобода, справедливість, солідарність і рівність. Сучасна соціал-демократія сягає своїм корінням масового робітничого руху кінця XIX ст., який знайшов своє оформлення в II Інтернаціоналі (1889—1914). У самостійну течію в робітничому русі соціал-демократія виділилася на початку XX ст., коли відбулося розмежування революційних та реформістських сил. Ідеологія соціал-демократії ґрунтується на доктрині демократичного соціалізму. Джерелами соціал-демократії є філософія І. Канта, елементи марксизму, християнство, соціальна філософія «франкфуртської школи», ідеї Е. Бернштейна та К. Каутського.

Ідеологія демократичного соціалізму викладена в Декларації «Цілі та завдання демократичного соціалізму», прийнятій на установчому конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в липні 1951 р. (м. Франкфурт, Німеччина). Демократичний соціалізм — це довготривалий процес суспільних перетворень, новий ступінь розвитку людської цивілізації. Основними етапами становлення суспільства демократичного соціалізму є: здійснення політичної та економічної демократії; створення «держави загального добробуту», встановлення соціальної демократії — демократії всіх сфер життя суспільства. Політична демократія передбачає багатопартійність, свободу діяльності для опозиції, забезпечення прав і свобод людини, заперечення диктатури. Економічна демократія розвивається на мікрорівні як безпосередня участь трудящих в управлінні підприємствами, а на макрорівні (в масштабах економіки держави) передбачає наявність органів соціального партнерства (Німеччина), органів економічного самоврядування (Франція) або залучення профспілок до співволодіння підприємствами через підвищення частки їх участі в доходах цих підприємств (Швеція). Економічна демократія протистоїть як одержавленню засобів виробництва, котре не може гарантувати залучення трудящих до управління економікою, так і ринковому господарству, яке виключає індивіда зі сфери прийняття рішень.

Найвпливовішими концепціями сучасної соціал-демократії є «функціональний соціалізм», «ліберальний соціалізм» та «раціональний соціалізм». Концепція «функціонального соціалізму» (Н. Карлебу, Е. Унден, Г. Адлер-Карлсон та ін.) більш відома як «шведська модель», заснована на визнанні необхідності збереження основних засобів виробництва у приватній власності при одночасному вилученні та соціалізації низки функцій права власності. Вирішальне значення надається політичному управлінню окремими функціями власності — контролю над виробництвом і розподілом його продуктів шляхом проведення відповідної податкової політики. Виробничі комітети як важливий важіль громад, контролю за власністю забезпечують співучасть найманих працівників в управлінні підприємствами, створюючи модель «виробничої демократії». Концепція «ліберального соціалізму» (Н. Боббіо, Л. Пеллікані, фабіанці) обґрунтовує необхідність обмеження функцій держави в розв'язанні соціальних проблем. Соціалістичний проект, на думку прихильників цієї концепції, має базуватися на вирішенні питань не про характер способу виробництва, а про спосіб справедливого розподілу продуктів виробництва. Концепція «раціонального соціалізму» (О. Лафонтен, Е. Еплер, «нові лейбористи») ґрунтується на врахуванні реальних можливостей існуючої економічної системи, всебічному розгортанні демократії, здійсненні завдань щодо самовдосконалення особистості. Ідеї соціал-демократії стають популярними в Україні з кінця XIX ст., а в 1890 р. у Львові було утворено Русько-українську радикальну партію — першу українську партію, що орієнтувалася на ідеї соціалізму. Провідну роль відіграла Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) у діяльності Центральної Ради та Директорії. Соціал-демократами були впливові вчені та політики І. Я. Франко, М. І. Павлик, Ю. О. Бачинський, В. К. Винниченко та ін. Новий етап у розвитку соціал-демократії в Україні почався в 1990-х роках. У бере-

зні 1990 р. було утворено Об'єднану соціал-демократичну партію України. Нині в Україні діють 6 партій соціал-демократичного спрямування, які обстоюють принципи свободи, справедливості та солідарності. Найвпливовішою є Соціал-демократична партія України (об'єднані СДПУ(о) її головною метою проголошено забезпечення рівних можливостей і шансів у реалізації соціальної активності для всіх громадян України. Програмна мета соціал-демократичних партій України — створення соціальної держави.

Ревізіонізм — цей термін уживається переважно в рамках соціалістичної традиції для опису поглядів тих, хто намагається переглянути панівну ортодоксальну доктрину — зазвичай у більш поміркованому напрямі. Термін був створений німецькими опонентами Бернштейна, який відмовився від багатьох тез Маркса стосовно розвитку капіталізму і зробив з цього реформістські висновки. Ленін і його наступники, не задумуючись розбору вішали цей ярлик на окремих осіб та партії, що відступали від схвалюваних більшовиками, а згодом радянським режимом рамок політичного аналізу. Представники соціалістичних партій Заходу вживали цей термін спеціально для позначення тих, хто заперечував необхідність передання засобів виробництва в державне володіння.

Реформа політична (французьке *reforme*, від латинського *reformo* — перетворюю) — створення, зміна, переустрій політичного життя суспільства (відносин, порядків, інститутів, установ), що здійснюються без зміни основ існуючого ладу. Реформою політичною називають, як правило, більш-менш прогресивні політичні перетворення в політичній системі суспільства, в політичних відносинах, у суспільному житті взагалі. Реформа політична передбачає еволюційний розвиток суспільства та його політичних і неполітичних інститутів влади. Вона становить певний етап прогресивного політичного перетворення. Реформи політичні можуть здійснюватися трьома основними способами.

Перший спосіб — реформа політична згори. Зміст такої реформи полягає в тому, що автократичні правителі розуміють необхідність зміни системи політичної влади і за своєю волею та саме на цих засадах здійснюють програму політичних перетворень, яку самі ж і розробляють. Прикладом такого способу реформи політичної може бути Туреччина, де владні зміни згори були здійснені Ататюрком, котрий зорієнтувався в складних умовах початку ХХ ст. на освічений Захід і розробив та здійснив програму державної переорієнтації своєї країни.

Але реформи політичні згори не завжди приносять бажаний результат. Значно частіше вони закінчуються поразкою, відкидають країну назад або гальмують її прогресивний розвиток. Прикладом цього може бути реформа політична, яку намагався здійснити в 60-ті роки в колишньому СРСР М. С. Хрущов. Прагнучи змінити владні відносини, ліквідувати тоталітарний режим, демократизувати суспільство, він не зміг позбутися рис минулого і сам вдався до віджилих тоталітарних методів здійснення влади. Тому реформа політична М. С. Хрущова була невдалою, а суспільство було втягнуте в стагнацію і поступово втрачало темпи свого розвитку.

Другий спосіб реформи політичної — це зречення влади, відмова від влади пануючих політичних сил, які зрозуміли безперспективність свого владування. Цей спосіб здійснюється при загибелі, капітуляції авторитарних режимів владування. Прикладами цього можуть бути відмова від влади Е. Хонекера в НДР, а також Г. Гусака в ЧССР восени 1989 р., коли вони опинилися без підтримки власного народу, а також внутрішньої і зовнішньої політичних сил. Такий спосіб реформи політичної трапляється рідко, але можливість його здійснення за певних умов залишається.

Третій спосіб реформи політичної — поступове реформування влади погодженими зусиллями політичних сил, які перебувають при владі та в опозиції. По суті, це процес поступових, погоджених змін і перетворень

у владних відносинах, наповнення їх новими зразками політичної культури, взаємних поступок, переговорів, звернення до компромісів та ін. Спільна робота методами переговорів, проведення «круглих столів» політичних сил (як владних, так і опозиційних), різних конференцій, обговорень, діалогів забезпечують ефективність процесу реформування політичної влади, оволодіння новими владними прийомами й методами, послідовне утвердження більш демократичного режиму. Реформи політичні корисні для будь-якого суспільства, оскільки вони забезпечують запобігання насильницьким методам, конфронтації та політичним конфліктам, безкризовий прогресивний розвиток і поступове вдосконалення політичної системи суспільства.

Реформізм — ідейно-теоретична і суспільно-політична течія, що віддає реформі перевагу перед революцією, вважає реформу кращим способом здійснення суспільних змін. Ліві елементи в робітничому русі, що роблять ставку на повстання і революції, відкидають реформізм як зрадництво, як опортунізм. Історично поняття «реформа» закріплюється в суспільній свідомості вже в XVIII ст., в епоху Просвітництва. Цьому сприяли щонайменше дві обставини.

По-перше, у багатьох країнах, де усталення капіталізму відбувалося за феодално-монархічних умов, співвідношення сил між буржуазією і силами Середньовіччя було таким, що жодна з протиборчих сил не могла панувати, не врахувавши інтересів іншої сили. Цьому і відповідала реформа як спосіб поступових, але назрілих і очевидно необхідних змін, пристосування суспільства та існуючої влади до мінливих умов соціального життя.

По-друге, у цьому суспільному стані, тим більше в умовах віри у всесилля розуму, освіти, в безмежність вдосконалення самої людини, поширилося переконання, що саме реформа є цілком прийнятним засобом удосконалення життя, виступає кращим способом реального прогресу, тому що пов'язана з найменшими соціальними витратами.

На цьому етапі суспільна реформа мала цілком визначений соціальний зміст, що відповідав тодішнім умовам, суті сил, що здійснюють реформи, причому в рамках обмежених цілей, які ставилися ними. Головними реформаторами в країнах, що ще тільки виходили із Середньовіччя, виступали самі монархи і конституційні монархії, прихильники яких, природно, були переконані, що саме реформа, проведена ними зверху, — це і є спосіб справжнього прогресу, тому що в такому поступовому прогресі їм більше подобалася поступовість, а не сам прогрес, а головне — незмінними залишалися елементи, важливі для реформаторів.

Вже Англійська революція другої половини XVII ст., й особливо Французька революція кінця XVIII ст., зруйнували цю ілюзію, показуючи, що для збереження багатств, створених людством, і прискореного руху вперед більше підходить не реформа, а революція як радикальний спосіб перетворення. XIX ст. заповнене теоретичною і практичною боротьбою різних концепцій і способів переходу від старого до нового, завдяки чому були істотно збагачені і саме розуміння реформ, і пов'язаний з тим часом буржуазний реформізм.

Очевидно, проблема реформ, реформування суспільства була і залишається однією з важливих теоретичних і практичних проблем сучасності: без добре продуманих реформ, здійснюваних так, що бажане досягається в результаті намічених змін, у суспільства немає майбутнього.

Питання до дискусії

1. Які положення марксистського вчення були прийняті і розвинуті теоретиками соціал-демократії, а які були піддані критиці?
2. Які основні ідеологічні засади «демократичного соціалізму» наближені до ліберальних?

3. У чому полягає принципова відмінність поглядів соціал-демократів і комуністів на політичний устрій суспільства?
4. «Ревізія» політичного вчення марксизму Е. Бернштейном.
5. Які соціал-демократичні ідеї знайшли своє втілення в політичній практиці?
6. Чи є перспективи розвитку соціал-демократичної ідеології в Україні?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

1. Політичні та соціальні передумови виникнення соціал-демократії.
2. Ф. Лассаль як один з теоретиків «еволюційного соціалізму».
3. «Демократичний соціалізм» Е. Бернштейна.
4. Концепція суспільного прогресу К. Каутського.
5. К. Каутський про демократію.
6. Сучасні послідовники К. Бернштейна та К. Каутського.
7. Соціалістичний інтернаціонал та його історична роль.

Завдання для самостійної роботи

1. Використовуючи довідкову літературу, підготуйте таку таблицю: «Порівняльний аналіз поглядів Е. Бернштейна та К. Каутського»

	Е. Бернштейна	К. Каутського
Погляди на революцію		
Погляди на пролетаріат		
Погляди на демократію		
Погляди на соціалізм		

2. Прочитайте працю В. Леніна «Пролетарська революція і ренегат Каутський». Прокоментуйте стисло її зміст.
3. Підберіть із мемуарної літератури сучасників Жовтневого перевороту 1917 року в Росії спогади про дії революційного пролетаріату в цей час.
4. Прокоментуйте висловлювання К. Каутського: «Людина за своєю природою не тільки соціальна, а й демократична істота, або, правильно кажучи, потяг до демократичної діяльності — одна з характерних рис її соціальної природи».

Питання до заліку

1. Історичні, соціальні, політичні та духовні чинники формування соціал-демократії.
2. Загальна характеристика політичних поглядів К. Каутського.
3. Загальна характеристика політичних поглядів Е. Бернштейна.
4. Спільне і особливе між марксизмом і соціал-демократією.

Питання до іспиту

---

1. Ідейна спадщина марксизму наприкінці XIX — на початку XX ст.
2. Каутіанство як самостійна версія марксизму.
3. Загальна характеристика ранньої соціал-демократії.
4. Берштейніанство як реформістський соціалізм та ревізіонізм марксизму.
5. Критика Е. Бернштейном марксизму.
6. К. Каутський про взаємозв'язок теорії і практики.

Першоджерела

---

1. *Бернштейн Э.* Возможен ли научный социализм // Политические исследования. — 1991. — № 2.
2. *Бернштейн Э.* Насколько научен «научный социализм?» // Новое время. — 1991. — № 3.
3. *Бернштейн Э.* Маркс под седлом // Новое время. — 1991. — № 29.
4. *Бернштейн Э.* Предпосылки социализма и задачи демократии // Политическая мысль Европы конца XIX — начала XX в. — Екатеринбург, 1991.
5. *Каутский К.* Социализм без диктатуры // Новое время. — 1990 — № 28.
6. *Каутский К.* К критике теории и практики марксизма (Анти-Берштейнизм). — М., 1993 (1923).
7. *Каутский К.* Предшественники новейшего социализма. — М., 1919.
8. *Каутский К.* Терроризм и коммунизм. — Берлин, 1919.
9. *Каутский К.* Происхождение христианства — М., 1990.

Рекомендована література

---

1. *Агав С.* Движение и цель. (О формуле Бернштейна и не только о ней) // Политические исследования. — 1991. — № 2.
2. *Петренко Е.* Социалистическая доктрина Э. Бернштейна. — М., 1990.
3. Политические партии. Справочник. — М., 1991.
4. Профсоюзы мира. Справочник. — М., 1991.
5. *Майер Т.* Демократический социализм — социальная демократия. Введение. — К.: Основні цінності, 2002.
6. Європейська соціал-демократія: Трансформація у прогресі. — К., 2001.
7. Основи демократії. Посібник / За заг. ред. А. Колодій. — К.: 2002.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ КІНЦЯ ХІХ СТ.

- 1. Теорія політики Макса Вебера.*
- 2. Теорія демократії Жареля-Алексіса-Крелера де Токвіля.*
- 3. Теорія еліт і політичного (правлячого) класу Вільфредо Парето та Моска Гаetano.*
- 4. Політичний раціовіталізм Хосе Ортеги і Гасето.*

Особливості соціально-політичної думки Західної Європи — відокремлення її від філософії, соціології, політекономії, історії, юриспруденції; формування політологічних концепцій і теорій, теорій політики і політичного світу.

Услід за К. Марксом плеяда талановитих учених світового масштабу (М. Вебер, А. Токвіль, В. Парето, Г. Моска, Е. Дюркгейм та ін.) обґрунтувала оригінальні теорії політичного розвитку, визначила вузлові проблеми подальших наукових досліджень політичного життя суспільства.

1. ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ МАКСА ВЕБЕРА

Видатний німецький соціолог, економіст, філософ, історик, правознавець Макс Вебер своєю діяльністю сприяв суттєвому поступу в розвитку теорії та методології суспільних наук, більшість його праць є класикою політичної теорії. З огляду на масштабність охопленої ним проблематики і глибину її пізнання його вважають «великим буржуазним антиподом Карла Маркса».

Довідка

Макс Вебер народився 21 квітня 1864 року в м. Ерфурт. Вивчав у Гайдельберзькому університеті право, історію, економіку, філософію. Викладав у Берлінському університеті земське право, аграрну історію. Там отримав вчений ступінь (1889), а згодом — доцентуру. Мав неабиякий авторитет серед тамтешніх науковців, які не скупилися на похвалу, визнаючи його навіть «беззастережно геніальним».

У 1894 р. М. Вебер почав роботу на кафедрі національної економіки у Фрайбурзі, де глибше познайомився з німецькою школою неокантіанства, солідаризуючись із її боротьбою проти історичної школи в науках про право і державу.

У 1897 р. переїздить до Гайдельберга. Того ж року, відчувши психічне і фізичне виснаження, Вебер припиняє викладацьку діяльність. У 1904 р. побував у Америці, став співвидавцем часопису «Архів соціальної науки та соціальної політики», в якому у 1909 р. опублікував свій знаменитий трактат «Протестантська етика і дух капіталізму». Брав участь у редагуванні третього видання «Підручника-словника з державних наук» та підготовці 13-томника «Основи соціальної економіки», третім томом якого мала бути праця «Господарство та суспільство», що стала головною у науковій спадщині Вебера.

У 1913 р. наукова діяльність Вебера сягнула піку своєї продуктивності. Він пише праці з соціології права, соціології релігії, соціології господарства, соціології музики, готує історично-релігійно-соціологічну серію статей про конфуціанство, даосизм, індуїзм, буддизм та іудаїзм. Стежить за політичним життям. На основі аналізу внутрішніх і зовнішніх політичних процесів у 1917 р. зробив висновок про військову поразку Німеччини у Першій світовій війні. Активно виступав за демократичне виборче право та парламентську реформу, вважаючи їх у край необхідними для Німеччини.

Останнє висловлювання Вебера щодо проблеми політичного лідерства містить його публічна доповідь «Політика як фах» для мюнхенського вільного студентства в революційному 1919 р. У ній Вебер окреслив і свої погляди на сучасну державу як на «монополію легітимної фізичної примусовості», і типологію пов'язаних із цим «фахових політиків».

Останні півтора року життя Вебер цілком присвятив науковій роботі, зрідка читаючи лекції або виступаючи в періодиці стосовно політичних подій. Помер від запалення легенів 14 червня 1920 року в Мюнхені.

Внесок М. Вебера в політичну науку вкотре підтверджує неспростовну тезу, що багато відкриттів було зроблено на межі різних галузей науки. Особливість його політичної теорії полягає в застосуванні соціологічних методик, інструментарію для аналізу суспільно-політичних процесів, завдяки чому в нових вимірах постали проблеми сутності й організації влади, особливості взаємодії її суб'єктів та об'єктів, на новому рівні пізнання кристалізувалася формула влади. Усе це суттєво вплинуло на розвиток методології науки про політику.

Про методологію політичної науки. Веберівський метод ґрунтується на визнанні неадекватності понятійних уявлень і об'єктивної політичної реальності. На його думку, жодна теорія неспівмірна з дійсністю. Тому всі його дефініції, а їх він використовує охоче і часто, є приблизно такими висловлюваннями: «X і V повинні означати...» або «я розумію під X і V...». Таке дифініювання цілком протилежне сформованій Марксом традиції, який вбачав у наукових поняттях визначення існуючих сутнісних реалій. Вебер бере на озброєння соціально-науковий метод, згідно з яким усі поняття є лише мисленневими конструкціями, типоутвореннями, які пояснюють досліджуваний об'єкт у середовищі мови, але не можуть визначати сам об'єкт, його внутрішню структуру. Ця мисленнева конструкція є лише розумовим засобом, пошуковим методом, який свідомо уникає відтворення особливостей структури предмета. З таких міркувань Вебер тлумачить державу, товариство, клас лише як певну форму людської взаємодії. Його дефініції влади, держави, політики, інших категорій політичної науки є спробою відмовитися від традиційної теорії природного права. Трактуючи державу як владну спільноту, основу якої становлять специфічні зв'язки людей, орієнтовані на певні історично мінливі розуміння цінностей, Вебер дистанціюється, наприклад, від гегелівської ідеї об'єктивного духу, попутно стверджуючи, що політика не має нічого спільного з прагненнями до справедливого людського існування. Свідоме визнання плюралізму цінностей і відмова від оцінок пронизують усі його висловлювання. Реалізована Вебером тенденція розсіювання політичних категорій є своєрідним засобом збереження шансів на індивідуальну свободу в бюрократичному зраціоналізованому світі.

М. Вебер виходив з того, що соціальна наука, як і будь-яка природнича дисципліна, повинна бути вільною від оцінних суджень. Це аж ніяк не означає механічного перенесення природознавчої методології на дослідження суспільства і діяльності людини як відмову вченого від власної моральної, політичної позиції, оцінки. Індивідуальне судження стає об'єктивним, співвідносячись із цінностями, що мають певну значущість для всіх суб'єктів конкретної історичної епохи. Цінність за такого

підходу є властивим конкретній епісі спрямуванням інтересу. Вона не може бути надісторичною, позаісторичною, вічною абсолютною істиною, оскільки знання детерміновані соціально-історичними чинниками.

З урахуванням цього основою утворення наукових понять Вебер вважав орієнтацію на цінності, а методологічним інструментом пізнання — ідеальний тип якості теоретичної схеми для вираження інтересу епохи. Це означає, що мислене конструювання ідеального типу потребує свідомого абстрагування від усієї повноти реальності, виокремлення лише деяких її аспектів. Цей «ідеальний тип» Вебер вважав лише засобом пізнання, покладаючи на нього передусім термінологічні функції. Історик, наприклад, використовуватиме його, намагаючись пізнати генетичні зв'язки між явищами минулого і сучасності.

Стрижневою категорією соціополітичної теорії Вебера є «дія» — поведінка людини як зовнішнє, внутрішнє діяння, бездіяльність чи переживання випробування, пов'язані з певним суб'єктивним змістом (мотивом). Головним суб'єктом (актором) соціальної дії, для якої характерна суб'єктивна мотивація й «орієнтація на інших», є індивід.

Вебер вважав, що дії груп людей (колективів) повинні вивчати психологи, оскільки поведінка індивіда нерідко позбавлена суб'єктивних мотивів, їй властивий ефект наслідування, а тому вона не є соціальною.

У сукупності соціальних дій Вебер виокремив такі їх типи:

— *цілеспрямована раціональна дія*. Вона зорієнтована на усвідомлену індивідом конкретну мету. Необхідні для її досягнення засоби обирають, послуговуючись критерієм успіху;

— *свідомо організована ціннісно-раціональна поведінка*. Обумовлена конкретною системою цінностей, непов'язаною з критерієм успішності;

— *афективна дія*. Реалізується «через актуальні афекти і почуття», емоційні збудження;

— *традиційна дія*. В основі її — навички, звички.

Ідеальним типом Вебер вважав цілеспрямовану раціональну дію. Раціоналізація соціальної дії (заміна внутрішньої залежності від буденних навичок і звичок на планомірне пристосування до інтересів) є, на думку Вебера, всесвітньо-історичною тенденцією у європейській цивілізації. Нею охоплені всі основні сфери суспільства: господарська діяльність, управління в економіці й політиці, спосіб мислення, буденне життя тощо.

Послуговуючись критерієм раціональності, Вебер аналізував сучасні йому суспільства, виділивши серед них два протилежні ідеальні типи — «традиційно-аграрне» та «капіталістичне» (індустріальне) суспільства, що різняться формою власності, технологіями, ринком робочої сили, способом економічного поділу, природою законів, можливостями. У традиційно-аграрному суспільстві власність пов'язана із спадкоємними соціальним статусом, майже відсутня механізація робіт, закони мають приватний характер, тобто неоднаково застосовуються до різних соціальних груп, переважаючи мотивації зосереджено навколо задоволення потреб на звичному рівні. Капіталістичне суспільство характеризує приватна власність на засоби виробництва, сконцентровані у руках підприємців; механізація праці є провідною технологією виробництва, критерії якого — ефективність, продуктивність, раціональність організації; праця — це товар на відкритому ринку, який вільно переміщується між галузями і регіонами відповідно до попиту; ринок є основою розподілу і споживання, а закони мають універсальний характер (принцип рівності громадян перед законом); кінцева мотивація економічної поведінки — необмежене накопичення.

Вебер вважав, що сучасний йому світ дедалі більше замикається в «залізній клітці» розрахунку, а суспільному життю загрожує бюрократизація як наслідок включення мас у політику, супроводжуване появою багатьох громадських організацій, раціоналізація діяльності яких і породжує її.

Ці та інші концепції Вебера суттєво вплинули на обґрунтування різноманітних питань політичної теорії ХХ ст.

Про політику, владу і управління. Проблеми політики і влади Вебер аналізував у таких своїх працях, як «Протестантська етика: дух капіталізму» (1905), що принесла йому неабияку популярність, «Політика як покликання і професія» (1919) та «Господарство і суспільство» (1921), яку він не встиг закінчити.

Досліджуючи генезис капіталізму, Вебер робить висновок, що типова для буржуазії поведінка, націлена на збільшення прибутку, може бути зрозумілою лише за розвинутого капіталізму, коли вона зумовлюється очевидною необхідністю виживання у боротьбі з конкурентами, але не може бути виправданою на ранніх стадіях капіталістичного розвитку. Гонитва за прибутком є наслідком індивідуального прагнення нагромаджувати значно більше, ніж необхідно для потреб особистого споживання. Це прагнення з історичного погляду є унікальним. Джерелом цього прагнення Вебер вважав «світовий аскетизм» реформованого християнства з його імперативом методичної праці як основного життєвого обов'язку та обмеженого задоволення її плодами. Мимовільним наслідком цієї етики, підсиленої суспільним і психологічним тиском на віруючих задля того, щоб вони підтверджували своє прагнення до спасіння, було нагромаджене багатство для інвестування.

Вебер глибоко вивчив матеріальні передумови капіталістичного розвитку і суспільні інтереси, які сприяли поширенню нових ідей. Фундаментальним для його вчення було питання, чи здатна оплата праці зробити неминучим необмежене нагромадження; чи слід розглядати протестантську етику як таку, що культивує необхідну мотивацію до капіталістичного нагромадження?

Аналізуючи їх, Вебер кинув виклик намаганням розглядати ідеї лише як відображення матеріальних інтересів, а не в їх взаємодії, або досліджувати суспільні зміни безвідносно до мотивації включених у них індивідів, попри те, що наслідки цих змін можуть не відповідати їх сподіванням.

Центральною проблемою у праці «Політика як покликання і професія» є сутність та особливості політичного керівництва. Вебер приділяє особливу увагу типу харизматичного владарювання, яке від двох інших (традиційного і легального) відрізняється значною прив'язаністю до особи.

Харизматичними постатями Вебер вважав не лише політиків, а й засновників релігій (Ісус Христос, Мухаммед), теократичного володаря Тибету Далай-ламу та ін. Це свідчить, що поняття «харизма», що виникло на основі досвіду Старого Завіту, у Вебера позбавлене лише політичного значення. Нечіткість характеристики харизматичного типу владарювання була підсилена включенням до неї несумісних видів діяльності. У цьому переліку значилися не лише пророки, шамани, чаклуни, заклинателі дощу — «професії», за якими наявність певних харизматичних здатностей все ж передбачається, а й пірати, партійні вожді, митці. Всі є носіями специфічних надприродних (не всім доступних) здібностей тіла і Духа, намагаються досягти взаєморозуміння серед мас, щоб завдяки цьому мати необхідний захист від бюрократичного апарату. Це свідчить, що харизматичний тип владарювання Вебер вважав політичним ідеалом, породженим напруженням між політичним керівницт-

вом і бюрократією. У харизматичному владарюванні він убачав можливість уникнення небезпеки тотальної бюрократизації.

Насправді обґрунтування харизматичного типу владарювання не позбавлене теоретичних помилок (визначення того, що має називатися «харизматичним») не може він бути політичним ідеалом, оскільки фундаментально скомпрометував себе в досвідах авторитарних і тоталітарних державних утворень.

Цей ідеал виявився також у впливі Вебера на формування конституції Ваймарської республіки. За Вебером, обраний прямим голосуванням народу державний президент має перейняти роль монарха, щоб «формально найвище місце в державі посісти раз і назавжди і таким чином уникнути політичної боротьби за владу». Такий принцип вступав у конфлікт з ідеєю парламентаризму. Це виявлялося не лише в його вимозі обрання державного президента, а й у розумінні ролі харизматичних партійних вождів, оскільки акламація (загальне схвалення чи несхвалення без підрахунку голосів) народу легітимує їх політику, то парламент втрачає свою контрольну функцію щодо виконавчої влади.

Цю проблему Вебер намагався розв'язати, послуговуючись своєю концепцією «*плебісцитної вождистської демократії*». Він виходив з того, що віра в законність установленого порядку є для неї недостатньою базою, оскільки авторитет без права особистості не може замінити авторитет особистості. З огляду на це вождь плебісцитарної демократії «в силу відданості і довіри своїх політичних прихильників до своєї особи» має бути легітимований для суверенного керування політикою. Плебісцитарну вождистську демократію Вебер вважав «видом харизматичного владарювання, прихованого у формі легітимності, яка є наслідком волі того, хто владарює, й існує завдяки цій волі». Захист Вебером цієї форми правління зумовлений не його пристрасною до експериментування з диктатурою, а, очевидно, кризою ліберальної свідомості, яка в персоналізації політичної влади (харизматичному вожді) вбачала єдиний вихід некерованої демократії з бюрократичного закріплення. Симпатії Вебера до харизматичної постаті вождя притаманні деякі ознаки пізнього лібералізму, згідно з яким політика має бути справою покликаних до цього особистостей.

З виходом на політичну арену високоорганізованих *масових партій*, що здобували собі місця у великій політиці на основі рівного виборчого права за пропорційною виборчою системою, яку обстоював і Вебер, традиційна політика знаті перестала бути актуальною. Очевидною стала тенденція заміни партій від знаті масовими партіями соціал-демократії, які за своїми масштабами, організацією і розподілом праці значно переважали недавно ще домінуючі корпорації знаті. У масових партіях провідне місце належить штатним функціонерам, які здебільшого живуть не лише задля політики, а передусім завдяки їй.

Будучи розсудливим аналітиком, Вебер вважав тенденцію домінування масових партій визначальною і зорієнтованою на перспективу, однак свої симпатії віддавав політикам-аристократам, передусім за їх «політичний характер». Крім того, участь їх у владі є, на його думку, гарантією економічної стабільності, зовнішньої і духовної свободи. З цих міркувань він вважав бажаним панівний державно-політичний стан, подібний до того, що уславився в англійській історії. Такий стан, за Вебером, є носієм політичних традицій, виховання і такту. Його неможливо сформувати штучно, він повинен історично визріти. Всі інші пов'язані з цим спроби вважав звичайною карикатурою.

Отже, справжній мотив веберівської плебісцитарної вождистської демократії полягає у сподіванні вберегти суспільство від засилля масових партій і організованих інтересів з їх універсальною тенденцією до бюрократизації. Альтернативою цьому

він вважав творчу силу вольового вождя, харизму великих політиків. З огляду на це плєбісцитарний президент держави постає в теорії Вебера певною мірою універсальним почесним політиком, який має репрезентувати для ще політично безголосого народу надпартійні національні інтереси.

Вебер розглядав владу як відносини, які передбачають дію щодо будь-кого чи будь-чого. Аналіз влади (панування) він зводив не лише до політичних інститутів (держави, партії, профспілок), а й до корпорацій, підприємств, церкви тощо, мислячи її в широкому сенсі. Для вияву влади потрібно, за Вебером, дві людини або дві групи людей суб'єкт і об'єкт.

Вебер виходив з того, що влада — це можливість домогтися підкорення групи людей або окремої людини. Розумів її не лише як силовий примус, а в широкому сенсі, в тому числі й через різноманітні мотиви підкорення, підпорядкування, послуху, які можуть мати як звичаєві, так іраціональні передумови. Це означає, що будь-які реальні відносини панування передбачають внутрішній або зовнішній інтерес до підкорення.

Раціональна держава, за Вебером, є поміркованим панівним об'єднанням. Він свідомо відмовляється від дефініції держави, яка базувалася б на її цілях і завданнях, оскільки вони є надзвичайно різноманітними, залежать від конкретної ситуації. Беручи до уваги напрацювання своїх попередників про державу, Вебер зосереджується на специфічних засобах, властивих сучасній йому державі. З погляду політичної соціології він виділяє серед них передусім фізичне насильство. Це, однак, не означає, що феномен держави можна витлумачити, послуговуючись лише цим критерієм. Однак якщо державу тлумачити як політичне об'єднання, споріднене з усіма іншими панівними об'єднаннями, то раціональною державою можна вважати інституцію, яка єдиним джерелом влади має насильство. Держава, стверджує Вебер, є такою людською спільнотою, яка претендує на монополію легітимного фізичного насилля. Всім іншим спільнотам, окремим особам право на фізичне насилля надається лише тією мірою, якою держава його дозволяє, оскільки вона є єдиним джерелом права насилля. Загалом політичне вчення М. Вебера можна звести до таких основних положень:

1. Погляд на політику як суспільне явище в широкому (політичні відносини пов'язані з керівництвом окремою сферою суспільного життя) і вузькому (керівництво або вплив на керівництво політичною організацією, передусім державою) значеннях. Вебер вважав, що політика — це насамперед участь у здійсненні влади, прагнення впливати на її розподіл усередині держави чи між державами.

2. Аналіз мотиваційної сфери, що спонукає до заняття політикою (участі в реалізації владних відносин).

3. Обґрунтування політичної категорії «панування», яку Вебер ототожнює з категорією «влада». Щодо цього досить цікавим є такий його висновок: той, хто наказує, очікує, що йому будуть підкорятися, а той, хто підкоряється, хоче отримати такий наказ, якого очікує. Вебер детально розглянув легітимне панування, вирізнивши три його політичні типи: раціональне, традиційне і харизматичне. *Раціональне панування* поширене в індустріальному суспільстві, що потребує раціональності людини, яка усвідомлює свою мету і свідомо обирає необхідні для її досягнення засоби. Певною мірою індустріальне суспільство і виховало таку людину. Притаманне воно європейським державам і США, передбачає підпорядкування не так особистостям, як законам, потребує професіоналізму владних структур. Вебер сформулював цілісну концепцію бюрократії, що орієнтується на панування за допомогою знань. *Традиційне панування* спиралося на віру не лише в законність, а й у

святість існуючих порядків, системи влади. Його Вебер називав ще патріархальним пануванням, за якого управління набуває певних сакральних рис, відсутні розподіл влади, професійне управління. Владні відносини вибудовуються на основі особистої відданості. *Харизматичне панування*, на думку Вебера, спирається на віру підданих у надзвичайний дар політичного лідера. Цей дар повинен був постійно живити віру — здобувати перемоги, робити видатні вчинки. За таких умов владне управління здійснюється на основі особистої відданості, а підставою для прийняття рішень є власний досвід. Здебільшого таким є авторитарний тип політичної влади. Як і традиційне, харизматичне панування діє поза законами, має на меті створення нового порядку, руйнування існуючих норм і традицій.

У реальному політичному бутті рідко реалізується певний тип панування у чистому вигляді, найчастіше домінують особливості одного, доповнюючись елементами всіх інших або більшості з них.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

М. Вебер

Политика как профессия

Государство, равно как и политические союзы, исторически ему предшествующие, есть отношение *господства* людей над людьми, опирающееся на легитимное (т.е. считающееся легитимным) насилие как средство. Таким образом, чтобы оно существовало, люди, находящиеся под господством, должны подчиняться авторитету, на который претендуют те, кто теперь господствует. Когда и почему они так поступают? Какие внутренние основания для оправдания господства и какие внешние средства служат ему опорой?

В принципе имеется три вида внутренних оправданий, т.е. оснований, *легитимности* (начнем с них). Во-первых, это авторитет «вечно вчерашнего»: авторитет *нравов*, освященных исконной значимостью и привычной ориентацией на их соблюдение, — традиционное господство, как его осуществляли патриарх и патримониальный князь старого типа. Далее — авторитет внеобыденного личного *дара* (харизма), полная личная преданность и личное доверие, проявляемое наличием качеств вождя у какого-то человека: откровения, героизма и других, — харизматическое господство, как его осуществляет пророк, или — в области политического — избранный князь-военачальник, или избранный всеобщим голосованием выдающийся демагог и политический партийный вождь. Наконец, господство в силу «легальности», в силу веры в обязательность легального *установления* и деловой «компетентности», обоснованной рационально созданными правилами, т.е. ориентацией на подчинение при выполнении установленных правил, — господство в том виде, в каком его осуществляют современный «государственный служащий» и все те носители власти, которые похожи на него в этом отношении. Понятно, что в действительности подчинение обуславливают чрезвычайно грубые мотивы страха и надежды — страха перед мстостью магических сил или властителя, надежды на полустороннее или повсюстороннее вознаграждение — и вместе с тем самые разнообразные интересы. К этому мы сейчас вернемся. Но если пытаться выяснить, на чем основана «легитимность» такой покорности, тогда, конечно, столкнешься с указанными тремя ее идеальными типами. А эти представления о легитимности и их внутреннее обоснование имеют большое значение для структуры и господства. Правда, идеальные типы редко встречаются в действительности. Но сегодня мы не можем позволить себе детальный анализ крайне запутанных изменений, переходов и комбинаций этих идеальных типов: это относится к проблемам «общего учения о государстве». [...]

В данном случае нас интересует прежде всего второй из них: господство, основанное на преданности тех, кто подчиняется чисто личной харизме вождя, ибо здесь коренится мысль о *призвании* в его высшем выражении. Преданность харизме пророка, или вождя на войне, или выдающегося демагога в народном собрании или в парламенте как раз и означает, что человек подобного типа считается внутренне «признанным» руководителем людей, что последние подчиняются ему не в силу обычая или установления, но потому, что не верят в него. Правда, сам вождь живет своим делом, «скажет свершить свой труд», если только он не ограниченный и тщеславный выскочка. Именно к личности вождя и ее

качествам относится преданность его сторонников: апостолов, последователей, только ему преданных партийных приверженцев. В двух важнейших в прошлом фигурах: с одной стороны, мага и пророка, с другой — избранного князя-военачальника, главаря банды, кондотьера³ — вождизм как явление встречается во все исторические эпохи и во всех регионах. Но особенностью Запада, что для нас более важно, является *политический* вождизм сначала в образе *свободного «демагога»*, существовавшего на почве города-государства, характерного только для Запада, и прежде всего для средиземноморской культуры, а затем в образе парламентского «партийного вождя», выросшего на почве конституционного государства, укорененного тоже лишь на Западе.

Конечно, главными фигурами в механизме политической борьбы не были одни только политики в силу их призвания в собственном смысле этого слова. Но в высшей степени решающую роль здесь играет тот род вспомогательных средств, которые находятся в их распоряжении. Как политически господствующие силы начинают утверждаться в своем государстве? Данный вопрос относится ко всякому рода господству, т. е. и к политическому господству во всех его формах: традиционной, легальной и харизматической.

Любое господство как форма власти, требующая постоянного управления, нуждается, с одной стороны, в установке человеческого поведения на подчинение господам, притязаящим быть носителями легитимного насилия, а с другой стороны — посредством этого подчинения — в распоряжении теми вещами, которые в случае необходимости привлекаются для применения физического насилия: личным штабом управления и материальными средствами управления.

Штаб управления, представляющий во внешнем проявлении предприятие политического господства, как и всякое другое предприятие, прикован к властелину, конечно, не одним лишь представлением о легитимности, о котором только что шла речь. Его подчинение вызвано двумя средствами, апеллирующими к личному интересу: материальным вознаграждением и оказанием почестей. [*Друкується за: Вебер М. Избранные сочинения. — М., 1990.*]

М. Вебер

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СТРАТИФИКАЦИИ

Экономически детерминированная власть и социальный порядок

Закон существует тогда, когда есть вероятность того, что некоторый порядок будет поддержан определенным штатом людей, которые используют физическое или психологическое принуждение с целью добиться лояльности по отношению к данному порядку либо налагают санкции на тех, кто нарушает его. Структура любого легального порядка непосредственно влияет на распределение экономической или какой-либо другой власти в пределах соответствующего сообщества. Это справедливо для всех типов легального порядка, а не только для государственного. В общем и целом мы понимаем под «властью» возможность одного человека или группы людей реализовать свою собственную волю в совместном действии даже вопреки сопротивлению других людей, участвующих в указанном действии.

«Экономически обусловленная» власть, конечно же, не идентична власти как таковой. Напротив, проявление экономической власти может быть всего лишь следствием власти, возникшей из иных источников. Человек может и не стремиться к власти с единственной целью обогатить себя экономически. Власть, включая экономическую власть, может быть оценена «ради нее самой». Очень часто стремление к власти обуславливается также социальными «почестями», которые она влечет за собой. Тем не менее не всякая власть ведет к социальным почестям: типичный американский бизнесмен, как и типичный спекулянт, намеренно избегает социальных почестей. Если говорить достаточно обобщенно, то «лишь экономическая» власть, особенно «явная» денежная власть, никоим образом не выступает общепринятой основой социальных почестей. Но и власть как таковая не представляет собой единственную основу социальных почестей. В самом деле, социальные почести, или престиж, сами могут служить базисом политической или экономической власти, и очень часто так и происходит. Власть, как и почести, могут гарантироваться легальным порядком, но чаще всего он является первичным источником почестей. Легальный порядок — это, скорее, дополнительный фактор, который повышает шансы добиться власти или почестей, но он никогда не гарантирует их.

Способ, каким социальные почести распределяются в сообществе между типичными группами, участвующими в таком распределении, мы будем называть «социальным порядком». Социальный порядок, как, разумеется, и экономический порядок в равной мере связаны с «легальным порядком». Тем не менее, социальный и экономический порядок не идентичны. Для нас экономический порядок — всего лишь способ, каким экономические товары и услуги распределяются и используются. Конечно, социальный порядок обу-

словлен экономическим порядком в очень высокой степени, но в то же время он также и влияет на него.

Сейчас мы можем сказать: «классы», «статусные группы» и «партии» — явления, относящиеся к сфере распределения власти внутри» сообщества.

Детерминация классовой ситуации рыночной ситуацией

Согласно употребляемой нами терминологии, «классы» не являются сообществами; они представляют чаще всего только возможную основу совместных действий. Мы вправе говорить о «классе» лишь в тех случаях, когда:

1) некоторое множество людей объединено специфическим причинным компонентом, касающимся их жизненных шансов;

2) такой компонент представлен исключительно только экономическими интересами в приобретении товаров или в получении дохода;

3) этот компонент обусловлен ситуацией, складывающейся на рынке товаров или на рынке труда.

(Указанные пункты относятся к «классовой ситуации», которую более сжато мы могли бы выразить как типичные шансы получения прибавочного продукта, внешние условия жизни и личный жизненный опыт, поскольку эти шансы детерминированы объемом и видом власти (либо недостатком таковой) распоряжаться товарами или квалификацией в целях получения дохода в рамках данного экономического порядка. Термин «класс» относится к любой группе людей, которая возникла в данной классовой ситуации).

Самый элементарный экономический факт заключается в том, что способ, каким происходит распределение каналов распоряжения материальной собственностью среди множества людей, которые встречаются на рынке и конкурируют между собой в терминах обмена, сам по себе уже определяет специфические жизненные шансы. Согласно закону конечной (маргинальной) полезности, подобный способ распределения исключает из соревнования за обладание высоко ценными товарами несобственников; предпочтительнее отдается собственникам, которые, в действительности, устанавливают монополию на приобретение подобных товаров. Надо учесть и другое: такой способ распределения монополизует возможности заключить выгодный контракт для всех, кто запасается товарами, не обменивает их. В тенденции это усиливает позицию собственников в войне за цены» в сравнении с теми, кто, не владея собственностью, но способен ничего предложить, кроме как свои услуги в их природном виде или товары в той форме, которая создается их собственным трудом, и кто, кроме всего прочего, вынужден избавляться от них продуктов для того, чтобы как-то жить. Данный способ распределения предоставляет имущим определенную монополию, которая позволяет им перемещать свою собственность из той сферы, где она используется «наудачу», в ту сферу, где она превращается в «основной капитал». Другими словами, этот способ придает имущим функцию предпринимателя и обеспечивает всеми необходимыми шансами для прямого или непрямого участия в распределении прибыли, полученной от оборота капитала. Такое положение дел, правда, характерно только для чисто рыночной ситуации. «Собственность» и недостаток «собственности» являясь, таким образом, базисными категориями классовых ситуаций любого типа. При этом не имеет значения то, насколько эффективны подобные категории в «войне за цены» или в конкурентной борьбе.

Классовая ситуация, в общих чертах охватываемая двумя категориями, постепенно предстает перед нами в более дифференцированном виде: с одной стороны, благодаря виду собственности, которую используют для извлечения прибыли, с другой — благодаря виду услуг, которые предоставляются на рынке. Владение семейными постройками, производственные заведения, товарные склады, магазины, сельскохозяйственные угодья, средние и малые холдинговые компании — все они разнятся количественно, хотя количественное различие влечет за собой качественные последствия. Собственностью на шахты, крупный рогатый скот, людей (рабов); распоряжение мобильными средствами производства или «основным капиталом» любого сорта, особенно деньгами или предметами, которые можно обменять на деньги легко и в любое время; распоряжение продуктами чужого труда или трудом других людей, которые различаются в соответствии с тем, какое место они занимают на шкале потребительских возможностей; распоряжение перемещаемой монополией любого сорта — все это вместе взятое дифференцирует классовые ситуации, характерные для собственников, в той же мере, какой делает «значимым» использование собственности, особенно той, которая имеет денежный эквивалент. В соответствии с этим собственники могут принадлежать к классу рантье либо к классу предпринимателей. [...]

Те, кто не владеет собственностью, но кто предоставляет услуги, дифференцируются как по виду этих услуг, так и по способу, каким они делают полезными данные услуги, предоставляемые их получателю на постоянной или временной основе. Но в любом случае мы можем сказать: таково сопутствующее значение понятия «класс». Иными словами, разновидность шанса на **рынке** — решающий момент, определяющий общие предпо-

сылки индивидуальной судьбы. Таким образом «классовая ситуация» есть по существу «рыночная ситуация».

Те категории людей, судьба которых не детерминирована возможностями (или шансами) приобрести на рынке товары в личное пользование или обслуживать самих себя, например рабы, нельзя называть «классами» в техническом смысле слова. Они, скорее всего, относятся к «статусным группам».

Совместные действия как следствие классового интереса

Согласно нашей терминологии, фактором, создающим «класс», нмо всяких сомнений выступает экономический интерес. Действительно, только экономические интересы вовлечены в бытие «рынка». Тем не менее понятие «классовый интерес» вряд ли является таковым. Даже в качестве эмпирического понятия оно двусмысленно постольку, поскольку «классовый интерес» познается посредством отнесения к тому, что не есть фактическое устремление интересов, с определенной долей вероятности вычлененных из классовой ситуации и приведенных к «среднему» знаменателю. Действительно, классовая ситуация и сопутствующие ей факторы остаются теми же самими, хотя устремление интересов каждого отдельного рабочего, к примеру, может варьироваться очень широко, а это зависит от того, в какой степени — низкой, средней или высокой — его формальная квалификация соответствует реально выполняемому заданию. Точно так же устремление интересов может варьироваться в соответствии с тем, в какой степени совместные действия участников классовой ситуации» отвечают общим чаяниям. Так, «профсоюзы» выросли из классовой ситуации, в которой индивиды не получили того, на что надеялись или что им было обещано. (Совместные действия относятся к тому типу действий, которые ориентированы на ощущение принадлежности людей к единому целому. Социе-тальные действия, с другой стороны, ориентированы на рациональное мотивированное согласие интересов.) Зарождение социетального или даже совместного действия из общей классовой ситуации никак не является универсальным феноменом.

По своим последствиям классовая ситуация может закончиться возбуждением сходных реакций, которые, согласно нашей терминологии, нельзя называть «массовыми действиями». Но это не единственное последствие. Часто из такой ситуации рождается совместное действие. К примеру, так называемое ворчание рабочих известно из древневосточной этики: таково моральное недовольство поведением мастера по отношению к рабочим, которое по своему практическому значению, вероятно, было эквивалентно распространяемому в позднеиндустриальную эпоху явлению, известному под именем «замедления» (сознательное ограничение трудовых усилий), возникшему в результате молчаливого сговора пролетариев. Вероятность, в каком из «массовых действий» членов одного класса рождаются «совместное действие» и, возможно, «социе-тальное действие», определяется общими культурными условиями, особенно интеллектуальными. Это зависит также от того, до какой степени обнаружили себя противоречия, особенно — в какой степени стала прозрачной связь между причинами и последствиями «классовой ситуации». «Классовое действие» (совместное действие членов одного класса) никоим образом не рождается разницей жизненных шансов. Условия и результаты классовой ситуации поразному осознаются людьми. Только тогда может ощущаться противоположность жизненных шансов, и то не как абсолютная данность, а как результат, проистекающий из 1) конкретного распределения собственности или 2) структуры конкретного экономического порядка. Такое, наконец, возможно лишь в тех случаях, когда реакция людей на классовую структуру принимает форму не импульсивного и иррационального протеста, но форму рационального взаимодействия. «Классовые ситуации», относимые к первой категории, особенно наглядно проявляются в античных и средневековых городах, там, где судьба улыбалась тем, кто добился успеха, монополизировав торговлю промышленными и пищевыми продуктами в данном районе. То же самое произошло при определенных условиях в аграрном секторе в самые разные исторические периоды, когда сельскохозяйственные ресурсы подвергались чрезмерной эксплуатации ради получения прибыли. Самый важный исторический образец второй категории представлен классовой ситуацией современного «пролетариата».

Типы «классовой борьбы»

Любой класс может быть носителем одной из бесчисленных форм «классового действия», но это не обязательно должно происходить. В любом случае сам по себе класс не конституирует сообщество. Считать, что «класс» имеет тот же смысл, что и «сообщество», значит исказить данное понятие. Простейший факт, помогающий лучше понять исторические события, заключается в следующем: индивиды, находящиеся в одной и той же классовой ситуации, при массовом действии проявляют среднетипичные реакции на экономические стимулы. Этот факт не должен служить поводом к научным спекуляциям о «классе» и «классовых интересах», что зачастую происходит в наше время. Классичес-

ким примером является выражение одного талантливой автора о том, что индивид способен заблуждаться по поводу собственных интересов, но «класс» никогда не ошибается по поводу своих интересов. Даже если классы как таковые не являются сообществами, тем не менее классовые ситуации возникают на базе коммунализации. Совместное, или коммунальное действие, формирующее классовую ситуацию, тем не менее не является базисным взаимодействием членов одного и того же класса; оно является взаимодействием индивидов, принадлежащих к разным классам. К совместным действиям, непосредственно детерминирующим классовую ситуацию рабочего и предпринимателя, относятся: рынок труда, рынок потребительских юваров, капиталистическое предприятие. В свою очередь, существование капиталистического предприятия предполагает, что существует очень специфическое совместное действие и что оно специфически структурировано для защиты частной собственности на производимую продукцию, а кроме того, и это еще важнее, для защиты власти индивидов, которые, в принципе совершенно свободно, распоряжаются средствами производства. Существование капиталистического предприятия обусловлено специфическим типом легального порядка». Любая разновидность классовой ситуации, особенно если речь идет о власти над собственностью, в наивысшей степени проявит свои сильные стороны только тогда, когда по возможности элиминированы все другие факторы, детерминирующие взаимозэквивалентные отношения. В таком случае наибольшую важность приобретает использование в рыночных условиях власти над собственностью.

«Статусная группа» — та вещь, которая может помешать полному осуществлению рыночных принципов. В данном контексте она представляет для нас интерес только с этой точки зрения. Перед тем, как в общих чертах мы рассмотрим статусные группы, сделаем уточняющие замечания об антагонизме «классов» в нашем понимании... Борьба, в которой весьма эффективна классовая ситуация, прогрессивно перемещалась от потребления кредитов вначале к конкурентной борьбе на рынке товаров, а затем к «войне за цены» на рынке труда. «Классовая борьба» в античные времена — в той степени, в какой она была истинной борьбой классов, а не борьбой между статусными группами, — первоначально велась крестьянами-должниками, а, возможно, также ремесленниками, которым угрожала долговая кабала, вступившими поэтому в борьбу с городскими кредиторами. [...] Борьба продолжалась на протяжении всей античности и в средние века. Лишенные собственности сообща выступили против тех, кто реально или предположительно был заинтересован в создании дефицита хлеба. Борьба постепенно расширялась, вовлекая всех тех, для кого предметы потребления играли первостепенную роль в образе жизни и в работе, которая заключалась в ручном ремесле. Таковой была начальная фаза спора по поводу заработной платы в античности и средневековье. Он еще сильнее разгорелся в наше время. В более ранний период этот спор играл второстепенную роль в сравнении с восстаниями рабов и борьбой на рынке товаров.

Античные и средневековые немощные протестовали против различного рода монополии, преимущественного права на покупку, скупку товаров, которые перехватывались по дороге к рынку с целью незаконного повышения цен, припрятывания товаров и отказа сдавать их на рынок с целью повышения цен. Сегодня центральный вопрос — установление цены на труд.

Подобные изменения выражены борьбой за доступ на рынок, за господство на установление цен на продукты. Такого рода бои происходили прежде между купцами и рабочими в системе домашней промышленности в переходный к современности период. Поскольку это достаточно общее явление, мы должны напомнить, что классовый антагонизм, обусловленный рыночной ситуацией, обычно бывал самым острым между теми, кто реально и непосредственно участвовал в качестве оппонентов в «войне за цены». Ими являлись не рантье, акционеры или банкиры, страдавшие от недостатка воли рабочих, но почти исключительно промышленники и бизнесмены, которые непосредственно противостояли рабочим в «войне за цены». Подобное происходит вопреки тому очевидному факту, что незаработанные деньги чаще оседали в сундуках рантье, акционеров и банкиров, нежели в карманах промышленников и бизнесменов. Такое положение дел очень часто оказывалось решающим фактором в создании классовой ситуации, которая играла значительную роль при формировании политических партий. Примером являются различные виды патриархального социализма и попытки, по крайней мере раньше, статусных групп, не имеющих прочного положения, создать союз с пролетариатом, чтобы объединено выпустить против «буржуазии».

Статусные почести

В противоположность классам статусные группы являются нормальными сообществами. Правда, в большинстве своем они аморфны. В противоположность чисто экономически детерминированной классовой ситуации) мы понимаем под «статусной ситуацией» любой типичный компонент жизненной судьбы людей, который детерминирован специфическим, позитивным или негативным, социальным оценением *почести*. Такая по-

честь может обозначать любое качество, оцениваемое большинством людей, и, конечно же, оно тесно связано с классовой ситуацией: классовые различия самыми разнообразными способами связаны со статусными различиями. Собственность как таковая не всегда признается в качестве статусной характеристики, но в течение времени она проявляла себя таковой, причем с удивительной регулярностью. В экономике соседской общины очень часто самые зажиточные люди становились вождями, что означает всего лишь проявление их уважения. К примеру, в так называемой современной чистой демократии, которая означает такой порядок, при котором никто не имеет узаконенных привилегий, случается, что партнера по танцам выбирают из среды своего же класса. Сообщения об этом поступили из небольших шведских городов. Однако статусная почесть не обязательно связана с «классовой ситуацией». Напротив, статусная почесть, и это нормальное положение дел, находится в четкой оппозиции всему, что связано с собственностью.

И имущие, и неимущие могут принадлежать к одной и той же статусной группе, и часто это имеет весьма недвусмысленные последствия. Видимое «равенство», создаваемое социальным оцениванием, с точки зрения долговременной перспективы ненадежно. «Равенство» статусов среди американских «джентльменов», к примеру, выражено тем фактом, что за пределами той субординации, которая определена различными функциями «бизнеса», встретившиеся на вечеринке в клубе за игрой в карты или бильярд «шеф» и его «подчиненный» обращаются друг с другом как равные. Непризнание того, что люди от рождения имеют равные права, оценивается негативно. Считается отвратительным поступком, когда «шеф» свысока дарит «подчиненного» своей благосклонностью, всячески подчеркивая разницу «позиций». В то же время шеф-немец не боится причинить себе вред, выказав свои истинные чувства. Такова одна из главных причин того, почему в Америке немецкая форма «дружеского общения между людьми одного круга» не получила той популярности, какую приобрели чисто американские формы клубного общения.

Гарантии статусной стратификации

По содержанию статусную почесть можно выразить следующим образом: это специфический *стиль жизни*, который ожидается от тех, кто высказывает желание принадлежать к данному кругу людей. Связанные с этим стилем ожидания представляют собой ограничения «социального» общения (т.е. общения, которое не обслуживает экономические или любые другие «функциональные» цели бизнеса). Подобные ограничения могут предписывать заключение брака в рамках своего статусного круга, а также могут привести к эндогамному закрытию. «Статус» развивается постольку, поскольку он не является индивидуально и социально иррелевантной имитацией другого стиля жизни, но представляет собой основанное на достигнутом согласии совместное действие закрытого типа.

Традиционная демократия Америки представляет ныне характерную форму стратификации по «статусным группам», основанную на конвенциональных стилях жизни. Здесь, в частности, к социальному общению, визитам и приглашениям допускаются только жители определенной улицы, которые считаются принадлежащими к «обществу». Дифференциация развивается до такой степени, при которой люди вынуждены подчиняться даже условиям господствующей в данный момент и в данном обществе моды. Подчинение моде среди американцев развито в такой мере, какая неизвестна немцам. Такого рода подчинение служит показателем того, что данный человек претендует называться джентльменом. На основании подобного подчинения решается, по крайней мере, что он будет рассмотрен в таком качестве. И это признание настолько важно, что оно определяет его шансы к трудоустройству в «шикарное» учреждение, а кроме того, возможности социального общения и заключения брачных уз с представителями «уважаемых» семейств. Это у немцев кайзеровской Германии квалифицировалось как должный порядок вещей. Старые и богатые семьи с хорошей родословной, например, «П.С.В.», т. е. «Первые Семьи Вирджинии», реальные или мнимые потомки «индийских принцев» Покахонтов, отцы-пили-гримы, жители Нью-Йорка, члены тайных сект, а также представители всевозможных кругов, отделяющих себя от других членов общества какими-либо обозначениями и характеристиками, — все они суть элементы узурпированной «статусной» почести. Развитие статуса — важный вопрос стратификации, основанной на узурпации. Узурпация — естественный источник почти всех статусных почестей. Однако путь от этой чисто конвенциональной ситуации к легальным привилегиям, позитивным или негативным, легко прокладывается, как только определенная стратификация социального порядка становится реальным фактом, как только достигнута стабильность благодаря упорядоченному распределению экономической власти. [...]

Статусные привилегии

С точки зрения практических целей, стратификация по статусам идет рука об руку с монополизацией идеальных и материальных товаров или возможностей. Помимо специфической статусной почести, которая всегда основывается на дистанции и исключитель-

ности, мы обнаруживаем все разновидности материальной монополии. Почетное выделение может состоять в привилегии носить специальный костюм, кушать специальные блюда, запрещенные для остальных, жестикулировать руками, играть на музыкальных инструментах, как это делают только профессиональные артисты. Конечно, материальная монополия предоставляет самый эффективный мотив для исключительности статусной группы, хотя сама по себе она не всегда достаточное условие. Внутри статусного круга такая монополия проявляет себя в браках между представителями разных групп. Врачующиеся семьи заинтересованы в монополизации будущей комнаты для новобрачных, которая одинаково нужна тем и другим. Параллельно с этим проявляется активный интерес к монополизации дочерей. Принадлежащие к данному статусному кругу дочери должны быть обеспечены всем необходимым. По мере того как усиливается закрытие статусной группы, условные предпочтительные возможности для специальной занятости перерастают в легальную монополию на специальные должности, учреждаемые для членов этой группы. Конкретные товары становятся объектами монополизации, проводимой статусными группами. В типичном случае это включает «унаследованное земельное владение», а также часто собственность на рабов, крепостных и, наконец, специальные виды торговли. Такого рода монополизация происходит позитивно, если конкретная статусная группа имеет исключительное право на собственность и на распоряжение ею; и негативно, если статусная группа, для поддержания своего специфического образа жизни, не наделяется правами собственности и распорядителя.

Решающая роль «стиля жизни» в статусных «почестях» означает, что статусные группы выступают специфическими носителями всякого рода «условностей». В какой бы форме это ни выражалось, все «стилизации» жизни либо проистекают из статусных групп, либо поддерживаются ими. Даже если главные статусные условия разнятся очень сильно, они все равно остаются определенными типичными чертами, особенно среди тех страт, которые считаются самыми привилегированными. Говоря достаточно общо, среди привилегированных статусных групп существует статусная дисквалификация, направленная против выполнения физического труда. Дисквалификацией можно назвать переоценку нынешними американцами традиционного подхода к физическому труду. Очень часто занятие рациональной экономической деятельностью, особенно «предпринимательской деятельностью», выглядит как дисквалификация статуса. Артистическая и литературная деятельность, если они нацелены на получение дохода, или просто связаны с тяжелыми физическими усилиями, также рассматриваются как унижительная работа. Примером является работа скульптора, если он трудится в своей пыльной мастерской, подобно каменщику, одетый в пыльный халат. Напротив, деятельность художника в студии-салоне и все формы музицирования более подходят образу данной статусной группы...

Понятия класса и классового статуса

Термин «классовый статус» применяется для обозначения типичной вероятности, с какой: а) обеспечение товарами; б) внешние условия жизни; в) субъективная удовлетворенность или фрустрация» характерны для индивида или группы. Эти вероятности определяют классовый статус настолько же, насколько сами они зависят от вида и степени полного или частичного контроля, который индивид осуществляет над товарами или услугами и наличными возможностями их использования ради получения дохода или прибыли в рамках сложившегося экономического порядка.

«Класс» — это любая группа людей, имеющих один и тот же классовый статус. Можно выделить следующие типы классов: а) класс как «класс собственников», в котором классовый статус индивидов детерминирован прежде всего дифференциацией размеров владений; б) класс как «стяжательный класс», в котором классовая ситуация индивидов детерминирована прежде всего их возможностями эксплуатировать услуги на рынке; в) класс как «социальный класс», структура которого состоит из разнообразного множества классовых статусов, между которыми вполне возможно или наблюдается как типичный факт взаимное изменение индивидов, происходящее на персональной основе или в рамках нескольких поколений. На базе любого из этих трех типов классовых статусов могут возникать и развиваться ассоциативные отношения между теми, кто разделяет одни и те же классовые интересы, например, корпоративный класс. Тем не менее, это не обязательно всегда так и происходит. Понятия класса и классового статуса как быковые обозначают только факт тождественности или похожести в шиичной ситуации, где данный индивид и многие другие люди определились в своих интересах. Классовые статусы, во всем своем многообразии и различиях, конституируются благодаря контролю над различными сочетаниями потребителей товаров, средств производства, инвестиций, основных капиталов и рыночных способностей. Только те, кто совсем не имеет квалификации и собственно, кто зависит от случайных заработков в строгом смысле обладая одним и тем же классовым статусом. Очень сильно варьируются между собой традиции, характеризующие различные классы. Они разнятся друг от друга по текучести кадров и той легкости, с какой ин-

дивиды входят в данный класс и покидают его. Таким образом, единство «социальных» классов очень относительно и подвижно.

Значение позитивно привилегированного класса собственников основывается прежде всего на следующих фактах:

- 1) они способны монополизировать приобретение дорогих товаров;
- 2) они могут контролировать возможности систематической монопольной политики в продаже товаров;
- 3) они могут монополизировать возможности накопления собственности благодаря непотреблению прибавочного продукта;
- 4) они могут монополизировать возможности аккумуляции капитала благодаря сохранению за собой возможности предоставлять собственности взаем и связанной с этим возможности контролировать ключевые позиции в бизнесе;
- 5) они могут монополизировать привилегии на социально престижные виды образования так же, как на престижные виды потребления.

Позитивно привилегированные классы собственников обычно живут на доходы от собственности. Источником может служить право собственности на людей, как, например, у рабовладельцев, на землю, рудники, фиксированное оборудование, скажем, на заводы, машины, корабли, как это происходит у кредиторов, ссужающих под проценты. Ссуда может включать домашних животных, деньги или зерно. Наконец, они могут жить на доходы от ценных бумаг. Классовые интересы, называемые негативно привилегированными по отношению к собственности, обычно принадлежат к одному из следующих типов:

- а) они не владеют, а сами являются объектом чужого владения, поэтому они несвободны;
- б) они стоят «вне каст», т.е. являются «пролетариатом» в том смысле, в каком понимали его в античности;
- в) они принадлежат к классу должников и, следовательно,
- г) к «беднякам».

Между ними находятся «средние» классы. Этим термином описывают тех, кто владеет всеми видами собственности или обладает конкурентоспособностью на рынке труда благодаря соответствующей подготовке, тех, чья позиция укрепляется благодаря таким источникам. Кого-то из них можно отнести к «стяжательским» классам. Предприниматели попадают в эту категорию благодаря своим внушительным позитивным привилегиям; пролетарии — благодаря негативным привилегиям. Но многие типы, в частности, крестьяне, ремесленники и чиновники не попадают в эту категорию. Дифференциация классов единственно только по критерию собственности не является «динамичной», иначе говоря, она не является результатом классовой борьбы или классовых революций. Вовсе не редкость даже для чисто привилегированных классов собственников, скажем, для рабовладельцев, существовать бок о бок с совершенно непривилегированными группами, например крестьянами, и даже с внекастовыми группами без какой-либо классовой борьбы. Между привилегированными классами собственников и несвободными элементами иногда могут возникать даже отношения солидарности. Тем не менее, конфликты, возникающие между землевладельцами и внекастовыми элементами или между кредиторами и должниками, которые принимали форму (во втором случае) столкновения городских патрициев с крестьянами и городскими ремесленниками, могли перерасти в революционный конфликт. Но и это не должно быть с необходимостью вести к радикальному изменению экономической организации. Напротив, такие конфликты касались большей частью перераспределения богатств. Поэтому их правильнее именовать «революциями собственности».

Ярким примером отсутствия классового антагонизма является отношение бедняков из белого населения южных штатов, происходивших из тех людей, кто никогда не имел рабов, к плантаторам Юга Соединенных Штатов. «Белые бедняки» испытывали гораздо большую враждебность к неграм, нежели к плантаторам, которым были не чужды элементы патриархальных отношений и чувств. Конфликт между внекастовыми элементами и классами собственников, между кредиторами и должниками, между землевладельцами и внекастовыми прекрасно иллюстрирован античной историей.

Значение стяжательских классов

Значение позитивно привилегированного стяжательного класса обнаруживается в двух основных направлениях. С одной стороны, для них открывается возможность присвоения монополии на управление производственными предприятиями в пользу членов своего класса и их деловых интересов. С другой стороны, этот класс стремится к гарантии и неприкосновенности своей экономической нормы, оказывая влияние на экономическую политику представителей власти и других групп.

Члены позитивно привилегированных стяжательных классов — это типичные предприниматели. Другими наиболее важными типами являются: купцы, судовладельцы,

промышленные и сельскохозяйственные предприниматели, банкиры и финансисты. При определенных условиях к представителям таких классов могут быть отнесены два других типа, а именно, лица «свободных» профессий, обладающие привилегированной позицией благодаря своим способностям и образованию, а также рабочие, которые занимают монополистическую позицию благодаря специальным навыкам (квалификации), независимо от того, являются эти навыки унаследованными или приобретены в результате обучения. К стяжательным классам, находящимся в негативно привилегированной ситуации, относятся рабочие самых разных типов. В целом их можно классифицировать на квалифицированных, полуквалифицированных, неквалифицированных.

В связи с этим независимых крестьян и ремесленников следует отнести к «средним классам». Эта категория обычно включает чиновников, занятых в общественном и частном секторах, лиц свободных профессий, а также рабочих, занимающих исключительную монополистическую позицию.

Примером «социальных классов» выступают:

а) «рабочий» класс как целое (занятый в механизированном процессе);

б) «нижние средние» классы;

в) «интеллигенция» без самостоятельной собственности и лица, чье социальное положение прежде всего зависит от технических знаний так же, как положение инженеров, коммерческих и других служащих, а также гражданских чиновников. Эти группы сильно различаются между собой, особенно в зависимости от стоимости обучения;

г) классы, занимающие привилегированную позицию благодаря собственности и образованию.

В неоконченной главе «Капитала» Карл Маркс, очевидно, намеревался рассмотреть проблему пролетариата, внутриклассовое сходство которого он утверждал вопреки вопиющим качественным различиям внутри его. Решающий фактор — возрастание важности полуквалифицированных рабочих, приобретших подготовку за относительно короткий период времени непосредственно у станков. Возрастание произошло за счет «квалифицированных» рабочих старого типа, а также неквалифицированных рабочих. Тем не менее, даже такой тип квалификации может оказаться монополией. К примеру, ткач достигает наивысшей производительности труда, лишь имея пятилетний стаж.

Раньше каждый рабочий стремился прежде всего стать независимым мелким буржуа, но возможности достичь своей цели со временем сужались. От поколения к поколению наиболее удобным способом сделать карьеру для квалифицированных и полуквалифицированных рабочих становился переход в класс технических специалистов. В большинстве высокопривилегированных классов, по крайней мере на протяжении более чем одного поколения, деньги превращаются во всепоглощающую цель. Через банки и промышленные корпорации представители нижнего среднего класса и группы, живущие на жалование, получают определенные возможности подняться в привилегированный класс.

Организованная деятельность классовых групп осуществляется благодаря следующим обстоятельствам:

а) возможности сосредоточиваться на оппонентах там, где возникает непосредственный конфликт интересов. Так, рабочие организуются в борьбе против руководства, но не против акционеров, хотя это единственная группа, получающая доходы не работая. Точно так же крестьяне не ведут организованных действий против лендлордов;

б) существованию классового статуса, который сходен у больших масс людей;

в) технической реализуемой возможности примирения. Это справедливо для тех мест, где на большом пространстве трудится большое число людей, например на современной фабрике;

г) лидерству, направляемому к очевидным и понятным целям. Такие цели навязываются или по крайней мере интерпретируются такими группами, как интеллигенция, которая в сущности и не является классом.

Социальные страты и их статус

Термином «социальный статус» мы будем обозначать реальные притязания на позитивные или негативные привилегии в отношении социального престижа, если он основывается на одном или большем количестве следующих критериев:

а) образ жизни;

б) формальное образование, заключающееся в практическом или теоретическом обучении и усвоении соответствующего образа жизни;

в) престиж рождения или профессии.

Основными практическими проявлениями статуса, в отношении к социальной стратификации, выступают статус женатого или замужней, статус сотрапезника и монополистическое присвоение привилегированных экономических возможностей либо запрещение на определенные способы присвоения (стяжательства). Наконец, существуют условности или традиции другого, рода, приписываемые социальному статусу.

Стратификационный статус может быть связан с классовым статусом прямо или косвенно множеством сложных путей, а не одним-единственным. Собственность и менедже-

рские позиции сами по себе еще недостаточны, чтобы предоставить их держателям определенный социальный статус, хотя способны повлиять на него.

Напротив, социальный статус частично или полностью может определять классовый статус, хотя и не идентичен ему. Классовый статус, скажем, военного офицера, гражданского служащего или студента, поскольку они зависят от получаемых доходов, может сильно различаться, хотя во всех отношениях их образ жизни определяется общим для всех них образованием.

Социальная «страта» — это множество людей внутри большой группы, обладающих определенным видом и уровнем престижа, полученного благодаря своей позиции, а также возможности достичь особого рода монополии.

Существуют следующие наиболее важные источники развития тех или иных страт:

а) наиболее важный — развитие специфического стиля жизни, включающего тип занятия, профессии;

б) второе основание — наследуемая харизма, источником которой служит успех в достижении престижного положения благодаря рождению;

в) третье — это присвоение политической или иерократической власти, такой как монополии, социально различающимися группами.

Развитие наследственных страт — это обычная форма наследственного присвоения привилегий организованной группой или индивидуально определенными лицами. Каждый четко установленный случай присвоения способностей и возможностей, особенно лицами, осуществляющими власть, ведет к развитию различающихся между собой страт. В свою очередь, развитие страт ведет к монополистическому присвоению управленческой власти и соответствующих экономических преимуществ.

Стяжательным классам благоприятствует экономическая система, ориентированная на рыночные ситуации, в то время как социальные страты развиваются и поддерживаются скорее всего там, где экономическая организация носит монополистический и литургический характер, где экономические потребности корпоративных групп удовлетворяются на феодальной или патримониальной основе. Класс, ближе всего расположенный к страте, это «социальный» класс, а класс, дальше всего отстоящий от нее по времени образования, это «стяжательный» класс. Класс собственников чаще всего конституирует ядро страты.

Любое общество, где страты занимают важное место, в огромной степени контролируется условными (конвенциональными) правилами поведения. Они создаются экономически иррациональными условиями потребления и препятствуют развитию свободного рынка благодаря монополистическому присвоению и ограничению свободного перемещения экономических способностей индивидов.

Друкується за: Вебер М. Основные понятия стратификации // Социс. — 1994. — № 5. — С. 147—156.

2. ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ ЖАРЕЛЯ-АЛЕКСІСА-КРЕРЕЛЯ ДЕ ТОКВІЛЯ

На початку 30-х років XIX ст. суспільно-політична думка Франції постала перед необхідністю переосмислення багатьох принципових політико-правових положень. Спричинено це було передусім осмисленням робітничого і селянського питань, що визріли на хвилі бурхливого розвитку промислової революції. Нового погляду потребували на той час і проблематика, що стосувалася глибини і тривалості революційного процесу у Франції, і сама ідея свободи. Суспільна думка вже не могла миритися з тлумаченням її як привілею заможної і родовитої меншості. Начасі була необхідність проголошення її надбанням більшості народу. Французька ліберальна школа відповіла на ці та інші питання вченням Ж.-А.-К. Токвіля.

Довідка

Жарель-Алексіс-Кререль де Токвіль народився 29 липня 1805 року в аристократичній нормандській родині в Парижі. Його батько, який дивом уникнув страти якобінцями, служив префектом у часи реставрації монархії. В 1820—1823 рр. Ж.-А.-К. Токвіль навчався в коледжі м. Мец, а з 1823 по 1826 рік студіював право в Парижі. З 1827 р. перебував

на державній службі — був помічником судді судової палати м. Версаль. Під час Липневої революції Токвіль, будучи вірним родинним традиціям, не присягнув новій орлеанській династії, хоча вважав неможливим відновлення правління Бурбонів. Політичні події у Франції, очевидно, змусили його вирушити до Америки, де він перебував у 1831—1832 рр. Почерпнуті в цій країні враження вилились у фундаментальну працю «Демократія в Америці», дві частини якої побачили світ у 1835 і 1840 роках. У 1839 р. Токвіля було обрано членом парламенту, у тому ж році він став членом Академії моральних і політичних наук, а в 1841 р. — членом французької Академії наук.

Ж.-А.-К. Токвіль був активним депутатом, але особливого визнання на цьому поприщі не здобув, мабуть, через те, що був не надто вправним промовцем, а почасти й тому, що займав політичну позицію між урядом Гіза і опозицією. Впливовішою була його діяльність у часи Другої республіки. Після лютневої революції 1848 р. Токвіля обрали депутатом установчих зборів, де він працював у складі комісії, що розробляла республіканську конституцію, а в 1849 р. — і до нових законодавчих зборів. Він став віце-президентом, а з червня по жовтень того ж року працював міністром закордонних справ. Його політична кар'єра обірвалася з державним переворотом, здійсненим Луї Наполеоном.

Решту свого життя Токвіль присвятив написанню історії революції та імперії — «Старий лад і революція» (1856), в якій намагався розкрити ідеологічні течії і суспільні рухи, що визначали особливості політичних подій.

Помер 16 квітня 1856 року в Каннах.

Пророк, захисник і критик демократії, Ж.-А.-К. Токвіль близько знав майже всіх великих діячів культури Франції свого часу і сам був частиною цієї культури. Звичні для сучасної свідомості поняття «індивідуалізм», «бюрократія», «соціалізм», «ідеологія», «культура» увійшли у вжиток за його часів, окремі з них обґрунтував саме він. Дотепер Токвіль є одним із найпопулярніших авторів європейського лібералізму XIX ст.

Сутність світової «демократичної» революції. Вивчаючи американську і французьку історію, Токвіль прагнув пізнати особливості виникнення, сутність і вплив демократії на суспільні процеси. Ці студії мали для нього практичне значення, оскільки він передусім намагався з'ясувати, які політичні заходи можуть забезпечити збереження свободи, яку, як йому видавалося, знищує розвиток демократії. Усе його наукове і політичне життя було підпорядковано узгодженню теорії і практики, застосуванню своєї теорії для збереження свободи.

Стрижнем концепції Токвіля було положення про розвиток у світі демократичного процесу, мета якого — встановити формально-правову рівність. Витоки його Токвіль пов'язував з виникненням християнства (всі люди рівні перед Богом), а свою епоху розглядав як «демократичну революцію», що охопила весь західний світ». Її він характеризував як *егалітарний патерналізм*. Спрямовуючи свій погляд у майбутнє, Токвіль висловив припущення, що в історичній перспективі США і Росія визначатимуть долю обох півкуль світу. До них перейде політична активність, вони перебуватимуть у постійному протистоянні, оскільки спонукою до дії для американця є свобода, а для росіянина — служіння. Мета американця — приватний інтерес, ментальності росіянина близька всеохопна влада суспільства над людиною. Однак домінуючими тенденціями світової «демократичної» революції є процеси, які найповніше втілені в житті американського суспільства і підтверджуються новими аспектами буття європейських народів, зокрема Франції. З цих міркувань Токвіль зосередився на аналізі розвитку сучасного йому суспільства, намагаючись описати його без критики, упередження, особистих симпатій, бачити його «далі, ніж партії». Він прагнув досягнути суспільну реальність, з якої відкриваються перспективи майбутнього розвитку, оскільки сучасність вважав точкою перетину минулого і прийдешнього. Згідно з такою орієнтацією фіксував і аналізував зміни в суспільстві, виявляв і розкривав сутність структур, що

знаменували тенденції його буття і розвитку. Добутий матеріал вважав засобом з'ясування сутнісних характеристик, на підставі яких можна судити про дух часу і його місце у процесі розвитку. Сутність тогочасної демократичної революції він вбачав у перетворенні суспільних відносин на нові, засновані на рівності всіх засадничих суспільних норм.

Для Токвіля рівність, як і свобода, є головним критерієм суспільного буття і суспільного процесу, оцінки конкретних суспільно-історичних процесів і фактів, тому він вважав Велику французьку революцію незавершеною подією. В ній, на його думку, знайшли свій вияв неосяжна революціонізація всіх відносин, своєрідний перелом, але процес цієї боротьби за рівність не збігається ні з її (революції) початком, ні з її закінченням. Розпочався він ще у середньовіччі, але не завершився. Революція у Франції лише прискорила розвиток демократії там, де вона затрималась або розвивалася надто повільно. Суспільство увесь час розвивається, перетворюється, але нерідко дуже повільно, що створює враження спокою і стабільності. За мирної еволюції суспільні та політичні інституції пристосовуються до нового суспільного порядку. Відсутність еволюції породжує глибокий розрив між змістом і формою суспільства, що робить неминучим напруження в ньому і як наслідок — виникнення революційної ситуації. Спалах революції може бути спровокований навіть випадковістю, непорозумінням, тому що за таких умов революція є історичною необхідністю. Еволюція і революція — взаємозумовлюючі форми єдиного процесу. Саме тому закінчення революції ще не є завершенням революційного процесу. Токвіль одним із перших з'ясував, що минуле — визначальний чинник сучасності, хоча його сучасникам більше імпонували прагнення подолати це минуле.

Демократична революція сприяє утвердженню суспільства, заснованого на рівності умов. Рівність умов є політичною рівністю, ліквідацією будь-якої станової нерівності, яка, склавшись у глибині віків, продовжувала існувати як традиція. Вона є рівністю всіх перед законом відповідно до Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Ця вимога рівності була для непривілейованої буржуазії засобом боротьби з соціальним домінуванням шляхти, за свободу реалізації своїх можливостей. Намагання утвердити форму правління, за якої легітимність влади базувалася б не на спадковому праві, а на суспільній згоді, може бути обґрунтоване лише загальною політичною рівністю. Ця ідея була концептуалізована напередодні революції, яка ставила за мету заснування нового політичного ладу на основі рівності свободи. Наприклад, коли третій стан вимагав у 1789 р. у Національних зборах голосування відповідно до кількості людей, а не станової належності, то вимога рівності була засобом боротьби за його свободу. Тому Токвіль стверджував, що революція привела у відповідність наслідок і причину, легалізувала те, причиною чого вона була. Попереднє суспільство зазнало б краху і без революції, а «демократична революція» має забезпечити утвердження егалітарного суспільного устрою, за якого матеріальні й інтелектуальні блага рівномірно розподілятимуться серед людей. Рівність умов у такому суспільстві буде реалізовано через нівелювання суспільних класів, уніфікацію життєвого укладу, поглядів, манер.

«Демократичної революції» неможливо уникнути. Ніхто не в силі зупинити її, оскільки «поступовий розвиток в напрямі рівності умов є справою провидіння; він є загальним, неперервним, не залежить від влади людини. Події, як і люди, є знаряддям його розвитку». Намагання затримати демократію означає «боротися проти самого Бога», який контролює природний порядок речей, визначений напрям подій.

Загалом міркування Ж.-А.-К. Токвіля щодо демократичних процесів можна звести до таких трьох положень:

Демократичний процес неможливо повернути назад, а будь-які намагання загальмувати його, призупинити виявляться марними. Для Токвіля важливе те, чи буде новий лад досконалішим, чи принесе він більше свободи, більше можливостей для реалізації особи, її духовного та інтелектуального потенціалів.

Історичність історії полягає в тому, що давно сформований феномен у будь-який час приходиться до людей як їхнє майбутнє. Людина мусить миритися зі своєю долею, навіть коли їй боляче, бо вона є Божою волею. Своїми діями людина може лише намагатися впливати на майбутнє, формувати його, але неспроможна впливати на минуле і сучасне. Це може виявлятися у спробах впливати на новітні феномени, тобто якщо постає новий устрій життя, його необхідно визнати, заздалегідь будучи налаштованим, що нове неминуче має постати: «Чи розумно було б повірити, що соціальний рух, започаткований давно, буде зупинений зусиллями певного покоління? Чи думали, що демократія, яка перемогла феодалізм і короля, буде відлякувати громадян і країни? Чи зупиниться вона, коли стала такою сильною, а противники — такими слабкими? Куди ми йдемо? Ніхто нам цього не зможе сказати, бо нам вже бракує можливостей порівняння. Суспільні умови християнських народів сьогодні вирівнюються більше, ніж будь-коли, і більше, ніж будь-де у світі; вони перешкоджають величчю зробленого, передбаченню того, що ще має бути зроблено».

Демократичний процес завершується встановленням рівності у тісній взаємодії зі свободою або без неї. У цьому процесі можливі два види рівності — рівність вільних громадян або рівність у рабстві. Кожне суспільство розвиватиметься одним із цих шляхів.

Отже, вчення А. Токвіля про сутність світової «демократичної» революції налаштовувало на оптимістичне бачення перспектив розвитку людства, яке повинно поєднуватися з критичним і водночас із дбайливим ставленням до вже подоланих його історичних етапів.

Ознаки демократії. Токвіль був переконаний, що рівність умов ставить під загрозу свободу, оскільки егалітарному суспільству, де політичні права існують незалежно від походження, стану, престижу, тощо і де подолано інституційну і правову нерівність, загрожує інша небезпека. Вона проявляється в тому, що всемогутність громадської думки і панування більшості породжують конформізм, який нівелює окреме. А чим подібнішими ставатимуть громадяни, тим беззахиснішими будуть вони щодо загалу. Більшість вимагає від індивіда підкорятися її рішенню, якщо він не хоче, щоб його вважали диваком або аутсайдером. Завдяки цьому публічна воля стає тиранічно всемогутньою, насаджує конформізм, який поглинає індивіда. «Демократія, — за словами Токвіля, — стримує людей від того, щоб вони наближалися до ближніх». Вона змушує їх «відсторонюватися від маси інших людей, відособлюватися в колі сім'ї і друзів». У наслідок цього втрачається об'єднуючий сенс. Оскільки рівність не передбачає допомоги ближнім, ніхто не може очікувати її від ближнього, а тому «кожен є однаково незалежним і слабким». У такому суспільстві кожен покладається лише на себе: «Я бачу багато схожих один на одного людей, які невтомно бігають по колу, щоб створити собі маленькі звичайні радощі, що наповнюють їхню душу: їхні діти і їхні близькі друзі є для них втіленням усього людського роду; стосовно решти співгромадян, то хоча вони й перебувають поруч, їх не помічають». Над цими людьми існує влада, яка опікується ними, «турбується лише про те, щоб гарантувати їхні потреби і контролювати їхню долю. Вона необмежена,

вникає в деталі, регулярна; передбачлива і м'яка». За таких умов потреба у свободі волі з кожним днем втрачає сенс, що позбавляє людину її самості, а згодом це поширюється і на суспільство.

Токвіль рішуче виступав проти нерівності, вбачаючи в ній передумову всемогутності і всюдисущості держави, яка обов'язково підминатиме під себе суспільство. «Я наполягаю лише на тому, — писав він в одному з листів, — що політична рівність має бути для всіх однаковою, а не такого, як нерідко в наші дні розуміють, що всі однаковою мірою підпорядковані спільному панові». Централізація державної влади, яка в умовах демократії може значно посилитися, розвиватиме схильність людей до уніфікованого врядування.

Людина демократичної епохи підкоряється рівному їй сусідові, відчуваючи до нього антипатію, вона відмовляється визнати його інтелектуальну перевагу, не вірить у його справедливість і заздрить його силі. Вона боїться і зневажає його. Ця заздрість сприяє поступовому зосередженню всіх політичних прав у руках центральної влади, а «кожному здається, що привілеї, які вона надає тому чи іншому, вона відбирає у ближнього». З огляду на це централізація уявляється багатьом як природний спосіб правління. Загалом Токвіль допускав можливість досконалої демократії, за якої кожен є рівним і вільним. Він лише скептично ставився до можливості її утвердження. Централізацію розглядав як тенденцію розвитку «демократичної революції». На практиці вона реалізується як концентрація сил у державі, яка, вдаючись до всеохопної системи приписів, більше нікому не дозволяє йти власною дорогою.

Повільне і надзвичайно складне формування суспільств країн європейської цивілізації підстерігали, за Токвілем, такі основні небезпеки:

— *егалітаризм*. Приводить до управління державою широкі верстви громадян, невідповідних до цієї складної справи;

— *загроза «тиранії більшості»*. Токвіль був переконаний, що влада в будь-якому суспільстві має належати народові, виходити з народу і здійснюватися в його інтересах. Однак влада цього суверена, як і будь-кого іншого, повинна бути обмежена і чітко окреслена конституцією.

Межами її є права людини в природному розумінні і права демократичної меншості:

— *централізація влади*. Токвіль вів мову про два її різновиди: політичну і адміністративну. Першу вважав обов'язковою умовою нормального розвитку суспільства і високо цінував, маючи на увазі вищі органи державної влади, що діють в інтересах держави, суспільства і народу.

Отже, за Токвілем, егалітаризація, тиранія більшості та адміністративна централізація, якщо суспільство не дає їм рішучої відсічі, неминуче породжують новий деспотизм. При цьому народ формально є верховним носієм влади, а фактично він позбавлений можливості не лише здійснювати її, а й спостерігати за процесом її здійснення. На його думку, політичний досвід США підтверджує, що Франція могла уникнути такого «демократичного деспотизму і розбудувати справжню демократію». Через аналіз американської демократії Токвіль розглядав демократію взагалі, зазначаючи, що настає епоха, в якій у Північній Америці 150 мільйонів бачать себе рівноправними людьми, що утворюють одну сім'ю, мають однакову позицію, однаковий культурний рівень, однакову мову, однакову релігію, однакові звички, однакові звичаї, а їхні думки пульсують, забарвлені однаковими фарбами, в однаковій формі.

Термін «демократія» Токвіль вживав у двох значеннях. У політичному контексті він використовував його для позначення представницької системи, заснованої на

широкому виборчому праві. Нерідко співвідносив його з поняттям «соціальна демократія», маючи на увазі суспільство, в якому загальноприйнятою базовою цінністю є рівність. З'ясовуючи вплив на суспільні відносини відданості ідеї рівності, Токвіль послуговується поняттям «індивідуалізм», що позначає такі аспекти індивідуалістичного характеру демократичного суспільства: віру в індивідуальний розум як єдину основу мислення і самозаглиблення, егоїстичне зосередження на особистих цілях.

Природним для демократії він вважав невизнання інтелектуальних авторитетів та утвердження влади індивідуального розуму. В демократичній Америці, за його спостереженнями, було прийнято універсальне положення, за яким усі ідеї — і запропоновані видатними діячами, посвячені традицією — мають бути перевірені індивідуальним розумом, а отже, кожен має змогу їх перевірити.

Інша грань демократичного індивідуалізму — нестримний егоїзм, поширена тенденція ухилення від суспільних турбот, зосередження на матеріальному добробуті своєї родини як на кінцевій меті життя. Такий егоїзм проявляється почасти в особистих амбіціях і в змагальності. У суспільстві, в якому шлях до влади і власності відкритий або вважається відкритим для всіх, а аутсайдерство неможна списати на низьке походження, змагальність неминуче породжуватиме запеклу боротьбу. Її ідеологічним здобутком є утвердження рівності можливостей. Егоїзм проявляється в обмеженому матеріалізмі. Нестримний потяг середнього класу до матеріальної забезпеченості, на думку Токвіля, є природним для суспільства. Цей феномен зумовлений страхами перед загрозою зубожіння. Однак такий потяг пов'язаний і з розчаруванням, оскільки жагу володіння неможливо вдовольнити повністю, бо отримання жаданого породжує ще більші й гостріші бажання.

Сутність свободи. Згідно з Токвілем серцевиною поняття «свобода» є невідчужені права людини. Для нього свобода є самоцінною, імперативом, який неможливо виправдати жодними вторинними вигодами. Хоч як би сприяла вона економічному процвітання, особистому щастю, її неможливо лише через це вважати моральним імперативом: «Ті, хто цінує свободу тільки тому, що вона дає матеріальну вигоду, не володітимуть нею довго», бо «людина, яка очікує від свободи чогось більшого, ніж вона є сама по собі, народжена бути рабом». Свобода, на його думку, — вершина прагнень: «Свободу любили в усі часи, але сьогодні я схилиюся до того, що її слід обожнювати». Токвіль розумів свободу як «властиве кожній людині від народження право в усьому, що стосується тільки її, жити незалежно від своїх ближніх і визначати свою долю на власний розсуд». Це — демократичне тлумачення свободи цілком протилежне уявленню про неї як про привілеї, що було властиво добі феодалізму. Однак таке трактування свободи існувало доти, доки феодалські інституції зберігали свою силу й ефективність. Цілком закономірно, що заснована на рівності демократична свобода існуватиме до тих пір, поки діятимуть інституції свободи. Токвіль досить скептично ставився до людських взаємин, очевидно зважаючи на те, що в злидінних умовах люди не завжди дбають про свою свободу. Коли громадяни звертаються до інших звабливих благ, підтримують свободу, на його думку, лише інституції свободи. Саме ці інституції й увага до особистих прав гарантують індивідуальність людини.

Розглядаючи цю проблему у практичній площині, Токвіль вів мову про децентралізацію політичного життя, окреслював завдання місцевого і регіонального самоуправління, орієнтував на виборність службовців, незалежність судової влади із судами присяжних, засноване на традиції судочинство, свободу друку, аристократію. Нею він вважав громадян, які постійно мусять бути готовими стати на заваді жерт-

вуванню їхніх особистих прав на користь реалізації владою своїх планів. Не повинно бути жодного пересічного громадянина, якого можна було б безборонно утискувати, і жодного незначного права особи, яке можна було б безкарно піддати свавілляю. Тому Токвіль наголошував, що нову, масово-демократичну, адміністративно-централістську державну і суспільну систему необхідно узгоджувати з цінностями особистості. Реалізуватися вони повинні в суспільстві за ретельного врівноваження прав і обов'язків. Лише в такий спосіб можуть розвиватися самостійність і почуття солідарності як обов'язкові передумови живого демократичного цілого.

Розмірковуючи про інституційні засоби як такі, що зміцнюють і забезпечують свободу, Токвіль робить висновок, що оновлений світ, потребує нової політичної науки, критерії якої закорінені у вихованні, демократії. Лідери демократії мають дбати про політичну освіту. Оскільки суспільний лад є справою всіх, політичне виховання належить до основних потреб існування людини. Воно є моральною проблемою, яка підпорядковує собі духовні сили людини, вимагає від неї відповідальності за це. Від людини залежить, який політичний лад є бажаним або можливим, оскільки інституції є дійсними формами співжиття. Якщо ці форми дійсності змінюються, новий світ потребує нової політичної науки і нового політичного виховання як необхідних умов розвитку спільноти, бо лише керуючись знанням і освіченою волею, можна не схибити з правильного шляху. Багато положень Токвіля й тепер є актуальними для політичної науки і можуть бути застосовані до політичних проблем сучасності.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Алексіс де Токвіль

Тиранія більшості

Вади й слабкості демократичної форми правління лежать на поверхні, для їхнього доказу можна навести очевидні факти. Водночас благодатний вплив такої форми правління відбувається непомітно, можна навіть сказати, приховано. Її недоліки вражають з першого погляду, а достоїнстві відкриваються тільки з певним часом.

* * *

Підґрунтям демократичних форм правління є неподільна влада більшості, позаяк, крім неї, в демократичних державах нема нічого постійного.

У більшій частині американських конституцій спостерігається прагнення збільшити природну силу більшості.

З усіх видів політичної влади законодавча влада найліпше піддається волі більшості. З волі американців її представники обираються безпосередньо народом і на дуже короткий термін. Це змушує їх виявляти не тільки засадничі погляди своїх виборців, а й їхні мінущі пристрасті.

Членами обох палат можуть стати представники одних і тих самих класів, процедура їхнього обрання однакова. У зв'язку з цим увесь законодавчий корпус підданий таким самим швидким та невідворотним змінам, як і одна окремо взята законодавча асамблея.

Надавши законодавчій владі такої структури, американці віддали до її рук майже всі функції управління.

Закон зміцнював ті види влади, які були сильними самі собою, й послаблював ті, які були слабкими. Представникам виконавчої влади він не забезпечував ні стабільності, ні незалежності, він цілком підпорядковував їхнім примхам законодавців і в такий спосіб позбавляв тієї незначної сили, якою вони могли б розпоряджатися в демократичній державі. У багатьох штатах формування судової влади також віддавалося на волю більшості, позаяк вона обиралася, й у всіх штатах судова влада в якомусь сенсі залежала від законодавчої: народні представники мали право щороку призначати заробітну платню суддям. Звичай йшли ще далі, ніж закони.

У Сполучених Штатах усе більше й більше поширюється звичка, яка може звести нанівець можливість представницької форми правління. Дуже часто виборці, обираючи депутата, накреслюють йому план дій та дають конкретні доручення, які він зобов'язаний виконувати. Це вже дуже схоже на дебати більшості на майдані, тільки галасу менше.

Є також багато інших причин, внаслідок яких влада більшості в Америці не просто велика, а нездоланна.

Моральна влада більшості почасти ґрунтується на уявленні про те, що збори, які складаються з багатьох людей, володіють більшими знаннями та мудрістю, ніж одна людина, на довірі кількості законодавців, а не їхній якості. Це — теорія рівності, поширена на розумові здібності людини, вчення, яке завдає удару людській гордості в її останньому пристановищі. Тому меншості нелегко прийняти це вчення, й вона звикає до нього тільки з часом. Як будь-яка влада, а може, більше ніж будь-яка влада, влада більшості сприймається як законна тільки після тривалого існування. Попервах вона домагається підкорення примусом. Люди починають ставитися до неї з пошаною тільки після того, як вони довго пожили за її законами.

Думка про те, що більшість має право керувати суспільством у силу своєї мудрості, була принесена до Сполучених Штатів першими поселенцями цієї країни. Однієї ідеї досить для того, аби народ став вільним. У Сполучених Штатах вона проникла до народних звичаїв і тепер виказує себе в найдрібніших звичках.

За часів старої монархії французи були переконані в тому, що король не може припуститися похибки й коли йому траплялося чинити якусь зло, то винними, на їхню думку, були його радники. Це дуже полегшувало їм бути слухняними. З'являлася змога водночас і нарікати на закон, і любити та шанувати законодавця. Саме так американці ставляться до більшості.

Моральна сила більшості ґрунтується також на принципі, який говорить, що інтереси більшості повинні брати гору над інтересами невеликих гуртів людей. Однак цілком зрозуміло, що дотримання цього права більшості природним чином збільшується чи зменшується залежно від єдності чи розпорошеності народу. Коли націю роздирають непримиримі інтереси, то про виключне право більшості забувають, оскільки коритися його волі надто болісно.

Якби в Америці існував клас, що його законодавці прагнули б позбавити якихось виняткових переваг, що існували століттями, з метою поставити його в таке саме становище, яке займає більшість громадян, то, може, було б зовсім не просто примусити цю меншість підкорятися законам.

Але в Сполучених Штатах усі рівні між собою, і в жителів іще немає природної та постійної відмінності в інтересах.

Часто за своїм соціальним становищем меншість не може й сподіватися опинитись у більшості. Для цього їй треба було б просто припинити боротьбу, яку вона провадить проти більшості. Аристократія, наприклад, не може стати більшістю й зберегти при цьому свої виняткові привілеї. Якщо ж вона від них відмовиться, то вона не буде більше аристократією.

Однак в Сполучених Штатах політична боротьба не може бути ні загальною, ні вельми глибокою, всі групи населення ладні визнавати права більшості, позаяк кожна з них сподівається колись скористатися ними в своїх інтересах.

Отже, більшість у Сполучених Штатах справляє величезний вплив як на справи, так і на думки. Коли вона виступає за щось, можна сказати, що ніяка сила не спроможна не тільки зупинити її, а й сповільнити її рух і дати їй змогу вислухати тих, кого вона мимохідь знищує.

Таке становище речей може привести в майбутньому до згубних і небезпечних наслідків.

Всесилля більшості в Америці посилює непослідовність у законодавстві та управлінні, властиву всім демократичним державам

Я вже вів мову про вади демократичної форми правління. Треба відзначити, що всі вони збільшуються в міру посилення влади більшості.

Почнемо з найзнаменитішої із них.

Непослідовність законодавчої діяльності — це лихо, притаманне демократичному правлінню, бо для нього природна частина зміна людей, наділених владою. Ця влада може мати більші чи менші наслідки залежно від того, наскільки велика влада законодавців і які засоби її здійснення.

В Америці державні органи, що займаються законодавством, мають найбільшу владу. Вони формуються з представників, що обираються на один рік і які можуть швидко й не наштукуючись ні на жодний опір утілювати в життя всі свої ухвали. Отже, структура законодавчої влади така, що вона найбільшою мірою сприяє розвиткові властивій демократії нестабільності й може коїти свою зрадливу демократичну волю в найважливіших державних справах.

Тому в сучасній Америці закони живуть недовго. За тридцять років свого існування американські конституції зазнали не однієї зміни. Немає жодного штату, який би не зробив змін у своєму основному законі протягом цього періоду.

Що ж до самих законів, то варто тільки зазирнути до архівів різних штатів Союзу, аби переконатися, що законодавча діяльність в Америці не припиняється ні на мить. Річ у тім, що американська демократія менш стабільна, ніж будь-яка інша. Просто під час розробки законів вона має змогу дотримуватися своєї природної пристрасті до мінливості.

Веселля більшості, а також негайне й беззастережне виконання її ухвал у Сполучених Штатах веде не тільки до частих змін законів, воно впливає також на застосування законів та на діяльність державної адміністрації.

Оскільки більшість — це єдина сила, якій треба догоджати, то всі заповідливо сприяють її починанням. Та тільки-но вона переключає свою увагу на щось інше, старе залишається без будь-якої підтримки. Що ж до вільних європейських держав, де виконавча влада незалежна й міцна, ухвали законодавчих органів влади виконуються й тоді, коли вони зайняті іншими справами.

Американці старанніші й активніші, ніж інші народи, у вдосконаленні громадських інститутів.

Європейське суспільство витрачає на це значно менше сил, але діє послідовніше.

Кілька років тому група релігійних діячів зайнялася поліпшенням стану в'язниць, їхні промови схвилювали людей, і перевиховання злочинців стало загальнонародною справою.

З'явилися нові в'язниці. Вперше в ставленні до людей, що порушили закон, поруч з ідеєю покарання з'явилася ідея виховання. Однак ця щаслива зміна, яку так палко підтримали широкі маси і яка завдяки їхнім зусиллям стала необоротною, не могла здійснитися за короткий час.

З волі більшості стало з'являтися дедалі більше в'язниць, але існували ще й старі, в яких утримувалося багато в'язнів. У той час як у перших умови життя в'язнів поліпшувалися, а можливості виправитися збільшувались, другі ставали дедалі згубнішими для тіла й душі. Пояснити це неважко: більшість, захоплена думкою про створення нових в'язниць, забула про ті, що вже діяли. Позаяк ними перестала цікавитися більшість, вони взагалі залишилися без будь-якої уваги. Це призвело до послаблення нагляду. Благотворна для таких закладів дисципліна спочатку послабилася, а відтак і зовсім зруйнувалася. Внаслідок цього поруч із в'язницями, на яких яскраво відбивалися м'якість та освіченість нашої доби, можна було натрапити на кам'яний мішок, що нагадував про середньовічне варварство.

Свавілля більшості

Думка про те, що в царині управління суспільством більшість народу має необмежені права, видається мені лицемірною й огидною. Водночас я вважаю, що джерелом будь-якої влади мусить бути воля більшості. Чи це означає, що я суперечу сам собі?

Існує загальний закон, створений чи принаймні визнаний не тільки більшістю того чи того народу, а й більшістю всього людства. Таким законом є справедливість.

Справедливість обмежує права кожного народу.

Держава становить собою щось на взірць гурту народних обранців, зобов'язаних представляти інтереси всього суспільства й здійснювати основний його закон — справедливість. Чи повинні люди, які репрезентують суспільство, бути могутнішими, ніж саме суспільство, закон якого вони втілюють у життя?

Тож, відмовляючись коритися несправедливому закону, я аж ніяк не заперечую права більшості керувати суспільством, просто в цьому разі я визнаю верховенство загальнолюдського закону над законами якого-небудь народу.

Деякі люди не посоромилися заявити, що жоден народ не здатен піти проти закону справедливості й розуму в справах, що стосуються тільки його самого. Тому, мовляв, можна, нічого не побоюючись, віддати всю владу до рук більшості, що репрезентує його. Але це — рабські розмірковування.

Що таке більшість, узята в цілому? Хіба вона не схожа на індивідуума, який має переконання й інтереси, протилежні переконанням та інтересам іншого індивідуума, що називається меншістю? Однак, якщо ми припускаємо, що одна людина, наділена всією повнотою влади, може надживати нею стосовно своїх супротивників, чому ми не хочемо згодитися, що те саме може зробити й більшість? Хіба об'єднання людей змінює їхній характер? Хіба люди, набуваючи більше влади, стають терплячішими в подоланні перешкод? Що ж до мене, то я не можу в це повірити й рішуче протестую проти всездозволеності як для однієї людини, так і для багатьох.

Неможливо, на мою думку, збудувати правління на засадах кількох принципів, що справді суперечать один одному.

Так зване змішане правління завше здавалося мені химерою. Справді, змішаного правління (в тому розумінні, в якому звичайно вживають ці слова) не існує, позаяк у кожному суспільстві врешті-решт якийсь один принцип дії підпорядковує собі всі інші.

Як приклад цієї форми правління особливо часто наводили Англію минулого століття, але вона була переважно аристократичною державою, хоча й мала помітні демократичні риси. Закони й звичаї були там такі, що зрештою аристократія неминуче брала гору й одноосібно керувала державними справами.

Причина цієї омани полягає в такому: постійна боротьба інтересів аристократії та народу так привернула до себе увагу спостерігачів, що вони не помічали її наслідків, а вони ж бо й мали головне значення. Коли в суспільстві справді встановлюється змішане правління, цебто таке, що ґрунтується на протилежних принципах, то воно чи то розпадається, чи то в ньому відбувається революція.

Усе це схилиє мене до думки, що верховна влада в суспільстві мусить спиратися на якісь певні принципи, однак якщо при цьому вона не зустрічає на своєму шляху жодних перешкод, які могли б стримати її дії й дати їй змогу самій послабити свої поривання, то свобода піддається серйозній небезпеці.

Всевладдя саме собою погане й небезпечне. Воно не під силу жодній людині. Воно не є небезпечним тільки для Бога, позаяк його мудрість та справедливість не поступаються перед його всесиллям. На землі немає такої влади, хоч би яка вона шанована була й хоч би яким священним правом вона володіла, якій можна було б дозволити діяти без будь-якого контролю чи наказувати, не зустрічаючи жодного опору. Й коли я бачу, що комусь, хай то буде народ чи монарх, демократія чи аристократія, монархія чи республіка, надається право й можливість робити все, що йому забagnetься, я кажу: зароджується тиранія — й намагаюся поїхати жити туди, де панують інші закони.

Демократична форма правління в тому вигляді, в якому вона існує в Сполучених Штатах, заслугує найсерйознішого докору не за свою слабкість, як це вважають у Європі, а навпаки, за свою нездоланну силу. Що мені найбільше не подобається в Америці, то це аж ніяк не крайній рівень свободи, що там панує, а відсутність гарантій проти свавілля.

До кого, справді ж, може звернутися в Сполучених Штатах людина чи група людей, що стали жертвою несправедливості? До громадської думки? Але ж вона відбиває переконання більшості. До законодавчого корпусу? Але він репрезентує більшість і сліпо йому кориться. До виконавчої влади? Але вона призначається більшістю і є пасивним інструментом у її руках. До суду присяжних — це більшість, що має право виносити вироки. Навіть судді в деяких штатах обираються більшістю. Отже, хоч би як несправедливо чи безглуздо з вами обійшлися, ви маєте лише одну можливість — підкоритися.

Але ж може існувати й такий законодавчий корпус, який би репрезентував більшість, не буди рабом його пристрастей, така законодавча влада, яка мала б свої власні сили, й, нарешті, судова влада, незалежна від двох перших. І тоді правління буде також демократичним, але не буде майже ніякої змоги для виникнення свавілля. Я не хочу сказати, що в сучасній Америці свавілля — це явище, яке часто трапляється, але ніщо не оберігає американців проти нього, а що ж до м'якості правління, то нею вони зобов'язані передусім не законам, а обставинам та звичаям.

Всесилля більшості веде до свавілля в діяльності американських державних службовців

Треба чітко розрізнити свавілля та тиранію. Тиранія може здійснюватися шляхом законів, і тоді це свавілля. Свавілля може здійснюватися в інтересах громадян, і тоді його не можна прирівнювати до тиранії.

Тиранія часто виказує себе в свавіллі, але за потреби може обходитися й без нього.

Всесилля більшості в Сполучених Штатах призводить як до деспотизму законодавців, так і до свавілля державних службовців. Тільки більшості належить у цій країні право створювати закони й контролювати їх виконання, тільки в її владі перебувають як урядовці, так і громадяни. Тому вона дивиться на державних службовців як на пасивних виконавців її волі, цілком покладається на них у втіленні в життя своїх задумів і не примушує себе заздалегідь визначити коло їхніх прав та обов'язків. У її поведінці з ними є щось від поведінки господаря зі своїми служниками: адже вони постійно діють під його наглядом і він у будь-який момент може втрутитися й виправити їхні дії.

Як правило, за законом американські державні службовці мають куди ширше коло обов'язків, ніж європейські. Іноді навіть правляча більшість дозволяє їм виходити за його межі. Оскільки переконання більшості підтримують і охороняють їх, вони подеколи наважуються коїти такі справи, які дивують навіть європейців, що звикли до свавілля. В такий спосіб у вільному суспільстві складаються звички, які з часом можуть його занепастити.

Про те, як більшість у Сполучених Штатах володарює над думкою

Аналіз духовного життя Сполучених Штатів особливо яскраво показує, наскільки вплив більшість переважає будь-який інший вплив з тих, які відомі нам у Європі.

Мислення володіє невидимою й невливою силою, здатною протистояти будь-якій тиранії. В наші дні монархії, які мають найнеобмеженішу владу, не можуть перешкодити поширенню в своїх державах і навіть при своїх дворах деяких ворожих їм ідей. В Америці ж справа стоїть інакше: доти, поки більшість не має єдиної думки з якогось питання, вона обговорюється. Та тільки-но вона висловлює остаточне міркування, всі замовкають, і створюється враження, що всі — і прихильники, й супротивники — поділяють її. Це легко пояснюється: немає монарха на світі, який володіє достатньою владою для того, щоб об'єднати всі сили суспільства й подолати будь-який опір, тимчасом як більшість, яка користується правом створювати закони й приводити їх до виконання, легко може це зробити.

Крім того, монарх володіє тільки матеріальною силою: він може не допустити якихось дій, але не має впливу на людей. Що ж до більшості, то вона володіє як матеріально, так і моральною силою, вона не тільки зупиняє будь-які дії, а й, впливаючи на волю людей, може позбавити їх бажання діяти. Я не знаю жодної країни, де загалом свобода духу й свобода слова були б так обмежені, як у Америці. Немає такої релігійної чи політичної доктрини, які не можна було б сповідувати в конституційних державах Європи й яка звідти не поширювалася б до інших держав. Це відбувається тому, що в жодній європейській країні немає такої політичної сили, яка володарювала б неподільно. Тому людина, яка хоче там сказати правду, завше знайде підтримку й захист у разі, якщо її незалежна позиція приведе до небезпечних для неї наслідків. Якщо вона має нещастя жити в країні, де при владі перебуває абсолютний монарх, то на її бік часто стає народ, а якщо ж вона живе в конституційній державі, то за потреби вона може шукати захист у королівській владі. В демократичних країнах на її захист може виступити аристократична частина суспільства, а в інших — демократична. Але в такій країні, як Сполучені Штати, де життя суспільства організоване на засадах демократії, є тільки одна умова сили та успіху, тільки одна влада, й усе підпорядковано їй.

В Америці межі розумової діяльності, визначені більшістю, надзвичайно широкі. В них письменник вільний у своїй творчості, але горі йому, якщо він наважиться вийти за ці межі. Звісно, йому не загрожує аутодафе, але він зіштовхується з осорогою в усіх її видах і з щоденним переслідуванням. Політична кар'єра для нього закрита, адже він образив єдину силу, здатну відкрити шлях до цієї кар'єри. Йому відмовляють у всьому, навіть у славі. До того як він поділився своїми переконаннями, письменник гадав, що він має прихильників. Тепер же, коли він виставив свої переконання на загальний суд, йому здається, що прихильників він не має, бо ті, хто його засуджує, говорять гучно, а ті, хто поділяє його думки, але не має його мужності, мовчать і віддаляються від нього. Нарешті, під градом ударів він поступається, здається й замикається в мовчанці, так ніби його мучать докори сумління за те, що він сказав правду.

У минулому тиранія вдавалася до грубих знарядь, таких, як кайдани та кати; сучасна цивілізація вдосконалила навіть деспотизм, хоча здавалося, що він уже не здатний ні на який розвиток.

Володарі минулого перетворили жорстокість на матеріальну силу, а демократичні республіки наших днів зробили з цього минулого таку саму духовну силу, юс людська воля, яку воно прагне зламати. За абсолютної влади однієї людини деспотизм, бажючи вразити душу, жорстоко катував тіло, але душа вислизала від цих катувань і тріумфувала над тілом. Тиранія демократичних республік діє зовсім інакше. Її не цікавить тіло, вона звертається навпростець до душі. Володар більше не каже: «Ти думатимеш, як я, або помреш». Він каже: «Ти можеш не поділяти моїх думок, ти збережеш своє життя й майно, але віднині ти чужинець серед нас. За тобою залишаться громадянські права, але вони будуть для тебе марними. Якщо ти захочеш, щоб тебе обрали твої співгромадяни, вони тобі в цьому відмовляють; якщо ти домагатимешся їхньої пошани, вони владуть, що ти їй не заслуговуєш. Ти залишишся серед людей, але втратиш право спілкування з ними. Й коли ти захочеш зблизитися з іншими людьми, вони уникатимуть тебе, наче нечистої істоти. Навіть ті, хто вірить у твою невиїзність, навіть вони відвернуться від тебе, позаяк у іншому разі їх спіткала б та сама доля. Йди з миром, я зберігаю тобі життя, але воно буде для тебе болючішим, ніж смерть».

Абсолютні монархії знеславили деспотизм. Будьмо ж обережними: демократичні республіки можуть його реабілітувати й, зробивши його особливо нестерпним для небагатьох, позбавити його в очах більшості принизливих і мерзотних властивостей.

У найбільш гордих народів старого світу публікувалися книжки, що описували вади та смішні сторони сучасників. Лабрюйєр писав свій розділ про вельмож, проживаючи в дворі Людовіка XIV, Мольєр критикував двір і розігрував свої п'єси перед придворними. Але сила, яка панує в Сполучених Штатах, зовсім не бажає, аби її брали на кпини. Її ображає найм'якший докір, лякає правда з найменшим відтінком уїдливістю. Все має вихва-

лятися, починаючи від форм мови й завершуючи найстійкішими чеснотами. Жоден письменник, хоч би яка велика була його слава, не вільний від обов'язку курити фіміам своїм співгромадянам. Отже, більшість живе в самозакоханості, і тільки чужоземці або власний досвід можуть примусити американців почути деякі істини.

Саме тому в Америці досі нема великих письменників. Геніальним літераторам потрібна свобода духу, а в Америці її немає.

Інквізиції ніколи не вдалося цілком припинити в Іспанії поширення книжок, що суперечать релігії, яку сповідувала більшість народу. Владі більшості в Сполучених Штатах вдалося досягти більшого: вона позбавила людей самої думки про можливість їх публікувати. В Америці можна зустріти невірних, але невіра позбавлена змоги бути вираженою словесно.

Є уряди, які, прагнучи зберегти добрі моральні принципи, притягують до суду авторів непристойних книжок. У Сполучених Штатах за такі книжки нікого не притягують до суду, просто ні в кого не виникає бажання їх писати. Річ, звісно, не в тому, що всі громадяни дотримуються бездоганних моральних принципів, однак ними відзначається більшість.

Цього разу влада більшості, безперечно, приносить користь суспільству, й, розповідаючи про це, я хочу тільки показати її силу. Ця нездоланна влада випікає себе в усьому, а користь, яку вона приносить, становить собою не що інше, як випадок.

Як неподільна влада більшості позначається на американському характері. Про придворний дух у Сполучених Штатах Америки

Тиранічна влада більшості поки що слабо позначається на політичному житті суспільства, але її прикрі наслідки помітні в американському національному характері. Гадаю, що невелике число значущих діячів на політичній арені сучасних Сполучених Штатів пояснюється передусім деспотизмом більшості, що постійно зростає. Коли в Америці вибухнула революція, там з'явилося багато великих політиків. У той час громадська думка спрямовувала волю людей, але не гнітила її. Прославлені люди тієї доби, що вільно приєдналися до тої чи тої духовної течії, мали власну велич, і цю велич вони не запозичили в народу, а навпаки, через них вона ширилася на народ.

У державах з абсолютною монархією вельможі, які оточують трон, потурають пристрастям свого володаря й залюбки піддаються його примхам. Але народні маси не плазують. Вони коряться абсолютній владі через слабкість, зі звички або через своє неучтво, а подеколи з любові до королівства чи короля. В історії існували народи, які відчували задоволення та гордість, підкоряючи свою волю волі монарха, народи переживають нещастя, але вони не піддаються моральному розкладові. Адже робити щось, не схвалюючи цього, далеко не те саме, що вдавано схвалювати те, що робиш. Перше засвідчує про слабкість людини, а друге — про лакейські звички.

У вільних країнах, де кожен може так чи так висловити свою думку про державні справи, в демократичних республіках, де громадське життя постійно перетинається з приватним, де народ, верховний володар, вселяє в усіх любов, де для того, аби тебе почули, достатньо тобі заговорити, є чимало людей, які спекулюють на слабкостях народу та прагнуть нажитися за рахунок його пристрастей. У абсолютних монархіях значно менше. Річ не в тому, що в демократичних країнах люди гірші за своєю природою, ніж у інших місцях, але вони піддаються сильнішій і більш масовій спокусі, й це призводить до загального падіння душевних якостей.

У демократичних республіках придворний дух отримує велике поширення, він проникає до всіх класів суспільства. Це головне, в чому їм можна дорікнути.

Це особливо яскраво видно в демократичних державах, що мають таку саму структуру, як американські республіки, де більшість володарює так неподільно й нездоланно, що для того, аби відхилитися від накресленого нею шляху, потрібно в якомусь сенсі відмовитися від прав громадянина та людини.

Серед безлічі людей, які в Сполучених Штатах займаються політичною діяльністю, дуже мало хто вирізняється мужньою ширістю й незалежністю мислення, такою властивою американцям минулих часів, що скрізь є основною рисою люди сильної владі. На перший погляд може видатися, що в інтелектуальному вихованні американців немає жодних відмінностей, так однаково вони думають. Щоправда, подеколи чужоземець може натрапити в Америці на людей, переконання яких не збігаються достоту з громадськими. Вони іноді нарікають на вади законів, непостійність демократії, властивий їй низький рівень освіти. Вони навіть часто відзначають недоліки, які справляють негативний вплив на національний характер, і вказують на засоби їхнього виправлення. Але ніхто, крім чужоземців, їх не слухає, а чужоземці, з якими вони діляться своїми таємними думками, ніде надовго не затримуються. Американці залюбки розповідають про все це чужоземцям, для яких усі ці речі не мають особливого значення, але серед своїх співвітчизників вони ведуть зовсім інші розмови.

Якщо американці колись прочитають ці рядки, то я певен, що спершу вони всі одно-стайно засудять мене, а відтак багато хто з них подумки вибачить мені.

Я чув, як американці говорять про свою батьківщину, й бачив широко патріотичні почуття в американського народу. Однак я не помітив цих почуттів у тих, хто цим народом керує. Це легко зрозуміти, якщо вдається до аналогії: деспотизм куди дужче розбещує підлеглих, ніж володарів. У абсолютних монархіях король часто-густо має великі чесноти, але придворні завше вирізняються ницістю.

Звісно, в Америці придворні не кажуть «сер» і «ваша величносте» — ось яка величезна різниця. Але вони без угаву торочать про природну освіченість свого володаря. Вони не змагаються в спробах визначити найбільш виняткову чесноту свого володаря, а просто запевняють, що він, незалежно від своєї волі й не докладаючи до цього анітрохи зусиль, володіє всіма чеснотами. Вони не віддають йому своїх дружин та дочок для того, аби він зволів піднести їх до рангу своїх коханок, але вони віддають йому в жертву свої переконання й продаються самі.

Американські моралісти та філософи не мають потреби приховувати свої думки під пологом алегорії, але щоразу, коли вони наважуються висловити якусь неприємну істину, вони спочатку кажуть: «Ми знаємо, що ми розмовляємо з народом, духовні якості якого настільки вищі за людські слабкості, що він ніколи не може втратити самовладання. Ми не стали б говорити такі речі, якби не знали, що звертаємося до людей, які завдяки своїм чеснотам та освіченості посідають виняткове місце серед усіх народів, гідних жити вільними».

Чи могли підлабузники Людовіка XIV вигадати щось більш витончене?

На мою думку, завше й у будь-яких формах вияву ницість і сила, лестощі й влада стоять міцно у сусідстві, й є тільки один спосіб не допустити морального розкладу людей: ніхто не повинен володіти повнотою влади в суспільстві й тоді ніхто не буде достатньо сильний для того, аби їх образити.

Всесилля більшості приховує в собі найбільшу небезпеку для американських республік

Звичайною причиною загибелі якого-небудь уряду є його безсилля або тиранія. В першому випадку він втрачає владу, в другому — її в нього відбирають. Позаяк демократичні держави часто-густо закінчують анархією, багато людей дійшли висновку, що їхні уряди слабкі й безпорадні. Справді, коли в демократичних державах спалахує боротьба між партіями, вплив уряду на суспільство зменшується. Однак не можна сказати, що демократична влада від природи позбавлена сил та можливостей, навпаки, вона майже завше гине від надуживання силою та невдалого використання можливостей. Анархію майже завжди спричиняє її тиранія або її невміння, а не її немічність.

Не слід плутати стійкість та силу, велич чогось і довговічність. У демократичних республіках влада, яка керує суспільством, непостійна, оскільки вона часто переходить з одних рук до інших, часто змінюється її мета. Однак скрізь, де ця влада є, вона має майже нездоланну силу.

Уряди американських республік уявляються мені не менш централізованими й рішучішими, ніж уряди європейських абсолютних монархій. Тому я не гадаю, що їх може за-напасти слабкість.

Якщо Америка колись утратить свободу, то звинувачувати за це слід буде всевладдя більшості. Це може статися в тому разі, якщо більшість доведе меншість до розпачу й штовхне її до застосування грубої сили. Тоді може настати анархія, але настане вона як наслідок деспотизму.

Такі самі думки висловлював президент Джеймс Медісон (див. «Федераліст», № 51).

«У республіках, — казав він, — дуже важливо не лише захищати суспільство від пригноблення урядовців, а й оберігати одну частину суспільства від несправедливих дій іншої його частини. Справедливість — ось мета, до якої повинен прагнути кожен уряд, саме її ставлять перед собою люди, згуртовуючись. Народи завше робили й робитимуть все для того, щоб домогтися цієї мети, доти, аж поки вони досягнуть цього чи поки вони втратять свободу».

Про суспільство, в якому одна частина, наймогутніша, могла би легко згуртуватися й придушити найслабкішу частину, можна сказати, що в ньому процвітає анархія. Його можна було б порівняти зі станом речей у природі, коли слабкий беззахисний проти сильного. Однак мінливості долі, що є супутниками природного стану речей, схиляють сильних до підкорення урядові, який однаково піклується й про них, і про слабких. З тих самих причин сильна частина суспільства, що має анархічне правління, з часом прагнуть до такого уряду, який однаковою мірою оберігатиме інтереси всіх його частин. Якби штат Род-Айленд вийшов із складу федерації й мав народний уряд, який здійснював би свою верховну владу на такій невеликій території, то, безперечно, тиранія більшості призвела б до цілковитого безправ'я. Справа скінчилася б тим, що люди зажадали б встано-

вити владу, цілком незалежну від народу. До такої влади закликали б навіть ті угруповання, які й породили безправ'я».

Джефферсон говорив: «Виконавча влада в нашому державному устрої — це не єдина й навіть не головна моя турбота. Нині й ще впродовж багатьох років найбільшу небезпеку становитиме тиранія законодавців. Законодавча влада також може стати тиранічною, але це трапляється пізніше».

Ведучи мову про це, я завше цитую Джефферсона, а не когось іншого, бо вважаю його найбільшим поборником демократії.

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.

3. ТЕОРІЯ ЕЛІТ І ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ (ПРАВЛЯЧОГО) ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО ТА МОСКА ГАЕТАНО

Теорія еліт Вільфредо Парето. Видатний італійський соціолог, економіст, політичний мислитель, Вільфредо Парето ввійшов в історію світової суспільної думки як один з авторів теорії еліт. Його політичні погляди, еволюціонуючи від лібералізму до теорії насильства, згодом оформилися в цілісну систему, стрижнем якої була теорія рівноваги. Дійшовши висновку, що для аналізу соціально-політичних явищ соціологія і політична економія є недостатньо ефективними, намагався створити нову «експериментальну соціологію», багатьма ознаками подібну до природничих наук.

Він був противником марксизму і ліберального егалітаризму, вважав, що демократичне правління неминуче переростає у плутократію. В економічній політиці схилявся до ліберальних засад, багато з його економічних міркувань до тепер не втратили своєї актуальності.

Довідка

Вільфредо Парето народився 15 листопада 1848 року в Парижі. Навчався в Туринському політехнічному інституті, після закінчення якого працював інженером у Флоренції, а з 1870 р. займався підприємництвом. Згодом очолював управління металургійних заводів Італії. З 1893 по 1907 рік викладав економіку в Лозаннському університеті. В 1923 р. був обраний сенатором.

Автор праць «Соціалістичні системи» (1902), «Керівництво з політичної економії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916), «Трансформація демократії» (1921) та ін. Помер 27 серпня 1923 року в Женеві.

Спираючись на економічну теорію рівноваги, автором якої був швейцарський економіст, професор Лозаннського університету Леон-Марі-Еспрі Вальрас (1834—1910), Парето зосередився на вивченні рушійних сил соціальної системи суспільства, яке, на його думку, є системою, що перебуває у стані динамічної рівноваги під час різноманітних взаємодій. Вважаючи людину матеріальною частинкою, молекулою цієї системи, Парето дійшов висновку, що предметом політичної соціології має бути людська поведінка, яка переважно є ірраціональною, тобто сприйняття людьми навколишнього світу не відповідає тому, яким він є насправді, коли люди не можуть раціонально обґрунтувати свої цілі. Їх поведінка поділяється на вчинки логічні, цілеспрямовані, якщо між засобами і ціллю простежується логічний зв'язок, і нелогічні, інстинктивні, зумовлені людськими почуттями. В реальному житті вони виявляються впереміж. Цілеспрямовані вчинки бувають рідше, поширенішими і більш впливовими на життя є інстинктивні вчинки.

Безпосередньо впливають на життя не всі почуття, а лише ті, що реалізуються в конкретних діях. Нелогічні вчинки базуються на «залишках», або «резидуях» (італ. residui) — те, що є незмінним, детермінує людську поведінку. Вони є основою почуттів, емоцій, інстинктів, психологічних станів, мають вроджений характер. Це своєрідні біологічні імпульси людей, що визначають їхню соціальну поведінку, які ще називають результативними мотиваційними імпульсами людської діяльності. Їх «похідні» або «деривазони» (італ. — derivazioni) є виявом здатності, потреби людини легітимізувати за допомогою логіки свої вчинки (їх мету). Усе це — не що інше як хибна раціоналізація нелогічних учинків.

У суспільстві мотиваційні імпульси перебувають у хаотичному стані. Однак у кожному суспільстві можна виокремити верстви людей, в яких одні імпульси переважають над іншими. В. Парето стверджував, що серед 17 форм деривазійних (нелогічних) постулатів найважливішими є ідеологія і вірування.

«Залишки», «резидуї» Парето об'єднав у 6 класів: інстинкт комбінації; постійність агрегатів; потреба в демонстрації власних почуттів; інстинкт спілкування; інстинкт цілісності індивіда; інстинкт сексуальності. «Резидуї» і «деривазони» взаємодіють, комбінуються, визначаючи соціальні явища і процеси, підтримуючи соціальну систему в стані динамічної рівноваги.

Для сфери політики і забезпечення соціальної рівноваги найважливішими є «залишки» 1 і 2 класів. «Залишки» 1 класу (інстинкт комбінацій) найчастіше характерні для людей, які досягають успіху, не гребуючи компромісами — громадських діячів-лібералів, підприємців. Їм властиві прагнення до інновацій, активність, авантюризм, оригінальність. «Залишки» 2 класу (постійність) притаманні політикам-консерваторам, які вважають вищими пріоритетами закон і порядок, готові для їх збереження застосувати силу. Їх характеризують прагнення стабільності, спадкоємності, лояльності до влади, трепетне ставлення до традицій, законослухняність, обережність та ін. «Залишки» 1 і 3 класів змагаються між собою, визначаючи загальний плін історії. Однак, оскільки суспільство є системою, що перебуває у стані динамічної рівноваги, суперечності між двома класами «резидуїв» і їх розподіл між соціальними групами реалізуються як цикли — зміна, чергування домінуючих установок та їх носіїв.

Теорію «резидуїв» і «деривазонів» Парето використав для обґрунтування концепції циркуляції еліт, поділу суспільства на еліту і не еліту (нижчу, керовану страту). На його думку, еліта є в усіх соціумах. Еліта — це ті, «хто має найвищі індекси у сфері своєї діяльності», тобто наділені найбільшим особистісним потенціалом («резидуєм») для здійснення діяльності у сфері управління суспільством (якщо йдеться про політику). Крім правлячої, Парето виокремлював управлінську еліту. Кожна з цих груп еліт повинна мати достатньо імпульсів до панування, волі до влади. Для підтримання своєї життєздатності еліта мусить бути відкритою до оновлення як завдяки вертикальному переміщенню знизу вгору, так і навпаки. Якщо таке переміщення припиняється, еліта костеніє, піддається ерозії, втрачає свої позиції. Отже, приплив нових сил знизу з достатньою кількістю «резидуїв» є гарантією стабільності панування еліти. Консервація призводить до формування у нижчих верствах власної еліти (оскільки руху вгору немає), яка з часом виростає у потужні революційні групи і скидає панування старої еліти. Звідси висновок: суть політичної революції полягає в зміні правлячої еліти. Керуючись такими міркуваннями, Парето обґрунтував закон постійної зміни класу еліт, їх циркуляції по колу.

Кожна еліта має свій стиль панування. «Резидуї» 1 класу зорієнтовані на хитрість і оману («лисиці»); «резидуї» 2 класу — на силу і порядок («леви»). Обидва

вони відповідають двом стратегіям здійснення влади: через взаємодію і компроміси або через насильство. Стратегії (типи управління) здійснюються циклічно, в міру послаблення «резидуїв» та їхніх носіїв. Якщо правляча еліта не вживає заходів проти деградації, радикалізації і корупції «лисиць», консерватизму «левів» рекрутуванням свіжих сил із нижчих страт (кооптація), здатних зберегти необхідні якості їй, отже, підтримати необхідний баланс «резидуїв», то може вибухнути революція, внаслідок якої буде оновлено правлячу еліту.

У сфері політики (військово-політичному циклі) діють сильні правителі «леви» і хитрі адміністратори «лисиці». На перших порах правлять «леви», політика яких нерідко призводить до війн, правляча еліта насичена «резидуями» постійності агрегатів (піднесення «резидуїв» 2 класу; домінують лояльність, патріотизм тощо). За політичної стабільності «лисиці» (адміністратори) поступово вливаються у правлячу еліту, підриваючи панування «левів» (спад 2 класу «резидуїв»), і позбавляють їх влади. Відтак ситуація повторюється, але зі зміною ролей: спад 1 класу «резидуїв», консервативний закат «левів», які позбавляють «лисиць» влади силовим методом, що свідчить про піднесення 2 класу «резидуїв». Цикл започатковується заново.

У сфері економіки (індустріальному циклі) діють «рантьє» — вкладники, «спекулянти» — підприємці. Домінуючи у першій фазі циклу, «рантьє» (2 клас «резидуїв») орієнтуються на надійну власність, мінімізацію ризику, накопичення, стабільний дохід, що призводить до стагнації економіки і наступного її спаду. За таких умов необхідні масштабні зміни, на передній план виходять «спекулянти» (1 клас «резидуїв»). Згодом ризикова діяльність «спекулянтів» спричинює «перегрів» економіки, наростання нестабільності на ринках, хаос, що провокує консервативний закат «рантьє». Цикл започатковується заново.

Теорію циркуляції еліт Парето використав у праці «Трансформація демократії» для аналізу суспільних змін, зосередившись на особливостях централізованої і децентралізованої влади. За його спостереженнями, централізований режим застосовує і силу, і кооптацію, децентралізований — кооптацію. Чим централізованіший режим, тим частіше він застосовує силу. За такого режиму надто великою є небезпека культу особи, тому прискорення циркуляції еліт можливе не лише завдяки революціям, а й завдяки стимулюванню структурних змін, тобто реформ.

Для Парето історія — «це не що інше, як кладовище еліт». Циркуляція їх відображає глибокі суспільні процеси, коли правляча еліта не може розв'язати політичних, соціально-економічних проблем, а традиційні для конкретного суспільства методи панування уже не розв'язують проблем, а самі еліти перетворюються на гальмо розвитку. Тому соціальна революція, за Парето, — це зміна правлячої еліти по вертикалі.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

В. Парето

Компендиум по общей социологии

[...] Социальная гетерогенность и циркуляция различных групп общества
Мы уже не раз сталкивались с социальной гетерогенностью, и нам еще придется много ею заниматься, чтобы рассмотреть условия социального равновесия; следует поэтому подготовить почву для ее объяснения, специально порассуждав здесь по данному поводу.

Можно трактовать социальную гетерогенность и циркуляцию различных и рупп общества по отдельности, но поскольку в реальности данные феномены взаимосвязаны, то во избежание повторов, вероятно, следует анализировать их вместе. Нравится это некоторым теоретикам или нет, фактически человеческое общество неоднородно; люди различны физически, морально и интеллектуально. Мы намереваемся исследовать здесь реальные феномены, поэтому должны учитывать данное обстоятельство, а также принимать во внимание и другой фактор, а именно что социальные классы не отделены друг от друга полностью даже там, где существуют касты, и что в современных цивилизованных нациях между ними происходит интенсивная циркуляция. Невозможно углубить в должной степени тему, касающуюся различий между многочисленными социальными группами и бесчисленных способов их смешения. Поэтому следует, как обычно, когда нет возможности добиться большего, удовольствоваться меньшим и упростить проблему, с тем чтобы сделать ее более доступной для исследования. Мы будем рассматривать данную проблему только в связи с социальным равновесием и попытаемся свести к минимуму количество групп и способов циркуляции, объединяя феномены, проявляющие себя тем или иным образом как аналогичные.

[...] *Элиты и их циркуляция*

Начнем с теоретического определения данного феномена, точного, насколько это возможно; затем рассмотрим практические ситуации, необходимые для анализа в первом приближении. Мы пока не касаемся хорошей или плохой, полезной или вредной, похвальной или достойной порицания природы человеческих характеров; обратим внимание лишь на тот уровень, которым они обладают: низкий, посредственный, высокий, или, точнее, на то, какой индекс может быть присвоен каждому человеку в соответствии с вышеобозначен-ным уровнем его характера.

Итак, предположим, что в каждой сфере человеческой деятельности каждому индивиду присваивается индекс его способностей, подобно экзаменационным оценкам. Например, самому лучшему специалисту дается индекс 10, такому, которому не удастся получить ни одного клиента.— 1 и, наконец, кретину — 0. Тому, кто сумел нажить миллионы (неважно, честно или нечестно),— 10, зарабатывающему тысячи лир — 6, тому, кто едва не умирает с голода,— 1, а находящемуся в приюте нищих — 0. Женщине, занимающейся политикой, сумевшей снискать доверие влиятельного лица и участвующей в его управлении общественными делами, как, например, Аспазия при Перикле, Ментенон при Людовике XIV, Помпадур при Людовике XV, дадим какой-либо высокий индекс, например 8 или 9; потаскухе, удовлетворяющей лишь чувственность подобных людей и не оказывающей никакого влияния на управление, поставим 0. Ловкому жулику, обманывающему людей и не попадающему при этом под действие уголовного кодекса, поставим 8, 9 и 10, в зависимости от числа простофиль, которых он заманил в свои сети, и количества вытянутых из них денег; нищему воршишке, укравшему один столовый прибор у трактирщика и к тому же позволившему карабинерам схватить себя, дадим индекс 1. Такому поэту, как Кардуччи,— 8 или 9, в зависимости от вкусов; рифмоплету, декламация стихов которого обращает людей в бегство, поставим 0. Что касается шахматистов, то мы могли бы получить более точные индексы, исходя из того, сколько и каких партий они выиграли. И так далее, для всех сфер деятельности человека.

Обратим внимание на то, что речь идет о фактическом, а не о потенциальном состоянии. Если на экзамене по английскому языку кто-нибудь скажет: «Если бы я захотел, я смог бы отлично знать английский; я его не знаю, поскольку не хотел его учить», то экзаменатор ответит: «Мне совершенно не важно, почему вы его не знаете, вы его не знаете, и я вам ставлю 0». Подобным образом тому, кто сказал бы: «Этот человек не ворует не потому, что он не смог бы, но потому, что он порядочный», мы бы ответили: «Очень хорошо, мы воздаем ему хвалу, но как вору мы ставим ему 0».

Некоторые преклоняются перед Наполеоном I, как перед богом, а есть такие, которые ненавидят его как последнего преступника. Кто прав? Мы не хотим отвечать на этот вопрос, связанный с совершенно другой темой. Каким бы, хорошим или плохим, ни был Наполеон I, он, несомненно, не был кретином, а также малозначимым человеком, каких миллионы; он обладал исключительными качествами, и этого достаточно, чтобы мы поместили его на высокий уровень, не желая при этом даже в минимальной степени нанести вред решению проблем, связанных с этической оценкой таких качеств и их социальной полезности.

В целом здесь, как обычно, мы воспользуемся методом научного анализа, согласно которому исследуемая тема делится на части и каждая из частей изучается по отдельности. Необходимо также вместо пунктуального рассмотрения малозначимых вариаций чисел обратиться к значимым вариациям крупных классов, подобно тому как на экзаменах отличаются сдавшие экзамен от проваливших его и как в соответствии с возрастом различаются дети, молодежь и старики.

Таким образом мы составим класс тех, кто имеет наиболее высокие индексы в своей сфере деятельности, который мы назовем избранным классом, элитой (elite); подразумевается, что граница, отделяющая ее от остального населения, не является и не может яв-

латься точной, подобно тому как неточна граница между юностью и зрелым возрастом, что, однако, не означает, что бесполезно рассматривать эти различия.

[...] Для исследования, которым мы занимаемся, — исследования социального равновесия — полезно также разделить этот класс на две части; выделим тех, кто прямо или косвенно играет заметную роль в управлении обществом и составляет правящую элиту; остальные образуют неуправляющую элиту.

Например, знаменитый шахматист, конечно, входит в элиту; однако столь же очевидно, что его заслуги в шахматах не открывают ему путь к участию в управлении обществом; следовательно, если это не связано с какими-то другими его качествами, то он не принадлежит к правящей элите. Любовницы абсолютных монархов часто принадлежат к элите благодаря либо красоте, либо уму, однако лишь некоторые из них, обладавшие к тому же особыми способностями в сфере политики, принимали участие в управлении.

Итак, мы имеем две страты населения, а именно: 1) низшая страта, незлита, относительно которой мы пока не выясняем, какую роль она может играть в управлении; 2) высшая страта, элита, делящаяся на две части: (а) правящая элита; (б) неуправляющая элита.

[...] На практике не существует экзаменов для определения места каждого индивида в этих стратах; их отсутствие восполняется другими средствами, с помощью своего рода этикеток, которые более или менее достигают данной цели.

Подобные этикетки существуют также и там, где есть экзамены. Например, этикетка адвоката обозначает человека, который должен знать закон, и часто действительно его знает, но иногда не обладает необходимыми знаниями. Аналогичным образом в правящую элиту входят люди с этикетками о принадлежности к политической службе достаточно высокого уровня, например министры, сенаторы, депутаты, начальники отделов министерств, председатели апелляционных судов, генералы, полковники, однако при этом необходимо исключить тех, кому удалось проникнуть в их ряды, не имея соответствующих полученной этикетке качеств.

Таких исключений гораздо больше, чем в случаях с врачами, инженерами или же теми, кто стал богатым благодаря своему мастерству, кто обнаружил свой талант в музыке, литературе и т. п., в частности, потому, что во всех этих сферах человеческой деятельности этикетку получает непосредственно каждый индивид, в то время как у элиты часть этикеток передается по наследству, как, например, связь с богатством. В прошлом и в правящей элите были также наследовавшие свое положение, сейчас таковыми являются лишь монархи; однако если наследование в прямом смысле исчезло, то оно все еще сохраняет свое значение косвенным образом. В ряде стран унаследовавший крупное состояние легко получает назначение сенатором или избирается депутатом, покупая избирателей и оболщая их, изображая себя, если это требуется, ярым демократом, социалистом, анархистом. Богатство, родственные связи, отношения играют роль также во многих других случаях и делают возможным получение этикетки о принадлежности к элите в целом или к правящей элите в частности тем, кто не должен был бы ее иметь.

[...] В случае когда социальной общностью является семья, этикетка главы семьи служит тем, кто в нее входит. В Риме тот, кто становился императором, как правило, включал своих вольноотпущенников в высший класс, более того, часто — в правящую элиту. Впрочем, некоторые или многие из этих вольноотпущенников, участвовавших в управлении, обладали хорошими или плохими качествами, для того чтобы заслужить собственной доблестью этикетку, дарованную цезарем.

[...] Если бы все эти отклонения от основной модели были малозначительными, то ими можно было бы пренебречь, как на практике ими пренебрегают в тех случаях, когда для отправления определенной службы требуется диплом. Известно, что некоторые люди имеют дипломы незаслуженно; но в конце концов опыт показывает, что в общем это обстоятельство можно не учитывать. По крайней мере можно не учитывать в некоторых аспектах — там, где они составляли бы относительно постоянное число, т. е. там, где мало что или ничего не меняло бы пропорцию по отношению к классу в целом людей, обладающих его этикеткой, не имея для этого необходимых качеств. Однако реальное положение вещей в нашем обществе, с которым нам приходится сталкиваться, отличается от двух описанных ситуаций. Отклонений не настолько мало, чтобы ими можно было пренебречь; их число меняется, и отсюда проистекают очень важные для поддержания социального равновесия проблемы; поэтому следует изучать их специально. Кроме того, необходимо понять, каким образом смешиваются различные группы населения. Тот, кто из одной группы переходит в другую, приносит с собой, как правило, определенные склонности, чувства, предрасположенности, приобретенные в той группе, из которой он происходит; и с этим обстоятельством следует считаться. Подобный феномен в том случае, когда рассматриваются только две группы — элита и незлита, называется «циркуляция элит» (*circulation des elites*).

[...] В заключение мы должны прежде всего рассмотреть: 1) внутри одной и той же группы — в какой пропорции с целым находятся те, кто номинально входит в нее, не обладая качествами, необходимыми для того, чтобы по праву принадлежать к ней, 2) между

различными группами — каким образом происходят переходы из одной в другую и насколько интенсивно это движение или же какова скорость циркуляции.

[...] Скорость циркуляции следует рассматривать не только абсолютным образом, но и в ее соотношении со спросом и предложением некоторых элементов. Например, страна, всегда жившая в мире, не нуждается в том, чтобы в правящий класс входило большое число воинов, таким образом их производство может быть избыточным по отношению к потребности в них. Наступает состояние длительной войны, возникает потребность в большем количестве воинов; их производство, оставаясь на прежнем уровне, может оказаться недостаточным для удовлетворения потребности в них. Заметим, кстати, что это было одной из причин гибели многих аристократий.

[...] Не следует путать правовую ситуацию с ситуацией фактической; только последняя, или почти только она, имеет значение для социального равновесия. Существуют много численные примеры закрытых с точки зрения закона каст, в которые фактически происходят инфильтрации, и часто весьма обильные. С другой стороны, к чему каста, открытая с точки зрения закона, если в реальности отсутствуют условия, позволяющие войти в нее? Если всякий, кто обогащается, входит в правящий класс там, где никто не обогащается, то это равноценно тому, что этот класс закрыт; если обогащаются немногие, то это равноценно сложным препятствиям, которые поставил бы закон перед доступом в него. Подобный феномен наблюдался в конце существования Римской империи: тот, кто становился богатым, входил в сословие куриалов, однако богатыми становились очень немногие.

С теоретической точки зрения мы должны рассматривать множество групп, на практике нам придется ограничиться наиболее важными. Продолжим последующие рассуждения, переходя от простого к сложному.

[...] *Высший и низший классы в целом*

Самое простое, что мы можем сделать, — это разделить общество на две страты: высшую, в которую обычно входят управляющие, и низшую, где находятся управляемые. Этот факт, а также факт циркуляции индивидов между этими двумя стратами настолько очевидны, что во все времена они доступны даже малоопытному наблюдателю. Начиная с Платона, почувствовавшего эту проблему и урегулировавшего ее искусственным образом, многие рассуждали о «новых людях», «парвеню», и существует огромное количество посвященных им литературных произведений. Постараемся придать более точную форму уже высказанным в общем виде соображениям. Мы упомянули [...] о различном распределении остатков в разных социальных группах, и в особенности в высшем и низшем классах. Такая социальная гетерогенность — факт, который очевиден даже при поверхностном наблюдении.

[...] Изменения остатков I и II классов, происходящие в социальных стратах, очень важны для установления равновесия. С помощью простого наблюдения обнаружилось, что они происходят в особой форме, а именно в форме изменения чувств, называемых религиозными, в высшей страте; было замечено, что в одни времена они ослабевали, а в другие — росли и что эти волны соответствовали значительным социальным изменениям. Можно описать данный феномен более точным образом, отметив, что в высшей страте остатки II класса мало изменяются за один раз, до тех пор пока через определенные промежутки времени они не увеличиваются благодаря массовому пополнению из низшей страты. конце существования Римской республики высшие классы имели весьма слабые религиозные чувства. Они значительно возросли благодаря попаданию в высшие классы людей из низших классов, иноземцев, вольноотпущенников, проникнувших туда в период Римской империи. Новый и значительный рост религиозных чувств наблюдался, когда во времена поздней империи правление перешло к бюрократии, происходившей из низших классов, и к военному плебсу; это было время, когда преобладание остатков II класса проявилось в упадке в литературе, искусстве и науках, а также в нашествии восточных религий, в особенности христианства.

[...] Протестантская реформа XVI в., Английская революция времен Кромвеля, Французская революция 1789 г. представляют собой огромные религиозные волны, которые, родившись в низших классах, подавляют скептицизм высших классов. В наши дни Соединенные Штаты Америки, где очень интенсивно движение, выносящее наверх индивидов из низших классов, представляют нам народ, в котором значительную роль играют остатки II класса. В нем рождается множество странных религий, находящихся в противоречии с каким бы то ни было научным сознанием, как, например, «Христианская наука», и существуют лицемерные, навязывающие определенную мораль законы, подобные законам европейского средневековья.

[...] В высшей страте общества, элите, номинально присутствуют некие группы людей, порой не вполне определенные, называющие себя аристократиями. В некоторых случаях большая часть принадлежащих к этим аристократиям действительно обладает качествами, необходимыми для того, чтобы в ней оставаться; в других же, напротив, значительное число входящих в аристократии лишены таких качеств. Они могут действовать с большей или меньшей эффективностью внутри правящей элиты или же могут быть исключены из нее.

[...] Первоначально военная, религиозная аристократии, торговцы, плутократия, за небольшими исключениями, которые мы не рассматриваем, непременно должны были входить в элиту, и иногда она состояла из них полностью. Победоносный воин, процветающий торговец, обогатившийся плутократ являлись в обыденном смысле именно людьми высшего уровня, каждый в своем деле. Тогда этикетка соответствовала действительному качеству; но затем, со временем, произошел разрыв, часто значительный, а порой очень значительный; в то же время некоторые аристократии, поначалу являвшиеся существенной частью правящей элиты, превратились в конце концов лишь в ее самый незначительный элемент, как это в особенности произошло с военной аристократией.

[...] Аристократии не вечны. Каковы бы ни были причины, неоспоримо то, что через какое-то время они исчезают. История — это кладбище аристократий. Афинский демос являлся аристократией по отношению к остальному населению — метекам и рабам; он исчез, не оставив потомков. Исчезли римские аристократии. Исчезли аристократии варваров; где во Франции потомки франкских завоевателей? Генеалогии английских лордов очень точны: чрезвычайно малое количество семей восходит к соратнику Вильгельма Завоевателя. В Германии значительная часть современной аристократии происходит от вассалов древних правителей. Население европейских государств значительно выросло за несколько веков на данной территории; совершенно очевидно, что аристократии не росли в такой же пропорции.

[...] Некоторые аристократии приходят в упадок не только в количественном, но и в качественном отношении, поскольку в них ослабевает энергия и изменяются пропорции остатков, благодаря которым они завоевывали власть и удерживали ее. [...] Правящий класс восстанавливается не только численно, но, что более важно, и качественно: благодаря семьям из низших классов, приносящим энергию и пропорции остатков, необходимые для удержания власти. Он восстанавливается также и благодаря тому, что теряет своих наиболее деградировавших членов.

[...] Если один из этих процессов прекратился или, что еще хуже, прекратятся оба, правящий класс придет к упадку, часто влекущему за собой упадок всей нации. Это мощная причина, нарушающая равновесие: накопление высших элементов в низших классах и, напротив, низших элементов в высших классах. Если бы человеческие аристократии были подобны отборным видам животных, которые в течение длительного времени воспроизводят себе подобных примерно с теми же признаками, история человечества была бы иной.

[...] В результате циркуляции элит, правящая элита находится в состоянии постоянной и медленной трансформации, движется подобно реке; сегодня она уже не та, что была вчера. Время от времени происходят неожиданные и жестокие потрясения, подобные наводнениям; затем новая правящая элита вновь начинает постепенно меняться: река, вошедшая в свое русло, возобновляет обычный путь.

[...] Революции происходят, поскольку с замедлением циркуляции элиты или по какой-либо другой причине в высших стратах общества накапливаются деградировавшие элементы, которые более не обладают остатками, необходимыми для удержания власти, которые избегают применения силы, в то время как в низших стратах возрастает число элементов высшего качества, обладающих остатками, необходимыми для выполнения функции управления, и склонных к использованию силы.

[...] Как правило, в революциях индивиды из низших страт возглавляются отдельными представителями высших страт, поскольку эти последние наделены интеллектуальными качествами, полезными для руководства* борьбой, и в тоже время лишены остатков, которые как раз и несут с собой индивиды из низших страт.

[...] Насильственные изменения происходят внезапно, и, следовательно, результат не следует немедленно за причиной. В том случае, если правящий класс или нация в течение длительного времени удерживали власть силой и разбогатели, они могут еще некоторое время просуществовать без помощи силы, купив мир у противников и оплатив его золотом или же принеся в жертву завоеванные до того честь и уважение, что, впрочем, также составляет определенный капитал. На первых порах власть удерживается с помощью уступок, и возникает ложное представление, что это может продолжаться бесконечно. Так, Римская империя периода упадка достигла мирас варварами при помощи денег и почестей; подобным же образом Людовик XVI Французский, растрачив в кратчайший срок унаследованные от предков любовь, уважение, почтение по отношению к монархии, смог стать, идя на все большие уступки, королем революции; подобным образом английская аристократия продлила свою власть во второй половине XIX в., вплоть до первых проявлений своего упадка, обозначенных, в частности, парламентским биллем начала XX в. [...]

[...] *Политический режим*

Данный социальный феномен находится в тесной взаимосвязи с феноменом правящего класса и во взаимозависимости с другими социальными феноменами.

[...] Как правило, имеются теории совершенно противоположного свойства: политические, которые придают значение форме и пренебрегают сущностью, и экономические, придающие мало или вообще никакого значения как форме, так и сущности.

[...] Тот, кому важна форма, стремится решить вопрос: «Какая форма политического режима наилучшая?» — вопрос, не имеющий смысла, если не учитывается, к какому обществу он должен относиться и какую индивидуальную и социальную пользу хотят обозначить неопределенным термином «наилучший». Хотя иногда об этом и догадывались, рассмотрение формы политического режима порождало бесконечные деривации, которые лежат в основе различных мифов, ничего не значащих с точки зрения логико-экспериментальной, однако имеющих огромное значение как внешние проявления чувств, побуждающих людей к действиям. Отмеченное отсутствие экспериментальной основы не мешает рассмотрению пользы, поскольку она и не подразумевается в чисто логически-экспериментальной постановке проблемы (§ 888). Анализ форм политического режима — предмет специальной социологии; здесь же мы ограничимся лишь поиском сущности, скрытой деривациями, а также изучением связей различных типов структуры правящего класса с другими социальными феноменами.

1. Как всегда, мы наталкиваемся на словесную преграду. Каково значение термина «демократия»? Если мыограничимся изучением фактов, им обозначаемых, то увидим, что у современных цивилизованных народов, например, наблюдается в целом тенденция к такой форме правления, при которой право издавать законы в значительной мере принадлежит собранию, избранному большим или меньшим числом граждан, и к тому же как эта власть, так и число избирающих это собрание имеют тенденцию к росту.

2. За почти одинаковыми у всех цивилизованных народов формами скрывается большое различие по существу и разные вещи называются одними и теми же словами. Например, власть избранного законодательного собрания колеблется от максимальной до минимальной, от палаты депутатов во Франции до Государственной думы в России или японского парламента.

3. Если оставить в стороне фикцию «народного представительства» и обратиться к существу дела, то обнаружится, что, за небольшими недолговременными исключениями, повсеместно имеется малочисленный правящий класс, удерживающий власть отчасти силой, отчасти с согласия класса управляемых, значительно более многочисленного. Принципиальные различия в том, что касается сущности, состоят в соотношении между силой и согласием, а что касается формы, — в способах, с помощью которых применяется сила и достигается консенсус.

4. Если бы согласие было полным, то применение силы не потребовалось бы (§ 896). Такая крайность никогда не наблюдалась: напротив, есть конкретные случаи противоположной крайности: деспот, сохраняющий власть с помощью своих войск среди враждебного населения, или же иностранное правительство, которое удерживает в подчинении оказывающий ему сопротивление народ. Причину, по которой равновесие гораздо более нестабильно в первом примере, чем во втором, следует искать в наличии остатков различных классов. Сателлиты деспота обладают остатками, существенно не отличающимися от остатков, присущих угнетенному народу; следовательно, отсутствует вера, которая в одно и то же время поддерживала и сдерживала бы использование силы; поэтому сателлиты с легкостью распоряжаются властью как им заблагорассудится, подобно преторианцам, янычарам, мамелюкам, или же отказываются защищать деспота от народа. Напротив, господствующий народ, как правило, имеет обычаи и нравы, иногда даже языки и религии, отличные от тех, что присущи угнетенному народу; следовательно, налицо различие остатков и имеется вера для использования силы. Но она присутствует также и в подчиненных пародах, и это объясняет, каким образом равновесие может быть нарушено.

1. Именно поэтому господствующие народы стараются ассимилировать подчиненные народы, и, когда им удается осуществить свои намерения, это оказывается наилучшим способом обеспечить себе власть; но часто они терпят поражение, поскольку хотят с помощью насилия изменить остатки, вместо того чтобы использовать уже имеющиеся.

2. Мы уже много раз отмечали, что деятельность правительств тем более эффективна, чем лучше они умеют пользоваться существующими остатками (§ 698); тем менее эффективна, чем меньше они знают о последних, и как правило, неэффективна и тщетна, когда они стремятся изменить остатки насильственным образом. Почти все рассуждения о причинах благоприятного или неблагоприятного результата определенных действий правительства основываются в конечном счете на этом принципе.

3. Использовать чувства, присущие обществу, для достижения определенной цели само по себе ни полезно, ни вредно для общества; польза и вред зависят от цели; если она благоприятна для общества, налицо польза, если она вредит обществу, то — вред. Нельзя также сказать, что когда правящий класс стремится к выгодной для него цели, не беспокоясь о том, чем она является для подчиненного класса, то этому последнему обязательно будет нанесен вред, поскольку очень многочисленны случаи, когда правящий класс, стремясь лишь собственному благу, заодно делает благо и для класса управляемых. Использование существующих в обществе остатков является лишь средством и имеет значение настолько, насколько значим результат, к которому оно ведет.

[...] К остаткам как средству, которым располагает правительство, следует добавить интересы, которые иногда являются единственной возможностью изменить остатки. Од-

нако одни интересы, не подкрепленные чувствами, являются, конечно, сильным средством для воздействия на тех, у кого преобладают остатки I класса, и, следовательно, на многих из правящего класса, но малоэффективным для тех, у кого преобладают остатки II класса, и, следовательно, на большую часть класса управляемых. В целом в самом общем виде можно сказать, что правящий класс видит свои интересы лучше, чем класс управляемых, поскольку они у него в меньшей степени завуалированы чувствами, тогда как класс управляемых видит их хуже, поскольку у него этот слой чувств более плотный. Поэтому правящий класс может ввести в заблуждение класс управляемых в целях достижения собственных интересов; однако эти последние не обязательно противоположны интересам класса управляемых, напротив, они часто смыкаются, и, таким образом, обман может оказаться выгодным также и классу управляемых.

[...] На протяжении всей истории, от самых древних царей до современных демократических режимов, средствами правления являются согласие и сила, взятые вместе.

[...] Подобно тому как деривации гораздо более изменчивы, чем остатки, формы, в которых используются сила и согласие, также более изменчивы, чем чувства и интересы, лежащие в их основе; различные пропорции использования силы и согласия в значительной мере зависят от различных пропорций чувств и интересов. Сходство дериваций и форм правления состоит также в том, что те и другие влияют на социальное равновесие меньше, чем чувства и интересы, на которых они основываются, но и это немало.

[...] Правящий класс имеется всюду, даже при деспоте, но предстает он в разных формах. В абсолютистских правительствах на виду находится лишь монарх, в так называемых демократиях — только парламент; но за кулисами держатся те, кто играет существенную роль в реальном правлении, и если иногда они склоняют головы в угоду монархам парламентам, то затем продолжают свою деятельность с упорством и тщательностью, добиваясь еще больших результатов. В некоторых случаях монархи и парламента даже не догадываются о том, что именно их побуждают делать; еще в меньшей степени это понимает народ-суверен, который верит в то, что он действует в соответствии со своей волей, а на самом деле выполняет волю своих управляющих. Иногда это способствовало улучшению социальной жизни и обеспечивало защиту родины, однако очень часто играло на руку лишь интересам управляющих, которые заботились о собственной выгоде и выгоде своих сторонников. Одна из основных дериваций, с помощью которых хотят доказать полезность для нации ее власти, состоит в том, что народ может лучше судить об общих проблемах, нежели о специальных. В действительности как раз наоборот, поскольку достаточно поговорить немного с малообразованными людьми, чтобы понять, что они лучше разбираются в специальных вопросах, как правило конкретных, чем в общих, обычно абстрактных. Однако абстрактные вопросы имеют то преимущество, что они предоставляют правящим классам повод для извлечения тех выводов, которые им удобны, каким бы ни был ответ, данный на них народом.

[...] Правящий класс неоднороден; он сам имеет некое правительство, главу, некий более узкий класс, комитет, господствующий на практике. Иногда этот факт очевиден, как, например, в случаях с эфорами⁴ в Спарте, Советом десяти * в Венеции, фаворитами некоего абсолютного монарха, лидерами некоего парламента; иногда он частично скрыт, как в случаях с «Саусус» в Англии, конвентами⁷ в Соединенных Штатах, «спекулянтами»⁸, действующими во Франции или Италии. Вследствие склонности к персонификации абстракций или приданию им значения объективной реальности многие представляют себе правящий класс в виде одной личности или по крайней мере конкретной организации, с единой волей, осуществляемой с помощью логических средств и продуманных планов. В действительности правящие классы, как и другие общности, совершают и логичные, и нелогичные действия и в большей степени, чем сознательной волей, руководствуются установленным порядком, который иногда приводит их куда-либо вопреки их желанию. «Спекулянты» — это люди, которые занимаются своими делами и, будучи наделены преимущественно остатками I класса, пользуются ими для получения больших прибылей, идя, как и все люди, по линии наименьшего сопротивления. Поскольку каждый из них идет по этому пути самостоятельно, то может показаться, что они идут по нему во всеобщем согласии, хотя это не так. Однако часто может оказаться даже, что, движимые силами существующего порядка, частью которого они являются, они следуют по этому пути, отрицая его. Пятьдесят лет назад «спекулянты» не имели ни малейшего представления о современном положении, к которому их привела собственная деятельность; пройденный путь — результат бесчисленного количества мелких акций, каждая из которых определяется соображениями сиюминутной выгоды; как это происходит со всеми социальными феноменами, он является результирующей неких сил, действующих в обстановке определенных взаимосвязей и препятствий. Когда мы, например, говорим, что «спекулянты» всегда готовятся к войне, сопровождаемой растущими расходами, мы не хотим утверждать, что они делают это сознательно. Вовсе нет. Они готовят войну, всегда связанную с растущими расходами, провоцируя экономические конфликты, поскольку видят в этом прямую выгоду; но такая причина, хотя и важна, не является главной; существует другая, более важная, а именно умение воспользоваться присутствующими в народе патриотическими чувствами как средством управления. Кроме того, «спекулянты» различных стран конкурируют

друг с другом и используют вооружения для того, чтобы добиться уступок от своих соперников. Существуют и другие подобные причины, и все они подталкивают рост вооружений, хотя это и не происходит по заранее составленному плану. [...]

[...] Для удержания власти правящий класс использует индивидов из класса управляемых, которых можно разделить на две категории в соответствии с двумя главными способами, с помощью которых эта власть себя защищает (§ 966): одна — использующая силу (наемные убийцы, солдаты, полицейские агенты и т. п.); другая — использующая хитрость (политическая клиентела). Эти две категории присутствуют всегда; они лишь изменяются в пропорциях, и те, что действуют открыто, отличаются от тех, что действуют на деле. Один полюс представлен Римом преторианцев, где реальным и, более того, открытым средством управления была вооруженная сила; другой полюс — Соединенными Штатами Америки, где реальным средством управления являются политические клиентелы, внешне почти незаметные. С клиентелами действуют различными способами. Главный — наименее очевидный: правительство проводит интересы «спекулянтов» без какого-либо открытого соглашения. Кроме того, существуют более известные способы (менее важные в социальном плане, но более важные — в этическом) — такие, как политическая коррупция среди избирателей, избираемых, правителей, журналистов и т. д. Подобные средства существовали во все времена, однако они являются именно следствием правления класса, стремящегося управлять страной с помощью хитрости, и поэтому все попытки сдерживать ее применение остаются тщетными. Наши демократии во Франции, Италии, Англии, Соединенных Штатах все более склоняются к демагогическим плутократическим режимам и, возможно, таким образом продвинулись к некоей радикальной трансформации, подобной тем, что наблюдались в прошлом.

1. Использование этих средств требует расходов, занекоторым исключением, как, например, ситуация с почестями, которые может предоставить правительство. Следовательно, недостаточное хотеть их использовать, нужно также иметь такую возможность, что отчасти зависит от производства богатства, а оно в свою очередь связано и с тем, как используются армия и клиентелы. Таким образом, данная проблема — комплексная и должна рассматриваться с использованием синтеза (§ 977). С точки зрения аналитика, можно сказать, что во многих случаях армии стоят дешевле, чем клиентелы, однако в отдельных случаях эти последние более полезны для производства богатства, и это надо учитывать в синтезе (§ 977).

2. «Демократическое» развитие находится в тесной зависимости от возрастания средств управления, прибегающих к хитрости и клиентеле, по сравнению с теми, что используют силу. В конце существования Республики в Риме как раз наблюдался противоречие между этими двумя видами средств, и с переходом к империи победила сила; сегодня «демократический» режим многих стран можно с некоторой точки зрения определить как феодализм, в значительной мере экономический, где в качестве средства правления используется преимущественно искусство политических клиентел, в то время как военный феодализм средневековья использовал главным образом силу вассалов. Режим, при котором «народ» выражает свою «волю» (если даже допустить, что она одна) без клиентел, клик, столкновений, является несбыточной надеждой и в реальности не существует.

3. Эти феномены, отмеченные уже многими, обычно определяют как «вырождение демократии», однако никто не может сказать, от какого реального, совершенного или по крайней мере хорошего состояния она отклонилась. Можно сказать, что, когда демократия была оппозиционной партией, на ней не было столько пятен, сколько она имеет в настоящее время; однако это — общая черта почти всех оппозиционных партий, у которых из-за злых деяний отсутствует если не воля, то возможность осуществлять власть.

4. Заметьте, что недостатки различных политических режимов могут быть различными, однако в целом в этом отношении ни один из их типов не отличается существенно от других.

5. Однако, посмотрев на факты немного отстраненно, избавившись, насколько это возможно, от партийных, идейных и тому подобных пристрастий, мы увидим, что в сущности, какой бы ни была форма режима, люди, которые управляют, имеют, как правило, определенную склонность к использованию власти для сохранения своих позиций, а также к злоупотреблению ею для достижения собственных выгод, которые иногда не вполне отличаются ими от партийных выгод и почти всегда смешиваются с национальными. Отсюда вытекает следующее: 1) что с этой точки зрения нет большой разницы между формами режима. Различия содержатся в сущности, т. е. в чувствах народа; там, где он более ли менее честен, правительство также оказывается более или менее честным; 2) что злоупотребления будут тем более масштабными, чем большим будет вмешательство государства в частные дела, поскольку расширится почва для эксплуатации; 3) что правящий класс заботится также о том, чтобы присвоить себе имущество других не только из соображений собственной выгоды, но также и для того, чтобы поделить с теми из класса управляемых, кто обеспечивает им власть ак с помощью силы, так и хитростью; 4) что в большинстве случаев ни патроны, ни клиенты вовсе не осознают, что они нарушают моральные нормы, принятые в их обществе, и что, даже когда они это замечают, они легко оправдываются предлогом, что в конечном счете другие делали бы то же самое или что цель оправдывает средства, поскольку

ку главной целью для них является сохранение власти. Более того, некоторые из них совершенно искренне отождествляют эту цель другой — спасением родины. Среди них могут даже встречаться люди, верящие в то, что они отстаивают честь, мораль, общественное благо, тогда как, напротив, своей деятельностью они прикрывают уловки тех, кто стремится к наживе; 5) что правительственный аппарат в любом случае потребляет определенное количество богатства, которое зависит не только от общего количества богатства, относящегося к частной сфере, подверженной вмешательству государства, но также и от средств, используемых правящим классом для того, чтобы удержаться у власти, следовательно, от пропорций остатков I и II классов в правящем слое и в слое управляемых.

[...] Рассмотрим теперь партии правящего класса. Мы можем разделить их на три категории: (А) люди, стремящиеся к идеальным целям, следующие определенным строгим правилам поведения; (В) люди, которые добиваются прежде всего блага для себя и своих клиентов. Они подразделяются на: (Вое) люди, которые довольствуются обладанием властью и почестями и оставляют своим клиентам материальные выгоды, и (ВР) люди, добывающиеся материальных выгод, как правило денег, для себя и своих клиентов. Первые (А) благосклонно настроенные к партии называют «честными», а противники — «фанатиками» и «сектантами»; вторых (Вое), как правило, оценивают как честных их друзья и, невзирая на их честность, враги; третьих (ВР) все называют «бесчестными», когда обнаруживаются их грехи, однако друзья заботятся о том, чтобы они не обнаруживались, и готовы при случае отрицать даже очевидное. Обычно (Вое) обходятся стране дороже, чем (ВР), поскольку благодаря их показной честности они делают возможными любые действия, направленные на то, чтобы отнять у других блага для передачи их политической клиентеле, а некоторые заботятся также и об обогащении собственной семьи. Пропорция этих категорий зависит в значительной мере от пропорции остатков I и II классов. В (А) преобладают остатки II класса, в (В) — I, поэтому они более способны к управлению. Когда последние приходят к власти, (А) являются для них своего рода балластом, служащим для того, чтобы придать партии видимость честности. Но гораздо лучше служат (Вое), которых не так-то много, и поэтому партии усиленно ищут их (§ 991). Пропорции остатков I и II классов у клиентелы, членов партии, не участвующих в управлении, у избирателей соответствуют их пропорциям у правящего класса, у генерального штаба, не совпадая, однако, с ними в точности. Только партия, у которой преобладают остатки II класса, может избрать много индивидов категории (А); однако, не зная того, она избирает их также из категории (В), поскольку эти последние, хитрые, осторожные, мастера в искусстве комбинаций, с легкостью вводят в заблуждение наивных избирателей, у которых в большом количестве присутствуют остатки II класса.

В нашем политическом устройстве следует разделить партии на два больших класса, а именно: (I) партии, сменяющие друг друга в правительстве — когда там находится одна из них, другие оказываются в оппозиции; (II) партии непримиримых, не входящие в правительство. Из сказанного следует, что в партиях (I) будет минимум индивидов категории (А) и максимум (В) и наоборот — в партиях (II). Это зависит в большой степени от существующего порядка. За немногими исключениями, депутатами становятся за плату или же за предоставление и обещание значительных услуг; министрами становятся, давая обещание депутатам и заверяя их в стремлении к достижению их собственного блага и блага их политической клиентелы. Недостаточно не быть честными; следует с помощью утонченного искусства найти в экономической сфере возможности комбинаций для оказания таможенного протекционизма, льгот банкам, трестам, комбинаций в области монополий, фискальных реформ и т. п., а в других сферах — комбинаций для распределения почестей, оказания давления на суды и т. п. в пользу тех, кто обеспечивает власть. Именно поэтому существующее политическое устройство все более имеет тенденцию к превращению в демагогическую плутократию. Различные партии часто взаимно умалчивают о нечестности друг друга. У всех партий есть свои (А) и свои (В); что касается пропорций, несомненно, есть случаи, когда преобладают индивиды типа (А) и, следовательно, партия может считать себя «честной», но во многих других действительно неизвестно, есть ли большая разница между партиями, входящими в правительство, с точки зрения пропорций (А) и (В); можно лишь сказать, что индивидов типа (А) мало. В низших классах населения также в изобилии присутствуют остатки II класса; следовательно, правительства и политики, движимые материальными интересами, должны притворяться, что они озабочены идеальными целями, и прикрываться покровом честности. Если кого-то поймали с поличным, противники поднимают шум для того, чтобы занять место соперников, намереваясь, однако, когда они сами будут у власти, делать то же самое; партия, к которой принадлежит пойманный, сначала пытается защитить его, а если это оказывается невозможно, то она вышвыривает его, подобно тому как корабль в бурю избавляется от балласта; население приходит в волнение, расценивает как необычайное то, что совершенно обычно, и вовсе не замечает того, что данное событие стало следствием выбора, навязанного сложившейся расстановкой сил. [...]

[...] Для того чтобы дать общее представление об этом большом и сложном исследовании, рассмотрим некоторые типы правления, известные нам из истории. I) *Правитель-*

ства, использующие главным образом материальную силу и силу религиозных или же других аналогичных чувств. Например, органы управления греческих городов во времена «тираний», Спарты, Римской империи времен Августа и Тиберия, Венецианской республики в последние века ее существования, многих европейских государств XVIII в. Такому типу правительств соответствует правящий класс, в котором преобладают остатки II класса по сравнению с остатками I класса; циркуляция элиты в общем медленная. Это недорогостоящие правительства, однако они не стимулируют экономическое производство, поскольку в соответствии с собственным характером они избегают нового, а также не оказывают посредством циркуляции элит давления на тех, кто обладает инстинктом экономических комбинаций. Если, впрочем, подобный инстинкт сохраняется у населения, то может наблюдаться умеренное экономическое процветание (как в Риме во времена ранней Империи) при отсутствии препятствий тому со стороны правительства. Однако часто в конце концов такое препятствие возникает, поскольку идеал правительств этого типа — нация с жестким общественным устройством (Спарта, Рим времен поздней Империи, Венеция в период упадка). Они могут обогащаться с помощью завоеваний (Спарта, Рим), но, поскольку таким образом не производится новое богатство, подобное обогащение неизбежно оказывается недолговечным (Спарта, Рим). Кроме того, в прошлом такие режимы часто вырождались в правительства вооруженной толпы (преторианцы, янычары), способные лишь растратить богатство.

[...] II) *Правительства, использующие главным образом искусство и хитрость.* (Па) Если эти качества обращены прежде всего на то, чтобы воздействовать на чувства, то возникают некие теократические правительства, совсем не встречающиеся у нас в настоящее время. Вероятно, сюда можно было бы отнести царей в Греции и Италии в период архаики, но их история слишком малоизвестна, чтобы это утверждать. (lib) Если умения и хитрость направлены главным образом на достижение интересов, что, кстати, не означает, что вовсе игнорируются чувства, то возникают правительства, подобные правительствам демагогов в Афинах, римской аристократии в различные периоды Республики, многих средневековых республик и, наконец, очень важному типу правительства «спекулянтов» в наше время.

[...] Правительства подобного рода (II) располагают правящим классом, в котором преобладают остатки I класса по сравнению с остатками II класса, поскольку, чтобы эффективно воздействовать посредством умения и хитрости как на интересы, так и на чувства, нужно обладать хорошо развитым инстинктом комбинаций и не быть скованным излишней щепетильностью. Циркуляция элиты в подвиде (Па) обычно медленная, а в подвиде (lib) — быстрая, иногда очень быстрая; в правительстве современных «спекулянтов» она достигает максимума. Правительства подвида (Па) не являются, как правило, дорогостоящими, но они также малопродуктивны; больше, чем другие, они усыпляют население и отнимают у него всякий стимул к экономическому производству. Не используя в значительной мере силу, они не могут восполнить отсутствие такого производства с помощью завоеваний; напротив, они становятся легкой добычей соседей, умеющих использовать силу; в результате они исчезают или вследствие такого завоевания, или из-за внутреннего разложения. Правительства подвида (lib) дорогостоящи, часто очень дорогостоящи, но они также и много производят, часто очень много; следовательно, излишек производства может покрывать расходы, что должно обеспечивать процветание страны; но этот излишек по мере роста расходов может также сокращаться и превращаться в определенных условиях и обстоятельствах в убыток. Эти режимы могут вырождаться в слабые правительства, действующие хитростью, над которыми легко одержать победу с помощью насилия, исходит ли оно изнутри или извне; это происходило со многими демократическими правительствами греческих городов и сыграло значительную роль в падении Римской, а также Венецианской республик.

[...] В действительности имеют место комбинации этих различных типов, в которых преобладает то один, то другой. [...]

[...] Смещение типа и (lib) может присутствовать в правительстве, которое использует преимущественно силу в отношениях с другими странами и искусство во внутренних отношениях. К такому типу приближалось правление римской аристократии в прекрасные времена Республики. [...]

Антлогия мировой политической мысли. В 5 т. Зарубежная политическая мысль. XX в. Ред. науч. совет: пред. Совета Т. Ю. Семингин и др. — М.: «Мысль», 1997.

Теорія політичного (правлячого) класу Моска Гаetano. Гаetano Моска увійшов в історію політичної теорії і практики як видатний правознавець, соціолог, політолог, автор оригінальної теорії елітизму, державний діяч, який у своїй практичній діяльності дотримувався ліберальних засад.

Його політичні погляди з часом трансформувалися від ліберального консерватизму до радикалізму.

Довідка

Моска Гаetano народився 1 квітня 1858 року в Італії. Навчався в університеті м. Палермо, після закінчення якого працював журналістом. З 1895 по 1923 рік викладав конституційне право в Турині, згодом (до 1933 р.) — у Римі. Брав активну участь у політичному житті: 1909—1913 рр. — депутат парламенту, 1914—1916 рр. — член кабінету міністрів, з 1919 р. — сенатор. Автор праць «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Основи політичної науки», «Історія політичних доктрин» та ін. Помер у 1941 р. у Римі.

Спираючись на історичні дослідження політичних інститутів та ідей, на підставі власного досвіду політичної діяльності Моска дійшов висновку, що в усіх суспільствах, незалежно від форми правління, існує організована меншість — *політичний клас*, який формує систему державного управління, керує неорганізованою більшістю, що не бере участі в реальному здійсненні влади, а лише підкоряється їй: «У всіх суспільствах... постають два класи людей: ті, хто править, і ті, ким правлять». Панівний клас монополізує владу, використовуючи її переваги. Щоб утримати своє панування, він вдається до законних методів і до сваволі. Моска був переконаний, що в процесі вивчення історії, з'ясовуючи сталі політичні тенденції, політологія зможе відкрити політичні закони. Він спростовував загальні пояснення, що їх давали марксистичні, теоретики-еволюціоністи і расисти.

Домінування правлячого, тобто політичного, класу («еліти») є законом, дію якого засвідчено в усі періоди історії й у всіх частинах світу. На його думку, кожна панівна група має певні ресурси чи якості, які високо цінуються або вважаються впливовими в конкретному суспільстві. Їх вона активно використовує для зміцнення своєї влади й розширення привілеїв. Це може бути володіння засобами виробництва. Проте Моска не визнавав таких одновимірних пояснень соціальної та політичної влади. Військова сила, священний статус чи управлінська компетентність є також вірогідними підставами для політичного домінування. Еліта прагне, домагається спадкового правління, щоб увічнити свою владу. Становлячи меншість, вона діє свідомо і згуртовано. Завдяки цьому їй вдається маніпулювати навіть ліберальними демократіями, оскільки вільні вибори потрапляють під контроль партійних еліт, а на офіційні посади традиційно призначають представників правлячих сил. Панівний клас править не лише за допомогою насильства і маніпуляцій, а й за допомогою ідеології «політичної формули», яка переконує більшість населення в «моральній законності панування еліти».

Моска наголошує, що правлячий клас здійснює свою владу (приймає і реалізує рішення, примушує, наглядає) відповідно до власних інтересів. При цьому він нікому не підконтрольний і майже не залежить від електоральних процедур, оскільки є складнішим і масштабнішим, ніж видимі структури публічної політики.

У різні часи Моска неоднаково тлумачив сутність політичного класу. Спершу до правлячого класу він відносив усі правлячі меншини — політичні, економічні, соціальні, релігійні, інтелектуальні, технологічні, військові, бюрократичні тощо, а політичним класом вважав лише частину правлячого класу, що безпосередньо здійснює політичну владу. На різних історичних етапах політичний клас може формуватися за одним чи кількома критеріями: військовим (основний принцип — доблесть), релігійним (святість, сан) і спадковим (походження аристократизму). У

високорозвинутих суспільствах дуже важливими є видатні особисті, якості та здібності (меритократія), які за наявності певної кваліфікації уможливають виконання державних функцій і входження їхніх носіїв до політичного класу.

Політичний клас не є монолітним. Біля державного керма перебуває небагато осіб, які суттєво впливають на основну частину політичного класу, що є посередником у трансляції наказів і вимог від державних керівників до неорганізованої маси, забезпечує наступництво і стабільність. Іноді Моска ідентифікує (ототожнює) політичний клас із державною бюрократією.

Політичний клас обов'язково створює свою політичну формулу — сукупність доктрин, міфів, вірувань, принципів, спрямованих на збереження або зміну існуючого порядку. Моска виділяв два види таких формул: один ґрунтується на вірі в надприродне (божественне походження королівської влади), другий — на зовнішніх, раціональних принципах (народ як джерело влади). Кожна конкретна формула повинна охоплювати якості обох типів (наприклад, джерелом тодішньої італійської монархії проголошувалися божественне провидіння і народна воля), з часом втрачаючи раціональну складову. Крім того, політична формула мала на меті забезпечення однакового розуміння норм і цінностей правителями і народом. Моска також виділяв «нову політичну формулу» — «свобода, рівність і братерство», — народжену Просвітництвом і Великою французькою революцією 1789 р., але вважав її нездійсненою через абсолютну невідповідність політико-історичному контексту.

Моска виділив три основні способи здобуття влади політичним класом: спадковість, вибори і кооптація (включення в органи влади нових політиків без проведення виборів). Вони повинні відповідати двом вимогам організації правлячого класу — автократичній (вищі функціонери підбирають собі заміну із нижчих і, таким чином, влада переходить зверху вниз) і ліберальній (керовані делегують своїх представників на вищі посади функціонерів). Цим принципам відповідають чотири типи державного устрою:

— *для аристократичного* — аристократично-автократичний (влада успадковується) і автократично-ліберальний (відносно великий корпус виборців і політичний клас є одним і тим же);

— *для ліберального* (демократичного) — демократично-автократичний (влада зберігає автократичний характер, хоча правлячий клас формується в процесі виборів) і демократично-ліберальний (корпус виборців численніший, ніж політичний клас, тобто поза правлячим класом існує опозиція, яка має досить широку електоральну базу). Загалом демократичний правлячий клас значно більше, ніж будь-хто інший, здатний до різноманітних інновацій, спрямованих на модернізацію політичної системи. Періодично до влади приходять правлячі класи, організовані на різних принципах (циркуляція еліт у Парето). Перспективні зміни політичного класу зменшують небезпеку перетворення його на закриту касту, якій загрожує виродження, як це сталося з аристократією Давнього Риму, правителями середньовічної Венеціанської республіки.

Найстабільнішою формою соціально-політичної організації Моска вважав змішане правління (частково — автократичне, частково — ліберальне), за якого «аристократична тенденція урівноважується поступовим і водночас постійним оновленням правлячого класу» за рахунок обдарованих волею і здібностями до управління представників нижчих соціально-економічних верств суспільства. Попри відкритість політичного класу оновлюючим процесам, рівень спадкоємності досить високий. Стабільність суспільства значною мірою забезпечує «середній клас», який є відносно самостійним щодо влади, посідає стійке економічне становище (не бід-

ний, не багатий), характеризується досить високим рівнем освіти і суспільно-політичної активності.

Важливим аспектом еволюції політичного класу Моска вважав моральні почуття і юридичний захист, покликані примирити політичну реальність і етичні потреби суспільства, яке прагне уникнути свавілля і беззаконня всепроникної влади і володарів. Моральне почуття унеможливило егоїстичне свавілля, в основі його — «природне співпереживання» ймовірним жертвам такого свавілля. Воно є критерієм нормативної кваліфікації політичних режимів, згідно з якою на визнання заслугове лише той режим, який найкраще сприяє таким почуттям. Юридичний захист полягає в соціальних, конституційно-правових механізмах, що забезпечують і регулюють дотримання морального почуття. Це виявляється в рекрутуванні до політичного класу нових сил (не завжди кращих, але найпридатніших для управління в конкретній ситуації), що дають йому змогу бути адекватним новим суспільним умовам.

Моска був принциповим противником заснованих на расизмі елітизму, нацизму і фашизму, в марксизмі вбачав прояв ненависті неїмущих до капіталу. Скептично оцінював він і демократію, вважаючи, що її вимоги всезагального виборчого права загрожують принципам лібералізму.

Загалом його теоретичний доробок суттєво збагатив політичне розуміння проблем соціальної диференціації, влади і демократії.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Г. Моска

Правящий класс

1. Среди неизменных явлений и тенденций, проявляющихся во всех политических организациях, одно становится очевидно даже при самом поверхностном взгляде. Во всех обществах (начиная со слаборазвитых или с трудом достигших основ цивилизации вплоть до наиболее развитых и могущественных) существуют два класса людей — класс правящих и класс управляемых. Первый, всегда менее многочисленный, выполняет все политические функции, монополизирует власть и наслаждается теми преимуществами, которые дает власть, в то время как второй, более многочисленный класс управляется и контролируется первым в форме, которая в настоящее время более или менее законна, более или менее произвольна и насильственна и обеспечивает первому классу, по крайней мере внешне, материальные средства существования и все необходимое для жизнедеятельности политического организма.

В реальной жизни мы все признаем существование этого правящего класса, или политического класса, как уже предпочли ранее определить его. Мы все знаем, что в нашей собственной стране, как бы то ни было, управление общественными делами находится в руках меньшинства влиятельных людей, с управлением которых, осознанно или нет, считается большинство. Мы знаем, что то же самое происходит в соседних странах, и в действительности нам следовало бы попытаться воспринимать окружающий мир организованным иначе — мир, в котором все люди были бы напрямую подчинены отдельной личности без отношения превосходства или субординации, или мир, в котором все люди в равной степени участвовали бы в политической жизни. Если в теории мы рассуждаем иначе, это отчасти связано с застарелыми привычками, которым мы следуем при размышлении, и отчасти с преувеличенным значением, которое придаем двум политическим фактам, кажущимся гораздо значительнее, чем есть на самом деле.

Первый факт — достаточно только открыть глаза, чтобы это увидеть, — заключается в том, что в каждом политическом организме есть один индивид, который является основным среди правящего класса как целого и находится, как мы говорим, у кормила власти. Это не всегда человек, обладающий законной верховной властью. В одних случаях рядом с наследным королем или императором премьер-министр или мажордом обладают реальной властью, гораздо большей, чем власть суверена, в других случаях вместо избранного

президента правит влиятельный политик, который обеспечил выборы президента. В особых условиях вместо одного могут быть два или три человека, выполняющие функции верховных контролеров.

Второй факт обнаружить столь же несложно. Каким бы ни был тип политической организации, давление, вызванное неудовлетворенностью, недовольством управляемых масс, их чувствами, оказывает определенное влияние на политику правящего, или политического, класса.

Но человек, стоящий во главе государства, определенно не в состоянии был бы управлять без поддержки со стороны многочисленного класса, не мог бы заставить уважать его приказы и их выполнять; и, полагая, что он может заставить одного или действительно множество индивидов — представителей правящего класса осознавать авторитет его власти, этот человек определенно не может ссориться с данным классом или вообще покончить с ним. Если бы это было возможно, то ему пришлось бы сразу же создавать другой класс, без поддержки которого его действие было бы полностью парализовано. В то же время, утверждая, что неудовлетворенность масс может привести к свержению правящего класса, неизбежно, как будет показано далее, должно было бы существовать другое организованное меньшинство внутри самих масс для выполнения функций правящего класса. В противном случае вся организация и вся социальная структура будет разрушена.

2. С точки зрения научного исследования реальное преимущество понятия «правящий, или политический, класс» заключается в том, что изменчивая структура правящих классов имеет преимущественное значение в определении политического типа, а также уровня цивилизации различных народов. Согласно принятой классификации форм правления, которая все еще в моде, и Турция, и Россия еще несколько лет назад были монархиями, Англия и Италия — конституционными, или ограниченными, монархиями, а Франция и Соединенные Штаты — республиками. Эта классификация основана на том, что в первых двух упомянутых странах верховенство в государстве носит наследственный характер и глава государства номинально всемогущ; во второй группе стран пребывание во главе государства носит наследственный характер, но власть и прерогативы ограничены; в двух последних странах верховенство ограничено.

Данная классификация весьма поверхностна. Хотя и Россия, и Турция были абсолютскими государствами, тем не менее между политическими системами правления этих стран мало общего, весьма различны и уровни их цивилизованности и организация правящих классов. На этом же основании режим в монархической Италии ближе режиму в республиканской Франции, нежели режиму в Англии, тоже монархии; существуют также серьезные различия между политической организацией Соединенных Штатов и Франции, хотя обе страны являются республиками.

Как уже говорилось, укоренившаяся традиция давно препятствовала и сейчас стоит на пути научного прогресса в решении данного вопроса. Упомянутая выше классификация, согласно которой формы правления делятся на абсолютные монархии, ограниченные монархии и республики, была разработана Монтескье и должна была заменить классификационные категории Аристотеля, который делил формы правления на монархии, аристократии и демократии. То, что Аристотель называл демократией, было просто-напросто аристократией для довольно большого числа членов общества. Сам Аристотель, находясь в положении наблюдателя, видел, что в каждом греческом государстве, аристократическом или демократическом, всегда был один или несколько человек, обладавших преимущественным влиянием. В исторический отрезок времени между Полибием и Монтескье многие авторы совершенствовали классификацию Аристотеля, вводя в нее понятие «смешанная форма правления». Позднее современная демократическая теория, основоположником которой был Руссо, исходила из утверждения, что в любом государстве большинство граждан могут и действительно должны участвовать в политической жизни, а доктрина народного суверенитета все еще властвует над умами многих людей, несмотря на то что современные общественные науки все больше и больше доказывают: принципы демократии, монархии и аристократии действуют одновременно во всяком политическом организме. Мы не перестанем опровергать здесь эту демократическую теорию, поскольку именно в этом и заключается основная задача данной работы. Кроме того, было бы нелегко на нескольких страницах разрушить целую систему идей, которая прочно укоренилась в сознании людей. Как точно выразился Лас Касас в своем жизнеописании Христофора Колумба, переучиваться часто труднее, чем учиться.

3. Тем не менее нам кажется более предпочтительным ответить по этому поводу на возражение, которое может быть выдвинуто против нашей точки зрения. Если легко осознать, что индивид не может руководить группой, не найдя в ней поддерживающего его меньшинства, то трудно доказывать как непреложный и очевидный факт, что меньшинство управляется большинством, а не наоборот. Но в этом и заключается один из пунктов, столь многочисленных во всех других науках, что первое впечатление о чем-либо противоположно тому, что есть на самом деле. В действительности суверенная власть организованного меньшинства над неорганизованным большинством неизбежна. Власть всякого

меньшинства непреодолима для любого представителя большинства, который противостоит тотальности организованного меньшинства. В то же время меньшинство организовано именно потому, что оно меньшинство. Сто человек, действуя согласованно, с общим пониманием дела, победают тысячу не согласных друг с другом людей, которые общаются только один на один. Между тем для первых легче будет действовать согласованно и с взаимопониманием просто потому, что их сто, а не тысяча. Отсюда следует, что, чем больше политическое сообщество, тем пропорционально меньше правящее меньшинство по сравнению с управляемым большинством и тем труднее будет для большинства организовать отпор меньшинству.

Как бы то ни было, в дополнение к большому преимуществу — выпавшей на долю правящего меньшинства организованности — оно так обычно сформировано, что соэквивалентные ему индивиды отличаются от массы управляемых качествами, которые обеспечивают им материальное, интеллектуальное и даже моральное превосходство; или же они являются наследниками людей, обладающих этими качествами. Иными словами, представители правящего меньшинства неизменно обладают свойствами, реальными или кажущимися, которые глубоко почитаются в том обществе, где они живут.

4. В примитивных обществах, находящихся еще на ранней стадии развития, военная доблесть — это качество, которое быстро обеспечивает доступ в правящий, или политический, класс. В высокоцивилизованных обществах война — исключительное явление. А в обществах, находящихся на ранних стадиях развития, ее можно по существу считать нормальным явлением, и индивиды, проявляющие «большие способности в войне, легко добиваются превосходства над своими товарищами, а наиболее смелые становятся вождями. Это непреложный факт, однако формы, которые он может принимать в зависимости от набора условий, весьма многообразны. Превосходство военного сословия над мирным большинством обусловлено перемещением рас и народов, связано с захватом со стороны агрессивной группы относительно мирной части общества. Иногда это действительно так: в качестве примера можно привести Индию после ее захвата ариями, Римскую империю после вторжения в нее германцев и Мексику после захвата ацтеками. Однако гораздо чаще при определенных социальных условиях возвышение воинственного правящего класса наблюдается там, где нет никаких признаков иностранного вторжения. До тех пор пока [первобытная] орда живет исключительно охотой, все индивиды без труда могут стать воинами. В ней, конечно, будут свои лидеры, руководящие племенем, но невозможно обнаружить класс военных, начинающих эксплуатировать и в то же время защищать другой класс, занимающийся мирным трудом. По мере того как племя переходит от занятия охотой к земледелию и пастушесству, наряду со значительным ростом населения и обретением большей устойчивости средств социального воздействия происходит более или менее четкое деление на два класса, один из которых занимается преимущественно сельским хозяйством, а другой — военным делом. В таком случае неизбежно, что класс военных будет шаг за шагом добиваться такого доминирования над другим классом, чтобы иметь возможность довлеть над ним безнаказанно.

Польша дает характерный пример постепенной метаморфозы военного класса в абсолютно доминирующей. Первоначально поляки имели ту же организацию сельских поселений, которая преобладала среди всех славянских народов. Не существовало различий между воинами и сельскими тружениками, т. е. между знатью и крестьянами. Но после того как поляки заселили широкие равнины, орошаемые водами Вислы и Немана, они начали заниматься земледелием. Однако сохранялась необходимость бороться с воинственными соседями, поэтому племенные вожди, или воеводы, собирали вокруг себя определенное число отборных людей, специальным занятием которых было владение оружием. Эти воины были распределены между различными сельскими общинами, освобождены от сельскохозяйственного труда, но вместе с тем получали свою долю продуктов земли наряду с другими членами общины. Вначале их положение было не слишком привлекательным, и иногда сельские жители предпочитали не отказываться от сельскохозяйственного труда, чтобы избежать участия в войне. Однако постепенно по мере укрепления этого порядка, когда один класс привык к военной деятельности и организации, а другой закалился, работая плугом и лопатой, воины стали знатью и владельцами, а крепостьяне. некогда их сотоварищи и братья. — вилланами и крепостными. Шаг за шагом воины-владельцы повышали свои требования увеличить долю, которую они имели как члены общины, до размеров всей продукции общины за вычетом того, что жизненно необходимо для земледельцев; и когда последние пытались бороться с таким насилием, они были силой прикреплены к земле, и все это было характерным проявлением откровенного, явного крепостничества.

В ходе этой эволюции, примерно в 1333 г., король Казимир Великий тщетно пытался обуздать высокомерную наглость воинов. Когда крестьяне явились к нему с жалобами на знать, он ограничился тем, что спросил, нет ли у них палок и камней. Через несколько поколений, в 1537 г., знать вставила всех торговцев в городах продать принадлежащие им имения, и отныне земельная собственность стала прерогативой одной лишь знати. В это же время знать усилила давление на короля, требуя начать переговоры с Римом и устано-

вить, что отныне в Польше только знатные люди могут вступать в святые ордена. Это практически полностью тшало горожан и крестьян права на почетные посты и какой бы то ни было социальной значимости.

Такой же процесс мы наблюдаем в России. Здесь воины, входящие в дружину, или охрану, древнерусских князей (ведущих свою родословную от Рюрика), также имели свою юлю от доходов мира (сельских крестьянских общин) как средство существования. Постепенно эта доля увеличивалась. Пока земля была в избытке и работников не хватало, крестьяне часто сами заботились о своей выгоде и переезжали с места на место. Поэтому в конце XVI в. царь Борис Годунов разрешил знати прикрепить крестьян к своим землям, закрепив тем самым крепостное право. Однако вооруженные силы в России никогда не формировались исключительно из знати. Мужики (крестьяне) шли воевать как простые солдаты при дружине. Еще в XVI в. Иван Грозный содал стрелецкое войско, которое практически представляло собой постоянную армию, просуществовавшую вплоть до того времени, когда Петр Великий заменил его полками, организованными по западноевропейскому образцу. В этих полках члены старой дружины наряду с иностранцами стали офицерами, в то время как мужики составляли основной контингент рядовых.

У народов, только вступивших в земледельческую стадию развития и сравнительно цивилизованных, именно класс военных, вне всякого сомнения, является политическим, или правящим, классом. Иногда владение оружием разрешалось только этому классу, так было в Индии и Польше. Представители класса управляемых при возможности записывались в армию, однако чаще всего как простые солдаты в самые непрестижные подразделения. Так, в Греции во время войны с мидянами [персами] граждане, принадлежащие к наиболее состоятельным и влиятельным классам, составляли отборные части (конницу и тяжеловооруженных пехотинцев), а менее обеспеченные сражались как пелтасты, или метальщики из пращи, в то время как рабы, г. е. массы трудящихся, были полностью отстранены от военной службы. Аналогичную организацию мы обнаруживаем в республиканском Риме вплоть до Пунических войн и даже до времени Мария; в латинской и германской Европе в эпоху Средневековья; как только что было показано, в России и у многих других народов. По замечанию Цезаря, в его время становым хребтом галльского войска была конница, состоявшая из представителей знати. Эдуи, например, не смогли выстоять против Ариовиста, после того как цвет их конницы был уничтожен в бою.

5. Везде — в России и Польше, в Индии и средневековой Европе — правящие военные классы обладали почти исключительным правом собственности на землю. Земля, как мы уже видели, является основным средством производства и источником благосостояния в странах, не достигших вершин цивилизации. С прогрессом пропорционально увеличиваются доходы от земли. С ростом населения в определенные периоды рента, в рикардрианском смысле этого термина, увеличилась, поскольку появились огромные центры потребления — таковыми во все времена были столицы и другие большие города, как древние, так и современные. В результате, если не препятствовали иные условия, происходили важные социальные изменения. Доминирующей чертой правящего класса стало в большей степени богатство, нежели воинская доблесть: правящие скорее богаты, чем храбры.

Основным условием подобной трансформации является то, что социальная организация должна быть упорядочена и усовершенствована до такой степени, чтобы обеспеченная публичной властью защита превосходила защиту с помощью неофициальной силы. Другими словами, частная собственность должна быть так защищена реализуемыми на практике действенными законами, чтобы власть самого собственника: стала излишней. Происходит это путем постепенных изменений в социальной структуре, и в результате тип политической организации, который можно назвать феодальным государством, трансформируется в принципиально другой тип, который можно назвать бюрократическим государством. Далее нам следует подробнее проанализировать эти типы, но нужно сразу сказать, что данная эволюция, как правило, заметно облекчается прогрессом средств умиротворения и определенных моральных устоев, являющихся достижениями цивилизации.

Как только осуществляется такая трансформация, богатство создает политическую власть, точно так же, как политическая власть создает богатство. В обществе, достижения определенной степени зрелости, где личная власть сдерживается властью общественной, власть имущие, как правило, богатые, а быть богатым — значит быть могущественным. И действительно, когда борьба с бронированным кулаком запрещена, в то время как борьба фунтов и пенсов разрешается, престижные посты неизменно достаются тем, кто лучше обеспечен денежными средствами.

Есть, безусловно, государства, достигшие высокого уровня цивилизации, основанные теоретически на таких моральных принципах, что, кажется, они препятствуют столь в частной претензии со стороны богатства. Есть и множество других случаев, когда теоретические принципы могут лишь очень ограниченно применяться в реальной жизни. В Соединенных Штатах вся власть является прямым или косвенным результатом всеобщих выборов, и во всех штатах существует всеобщее избирательное право для всех мужчин и

женщин. Более того, демократия не только характеризует институты, но и влияет в определенной степени на мораль. Богачи чувствуют обычно определенную неприязнь к участию в общественной жизни, а бедняки испытывают неприязнь, выпирая богатых в выборные органы. Но это не мешает богачу быть более влиятельным по сравнению с бедняком, поскольку он может оказывать давление на политиков, контролирующую государственную администрацию. Это не мешает проводить выборы под звон долларов и не избавляет всю законодательную власть и значительное число конгрессменов от ощущения влияния мощных корпораций и крупных финансистов. [...]

Во всех странах мира все прочие факторы, оказывающие социальное влияние, — личная известность, хорошее образование, специальная подготовка, высокий сан в церковной иерархии, общественное управление и армия — всегда доступнее богатым, чем бедным. У богатых по сравнению с бедными путь странствий всегда короче, не говоря уже о том, что богатые избавлены от наиболее тернистой и тяжелой части пути.

6. В обществах, где сильна религиозная вера и главы церкви образуют особый класс, всегда возникает церковная аристократия и получает в собственность более или менее значительную часть богатства и политической власти. Яркими примерами такого положения могут служить Древний Египет (в определенные периоды), брахманская Индия и средневековая Европа. Зачастую священники не только выполняют религиозные функции, но и обладают правовым и научным знанием, образуя класс носителей высочайшей интеллектуальной культуры. Сознательно или бессознательно иерархия священников часто проявляет тенденцию монополизировать обучение и препятствовать распространению методов и процедур, которые облегчают приобретение нового знания. Возможно, именно из-за этой тенденции или отчасти из-за нее мучительно медленно распространялся демотический алфавит в Древнем Египте, хотя он был, несомненно, проще иероглифического письма. Друиды в Галлии были знакомы с греческим алфавитом, но не разрешили записывать их богатую священную литературу, требуя от своих учеников заучивать ее наизусть ценой невероятных усилий. Примером такого рода можно считать употребление мертвых языков, которое мы обнаруживаем в Халдее, Индии, средневековой Европе. Иногда, как в Индии, низы были строго отстранены от постижения знаний Священных книг.

Специальные знания и подлинно научная культура, очищенные от всякой духовно-религиозной ауры, становятся важной политической силой только на высокой ступени цивилизации, и тогда доступ в правящий класс получают лишь те, кто владеет этими знаниями. Но и в этом случае не столько знание само по себе обладает политической ценностью, сколько его практическое применение на благо власти и государства. Иногда все, что требуется, — это простое овладение механическими процессами, нужными для достижения более высокой культуры. Это может быть связано с тем, что на такой основе легче выявить и проверить то умение, которого может добиться кандидат, и тогда оценить его и отнести к определенному разряду. Так, в некоторые периоды в истории Древнего Египта профессия писца открывала дорогу в государственное учреждение и веда к власти, возможно, потому, что для обладания навыками письма иероглифами надо было долго и упорно трудиться. Также и в современном Китае изучение бесчисленных иероглифов составляет основу обучения чиновника. В современной Европе и Америке класс, который применяет достижения науки в военном деле, общественном управлении, занимает, с социальной и политической точки зрения, наиболее важное положение. В западном мире, так же, как и в Древнем Риме, в целом в привилегированном положении находятся юристы. Они знают сложное законодательство всех народов в истории цивилизации, и их деятельность становится особо значимой, если знание закона сочетается с ораторским искусством, которое может быть по вкусу современникам.

Существует множество примеров того, как продолжительное руководство военной организацией и гражданским обществом породило и развило у значительной части правящего класса реальное искусство управления, которое лучше любого прагматизма или чего-либо другого, порожденного индивидуальным опытом. В таких условиях возникают аристократии функционеров, подобно римскому сенату, венецианским нобилям и в определенной степени английской аристократии. Все эти объединения вызвали восхищение Джона Стюарта Милля, и, несомненно, все три создали правительства, отличавшиеся хорошо продуманной политикой, большой устойчивостью и дальновидностью. Данное искусство управления — это не политическая наука, хотя время от времени и использует ее некоторые постулаты. Однако, даже если сейчас искусство управления престижно и для определенных классов, долго выполнявших политические функции, оно не служило никогда общепринятым критерием привлечения на государственную службу людей, далеких от нее по своему социальному положению. Более того, степень овладения индивидом искусством управления определить, кроме исключительных случаев, весьма сложно, если индивид не проявляет его на практике.

7. В некоторых странах мы находим наследственные привилегированные касты. В таких случаях правящий класс явно ограничен числом семейств, и рождение является единственным критерием, определяющим принадлежность к нему. Примеров тому чрез-

вычайно много. Нет практически страны с продолжительной историей, в которой не было бы в то или иное время наследственной аристократии. Мы обнаруживаем ее в определенных периоды в Китае и Древнем Египте, в Индии, Греции до войны с мидянами, в Древнем Риме, у славянских народов, у латинов и германцев в эпоху Средневековья, в Мексике в период открытия Америки и в Японии еще несколько лет назад.

В этой связи два предварительных замечания по рассматриваемому вопросу. Во-первых, все правящие классы стремятся стать наследственными если не по закону, то фактически. Все политические силы обладают, видимо, качеством, которое в физике называют силой инерции. Они имеют тенденцию оставаться на том же месте в том же состоянии. Богатство и военная доблесть без труда поддерживаются в определенных семьях моральной традицией и наследованием. Годность для получения важного поста — привычка к нему, в определенной степени способность занимать его вместе с вытекающими последствиями — все это гораздо проще достигается тем, кто привычен к этому с детства. Даже когда академические степени, научная подготовка, особые способности, выявленные в ходе проверки и конкурса, открывают доступ в государственные учреждения, тем самым отнюдь не устраняется то особое преимущество для определенных индивидов, которое французы называют преимуществом *positions déjà prises*¹. Хотя экзамен и конкурс теоретически доступны для всех, на деле большинство не имеет ни средств для продолжительной подготовки, ни связей и титулов, которые быстро ставят индивида на правильную дорогу, помогают не двигаться на ощупь и избежать грубых ошибок, неизбежных в том случае, если человек оказывается в неизвестном для него окружении без всякого руководства и поддержки.

Демократический принцип выборов, основанных на широких избирательных правах, может на первый взгляд находиться в противоречии с тенденцией к стабильности, которую, согласно нашей теории, проявляют правящие классы. Однако необходимо отметить, что кандидаты, добывающиеся успеха в демократических выборах, почти всегда те, кто обладает указанной выше политической силой, чаще всего наследственной. В английском, французском и итальянском парламентах часто можно видеть сыновей, внуков, братьев, племянников и зятев настоящих и бывших членов парламента и депутатов.

Во-вторых, когда мы анализируем наследственную знать, утвердившуюся в стране и монополизировавшую политическую власть, можно быть уверенным, что такому статусу *de jure* предшествует *de facto*. До провозглашения их исключительного наследственного права на власть семьи или касты, о которых идет речь, должны твердой рукой взять руль управления, полностью монополизировав все политические силы своей страны в данный период. В противном случае такая претензия с их стороны вызвала бы только сильный протест и спровоцировала острую борьбу.

Наследственная аристократия нередко начинает хвастаться божественным происхождением или по крайней мере происхождением, отличающимся от происхождения управляемых классов и превосходящим его. Такие претензии объясняют весьма научным социальным фактом, а именно тем, что всякий правящий класс стремится оправдать свое подлинное осуществление власти, опираясь на какой-либо всеобщий моральный принцип. Такого рода претензия выдвигается в настоящее время. Некоторые авторы, используя и развивая дарвиновскую теорию, утверждают, что высшие классы олицетворяют верхний уровень социальной эволюции и по сему превосходят по своей органической природе низшие. [...] Гумплович утверждает, что социальная дифференциация в современных цивилизованных странах основана на этнологической гетерогенности.

В настоящее время история со всей определенностью свидетельствует об особых способностях и об особых пороках (причем и те, и другие весьма заметны), проявляющихся в закрытых или почти закрытых для проникновения извне аристократиях. Древнеримский патрициат, английская и немецкая знать нашего времени могут служить готовым примером. Однако, используя этот факт или теории, стремящиеся преувеличить его значение, можно всегда возразить, сказав, что индивиды, принадлежащие к этим аристократиям, обладают особыми качествами не столько из-за крови, которая течет в их жилах, сколько в силу такого воспитания, которое развивает в них вполне определенные интеллектуальные и нравственные качества.

Из всех факторов, учитывающихся при рассмотрении социального превосходства, превосходство в интеллекте менее всего связано с наследственностью. Дети людей, отличающихся высоким интеллектом, зачастую обладают посредственными способностями. Именно поэтому наследственные аристократии никогда не защищают свое правление на основе только интеллектуального превосходства, но чаще ссылаются на свое превосходство характера и богатства.

Опровергая данное заявление, утверждают, что образование и окружение позволяют объяснить лишь превосходство умственных способностей, а не различия душевного склада — силу воли, смелость, гордость, активность. Истина заключается в том, что социальное положение, семейные: радиции, привычки того класса, в котором мы живем, в большей степени, нежели полагают, влияют на степень развития упомянутых выше качеств. Внимательно присмотревшись к индивидам, которые к лучшему или худшему изменили

свои социальный статус и, следовательно, находятся в непривычном для них окружении, мы увидим, что их умственные способности меньше подвержены влиянию по сравнению с моральными качествами. Приобретя широкий кругозор, который дает индивиду образование, если он только не совсем туп, каждый индивид, оставшись ли он простым служащим или станет министром, будет в чине сержанта или дослужится до генеральского звания, будет министром или нищим, неизменно тем не менее останется на том уровне умственных способностей, который дала ему природа. И все же с изменением социального статуса и благополучия гордый нередко становится рабленным, рабление сменяется самонадеянностью, честный по натуре человек приучается лгать или, по крайней мере создает видимость честности и покладистости характера. Конечно, верно, что человек, утративший состояние, зачастую приобретает черты покорности, самоотречения и изобретательности, в то время как поднимающийся вверх обретает черты честности и справедливости. Короче говоря, меняется человек к лучшему или худшему, он должен быть исключительно хладнокровным, чтобы значительно изменить свой социальный статус и в то же время не претерпеть изменений в своем характере. По мнению Мирабо, во всяком человеке любое значительное перемещение по социальной лестнице вызывает кризис, который залечивает все его раны и порождает новые. [...]

8. Наконец, если мы будем придерживаться мнения тех, кто защищает идею исключительной роли наследственности в формировании правящего класса, то следовало бы прийти к заключению, которое выводится из принципа эволюции. Политическая история человечества была бы гораздо проще, чем на самом деле. Если правящий класс действительно принадлежит к другой породе или если качества, обеспечивающие его доминирование, являются прежде всего врожденными, то тогда трудно понять, как, уже сформировавшись, он должен прийти в упадок и утратить свою власть. Отличительные свойства рода чрезвычайно устойчивы. Согласно эволюционной теории, приобретенные родителями качества в их детях становятся врожденными и по мере смены поколений постепенно оттачиваются. Тогда потомки правителей должны бы все более приспосабливаться к управлению, а на долю других классов выпадало бы мало шансов бросить им вызов или попытаться их выжить. Однако сейчас есть множество самых избитых примеров, убеждающих всякого в том, что события развиваются отнюдь не в данном направлении.

Мы уже наблюдаем, что с изменением баланса политических сил, когда назревает необходимость проявления в государственном управлении новых черт, а старые способности отчасти утрачивают свою значимость или же происходят изменения в их распределении, меняется и способ формирования правящего класса. Если в обществе существует новый источник богатства, если возрастает практическая значимость знания, если находится в упадке старая или появилась новая религия, если распространяется новое идейное течение, тогда одновременно и в правящем классе происходят далеко идущие перемены. Кто-то действительно может сказать, что вся история цивилизованного человечества низводится до конфликта между стремлением доминирующих элементов монополизировать политическую власть и передать ее по наследству и стремлением расщепить старые силы и возвысить новые; и этот конфликт порождает бесконечные процессы эндосмоса и экзосмоса между высшими классами и определенной частью низших. Правящие классы неизбежно приходят в упадок, если перестают совершенствовать те способности, с помощью которых пришли к власти, когда не могут более выполнять привычные для них социальные функции, а их таланты и служба утрачивают в обществе свою значимость. Так, римская аристократия сошла на нет, когда перестала быть единственным источником пополнения числа офицеров высокого ранга, высших должностных лиц. Именно так пришла в упадок и венецианская знать, когда ее представители перестали командовать галерами и проводить в море большую часть жизни торгуя и воюя.

В неорганической природе есть пример такого же рода, когда стремление к неподвижности, порожденное силой инерции, постоянно находится в конфликте со стремлением к перемене, и все это — результат неравномерного распределения тепла. Каждая из этих тенденций время от времени превалирует в разных регионах нашей планеты, вызывая одна — затишье, другая — ветер и шторм. Подобно этому в человеческих обществах преобладает тенденция формирования закрытых, устойчивых, кристаллизованных правящих классов, то тенденция, ведущая к более или менее быстрому их обновлению.

Восточные общества, которые мы считаем устойчивыми, в действительности не всегда являются таковыми, иначе, как уже отмечалось, они не могли бы достичь вершин цивилизации, чему есть неопровержимые свидетельства. Точнее будет сказать, что мы узнали о них в то время, когда их политические силы и политические классы находились в состоянии кристаллизации. То же самое происходит в обществах, которые мы обычно называем стареющими, где религиозные убеждения, научные знания, способы производства и распределения благ столетиями не претерпевали радикальных изменений и в ходе их повседневного развития не испытывали проникновения инородных элементов, материальных или интеллектуальных. [...]

Так, мы видим, что в Индии кастовая система укоренилась после подавления буддизма. Греки обнаружили наследственные касты в Древнем Египте, но нам известно, что в

периоды расцвета и величия египетской цивилизации политическая власть и социальный статус не носили наследственного характера. В нашем распоряжении египетский документ, который повествует о жизни военного высокого ранга, жившего в период изгнания гиксов. Он начал свою карьеру простым солдатом. Другие документы свидетельствуют о случаях, когда один и тот же человек преуспевал на военной службе, в общественном управлении и в церковной иерархии.

Самый известный и, возможно, наиболее впечатляющий пример общества, склонного к кристаллизации, — это общество того периода римской истории, который принято называть ранней империей. Тогда после нескольких столетий почти полной социальной неподвижности все отчетливее стало просматриваться выделение двух классов — класса крупных землевладельцев и чиновников высокого ранга и класса рабов, земледельцев и городского плебса. Особенно впечатляет то, что государственная служба и социальное положение стали наследственными по обычаю раньше, чем по закону, и эта тенденция в указанный период распространилась очень быстро.

В истории народа может случиться и так, что торговые отношения с иноземцами, вынужденная эмиграция, открытия, войны порождают новую бедность и новое богатство, способствуют распространению преимущественно неизвестного ранее знания и проникновению новых моральных, интеллектуальных и религиозных идей. И опять в результате такого проникновения, или вследствие процесса постепенного внутреннего развития, или же в силу обеих причин может появиться новое знание, или в чести вновь окажутся определенные элементы старого, давно забытого знания, так что новые идеи и убеждения выдвигаются вперед и опрокинут укоренившиеся, с помощью которых поддерживалась покорность масс. Правящий класс также может быть полностью или частично побежден и уничтожен иностранным вторжением или, когда возникают упомянутые выше обстоятельства, может быть лишен власти с приходом новых социальных элементов, сильных политических сил. Тогда, естественно, наступает период обновления либо, если кому-то больше нравится, революции, в ходе которой проявляется свобода юкствий индивидов, часть которых, наиболее пассионарных, энергичных, бесстрашных или просто самых практических, прокладывает себе дорогу с нижних ступеней социальной лестницы наверх.

Если началось такое движение, сразу остановить его невозможно. Пример индивидов, которые начинали с нуля и достигли заметного положения, вызывает честолюбивые замыслы, алчность, новые усилия, и это молекулярное обновление правящего класса продолжается до тех пор, пока не сменится продолжительным периодом социальной стабильности. Вряд ли есть необходимость приводить примеры наций, испытавших такие периоды обновления. В наши дни их множество. Быстрое пополнение правящих классов — поразительное и частое явление не только в колониальных странах. Когда общественная жизнь начинается в таких условиях, а правящий класс находится только в процессе формирования, доступ к нему прост. Овладение землей и другими средствами производства не совсем невозможно, но во всяком случае труднее, чем где бы то ни было. Именно поэтому греческие колонии, по крайней мере в определенный период, были большим полигоном реализации устремлений и предприимчивости греков. Именно поэтому в Соединенных Штатах, где освоение новых земель продолжалось на протяжении всего XIX в. и постоянно создавались новые отрасли промышленности, немало примеров, когда люди, начиная с нуля, добивались известности и состояния, и все это питает в жителях данной страны иллюзию, что демократия реально существует.

Предположим теперь, что общество переходит постепенно от лихорадочного состояния к покою. Поскольку у человеческого существа всегда одни и те же психологические устремления, те, кто принадлежит к правящему классу, начнут обретать чувство солидарности с ним. Они все более становятся недоступными, все лучше овладевают искусством использовать к своей выгоде необходимые для достижения и удержания власти качества и способности. Далее, появляется и носящая консервативный характер сила — сила привычки. Многие люди смиряются со своим низким положением, в то время как члены определенных привилегированных семей или классов все более убеждаются в том, что обладают почти абсолютным правом на высокое положение и правление.

Антлогия мировой политической мысли. В 5 т. Зарубежная политическая мысль. XX в. Ред. науч. совет: пред. совета Т. Ю. Семигин и др. — М.: «Мысль», 1997.

4. ПОЛІТИЧНИЙ РАЦІОВІТАЛІЗМ ХОСЕ ОРТЕГИ-І-ГАСЕТО

Вчення Х. Ортеги-і-Гасето про раціовіталізм постало як новий погляд на структуру суспільства, взаємодію людини і соціуму, соціального світу загалом, її роль у суспільних процесах.

Хосе Ортега-і-Гасето народився 9 травня 1883 року в Мадриді. Батько, відомий на той час журналіст, депутат кортесів (іспанського парламенту), сповідував ліберальні традиції (до речі, Гасето — дівоче прізвище матері філософа). Успішно закінчивши єзуїтський коледж (1891), п'ятнадцятирічний юнак вступив до Мадридського університету, де навчався до 1904 р. Студентом почав публікуватися в мадрридській періодиці. Захистивши дисертацію, продовжив філософську освіту в університетах Лейпцига, Берліна. У Марбурзькому університеті заприятелював з майбутнім відомим філософом — онтологом Миколою Гартманом (1882—1950).

З 1908 р. Ортега — професор Вищої педагогічної школи в Мадриді, а з 1910 р. засновує журнали «Ревіста де Оксиденте» та «Оглядач» (був єдиним автором), видає багатотомну «Бібліотеку ХХ століття» переклади новітніх іноземних праць з філософії, психології, соціології, біології, економіки не лише іспанських, а й філософів багатьох країн. Навколо журналу «Ревіста де Оксиденте» регулярно збиралися інтелектуали для обговорення різноманітних культурно-історичних питань. Як патріот Ортега виступав за подолання консерватизму у внутрішньому житті Іспанії, за інтенсивну її європеїзацію.

Х. Ортега-і-Гасето був одним із трьох співзасновників «Союзу захисту республіки» (1930), 1931 р. брав участь у поваленні монархії. Невдовзі, розчарувавшись у політичній діяльності, виїздить за кордон (Париж, Нідерланди), а згодом — до Аргентини. Був принциповим противником і критиком фашизму. Повернувшись у 1945 р. до Мадрида, не зміг отримати університетську кафедру. Знову виїздить за кордон, живе переважно в Португалії. В 1948 р. заснував у Мадриді Інститут гуманітарних наук, який очолював до кінця свого життя. Помер 18 жовтня 1955 року в Мадриді.

У своїх філософських працях Х. Ортега-і-Гасето головну увагу приділяв проблемі людини, сутності її буття. Саме ця проблематика становить суть його учення про расовіталізм як творчу активність свідомості людини, нерозривно пов'язаної з природою та суспільством. У межах цієї концепції Ортега розглядав взаємодію людини і соціального світу, суспільства.

Нове бачення людини. Погляди Х. Ортега-і-Гасето на суспільство, державу, людину і її взаємодію зі світом найповніше викладені у праці «Бунт мас» (1930). Суспільство він тлумачив як динамічну єдність меншості (осіб чи груп особливої гідності) і маси (людей без особливих чеснот). Такий поділ не вважав поділом на класи, оскільки масу, на його думку, утворює посередня людина, яка живе без зусиль, намагає виправити чи вдосконалити себе. Такий тип людини можна знайти в усіх класах.

В основі цього радикального поділу людства на групи два домінуючі типи: ті, хто суворий, вимогливий до себе, хто не цурається праці й обов'язку, і ті, хто потурає собі, самозакохано живе без зусиль, не прагне самовдосконалення, пливучи за течією. Отже, маса — це натовп, це середня пересічна людина. Такими є загальні соціальні ознаки людини без індивідуальності. «Людина-маса», на протизагагу «людині-індивідуальності», є істотною загрозою правовому громадянському суспільству. Міркування Ортеги про «людину-масу» закорінені в реальну дійсність, адже незадовго до виходу книги «Бунт мас» в Італії прийшов до влади Муссоліні, дещо пізніше в Німеччині — Гітлер, не міг він не знати і про перші кроки сталінського тоталітаризму. Культ сили, нехтуючи правом, почав хижо завойовувати собі політичний простір. «Людина-маса» своєю схильністю до етатизму (втручання держави в економічне і соціальне життя суспільства) відіграла в цьому не другорядну роль. Це дало підстави Ортезі сумніватися в можливостях демократизму, що, зрештою, і довела практика фашизму, культом якого було насильство, протизаконність. Сила фашизму, на думку Ортеги, є наслідком скептицизму, політичної безпорадності лі-

бералів і демократів. «Коли ніхто не має твердої віри в правову політичну форму, коли не існує жодної інституції, яка б запалювала серця, то, природно, гору візьме той, хто відверто всім нехтує».

З іншого боку, в розвитку європейського суспільства наприкінці XIX — на початку XX ст. Ортега вбачав небезпечні тенденції «омасування», які перетворюють людську особистість на середнього, знеосібленого індивіда, світосприйняття і поведінка якого визначаються ззовні. В «масовому суспільстві, пише він, людина «діє згідно зі свідомістю імперсонального, невизначеного суб'єкта, який є «все» і «ніхто» конкретно». Стандартизація суспільного життя, нівелювання людей, класів і навіть континентів ліквідує, на думку Ортеги, становий поділ і створює нову диференціацію суспільства: на «масу» і «еліту» (духовну аристократію). Причини цього Ортега вбачав у тому, що мисленнева реальність існування людини витіснена емпірико-технічною, і, таким чином, «засіб земного устрою людей перетворено на ціль їх існування». «Технічна ера» забезпечила практичну могутність людини, яка не усвідомлює саму себе і тому, «виявившись здатною потенційно здійснювати все, вона не знає, що робить актуально». З огляду на це «масове суспільство» є сприятливим ґрунтом для тоталітарних режимів, оскільки усереднений індивід не здатний до самостійного мислення, є об'єктом маніпулювання з боку окремих соціально-політичних угруповань.

Х. Ортега бачив, що політичне життя Європи наприкінці XIX — на початку XX ст. було охоплене глибокою кризою, оскільки всю владу в суспільстві перебрали маси, які не можуть управляти навіть власною долею, а не те що суспільством. Попри те, XIX ст., на думку Ортеги, створило новий тип «простої ЛЮДИНИ», наділеної величезними бажаннями і можливостями їх задоволення, у середовищі якого визриватиме сучасна Людина. Це сталося, як вважав Ортега, завдяки ліберальній демократії, експериментальній науці та індустріалізації.

Погляд на лібералізм і демократію. Х. Ортега наголошував на суттєвій відмінності між демократією і лібералізмом «Есе про Іспанію», оскільки вони стосуються різних державно-правових питань. Інтереси демократії поширюються на проблему суб'єкта політичної влади: він запитує, хто має здійснювати політичну владу, одразу відповідаючи на нього — громадянське суспільство, тобто народ.

Лібералізм переймається зовсім іншим питанням «Якими мають бути межі політичної влади?», даючи таку відповідь на нього: «Політична влада, автократична чи всенародна, не повинна бути необмеженою, а будь-яке втручання держави застережене правами, якими наділена особистість». Тому ліберал не завжди є демократом, а істинний демократ цілком може не поділяти ліберальних поглядів. Цю тезу переконливо ілюструє Росія, в якій самодержавство змінилося на не менш самодержавну демократію.

Суперечність між демократією та лібералізмом можлива і на етапі розпаду тоталітаризму. Вона актуальна в країнах з великими культурними й демократичними традиціями, коли виникають міжнаціональні та міжрасові конфлікти. Саме тоді злободенними є питання, що стосуються прав і свобод особистості та прав і свобод нації.

На думку Ортеги, цивілізованим став світ, але не його жителі. Ліберальна демократія, яку він вважав найвищою формою суспільного життя, є політико-правовим принципом, згідно з яким суспільна влада сама себе обмежує, надаючи права тим, хто думає і відчуває інакше. Людина маси, стверджував він, не хоче рахуватися з будь-якою зовнішньою інстанцією чи авторитетом. А людина, яка не рахується з

іншими, — нецивілізована людина: «Маси людей так швидко виходили на сцену історії, що не мали часу для того, щоб достатньою мірою прилучитися до традиційної культури». Це породжує новий тип людини — «людину самовдоволену». Прототипом людини-маси Ортега вважав науковців, фахівців, які є провідною групою, аристократією, наділеною суспільною силою. Розвиток науки і техніки потребує вузької спеціалізації, тому спеціаліст добре «знає» лише свій куточок всесвіту і нічого не знає про все інше, що робить його «вченим невігласом». Однак у політиці, мистецтві, соціальному житті він поводить себе як людина з великими авторитетом, амбіцією, притаманними обізнаному і спеціалісту. Тому в епоху панування мас домінує насильство, воно стає звичним явищем, нормою. Це може призвести до посилення ролі держави, підкорення їй усього життя, втручання її в усі сфери, поглинання державною владою суспільної спонтанної ініціативи, а отже, до знищення історичної самодіяльності суспільства, яка підтримує, живить і рухає долі людства. Етатизм Ортега вважав вищою формою політики насилля і прямої дії, величезною небезпекою, що загрожує цивілізації.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Хосе Ортега-и-Гасето

Восстание масс

В современной общественной жизни Европы есть — к добру ли, к худу ли — один исключительно важный факт: вся власть в обществе перешла к массам. Так как массы, по определению, не должны и не могут управлять даже собственной судьбой, не говоря уж о целом обществе, из этого следует, что Европа переживает сейчас самый тяжелый кризис, какой только может постигнуть народ, нацию и культуру. Такие кризисы уже не раз бывали в истории; их признаки и последствия известны. Имя их также известно — это восстание масс.

Чтобы понять это грозное явление, условимся, что такие слова, как «восстание», «массы», «общественная власть» и т. п., мы не будем толковать в узкополитическом смысле. Общественная жизнь далеко не исчерпывается политикой; у нее есть, даже прежде политики, и другие аспекты — интеллектуальный, моральный, экономический, религиозный и др.; она охватывает все наши общие привычки, вплоть до моды на одежду и развлечения.

Быть может, мы лучше всего уясним себе это историческое явление, если начнем с одного внешнего факта нашей эпохи, который просто бросается в глаза. Его легко опознать, но не так-то легко в нем разобраться, и я назову его «скоплением» или «скученностью». Города переполнены людьми, дома — жильцами, отели — приезжими, поезда — пассажирами, кафе — посетителями, улицы — прохожими, приемные знаменитых врачей — пациентами, курорты — купальщиками, театры — зрителями (если спектакль не слишком старомоден). То, что раньше было так просто, — найти себе место, теперь становится вечной проблемой.

Вот и все. Есть ли в нашей нынешней жизни что-нибудь более простое, знакомое, обычное? Однако попробуем углубиться в этот «простой факт», и мы будем поражены: подобно лучу света, проходящему через призму, он даст нам целый спектр неожиданных открытий и заключений.

Что же мы видим, что нас поражает? Мы видим толпу, которая завладела и пользуется всеми просторами и всеми благами цивилизации. Но рассудок немедленно нас успокаивает: что ж тут такого? Разве это не прекрасно? Ведь театр на то и построен, чтобы места были заняты и зал наполнен. То же самое — с домами, отелями, железной дорогой. Да, конечно. Но раньше все они не были переполнены, а сейчас них просто не войти. Как бы это ни было логично и естественно, мы должны признать, что раньше было иначе, и это оправдывает, по крайней мере в первый момент, наше удивление.

Удивление, изумление — первый шаг к пониманию. Здесь сфера интеллектуала, его спорт, его утеха. Ему свойственно смотреть на мир широко раскрытыми глазами. Все и мире странно и чудесно для широко раскрытых глаз. Способность удивляться не дана фу-

тболисту, интеллектуал же — всегда в экстазе и видениях, его отличительный признак — удивленные глаза. Поэтому-то древние и представляли себе Минерву совой.

Скучности, переполнения раньше почти не бывало. И почему же теперь оно стало обычным?

Это возникло не случайно. Пятнадцать лет назад общая численность населения была почти та же, что и сейчас. После войны она, казалось бы, должна была уменьшиться. Но здесь как раз мы приходим к первому важному пункту. Индивиды, доставляющие толпу, существовали и раньше, но не в толпе. Разбросанные по свету в одиночку или мелкими группами, ми вели раздельную уединенную жизнь. Каждый из них занимал свое место — в деревне, в городке, в квартале большого города.

Теперь они появились все вместе, и, куда ни взглянешь, и всюду видишь толпу. Повсюду? О, нет, как раз в лучших местах, в мало-мальски изысканных уголках нашей культуры, ранее доступных только избранным, меньшинству.

Массы внезапно стали видны, они расположились в местах, изблюбленных «обществом». Они существовали и раньше, но оставались незаметными, занимая задний план социальной сцены; теперь они вышли на авансцену, к самой рампе, на места главных действующих лиц. Герои исчезли, остался хор.

Толпа — понятие количественное и видимое. Выражаюсь в терминах социологии, мы приходим к понятию социальная масса». Всякое общество — это динамическое единство двух факторов, меньшинств и массы. Меньшества — это личности или группы личностей особого, специального достоинства. Масса — это множество людей без особых достоинств. Это совсем не то же самое, что рабочие, пролетариат. Масса — это средний, заурядный человек. Таким образом, то, что раньше воспринималось как количество, теперь предстает перед нами как качество; оно становится общим социальным признаком человека без индивидуальное ты, ничем не отличающегося от других, безличного «общего типа».

Что мы выиграли от превращения количества в качество? Очень просто: изучив «тип», мы сможем понять происхождение и природу массы. Ясно, даже общеизвестно, что нормальное, естественное возникновение массы предполагает общность вкусов, интересов, стиля жизни у составляющих ее индивидов. Могут возразить, что это верно в отношении каждой социальной группы, какой бы элитарной она себя ни считала. Правильно; но есть существенная разница?

В тех группах, которые нельзя назвать массой, сплоченность членов основана на вкусах, идеях, идеалах, исключающих массовое распространение. Для образования любого меньшинства необходимо прежде всего, чтобы члены его отталкивались от большинства по особым, хотя относительно личным мотивам. Согласованность внутри группы — фактор вторичный, результат общего отталкивания. Это, так сказать, согласованность в несогласии. Иногда такой характер группы выражен явно, пример — англичане, назвавшие себя «нонконформистами», т. е. «несогласными», которых связывает только их несогласие с большинством. Объединение меньшинства, чтобы отделить себя от большинства, — необходимая предпосылка его создания.

Строго говоря, принадлежность к массе — чисто психологический признак, и вовсе не обязательно, чтобы субъект физически к ней принадлежал. О каждом отдельном человеке можно сказать, принадлежит он к массе или нет. Человек массы — это тот, кто не ощущает в себе никакого особого дара или отличия от всех, хорошего или дурного, кто чувствует, что он — «точь-в-точь, как все остальные», и притом несколько этим не огорчен, наоборот, счастлив чувствовать себя таким же, как все. Представим себе скромного человека, который пытается определить свою ценность на разных поприщах, испытывает свои способности там и тут и, наконец, приходит к заключению, что у него нет таланта ни к чему. Таком человек будет чувствовать себя посредственностью, но никогда не почувствует себя членом «массы».

Когда заходит речь об «избранном меньшинстве», лицемеры сознательно искажают смысл этого выражения, притворяясь, будто они не знают, что «избранный» — вовсе не «важный», т. е. тот, кто считает себя выше остальных, а человек, который к себе самому требовательнее, чем к другим, даже если он лично и не способен удовлетворить этим высоким требованиям. Несомненно, самым глубоким и радикальным делением человечества на группы было бы различие их ми двум основным типам: на тех, кто строг и требователен к самому себе («подвижники»), берет на себя труд и долг, и тех, кто снисходителен к себе, доволен собой, кто живет безсилий, не стараясь себя исправить и улучшить, кто плывет ми течению.

Это напоминает мне правоверный будизм, который состоит из двух различных религий: одной — более строгой и трудной и другой — легкой и неглубокой. Махаяна — «великий путь», Хинаяна — «малый путь». Решает то, на какой путь направлена наша жизнь — с высокими требованиями или с минимальными.

Таким образом, деление общества на массы и избранное меньшинство — деление не на социальные классы, а на типы людей: это совсем не то, что иерархическое различие высших и «низших». Конечно, среди «высших» классов, если они и впрямь высшие, го-

раздо больше вероятия встреч людей «великого пути», тогда как «низшие» классы конечно состоят из индивидов без особых достоинств. Но, строго говоря, в каждом классе можно найти и «массу», и настоящее «избранное меньшинство». Как мы видим далее, и паше время массовый тип, «чернь» преобладает даже в традиционных избранных группах. Так, в интеллектуальную жизнь, которая по самой сути своей требует и предполагает высокие достоинства, все больше проникают псевдоинтеллектуалы, у которых не может быть достоинств; их или просто нет, или уже нет. То же самое — в уцелевших группах кашей «знати», как у мужчин, так и у женщин. И наоборот, среди рабочих, которые раньше считались типичной «массой», сегодня нередко встречаются характеры исключительных качеств.

Итак, в нашем обществе есть действия, дела, профессии разного рода, которые по своей природе своей требуют специальных качеств, дарований, талантов. Таковы государственное управление, судопроизводство, искусство, политика. Раньше каждый специальный род деятельности выполнялся квалифицированным меньшинством. Масса не претендовала на участие; она знала, что для этого ей не хватало квалификации; если бы она эту квалификацию имела, она не была бы массой. Масса знала свою роль в нормальной динамике социальных сил.

Если теперь мы обратимся к фактам, отмеченным в начале, мы, несомненно, должны будем признать, что поведение масс совершенно изменилось. Факты показывают, что массы решили двинуться на авансцену социальной жизни, занять там места, использовать достижения техники и наслаждаться всем тем, что раньше было предоставлено лишь немногим. Ясно, что сейчас все переполнено, — ведь места не предназначались для масс; а толпы все прибывают. Все это свидетельствует наглядно и убедительно о новом явлении: масса, не переставая быть массой, захватывает место меньшинства, вытесняет его.

Никто, я уверен, не будет возражать против того, что сегодня люди развлекаются больше, чем раньше, поскольку у них есть к тому желание и средства. Но тут есть опасность: решимость масс овладеть тем что раньше было достоянием меньшинства, не ограничивается областью развлечений, это генеральная линия, знамение времени. Поэтому я полагаю — предвосхищая то, что мы увидим далее, — что политические события последних лет означают не что иное, как политическое господство масс. Старая демократия была закалена значительной дозой либерализма и преклонением перед законом. Служение этим принципам обязывает человека к строгой самодисциплине. Под защитой либеральных принципов и правовых норм меньшинства могли жить и действовать. Демократия и закон были нераздельны. Сегодня же мы присутствуем при триумфе гипердемократии, когда массы действуют непосредственно, помимо закона, навязывая всему обществу свою волю и свои вкусы. Не следует объяснять новое поведение масс тем, что им надоела политика и что они готовы предоставить ее специальным людям. Именно так было раньше, при либеральной демократии. Тогда массы полагали, что в конце концов профессиональные политики при всех их недостатках и ошибках все же лучше разбираются в общественных проблемах, чем они, массы. Теперь же, наоборот, массы считают, что они вправе пустить в ход и сделать государственным законом свои беседы в кафе. Сомневаюсь, чтобы в истории нашлась еще эпоха, когда массы господствовали так явно и непосредственно, как сегодня. Поэтому я и говорю о «гипердемократии».

То же самое происходит и в других областях жизни, особенно в интеллектуальной. Быть может, я ошибаюсь, но писатель, который берет перо, чтобы писать на тему, которую он долго и основательно изучал, знает, что его рядовой читатель, ничего в этой теме не смыслящий, будет читать его статью не с тем, чтобы почерпнуть из нее что-нибудь, а с тем, чтобы сурово осудить писателя, если он говорит не то, чем набита голова читателя. Если бы люди, составляющие массу, считали себя особо одаренными, это был бы лишь случай частного ослепления, а не социальный сдвиг. Но для нынешних дней характерно, что вульгарные, мещанские души, сознающие свою посредственность, смело заявляют свое право на вульгарность, и причем повсюду. Как говорят и Америке, «выделяться неприлично». Масса давит все непохожее, особое, личностное, избранное.

Кто выгладит не гак, «как все», кто думает не так, «как нее», тот подвергается риску стать изгоем. Конечно, эти «псе» — еще далеко не *все*. *Все* без кавычек — это сложное единство однородной массы и неоднородных меньшинств. Но сегодняшние «все» — это только *масса*.

Вот страшный факт нашего времени, и я пишу о нем, не скрывая грубого зла, связанного с ним. [...]

Вот громадный сдвиг нашего времени, изображенный мною, во всей его угрожающей неприглядности. Кроме того, но — истинное новшество. Такого еще не бывало в истории. Если мы хотим найти что-либо подобное, мы должны отойти от нашей эпохи, углубиться в мир, в корне отличный от нашего, обратиться к древности, к античному миру в период его упадка. История Римской империи есть в сущности история ее гибели, история восстания и господства масс, которые поглотили и уничтожили ведущее меньшинство, чтобы самим занять его место. В ту эпоху наблюдалось то же скопление масс и переполнение

ими всех общественных мест. Другим объясняются, как правильно заметил Шпенглер, и колоссальные постройки римлян, точь-в-точь как в наши дни. Эпоха масс — эпоха массивного.

Мы живем под грубым господством масс. Но что ж: я дважды употребил это слово — грубый: я заплатил дань вульгарности и теперь, с билетом в руке, могу войти в мою тему и посмотреть, что делается внутри. Иначе читатель может подумать, что я намерен ограничиться описанием, хотя и верным, но поверхностным только внешней среды, оболочки, под которой этот поразительный факт скрывается, когда на него смотрят с точки зрения прошлого. Если бы мне пришлось здесь прервать *мое* исследование, читатель с полным правом мог бы подумать, что чудесное появление масс на поверхности истории вызывает у меня лишь раздраженные и презрительные слова, смесь ненависти и отвращения; ведь я известный сторонник совершенно аристократического понимания истории.

Говорю «совершенно», ибо я никогда не утверждал, что человеческое общество *должно* быть аристократично, я имел в виду гораздо больше. Я утверждал, и я все больше верю, что человеческое общество по самой сущности своей всегда аристократично — хочет оно этого или нет; больше того, оно лишь постольку общество, поскольку аристократично, и перестает быть обществом, когда перестает быть аристократичным. Конечно, я имею в виду общество, а не государство. Не может быть и речи о том, чтобы на бирновое кипение масс аристократически ответить манерной ухмылкой, как версальский придворный. Версаль — я имею в виду Версаль ухмылок — не аристократия, он — смерть и тление аристократии, некогда великолепной. Поэтому подлинно аристократичной у этих «аристократов» была та достойная грация, с какой они умели класть головы под нож гильотины; они принимали его, как гнойный нарыв принимает ланцет хирурга.

Нет, кто живо ощущает высокое призвание аристократии, того зрелище масс должно возбуждать и воспалять, как девственный мрамор возбуждает скульптора. Социальная аристократия вовсе не похожа на ту жалкую группу, которая присваивает себе одной право называться «обществом» и жизнь которой сводится к взаимным приглашениям и визитам. У всего на свете есть свои достоинства и свое назначение. Есть и у этого миниатюрного «света»; но «миссия» его — очень скромная, ее нельзя и сравнить с исполинской миссией подлинной аристократии.

Явление, которое нам предстоит исследовать, имеет две стороны, два аспекта:

1) массы выполняют сейчас те самые общественные функции, которые раньше были предоставлены исключительно избранным меньшинствам;

2) и в то же время массы перестали быть послушными этим самым меньшинствам: они не повинуются им, не следуют за ними, не уважают их, а, наоборот, отстраняют и вытесняют их. [...]

Мы видим, что жизнь заурядного человека построена по той самой программе, которая раньше была характерна лишь для господствующих меньшинств. Сегодня заурядный человек понимает ту арену, на которой во все эпохи разыгрывалась история человечества; человек этот для истории — то же, что уровень моря для географии. Если средний уровень нынешней жизни достиг высоты, которая ранее была доступна только аристократии, это значит, что уровень жизни поднялся. После долгой подземной подготовки он поднялся внезапно, одним скачком, за одно поколение. Человеческая жизнь в целом поднялась. Сегодняшний солдат, можно сказать, — почти офицер; наша армия сплошь состоит из одних офицеров. Посмотрите, с какой энергией, решительностью, непринужденностью каждый шагает по жизни, хватается все, что успеет, и добивается своего.

И благо, и зло современности и ближайшего будущего — в этом повышении исторического уровня.

Однако сделаем оговорку, о которой раньше не подумали: то, что сегодняшний стандарт жизни соответствует былому стандарту привилегированных меньшинств, — новинка для Европы; для Америки это привычно, это входит и ее сущность. Возьмем для примера идею равенства перед «коном». Психологическое ощущение «господина своей судьбы», равного всем остальным, которое в Европе было знакомо только привилегированным группам, в Америке уже с XVIII в. (т. е., практически говоря, всегда) было совершенно естественным. И еще одно совпадение, еще более разительное: когда новая психология заурядного человека зародилась в Европе, когда уровень жизни стал возрастать, весь стиль европейской жизни, во всех ее проявлениях начал меняться, и появилась фраза: «Европа американизируется». Те, кто говорили это, не придавали своим словам большого чтения, они думали, что идет несущественное изменение обычаев и манер; и. обманутые внешними признаками, приписывали *все* изменения влиянию Америки на Европу. Этим они, по моему мнению, упростили и снизили проблему, которая несравненно глубже, сложнее и чревата неожиданностями.

Вежливость велит мне сказать нашим заокеанским братьям, что Европа и впрямь американизируется, и это — влияние Америки на Европу. Но я не могу так сказать. Истина вступает в спор с вежливостью и побеждает. Европа не «американизировалась», не испытывала большого влияния Америки. Быть может, эти процессы начинаются как раз сейчас, но их не было в прошлом, и не они вызвали нынешнее положение. Существует масса вздорных

идей, смущающих и сбивающих с толку и американцев, и европейцев. Триумф масс и последующий блистательный подъем жизненного уровня произошли в Европе в силу внутренних причин, в результате двух столетий массового просвещения, прогресса в экономическом подъеме. Но вышло так, что результаты европейского процесса совпадают с наиболее яркими чертами американской жизни, и это сходство типичных черт заурядного человека в Европе и в Америке привело к тому, что европеец впервые смог понять американскую жизнь, которая до этого была для него загадкой и тайной. Таким образом, дело не во влиянии (это было бы даже несколько странным), а в более неожиданном явлении — нивелировке, выравнивании. Для европейцев всегда было непонятно и неприятно, что стандарт жизни в Америке выше, чем в Европе. Это ощущали, но не анализировали, и отсюда родилась идея, охотно принимаемая на веру и никогда не оспариваемая, что будущее принадлежит Америке. Вполне понятно, что такая идея, широко распространенная и глубоко укорененная, не могла родиться из ничего, без причины. Причиной же было то, что в Америке разница между уровнем жизни масс и уровнем жизни избранных меньшинств гораздо меньше, чем в Европе. История, как и сельское хозяйство, черпает свое богатство в долинах, а не на горных вершинах; ее питает средний слой общества, а не выдающиеся личности.

Мы живем в эпоху всеобщей нивелировки; происходит выравнивание богатств, прав, культуры, классов, полов. Происходит и выравнивание континентов. Так как средний уровень жизни в Европе был ниже, от этой нивелировки она может только выиграть. С этой точки зрения восстание масс означает огромный рост жизненных возможностей, т. е. обратное тому, что мы слышим так часто о «закате Европы». [...]

Господство масс, повышение уровня и возмещаемая им высота эпохи — лишь симптомы более общего явления. Оно почти абсурдно и невероятно, несмотря на свою самоочевидность. Дело в том, что наш мир как-то внезапно разросся, увеличился, а вместе с ним расширился и наш жизненный кругозор. В последнее время кругозор этот охватывает весь земной шар; каждый индивидуум, каждый средний человек принимает участие в жизни всей планеты. [...]

Мир вырос и во времени. Предыстория и археология открыли нам исторические области невероятной давности. Целые цивилизации и империи, о которых мы до сих пор и не подозревали, включены в наш духовный мир как новые континенты. Иллюстрированные журналы и фильмы немедленно демонстрируют эти вновь открытые недосыгаемые миры широкой публике. [...]

XIX веку, твердо верившему в прогресс, многое казалось уже невозможным. Теперь все снова становится возможным, и мы готовы предвидеть и самое худшее — упадок, варварство, регресс. Такое ощущение само по себе неплохой симптом: это значит, что мы вновь вступаем в ту атмосферу неуверенности, которая присуща всякой подлинной жизни; что мы вновь узнаем тревогу неизвестности, и мучительную и сладостную, которой насыщено каждое мгновение, если мы умеем прожить его сполна. Мы привыкли избегать этого жуткого трепета, мы старались успокаивать себя, всеми средствами заглушать в себе предчувствия глубинной трагичности нашей судьбы. Сейчас — впервые за последние три века — мы вдруг растерянно сознаем свою полную неуверенность в завтрашнем дне. И это отрезвление благотворно для нас. [...]

Это исследование — попытка поставить диагноз нашей щохе, нашей современной жизни. Мы изложили первую часть диагноза, которую можно резюмировать так: как запас возможностей, наша эпоха великолепна, изобильна, превосходит все известное нам в истории. Но именно благодаря своему размаху она опрокинула все заставы — принципы, нормы и идеалы, установленные традицией. Наша жизнь — более живая, напряженная, насыщенная, чем все предыдущие, и тем самым более проблематичная. Она не может ориентироваться на прошлое, она должна создать себе собственную судьбу.

Теперь мы должны дополнить наш диагноз. Наша жизнь — это прежде всего то, чем мы *можем* стать, т. е. возможная потенциальная жизнь; в то же время она — выбор между возможностями, т. е. решение в пользу того, что мы выбираем и осуществляем на деле. Обстоятельства и решение — вот два основных элемента, из которых складается жизнь. Обстоятельства, иначе говоря, возможности — это данная нам часть нашей жизни, независимая от нас; это то, что мы называем нашим миром. Жизнь не выбирает в себе мира; она протекает в мире уже установленном, незаменимом. Наш мир — это элемент фатальной необходимости в нашей жизни. Но эта фатальность не механична, не абсолютна. Мы не выброшены в мир, как пуля из ружья, которая летит по точно предначертанной траектории. Совсем наоборот и: выбрасывая нас в этот мир, судьба дает нам на выбор несколько траекторий и тем заставляет нас выбирать одну из них. Поразительное условие нашей жизни. Сама судьба принуждает нас к свободе, к свободному выбору и решению, чем нам стать в этом мире. Каждую минуту она заставляет нас принимать решения. Даже когда в полном отчаянии мы говорим: «Будь, что будет!» — даже и тут мы принимаем решение.

Итак, неверно, будто в жизни «все решают обстоятельства. Наоборот, обстоятельство — это дилемма, каждый раз новая, которую мы должны решать. И решает ее наш характер. [...]

Такою всегда была власть в обществе, управляемом непосредственно массой, — она и всемогуща, и эфемерна. Человеку массы не дано проектировать и планировать, он всегда плывет по течению. Поэтому он ничего не создает, как бы велики ни были его возможности и его власть.

Таков человек, который в наше время стоит у власти и решает. [...]

XIX веку принадлежит и слава, и ответственность за то, что он выпустил широкие массы на арену истории. Это отправной пункт для справедливого суждения о веке. Нечто необычное, исключительное, должно быть в нем заложено, если он смог дать такой прирост человеческого материала. Было бы не логично и произвольно отдавать предпочтение принципам прошлых эпох, пока мы не уяснили этого грандиозного явления и не сделали из него выводов. Вся история в целом представляется нам гигантской лабораторией, где производятся всевозможные опыты, чтобы найти формулу общественной жизни, наиболее благоприятную для выращивания «человека». И, опрокидывая те мудрые теории, перед нами встает факт: население Европы под действием двух факторов — либеральной демократии и «техники» — за одно лишь столетие утроилось.

Этот поразительный факт приводит нас по законам логики к следующим заключениям: 1) либеральная демократия, снабженная творческой техникой, представляет собою наивысшую из всех известных нам форм общественной жизни; 2) если эта форма и не лучшая из всех возможных, то каждая лучшая будет построена на тех же принципах; 3) возврат к форме низшей, чем форма XIX в., был бы самоубийством.

Признав это со всей ясностью, необходимой по сути дела, мы должны теперь обратиться против XIX в. Если он в некоторых отношениях оказался исключительным и неравненным, то он столь же, очевидно, страдал коренными пороками, так как он создал новую породу людей — мятежного «человека массы». Теперь эти восставшие массы угрожают тем самым принципам, которым они обязаны жизнью. Если эта порода людей будет хозяйничать в Европе, через каких-нибудь 30 лет Европа вернется к варварству. Наш правовой строй и вся наша техника исчезнут с лица земли так же легко, как и многие достижения былых веков и культур. Вся жизнь оскудеет и увянет. Сегодняшнее изобилие возможностей сменится всеобщим недостатком; это будет подлинный упадок и закат. Ибо восстание масс — то самое, что Вальтер Ратенау назвал «вертикальным вторжением варварства». [...]

Кто же этот «человек массы», который пришел теперь к власти в общественной жизни, и в политической, и в не политической? Почему он таков, каков он есть, иначе говоря, откуда он взялся?

Попробуем дать общий ответ на оба вопроса, так как мы тесно связаны друг с другом. Человек, который сегодня хочет руководить жизнью Европы, очень отличается от возможностей XIX в., родившего его самого. Прозорливые умы уже в 1820, 1850 и 1880 гг. при помощи чисто априорного мышления сумели предвидеть серьезность нынешнего положения. Массы двинулись вперед! — заявил Гегель апокалиптическим тоном. «Без новой духовной силы наш век — век революций — придет к катастрофе!» — возвестил Огюст Конт. «Я вижу растущий прилив нигилизма!» — крикнул и зшадинской скалы Ницше. [...]

Неверно, будто историю нельзя предвидеть. Бесчестное число раз она была предсказана. Если бы будущее не открывалось пророкам, его не могли бы понять ни в момент и осуществления, ни позже, когда оно уже стало прошлым. Мысль, что историк — не что иное, как обратная сторона пророка, пронизывает всю философию истории. Конечно, можно предвосхитить только общую схему будущего, но ведь по существу мы не больше того воспринимаем в настоящем и в прошлом. Чтобы видеть целую эпоху, надо смотреть издалека.

Какою представлялась жизнь тому человеку массы, которого XIX век производил все в больших количествах? Прежде всего он ощущал общее материальное улучшение. И никогда раньше средний человек не решал своих экономических проблем с такой легкостью. Наследственные богачи относительно беднели, индустриальные рабочие обращались к пролетарию, а люди среднего калибра с каждым днем расширяли свой экономический горизонт. Каждый день вносили что-то новое и обогащали жизненный стандарт. С каждым днем положение укреплялось, независимость росла. То, что раньше считалось бы особой милостью судьбы и вызвало пленную благодарность, теперь рассматривалось как, законное благо, за которое не благодарят, которого требуют [...]

Я говорю о фашизме и большевизме только вскользь, отмечая лишь одну их черту — анахронизм. Эта черта, по моему мнению, органически присуща всему тому, что сейчас, видимо, торжествует. Сейчас повсюду торжествует человек массы, и только те течения могут иметь видимый успех, которые проникнуты его духом, выдержаны в его примитивном стиле. Я ограничиваюсь этим и не углубляюсь в исследование внутренней природы того и другого движения, как и не пытаюсь решать вечную дилемму революции или эволюции. Самое большее, на что я претендую, — чтобы и революция, и эволюция были историчны, а не анахроничны.

Тема этого исследования политически нейтральна, она лежит в иной сфере, более глубокой, чем политика с ее склоками. Консерваторы не в большей и не в меньшей степени «масса», чем радикалы; разница между ними, которая всегда была очень поверхностной, ничуть не мешает им быть по существу одним и тем же — восставшим «человеком массой».

У Европы нет перспектив, если только судьба ее не попадет в руки людей подлинно современных, проникнутых ощущением истории, сознанием уровня и задач нашей эпохи и отвергающих всякое подобие архаизма и примитивизма. Нам нужно знать подлинную, целостную Историю, чтобы не провалиться в прошлое, а найти выход из него. [...]

При нормальном общественном порядке масса — это те, кто не выступает активно. В этом ее предназначение. Она появилась на свет, чтобы быть пассивной, чтобы кто-то влиял на нее, — направлял, представлял, организовывал — вплоть до того момента, когда она перестает быть массой или по крайней мере захочет этого. Но она появилась на свет *не для того*, чтобы выполнять все это самой. Она должна подчинить свою жизнь высшему авторитету, представленному отборным меньшинством. Можно спорить о том, из кого состоит меньшинство; но кто бы это ни был, без него бытие человечества утратило бы самую ценную, самую существенную свою долю. В этом не может быть ни малейшего сомнения, хотя Европа в течение целого столетия, подобно страусу, прячет голову под крыло, стараясь не замечать очевидной истины. Это не личное мнение, основанное на отдельных фактах и наблюдениях; это закон «социальной физики», гораздо более непреложный, чем закон Ньютона. В тот день, когда в Европе вновь восторжествует подлинная философия — единственное, что может спасти Европу, — человечество снова поймет, что человек — хочет он этого или нет — самой природой своей призван искать высший авторитет. Если он находит его сам, он — избранный; если нет, он — человек массы и нуждается в руководстве.

Стало быть, когда масса претендует на самочинную деятельность, она тем самым восстает против собственной судьбы, против своего назначения; и так как именно это она сейчас и делает, я и говорю о восстании масс. Ибо единственное, что можно с полным правом и по существу назвать восстанием, это неприятие собственной судьбы, восстание против самого себя. [...]

Вспомним роль государства во всех европейских нациях к концу XVIII в. Она была ничтожна. Ранний *капитализм* и его промышленные организации — в которые впервые победоносно проникла новая техника — дали первый толчок росту общества. Появился новый социальный класс, численностью и силой превосходивший все предыдущие: *буржуазия*. Он обладал одним важным качеством — практическим смыслом. Он знал толк в организации, обладал дисциплиной и методичностью в работе, умел вести «государственный корабль». Эта метафора — изобретение самой буржуазии, которая ощущала самое себя как океан, могучий и чреватый бурями. Вначале корабль был миниатюрен: всего было понемногу — и солдат, и чиновников, и денег. Его коротили еще в средние века люди, совсем не похожие на буржуазию, — *дворяне*. Эта порода отличалась поразительной храбростью, даром управления и чувством ответственности. Им современные государства Европы обязаны своим существованием. Но при всей этой одаренности дворянам всегда не хватало одного — головы. Они обладали ограниченным умом, сентиментальностью, инстинктом, интуицией, словом, пылы «иррациональны». Поэтому они не могли развить технику — для этого необходима рационализация. Они не могут выдумать пороха — это слишком кропотливо и скучно. Сими не способные к созданию нового оружия, они допустили, чтобы горожане — буржуазия — обзавелись порохом (привозя его с Востока или еще откуда-то); и тогда горожане автоматически выиграли войну у благородных дворян, рыцарей, которые были так закованы в железо, что едва передвигались. Рыцарям в голову не приходило, что вечный секрет победы не столько в методах обороны, сколько в оружии нападения — секрет, снова раскрытый Наполеоном.

Государство — прежде всего техника, техника общественного порядка и администрации. «Старый режим» конца Will в. располагал очень слабым государственным аппаратом, который не мог противостоять напавшим со всех сторон волнам социальной революции. Несоответствие между силой государства и силой общества было настолько велико, что по сравнению с империей Карла Великого государство XVIII в. представляется нам выродившимся. Несомненно, империя Каролингов располагала несравненно меньшими средствами, чем королевство Людовика XVI, но, с другой стороны, общество эпохи Каролингов было совершенно бессильно. Громадная разница между силой общества и силой государства была причиной ряда революций вплоть до 1848г. [...]

В наше время государство стало могучей, страшной машиной, которая благодаря обилию и точности своих средств работает с изумительной эффективностью. Эта машина помещается в самом центре общества; достаточно нажать кнопку, чтобы чудовищные государственные рычаги пришли в ход, захватывая и подчиняя себе все части социального тела.

Современное государство — наиболее очевидный и общеизвестный продукт цивилизации. Крайне интересно и поучительно проследить отношение человека массы к госу-

дарству. Он видит государство, изумляется ему, знает, что это оно охраняет его собственную жизнь, но не отдает себе отчета в том, что это — человеческое творение, что оно создано известными людьми и держится на известных ценных свойствах и качествах, которыми люди вчера еще обладали, но завтра могут не обладать. С другой стороны, человек массы видит в государстве анонимную силу и, так как он чувствует себя тоже анонимом, считает государство как бы «своим». Представим себе, что в общественной жизни страны возникают затруднения, конфликт, проблема; человек массы будет склонен потребовать, чтобы государство немедленно вмешалось и разрешило проблему непосредственно, пусть в ход свои огромные, непреодолимые средства.

Вот величайшая опасность, угрожающая сейчас цивилизации: подчинение всей жизни государству, вмешательство его во все области, поглощение всей общественной спонтанной инициативы государственной властью, а значит, уничтожение исторической самостоятельности общества, которое в конечном счете поддерживает, питает и движет судьбы человечества. Массы знают, что, когда им что-либо не понравится или чего-нибудь сильно захочется, они могут достигнуть всего без усилий и сомнений, без борьбы и риска; им достаточно нажать кнопку, и чудодейственная машина государства тотчас делает, что нужно. Эта легкая возможность всегда представляет для масс сильное искушение. Масса говорит себе: «Государство — это я», но это полное заблуждение. Государство тождественно с массой только в том смысле, в каком два человека равны между собой, потому что они оба — не Петры. Современное государство и массы совпадают только в том, что оба они безымянны. Но человек массы действительно верит, что он — государство, и все больше стремится под всякими предлогами пустить государственную машину в ход, чтобы подавлять творческое меньшинство, которое ему мешает всюду, во всех областях жизни — в политике, в науке, в индустрии.

Это стремление кончится плохо. Творческие стремления общества будут все больше подавляться вмешательством и государством; новые семена не смогут приносить плодов. Общество будет принуждено жить *для* государства, человек — для правительственной *машины*. И так как само государство и конце концов только машина, существование и поддержание которой зависит от живой силы машиниста, то, высосавшие соки из общества, обескровленное, оно само умрет смертью ржавой машины, более отвратительной, чем смерть живого существа. [...]

Антлогия мировой политической мысли. В 5 т. Зарубежная политическая мысль. XX в. Ред. науч. совет: пред. совета Т. Ю. Семигин и др. — М.: «Мысль», 1997.

Основні поняття та категорії

Ендогамія (від грец. *endon* — всередині *gamos* — шлюб) — шлюбні зв'язки всередині певних суспільних груп в епоху первіснообщинного ладу (наприклад плем'я).

Ідентичність (від лат. *identicus* — тотожний, однаковий) — тотожність, збігання чогось із чим-небудь.

Ірелевантний — неважливий для ситуації.

Конвенціональний — умовний, визначений.

Кондотьєри (від італ. *condottieri*) — в Італії XIV—XVI ст. ватажки найманих військових за якою перебували на службі в окремих господарів і римських пап. Вербувалися спочатку переважно з іноземних лицарів, з кінця XIV ст. — з італійців. Часто захоплювали владу в містах і засновували синьйорії (наприклад Франческо Сфорца).

Легітимність (від лат. *legitimus* — законний, узаконений) — здатність того чи іншого політичного режиму досягати суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рівнів, кадрових або функціональних змін в структурах влади.

Лендлорд (від англ. *landlord*) — у Великобританії — великий землевласник.

Стратифікація (від лат. *stratum* — верста і *fasere* — робити) — розшарування суспільства на класи, верстви за економічними, політичними, етнічними, демографічними, релігійними та іншими критеріями.

Фрустрація (від лат. *Frustratio* — обман, невдача) — психологічний стан, що виникає в ситуації розчарування, нездійсненності будь-якої значущої для людини мети, потреби. Виявляється в напруженості, тривожності, почутті безвихідності.

Харизма (від грец. charisma — милість, благодать, Божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лицерства, заснований на виняткових якостях тих чи інших особистостей, переважно релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Питання до дискусії

---

1. На яких засадах М. Вебер вибудовував свою методологію політичної науки?
2. Як Г. Моска тлумачив сутність політичного класу?
3. Як А. Токвіль трактував проблему рівності?
4. Чи можна вважати Г. Моска і В. Парето представниками «макіавелівської школи»?
5. У чому суть поняття «раціовіталізм» за Хосе Ортега-і-Гасетом?

Теми для рефератів, контрольних, курсових та кваліфікаційних робіт

---

1. М. Вебер як засновник сучасної політичної науки.
2. Веберівська парадигма політології.
3. М. Вебер про сутність і характерні ознаки раціональної бюрократії.
4. Веберівська концепція держави.
5. М. Вебер про «легітимну владу» та її типологію.
6. Вплив Токвіля на розвиток теорії демократії.
7. Концепція «політичного класу» Г. Моска.
8. Г. Моска про народне представництво.
9. Теорія циркуляції еліт В. Парето.
10. Загальні особливості розвитку соціально-політичної думки в Західній Європі в другій половині XIX і на початку XX ст.
11. Спільне, особливе і одиничне в поглядах М. Вебера та К. Маркса.

Завдання для самостійної роботи

---

1. Розробіть і поясніть письмово структурно-логічну таблицю обґрунтування політичного ідеалу за М. Вебером.
2. Дайте порівняльну характеристику політичних концепцій Г. Моска і В. Парето.
3. опишіть політичну філософію Х. Ортега-і-Гасета.
4. Охарактеризуйте методологічні засади теорії демократії Токвіля.

Питання до заліку

---

1. Загальна характеристика розвитку політичної думки Західної Європи в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.
2. Політична теорія М. Вебера.
3. Теорія «правлячого класу» Г. Моска.
4. Теорія еліт В. Парето.
5. Теорія демократії А. Токвіля.
6. Політична філософія Х. Ортега-і-Гасета.

Питання до іспиту

---

1. Особливості розвитку політичної думки Західної Європи в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.
2. Концептуальні засади політичної теорії М. Вебера.

3. Г. Моска про основи політичної науки.
4. В. Парето про суспільство як динамічну систему.
5. А. Токвіль про світову «демократичну революцію та її сутність».
6. Проблеми людини в політичній філософії Х. Ортеги-і-Гасета.

Першоджерела

---

1. Арон Р. Поколение на стыке веков: Дюркгейм. Парето. Вебер // Полис. — 1993. — № 2.
2. Моска Г. Правящий класс // Социс. — 1994. — № 10, 12.
3. Моска Г. Элементы политической науки // Социс. — 1995. — № 4, 5, 8.
4. Хосе Ортега-и-Гасет. Восстание масс. В кн. Антология мировой политической мысли. В 5 т. зарубежная политическая мысль. XX в. Ред. Науч. совет: пред. Совета Г. Ю. Семигин и др. Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 253—270.
5. Парето В. Коллегиум по общей социологии. — Антология мировой политической мысли. В 5 т. зарубежная политическая мысль. XX в. Ред. Науч. совет: пред. Совета Г. Ю. Семигин и др. Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 58—80.

Рекомендована література

---

1. Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность. Социология Макса Вебера и Веберовский ренессанс. — М., 1991.
2. Гудков Л., Левада Ю., Левинсон А., Салов А. Рационально-легальная бюрократия в трактовке Макса Вебера // Мировая экономика и международные отношения. — 1989. — № 7.
3. Давыдов Ю. Н. «Картины мира» и типы рациональности (Новые подходы к изучению социалистического наследия Макса Вебера // Вопросы философии. — 1990. — № 8.
4. Дай Т., Зиглер Л. Демократия для элиты. — М., 1984.
5. История политических и правовых учений XIX в. — М., 1993.
6. Ожиганов З. Н. Политическая теория Макса Вебера. — М., 1992.
7. Осипова Е. В. Социологическая система Вильфредо Парето // История буржуазной социологии XIX — начала XX в. — М., 1979.
8. Лукацкий В. С. Теория элит Вильфредо Парето // Философская и социологическая мысль. — 1992. — № 11.
9. Мигранян А. М. Плебисцитарная теория демократия Макса Вебера и современный политический процесс // Вопросы философии. — 1989. — № 6.
10. Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера. — М., 1992.
11. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
12. Ручка А. А., Танчер В. В. Система социологии Вильфредо Парето // Философская и социологическая мысль. — 1992.
13. Самсонова Т. Н. Концепция «правлящего класса» Г. Моски // Социс. — 1994. — № 10.
14. Шпакова Р. П. Типы лидерства в социологии Макса Вебера // Социологические исследования. — 1988. — № 5.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Федір Михайлович КИРИЛЮК

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ НОВОЇ ДОБИ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 21.09.2007. Формат 70x100 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 26.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006